*A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított
felsőoktatási tankönyv-támogatási program
keretében jelent meg*

Katus László

A KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE

Egyetemi tankönyv

PANNONICA–RUBICON
Budapest, 2000

A skandináv országokról szóló fejezet
Sashalmi Endre
kézirata alapján készült

A borító Czeizel Balázs munkája
A borító egy 15. századi francia táblakép felhasználásával készült

ISBN 963 9252 04 2

Felelős kiadó a Pannonica Holding Rt. vezérigazgatója
A kötet kiadásában közreműködött a Rubicon-Ház Bt
Felelős szerkesztő: Rácz Árpád
Olvasószerkesztő: Potencsik Erika
Műszaki szerkesztő: Czeizel Balázs

Nyomdai előkészítés: Arktisz Stúdió

Nyomdai kivitelezés: Szekszárdi Nyomda Kft.
Felelős vezető: Vadász József

ELŐSZÓ

A középkor történetéről magyar szerzőtől utoljára 1936-ban jelent meg összefoglaló munka egykori kedves tanárom, Váczy Péter tollából. Ezzel a kötettel tisztelegni szeretnék az ő emléke, valamint másik két egykori mesterem, Deér József és Hajnal István emléke előtt. Ők szerették meg velem a középkort és vezettek be csodálatos világába. E könyvnek több száz társszerzője volt: az elmúlt 15 évben tanítványaim a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen; a nekik tartott előadásokon, a velük végzett szemináriumi munka és a velük folytatott beszélgetések során formálódott ki az európai középkornak az a képe, amely – közös munkánk eredményeként – ebben a könyvben az olvasó elé tárul. Köszönet illeti egykori tanítványaimat, most kollégáimat és munkatársaimat, Nagy Mariannt és Sashalmi Endrét, valamint Bagi Dánielt és Radó Bálintot a kötet megszületése körüli bábáskodásukért. Végül, de nem utolsósorban megköszönöm Potencsik Erikának és Rácz Árpádnak az igen gondos és alapos szerkesztői és szövegellenőrző munkát, amellyel pótolták a szerző hiányosságait, korrigálták figyelmetlenségeit.

Budapest, 2000. január 1.

Katus László

BEVEZETÉS

A középkor elnevezés a 15. századi itáliai humanistáktól származik. Először Giovanni Andrea dei Bussi pápai könyvtáros használta 1469-ben, „*media tempestas*" formában. A 16. század elején már gyakran találkozunk a *media aetas, media tempore, media antiquitas* kifejezésekkel, majd a 17. században megjelent a *medium aevum* elnevezés is. A humanisták számára a Nyugatrómai Birodalom bukása és saját koruk közötti ezer év a sötétség (*tenebrae*), a kulturális hanyatlás kora volt, egyfajta sajnálatos közjáték a kulturális virágzás két nagy korszaka között. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy ők elsősorban filológusok voltak, akik az írott latin nyelv színvonala alapján ítélték meg az előző korokat, s a klasszikus latinhoz képest a középkor latinságát barbárnak minősítették. A „középkor" minden szempontból negatív minősítést csak a felvilágosodás idején, a 18. században kapott. Ekkor vált divatossá a „sötét középkor" elnevezés. A 19. század elején azután gyökeresen megváltozott a helyzet: a romantika a középkorért lelkesedett, abban vélte megtalálni álmai korszakát.

A 17. század végén alakult ki a világtörténet hármas korszakbeosztása ókorra, középkorra és újkorra. E korszakolás Cristoph Cellarius hallei professzor világtörténete nyomán vált általánosan elfogadottá. Cellarius az 1680-as években három könyvben adta ki világtörténetét: a *Historia antiqua* (1685) és a *Historia nova* (1686) után 1688-ban látott napvilágot a középkor története: *Historia medii aevi a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam* címmel. Ezzel mindjárt a középkor kronológiai határait is megadta: Nagy Konstantintól Konstantinápoly elestéig (1453). A 18. század végére azonban általánossá vált a 476-os és az 1492-es korszakhatár. Az utóbbit napjainkig a történészek többsége elfogadja, bár akadnak, akik inkább a reformációt (1517) tekintik a középkor végének, sőt újabban egyesek egészen a 16. század közepéig elmennek, amikor Európában már minden téren mutatkoznak a nagy felfedezések és a reformáció következményei. Ami a középkor kezdetét illeti, 476-ot ma már a szakemberek nem tekintik igazi korszakhatárnak, hiszen akkor nem történt semmi lényeges, a Nyugatrómai Császárság formális megszűnését a kortársak szinte észre sem vették. Ha egyetlen évszámhoz akarjuk kötni az új korszak kezdetét, akkor sokkal inkább szóba jöhetnek egyéb dátumok: Diocletianus trónra lépése (284), a keresztény vallásgyakorlatot engedélyező türelmi rendelet (313), Konstantinápoly alapítása (330), a kereszténység kizárólagos államvallássá emelése (380), a Római Birodalom végleges kettéválása egy keleti és egy nyugati császárságra (395), a népvándorlás kezdetét jelző évszámok (375, 378, 406), esetleg 410, ami-

kor a gótok – a kortársak nagy megdöbbenésére – elfoglalták és kirabolták Rómát. De vannak, akik a Római Birodalom restaurációját átmenetileg sikeresen végrehajtó I. Justinianus császár halálát (565) vagy Nagy Szent Gergely pápa megválasztását (590) tekintik az ókori civilizáció végének. Mindenesetre az utóbbi évtizedekben a jelentős középkortörténeti összefoglalások túlnyomó többsége a 4. századot már a középkor részeként tárgyalja.

Akadtak jeles medievisták, főleg gazdaságtörténészek, akik szerint a népvándorlás és a Nyugatrómai Birodalom összeomlása nem hozott gyökeres változást a gazdasági életben. *„A kora középkori gazdaság a késő ókori gazdaság közvetlen és egyenes folytatása, minden tekintetben ahhoz csatlakozik"* – írta Alfons Dopsch bécsi professzor. Hasonló véleményen volt a jeles belga történész, Henri Pirenne is, aki *Mohamed és Nagy Károly* című könyvében azt az álláspontját fejti ki, miszerint a nagy korszakváltás, az ókorból a középkorba való átmenet a Mohamed halála és Nagy Károly császárrá koronázása közötti időszakban, azaz a 7–8. században ment végbe. Könyve végén így foglalja össze tézisét, amely immár több mint fél évszázada tartó nagy nemzetközi vitát váltott ki a korszakkal foglalkozó történészek körében: *„A germán népvándorlás nem vetett véget az antik világ földközi-tengeri egységének, sem annak, amit a római kultúrában lényegesnek tekinthetünk, úgy ahogy az még az 5. században megmaradt.* [...] *600-ban a világ képe minőségileg nem különbözött attól, amilyen 400-ban volt. Az ókori hagyománnyal való szakítást az iszlám gyors és váratlan előretörése eredményezte. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a Nyugat véglegesen elszakadt a Kelettől, s ezzel véget ért a mediterrán egység* [...] *A történeti élet tengelye a Földközi-tengerről észak felé helyeződött át."*

Diocletianustól és Nagy Konstantintól Nagy Károlyig terjed tehát azoknak a kiemelkedő személyiségeknek a sora, akiket szimbolikusan az utolsó ókori vagy az első középkori figurának tekinthetünk. Ebben a fél évezredes átmeneti időszakban hova is tegyük hát a középkor valódi kezdetét? Egy új civilizáció születése nemigen köthető egyetlen mégoly jelentős évszámhoz sem. A változás a történeti élet különböző területein nem egyszerre jelentkezik, nem egyforma ütemben megy végbe. Ezért célszerű egy olyan szélesebb idősávot megjelölni, amelyben minden fontos területen sűrűsödnek a változások. Így mára már általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy az ókor és a középkor közé indokolt közbeiktatni egy önálló, átmeneti jellegű korszakot, amelyet a nyugati történészek késő ókornak neveznek. Ennél azonban jobb és találóbb Váczy Péter névadása: antik középkor, mert jól kifejezi, hogy a civilizáció átalakulása, a középkor fogantatása a késő római birodalom politikai keretei között ment végbe. Ebben az átmeneti korszakban, amely a 3. századtól a 6. század végéig tartott, egymás mellett élt a régi és az új, az előbbi halványult, gyengült, az utóbbi erősödött; az ókori civilizáció elhalt, de öröksége lényeges alkotóelemként beépült a középkor új struktúráiba.

Az európai történet e több mint ezeréves korszakát hagyományosan három alperiódusra szokták tagolni: korai, érett és késő középkorra (német: *Früh-*, *Hoch-*, *Spätmittelalter*). Az első cezúrát a legtöbben a 10–11. századra teszik, a másodikat általában 1300-ra, de újabban már sokan előrehozzák 1250-re. Ha az egyes alkorszakoknak olyan nevet akarunk adni, amely utal lényeges tartalmukra, akkor a mai történészek szinte egyöntetű véleménye szerint a késő középkor a válságok kora, amelyben már kirajzolódnak az újkori Európa jellemző vonásai. A középső periódus elnevezései jelzik, hogy ez a középkori európai civilizáció kiteljesedése, virágkora: Európa ébredése, fellendülése, felemelkedése, expanziója.

A kora középkort illetően már inkább megoszlanak a vélemények. Van, aki a korszak kettős arculatát hangsúlyozza: az ókorból a középkorba való átmenetet. Mások inkább az újat, a jövőbe mutató tendenciákat emelik ki az „Európa születése", „Nyugat születése" címadással. A két szempont jól összeegyeztethető, ha a kora középkort két alperiódusra osztjuk. Az első a már említett „késő ókor" vagy – Váczy Péter szavaival – „antik középkor". A második alperiódusban már az új dominál: ekkor születik meg Nyugat-Európa, rajzolódnak ki az Occidens első határai, formálódnak ki strukturális jellemvonásai. Határnak a két korszak között többnyire a 7. századot tekintik.

Azok a humanisták, akik a 15. században az antik kultúra bukása és annak reneszánsza, újjászületése között eltelt mintegy ezer évet, amely az ő szemükben a barbárság és sötétség felesleges időszaka volt, középkornak, azaz „köztes korszaknak" nevezték el, aligha sejtették, hogy a 20. század történészei erre a korra úgy tekintenek majd, mint amelyben a sajátos európai civilizáció megszületett és felnövekedett. Ez az eredetileg semmitmondó, formális elnevezés napjainkra olyan tartalmakkal telítődött, olyan egyedi történeti struktúrát jelöl, hogy tudományos igénnyel csak Európa, sőt csak Nyugat-Európa esetében beszélhetünk „középkorról". Nyugat-Európa ebben az esetben nem földrajzi fogalom, hanem a történeti Occidens, amelynek területe a középkor folyamán fokozatosan bővülve, Lengyelország és Magyarország keleti, illetve déli határáig terjedt. A középkorban ment végbe az a sokoldalú fejlődés a társadalmi élet minden területén – a technikában, a gazdaságban, a társadalomszerveződésben, a politikai intézményekben és a tudományban – amelynek eredményeképpen az újkorban Európa lett a világ vezető civilizációja, ő nyújtotta a világ többi része számára az átveendő gazdasági, társadalmi és politikai modelleket, civilizációs mintákat, az európai technika és tudomány vált az egész emberiség egyetemes tudományává és technikájává.

ELSŐ RÉSZ

EURÓPA SZÜLETÉSE: A KORA KÖZÉPKOR

Ranke óta közhelynek számít, hogy a középkori Európa kialakításában három tényező játszott meghatározó szerepet: az antik civilizáció öröksége, a keresztény vallás és egyház, valamint a barbár népek (*gentes*), illetve az általuk kialakított társadalmi-politikai szervezet. A kiváló lengyel történész, Oscar Halecki ezt legutóbb így fogalmazta meg, *Európa millenniuma* című könyvében: *„Európa mint történelmi közösség két fő pillérre épült, a görög–római humanizmusra és a kereszténységre. E kettő később is az európai tradíció és örökség két legfőbb összetevője maradt. Ez nem túlzott leegyszerűsítés, mert egyáltalán nem tagadja azoknak az úgynevezett barbároknak a szerepét, akik mellesleg csak azután integrálódtak az európai közösségbe, hogy érintkezésbe kerültek a görög–római kultúrával és felvették a kereszténységet."*

A 3. századtól a 6. századig tartó időszakot, amelyben végbement az ókorból a középkorba való átmenet, az európai történetírás általában késő ókornak nevezi. Ezt az átmeneti kort egyik kiemelkedő francia kutatója, H. I. Marrou így jellemzi: *„A késő ókor nem csupán egy folyamatos fejlődés utolsó szakasza; ez már egy másfajta ókor, egy más civilizáció, amelyet meg kell tanulnunk a maga eredetiségében elismerni, önmagában megítélni, s nem a korábbi korok mércéje szerint. A történelem itt egy mutációt észlel, ha szabad ezt a szót a biológiától kölcsönvennünk. Egy új szellem nyilvánul meg a legkülönbözőbb területeken, a leginkább anyagi jellegű technikáktól és a mindennapi lét legkülsődlegesebb formáitól kezdve a kollektív mentalitás legbelső struktúráiig, addig az eszméig és eszményig, amelyet e kor emberei a világról és az életről kialakítottak."*

Váczy Péter az antik középkor elnevezést használja – s ezt azért tartjuk igen szerencsésnek, mert a szóban forgó átmeneti korszakot a legtöbb medievista ma már a középkor kezdetének tekinti –, de hangsúlyozza, hogy a középkor a késő római civilizáció méhében, a Római Birodalom politikai keretei között született meg. Váczy Péter így jellemzi ezt az időszakot: *„A Földközi-tenger kultúrkörének irányítása továbbra is római kézben maradt, mindezek ellenére a 3. század közepe a kultúra történetében mégis az ókor halálának és egy új kor jövetelének epochája. Aki a korszakok határát a politikai élet külszínén vonja meg, az bizonyára az ókori történelem zárókövének a Nyugatrómai Birodalom bukását fogja tekinteni. A valóságban azonban az antiknak középkorrá alakulása a 3. század közepére esik* [...] *A nagy Római Birodalom vérkeringése nem szakad meg a 3. század*

krízisében, hanem még két századon keresztül »római szellemben« munkálkodhatott tovább. Ez nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy az új világ megalapozása és összeácsolása Rómának jutott osztályrészül. Római császárok, római hagyományok alapján, de már új szellemben egyengetik az utat a középkor felé, és római polgárok azok, akik először gondolkoznak és éreznek középkori ember módjára."

A kora középkor (4–10. század) során ment végbe a nyugati civilizáció három fő alkotóelemének – az antik kultúrának és az azt hordozó romanizált népességnek, a kereszténységnek, valamint a népvándorlás során itt letelepült barbároknak (germánok, szlávok, magyarok) – az egybeolvadása egy teljesen új civilizációs képletté. Ekkor alakultak ki a középkori struktúra fő elemei és intézményei (földesuraság, hűbériség, egyházszervezet, szerzetesség, lovagság), eleinte a késő Római Birodalom, majd a barbár királyságok, elsősorban a frank állam keretei között.

A kora középkor első alperiódusára, az antik középkorra (4–6. század) a Nyugatrómai Birodalom és az antik civilizáció felbomlását kísérő válságjelenségek nyomták rá bélyegüket: Nyugat viszonylagos elszegényedése és elnéptelenedése Kelethez képest, a városok hanyatlása, az áru- és pénzforgalom visszaesése. E válságtünetek azonban nem homályosíthatják el e korszak igazán jelentős, a középkori Nyugat fejlődését megalapozó teljesítményeit, amelyek közül különösen kettőt kell kiemelnünk: a keresztény latin műveltség megszületését és a középkori gazdaság és társadalom egyik legfontosabb szervezeti keretének, a nagybirtoknak, a földesuraságnak a kialakulását.

Nyugat új kultúráját a kereszténység alkotta meg a bibliai kinyilatkoztatás és az antik örökség egybeötvözésével. A kereszténység ekkor alakította ki középkori arculatát, ekkor hozta létre egyházi szervezetét, s az egyetemes zsinatokon megfogalmazta a hit alapvető tételeit. A görög és latin egyházatyák munkássága nyomán az antik örökség szerves részévé vált a keresztény kultúrának, természetesen tartalmában megrostálva, kifejezési formáiban leegyszerűsítve, hogy a barbárok is elsajátíthassák. Az új keresztény kultúra ápolásában és terjesztésében kulcsszerepet játszott a szerzetesség intézménye, ezért a kora középkor kultúráját joggal nevezzük kolostori műveltségnek. Ami a földesuraságot, a középkori nagybirtokot illeti, itt csak arra szeretnénk rámutatni, hogy ez az intézmény önmagában nem azonosítható a feudalizmussal. Ez csak akkor indokolt, midőn a 9. századtól kezdve – a hűbérbirtok (*feudum*) révén – szorosan összekapcsolódik a középkori Nyugat másik alapintézményével, a hűbériséggel. Ekkor minden hűbérbirtok földesuraság, s az egész hűbéri rendszer a földesuraság szélesebb talapzatára épül. De Marc Bloch joggal hangsúlyozza, hogy a két fogalmat világosan meg kell különböztetni. *„A földesuraság a 9. és a 13. század között a feudális társadalom lényeges eleme, de önmagában véve annál régebbi volt és sokkal tovább élt."*

A 7. századra Nyugaton szinte teljesen eltűntek az antik struktúrák, és felbomlott a germánok nemzetségi társadalma is. Maradványaik azonban szervesen be-

épültek a születőben lévő új civilizációba. A trendvonalak hanyatló tendenciája is megállt. A népesség száma elérte a mélypontot, s lassan emelkedni kezdett. Georges Duby szerint ekkor vette kezdetét az európai gazdaság első fellendülése. A kultúra területén pedig a 8–9. században már Karoling-reneszánszról beszélünk. A növekedés egyelőre minden téren igen lassú volt, s csak a 10. század második felében vett nagyobb lendületet.

A kora középkor második szakaszában, a 7. és a 10. század között születik meg Nyugat-Európa mint sajátos történeti képződmény, s ekkor körvonalazódnak az *Occidens* első határai. Ebben szerepe van a keleten és délen bekövetkező fejleményeknek is. A 7. század Kelet történetében jóval markánsabb cezúrát jelent, mint Nyugatéban. A Keletrómai Birodalom tovább él, de a túlélés ára gazdasági, társadalmi és politikai szerkezetének alapos átalakítása (közép-bizánci korszak). A struktúraváltást az kényszeríti ki, hogy Bizánc keleti és balkáni végein megjelenik két új „világ", az iszlám és a szlávok világa, amelyek meghatározó befolyást gyakorolnak a Nyugat további fejlődésére is. Az iszlám térhódítása hosszú időre elvágja Nyugat-Európát Kelettől és a Földközi-tengertől.

Az Occidens centruma, magterülete nem a Mediterráneum partvidékén, hanem Észak-Galliában, a Rajna és a Loire között alakul ki. Itt jön létre a kereszténység közvetítésével az antik civilizáció és a népvándorlásból született barbár társadalom olyan kiegyensúlyozott szintézise, amely a legtermékenyebbnek bizonyul új megoldások kiérlelése, új struktúrák kialakítása terén. A középkori gazdasági, társadalmi és politikai intézmények itt fejlődnek ki legtisztább, legérettebb formájukban. E centrum köré építi Nagy Károly az Occidens első politikai és kulturális szintézisét. Ettől délre (Dél Galliában, Hispániában és Itáliában) elevenebben él az antik-római örökség, észak és kelet felé (az egykori *limes*en túl), valamint a Brit-szigeteken viszont a germánok, kelták, szlávok és magyarok eredeti jellegzetességei érvényesülnek erőteljesen.

A kereszténység és vele a középkori kultúra a 7. században lépi át az egykori Római Birodalom határait. A Rajnán túli germán törzsek és az angolszászok megtérítésével, egyházszervezetük kiépítésével jelentős új területek kapcsolódnak be a nyugati keresztény kultúrába. A Karoling Birodalom államszervezete markánsan kirajzolja az Occidens keleti határait az Elba mentén és Pannoniában. Nagy Károly kísérletet tesz arra is, hogy a nyugati keresztény civilizációt egységes politikai keretbe foglalja. A kísérlet nem jár tartós sikerrel, de a Karoling államszervezés mintául szolgál a későbbi államok számára. Kultúrpolitikájával pedig megalapozza a középkori Európa műveltségét, a nyugati kereszténység szellemi egységét.

Nagy Károly birodalma hosszú távon csak epizód, amely csupán átmenetileg töri meg a korszak egyik fő tendenciáját, a politikai dezintegrációt. A Nyugatrómai Birodalom után az utódállamok, a barbár királyságok is felbomlanak, s végül erre a sorsra jut a frank birodalom is. Ezt a folyamatot az állam „privatizációjának" is nevezhetjük. A parancsolás, tiltás és ítélkezés hatalma, a *„bannum"* kicsúszik a ki-

rály kezéből, s a „területi fejedelmek", vagyis a hercegek, grófok, majd az egyes földesurak és várurak „magántulajdonába" megy át. A Karoling Birodalom „privatizációjában" nagy szerepe van az inváziók utolsó hullámának, az arabok, a vikingek és a magyarok támadásainak. A hatalomnak ezt a felaprózódását régebben „feudális anarchiának" neveztük, s történelmi balszerencseként könyveltük el. Ma azonban úgy látjuk, hogy mindez szükségszerű alkalmazkodás volt a korszak technikai és kommunikációs viszonyaihoz, a külső támadások elleni hatékony védekezés konkrét lehetőségeihez. A politikai és az azt követő társadalmi dezintegráció mintegy előfeltétele volt az egyik legeredetibb nyugati fejlődésnek. A középkori monarchia ezekből a kisebb, emberibb léptékű, személyes kapcsolatokon alapuló politikai egységekből kiindulva, azok autonómiáját és szokásjogát a kialakuló nagyobb keretekbe integrálva épül majd fel a következő fejlődési szakaszban.

Ebben a bomlási folyamatban a földesuraság az egyetlen szilárd és tartós keret, a létbizonytalanság századaiban ekörül tömörül a társadalom. A szabad birtokosok vagy önként menekülnek védelme alá, vagy a kezébe került hatalmi eszközök segítségével kényszeríti őket függésbe. Mert a kisebb-nagyobb földesurak, akik a 10. századtól már várurak is, magukhoz vonják az uralkodó összes hatalmi jogosítványát, a *bannum* teljességét, s a maguk területén gyakorolják annak minden funkcióját. A nagybirtok, a földesuraság ekkor válik komplex gazdasági, társadalmi, közigazgatási, bíráskodási, katonai, sőt egyházi-vallási szervezetté, vagyis egy kis önálló állammá a csak virtuálisan létező országban. A 11. századra az agrárnépesség nagyobb része már betagozódik a földesúri szervezetbe, de azért még sokfelé megmaradnak a szabad kisbirtok kisebb-nagyobb szigetei.

A 8. században megjelenik, a 10–11. századra pedig a politikai kormányzat, a társadalomszerveződés és a katonáskodás uralkodó intézményévé válik a hűbériség. A felbomló közhatalmat a személyes hűségen alapuló kapcsolatrendszer váltja fel. A hűbériség kiemelkedése összefügg a hadviselés átalakulásával és a nyugati társadalomban kialakuló új munkamegosztással. A katonáskodás és a termelőmunka elválik egymástól: a fegyverforgatás hivatásos harcosok, a lovagok feladata lesz, ennek fejében eltartja őket a függő helyzetbe kerülő parasztság, amely viszont mentesül a katonáskodás terhei alól. Általánossá válik a társadalom három funkcionális rendre – *ordó*ra – való felosztása: az imádkozók (*oratores*) rendje a klérus, a harcolók (*pugnatores, bellatores*) rendje a lovagság, a dolgozók (*laboratores*) rendje pedig elsősorban a parasztság. A hűbériség összekacsolódik a földesúri szervezettel: a vazallus katonai szolgálata fejében földbirtokot (*beneficium, feudum*) kap, ahol nem a terület nagysága a fontos, hanem a telkek, illetve az azokon ülő jobbágycsaládok száma. A földesúri birtokra mint alapstruktúrára épül a lovagi uralkodó osztály – a hűbérurak és vazallusok – hierarchizált, többszintű kapcsolatrendszere, a maga sajátos intézményeivel, szertartásaival és jogával.

A hűbériséget Martel Károly a katonai szervezet, Nagy Károly pedig az államszervezet alapjává tette. Az állam „privatizációja" alatt voltaképpen azt értjük,

hogy a közhatalom felbomlása során fokozatosan a hűbéri szervezet veszi át annak funkcióit. Ekkor beszélhetünk jogosan feudalizmusról, vagy inkább feudális társadalomról, feudális monarchiáról, hiszen e rendszer meghatározó eleme a *feudum*, a hűbérbirtok, amelyben összekapcsolódik a hűbéri és a földesúri szervezet. Ez a rendszer a 10–12. században válik uralkodóvá. De csak akkor igazán jogosult a feudalizmus elnevezés, ha e rendszer mindkét alapintézménye jelen van. A hűbériség a kora középkor utolsó századaiban alakul ki, de virágkorát a középkor középső szakaszában, a 11–12. században éli, a 13. században pedig – a földesúri szervezettel együtt – átalakul, felbomlik.

I. AZ ANTIK ÖRÖKSÉG

1. A Római Birodalom válsága és konszolidációja

A Római Birodalom a 3. században történetének legsúlyosabb válságát élte át. Ebben külső és belső tényezők egyaránt szerepet játszottak. Keleten a parthusok uralmát felváltó iráni Szasszanida-dinasztia agresszív fellépése jelentett veszélyt. Nyugaton a frankok és az alemannok a Rajna menti *limes*t áttörve feldúlták Galliát, s Hispániába és Észak-Itáliába is betörtek. A gepidák és a gótok pedig Dáciába és a Balkán-félszigetre nyomultak be. De még ennél is súlyosabb volt a belső gazdasági és politikai válság. 235 és 284 között a légiók kényük-kedvük szerint emeltek trónra és taszítottak le onnan császárokat. Ez alatt az 50 év alatt 20 császára volt a birodalomnak, s ezek közül csak kettő halt természetes halált. De hosszabb távon sem jobb a mérleg: a Marcus Aureliustól Nagy Konstantinig eltelt 125 év során 47 császárt „fogyasztott" a birodalom, átlagos uralkodási idejük nem érte el a 3 évet.

A 3. század utolsó negyedében sikerült ugyan úrrá lenni a válságon, s némi területi veszteségekkel (Dácia és az Agri Decumates kiürítése) a *limes*t is helyreállították, de a konszolidációért nagy árat kellett fizetnie a késő római társadalomnak. Diocletianus (284–305) és I. (Nagy) Konstantin (306–37) gyökeresen átszervezték a birodalom egész közigazgatását, államapparátusát és társadalmát. A 4–5. század késő római állama már nem a régi *res publica* többé. Sokkal inkább hasonlít egy keleti despotikus államra vagy a középkori Bizáncra, sőt, a 20. századi totalitárius rendszerekre, mint 1–2. századi elődjére. Augustus és utódai *principatus*a átalakult *dominatus*szá, az istencsászárok abszolutisztikus, bürokratikus katonaállamává. A császár korlátlan úr, sőt isten: „*dominus et deus*", s minden ami személyéhez kapcsolódik, „szent" (a palota *sacrum palatium*, az uralkodó hálószobája *sacrum cubiculum*, a császári tanács *consilium sacrum*, majd később *consistorium sacrum*). A császárnak és az udvarnak ezt a természetfeletti, isteni jellegét fejezte ki a keletről, a perzsáktól átvett szertartásrend, amelyben

a császár személyét különleges hódolat (*adoratio*, görögül *proszkünészisz*, a *proszküneó* = leborulva imádni, arcra borulni valaki előtt igéből) illette meg.

Diocletianus – a külső támadásokkal szembeni védelem érdekében szükséges decentralizáció jegyében – gyökeresen átszervezte a birodalom kormányzati rendszerét. Maximianust maga mellé vette társcsászárnak, s rábízta a nyugati provinciák kormányzását, míg ő maga a keleti területeket tartotta meg. A két császár (*augustus*) egy-egy alcsászárt (*caesar*) vett maga mellé helyettesként, utódlási joggal. Így jött létre a négyes hatalom, a *tetrarchia* rendszere. A négy császár egy-egy *praefecturát* kormányzott: Orienset maga Diocletianus, Nicomedia székhellyel, Maximianus pedig Italiát (hozzá tartozott Africa is), Mediolanumból (Milano). A keleti *caesar*, Galerius Illyricum ura volt (székhelye Sirmium), míg a nyugati *caesar*, Constantius Gallia *praefecturát* igazgatta (ide tartozott Britannia és Hispania is), székhelye Augusta Treverorum (Tier) volt. A *praefecturák dioecesisekre* oszlottak, azok pedig *provinciákra*. A *dioecesis* élén a *vicarius* állt; a provinciákban elkülönült egymástól a polgári és a katonai igazgatás, az előbbit a *praeses, proconsul* vagy *consularis* címet viselő helytartó, az utóbbit a *dux* gyakorolta. 4 praefectura – 12 dioecesis – 101 provincia: ez volt a birodalom közigazgatási szerkezete a 3. század vége óta. Az új beosztással megszűnt mind Italia, mind Róma különleges státusa. Róma nem volt főváros, császári székhely többé, hanem fokozatosan átalakult vallási, egyházi központtá, ahol csak a *senatus* őrizte és ápolta még az ősi római hagyományokat és kultúrát a 6. század közepéig.

Mind a négy császárnak külön udvartartása, központi kormányzati apparátusa volt, s a tartományi vezetők mellett is tekintélyes hivatali apparátus (*officium*) épült ki, élén a *magister officiorum*mal. Az új rendszer egyik legszembetűnőbb jelensége a bürokrácia hatalmasra növekedése. A tisztviselők szigorúan fegyelmezett, hierarchizált testületet alkottak, rangléttrával s az ezen elfoglalt pozíciónak megfelelő fizetéssel és címekkel. A városok önkormányzatát felszámolták, gazdálkodásukat, pénzügyeiket állami tisztviselők ellenőrizték. Átszervezték és létszámában jelentősen megnövelték a hadsereget is. A létszám a 3. század végén elérte a 400 ezret, a 4. században pedig meghaladta a félmilliót. A hadsereg három csoportra tagolódott: a határ menti provinciákban állomásoztak a helyi lakosságból toborzott, s a 4–5. században egyre inkább germánokból álló *ripenses* vagy *limitanei* elnevezésű határőr légiók. A négy császár székhelyén és azok környékén helyezkedtek el a nagyobb harci értékű és szükség szerint bárhol bevethető *comitatenses*, vagyis a császárok katonai kísérete (*comitatus*). A harmadik csoportot az uralkodók személyes védelmét ellátó testőrség (*protectores domestici*, később *schola*) alkotta.

A felduzzadt államapparátus és a nagy létszámú hadsereg költségeinek fedezésére új adókat vezettek be. Ezek közül legfontosabb az ún. *iugatio-capitatio* volt, amelyet a földtulajdonosokra vetettek ki. Az adókivetés alapja egyfelől a föld, másfelől a munkaerő, az előbbinek adóegysége a *iugum*, az utóbbié a *caput*. A *iugum*ot a föld nagysága és minősége, valamint a termények alapján határozták meg, ugyanez volt a helyzet a caput esetében is, ahol nemcsak az emberi és állati munkaerő száma, hanem munkavégzőképessége is számításba jött. Szíriában például 5 *iugerum* (kb. 1,3 ha, 1 *iugerum* = 2523 m²) szőlő vagy a minőségtől függően 20, 40, esetleg 60 iugerum (5, 10, illetve 15 ha) szántó tett ki egy *iugum*ot. Egy birtok esetében a *iugum*ok és *caput*ok számát összeadták, s így kapták meg az adóegységek mennyiségét. Hogy egy adóegység után mennyit kell fizetni, azt évről-évre és tartományonként külön császári rendelet írta elő. Az adót terményben és pénzben fizették. Az adóegységek számát 15 évenként állapították meg (*indictio*). A 4. században ehhez újabb adónemek járultak: a senatori rangú nagybirtokosok aranyban fizetendő földadója, a városi *decuriók*, a kereskedők és a kézművesek 5 évenként fizetendő adója. Az állam mindenbe beavatkozott, mindent szabályozott. Diocletianus rendeletileg maximálta az árakat és a béreket, de az inflációnak is véget akart vetni, s igyekezett stabil pénzt teremteni. Az arany- és ezüstpénz mellett a mindennapi életben a bronz *denarius* játszott fontos szerepet, a béreket és az árakat is ebben állapították meg.

Minden erőforrást mozgósítottak a birodalom túlélése érdekében. Nem elégedtek meg az egyre több és nagyobb adóval, hanem kiépítették a kényszerű közmunkák (*munus, munera; munera sordida*: fizikai munkák, *munera ordinaria*: szervező, irányító munkák, elsősorban a városokban a *decuriók* ellenszolgáltatás nélküli kötelezettségei) és a beszolgáltatások (*annona*) rendszerét. Az állami terheket túlnyomórészt a társadalom jogilag szabad, de nem kiváltságos, közvetlen termelőmunkát végző rétegei viselték. Hogy ezek ne bújhassanak ki a rájuk nehezedő terhek és szolgáltatások alól, egyre több csoportjukat kötötték lakóhelyükhöz és foglalkozásukhoz. A kézműveseket kötelező *collegium*okba szervezték, ezekből nem léphettek ki, nem költözhettek más városba. Számos iparágban a fiúnak is apja mesterségét kellett folytatnia. Hasonló volt a helyzet a katonák esetében is: a *veteranus*ok erre alkalmas fiai kötelesek voltak katonai szolgálatot vállalni.

Nagy Konstantin 332-ben megtiltotta és büntette a *colonus*ok önkényes elköltözését és idegen *colonus* befogadását. „*A szökésre gondoló colonusokat rabszolgamódra vasra kell verni, hogy a szabadokhoz méltó munkát* [a colonusok jogilag szabadok voltak] *rabszolgai elítéltetésüknek megfelelően legyenek kénytelenek elvégezni.*" A rendelet értelmezése kimondja a rendszer társadalompolitikájának alapelvét: „*Az pedig, aki nem akar az lenni, mint aminek született, szolgasorba taszíttassék!*" („*Qui noluit esse quod natus est, in servitium redigatur.*") Ugyanakkor Nagy Konstantin a rabszolgák sorsát enyhítő törvényeket is hozott, például megtiltotta a rabszolgacsaládok szétszakítását. Hasonlóan bántak a városi középosztállyal, a városokat vezető *curiák* tagjaival, a *curiális*okkal vagy *decuriók*kal is: sem más városba vagy faluba költözéssel, sem katonai szolgálat, sőt colonusi állapot vállalásával, de még remeteségbe vonulással sem szabadulhattak azoktól a terhektől, amelyekkel városuknak tartoztak. Az ő kötelességük volt – saját költségükön – a város ellátása élelemmel és ivóvízzel, az utak és fürdők

karbantartása, a közrend fenntartása, ünnepségek, játékok rendezése, ráadásul az ő feladatukká tették az adók behajtását és a katonai sorozást is, s mindezekért saját vagyonukkal feleltek. Aki a *decurio census*hoz előírt minimális vagyonnal rendelkezett (pl. 25 iugerum, azaz 6,3 ha földbirtokkal), annak vállalnia kellett a *decurio* státussal járó terheket, sőt, státusa öröklődött: fia is *decurio* lett. Városukat csak helytartói engedéllyel hagyhatták el, s ha 5 évnél tovább voltak távol, vagyonukat a kincstár elkobozta.

A 4. századi „totális" állam egy kasztszerűen megmerevedett társadalmat akart kialakítani, amelyben mindenki beleszületik társadalmi csoportjába, státusába, s az abból való kiemelkedés, kitörés elvileg lehetetlen. Ez volt a legnagyobb ára annak, hogy a Római Birodalom keleten túlélte a népvándorlás viharait, s nyugaton is másfél évszázaddal meghosszabbíthatta létét. De miközben a rendszer a társadalmat teljesen gúzsba kötötte és az állam szolgálatába kényszerítette, a hadseregben és az államapparátusban egyesek lehetőséget találtak arra, hogy alacsony sorból a legmagasabb pozíciókba emelkedjenek: írástudatlan parasztokból, felszabadított rabszolgákból, germán kalandorokból császárok, főparancsnokok, főtisztviselők lehettek.

2. *A keresztény császárság*

305-ben a két *augustus*, Diocletianus és Maximianus önként lemondott a hatalomról, s helyükbe a két *caesar*, Galerius és Constantius lépett. Constantius azonban 306-ban meghalt, s helyét Severusnak, a Diocletianus által kinevezett nyugati *caesar*nak kellett volna elfoglalnia. A britanniai és galliai légiók azonban Constantiusnak a húszas évei elején járó fiát, Konstantint (Constantinus) kiáltották ki császárrá. Erre Maximianus fia, Maxentius is császárrá kiáltatta ki magát Rómában. A trónkövetelők között kirobbant polgárháborúban végül is Konstantin 312-ben legyőzte Maxentiust, keleten pedig Galerius császár 311-ben bekövetkezett halála után Licinius szerezte meg a hatalmat. A két győztes 313-ban Mediolanumban találkozott, s kölcsönösen elismerték egymást *augustus*nak. A béke nem tartott sokáig: ismételt fegyveres összecsapások után 324-ben Konstantin végleg felülkerekedett, s ezzel megszerezte a birodalom feletti egyeduralmat.

Diocletianus és Galerius a kereszténység kiirtásával vélte elérhetőnek a birodalom belső békéjét és megerősítését, s 303-ban megindították a legvéresebb keresztényüldözést, amely egy évtizedig tartott. Főleg keleten volt különösen kegyetlen az üldözés, nyugaton Constantius, majd Konstantin csak látszatintézkedéseket hozott, s egyetlen keresztényt sem küldtek halálba. Az üldözés eredménytelenségét először a keleti *augustus*, Galerius ismerte fel, s halála előtt, 311-ben türelmi rendeletet adott ki. Ebben elmondja, hogy a keresztények oktalanul elhagyták őseik vallását, s amikor rá akarta őket kényszeríteni, hogy térjenek vissza őseik hagyományához, akkor sokan vállalták a halálbüntetést is. A császár, látva, hogy

„igen sokan kitartanak elhatározásuk mellett", megbocsát nekik, s megengedi, hogy *„legyenek keresztények és tömörülhessenek gyülekezetekbe"*. Cserében azt kívánja, hogy imádkozzanak istenükhöz a császár üdvösségéért és a közösségért, *„hogy az állam mindenfelől épségben maradjon, ők pedig biztonságban élhessenek otthonaikban"*.

Konstantin már az üldözések idején jóindulatot tanúsított a kereszténység iránt. Midőn Maxentius legyőzése után a keleti császárral, Liciniussal 313-ban Mediolanumban találkozott, közösen rendeletet adtak ki, amelyben a keresztényeknek és mindenkinek megengedik, *„hogy szabadon azt a vallást kövessék, amelyiket akarják – hogy akármilyen istenség van az égi székhelyen, hozzánk és minden alattvalónkhoz kegyes és jóindulatú lehessen"*. Visszavonják az üldözési rendeleteket, s elrendelik, hogy *„bárki, aki a keresztények vallásának előírásait óhajtja követni, most szabadon és nyíltan, minden zaklatástól és háborgatástól mentesen követhesse"*. Ezt a jogot más vallások követői számára is biztosítják. Elrendelik továbbá, hogy a keresztényeknek adják vissza elvett és más célra használt gyülekezési helyeiket.

Konstantin tehát a *dominatus* rendszerét összekapcsolta a keresztény vallással, s Diocletianus és Galerius üldözési politikájával szakítva, éppen a kereszténységre alapozva kívánta konszolidálni a birodalmat. Gondolkodásától nem volt idegen a monoteizmus, hiszen fiatalkorában a Nap-kultusz (a Legyőzhetetlen Nap – *Sol Invictus*) és az Apollon-kultusz híve volt, s ezeket nem nehéz összeegyeztetni egyfajta felületesen értelmezett kereszténységgel. A türelmi rendeletben és egyéb dokumentumaiban ismételten hivatkozik a „Legfőbb Istenségre" (*Summa Divinitas*), akinek jóindulatát és kegyét el akarja nyerni, aki őt minden vállalkozásában támogatja és segíti, s *„akinek vallását szabad elhatározásból kötelezőnek ismerjük el"*. Nem derül ki egyértelműen, hogy a keresztények Istenét érti-e alatta, vagy a Napistent; valószínűleg ő maga sem tudta ezt eldönteni, hiszen nagyon sokáig tervezte egy szinkretisztikus Héliosz–Krisztus-kultusz bevezetését, s Konstantinápoly főterén Héliosz monumentális szobrát állíttatta fel. Ilyen ambivalens lépése volt 321-ben a vasárnapi munkaszünet bevezetése is: a vasárnap Jézus feltámadásának a napja, de egyúttal a Nap napja (*dies Solis*) is. Vannak nyilatkozatai – igaz, hogy keresztény főpapokhoz írta őket – amelyekben a kereszténységről mint igaz vallásról (*vera religio*) ír, a pogányságot pedig néhol babonának (*superstitio*) minősíti. A hagyomány szerint csak halálos ágyán vette fel a keresztséget, de a keresztényeket uralkodása alatt egyre több kedvezményben, kiváltságban részesítette. Környezetében, tanácsadói közt voltak keresztény főpapok, mint Kaisareiai Eusebius vagy Ossius (Hosius) córdobai püspök. Uralkodása második felében intézkedéseket tett a pogány kultuszok visszaszorítására: korlátozta a *haruspex*ek tevékenységét, több pogány filozófust kivégeztetett, a pogány templomok kincseit elkoboztatta, az arany istenszobrokat beolvasztatta.

Korabeli keresztény források szerint a 312-ben a Róma melletti Milvius hídnál vívott ütközet előtt Konstantinnak látomása volt, s ez bírta rá a keresztények tá-

mogatására. Lactantius (*De mortibus persecutorum*) szerint a csata előtti éjszakán álmában, Eusebius (*Vita Constantini*) szerint a csata előtt az égen jelent meg a kereszt vagy a Krisztus-monogram (*XP*, a görög *Khrisztosz* első két betűje). A Krisztus-monogram 315-től pénzein is feltűnt, 324-ben pedig hadijelvényként a császári zászlót is ez díszítette (*labarum*). Konstantin nem tekintette magát istennek, mint elődei. A császárság és a hatalom „szent" jellege azonban továbbra is megmaradt: a császár közvetlenül Istentől kapta hatalmát, birodalma mintegy az égi birodalom földi képmása, a császár Isten „barátja és kegyeltje". A kora középkori felfogás szerint nem a pápa, hanem a császár (később a királyok is) a „*vicarius Dei*", Isten földi helytartója, s mint ilyen a birodalmi egyház feje is.

A kereszténység támogatása és az egyházzal való szövetség elsősorban Konstantin politikai céljait szolgálta, mert úgy látta, hogy segítségére lehetnek a birodalom egységesítésében és központosításában. A kormányzásban a császár a császári tanácsra (*consistorium sacrum*) támaszkodott, amelyben részt vettek a központi kormányszervek vezetői s a császár mindazon munkatársai, akiket a *comes* címmel tüntetett ki. A központi apparátus legfőbb vezetője, a *magister officiorum* nemcsak az udvar életét irányította, hanem a külügyek intézése és a tartományi közigazgatás felügyelete is az ő feladata volt. A birodalom 3 praefecturára oszlott, élükön a *praefectus praetorió*k a császár teljhatalmú helyettesei voltak. A hadsereg élén 3 főparancsnok állt: a *magister peditum* a gyalogság, a *magister equitum* a lovasság, a *comes domesticorum* pedig a testőrség parancsnoka volt. Időnként egy-egy hadvezér a *magister utriusque militiae* címet viselte, vagyis a gyalogság és a lovasság egyaránt az ő parancsnoksága alá tartozott. A hadsereget perzsa mintára páncélos–lovas alakulatokkal egészítették ki. Konstantin alatt kezdett nagyobb méreteket ölteni a hadseregben a germánok jelenléte, nemcsak közkatonaként, hanem a parancsnokok között is. Gazdasági téren legjelentősebb újítása az arany*solidus* bevezetése volt (egy solidus 4,48 gr aranyat tartalmazott), amely igen értékállónak bizonyult a középkor évszázadai során. Alighogy megszerezte az egyeduralmat 324-ben, máris megkezdte egy új főváros építését a Boszporusz északi partján, a régi Büzantion helyén. A 330-ban felavatott város a császárról kapta a nevét: Constantinopolis (Konstantinápoly), s Rómával minden tekintetben azonos kiváltságokban részesült, *senatus*a a rómaival azonos jogkörrel bírt.

Nagy Konstantin 337-ben bekövetkezett halála után fiai felosztották egymás között a birodalmat: II. Konstantin (337–40), és Constans (337–50) kapta Nyugatot, míg Kelet II. Constantiusnak (337–61) jutott. Az utóbbi halála után unokaöccse, Iulianus (361–63) került trónra, aki megpróbálta a pogány vallást újjáéleszteni – ezért az *apostata* (hitehagyott) melléknevet kapta –, de nem sok eredménnyel, mert 363-ban a perzsák elleni hadjáratban életét vesztette. 364-ben a pannoniai származású I. Valentinianust (363–75) választották császárrá, aki a keleti tartományok kormányzását öccsére, Valensre (364–78) bízta. Iulianus és Valentinianus sikerrel védelmezték a rajnai limest a barbárokkal szemben, míg Valens császár elesett a Balkánra benyomuló vizigótokkal Hadrianopolisnál vívott ütközetben. Utóda, Theodosius (379–95) megkezdte a barbár népek *foederati*ként való letelepítését a határtartományokban.

A keresztény Római Császárság belpolitikájában Nagy Konstantin óta egyre nagyobb szerepet játszottak a keresztény egyház belső viszályai, szakadásai. Afrikában a donatisták okoztak problémát, majd a 320-as évektől kezdve az arianizmus körüli viták fajultak a szemben álló pártok közötti elkeseredett küzdelemmé. Nagy Konstantin száműzte Ariust, fiai viszont inkább az arianizmusnak kedveztek. A hatalom beavatkozott különböző vallási nézetek, dogmatikai megfogalmazások közötti küzdelembe: törvények, császári rendeletek születtek vallási kérdésekben, napirenden volt a császári udvar nézeteit el nem fogadó püspökök száműzetésbe küldése. Az arianus kérdés a század végére elcsendesült. Ebben nem kis része volt Theodosius császárnak, aki 380-ban edictumban parancsolta meg, hogy *„mindenki abban a vallásban éljen, amelyet a hagyomány szerint Szent Péter apostol adott át Róma népének"*, s azt a hitvallást vallja, *„amelyet Damasus pápa és Péter, Alexandria püspöke is helyesnek tart. Tehát: mindenkinek hinnie kell, az apostoli hitvallás és az evangéliumi tanítás értelmében, az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek egységesen isteni voltát, egyenrangú méltóságát és szent hármasságát"*. Akik ezt a hitvallást követik, azok a „katolikus keresztények" nevét viselhetik. Az eretnekek gyülekezetei nem nevezhetik magukat egyháznak (*ecclesia*), s kilátásba helyezi megbüntetésüket. Az ezt követő rendeletek súlyos büntetés terhe alatt megtiltották a pogány áldozatokat. Ezzel a kereszténység vált a birodalom kizárólagos és kötelező vallásává. Theodosiust, aki nyugati társcsászárai, Gratianus és II. Valentinianus halála után egy ideig ismét az egységes birodalom ura volt, 395-ben két fia követte: nyugaton Honorius (395–423), keleten pedig Arcadius (395–408) lett a császár. Ezzel véglegessé vált a Római Birodalom kettéválása egy nyugati és egy keleti birodalomra.

3. *A Nyugatrómai Birodalom végnapjai*

A végleges kettéválás után eltérően alakult a keleti és a nyugati birodalom sorsa. A Keletrómai Birodalom Arcadius és fia, II. Theodosius (408–50) idején – a jeles francia bizantinológus, Louis Bréhier szavaival élve – *„felöltötte jellegzetes arculatát, amelyet egész történelme során visel majd: hagyományaiban római, kultúrájában görög, kormányzati módszereiben pedig keleti, amely utóbbiak gyakran túlzott szerepet biztosítottak az államban az uralkodó személyes környezetének, cubiculuma eunuchjainak, a császárnőknek és a hercegnőknek, akik állandóan egymással versengtek a hatalomért"*. Itt folytatódtak még szenvedélyesebben az előző században elkezdődött dogmatikai viták, s a nagyvárosok (Antiochia, Alexandria, Konstantinápoly) pátriárkáinak hatalmi harcai, amelyek az 5. században már nyílt egyházszakadáshoz vezettek (a nesztoriánus és a monofizita kopt

egyházak kialakulása Egyiptomban és a keleti tartományokban). A birodalom egységét azonban a trónkövetelők között ismételten fellángoló polgárháborúk ellenére is sikerült megőrizni. Megállították a hadsereg elbarbárosodási folyamatát, bár egyes germán és alán származású parancsnokok időnként meghatározó szerepet játszottak a politikában is. A Keletrómai Birodalom az 5. században túlélte a germánok és hunok támadásait, meg tudta akadályozni azt, hogy barbár népek telepedjenek meg a területén, s a 6. században megerősödve kísérletet tehetett az elveszett nyugati területek visszaszerzésére, az „*orbis romanus*" restaurációjára, a Római Birodalom helyreállítására. Bár ez a kísérlet nem járt tartós eredménnyel, mégis elmondhatjuk, hogy a Római Birodalom keleten élt tovább struktúrájában, intézményeiben, szellemében és az emberek tudatában is. Bizánc polgárai még több mint ezer éven át „rómaiaknak" érezték és nevezték magukat, az állam egyik hivatalos neve „Romania" volt, az uralkodóé a „rómaiak császára", s mint ilyen, elvben az egész egykori birodalom uralkodójának tekintette magát a Nyugatrómai Birodalom megszűnése után is.

A végleges kettéválás után is maradtak még kapcsolatok a két birodalom között: mindkét birodalomfél hivatalos nyelve a latin lett, s a 438-ban II. Theodosius keleti császár által kibocsátott *Codex Theodosianus*t, az első hivatalos római törvénygyűjteményt, amely összegyűjtötte a Nagy Konstantin óta kiadott császári rendeleteket és elvi jelentőségű jogi döntéseket, mindkét birodalomfélben ünnepélyesen közzétették, mindkettőben meghatározta a további jogfejlődést és törvényhozást. A kodifikációt, az összegyűjtést az tette szükségessé, hogy az új, abszolutisztikus hatalom a törvények és rendeletek tömegével próbálta szabályozni a társadalom mindennapi életét és a mindenható állam szolgálatát.

Nyugaton már az 5. század elején kezdetét vette a birodalom összeomlása. A keleti és a nyugati gótok betörtek Itáliába, s az utóbbiak 410-ben Rómát is elfoglalták és kirabolták. 406 utolsó napján a vandálok, alánok, szvébek, majd a burgundok átkeltek a Rajnán, és elárasztották Galliát, Hispániát, s Észak-Afrikát. Britanniát és Pannoniát a rómaiak kiürítették. A császári udvar 402-ben Mediolanumból a jobban védhető Ravennába költözött át. Honorius császár kénytelen volt nővérét, Galla Placidiát Athaulf vizigót királyhoz nőül adni. Sem Honorius, sem unokaöccse, Galla Placidia fia, III. Valentinianus (425–55) nem volt képes a birodalom felbomlását megállítani.

A nyugati birodalom egyes tartományaiban germán népcsoportok telepedtek le: a burgundok és a vizigótok Galliában – ahová északról megindult a frankok betelepülése is –, az alánok és szvébek Hispaniában, a vandálok Afrikában. A betelepülők formálisan Róma szövetségesei (*foederati*) voltak, s elismerték a császár legfőbb szuverenitását, de lényegében önálló királyságokat hoztak létre római területeken, amelyek felett a ravennai udvar már semmiféle tényleges hatalmat, ellenőrzést nem gyakorolt. A vandálok már formálisan sem tekintették magukat a birodalom alattvalóinak, s végül is mindkét császár kénytelen volt elismerni teljes önállóságukat.

A tényleges hatalmat a katonai parancsnokok gyakorolták, s ők kísérelték meg a barbárokat feltartóztatni, illetve a birodalomba beilleszteni. Az 5. század elején a vandál származású Stilicho Itáliát megvédte, de a rajnai áttörést nem tudta megakadályozni, s 408-ban udvari összeesküvés áldozata lett. A század közepén Aëtius lett a *magister utriusque militiae*, s neki a 430-as években hun segítséggel sikerült Galliában stabilizálni a római uralmat. Elfogadta a kialakult helyzetet, elismerte a Galliába és Hispániába betelepült germánok szövetséges státusát, s az ő támogatásukkal 451-ben a hunok támadását is sikerült visszavernie. III. Valentinianus azonban 454-ben megölette Aëtiust, „az utolsó rómait"; a következő évben viszont Aëtius hívei a császárt gyilkolták meg.

A birodalom nyugaton ekkor már ténylegesen csak Itáliára és a szomszédos északi tartományokra korlátozódott. Az új főparancsnok, a germán Ricimer tetszése szerint emelt a trónra császárokat, majd maga távolította el őket. 474-ben Orestes főparancsnok (Attila egykori titkára) saját fiát, a kiskorú Romulust nevezte ki császárrá. A csaknem kizárólag barbárokból álló itáliai hadsereg parancsnoka, a szkir származású Odoaker (Odovacar) azonban nem fogadta el az új helyzetet, s 476-ban katonáival Itália királyává (*rex Italiae*) kiáltatta ki magát. Orestest elfogta és kivégeztette, az utolsó császárt, Romulust pedig hazaküldte vidéki birtokára. A nyugati császári jelvényeket elküldte Konstantinápolyba Zénon császárhoz. Ezzel megszűnt a Nyugatrómai Birodalom. Amint az egykorú krónikás, Marcellinus Comes írta: „*Ezzel az Augustulusszal* [császárkával] *a római nép nyugati birodalma elveszett.*" („*Hesperium Romanae gentis imperium cum hoc Augustulo periit.*")

4. A késő római társadalom

„*A 3. századi válságból egy mélyen megrendült, alapjaiban megváltozott római társadalom lábalt ki*" – írja a korszak jeles kutatója, Alföldy Géza. Míg a késő római politikai intézmények, uralmi formák keleten, Bizáncban éltek, fejlődtek tovább, addig nyugaton a gazdaságban és a társadalomban a 3–5. században végbement átalakulás a középkori viszonyokba és struktúrákba való átmenetet alapozta meg.

A változás egyik legszembetűnőbb jelensége a demográfiai válság, a népesség csökkenése, amely már a 2. század végén megindult. Ebben a birodalmat Afrika felől megtámadó pestisjárvány mellett szerepet játszottak a lakosságot a népvándorlás során ért megpróbáltatások, valamint a tudatos születéskorlátozás is. Nyugaton a források tartós munkaerőhiányról tudósítanak: a korábban művelés alatt álló, felszántott földek (*ager*) jelentős része megműveletlenül, elhagyottan, parlagon hevert (*agri deserti*), azaz erdős, bozótos, füves, gyomos *saltus*szá vált. Az elnéptelenedéssel párhuzamosan megfigyelhető Nyugat viszonylagos elszegényedése Kelettel szemben. A termelés visszaesése azt eredményezte, hogy Nyugat keres-

kedelmi és fizetési mérlege egyre passzívabb lett Kelettel szemben, s a jó aranypénz egyre növekvő tömegben áramlott Keletre.

Nyugat elnéptelenedésének és elszegényedésének egyik jellegzetes tünete a városi élet és a városi gazdaság hanyatlása, a városok összezsugorodása, a kézműipari és kereskedelmi tevékenység visszaesése. Midőn a 3. században a barbárok a limest áttörve végigpusztították Galliát, Hispániát, sőt Itáliába is betörtek, a lakosság az addig nyílt városokat fallal vette körül. Ezek a falak igen szűk területet fogtak körbe, amelyen a városok korábbi lakosságának csak egy kis része élhetett. A viszonylagos béke helyreálltával a falakon kívül ismét visszatért az élet, a népesség száma megnövekedett, majd az 5. századi népvándorlás nyomán a legtöbb város népessége végérvényesen a korábbinak a töredékére csökkent. A városok nem tűntek el, a legtöbb római város tovább élt, de lakossága jelentősen megcsappant, a gazdasági élet súlypontja vidékre, a nagybirtokosok villáiba helyeződött át. A kereskedelmi forgalom és az ipari tevékenység sem szűnt meg, de a korábbihoz képest jelentősen visszaesett. A 6. századra a nyugati városok (*civitas*ok) egyházi központtá, püspöki székhellyé lettek.

A városok összezsugorodott méreteire következtethetünk abból, hogy mekkora volt a 3. században épült falak által védett terület. Rómának Aurelianus által a 270-es években épített falai 19 km hosszúságúak és 1230 hektár területet zárnak körül. Ezzel szemben Verona falai mindössze 900 m hosszúak, Párizsban pedig az 1300 méternyi fallal körülvett terület mindössze 8 hektár. Bordeaux 31, Orléans 25, Strasbourg 19 hektárral viszonylag nagy városnak számított, ezzel szemben Tours falakon belüli területe csak 6 ha volt. Rómán kívül a legnagyobb városok a Rajna mentén találhatók, ahová a késő császárkorban az ipari centrumok áthelyeződtek, s ahol a nyugati császárok is tartózkodtak: a nyugati császári székhely szerepét nemegyszer betöltő Trier falai 285 hektárt fogtak körül, Mainzban 120 hektár, Kölnben 96 hektár volt a védett terület.

Claudius Rutilius költő a 4. században végigutazott Itálián, s benyomásait így összegezte: *„példákon felismerhetjük, hogy a városok meghalhatnak."* (*„Cernimus exemplis oppida posse mori."*) Egy másik korabeli szerző *„a félig rommá lett városok holttesteiről"* (*„semirutarum urbium cadavera"*) ír. Ammianus Marcellinusnál olvassuk, hogy midőn I. Valentinianus császár 375-ben Pannoniába jött, Carnuntum *„lakatlan és elhanyagolt"* (*„desertum quidem nunc et squalens"*) volt. Nemcsak a városokat, hanem a falvakat is fallal vették körül, megerődítették. Szent Jeromos a Bibliában szereplő, falu jelentésű görög *kómé* szót mindenütt *castellum*nak fordítja, ami fallal körülvett települést jelent.

A késő római korban már leglényegesebb jellegzetességeivel kialakul a középkor egyik alapvető intézménye, a nagybirtok, a földesuraság. Ez különbözik a rabszolgasereggel nagyüzemi módon művelt ókori *latifundium*tól. A késő római és a középkori nagybirtok lényegében kisüzemek együttese, amelyet kisüzemi módszerekkel művelnek. A birtokot az egyre inkább csökkenő számú rabszolgák mellett jogilag szabad állapotú kisbérlők, a *colonus*ok művelik, s a rabszolgákat

is egyre növekvő számban ültetik telekre (*servi casati*). A colonuscsalád egy gazdasági egységet birtokol, amely háztelekből és szántóból áll, s használhatja a legelőket, erdőket, vizeket, valamint a különböző földesúri berendezéseket (malom, kemence, szőlő- és olajprés stb.). A ház, a megművelt föld és a használati jogok együttesét nevezik a korabeli források *colonicá*nak vagy *sors*nak. A használati jog fejében a colonus szerződésben megállapított bérleti díjat, járadékot fizet a birtokosnak, pénzben és/vagy terményben. A terményszolgáltatás elég jelentős: a termés egyharmada vagy a fele. Ha ehhez hozzávesszük az állami adót, akkor azt mondhatjuk, hogy a colonusnak saját használatára kedvező esetben termésének a fele, de elég gyakran csak egyharmada vagy egynegyede maradt meg. A munkajáradék, a robot viszont nem túl nagy: általában évente 6 nap. Azért ilyen csekély, mert a nagybirtokos a saját kezelésében tartott földeket rabszolgákkal (*mancipia*) művelteti, a colonusok robotja ezt csak kiegészíti.

Ez a nagybirtok (*fundus, praedium*) és a *colonatus* már a 2. században megjelent, de igazán jelentős mértékben a 4–5. században terjedt el. A közbiztonság hiánya, az állami adó- és egyéb terhek, az eladósodás a szabad kisparasztok egyre nagyobb tömegét késztette arra, hogy egy-egy nagybirtokos védelme, *patrociniuma* alá helyezkedjék. Számos esetben egész falvak (*vicus*) húzódtak egy-egy nagybirtokos, magas rangú főtisztviselő vagy katonatiszt *patrociniuma* alá. A birtokos védelmet nyújtott mind a rablóbandák és barbárok ellen, mind az állami adószedőkkel és egyéb tisztviselőkkel szemben, kifizette a *colonus* adóhátralékát, adókedvezményeket szerzett számára, vagy kölcsönt nyújtott neki. Cserében a *colonus* birtoka a nagyúr tulajdonába ment át, aki visszaadta neki használatra, különféle szolgáltatásokkal terhelve. a *colonus* számos esetben nagyobb terjedelmű birtokot kapott használatra, mint amekkorát felajánlott az úrnak. Ennek az ügyletnek a jogi formája, a *precarium* is kialakult már a késő római korban. Ezáltal a *colonus* egyfajta birtokjogot (*possesio*) nyert a telekre, amely felett a birtokos rendelkezett tulajdonjoggal (*proprietas, dominium*). Olyan szabadok is kérhettek *colonicát*, akiknek semmi földjük nem volt. A *colonus* telke örökölhető volt, s nem lehetett tőle megfosztani. A *colonus* jogilag szabad volt ugyan, de valójában egyre inkább elvesztette szabadságát. Nagy Konstantin 332-ben megtiltotta, hogy elhagyja ura birtokát, ezzel a *colonus* „röghöz kötötté" (*glebae adscriptus*) vált; a nagybirtokos büntető hatalommal is rendelkezett felette, s fia is csak *colonus* lehetett. A telek elidegenítése esetén a *colonus* is az új tulajdonoshoz került, de annak be kellett tartania az eredeti bérleti szerződést. A *colonus*nak lehetett magánvagyona (*peculium*), de azzal is csak az úr engedélyével rendelkezhetett, s házastársat is csak saját társadalmi köréből választhatott. A colonusok valóságos helyzetét jól jellemzi Iustinianus *Codexe*: *„Jóllehet állapotukra nézve szabadoknak látszanak, mégis szolgái annak a földnek, ahol születtek."* (*„Licet condicione videantur ingenui, servi tamen terrae ipsius cui nati sunt aestimentur."*) A nagybirtokon tehát egyre inkább elmosódott a különbség a jogilag szabad colonus és a telekre ültetett rabszolga (*servus casatus*) között. Mindkettő egyaránt az úr *potes-*

tasa, teljhatalma alá tartozott. A szabadság elvesztése, az egyre erősebb gazdasági és személyi függés fejében viszont védelmet, lét- és anyagi biztonságot nyújtott számára a nagybirtok.

A késő római nagybirtok – elsősorban Nyugaton – fokozatosan egyfajta állammá vált az államban. A legtöbb birtokot kivették a helyi közigazgatás hatásköre alól, s némelyiknek sikerült adómentességet (*immunitas*) is szereznie. A birtokos bíráskodási joghatóságot szerzett colonusai felett, s embereiből magánhadsereget (*bucellarii*) szervezett. Ezek a magánhadseregek az 5. század zűrzavaros viszonyai között egyre inkább átvették az összeomló államhatalomtól a közrend fenntartását, alattvalóik életének és vagyonának védelmét. A nyugati nagybirtokosok főleg a senatori rend tagjai közül kerültek ki, akik különösen Galliában alakítottak ki hatalmas birtokkomplexumokat, s a városokból kiköltöztek megerődített, magánhadseregükkel védett birtokközpontjaikba (*villa*). Az 5. században a nagybirtokok egyre inkább a maguk szervezetébe integrálták a gazdasági tevékenység egészét: ipari műhelyeket rendeztek be, s maguk kereskedtek terményeikkel. A korabeli mezőgazdasági szakíró, Palladius azt ajánlotta a nagybirtokok tulajdonosainak, hogy rendezkedjenek be valamennyi szükségletük saját erőből történő kielégítésére, s a birtokon élő emberekkel végeztessék el a szükséges ipari munkákat is.

A 4. században egy új társadalmi tagolódás körvonalai kezdtek kirajzolódni. Az egyik oldalon a kiváltságos, hatalmi helyzetben lévő csoportok (*honestiores*): a nagybirtokos *senator*ok, az állami tisztviselők és a keresztény papság; a másik oldalon pedig a dolgozók, az egységes, függő helyzetben lévő tömeggé nivellálódó alsóbb rétegek (*humiliores*): a mezőgazdasági munkát végző parasztok, *colonus*ok és rabszolgák, valamint a kézművesek, azaz a *plebs rustica* és a *plebs urbana*. A rabszolgák helyzete javult, számuk is erősen csökkent. A korabeli források számos – némely esetben tömeges – felszabadításról adnak hírt. Szent Melania gazdag római hölgy egyszerre 8000 rabszolgát szabadított fel birtokain. A nagybirtokon élő rabszolgák egy része házat és telket kapott, ahol a colonusokhoz hasonlóan önállóan gazdálkodott. A szabad és rabszolga közötti jogi megkülönböztetés megmaradt, de a gyakorlatban elvesztette jelentőségét. A rabszolgamunka helyét azonban nem a szabad munka foglalta el (bár szabad parasztok és kézművesek is maradtak, s bérmunkásokat is alkalmaztak). Vidéken és a városban egyaránt az örökletes rendekbe, testületekbe kényszerített, jogilag szabad, de az államtól vagy a hatalmasoktól függő dolgozók munkakényszere vált uralkodóvá.

A két szélső csoport között fokozatosan eltűnt, felmorzsolódott az a tehetős városi középréteg, amely a korábbi századokban a provinciák és civitasok közéletének hordozója, a közintézmények fenntartója volt: a *curiales*, vagyis a városok vezetését ellátó testület, a *curia* tagjai, a *decurió*k. Ez a tehetős, középbirtokos réteg a 4–5. században elszegényedett, tönkrement a rárótt közterhek és az anyagi felelősség következtében, jelentős részük elmenekült a városból falura, katonának vagy papnak ment, esetleg remetének, s nem egy közülük inkább colonusi állapotot vállalt valamely nagybirtokos *patrociniuma* alatt. Libanios írja a 4. század végén, hogy a szíriai Antiochiában korábban 600, vagy akár kétszer annyi curialis volt, most pedig 60-at sem lehet összeszedni.

A társadalmi hierarchia csúcsán a *senator*i rend állt, a *senatus* tagjai és egyéb főtisztviselők. Nagy Konstantin idején a római és a konstantinápolyi *senatus*nak egyaránt 2000 tagja volt. A *senator*ok elvesztették korábbi politikai és katonai vezető szerepüket, de hatalmas birtokaikon egy újfajta magánhatalmat építettek ki. A közvetlen termelőmunkát végző társadalom jelentős része – nemcsak a földművelők, hanem a kézművesek is – gazdasági és személyi függésbe került tőlük, betagozódott hatalmi szervezetükbe. Ezt a hatalmat át tudták menteni a Nyugatrómai Birodalom összeomlása utáni időkre, s erre alapozva a barbár királyságokban is megőrizték arisztokrata státusukat.

Miközben az 5. század elején a *senator*i rend tagjai birtokaikról évente 1500–4000 font arany jövedelmet tudtak behajtani, a társadalom túlnyomó többsége fokozódó szegénységben, sőt nyomorban, a létminimum határán élt. Lactantius írja a 4. század elején: *„Oly mértékben kezdte fölülmúlni a fizetést húzók száma az adófizetőkét, hogy a mértéktelen adók következtében a parasztok odahagyták földjeiket, mivel felélték már összes erőforrásaikat, s így a művelt területek vadonná változtak."* A növekvő társadalmi feszültségek néhol nyílt elégedetlenségben, ellenállási mozgalmakban robbantak ki. Galliában és Hispániában a 3. és 5. század között újra és újra fellángolt a bagaudák mozgalma; ezek lényegében szabad parasztokból, szökött colonusokból és rabszolgákból verbuválódott rablóbandák voltak, amelyekkel a reguláris katonaság sem tudott véglegesen leszámolni. Az elégedetlenség azonban leginkább abban a folyamatban nyilvánult meg, amelyet Alföldy Géza *„a római társadalomnak saját államrendszerétől való elidegenedése"*-ként határoz meg. A saját bürokratikus és hatalmi apparátusának fenntartása érdekében a társadalomra egyre elviselhetetlenebb terheket rakó s a társadalmi mozgást gúzsba kötő állam iránti közömbösség, majd ellenszenv és gyűlölet egyre fokozódott, s a társadalom valamennyi rétege ellenséget látott az állami intézményekben és közegekben. Ennek eredménye volt az, hogy igen sokan örömmel fogadták a barbárokat, és hozzájuk szöktek.

Salvianus 5. századi galliai egyházi írónál (*De gubernatione Dei*) olvassuk erről a következőket: *„Ami a gótok és vandálok életmódját illeti, mi az, amiben magunkat elébük helyezhetnénk, vagy akár csak össze is hasonlíthatnánk velük? Hogy először az együttérzésről és a szeretetről szóljak, csaknem minden barbár, ki egy néphez, egy király alá tartozik, szereti, közel valamennyi római pedig üldözi egymást.* [...] *Ezenközben nyomorgatják a szegényeket, sanyargatják az özvegyeket, eltiporják az árvákat, annyira, hogy közülük sokan – és nem is szegény családból származók –, kik a szabad ember műveltségével rendelkeznek, az ellenséghez menekülnek, nehogy az általános üldözés közepette meghaljanak. Ugyanis a barbároknál keresik a római emberiességet, mert a rómaiak barbár embertelenségét elviselni nem tudják. És ámbár azoktól, kikhez menekültek, életmódban is, nyelv-*

ben is különböznek, sőt, hogy úgy mondjam, a barbár testek és öltözékek bűzétől is utálkoznak, mégis inkább elviselik a barbárok eltérő életformáját, mint a rómaiak kegyetlenkedő igazságtalanságát. Így tehát vagy a gótokhoz, vagy más bárhol uralkodó barbárokhoz költöznek, és ezt meg nem bánják. Mert inkább akarnak a rabság színe alatt szabadon élni, mint szabadság színe alatt raboskodni. A római polgár nevezetet tehát, melyet egykor nem csupán nagyra becsültek, de drága pénzen vettek is, most elutasítják és futnak, menekszenek tőle, és nemcsak hitvány dolognak, de csaknem undorítónak tartják. És van-e nagyobb bizonysága a római gonoszságnak annál, hogy igen sokan a tisztes és nemes emberek közül, kiknek a római állapot igen nagy fényt, ragyogást meg tisztességet jelentett, a római gonoszság kegyetlensége miatt nem akarnak többé rómaiak lenni? Így tehát azok is, akik nem menekedtek a barbárokhoz, kénytelenek szintén barbárokká válni, miként a hispánok nagy része, a gallok nem kis része és végezetül mindazok, akiket a római gonoszság az egész római világban már nem-rómaiakká tett." A fentiekben leírt válságtünetek elsősorban a birodalom nyugati felére voltak jellemzők. Keleten kisebb mértékben csökkent a népesség, tovább virágzottak a nagyvárosok, élénk maradt az ipari és kereskedelmi tevékenység. Keleten nem alakultak ki oly hatalmas senatori nagybirtokok, mint Nyugaton, s nagyobb tömegben fennmaradt a szabad kisbirtokos parasztság.

5. *Az antik kultúra továbbadása*

A késő ókor fordulatot jelent a kultúra történetében is. Ismét Váczy Pétert idézzük: *„A 3. század közepe táján beállott fordulat éles cezúrát von a Földközi-tenger kultúrájának történetében. A régi istenek és ideálok romokban hevernek. Új ember lép a történelem színpadára. Az új ember új világképet alkot magának, s a régi helyébe más értékeket emel. Természetesen az antik hagyományokból csak annyit vesz át, amennyit benne továbbra is értékelni tud."*

A római császárkor legjelentősebb teljesítménye, a későbbi európai kultúra szemszögéből nézve, a meghódított népek nyelvi és kulturális asszimilációja, romanizációja volt. Tegyük hozzá nyomban, hogy ez csak a nyugati provinciákra érvényes. Keleten – Görögországban, Kis-Ázsiában, Szíriában, Egyiptomban – a latin nyelv és kultúra a görögöt sehol sem tudta kiszorítani –, annak ellenére, hogy a Keletrómai Birodalom hivatalos nyelve egy ideig a latin maradt. A nyugati provinciák romanizációja az 5. század elejéig, a népvándorlás megindulásáig befejeződött. Itália, Hispánia, Gallia, Észak-Afrika és a dunai provinciák lakossága nemcsak elsajátította a latin nyelvet, hanem a kétnyelvűség időszaka után ez vált mindennapi élete beszélt nyelvévé. Ezekben a provinciákban a korábbi nyelvek eltűntek vagy csak a forgalomtól elzárt hegyvidékeken éltek tovább (mint pl. a Pireneusokban a baszk). Kivételt képezett Britannia, ahol a római uralom nem tartott elég hosszú ideig ahhoz, hogy a latin uralma teljessé és kizárólagossá váljék, így ott a kelta nyelv is fennmaradt. Galliában a gall nyelvet a 3. században magánjogi okiratokban még használták, s a 4. századból is maradtak fenn gall nyelvű feliratok. Az 5. századi feliratokban azonban a gall nyelvnek már semmi nyoma.

Az a nyelv, amelyre a nyugati provinciák lakossága felcserélte saját ősi nyelvét, nem volt azonos a klasszikus latin irodalmi nyelvvel. Ezt a nyelvet a nyelvészek „vulgáris" latinnak nevezik. A beszélt latin nyelv már a császárkor első századaiban eltért a klasszikus irodalmi nyelvtől, s ez az eltérés még inkább fokozódott a 3. és 5. század között, midőn a provinciák lakossága, amely eredetileg más nyelvet beszélt, s a klasszikus irodalmi nyelvet, a hagyományos nyelvi normákat nem ismerte, elsajátította a latint. A vulgáris latinnak a késő ókorban különböző területi változatai alakultak ki, aszerint, hogy az egyes provinciákban milyen nyelvi szubsztrátumra települt rá, átvéve annak egyes elemeit. Szent Jeromos jegyezte meg a 4. század végén, *„hogy maga a latinság is napról napra változik, mind vidékek szerint, mind időben"* (*„ipsa latinitas et regionibus quotidie mutatur et tempore"*). A vulgáris latinnak az 5. századi Galliában beszélt változatát a nyelvészek galloromannak nevezik. A Nyugatrómai Birodalom felbomlása után a vulgáris latinnak ezek a regionális változatai már önállóan fejlődtek tovább, s így jöttek létre az újlatin (román) nyelvek (olasz, francia, provanszál, spanyol, portugál, katalán, szárd, rétoromán, dalmát, román).

A latin nyelv az első évezred végére a nyugati egyház liturgikus nyelvévé, a hivatalos okiratok nyelvévé, a klerikus értelmiség tanult, tudós nyelvévé vált, amelyet rendszeres oktatás keretében kellett elsajátítani. A latin nyelv és az általa hordozott műveltséganyag elsajátítására az az oktatási anyag szolgált, amely egy évezreden át az európai iskolázás alapját képezte: a hét szabad művészet (*septem artes liberales*). Így nevezték a szabad emberhez egyedül méltónak tekintett szellemi, értelmiségi tevékenységek szabályait, módszereit, technikáit. Ezzel szemben a „szennyes mesterségek" (*artes sordidae*, de a középkorban inkább *artes mechanicae*-nek nevezték őket) a kézműves tevékenységek és a kereskedés voltak. A latin *ars* a görög *techné* fordítása, s *„ismeretet, módszert, az alkotómunkában követendő előírásokat értettek rajta. Az ars szükségszerűen egybefűzte mindazt, amit ma művészetnek, tudománynak vagy egyszerűen mesterségnek mondunk.* [...] *Az ars fogalma és vele a fegyelmezett, módszeres alkotás igénye volt talán a legjelentősebb darabja annak az örökségnek, ha tetszik útravalónak, amivel civilizációnk az antik világból évezredes középkori vándorútjára elindult"* (Mezey László).

Eredetileg 9 ars volt, de a késő római korra az orvostudomány (*medicina*) és az építészet (*architectura*) kimaradt a sorból. A hét szabad művészet – azaz a *trivium* (*grammatica, retorica, dialectica*) és a *quadrivium* (*aritmetica, geometria, astronomia, musica*) – anyagát korszakunk végén foglalták rendszerbe s hagyományozták a későbbi századokra. Az első ilyen összefoglalást az afrikai Martianus Capella készítette az 5. század első felében, allegorikus keretbe foglalva: *Philologia és Mercurius házasságáról és a hét szabad művészetről* (*De nuptiis Philologiae*

et Mercurii et de septem artibus liberalibus). A 6. század elején a római Boëthius (480–524) írt könyveket a szabad művészetek egyes tárgyairól, majd az ő műveit felhasználva barátja, M. Aurelius Cassiodorus (490 k.–585 k.) az általa alapított kolostor, a Vivarium szerzetesei számára foglalta össze a hét szabad művészet anyagát (*De artibus et disciplinis liberalium artium*). Nála a hét szabad művészet már szerves része a keresztény oktatásnak. A cél elsősorban a hibátlan latin beszéd és írás elsajátítása volt, s ehhez a latin írók szövegeinek olvasása nyújtott segítséget. Szent Ágoston már a 4. század végén megállapította, hogy a keresztény gondolkodás számára nélkülözhetetlen a hét szabad művészet ismerete, mert aki ezeket elsajátította, annak értelme alkalmassá válik az isteni igazságok megismerésére. A hispániai Isidorus, Hispalis (Sevilla) érseke (560 k.–636) visszatért a régi rendszerhez, mert az orvostudományt és az architecturát is a szabad művészetek közé sorolta.

Az említett szerzők más téren is kiemelkedő szerepet játszottak az ókori kultúra ismeretanyagának továbbadásában. Boëthius görög filozófusokat fordított latinra, és kommentárokat, magyarázatokat írt hozzájuk. A középkor a 12. századig az ő fordításai és kommentárjai révén ismerte Arisztotelész logikai műveit és a neoplatonista Porphüriosznak Arisztotelész *Kategóriái*hoz írt bevezetését (*Eiszagógé*), amely a dialektika oktatásának egyik fő kézikönyve, s az általános fogalmak (*universale*) problémájának felvetésével a középkor nagy filozófiai vitájának kezdeményezője volt. De nemcsak fordításai és kommentárjai termékenyítették meg a középkori gondolkodást, hanem a börtönben (az osztrogót Nagy Theoderich, akinek főtisztviselője volt, árulás vádjával börtönbe vetette és kivégeztette) írt eredeti műve, *A filozófia vigasztalása* (*De consolatione philosophiae*) is, amely a középkor egyik legolvasottabb könyve lett.

Boëthiushoz hasonlóan Nagy Theoderich szolgálatában állt a római senatori családból származó Cassiodorus is. Egyik feladata az uralkodói rendeletek írásba foglalása volt, s az általa elegáns latinsággal fogalmazott okiratok a későbbi hivatalos írásbeliség mintái lettek. Megírta a gótok történetét, de ez nem maradt ránk, csak Iordanes által készített kivonatát ismerjük. A gót uralom összeomlása után calabriai birtokán kolostort alapított Vivarium néven, s maga is itt töltötte élete második felét. A nyugati szerzetesek itt részesültek először rendszeres oktatásban, tudományos képzésben, s ennek anyagát maga Cassiodorus állította össze (*De institutione divinarum et saecularium litterarum*), s ebben az antik örökség is helyet kapott. A kolostornak nagy könyvtára volt, amely egyaránt tartalmazta az antik és a keresztény írók munkáit, s a szerzetesek egyik fő feladatát a kéziratok pontos, hibátlan másolása képezte. Sevillai Isidorus fő műve az *Origines* vagy *Etymologiae*, amelyben 20 részre osztva, szómagyarázatok formájában (innen az *Etimológiák* cím) elmondja mindazokat a tudnivalókat, tudományos ismereteket, amelyeket régi szerzők munkáinak olvasása során összegyűjtött. Ez a hatalmas enciklopédikus mű közvetítette a középkor számára az ókor által felhalmozott ismeretanyagot. Népszerűségét jelzi, hogy mintegy ezer középkori kézirata ismeretes. Számos egyéb írását is rendszeresen használták a kora középkori oktatásban. Ugyancsak a késő ókorban készült Donatus és Priscianus latin nyelvtana, amelyeket Cassiodorus is ajánlott a grammatica tanulására. A középkori és kora újkori Európa ezekből a kézikönyvekből tanult latinul.

A késő ókorban alakult ki az európai kultúra legfőbb hordozója, közvetítője: a könyv. Ekkor foglalta el az addig használt tekercs, a *volumen* helyét a *codex*. Ez nemcsak egyszerű technikai változást jelentett, hanem az olvasási szokások gyökeres átalakulását: a codex-formátum lehetővé tette a magányos olvasást és azt, hogy az olvasó sokkal intimebb, bensőségesebb kapcsolatba kerüljön a szöveggel, mint a nehézkesen kezelhető tekercs esetében.

A középkori Európára hagyományozott antik örökség fontos része a római jog, amelynek forrásait, a keresztény császárok rendeleteit először II. Theodosius keletrómai császár gyűjtette össze és adta ki 438-ban, értelmezésekkel (*interpretatio*) ellátva (*Codex Theodosianus*). A római jog végső kodifikációjára száz évvel később, 529 és 534 között került sor Konstantinápolyban I. Iustinianus császár rendeletére. A bizánci jogtudósok összegyűjtötték a fő jogforrásokat: a római császárok rendeleteit (*Codex*) – ezt később kiegészítették a legújabb rendelkezésekkel (*Novellae*) –, valamint a 2. és 3. század jeles római jogtudósainak értekezéseit, jogértelmezéseit (*Digestae* vagy *Pandectae*), s elkészítették a római jog kézikönyvét, tankönyvszerű összefoglalását (*Institutiones*). Így állt össze a *Codex Juris Civilis*, amely az európai jogfejlődés egyik meghatározó eleme lett, különösen miután a 12. században újra felfedezték s a bolognai egyetemen tanítani is kezdték.

Gyökeres fordulat figyelhető meg az ókori művészetben a 3. századtól kezdve: az antik szépségideál átadja helyét egy új szellemiségnek, egyfajta transcendens esztétikának, a klasszikus római művészet realizmusát felváltja egy új spirituális művészet. Nemcsak a keresztényeknél, hanem a pogány alkotásokon is megfigyelhető ez a változás. „*Az anyag kezelése és alakítása antik iskolára vall, ám a lélek és forma egyensúlya felbomlani látszik, hogy a lélek hegemóniájának adjon helyet. A szellem elhagyja a test börtönét, függetleníti magát tőle, szinte kiül az arcra. Maga a szellem válik a művészet igazi tárgyává. Az anyag formálását nem az élet és a természet szabályainak vetik alá, hanem az eszmék és fogalmak érzékeltetésének szolgálatába állítják. Elhanyagolják az alakok és események tér- és időbeli természetes összefüggéseit, a plasztikus érzék visszafejlődik*" (Váczy Péter). Az antik technika és formanyelv segítségével új tartalmakat, új szellemiséget fejeznek ki. Ugyanezt figyelhetjük meg az irodalomban is: az ókeresztény írók nemcsak a görög és latin nyelvet használják, hanem az ókoritól gyökeresen eltérő tartalmak kifejtésére az antik filozófia és költészet kifejezési formáit alkalmazzák.

Már a római császárság művészetében kialakult az az epikus, elbeszélő stílus, amely szinte filmszerűen mutatja be valamely cselekmény egymás után játszódó mozzanatait: azonos keretben, cezúra nélkül helyezi egymás mellé őket, miköz-

ben a főhős ugyanazon alkotásban többszörösen jelen van különböző helyzetekben. Ez lesz a keresztény Nyugat jellegzetes stílusa, így mesélik el a középkori festményeken és domborműveken a vértanúk, a szentek életét, de így pereg le előttünk egy-egy hadjárat története Trajanus vagy Marcus Aurelius császár híres római oszlopain is.

S végül, de nem utolsósorban az ókori civilizáció öröksége volt az az építészeti forma, amely a középkori Európa legfontosabb épületének, a keresztény templomnak az alaptípusává vált: a *bazilika* (görög eredetű szó, jelentése: királyi csarnok). A római bazilikák eredetileg profán célt szolgáltak: kereskedelmi és bíráskodási csarnokok voltak, amelyek rendszerint a város főterén, a *forum*on álltak. Ezt vették át a keresztények a 4. században, és alakították templommá. A bazilika hosszanti elrendezésű épület, amelynek középtere (a főhajó) kiemelkedik a kétoldalt hozzá csatlakozó alacsonyabb oldalterek (mellékhajó) fölé. Az épület a főhajó falán, a mellékhajók tetőzete fölött nyíló ablaksorból kapja a megvilágítást. A 4. századtól Rómában és a birodalom egyéb városaiban sorra épültek az ókeresztény bazilikák.

Az antik kulturális örökség asszimilálásában, a kialakuló középkori kultúrába történő beépítésében oroszlánrészt vállalt a középkori Európa másik alkotóeleme, a kereszténység. Ehhez természetesen szükséges volt e kultúra tartalmának megrostálása, hogy megfeleljen a keresztény etika követelményeinek, s kifejezési formáinak leegyszerűsítése, hogy a barbárok is elsajátíthassák. A középkori Európa harmadik komponensét alkotó barbárok azáltal váltak alkalmassá erre a szerepre, hogy felvették a kereszténységet, elfogadták Krisztus hitét, s ezzel betagolódtak az európai keresztény népközösségbe.

II. A BARBÁROK

1. *A kelták*

A rómaiak barbároknak nevezték azokat a népeket, amelyek a birodalom határain kívül éltek. Ezek közül a kora középkorban a germánok és a szlávok játszottak fontos szerepet Európa etnikai képének kialakításában. Mások rövid időre megjelentek a színen, de egy idő után nyomtalanul eltűntek: például a hunok, avarok. De nem szabad megfeledkeznünk arról a népcsoportról sem, amely egyik legjelentősebb alaprétegét adta a középkori Európa etnikai szubsztrátumának: a keltákról.

A Krisztus születése előtti évezredben, főleg annak második felében létezett egy kelta Európa. Az Ibér-félszigettől és Észak-Itáliától fel egészen az Elbáig, Galliától a Kárpát-medencéig és az Al-Dunáig, valamint a Brit-szigeteken mindenütt kelta népcsoportok, törzsek éltek, akiket az ókori görög és latin írók

Keltoi, Celtae, Galatai, Galatae, Galli néven emlegetnek; sőt még Kis-Ázsiába is eljutottak (*galaták*). Kr. e. 200 és Kr. u. 100 között nagy részük római uralom alá került, s a 4. század végére – a nyugati szigeteken élők kivételével – többé-kevésbé romanizálódtak, átvették a latin nyelvet, a római társadalmi-politikai intézményeket és kultúrát, majd a keresztény vallást is. Galliában a 4. század második felében még lehetett kelta szót hallani: Szent Jeromos Szent Pálnak a Galatákhoz írt levelét kommentálva megjegyzi, hogy a kis-ázsiai galaták hasonló nyelvet beszélnek, mint Galliában a Trier (Augusta Treverorum) környékén lakó treveri törzs tagjai.

Az 5. századra a kontinensen eltűntek a kelta nyelvek és intézmények. Britanniában azonban túl rövid volt a római uralom, ott a britek megőrizték kelta nyelvüket, szokásjogukat, hagyományaikat. Az angolszász hódítók elől az 5–6. században a kelta brit lakosság a sziget nyugati és északi részébe húzódott vissza, s Walesben, Cornwallban, Skóciában, Man szigetén, valamint a római uralom alá sohasem került Írországban a közép- és újkorban is tovább éltek a kelta nyelvek és kultúrák. A kontinensen csak az 5–6. században a Brit-szigetekről Gallia nyugati félszigetére, Bretagne-ba menekült bretonok beszélték kelta nyelvüket egészen a 20. századig. Máshol csak a római feliratokon megőrzött kelta személynevek és szavak, valamint a latinizált formában ránk maradt kelta helynevek őrzik emléküket: Arrabona (Győr), Vindobona (Bécs), Singidunum (Belgrád), Virodunum (Verdun), Lugdunum (Lyon), Rotomagus (Rouen), Geneva (Genf), Moguntiacum (Mainz), Tolosa (Toulouse), Londinium (London), vagy olyan folyónevek, mint Sequana (Szajna), Rhenus (Rajna), Rhodanus (Rh^one). Általában a *-dunum, -bona, -acum* végződésű, valamint a *briga* (magaslat, erőd) elemet (pl. Brigetio) tartalmazó helynevek kelta eredetűek. Ha nyelvük el is tűnt, Nyugat-Európa lakosságának jelentős része génjeiben őrzi a kelta örökség bizonyos elemeit.

A középkorban tovább élő – és részben még ma is beszélt – kelta nyelvek két nagy csoportra oszthatók aszerint, hogy az eredeti indoeurópai *kw hangból q (később c = k) vagy p lett: az egyik a q-kelta vagy gael, ez az archaikusabb, ezt beszélték az írek és az Írországból Skócia területére vándorolt kelták (skót gael), a másik a p-kelta, amelyet a walesiek, a cornwalliak és a bretonok, tehát az egykori britek utódai beszélnek (valószínűleg ebbe a csoportba tartoztak a galliai kelta nyelvjárások is, pl. latin *quinque*, óír *cóic*, welszi *pimp*, gall *pempe* = öt). Az Európa nyugati végein tovább élő kelta nyelveken a középkorban gazdag szóbeli költészet és mondavilág élt, amelyet a 6. századtól kezdve kolostorokban írásba is foglaltak. Különösen Írországban, majd Walesben bontakozott ki igen sokszínű, változatos kelta nyelvű költői és prózai irodalom. Ennek a költői és mondai anyagnak az őrzői, megfogalmazói, továbbadói a kelta népekre jellemző, jól szervezett, hivatásos „értelmiségi" csoportoknak a tagjai voltak, akiket a források *druidá*nak, *filidh*nek és *bard*nak neveznek. A bardok hivatásos énekmondók voltak, s különösen Walesben örvendtek nagy tekintélynek.

A druidák a kereszténység felvétele előtt a kelta társadalmak legelőkelőbb, legnagyobb tiszteletnek örvendő, katonáskodás és adófizetés alól felmentett tagjai: papok, jogászok, bírák, nevelők-oktatók és költők voltak egy személyben. Ők végezték a vallási szertartásokat, ők értelmezték és alkalmazták a szokásjogot, tanították az ifjúságot, s az ő feladatuk volt a szóbeli hagyományanyag, a mondakincs, a költészet őrzése, gondozása. Iulius Caesar szerint *„tekintélyes számú verset kell megtanulniuk kívülről, s ezért jó néhányan húsz éven keresztül folytatják tanulmányaikat. A versek írásba foglalását bűnös tettnek tartják, míg minden más dologban a görög nyelvet alkalmazzák."* A filidh a druidához hasonló feladatokat végzett, de alacsonyabb, alárendeltebb státusban. Midőn azonban a kereszténység terjedésével a druidák eltűntek, ők vették át azok szerepét mint költők, tanítók, jogi tanácsadók, s az ír szerzetesek mellett elsősorban nekik köszönhető a kelta mondai és költői hagyomány írásba foglalása.

A kelták hittek a halál utáni életben, ezért a halottak mellé a sírba élelmet, fegyvert, ékszereket helyeztek. Hittek egyfajta lélekvándorlásban, Iulius Caesar írja a druidákról: *„tanításuk fő tétele az, hogy a lélek nem pusztul el, hanem a halál után egyik emberből a másikba költözik."* A kelta túlvilág egy szigetcsoport a nyugati óceánon túl, ahol nincs halál, nincs betegség, nincs öregség, és örökifjú lakói lakomával, zenével, játékkal, boldogságban töltik végtelen idejüket. A kelta kultuszokban fontos szerep jutott a fáknak s a vizeknek: minden folyónak, forrásnak, kútnak megvolt a maga női őrző szelleme, akiknek emlékét többnyire helynevek őrzik.

Mit köszönhet a középkori Európa a keltáknak? Az anyagi kultúra terén elsősorban a fejlett fémművességet. A két nagy vaskori kultúra – Halstatt és La Tène – főleg hozzájuk kapcsolható. Mindennapi használati tárgyak, szerszámok, fegyverek tömegét készítették vasból. Tőlük örököltük a kerekes ekét, a vas ekepapucsot és valószínűleg a fazekaskorongot is. Szellemi kultúrájuk öröksége még előbb és gazdagabb. A kelta mondakör a 12–13. századi európai irodalom egyik legkedveltebb témája lett: Arthur király és a kerekasztal lovagjai, a Grál keresése, Perceval – Parszifal, Trisztán és Izolda története. Ez a mondakör a 12. században a normann-francia eredetű angol királyok udvarának és történetíróinak közvetítésével került a kontinensre, ahol olyan költők dolgozták fel, mint Chrétien de Troyes, Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg. Népszerűségükre jellemző, hogy akkoriban magyar főurak is szívesen keresztelték fiaikat Tristan, Lanceret (Lancelot) és hasonló nevekre. A kelta mondavilágra és mitológiára, valamint az Írországban kivirágzott kelta nyelvű költészetre a féktelenül és parttalanul csapongó, elképesztő túlzásokra is hajlamos képzelet a jellemző. Egy angol irodalomtörténész szerint: *„a kelta kész minden pillanatban fellázadni a tények zsarnoksága ellen."*

A legnagyobb kelta népcsoportról, a gallokról sokat tudhatunk meg Iulius Caesarnak a gall háborúról írt könyvéből (*Commentarii de bello Gallico*). Különösen érdekes adatokat közöl a gallok társadalmi és politikai szervezetéről. Az egyik gall törzs királya mondta Caesarnak, hogy *„hatalma olyan természetű, hogy éppen annyi jogot ad a népnek vele, mint neki a néppel szemben".* Adiatuanus gall fővezér egy alkalommal *„hatszáz hívével, azaz, mint a helybeliek mondják, solduriusával"* érkezett a csatatérre. *„A soldurius-viszony lényege az, hogy a soldurius az élet minden javát együtt élvezi pártfogójával, akinek barátjává szegődött, viszont ha pártfogóját valami balszerencse éri, akkor vagy vele együtt vállalja ugyanazt a sorsot, vagy öngyilkosságot követ el; és emberemlékezet óta egyikük sem vonakodott a haláltól, ha megölték azt az embert, akinek hűséget fogadtak."* A germán kísérethez (*comitatus*) hasonló, személyes hűségen alapuló társadalmi kötelékről van tehát szó, amely erősebb a vérségi-rokonsági kötelékeknél.

Sztrabón *Geógrafiká*jában így jellemzi a keltákat: *„Ez az egész néptörzs, amelyet most gallnak vagy galatának neveznek, vitéz, bátor és harcra kész, egyébként azonban egyszerű és nem rossz erkölcsű.* [...] *Könnyű őket rábírni arra, amit hasznosnak találnak, úgyhogy a műveltséget és a tudományokat is átveszik.* [...] *A kelták és a germánok természet és államszervezet tekintetében hasonlóak, egymással rokonok, egymással határos területen laknak, amelyet a Rhénos* [Rajna] *folyó választ el egymástól.* [...] *Köpenyt hordanak, hajukat hosszúra növesztik, szűk nadrágot viselnek, khitón helyett pedig az alfélig érő ujjast hordanak. [...] Nagy, kúp alakú házaik vannak, deszkából és vesszőfonadékból; sűrű nádtetőt raknak rá. A juh- és sertéstenyésztés olyan virágzó náluk, hogy köpenyeket és besózott húst nemcsak Rómába, hanem Itália legtöbb részébe is nagy mennyiségben szállítanak. Államszervezetük legtöbbnyire arisztokratikus; hajdan évenként egy fejedelmet választottak, háborúk idején a nép választott egy vezért.* [...] *Majdnem mindnyájuknál három osztálya van a különleges tisztelettel övezetteknek; ezek a bárdok, a jósok és a druidák. A bárdok énekesek és költők; a jósok az áldozatok bemutatói és a természet búvárai, a druidák a természet búvárlatán kívül még az erkölcsbölcselettel is foglalkoznak; nagyon igazságosnak tartják őket, s ezért mind a magán, mind a közös peres ügyeket rájuk bízzák, úgyhogy azelőtt a háborúkat is ők intézték el békésen, az egymással ellenségesen szemben állókat lecsendesítették, s a gyilkossági perekben való ítélkezést is a legtöbbször rájuk bízták. Mind ezek, mind a többiek is azt tanítják, hogy a lélek és a világ elpusztíthatatlan, egykor azonban a tűz és a víz fog föléjük kerekedni. Természetük egyszerűségéhez és harciasságához sok balgaság, dicsekvés és cifrálkodás járul. Aranyékszereket hordanak, nyakláncokat, karpereceket, s az előkelők festett és arannyal hímzett ruhát viselnek. E könnyelműségük folytán, ha győznek, kibírhatatlanok, de ha vereség éri őket, letörnek. Balgaságukat tetézi az a barbár és különös szokás, ami az északi népek legtöbbjénél is megvan, hogy a csatából visszatérve ellenségeik fejét lovuk nyakára akasztják, s megérkezve a tornácra szögezik.* [...] *Azt is beszélik, hogy a kelták valamennyien élvhajhászok, s náluk nem szégyen, ha az ifjak visszaélnek ifjúságukkal. Nagy gondot fordítanak arra, hogy ne legyenek kövérek, sem előrenyúló hasúak, ha pedig valamelyik ifjú az övre nézve megállapított mértéken túlmegy, megbüntetik."*

2. *A germánok a népvándorlás előtt*

A középkori Nyugat-Európa etnikai képének kialakításában legnagyobb szerepe a germánoknak volt. A germánok olyan társadalmi és politikai intézményeket hoztak magukkal, amelyek – bár a római intézmények és a kereszténység hatására átalakulva – fontos szerepet játszottak a középkori társadalom- és államfejlődésben, ezért részletesebben kell velük foglalkoznunk.

A germánok az időszámításunk előtti évszázadokban Skandináviában és a Balti-tenger déli partvidékén éltek. Már Krisztus előtt megindult a vándorlásuk dél felé. A Rajna és a Duna mentén a római limesbe ütköztek. A Kr. u. 2–3. században dél felé vándorló gótok már kénytelenek voltak délkelet felé húzódni az Al-Duna és a Fekete-tenger partvidékére. A Római Birodalom területén élő kortársak a Kr. e. 2. századtól folyamatosan azt tapasztalták, hogy egyre érkeznek a különféle germán népcsoportok és törzsek észak felől. Ezt az élményt juttatja kifejezésre a gótok történetírójának, Iordanesnek híres megállapítása: *„Scandza insula* [Skandinávia], *quasi officina gentium aut certa velut vagina nationum"*, vagyis úgy látta, hogy ebben a műhelyben sorozatban készülnek a népek, s ez a hatalmas anyaöl folyamatosan szüli a nemzeteket.

A népvándorlás előtti germánságot elég jól ismerjük az ókori görög–római írók műveiből. Először Apameiai Poszeidonosz említi a germán nevet a Kr. e. 1. század elején, majd néhány évtizeddel később Iulius Caesar foglalkozik velük a gall háborúról írt könyvében, a Kr. u. 1. század végén pedig Tacitus egész könyvet szentel nekik: *A germánok eredetéről, lakóhelyéről, szokásairól és népeiről* (*De origine situ moribus ac populis Germanorum*), röviden *Germania* címen. A népvándorlás idején ismét egy sor latin nyelvű munka készült róluk (Cassiodorus és Iordanes a gótokról, Tours-i Gergely a frankokról). A germánok társadalmára és szokásaira vonatkozóan fontos forrásaink az 5. és 9. század között írásba foglalt germán szokásjogok (elsősorban a *Lex Salica*).

Caesar és Tacitus szerint az állattenyésztés a legfontosabb gazdasági tevékenységük, s állati termékek alkotják fő táplálékukat. Legfontosabb vagyonuk a szarvasmarha. Foglalkoznak földműveléssel is, de ez a nők és az öregek dolga. A művelés alatt álló föld a közösség tulajdona, de évente felosztják az egyes nemzetségek, családok között. A felszántott területet évről évre váltogatják, mert bőven áll rendelkezésre föld. Az újraosztást és a felszántott terület évenkénti váltakozását mindkét szerző említi. Ez arra utal, hogy az ún. szabályozott talajváltó gazdálkodás egy fajtáját alkalmazták. A bőven rendelkezésre álló föld egy darabját felszántották, bevetették, minden család, nemzetség akkora területet kapott, amelynek megművelésére képes volt, majd a következő évben más helyen jelölték ki a szántóföldet, az előző évit pedig parlagon hagyták, valószínűleg több évre, hogy visszanyerje termőerejét. Ilyen művelési rendszer mellett rendkívül ritka településhálózat és alacsony népsűrűség lehetséges. Mai kutatók becslése szerint Kr. u. 500 körül Németország területének mindössze 2%-a állt művelés alatt, s a népsűrűség nem haladta meg a 2 fő/km²-t. A régészeti feltárások azt mutatják, hogy általában igen kis területű szántóföld tartozott egy-egy településhez. Ezen árpát, rozst és tönkölybúzát termeltek, de a gabonafogyasztás meglehetősen kicsiny volt.

Tacitus természetesen római fogalmakkal írja le a germánok viszonyait. Az egyes germán népeket, törzseket általában a *gens* szóval jelöli, településterületüket pedig *civitas*nak nevezi. A törzsi terület, a *civitas pagus*okra (német *Gau*, járás) és *vicus*okra, falvakra oszlott. Ezek a falvak néhány elszórtan fekvő faházból álltak. Egy-egy *pagus* száz felfegyverzett gyalogost küldött hadba. Több forrás utal arra, hogy a társadalom és a hadsereg a decimális rendszer szerint szerveződött tízes, százas és ezres egységekbe. A vöröses hajú, kék szemű, magas és erős testalkatú germán harcosok dárdával és pajzzsal voltak felszerelve; kardja, páncélja, érc- vagy bőrsisakja csak keveseknek volt.

Mind Caesar, mind Tacitus leírásából egy már differenciált társadalom képe tárul elénk. A társadalom alapját, a köznépet (*plebs*) szabad fegyverviselő férfiak (és családjuk) alkották, akik egyúttal „parasztok" is voltak: évente részt kaptak a közös földtulajdonból, s állatokkal, elsősorban szarvasmarhával rendelkeztek. Részt vettek a politikai döntésekben és a bíráskodásban. A fegyverviselő szabad férfiak gyűlése, a törzsi gyűlés vagy népgyűlés (*concilium, placitum generale, thing*) döntött minden nagyobb ügyben, s ez ítélkezett főbenjáró vétségek esetén. Itt választották meg a királyt (*rex*), akinek nem volt korlátlan hatalma, nem fenyíthetett, büntethetett tetszése szerint, itt választották háború idején a hadvezért (*dux*), valamint a falvakban és pagusokban igazságot szolgáltató bírákat is. E választott bírákat a közszabadok közül választott száz-száz férfi segítette az ítélkezésben. Ezt a népes bírósági gyűlést nevezik a későbbi források *mallum*nak vagy *mallus*nak. Ebben a nemzetségi társadalomban természetesen élt a vérbosszú intézménye, de Tacitus már ennek szabályozott formájáról, a vérdíjról (*wergeld, wergild*) is említést tesz: az emberölés is megváltható bizonyos számú barommal és marhával. A vérdíj nagysága függött az áldozat, a sértett társadalmi állásától. A népvándorlás után írásba foglalt germán népi jogok némelyikében magasabb vérdíja van a nemesnek, mint a közönséges szabadnak, sőt, ez utóbbiak között is vannak már különbségek.

A közszabadok közül már a népvándorlás előtti századokban tekintélyben, befolyásban s vagyoni helyzetét tekintve is kiemelkedett az előkelők, a „nemesek", a *principes* vagy *nobiles* rétege, a törzs- és nemzetségfők, az előkelő nemzetségek tagjai, akik tekintéllyel (*auctoritas*) rendelkeztek, hadi érdemeik, származásuk, vagyonuk alapján. Tacitus szerint a közszabadok időnként ajándékokat vittek nekik, a fiatal harcosok az ő kíséretükhöz csatlakoztak, ők osztották újra évenként a szántóföldeket. Bár a germánok általában monogámok voltak, nekik több feleségük lehetett. Közülük választották a királyt (*rex, kunig, thiudans*) vagy a vezért (*dux*), ők tárgyalták meg a kisebb, mindennapi ügyeket, nagyobb ügyekben pedig ők tettek javaslatot a törzsi gyűlésnek. Nekik voltak rabszolgáik is, akiket Ta-

citus szerint nem úgy használtak fel, mint a rómaiak. A germán rabszolga helyzete hasonló volt a késő római *servus casatus*éhoz: saját gazdasága, otthona, családja volt, s az úrnak természetbeni szolgáltatásokkal tartozott, mint a római colonus. Ez a törzsi, nemzetségi „nemesség" a népvándorlás utáni forrásokban *ethelingi, edilingi, adalingi* (*Adel*) néven jelenik meg.

Tacitus részletesen leírja azt a sajátos germán intézményt, amely olyan nagy szerepet játszik a népvándorlás idején, majd később a germán királyságokban: a kíséretet, a *comitatust* (*Gefolgschaft*). A férfivá lett fiatal harcosok egy-egy princeps vagy „nemes" kíséretéhez csatlakoztak, akitől ellátást, felszerelést, fegyvereket, harci lovat kaptak, s akiért, ha kellett, életüket is feláldozták. A kíséret intézménye áttörte a hagyományos vérségi, törzsi kereteket, mert tagjai különböző törzsekből toborzódtak, s számukra a vezér iránti személyes hűség már erősebb volt a vérségi kötelékeknél. A kíséret nagysága jelezte az egyes előkelők rangját, gazdagságát. A kíséret ellátása, igényeinek kielégítése volt a legfőbb ösztönzője az állandó háborúskodásnak, a szomszédok földjére indított rablóportyáknak. *„A nagy kíséret csak háborúval tartható össze"* – írja Tacitus, s valóban, a kíséretek döntő szerepet játszottak a nagy népvándorlás harci eseményeiben.

3. *A germánok vallása*

A germánok vallási életére vonatkozóan már Tacitusnál sok információt találhatunk. A kora középkori latin nyelvű történeti munkákban is említés történik germán istenekről és vallási szokásokról (Iordanes, Paulus Diaconus, Beda Venerabilis, Origo gentis Lombardorum, Rimbertus, Brémai Ádám). Ezenkívül még egyes északnémet és óangol szövegekben vannak utalások a germán istenekre. A germán vallás legfontosabb, legrészletesebb forrásai azonban a skandináv szövegek, hiszen a skandinávok csak a 10–11. században vették fel a kereszténységet. A legjelentősebb ilyen forrás az izlandi *Edda*. A verses *Edda* 800 és 1200 között keletkezett énekek gyűjteménye, amelyet az 1270-ben készült *Codex Regius* őrzött meg. Valamivel előbb prózai leírás készült az énekek tartalmáról, ez a prózai *Edda*. Szerzője Snorri Sturluson (1179–1241) előkelő izlandi költő és politikus, aki az 1220-as évek elején egy poétikai tankönyvet írt. A könyv első része az izlandi költészet műfajait és versformáit tárgyalja, a harmadik része (*Gylfaginning*) elmeséli az Edda-dalokban megénekelt mítoszokat a világ keletkezéséről és sorsáról, az istenek kalandjairól. A verses *Edda* első része mitologikus énekeket tartalmaz, ezekből ismerhetjük meg a germánok hitvilágát. A második rész hősi énekek gyűjteménye, amelyek a történeti időben játszódnak, s a burgundok 4–5. századi történetéhez kapcsolódnak. Ugyanazoknak a hősöknek a viselt dolgairól szólnak, akikről a német *Nibelung-ének* (Szigurg-Siegfried, Brünhild, Gudrún, Attila), s akiket napjaink zenebarátai jól ismernek Wagner zenedrámáiból.

A germán kozmogonikus mítoszok szerint kezdetben vala a hatalmas űr, a Ginnungagap, ezt köd, pára, víz és jég töltötte be. A tűz által megolvasztott jégből keletkezett Ymír, az ősóriás, akit Adumla tehén táplált. Az ő leszármazottai az Aesir, az áz istenek, Odin és testvérei. Ők megölték Ymirt, és testéből formálták a világmindenséget. Ők alkották meg az első emberpárt egy kőrisfa és egy szilfa törzséből. Felépítették az istenek otthonát, Ázgardot és az emberek lakóhelyét, Midgardot. E két világot hatalmas óceán veszi körül, ennek mélyére vetették az istenek a világot fenyegető kígyót (Jörmungand), a másik szörnyet, Fenrir farkast pedig láncra verték. Az istenek harcban állnak az óriásokkal, az ő világuk a Jötunheim. E világok közepén, azokat összekapcsolva áll az óriás kőrisfa, az Yggdraszil. A világfa három gyökere a Midgardig, a Jötunheimig és Hélig nyúlik, ez utóbbiban a közönséges halandók folytatják életüket a halál után (a kiválasztott hősöket a *valkűr*ök Odin várába, a Valhallába viszik). A világfa koronája az egekig ér. Tövénél két forrás fakad, a bölcs óriás, Mimir őrzi a tudás forrásvizét (ezért a vízért Odin fél szemét hagyja zálogban), a végzet asszonya, Urd pedig az élet forrását. A világfa csúcsán sas tanyázik, a fa gyökerét kígyó rágja. Itt döntenek a *norná*k az emberek sorsáról, és itt tartják tanácskozásaikat az istenek.

A germán istenvilág két csoportra oszlik: Aesir és Vanir, vagyis áz és ván istenek. Az Ázok fegyverviselő, harcias istenek, a Vánok békeszeretők, jólétet és termékenységet biztosítanak az emberek számára. E két istencsoportban nyilván egy harcias, patriarchális pásztornép és egy matriarchális, földművelő társadalom vallási elképzelései olvadtak össze.

Az Ázok főistene Odin (Woden, Wodan, Wotan). Ő a királyok és a nemesség istene, némely királyi nemzetség tőle eredeztette magát. Őrá utal Tacitus, mikor *„a mindenen uralkodó istenről"* (*regnator omnium deus*) ír, akinek a semnonok törzse emberáldozatokat mutat be. Trónjáról az összes világ belátható. Ő a Hadak Ura, a Győzelem Atyja, fegyvere a mágikus dárda. A harcban elesett hősök az ő várába, a Valhallába kerülnek, s boldogságban élve készülnek a világ sorsát eldöntő végső küzdelemre. De ő a költészet, az inspiráció, a mágikus cselekedetek istene is, aki sas képében ragadta el az óriásoktól a költészet szent mézsörét, és vitte az istenek világába. A mágikus tudásért áldozatokat is vállalt: önmagán sebet ejtve kilenc éjen át csüngött étlen-szomjan a világfa ágán, hogy hozzájusson a mágikus írásjelekhez, a *rúná*khoz; Mimirnek, a bölcs óriásnak fél szemét adta zálogba, hogy megkapja a bölcsesség és tudás forrásvizét. Felesége Frigg (Friia, Frea, Fricka).

Thor (Thór, Donner) Odin fia, az égi tűz őre, a mennydörgés, a vihar istene. Kultusza jóval elterjedtebb volt, mint Odiné, elsősorban a közemberek tisztelték. Ő az istenek és az emberek legfőbb védelmezője a gonosz erőkkel, az óriásokkal és szörnyekkel szemben. Fegyvere és szimbóluma a kalapács. Loki (Loge), a tűz istene, a legérdekesebb alakja a germán istenvilágnak. Barátja, testvére, szövetségese az isteneknek, de legfőbb ellenségük is egyben. Hol segíti őket, hol ellenük fordul, megtréfálja, megcsalja őket. Odinnal együtt hozza létre az embert, és szá-

mos közös kalandjuk van. Mintegy kiegészítője, második énje Odinnak. Alakját, nemét tetszés szerint váltogatja. Igazi „mitológiai szélhámos". Tulajdonképpen nem is isten: apja egy óriás, gyermekei pedig az istenek és az emberek világának legnagyobb ellenségei: Hel, a halál istennője, Jörmungand, a kígyó, Fenrir, a farkas. A végső harc eljövetelekor ő szabadítja el e szörnyeket, és az óriásokkal együtt az istenek ellen fordul.

Tyr (Tîwaz, Tiw) a korai időkben fontos istenség volt, Zeuszhoz hasonló, az ég istene, a csatamező, a rend és a harci szerencse ura, ezért a rómaiak Marssal azonosították. Idővel Odin háttérbe szorította. A ván istenek közül a legfontosabbak Njörd és gyermekei: Freyr és Freyja. Hozzájuk békés tevékenységek kapcsolódnak, a mindennapi élet munkái, örömei és fájdalmai. Njörd a tenger és a vizek, a hajósok és a halászok istene. Freyr neve annyit jelent: „Úr". Yngvi, Ing néven is szerepel. Ő biztosítja a földek és az asszonyok termékenységét, védi a vetéseket. A középkori svéd királyi család mitikus őse és istene. A mítosz szerint az ő uralkodása idején béke és jólét uralkodott e tájakon. Nővére Freyja, a szépség, a szerelem, a termékenység istennője, szereti az ékszereket és ért a mágiához, amelyre Odint is megtanította. Római források szerint a késő császárkorban a Rajna-vidéken igen elterjedt volt a germán anyaistennők (*matronae*) kultusza.

Egyes germán istenek nevét az angol és a német nyelv máig őrzi, elsősorban a hét napjainak elnevezésében: Odin-Woden napja a szerda: *Wednesday* (óangol *Wódnes daeg*); Thór (Donner) napja a csütörtök: *Thursday* (óangol *Thúres daeg*), német *Donnerstag*; Tyr (Tiw) napja a kedd: *Tuesday* (óangol *Tíwes daeg*), Friggé pedig a péntek: *Friday* (óangol *Frige daeg*), német *Freitag* (a Frea, Friia névalakból). A latin írók római istenekkel azonosították a germán isteneket (a napjuk is azonos): Odint Mercuriusszal (az ő napja is a szerda: *dies Mercurii*, francia *mercredi*), Thórt Zeusszal, illetve Jupiterrel (csütörtök: *Jovis dies*, francia *jeudi*), Tyrt Marssal (kedd: *Martis dies*, francia *mardi*), Frigget Venusszal (péntek: *dies Veneris*, francia *vendredi*).

Az embereknek az isteneken kívül mitikus lények egész sorával kellett együtt élniük: törpékkel, manókkal, démonokkal. Különösen fontos szerepet játszottak életükben a különféle, többnyire nőnemű őrző szellemek, akik a forrásokat, a házat, a családot védelmezték. A germánok isteneiknek és őrző szellemeiknek áldozatokat mutattak be, gyakran emberáldozatot is. A kultuszhelyek többnyire erdők védett rejtekén, szent ligetekben voltak, de a késői források templomokról is tudnak, ahol az istenek faragott bálványai álltak. A halál utáni életben való hit nem volt általános, de azért több adat utal arra, hogy hittek valamiféle túlvilági létben. Az elesett hősök Odin palotájában, a Valhallában éltek tovább, az egyszerű emberek a Hélben. Hogy a halott odaát ne legyen magányos, gyakran feleségét, szolgáját, szolgálóját is eltemették vele együtt.

Az istenek és az emberek világának volt kezdete, de lesz vége is. Ez a Ragnarök, az „Istenek végzete", vagy Ragnarokkr, az „Istenek alkonya". Az emberi és az isteni társadalom lassan elzüllik, egyre súlyosabb bűnökbe süllyed. Az istenek sem feddhetetlenek, maga Odin is gyakran folyamodik ravaszsághoz, álnoksághoz, sőt, az esküszegéstől sem riad vissza, hogy célját elérje. A vég kezdetén Loki elszabadítja a pusztulás démonait: Fenrirt, a farkast, Jörmungandot, a tengeri kígyót, s maga is az istenek ellen fordul, majd a küzdelembe bekapcsolódnak az óriások is. A harcban a szörnyek és az istenek egyaránt elpusztulnak, a nap elsötétül, a csillagok lehullanak, tűz emészt el mindent, s a föld a tengerbe süllyed, ám megújulva és megtisztulva újra kiemelkedik, termőre fordul, s egy méltóbb nép fog rajta új, boldogabb és örökké tartó életet élni.

Brémai Ádám a hamburgi egyház főpapjainak történetéről a 11. században írt könyvében (*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, IV. 26–27.) elmondja, hogy a svédeknek Uppsalában van egy arannyal díszített templomuk, ahol három isten szobrának mutatnak be áldozatot. Thor, a leghatalmasabb, középen ül, kétoldalt pedig Wodan és Fricco (Freyr). „*Thor – mondják – az ég ura, aki a mennydörgésnek és a villámoknak, a szeleknek és az esőnek parancsol, derült időt és termést ad. A másik isten Wodan, azaz a düh* [furor], *hadat visel, s ő ad bátorságot az embernek ellenségeivel szemben. A harmadik Fricco, aki bőkezűen békét és élvezetet ajándékoz a halandóknak. Az ő képmását hatalmas hímtaggal* [ingenti priapo] *ellátva készítik el. Wodant felfegyverezve ábrázolják, ahogy a mieink Marsot szokták, Thor pedig a jogarral Jupiterhez tűnik hasonlónak.* [...] *Ha pestis és éhínség fenyeget, akkor Thor bálványnak mutatnak be áldozatot, ha háború, akkor Wodannak, ha lakodalmat ülnek, akkor Friccónak.*"

Kultikus jellege volt a germánok ősi írásának, az ún. rúnaírásnak. Rúnákkal készült feliratok maradtak fenn a Kr. u. 3. századtól Észak-Németországban és Dániában, az 5–6. századtól Angliában, majd a 8. századtól Skandináviában. Svédországban a 13. századig használták őket, de elvétve egészen a 16–17. századig találkozunk rúnákkal sírköveken, ráolvasások lejegyzéseiben. A germánok számára a rúnák mágikus jelek voltak, s mint ilyeneket szívesen vésték őket fegyverekre, ékszerekre, ajándéktárgyakra, sírkövekre. Az ógermán *ru-*, gót *rúna* jelentése titok, rejtély, misztérium, s a rúnák ismerete titkos, mágikus tudásnak számított (l. Odin mítoszát).

4. A germánok a népvándorlás idején

Amikor megindul a germán népvándorlás, a római források általában *„nationes et gentes"* megjelöléssel illetik a birodalom határaira rázúduló népcsoportokat. A gótoknál *thiuda*, a frankoknál *theod* a megfelelő elnevezés, ami egy ógermán **theudo* alakra vezethető vissza. Ezek nem vérségi közösség alapján létrejött vagy organikus képződmények, hanem a vándorlások során különféle törzs- és néprészekből mesterségesen integrált laza, gyakran és gyorsan változó politikai-katonai kötelékek. A népvándorlásban részt vevő germán népek nem voltak túl nagy létszámúak: többnyire néhány tízezres nagyságrendekről van szó, a legnagyobbak

létszáma is alig haladta meg a 100 ezret. Félelmetes erejüket az adta, hogy e népek egynegyede-egyötöde fegyveres volt, tehát létszámukhoz képest nagy – 10–20 ezer fős – seregeket tudtak kiállítani.

A régebbi törzsek nagy része eltűnt, felbomlott, beolvadt a vándorlás során kialakuló új törzsi, népi képződményekbe. A Tacitus által említett mintegy félszáz germán törzsnek a tizedével sem találkozunk már a népvándorláskori forrásokban, amelyekben viszont új, a korábbiaknál nagyobb törzsek, népek tűnnek fel, mint a 3. században az alemannok, a frankok, a szászok, majd 500 körül a bajorok. Bár ezeknek az új képződményeknek a tagjait már nem kötötte össze vérrokonság, mégis hittek egy közös mitikus ősben, a közös származásban. A rómaiak szerint a közös eredet (*origo*) mellett a nyelv és a szokások (*lingua et mores*) azonossága e népcsoportok legfőbb összetartó tényezője. Legszembetűnőbb tulajdonságuk azonban a szilárd politikai és katonai szervezettség. Ennek megvalósítója a megerősödött királyság volt. A germán királyság intézménye a népvándorlás során lényegesen átalakult. A korábbi, kis törzsek felett uralkodó, korlátozott hatalmú, főleg kultikus feladatokat ellátó, az istenekkel való kapcsolat révén a törzs üdvét biztosító, szakrális legitimációjú királyok helyét elfoglalták a hadvezérből (*dux, rik, reiks*, lásd: Athanarich, Alarich, Theoderich, Geizerich stb.) lett királyok, akik harcos kíséretükre támaszkodva, katonai sikereket aratva meg tudták szilárdítani hatalmukat a hosszú vándorlás viszontagságai, próbatételei között. A törzsek eredeti, vérségi eredetű kultuszközösség jellege a népvándorlás korára elhalványult, inkább a szervezett katonai és politikai képződmény jelleg a szembetűnő. A népvándorlás során a történelem színpadára lépő nagy törzsek, törzsszövetségek, népek uralmi formáját a német történetírás hadikirályságnak (*Heerkönigtum*) nevezte el. Ezeknek a népvándorláskori hadvezér-királyoknak a leszármazottaiból alakultak ki a letelepedés után a germán államok élén álló királyi nemzetségek. A letelepedés után – bár a katonai siker, a hódítás a hatalom megszilárdításának továbbra is lényeges eleme maradt – ismét előtérbe került a királyság szakrális karaktere. A királyi nemzetség (*stirps regia*) különleges karizmával – azaz természetfeletti eredetű uralkodói képességekkel – rendelkezett, amely nemzedékről nemzedékre öröklődött, ezért a királyt mindig ebből a nemzetségből választották. A király hosszan leomló haja jelezte az őt uralkodásra képesítő természetfeletti erőt. A kereszténység – az „Isten kegyelméből való" teokratikus királyság eszméjével – megerősítette a királyság pogány eredetű karizmatikus jellegét. Ennek a királyi hatalomnak s az egész kora középkori politikai szervezetnek a személyes kapcsolatokon és nem személytelen intézményeken nyugvó jellegét fejezi ki a kora középkori germán királyok elnevezése: *rex Francorum, rex Langobardorum*, vagyis egy politikailag szervezett, szabad harcosokból álló nép (*populus*) uralkodói, s nem egy országé.

Nemcsak a királyi hatalom alakult át és szilárdult meg a vándorlás során, hanem a korábban is meglévő „nemesség" helyzete, tekintélye is megerősödött a közszabadokkal szemben. A királyi hatalom jórészt rájuk támaszkodott. Ez a nemesség

– amelynek kiemelkedő pozícióját számos germán népnél a közszabadokénál többszörösen nagyobb vérdíj is kifejezi – az őrzője a törzsi hagyományoknak, a szakrális szférába emelt eredetmítosznak, a sajátos népi szokásjognak, a hitvilágnak, s általában hordozója és képviselője annak a sajátos törzsi-népi tudatnak, amely ezeket a törzsi vagy népalakulatokat összetartja, s amelyet a modern történetkutatás *gentilizmus*nak nevez. A népvándorlás korának nagy germán törzsei és népei nagyrészt túlélték a politikai-hatalmi viszonyok változásait, s betagolódtak a kialakuló nagy birodalmakba. A frank birodalomban az egykori germán törzsek jogközösségként éltek tovább egészen az ezredfordulóig, mint alanyai, hordozói azoknak a népi szokásjogoknak, amelyeket a barbár államok királyai foglaltattak írásba, s amelyek alapján az egyes germán törzsekhez tartozó személyek vétségeit, jogait megítélték (a személyi jog elve a bíráskodásban).

A népvándorlás idején a törzs már nem tényleges vérségi, leszármazási közösség, a közös leszármazás már csak fikció. A törzsek azonban különböző nagyságú és erősen fluktuáló rokonsági csoportokból álltak, amelyeknek tagjait vagy vérrokonság, vagy házassági kapcsolatok fűzték össze. Az ilyen rokonsági csoport neve a középkori latin forrásokban *stirps, genealogia, generatio, parentela, propinquitas, linea* – ezeknek ófelnémet megfelelője *sibba* (*Sippe*), a langobardoknál *fara*, magyarul nemzetségnek lehetne nevezni. A vérségi szolidaritás minden vonatkozásban igen erős volt. A családi, nemzetségi vagyonnal, elsősorban a földbirtokkal, az *allodium*mal senki sem rendelkezhetett szabadon, arra a rokonság minden tagja jogot formálhatott. Az örökség éppúgy, mint a különböző kötelezettségek teljesítése meghatározott rendben illette meg a rokonság tagjait. Szabadon végrendelkezni csak a szerzett birtok és az ingóságok felett lehetett. Az ilyen rokonsági csoport békekötelék és jogi kötelék is volt: tagjai egymás között békében éltek (nem folytattak vérbosszút, magánháborút), s a rokonság kifelé védelmet nyújtott számukra. A rokonság tagjai kötelesek voltak a bíróság előtt támogatni egymást (esküsegítség, eskütársak). A vérbosszú joga és kötelezettsége alapvetően az ilyen rokonsági kötelékhez kapcsolódott. Ha valakinek a rokonát megölték vagy súlyosan megsértették, köteles volt bosszút állni érte, s ha megegyezés jött létre, akkor részesedett a vérdíjból. Ha őt érte sérelem, akkor rokonainak kellett kiállniuk mellette. A rokonság bármely tagja által elkövetett bűnért, vétségért az egész rokonság egyetemlegesen felelősséget vállalt.

A száli frankok törvénykönyvének (*Lex Salica*) LVIII. cikkelye (*De chrene chruda*) szemléletesen mutatja be a rokonság kölcsönös felelősségvállalását. *„Ha valaki embert ölt és egész vagyona árán sem tudja megfizetni azt, amit a törvény követel, 12 társával együtt meg kell esküdnie, hogy sem a föld színén, sem a föld alatt nincs már semmije, amit még odaadhatna. Azután menjen be a házába és annak négy sarkából vegyen a kezébe földet, álljon a küszöbre úgy, hogy a ház belseje felé tekintsen, bal kezéből a válla fölött dobjon arra, aki legközelebbi rokona anyai és apai ágról. Azután pedig ingben, öv nélkül, mezítláb, bottal a kezében ugorja át a sövényt, és a jóvátételből, ami még fennmaradt,*

olyan arányban, ahogyan a törvény megállapítja, fizesse ama három az anyai ágról, és hasonlóképpen cselekedjék az a három is, aki apai ágról következik. Ha pedig akármelyikük annyira szegény lenne, hogy nem tudná megfizetni a ráeső adósságrészt, az a rokon következzék a földdobásban, akinek több van, és a törvény szerint az fizessen. Ha még annak sem lenne annyija, amiből az egészet kifizethetné, a gyilkosság elkövetőjét az, akinek a vérdíjjal tartozik, állítsa a törvénykező gyűlés [mallum] *elé, és négy egymás után következő gyűlés idejére adjon neki további hitelt. De ha ekkor sem lenne senki, aki annyit hitelezne neki, hogy fizethessen és így magát megválthassa, életével bűnhődjön."* Láthatjuk, hogy a kora középkor írástudatlan társadalmában a jogi eljárásoknál milyen fontos szerepe volt a szemtanúk jelenlétében végzett különféle látványos gesztusoknak. Ezeknek a gesztusoknak az előírás szerinti elvégzése révén vált az ügylet jogérvényessé.

A germán társadalom alapsejtje a ház volt. A házat egy szűkebb vagy tágabb család, páros család vagy összetett család lakta, de a vérrokonokon kívül egyéb tagjai is voltak: szolgák, szolgálók, különböző függő személyek, befogadottak. Az ilyen értelemben vett háznépet nevezik a korabeli források *familiá*nak. A germán ház az egész uralmi, hatalmi struktúra alapja, mintája. A ház ura, a családfő szinte korlátlan hatalommal rendelkezik a ház, a *familia* minden tagja felett, büntetheti, fenyítheti, sőt – bizonyos súlyos vétségek (pl. házasságtörés) esetén – el is taszíthatja, ki is zárhatja, meg is ölheti őket, gyermekeit eladhatja rabszolgának (ínség idején). A ház urának ezt a hatalmát fejezi ki a germán *Munt* szó (latin *mundiburdium*). E hatalom alapja egy elemi védelmi szükséglet. Ezt a védelmet nyújtja az úr háza, familiája tagjainak. Ez a középkori mentalitás egyik alapelve: védelem és uralom, hatalom szoros, elválaszthatatlan kapcsolata. A ház alapvető békekörzet, békéje különös védelmet élvez, szent. Ebben a védelemben az istenek és a halottak is segítenek (ezért temetik pl. a család egyes elhalt tagjait a küszöb alá). A ház küszöbét senki sem lépheti át az úr engedélye nélkül. Aki más házába belép, annak a ház ajtajánál le kell tennie fegyverét. A saját háza mindenkit, a ház minden tagját megvédi az ellenségtől, a vérbosszútól. Vérbosszú esetén sem lehet senkit a saját házában megtámadni. De ha valaki fegyvertelenül ellensége házába téved, őt sem érheti bántódás, védi a vendégjog. A ház tűzhelye szent, menedékjogát a köz nevében eljáró tisztségviselők sem sérthetik meg. A házat védő béke áthágása, megsértése a szokásjog szerint a legsúlyosabb büntetést vonja maga után. Ennek a békének a biztosítása, megőrzése a ház urának feladata, kötelessége, innen ered a hatalma is a ház lakói felett, akiket kifelé, a bíróságokon, a hatóságoknál és általában minden idegennel szemben ő képvisel. Vérbosszú, magánviszály esetén viszont a ház minden tagja köteles őt támogatni, a felnőtt férfiak kötelesek vele együtt kivonulni az ellenséggel szemben.

A germán népeket – nyelvi ismérvek alapján – általában három csoportra szokás osztani: az északi germánok a skandinávok ősei (vikingek, normannok), a keleti germánok közé tartoztak a gótok, a burgundok és a vandálok, valamint a

szkirek, a herulok és a rugiak, a nyugati germánok közé pedig a frankok, az alemannok, a langobardok, a bajorok, a frízek és az angolszászok.

A germánok a népvándorlás előtti évszázadokban már igen élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak Rómával. A Rajna menti városok ipari műhelyei nagyrészt a germán piacra dolgoztak. Nem volt tehát számukra ismeretlen és idegen a római civilizáció, megszokták és meg is kívánták annak anyagi termékeit. Különösen érvényes ez a Rajna jobb partján lakó frankokra és burgundokra, akik a több évszázados szomszédság révén leginkább mutattak készséget a római civilizáció elemeinek átvételére. A Fekete-tenger északi partvidékén élő gótok viszont a keleti, hellenizált római területekkel álltak szoros érintkezésben, de jelentős hatást gyakorolt rájuk az iráni és a sztyeppei nomád népek kultúrája is. Ők voltak azok, akik a 4. században, még a nagy vándorlás előtt felvették a kereszténységet, mégpedig az akkor Konstantinápolyban átmenetileg felülkerekedett ariánus változatában. Ebben kezdeményező szerepet játszott Wulfila (Ulfila), egy gyermekkorában gót fogságba került kappadókiai eredetű férfi, akit a gótok követségbe küldtek Konstantinápolyba, ahol 341-ben ariánus püspökké szentelték. Wulfila a gótokhoz visszatérve megkezdte térítésüket, a görög betűk felhasználásával ábécét alkotott számukra, s lefordította gót nyelvre a *Bibliát*. Ennek a gót *Bibliá*nak több részlete maradt fenn 5–6. századi kéziratokban. A gótoktól vette át a kereszténységet a többi germán nép. A Római Birodalomba betörő vagy betelepülő germánok mind ariánusok voltak, kivéve a még pogány frankokat.

Germánok már a népvándorlás előtti évtizedekben is elég nagy számban éltek a Római Birodalom területén. Részben egyenként szivárogtak be, részben a rómaiak telepítették le őket kisebb-nagyobb csoportokban Galliában a 3. század vége óta. Ezek az ún. *laeti* többnyire hadifoglyok voltak, zárt településeken éltek, a rómaiakkal nem házasodhattak, s mezőgazdasági munkát végeztek, de adott esetben fegyveres szolgálatra is felhasználták őket. A 4. századtól már egész germán törzseket, néptöredékeket telepítettek le a limesen belül, s szövetségi szerződést (*foedus*) kötöttek velük. A szövetségesek (*foederati*) saját társadalmi-politikai szervezetüket megtartva, saját vezetőik alatt, saját szokásjoguk szerint élhettek a nekik átengedett területen. Szükség volt rájuk az elnéptelenedő, munkaerőhiányban szenvedő nyugati tartományokban. De szükség volt rájuk a hadseregben is. A 4–5. században megfigyelhető a római hadsereg fokozatos elgermánosodása. A magas rangú tisztek, parancsnokok között is sok germánnal találkozunk ekkoriban.

5. *A hunok*

A kelták és a germánok mellett a 4. században egyéb barbár népek is megjelentek Európában. Ilyenek voltak az Ázsia felől érkező hunok, akiknek a betörése ténylegesen megindította a germán népvándorlást, különböző germán népeknek a Római Birodalom területén való megtelepedését.

A hunok a 370-es évek közepén átkeltek a Volgán, legyőzték a Volga és a Don között lakó alánokat, majd a keleti vagy osztrogótokra támadtak, akik a Don és a Dnyeszter között éltek. A keleti gótok zöme behódolt, s a következő évtizedekben a hunok egyik legjelentősebb vazallus népe lett. A hunok 376-ban már a mai Románia területén élő nyugati vagy vizigótok ellen törtek. A vizigótok zöme Fritigern vezetésével az Al-Dunához vonult és bebocsátást kért a Római Birodalomba. Csatlakozott hozzájuk a keleti gótoknak a hunok elől elmenekült csoportja is, Alatheus és Saphrax vezetésével. Ezzel kezdetét vette a germán népvándorlás és a germán népek letelepedése a Római Birodalom területén. A germán invázió második hullámát szintén a hunok indították el. A 390-es években jelentősebb hun sereg jelent meg az Al-Duna vidékén, a hunok nyugati szárnyának vezére, Uldin „regulus" vezetésével. A balkáni római tartományok és Pannonia ellen intéztek támadást, sőt, 406-ban már Itáliában is feltűntek: Stilicho *magister militum* az ő segítségükkel győzte le Fiesole mellett a birodalomba betörő germánokat. Egy másik hun csapat pedig a Kárpátokat megkerülve Sziléziába és Morvaországba tört be. Ekkor menekültek nyugat felé a Kárpát-medencében lakó germán népek, az asdingi vandálok, a szvébek (quádok), valamint a hozzájuk csatlakozó, ide menekült alán csoportok, majd a Szilézia területén élő silingi vandálok is. E népcsoportok 406. december 31-én Mainznál átkeltek a Rajnán, és elözönlötték Galliát.

Bár a hunok és germán segédcsapataik már a 4. század végén megjelentek az Al-Dunánál és a Kárpát-medencében, egyelőre nem szállták meg ezt a vidéket. A hun főerők továbbra is a Kaszpi- és a Fekete-tenger közötti térségben tanyáztak. 412-ben a keletrómai követség itt kereste fel Karaton hun nagyfejedelmet. A 420-as években azonban Ruga (Rua) és Oktar nagyfejedelmek már áttették székhelyüket a Kárpát-medencébe, a Duna és a Tisza vidékére, s innen vezették hadjárataikat a Balkánra és Nyugat-Európába. A Keletrómai Birodalom egyre drágábban vásárolta meg tőlük a békét: 422-ben évi 300, 434-ben 700 libra (kb. 350 kg) arany évi adó fizetésére kötelezték magukat. Míg a Keletrómai Birodalom ellen egyre pusztítóbb támadásokat intéztek, addig a nyugatrómaiakkal békében és barátságban éltek. A nyugatrómai főparancsnok, Aetius – aki korábban túszként a hunoknál tartózkodott, s ott sok jó barátra tett szert – az ő segítségükkel igyekezett féken tartani a Gallia területére benyomuló, ott letelepedő germán törzseket. Így jutottak el hun seregek a Rajna mentén egészen az Északi-tengerig. 437-ben – Aetius kérésére – a burgundok ellen támadtak, s ennek a véres küzdelemnek az emlékét őrzi a *Nibelung-ének*. Közben Gallia felé vonulva a Rajnától keletre élő germán törzseket is hódoltatták.

434-ben meghalt Ruga nagyfejedelem. Utóda unokaöccse, Bleda lett, aki a hatalmat megosztotta öccsével, Attilával. 441–42-ben megtámadták a Keletrómai Birodalmat: elfoglalták és lerombolták Singidunumot (Belgrád), Sirmiumot, Naissust (Nis), Serdicát (Szófia), Philippopoliszt (Plovdiv) és Arkadiopoliszt, s kikényszerítették az évi adó háromszorosra emelését (2100 libra arany).

445-ben Attila megölte bátyját, s ettől kezdve ő lett a hatalmas birodalom egyeduralkodója. 447-ben ismét betört a súlyos földrengés sújtotta Balkánra, s egészen Konstantinápolyig hatolt előre, de a várost bevenni nem tudta. Ez volt a legpusztítóbb hun támadás: feldúlták a kolostorokat, templomokat, legyilkolták a szerzeteseket és apácákat. Hasonlóképpen jártak el Galliában is, amikor Attila 451-ben a Nyugatrómai Birodalom ellen fordult. Seregében a hunok mellett a gepidák, osztrogótok, szkirek, rugiak, herulok, szvébek és türingek segédcsapatai vonultak nyugat felé. Aetius római serege is nagyrészt germánokból állott. A korábban lázongó galliai germánok – a nyugati gótok, burgundok, frankok – most Róma mellé álltak. A Mauriacum mellett kibontakozó ütközetben nagyrészt germánok álltak egymással szemben. A rendkívül véres ütközet után Attila visszavonult. A következő évben Itáliába indult a hun sereg. Sorra bevették, hódoltatták az észak-itáliai városokat. A források szerint I. Leó pápa vezetésével római követség kereste fel Attilát és bírta rá a hadjárat félbehagyására. Ennek igazi oka valójában a seregben kitört járvány és éhínség, valamint az Al-Duna vidékén bekövetkezett fordulat volt. A keleten trónra került új katonacsászár, Marcianus ugyanis beszüntette az adófizetést, s a Dunán átkelve saját otthonukban támadta meg és győzte le a hunokat. Attila ismét Konstantinápoly ellen készült, de a hadjáratra már nem került sor. 453 tavaszán éppen nászát ülte legújabb feleségével, mikor agyvérzés következtében meghalt. Attila halálával a birodalom napja is leáldozott. Az örökösök, Attila főfeleségének, Arykannak a három fia egymással viszálykodtak a hatalomért; a vazallus germán népek Ardarik gepida király vezetésével fellázadtak, s 454-ben Pannoniában a Nedao folyónál legyőzték a hunokat. Attila legidősebb fia, trónjának örököse, Ellák is elesett az ütközetben. A birodalom keleti végein pedig hamarosan feltűnt egy új nép, az ogur-törökök, akik a 460-as évek második felében átkeltek a Donon, s meg sem álltak a pannoniai Sirmiumig. A következő években a hun birodalom teljesen szétesett, a nép szétszóródott. Egy részük beolvadt a sztyeppén feltűnő új népi alakulatokba, államképződményekbe. Mások Bizánc szolgálatába, a császár zsoldjába szegődtek.

A hunok az elsők voltak azoknak az altáji nomád lovas népeknek a sorában, amelyek a 4. századtól kezdve csaknem egy évezreden át időnként kelet felől benyomultak Európa területére. A forrásokból ismert hun személynevek alapján valószínű, hogy török nyelvet beszéltek. Eredetük vitatott: a szakemberek máig sem tudták egyértelműen eldönteni, hogy volt e közük a kínai forrásokban a Kr. e. 4. századtól feltűnő hiung-nu, hsiung-nu törzsekhez, vagy sem. Harmatta János nemrégiben így foglalta össze a vita állását: *„Az újabb kutatások az európai hunok és a hsiung-nuk között a történeti kontinuitást valószínűsítették, anélkül, hogy a két nép etnikai, nyelvi, társadalmi, szervezeti vagy antropológiai azonosságáról beszélhetnénk."*

A hunok nagyállattartó pásztorkodást folytattak. A görög és római írók nem győzik eléggé csodálni lovasművészetüket. Ammianus Marcellinus szerint *„mintha oda volnának nőve lovaikhoz* [equis prope adfixi]. *Ennél a népnél mindenki*

éjjel-nappal lóháton ülve vásárol és elad, eszik és iszik, s a ló keskeny nyakára hajolva mély álomba merül." Még a diplomáciai tárgyalásokat is lovon ülve folytatják. A bizánci Zoszimosz szerint *„a földön nem tudnak biztos lábon állni, s a lovaikon élnek és hálnak".* Katonai sikereiket is a mozgékony, gyors lovas harcmodornak köszönhették. Sem a germánoknak, sem a rómaiaknak nem volt ellenszerük a meglepetésszerűen támadó, gyorsan mozgó, száguldó lovaikról mesterien nyilazó hun seregekkel szemben.

A korabeli források rendkívül vad, kegyetlen, külső megjelenésében visszataszító népként írják le őket. Kis termetű, zömök, tagbaszakadt, vastag nyakú, széles vállú emberek, rövid, görbe lábakkal, amelyekkel alig tudnak járni. Nincsenek állandó szállásaik. *„Soha semmilyen épületet nem használnak szállásul.* [...] *Még náddal födött kunyhókat sem lehet találni náluk.* [...] *Nincs állandó lakóhelyük, saját házuk, hanem szekereiken kóborolnak, amelyek lakásul is szolgálnak"* – írja Ammianus Marcellinus, aki persze sosem látott hunokat, de azt is tudja, hogy az asszonyok a szekereken szőnek, ott szülik és nevelik gyermekeiket.

A hunok laza politikai szervezetben éltek, törzs- és nemzetségfők vezetése alatt. Az 5. század elején a birodalom ún. szárnyakra tagolódott, amelyek katonai és politikai szervezetek voltak. Egy-egy szárny élén a latin források által *regulus*nak nevezett részfejedelem (pl. Uldin, a nyugati szárny regulusa) állt. Az akkor még a Dontól keletre lakó nagyfejedelem a bizánci forrás szerint csak *„az első a többi fejedelem között".* Ugyancsak *regulus*nak nevezik a források a hunoknak meghódolt germán népek vezetőit is. Ruga alatt megszilárdult a nagyfejedelem hatalma a részfejedelmek és törzsfők rovására, Attila idején pedig korlátlan hatalmú önkényuralommá vált. Az Attilánál követségben járt Priszkosz szerint tőle mindenki rettegett. *„Királyok, különféle népek vezérei testőrség módjára várták rendelkezéseit, és ha szemével intett, mindannyian mormogás nélkül, de rettegés és félelem közt álltak elő és bizton teljesítették azt, amit követelt tőlük"* – írja Priszkosz nyomán Iordanes. Attila környezete tudatosan alkalmazta a megfélemlítés taktikáját: *„A népek megrendítésére, a földkerekség réméül jött a világra."* A Római Birodalom lakói „Isten ostorának" (*flagellum Dei*) tartották, akit Isten büntetésül szabadított rá a bűnös világra. Attila maga is hitt isteni küldetésében. Ezt fejezi ki többek között „az isten kardjának" csodálatos megtalálásáról szóló legenda. Attila környezetében már alig említenek a források hunokat: görögök, hellenizált barbárok, rómaiak és a meghódolt germán népek királyai, vezetői (pl. a gepida Ardarik, a keleti gót Valamer, a szkir Edika) vették körül, ők voltak a „kiválasztottak" (*logadesz*), a „hívek, barátok" (*epitédeioi*). Hatalma rájuk, valamint saját kíséretére és az ő kíséretükre támaszkodott. Jellemző módon a nagy uralkodónak még a neve is germán alakban maradt fenn, jelentése „Atyácska" (*Atta* „atya" + *ila* kicsinyítő képző). Etzel, illetve Atli néven egyik főhőse lett a germán hősmondáknak (*Nibelung-ének, Edda*). Mindez azt jelzi, hogy a hirtelen hatalmasra nőtt birodalomban a hunok már elenyésző kisebbséget képeztek a meghódolt germán és egyéb népek mellett.

Nem véletlen, hogy a félelmetes despota halála után ez a hirtelen nagyra nőtt birodalom oly gyorsan összeomlott.

Érdekes, hogy Attila kiválasztottai, barátai, munkatársai később milyen nagy szerepet játszottak a Nyugatrómai Birodalom végnapjaiban. Attila szolgálatában római „titkárok" (*secretarius*) és jegyzők (*notarius*) álltak, ők bonyolították diplomáciai levelezését. Egyik notariusa, Orestes később római patricius és a hadsereg főparancsnoka lett, aki 475-ben az Itáliában állomásozó barbár csapatok segítségével saját kisfiát, Romulus Augustulust ültette a császári trónra. Romulus Augustulust, az utolsó nyugatrómai császárt viszont Attila egyik kedvenc kiválasztottjának, a szkir Edikának a fia, Odoaker fosztotta meg trónjától, saját magát kiáltva ki „Itália királyává".

4. A germán népvándorlás

A „népvándorlás" (*migratio gentium*) fogalma a reneszánsz idején jelent meg, a 16. században, egyértelműen negatív jelentéssel: a barbár germánok inváziója, amely elpusztította az antik kultúrát és a Római Birodalmat.

A germán népvándorlást a hunok indították meg, midőn a 370-es években átkeltek a Volgán, majd a Donon. A Dontól a Kárpátokig és az Al-Dunáig terjedő területen a keleti vagy osztrogótok (*austro* = fényes, ragyogó), és a nyugati vagy vizigótok (*vezu* = derék, vitéz) éltek, a két nép között a Dnyeszter folyó volt a határ. Használatos volt a *grutungi* (puszták lakói, síkságiak = osztrogótok) és a *tervingi* (erdőlakók = vizigótok) elnevezés is. A hunok legyőzték az osztrogótokat, akik megtarthatták szálláshelyeiket, sőt, királyt is választhattak, de betagolódtak a hun birodalomba. Egy részük azonban Alatheus és Saphrax vezetésével nyugatra menekült és a vizigótokhoz csatlakozott. A hunok elől a vizigótok egy része Erdélybe húzódott, másik részük pedig Fritigern vezetésével 376-ban bebocsátást kért a Római Birodalomba. Valens császár befogadta és Trákiában letelepítette őket. Élelmezési nehézségek és a római hatóságok visszaélései miatt a gótok fellázadtak, s dúlva, rabolva vonultak végig a Balkánon. Az ellenük felvonuló római sereg 378-ban Hadrianopolisznál súlyos vereséget szenvedett; az ütközetben maga Valens császár is elesett. Végül azonban sikerült a vizigótokat a Dunától délre, Moesiában, Alatheus és Saphrax keleti gótjait és a hozzájuk csatlakozott alánokat pedig Felső-Pannoniában letelepíteni, s velük 380-ban, illetve 382-ben *foedust* kötni. 395-ben, amikor a hunok megjelentek az Al-Dunánál, a gótok, akiknek királya ekkor Alarich volt, délebbre vonultak, Görögország területére. A keletrómaiak nyugat felé irányították őket, s ők Illyricumon keresztül Itália felé indultak. A vandál származású Stilicho főparancsnoknak (*magister utriusque militiae*) sikerült őket feltartóztatnia. Stilichó megállította annak a főleg osztrogótokból és hozzájuk csatlakozott egyéb néptöredékekből álló germán népcsoportnak a támadását is, amely 405-ben Radagaisus vezetése alatt tört be Itáliába.

Stilicho meggyilkolása (408) után a vizigótok már akadálytalanul vonulhattak végig a félszigeten. Ravennát – amely 401-ben lett a császári udvar székhelye a barbár támadásokkal szemben nehezebben védhető Milano (Mediolanum) helyett – nem sikerült bevenniük, de 410. augusztus 24-én elfoglalták és kirabolták Rómát. Róma elfoglalásának és kirablásának híre birodalomszerte sokkhatást váltott ki, hiszen Rómába 800 éve nem tette be a lábát ellenség. A gótok ezután Dél-Itáliába vonultak azzal a szándékkal, hogy átkelnek Észak-Afrikába. Alarich útközben meghalt, s utóda, Athaulf a császár jóváhagyásával Galliába vonult. A gótok végül is *foederati* státusban Aquitániában telepedtek le 418-ban, s királyuk székhelye Tolosa (Toulouse) lett. Így jött létre – egyelőre a Nyugatrómai Birodalom keretében – a szövetséges vizigót királyság.

Midőn a hunok a 4. és 5. század fordulóján megjelentek a Duna-tájon, a Kárpát-medencében több germán nép élt. A Tiszán túl és Dáciában a gepidák, a Dunától északra a szvébek (quadok), a Duna–Tisza közén az asdingi vandálok. A hun fenyegetés elől a vandálok és a szvébek elindultak nyugat felé. Csatlakoztak hozzájuk a hunok elől már korábban idemenekült alánok, majd a Szilézia területén élő silingi vandálok is. 406-ban ez a vandál–szvéb–alán népcsoport eljutott a Rajnához, s december 31-én a befagyott folyón átkelve betört Galliába. Gallián végigvonulva 409-ben átkeltek a Pireneusokon, és benyomultak Hispániába. A szvébek az Ibér-félsziget északnyugati részén telepedtek le, mint a rómaiak szövetségesei. A szvéb királyság központja Braga városa lett. A vandálok, akiknek királya, Gunderich a *rex Vandalorum et Alanorum* címet viselte, két évtizednyi hispániai tartózkodás után (itt-tartózkodásuk emlékét őrzi Andalúzia tartomány neve) 429-ben átkeltek Észak-Afrikába. Ekkor már Geiserich (428–477) volt a királyuk. 430-ban elfoglalták Hippo városát, melynek püspöke, Augustinus (Szent Ágoston) az ostrom alatt halt meg. 439-ben Karthágó elfoglalásával végleg a vandál királyság birtokába jutott az egykor virágzó, sűrűn lakott római tartomány. A vandál királyság volt a római területen létrejött első teljesen önálló barbár állam, amely már nem volt „szövetséges", és névleg sem ismerte el a császár főségét. A vandálok ügyes hajósnéppé váltak és sikeresen terjeszkedtek a Földközi-tengeren is. Elfoglalták a Baleár-szigeteket, majd Szardíniát és Korzikát, a tenger felől ismételt támadásokat intéztek az itáliai szárazföld ellen, s 455-ben Rómát is kirabolták.

A 406. évi vandál–szvéb–alán áttörést követően Gundahar királyuk vezetésével a burgundok – akik évtizedek óta a Majna és a Neckar folyók völgyében éltek – is átkeltek a Rajnán, s a folyó jobb partján, Mainz és Worms környékén telepedtek le. A Nyugatrómai Birodalom belső zavarait kihasználva terjeszkedni próbáltak, ezért Aëtius 437-ben rájuk szabadította szövetségeseit, a hunokat. Ennek a hun támadásnak és a vele kapcsolatos burgund belső viszályoknak az emlékét őrzi a *Nibelung-ének*. A burgundok ezután a hunok elől Gallia belsejébe húzódtak, s Aëtius 443-ban a Rhône és a Saône folyók völgyében telepítette le őket. Itt jött létre a rómaiakkal szövetséges burgund királyság.

A keleti- vagy osztrogótok a Don és a Dnyeszter folyók közti területen éltek, s tekintélyes birodalmat hoztak létre az Amalok királyi nemzetségéből származó Ermanarich vezetésével. 375-ben a hunok megsemmisítették Ermanarich birodalmát, s ekkor az osztrogótok és az uralmuk alá tartozó kisebb keleti germán törzsek (herulok, szkirek, rugiak) hun fennhatóság alá kerültek. A következő évtizedekben ők voltak a hunok legjelentősebb csatlósai, a hun seregek jelentős részét gót segédcsapatok alkották. Attila halála után ők is felkeltek fiai ellen, majd Pontus-vidéki szállásterületeiket elhagyva nyugatra költöztek, és Marcianus császár 456-ban *foederati*ként Pannóniában telepítette le őket. (A gótok betelepedése idején, 456. szeptember 7-én volt az a hatalmas földrengés, amely romba döntötte Pannonia legnagyobb városát és központját, Savariát). Ugyancsak a Duna-tájra költöztek keletről a szkirek és a rugiak is A gót törzsek élén három testvér állott: Valamer (ő volt a főkirály), Thiudimer és Vidimer. 473-ban a gótok zöme Thidimer király és fia, a túszként csaknem egy évtizedet Konstantinápolyban töltött Theoderich (Theodorik néven is szerepel, 471–526) vezetésével elhagyta Pannoniát, s a Száván átkelve benyomult a Keletrómai Birodalomba. Illyricumon keresztül előbb Moesiába mentek, majd Makedonián átvonulva Epirusban telepedtek meg. 488-ban Zénon császár Itália felé irányította őket, ahol az utolsó nyugatrómai császárt a trónjáról letaszító szkir Odoaker volt az úr, mint „Itália királya". Az osztrogótok 489-ben betörtek Itáliába, s a következő évben Verona mellett legyőzték Odoakert, aki Ravennába vonult vissza. Theoderich három éven át ostromolta Ravennát, míg végül megállapodtak abban, hogy közösen fognak uralkodni Itália felett. Theoderich azonban néhány nap múlva családjával, rokonaival és híveivel együtt lemészároltatta új „barátját" és szövetségesét. 493-ban Theoderichet a gótok Itália királyává kiáltották ki, s ezzel létrejött a keleti- vagy osztrogót királyság, amelynek hatalma nemcsak Itáliára és Szicíliára terjedt ki, hanem Raetiára, Noricumra, Pannoniára és Illyricum északnyugati részére is.

A hun birodalom összeomlása után a Tisza vidéke és az egykori Dacia a gepida királyság birtokában volt. 488-ban a Kárpát-medence északnyugati részén élő kisebb germán törzsek áttelepültek Itáliába, s helyüket az északnyugat felől be-nyomuló langobardok foglalták el, akik a 6. század első felében kiterjesztették uralmukat Pannoniára is. 551-ben és 566-ban háborúba keveredtek a szomszédos gepidákkal. Első alkalommal a langobardok, második alkalommal a keletrómaiakkal szövetséges gepidák arattak győzelmet. Alboin langobard király 567-ben szövetséget kötött Baján avar kagánnal, s avar segítséggel legyőzte Kunimund gepida királyt, akinek lányát, Rosamundát feleségül vette. A gepidák egy része a langobardokhoz csatlakozott, másik részük pedig a Kárpát-medencébe benyo-muló avaroknak hódolt meg. A langobardok avar szövetségesüktől félve 568-ban elhagyták Pannoniát, és Itáliába vonultak. Ez volt a nagy germán népvándorlás utolsó hulláma. A Kárpát-medence a langobardok elvonulása után avar uralom alá került.

A frankok betelepülése római területre más módon ment végbe, mint az eddig ismertetett népek vándorlása. Ők már a 3. század végén szövetséget (*foedus*) kötöttek a rómaiakkal, s a továbbiakban csendben, szinte észrevétlenül tolták előre településterületüket dél felé a Rajna bal partján, elsősorban Toxandriában, a mai Hollandia és Belgium területén. Számosan töltötték be közülük magas pozíciókat a római hadseregben. A Rajna bal partján élő frankok a rómaiak, a jobb partiak a hunok szövetségesei lettek, s a mauriacumi csatában mindkét oldalon frankok harcoltak egymás ellen. Az 5. század második felében a Rajna középső folyása mentén nyomultak előre, sorra megszállták a bal parti városokat: 459-ben Mainzot, 475-ben Triert és Metzet. A frank nép sok kisebb törzsből állott. E törzsek két csoportra oszlottak: a száli frankok a Rajna alsó folyásánál, a tenger közelében éltek, a ripuári frankok pedig a Rajna középső folyása mentén. Nevük jelentése „bátor, merész, vad" (Sevillai Isidorus szerint nevüket *„a feritate morum"* kapták, Ermoldus szerint *„Francus habet nomen de feritate sua"*). Az 5. század második felében a száli frankok között vezető szerepet töltött be a Meroving nemzetség. Ennek őse a Tours-i Gergely által feljegyzett frank hagyomány szerint az 5. század közepén élt Merovech volt. Az ő fia volt Childerich (458–81), az első, történetileg igazolható száli frank törzsfő, akinek sírját a 17. században megtalálták Tournai-ban. Fia, Chlodvig 486-ban legyőzte Syagriust, aki a Nyugatrómai Birodalom végnapjaiban önálló királyságot hozott létre a Párizsi-medencében. Chlodvig ezután sikeresen eltette láb alól a rivális frank törzsfőket és saját rokonait is, egyesítette a frank törzseket, s a Rajna és a Szajna közötti területen létrehozta a Frankok Királyságát. 496-ban megkeresztelkedett, ezzel elnyerte a galliai püspökök támogatását. A frankok – a többi germán néptől eltérően – a kereszténység katolikus változatát vették fel.

Végül meg kell emlékeznünk az angolok, szászok és jütök vándorlásáról, akik az 5. században Észak-Németország partvidékéről kiindulva partra szálltak a rómaiaktól kiürített Britanniában. A kelta nyelvű brit őslakosságot nyugat és észak felé szorítva fokozatosan megszállták a sziget nagy részét, s hét kis helyi királyságot hoztak létre. A germán hódítók és a kelta brit őslakosság közti küzdelmek emlékét őrzi Arthur király mondaköre.

Az alamannok vagy alemannok – akiket a források először a 3. század elején említenek – a Rajna és a Duna közötti ún. *Agri Decumatest* védő római limes mentén éltek. Több kisebb törzsből, néptöredékből verbuválódtak, amint azt nevük is mutatja (*Alamanni* = minden ember). A szvév vagy szvéb népcsoporthoz tartoztak, ezért később „sváboknak" nevezték magukat. A 3. század végén megszállták a Róma által feladott *Agri Decumatest*. Az 5. század elején a Rajnáig nyomultak, s egyes csoportjaik áttelepültek a bal partra, Elzászba, mások pedig az 5. és 6. században a mai Svájc területét szállták meg egészen a Jura-hegységig. A 6. század elején Alemannia frank fennhatóság alá került.

Csak a 6. század közepén tűnnek fel a forrásokban a bajorok (*Baiovarii*), akik a század első felében lépték át a Duna vonalát – az egykori római limest – s nyomultak előre az Alpok lábáig. Eredetükről, 6. század előtti történetükről semmit sem tudunk. A 6. század közepén frank uralom alá kerültek. A pogány bajorok csak a 7–8. században vették fel a kereszténységet. A bajoroktól északra éltek a türingek, akik először a 4. század végén bukkannak fel a római forrásokban, toringi néven. A nép magját az idősebb Plinius és Tacitus által is említett hermundurok alkották, s idővel egyéb germán néptöredékek is csatlakoztak hozzájuk. Az 5. század első felében hun uralom alá kerültek, majd önálló királyságot alkottak. A frank hagyomány szerint Chlodvig édesanyja türing nő volt. 530-ban frank uralom alá kerültek, de kereszténnyé csak a 8. században lettek.

5. Rómaiak és barbárok együttélése

A népvándorlás során a Nyugatrómai Birodalom területén egy sor germán királyság jött létre: Észak-Afrikában a vandáloké (429–534), Aquitániában (418), majd Hispániában (507–711) a vizigótoké és a szvébeké (411–585), Galliában a burgundoké (443–534) és a frankoké (486), Itáliában Odoaker királysága (476–93), majd az osztrogótoké (493–555), végül a langobardoké (568–774). A Frankok Királysága kivételével egyik sem bizonyult tartósnak.

De nemcsak a királyságok tűntek le a történelem színpadáról, hanem az említett germán népeknek sem maradt nyomuk. Nyelvük az első évezred végére eltűnt, emléküket csak tartomány- (Burgundia, Andalúzia) és helynevek őrzik. Az egykori germán királyságok területén ma különféle újlatin nyelveket (olasz, spanyol, katalán, portugál, francia) beszélnek. A Római Birodalom területére betelepült germánok elég hamar asszimilálódtak, nyelvileg beolvadtak a római lakosságba. Ez azért történhetett meg, mert a római, illetve romanizált népesség sokszoros számbeli fölényben volt a betelepülő germánokkal szemben. A barbár királyságokat alkotó *gentes* létszáma a legtöbb esetben százezer alatt maradt, s csak a legnagyobb népek lélekszáma haladta meg a százezret. A népvándorlásban részt vevő valamennyi germán nép együttes létszáma nem érte az egymilliót, míg a Nyugatrómai Birodalom lakossága 400 körül meghaladta a 20 milliót. Sűrűbb germán népesség csak a két határfolyó, a Rajna és a Duna mellékén települt meg, délebbre csak elszórt szigeteket alkottak a germán települések. Jól mutatja ezt a germán típusú temetkezések és a germán eredetű helynevek gyakorisága: a Szajna és a Rajna között elég sok a germán eredetű helynév (kb. 30%), Burgundiában azonban arányuk csak 2,3%, Aquitániában pedig 0,2%. A római időkben a latin–germán nyelvhatár a Rajna és a Duna mentén húzódott. A kora középkorban a germán nyelv és etnikum csak ott tudott felülkerekedni, ahol sűrű volt a germán település, és közvetlen érintkezésben álltak a Rajnán túli saját népi területeikkel. Ennek következtében a Rajnától délre és nyugatra mintegy 100-200, a Dunától délre, az Alpok előterében – az egykori Raetia és Noricum tartományok területén – mintegy 200-300 kilométert nyomult előre a germán nyelvterület. Az

újonnan kialakuló germán nyelvterületen belül a 9. századig éltek újlatin nyelvszigetek – főleg Brabantban, Trier és a Boden-tó környékén, valamint Bajorországban és Felső-Ausztriában –, ezek azonban a középkor derekára felszívódtak. A 2. évezred elejére kialakult a máig érvényes francia–német, illetve olasz–német nyelvhatár, ami nagyjából megfelel a mai országhatároknak. Ettől délre a germánok beolvadtak a római népességbe. Északról délre haladva egyre inkább ritkul a germán elem az újlatin nyelvekben: a franciában mintegy 500 frank eredetű szó mutatható ki, az olaszban 300 langobard, a spanyolban 60 vizigót, a portugálban pedig 4 szvéb eredetű szó őrzi az egykori germánok emlékét.

Bármilyen felfordulással, néhol – főleg a vandálok dúlta Észak-Afrikában – komoly pusztítással járt is a germánok vándorlása és betelepülése a birodalom területére, kétségtelenül nem azzal a szándékkal érkeztek, hogy megdöntsék Rómát. Éppen ellenkezőleg. Orosius 5. századi történetíró szerint Athaulf vizigót királyt hosszú idő alatt gyűjtött tapasztalatai arra a felismerésre vezették, hogy a birodalomnak fenn kell maradnia. A gótok fékezhetetlen barbárságuk miatt a törvényeknek és az azokat megtestesítő magasabb állami életnek képtelenek magukat alávetni, pedig törvények nélkül nincs igazi *res publica.* Ezért a király célja, hogy gót erővel megújítsa a romanizmus uralmát. Hasonlóképpen vélekedett Theoderich osztrogót király is (aki fiatalkorában csaknem egy évtizeden át élt Konstantinápolyban, s elsajátította az antik műveltséget): *„örvendezünk, hogy római törvények alatt élhetünk, melyeket fegyvereinkkel remélünk megoltalmazni."* Gyermekeit római műveltségre nevelte, s Prokopiosz bizánci történetíró szerint *„gondosan vigyázott, hogy fenntartsa az igazságszolgáltatást, szilárd alapon őrizte a törvényeket, megvédte az országot és biztonságban megőrizte a köröskörül élő barbárokkal szemben".* Valóban: Theoderik mindenütt helyreállíttatta a római épületeket, a fürdőket és a megrongálódott vízvezetékeket, csatornákat, utakat, hidakat.

A római felfogás szerint a barbárok törvény nélkül élnek (*Barbari sine lege vivunt*), s azáltal válnak barbár *gentes*ből állami életre alkalmas néppé (*populus*), hogy joggal élnek, azaz alávetik magukat a jognak, az írott törvényeknek. Ezt megvalósítani: ez Róma hivatása a barbárokkal szemben. A keleti és a nyugati birodalomfél vezető szellemeiben egyaránt élt az a hit, hogy Rómának a barbárokkal szemben kultúrmissziót kell teljesítenie, s a birodalmat a barbárok bevonásával, az ő katonai erejük segítségével kell fenntartani, szervezetileg átalakítani. A konstantinápolyi császári udvarban a 4. században fontos szerepet játszott Themistios filozófus szerint a császár feladata, hogy a limesen túli barbárokat beillessze az isteni uralom földi rendszerébe, az *imperium*ba. A barbárokat meg kell nyerni, meg kell őket téríteni a római kultúra számára. A barbár királyoknak a császárok különféle római címeket (*magister militum, patricius, consul*) adtak, kitüntető jelvényeket, díszruhákat küldtek nekik, s azok büszkén vallották magukat a konstantinápolyi császár alattvalóinak, főtisztviselőinek, az ő nevében gyakorolták hatalmukat. Ezt az is kifejezésre juttatta, hogy a 6. század közepéig pénzeiken ott szerepelt a császár képmása és neve, saját monogramjuk legfeljebb az érem hátán volt látható, okleveleikben pedig a római datálást használták (a consuli évek szerint). Amíg csak a császár névleges, elvi felsőbbségéről volt szó, addig nem merült fel probléma, de midőn a császár ténylegesen érvényesíteni akarta hatalmát a barbár királyságok területén (pl. I. Iustinianus), akkor fegyverrel ellenálltak. Egy idő után azonban a császár hatalmának ez a szimbolikus, névleges elismerése is megszűnt.

A barbár királyok gondolkodását jól kifejezi Sigismund (516–23) burgund király levele Anastasius keletrómai császárhoz. Trónra lépését jelenti be. Amikor a levelet írta, a császárnak már semmi tényleges hatalma nem volt a Burgundok Királysága felett, a *foedus*t már egy fél évszázaddal korábban felmondták. *„Apám halálával, ki Felséged császári udvarának hűséges fia volt s nagyjai közé tartozott, kötelességemnek tartom, hogy szolgálatom legelső lépéseit Császári felséged védnöksége alá helyezzem.* [...] *Népem Felségedé. Amikor népemnek parancsolok, igazában Felségednek engedelmeskedem.* [...] *Enyéim között királynak mutatom magam, ám tudom, hogy csak Felséged katonája vagyok. Általam igazgatja Felséged a székhelyétől távol eső vidékeket."* Később azt írta a császárnak, hogy *„őseim mindig hódolattal viseltettek a császárság iránt. Azokat a méltóságokat és címeket, amelyeket a császár adott nekik, mindennél többre becsülték".*

A germán királyok nagy tisztelettel viseltettek a római kultúra iránt, amelynek utolsó őszi virágai már az ő udvarukat díszítették. A keleti és a nyugati gót királyok udvara a senatus Rómája mellett az antik kultúra utolsó tűzhelye. Az utolsó nagy latin költő, Sidonius Appolinaris a vizigót és burgund Galliában élt, az antik örökség már említett összefoglalói és továbbadói, Isidorus, Boëthius, Cassiodorus, Ennodius a gót királyok barátai és munkatársai voltak. *„A gót uralom alatt a latin egyház a régi antik formákban érez és gondolkodik. Az egyház vezető egyéniségei ugyanúgy részt vesznek a klasszikus műveltség ápolásában, mint a profánok, ugyanúgy írnak, verselnek, ugyanúgy lelkesednek a dicső múlt emlékein, akárcsak a legfelső hivatalnoki kar oszlopos tagjai"* – írja Váczy Péter. Az osztrogót Theodorich nagy csodálója az antik kultúrának, szívesen beszélget és levelez tudós munkatársaival, *„mert* – írja Boëthiusnak – *mindig kedves dolog szakértőkkel beszélgetni a tudományokról".* Unokája és utóda, Athalarich 533-ban lelkére köti a római senatusnak, hogy a szabad művészetek tanítóinak, a *grammatica*, a *retorica* és a jog oktatóinak az illetményeit levonás nélkül utalják ki, hozzátéve, hogy a tanárok járandóságait nem megrövidíteni, hanem gyarapítani kell, mert ez jobban ösztönzi őket a dicső tanulmányokra. S ugyancsak ő fontosnak tartja, hogy olyan tisztviselői legyenek, akik igen tanultak (*doctissimi*). Az antik kultúra ezen utóvirágzása a 6. század közepéig tartott.

A rómaiak „vendégként" (*hospes*) fogadták a barbárokat, akik általában szövetségesként (*foederati*) telepedtek római területre. A „vendégjog" (*hospitalitas*) alapján a római birtokosok – elsősorban a nagybirtokosok – megosztották földjüket, marháikat és a birtokukon dolgozó munkaerőt (colonusokat és rabszolgá-

kat), sőt házukat is a jövevényekkel. Az osztozás mértéke változó volt: Itáliában Odoaker katonái, majd a keleti gótok mindenből egyharmad részt kaptak, a vizigótok viszont kétharmad részt. A burgundok a szántók kétharmadát, az erdők, rétek, legelők, gyümölcsösök és a curtis, azaz a birtokközpont felét, a colonusok és a rabszolgák egyharmadát kapták meg. A germán telepesnek jutott részt *sors*nak nevezték. A *sors* csak bizonyos idő elteltével (a vizigótoknál 50 év után) vált a germán teljes tulajdonává. A bíróság előtt a római birtokos képviselte az egész birtokot, s csak ő fizetett földadót, természetesen csak a saját része után. A felosztást római tisztviselők végezték (*delegatores*). A római birtokost és germán „vendégét", akik a javakon osztoztak, *consortes*nak nevezték. Egyes forrásokból úgy tűnik, hogy főleg a germán előkelők (*optimates*) osztoztak a rómaiakkal, ők kaptak *sors*ot, s ők ültettek birtokukra egyszerű germán katonákat, közszabadokat. Ily módon a római lakosság közt kis csoportokban szétszóródott germánok beilleszkedtek a római agrárrendszerbe, s ez megkönnyítette asszimilációjukat. Az állami birtokok és a császári birtokok, valamint a lakatlan területek a germán királyok tulajdonába kerültek. Nem mindenütt történt ilyen békésen az osztozkodás: a vandálok Észak-Afrikában, Karthágó környékén kisajátították a római birtokokat, a birtokosokat elűzték (a colonusok és a rabszolgák maradhattak), s kialakították a *sortes Vandalorum* elnevezésű területet, ahol csak vandál birtokosok lehettek. Ugyancsak erőszakkal fosztották meg birtokaiktól a római nagybirtokosok egy részét a langobardok. Ahol *hospitalitas* alapján történt a megtelepülés, ott is került sor incidensekre. Több 5. századi forrás megemlékezik a Dél-Gallián átvonuló vizigótok rablásairól, pusztításairól. Ennodius paviai püspök – Theoderich keleti gót király szolgálatában álló római – viszont idilli képet fest a rómaiak és az osztrogótok közötti osztozkodásról Észak-Itáliában: a közös birtoklás egyetértő barátokká tette a két birtokost, s elősegítette a két nép közeledését, együttműködését. A Nyugatrómai Birodalom nagybirtokosainak csak egy részét érintette a *hospitalitas*, osztozásra csak ott került sor, ahol a germánok megtelepültek, az ilyen területek pedig meglehetősen ritkán, szétszórva feküdtek a viszonylag sűrűn lakott római provinciákban.

Az együttélés természetesen nem volt problémamentes. A művelt, kifinomult ízlésű római birtokos számára nem mindig jelentett nagy élvezetet a barbár szomszéd, illetve birtokostárs, mert amint Sidonius Appolinaris galliai püspök és jeles költő írja: *„Hosszú hajú horda* [...] *kapzsi burgundok, akik avas vajjal kenik be hajukat* [...] *és bűzlenek a fokhagymától meg rohadt hagymától."* A köznép azonban sok helyütt „felszabadítóként" fogadta a germánokat, annyira elviselhetetlenek voltak számára a késő római állam terhei, amelyek a germán királyok uralma alatt nagyrészt fokozatosan megszűntek.

Kétségtelen, hogy a két eltérő életformájú, kultúrájú népesség együttélése sok problémával járt, amit még a vallási ellentét is súlyosbított, hiszen a germánok ariánusok voltak, a rómaiak pedig katolikusok. A legtöbb barbár királyságban úgy oldották meg a germánok és rómaiak együttélését, hogy minden vonatkozásban elválasztották őket egymástól. Ez a dualizmus legteljesebben az itáliai osztrogót királyságban és az afrikai vandál királyságban valósult meg. A germánok saját nemzetségi, illetve katonai szervezetükben éltek, saját népi joguk szerint, saját vezetőik, bíráik alatt. Többnyire településeik is elkülönültek a rómaiakétól. A rómaiak számára továbbra is érvényben maradt a római jog, tovább működtek a római intézmények és a római tisztviselők. Külön törvénykönyvet adtak ki a rómaiak és külön a germánok számára. A legtöbb királyságban tilos volt a germánok és rómaiak összeházasodása. A germánok katonáskodtak, s nem fizettek adót. A rómaiak viszont tovább fizették a régi adókat, de nem lehettek katonák. A római nagybirtokos arisztokrácia megőrizte gazdasági hatalmát, s hamarosan politikai pozíciókra is szert tett a germán király szolgálatában. Az egyházi vezetők, a püspökök csaknem kizárólag közülük kerültek ki.

Az uralkodó a rómaiak felett a császár nevében, az ő helytartójaként gyakorolta a hatalmat, a germánok számára viszont király volt, akit megválasztása után pajzsra emeltek, s a lándzsa átadásával ruházták rá a hatalmat. A germán királyok a letelepedés után igyekeztek megszabadulni a hatalmukat korlátozó törzsi arisztokráciától, egy részüket kiirtották, más részüket szolgálatukba kényszerítették. A királyi hatalom egyfelől a király rendelkezésére álló, jövedelmet szolgáltató és eladományozható földbirtokon, másfelől a kíséreten alapult. A királyi kíséret tagjai kiemelt státussal bírtak, ezt jelzi a népi jogokban a kiemelt vérdíj.

A barbár királyságok egy része rövid életű volt. Azokban, amelyek hosszabb ideig fennálltak, nem lehetett sokáig fenntartani a római és a germán népesség teljes elkülönítését. A 7. században mindenütt megindult a két népesség összeolvadása. Ezt nagyban megkönnyítette, hogy a 6. században a burgundok és a vizigótok, majd a 7. században a langobardok is szakítottak az arianizmussal, és áttértek a katolikus vallásra. A frankok az 5. század végén eleve a katolikus vallást vették fel. A házasodási tilalmat és az egyéb elkülönítő intézkedéseket is feloldották. A 7. században a vizigótoknál és a langobardoknál megszűnt a jogi dualizmus, s az egész ország területére érvényes egységes törvénykönyvet adtak ki. Az összeolvadás a hatalmi elit szintjén ment végbe leggyorsabban: a germán nemzetségi arisztokrácia és a királyi kíséret tagjaiból, valamint a római nagybirtokosokból új, egységes vezetőréteg alakult ki.

A katolikussá lett uralkodó legfőbb támasza és szövetségese az egyház volt, amelynek közreműködésével a germán hadikirályság fokozatosan átalakult keresztény teokratikus királysággá. Ez azt jelentette, hogy a király a helyi egyház fejének tekintette magát: zsinatokat hívott össze, püspökségeket alapított és püspököket nevezett ki. A vallási életet és az egyházi viszonyokat a király által kiadott törvények szabályozták. A germánok is hittek a királyi nemzetség karizmatikus voltában, s ezt megerősítette a katolikus egyház, midőn a király hatalmát közvetlenül Isten kegyelméből származtatta.

A 7. században felgyorsult az etnikai egybeolvadás, a germánok átvették a túlnyomó számbeli fölényben lévő római lakosság nyelvét. De nemcsak nyelvileg

kat), sőt házukat is a jövevényekkel. Az osztozás mértéke változó volt: Itáliában Odoaker katonái, majd a keleti gótok mindenből egyharmad részt kaptak, a vizigótok viszont kétharmad részt. A burgundok a szántók kétharmadát, az erdők, rétek, legelők, gyümölcsösök és a curtis, azaz a birtokközpont felét, a colonusok és a rabszolgák egyharmadát kapták meg. A germán telepesnek jutott részt *sors*-nak nevezték. A *sors* csak bizonyos idő elteltével (a vizigótoknál 50 év után) vált a germán teljes tulajdonává. A bíróság előtt a római birtokos képviselte az egész birtokot, s csak ő fizetett földadót, természetesen csak a saját része után. A felosztást római tisztviselők végezték (*delegatores*). A római birtokost és germán „vendégét", akik a javakon osztoztak, *consortes*nak nevezték. Egyes forrásokból úgy tűnik, hogy főleg a germán előkelők (*optimates*) osztoztak a rómaiakkal, ők kaptak *sors*ot, s ők ültettek birtokukra egyszerű germán katonákat, közszabadokat. Ily módon a római lakosság közt kis csoportokban szétszóródott germánok beilleszkedtek a római agrárrendszerbe, s ez megkönnyítette asszimilációjukat. Az állami birtokok és a császári birtokok, valamint a lakatlan területek a germán királyok tulajdonába kerültek. Nem mindenütt történt ilyen békésen az osztozkodás: a vandálok Észak-Afrikában, Karthágó környékén kisajátították a római birtokokat, a birtokosokat elűzték (a colonusok és a rabszolgák maradhattak), s kialakították a *sortes Vandalorum* elnevezésű területet, ahol csak vandál birtokosok lehettek. Ugyancsak erőszakkal fosztották meg birtokaiktól a római nagybirtokosok egy részét a langobardok. Ahol *hospitalitas* alapján történt a megtelepülés, ott is került sor incidensekre. Több 5. századi forrás megemlékezik a Dél-Gallián átvonuló vizigótok rablásairól, pusztításairól. Ennodius paviai püspök – Theoderich keleti gót király szolgálatában álló római – viszont idilli képet fest a rómaiak és az osztrogótok közötti osztozkodásról Észak-Itáliában: a közös birtoklás egyetértő barátokká tette a két birtokost, s elősegítette a két nép közeledését, együttműködését. A Nyugatrómai Birodalom nagybirtokosainak csak egy részét érintette a *hospitalitas,* osztozásra csak ott került sor, ahol a germánok megtelepültek, az ilyen területek pedig meglehetősen ritkán, szétszórva feküdtek a viszonylag sűrűn lakott római provinciákban.

Az együttélés természetesen nem volt problémamentes. A művelt, kifinomult ízlésű római birtokos számára nem mindig jelentett nagy élvezetet a barbár szomszéd, illetve birtokostárs, mert amint Sidonius Appolinaris galliai püspök és jeles költő írja: *„Hosszú hajú horda* [...] *kapzsi burgundok, akik avas vajjal kenik be hajukat* [...] *és bűzlenek a fokhagymától meg rohadt hagymától."* A köznép azonban sok helyütt „felszabadítóként" fogadta a germánokat, annyira elviselhetetlenek voltak számára a késő római állam terhei, amelyek a germán királyok uralma alatt nagyrészt fokozatosan megszűntek.

Kétségtelen, hogy a két eltérő életformájú, kultúrájú népesség együttélése sok problémával járt, amit még a vallási ellentét is súlyosbított, hiszen a germánok ariánusok voltak, a rómaiak pedig katolikusok. A legtöbb barbár királyságban úgy oldották meg a germánok és rómaiak együttélését, hogy minden vonatkozásban elválasztották őket egymástól. Ez a dualizmus legteljesebben az itáliai osztrogót királyságban és az afrikai vandál királyságban valósult meg. A germánok saját nemzetségi, illetve katonai szervezetükben éltek, saját népi joguk szerint, saját vezetőik, bíráik alatt. Többnyire településeik is elkülönültek a rómaiakétól. A rómaiak számára továbbra is érvényben maradt a római jog, tovább működtek a római intézmények és a római tisztviselők. Külön törvénykönyvet adtak ki a rómaiak és külön a germánok számára. A legtöbb királyságban tilos volt a germánok és rómaiak összeházasodása. A germánok katonáskodtak, s nem fizettek adót. A rómaiak viszont tovább fizették a régi adókat, de nem lehettek katonák. A római nagybirtokos arisztokrácia megőrizte gazdasági hatalmát, s hamarosan politikai pozíciókra is szert tett a germán király szolgálatában. Az egyházi vezetők, a püspökök csaknem kizárólag közülük kerültek ki.

Az uralkodó a rómaiak felett a császár nevében, az ő helytartójaként gyakorolta a hatalmat, a germánok számára viszont király volt, akit megválasztása után pajzsra emeltek, s a lándzsa átadásával ruházták rá a hatalmat. A germán királyok a letelepedés után igyekeztek megszabadulni a hatalmukat korlátozó törzsi arisztokráciától, egy részüket kiirtották, más részüket szolgálatukba kényszerítették. A királyi hatalom egyfelől a király rendelkezésére álló, jövedelmet szolgáltató és eladományozható földbirtokon, másfelől a kíséreten alapult. A királyi kíséret tagjai kiemelt státussal bírtak, ezt jelzi a népi jogokban a kiemelt vérdíj.

A barbár királyságok egy része rövid életű volt. Azokban, amelyek hosszabb ideig fennálltak, nem lehetett sokáig fenntartani a római és a germán népesség teljes elkülönítését. A 7. században mindenütt megindult a két népesség összeolvadása. Ezt nagyban megkönnyítette, hogy a 6. században a burgundok és a vizigótok, majd a 7. században a langobardok is szakítottak az arianizmussal, és áttértek a katolikus vallásra. A frankok az 5. század végén eleve a katolikus vallást vették fel. A házasodási tilalmat és az egyéb elkülönítő intézkedéseket is feloldották. A 7. században a vizigótoknál és a langobardoknál megszűnt a jogi dualizmus, s az egész ország területére érvényes egységes törvénykönyvet adtak ki. Az összeolvadás a hatalmi elit szintjén ment végbe leggyorsabban: a germán nemzetségi arisztokrácia és a királyi kíséret tagjaiból, valamint a római nagybirtokosokból új, egységes vezetőréteg alakult ki.

A katolikussá lett uralkodó legfőbb támasza és szövetségese az egyház volt, amelynek közreműködésével a germán hadikirályság fokozatosan átalakult keresztény teokratikus királysággá. Ez azt jelentette, hogy a király a helyi egyház fejének tekintette magát: zsinatokat hívott össze, püspökségeket alapított és püspököket nevezett ki. A vallási életet és az egyházi viszonyokat a király által kiadott törvények szabályozták. A germánok is hittek a királyi nemzetség karizmatikus voltában, s ezt megerősítette a katolikus egyház, midőn a király hatalmát közvetlenül Isten kegyelméből származtatta.

A 7. században felgyorsult az etnikai egybeolvadás, a germánok átvették a túlnyomó számbeli fölényben lévő római lakosság nyelvét. De nemcsak nyelvileg

asszimilálódtak, hanem egy szélesebb körű, általános romanizálódás is végbement: átvették a római intézményeket, az antik kultúra elemeit. Terjedt a latin nyelv használata, a törvénykönyveket latin nyelven adták ki. De a római lakosság is vett át egyet és mást a germánoktól. Elsősorban a viseletet, például a nadrágot vagy a hosszú hajat. A császárok a 4. század végén és az 5. század elején tiltották a germán nadrág és lábbeli viselését Róma városában, és tiltották a hosszú hajat is, de az új királyságokban már nem volt semmi akadálya a barbár viselet átvételének.

A germán királyságokban a gazdasági élet folytonossága sem szakadt meg, ha a forgalom intenzitása mérséklődött is. A jeles belga gazdaságtörténész, Henri Pirenne így ír erről: „*Nyugat-Európa földjén az 5. században alapított barbár királyságok megőrizték az ókori civilizáció legszembeötlőbb és leglényegesebb jellemvonását, a mediterrán jelleget. A Földközi-tenger, amely körül a régi világ valamennyi civilizációja létrejött, amely elősegítette e civilizációk érintkezését, és közvetítője volt eszméiknek és kereskedelmüknek, amelyet a Római Birodalom végül teljes egészében bekebelezett, s amely felé Bretagne-tól az Eufráteszig valamennyi tartományának tevékenysége irányult, a germán népvándorlás után sem vesztette el hagyományos szerepét. Az Itáliában, Afrikában, az Ibériai-félszigeten és Galliában letelepült barbárok számára továbbra is a Földközi-tenger maradt a Bizánci Császársággal való közlekedés fő útvonala, s az utóbbival fennálló kapcsolatok lehetővé tették annak a gazdasági életnek a folytatódását, amelyet nem tekinthetünk másnak, mint az ókori gazdasági élet közvetlen meghosszabbításának. Ennek bizonyítására elegendő néhány tényre utalnunk: Nyugat, Egyiptom és Kis-Ázsia kikötői között az 5. századtól a 8. századig folytatódott a szíriai hajózás tevékenysége; a germán királyok megtartották a mediterrán medence egységének eszközét és szimbólumát, a római arany solidust; s végül: a kereskedelem mindenfelől a Földközi-tenger felé irányult, amelyet az emberek még mindig ugyanolyan jogosan nevezhettek volna mare nostrumnak, mint a rómaiak.*"

6. A Vizigótok Királysága

A vizigótok az 5. század elején Gallia déli részén, Aquitániában hozták létre szövetséges királyságukat, Tolosa (Toulouse) székhellyel. A *hospitalitas* alapján települtek le, a földek, állatok, colonusok, rabszolgák kétharmad részét sajátítva ki maguknak. Jogi és vallási tekintetben egyaránt élesen elkülönültek a római lakosságtól, az összeházasodás tilos volt. A római lakosság nem katonáskodhatott, de egyébként élhette tovább a maga életét a római jog szerint, saját bírái és tisztviselői alatt. A mauriacumi csatában a rómaiak oldalán harcoltak, s királyuk, I. Theoderich (418–51) elesett az ütközetben. Utódai, a birodalom gyengeségét, zűrzavaros belső viszonyait kihasználva, igyekeztek kiterjeszteni a gót uralom területét, elsősorban dél és kelet felé. Eurich király (466–84) már a *foedust* is felmondta 466-ban, kinyilvánítva ezzel a gót királyság önállóságát. Ő foglaltatta írásba a vizigót szokásjogot (*Codex Euricius*, avagy *Lex Visigothorum*, 475 k.). Ezt követte II. Alarich (484–507) alatt a római lakosság jogainak kodifikálása (*Breviarium Alaricianum*, avagy *Lex Romana Visigothorum*, 506).

A vizigótok a 6. század elején háborúba keveredtek északi szomszédaikkal, a frankokkal, s 507-ben Vocladis (Vouillé) mellett súlyos vereséget szenvedtek, maga II. Alarich király is elesett. Dél-Galliát kénytelenek voltak átengedni a frankoknak, s Hispániába húzódtak, ahová már az 5. században megkezdődött a gótok áttelepülése. Ezután több mint fél évszázadon át belső válság, a nemesség és a királyok harca, illetve az egyes trónkövetelők küzdelme gyengítette az országot. Ez igen súlyos következményekkel járt, mert I. Iustinianus császár restaurációs politikája Hispánia visszaszerzését is célul tűzte ki. 551-ben sikerült is elfoglalnia a délkeleti partszegélyt. Belpolitikai konszolidációra és a királyi hatalom megerősödésére Leovigild (568–86) király idején került sor, aki a szvéb királyságot végérvényesen bekebelezte a vizigót királyságba, amelynek uralma már csaknem az egész Ibér-félszigetre kiterjedt. A rómaiakkal szövetséges szvéb királyság 411-ben jött létre Hispánia északi részén, Bracar (Braga) székhellyel. A belső viszályok által gyengített királyság állandó harcban állt a vizigótokkal, akik 585-ben végleg kiterjesztették uralmukat a szvéb lakta területekre. Ekkor lett Toledo (Toletum) a vizigót királyság központja, a bizánci szertartásrendet meghonosító udvar székhelye. A 7. század elején a bizánciakat is sikerült kiszorítaniuk Hispániából.

A politikai konszolidáció azonban nem lehetett teljes és végleges, míg a királyság germán és római lakosságát vallási ellentét állította szembe egymással. Miközben az ország lakosságának 95%-át kitevő rómaiak katolikusok voltak, a gótok az ariánus vallást követték. A letelepedés után kialakult az ariánus tartományi egyház, amelynek feje a király volt: ő nevezte ki a püspököket, zsinatokat hívott egybe, amelyen a világi előkelők is részt vettek. I. Rekkared király (586–601) 587-ben áttért a katolikus hitre, s 589-ben a III. toledói zsinat véglegessé tette a katolikus vallás győzelmét. A katolikus vallás egyeduralma idején is fennmaradt az egyház és az állam szoros kapcsolata. A püspököket a király nevezte ki, aki fontos állami feladatokat is rájuk bízott, elsősorban a bíráskodás ellenőrzését. A püspökök fontos szerepet kaptak az államvezetésben, mint a király tanácsadói. A király hívta össze az országos zsinatokat, ő szabta meg a tárgyalandó témákat, s a zsinati határozatok megerősítése is az ő joga volt. Évente kellett tartani zsinatokat az egyháztartományokban is. Az egyházi zsinatokon rész vettek a világi előkelők is, s a zsinatok nemcsak vallási, hanem világi ügyekkel is foglalkoztak, szinte az országgyűlés szerepét töltötték be. Bizonyos ügyekben a zsinatok bíróságként is működtek.

Az országos zsinat határozta meg a királyi hatalom gyakorlásának és legitimációjának feltételeit is. A trónutódlás kérdését sokáig nem szabályozták, s ez állandó konfliktusforrást jelentett a király és a nemesség között, mígnem 633-ban a IV. toledói zsinat rendezte a kérdést. A zsinaton a kor kimagasló tudósa, Isido-

rus, Sevilla (Hispalis) érseke elnökölt, s a királysággal kapcsolatban is az ő nézetei érvényesültek. Kimondotta, hogy nem a származás, hanem az alkalmasság (*idoneitas*) tesz valakit királlyá. Azt pedig, hogy ki az alkalmas, a püspökök és az előkelők döntik el. A királyt tehát választják, de nem az egész gót nép, hanem az egyházi és világi uralkodó elit. Megállapították a királlyá avatás szertartását is: a püspökök az ószövetségi királyok mintájára a szent krizmával felkenik a megválasztott királyt, aki hatalmát Isten kegyelméből (*Dei gratia*) gyakorolja.

A gótok áttérése a katolikus vallásra jelentősen meggyorsította a gót és a római társadalom összeolvadását, s a 7. század közepén már sor kerülhetett a gótokat és a rómaiakat elkülönítő dualizmus felszámolására. Rekisvinth király (653–672) a VIII. toledói zsinaton, 654-ben olyan egységes törvénykönyvet bocsátott ki, amely érvényes volt az egész királyság területére és minden lakójára (*Liber Iudiciorum*). A 7. században fokozatosan megerősödött a királyi hatalom, amely leszámolt a nemzetségi, születési arisztokráciával. A hagyományos vizigót nemesség létszáma erősen megfogyatkozott, s egy új nemesség alakult ki a királyi szolgálat alapján.

A vizigót társadalomban a személyes függőségi kapcsolatok bonyolult rendszere jött létre. Az előkelők, a nagybirtokosok kis magánhadseregeket tartottak, amelyek részben felfegyverzett szolgákból (*manumissi*), részben a késő római időkből örökölt *bucellarius*okból álltak. A *bucellarius* élethossziglani katonai szolgálatot vállalt, de ha minden fegyvert és felszerelést visszaadott, amit szolgálatba lépésekor kapott, akkor más úr szolgálatába is állhatott. A bucellariusok a 7. században földbirtokot is kaptak, néhány rabszolga- vagy colonuscsaláddal. Ez nem vált tulajdonukká: a fegyveres szolgálat fejében élvezték a birtok jövedelmét, s csak abban az esetben volt átörökíthető, ha az örökös is vállalta a szolgálatot. A *sajones* olyan magánkatonák voltak, akiknek patronusváltás esetén nem kellett visszaadniuk azt a felszerelést, amelyet a szolgálatba álláskor kaptak (a később kapott adományokat vissza kellett adniuk). Ők főleg tisztségviselők mellett teljesítettek szolgálatot, és nemcsak katonai feladatokat láttak el, hanem a közigazgatásban és a bíráskodásban is segédkeztek. A *leudes* elnevezésű csoport tagjai személyes hűségkapcsolatban álltak a királlyal, az ő fegyveres kíséretét alkották. Egy részük az udvarban, a király környezetében tartózkodott, a többiek saját birtokukon éltek.

A 7. század végén ismét fellángoltak a belső viszályok. Az arisztokrácia magánkatonaságára támaszkodva szembefordult a királyi hatalommal. A vizigót királyság utolsó évtizedeit az arisztokratacsaládoknak a hatalomért vívott küzdelme töltötte ki. A meggyengült királyság nem volt képes számottevő ellenállást kifejteni az Észak-Afrikából átkelő arabokkal szemben. 711-ben a Tarik vezette arab sereg döntő győzelmet aratott a vizigótok felett. Maga Roderich király is elesett az ütközetben. A következő években az Ibér-félsziget nagy része arab uralom alá került.

7. A Vandálok Királysága

A vandálok Geiserich királyuk (428–77) vezetésével 429-ben keltek át Hispániából Afrikába, s 439-ben a főváros, Karthágó elfoglalásával befejezték ennek a gazdag, termékeny és sűrűn lakott tartománynak a meghódítását. A kikötőkben hajókhoz jutottak, erős flottát építettek ki, amelynek segítségével ellenőrizték a Földközi-tenger forgalmát. Elfoglalták a Baleár-szigeteket, Korzikát, Szardíniát és Szicíliát is, 455-ben pedig megtámadták és kirabolták Rómát. A keletrómai flották eredménytelenül próbálkoztak a vandál tengeri hatalom megtörésével. A vandálok sohasem ismerték el a római császárok uralmát, s végül előbb III. Valentinianus, majd 474-ben Zénon keletrómai császár is kénytelen volt elismerni az önálló vandál királyságot. III. Valentinianus hozzá is adta leányát, Eudoxiát Geiserich fiához, Hunerichhez.

A vandálok nem a *hospitalitas* alapján települtek le, hanem Karthágó környékéről elűzték a római birtokosokat (a colonusok és a rabszolgák maradhattak), s itt egy zárt vandál településterületet alakítottak ki (*sortes Vandalorum*). Ezen kívül meghagyták a római közigazgatást és a római tisztviselőket. A római kultúra is tovább virágzott a vandál uralom alatt, s a hódítókon a 6. században már egy külsődleges romanizáció jeleit is meg lehetett figyelni: római ruhákban jártak, s rendszeresen látogatták a fürdőket. A katolikus klérusnak viszont meg-megismétlődő üldözést kellett elszenvednie, elsősorban politikai okokból, a római lakosságra gyakorolt befolyása miatt. Különösen Hunerich (477–84) és Gunthamund (484–96) királyok alatt került sor nagyarányú katolikusüldözésre. A vandálok ariánusok voltak, püspökeiket a király nevezte ki, s az istentiszteletek vandál nyelven folytak.

Geiserich erős királyi hatalmat épített ki, megtörte a nemzetségi arisztokrácia hatalmát. Csak a király tarthatott fegyveres kíséretet. Pénzein a római császárok mintájára a *dominus* és *augustus* címet használta. A trónutódlásban bevezette a *senioratus* elvét: a királyi nemzetség legidősebb tagja örökölte a királyságot.

Az 5. század végén Thrasamund (496–523) király az Itáliát elfoglaló osztrogótokkal kötött szövetséget, s feleségül vette Nagy Theoderich nővérét, Amalafridát. Halála után azonban utóda, Hilderich (523–30), Eudoxia fia leméssároltatta az özvegy királynét és gót kíséretét. Megszüntette a katolikusok üldözését, s Konstantinápoly felé közeledett. Az ariánus vandáloknak ez nem tetszett, s megfosztották trónjától. Helyébe Thrasamund fia, Gelimer (530–34) került, aki ismét a bizánciak ellen fordult. A vandál kalózok veszélyeztették Konstantinápoly gabonaellátását és a Földközi-tenger kereskedelmi forgalmát, ezért Iustinianus császár 533-ban expedíciós sereget küldött Afrikába Belisarius vezetésével. Belisarius legyőzte Gelimert, elfoglalta Karthágót, s 534-ben Észak-Afrika a vandálok által elfoglalt szigetekkel együtt ismét a római császár fennhatósága alá került, s ott is maradt egészen a 7. század végéig, az arab hódításig.

8. A Burgundok Királysága

A Burgundok Királysága a 443-ban a rómaiakkal kötött *foedus* alapján jött létre Gallia keleti-délkeleti vidékein: a Rhône és Saône folyók völgyében, a Jura-hegységben. A király a rómaiak számára császári tisztviselő, *magister militum* és *patricius* volt, a germánok számára pedig „a mi király urunk" (*dominus noster rex*). Gundowech király azonban már 466-ban felmondta a *foedust*. Dél felé terjeszkedve elfoglalta Lyont (Lugdunum) és Vienne-t (Vienna). A burgund királyok öccsüket vették maguk mellé társuralkodónak. A király Lyonban, a testvére pedig Genfben (Genava) tartotta székhelyét.

A *hospitalitas* alapján a római birtokoshoz beszállásolt burgund a szántók kétharmad, a rabszolgák és colonusok egyharmad részét, a rétek, legelők, erdők, és a házak felét kapta meg. A római lakosság és a burgundok elkülönítését itt hajtották végre legcsekélyebb mértékben. A rómaiak is katonáskodhattak, s a vegyes házasságot is engedélyezték. A burgund és a római vérdíja között nem volt különbség. Bár külön törvénykönyv szabályozta a burgundok (*Lex Gundobada*, avagy *Lex Burgundionum*) és a rómaiak (*Lex Romana Burgundionum*) jogviszonyait, a burgundok jogában igen erősen érvényesültek a római jogi hatások. A burgund jog a frank uralom alatt is érvényben maradt, s még a 11. században is akadtak olyanok, akik a *professio legis* alkalmával úgy nyilatkoztak, hogy ők a „burgund jog" szerint élnek. A 31 grófság minden közigazgatási egységében (*pagus*) egy burgund és egy római gróf (*comes*) bíráskodott együtt, az előbbi a burgundok, az utóbbi a rómaiak felett. A törvénykönyv szerint a társadalom élén álló „nemesek" (*nobiles*) – akik közt egyaránt voltak burgundok és rómaiak – vérdíja 300 solidus volt. A tehetősebb szabadok, a jómódú birtokosok (*mediocres*) vérdíja 200, a közszabadoké (*minores, inferiores*) és a királyi szolgáké (*servi regis*) 150 solidusra rúgott. A katonáskodó szolgákért (*ministerialis*) 60 solidust kellett fizetni.

A burgundok azok közé a germán népek közé tartoztak, amelyek viszonylag gyorsan romanizálódtak. Már a 4. században a limes mentén éltek, közvetlen érintkezésben, kereskedelmi kapcsolatban a rómaiakkal, s a tartós intenzív érintkezés fogékonnyá tette őket a római kultúra és életmód iránt. A romanizációt megkönnyítette, hogy a 6. század elején áttértek az arianizmusról a katolikus vallásra. A burgund társadalom előkelő, tehetősebb tagjai a városokban éltek, a rómaiak között, s földjüket bérlőknek adták ki. Germán nyelvük a 7. századig élt, nyelvi asszimilációjuk a 8. századra teljessé vált. A 6. század elejétől egyre súlyosabb fenyegetést jelentett számukra a frankok szomszédsága. Ezért Gundobad (473–516) király az osztrogót Theoderichkel szövetkezett. Ez azonban nem segített, a burgundok többször vereséget szenvedtek, s 534-ben országuk végérvényesen a frankoké lett. A frankok tiszteletben tartották a burgundok jogát és intézményeit, s Burgundia *regnum*ként tagolódott be a Frankok Királyságába.

9. Az Osztrogótok Királysága

A szkir származású Odoaker, akit a germánokból álló hadsereg 476-ban Itália királyává kiáltott ki, a római senatusszal a nyugati császári jelvényeket Konstantinápolyba küldette azzal, hogy nincs szükség nyugati császárra, mert Itáliát Odoaker a keletrómai császár nevében fogja kormányozni. Ezért a senatus a *patricius* címet kérte számára. Konstantinápoly azonban csak akkor ismerte el királyságát, midőn 480-ban meghalt Iulius Nepos, az általuk legitimnek tartott nyugati császár, akit Orestes (Romulus Augustus apja) elűzött; a kért *patricius* és *magister militum* címet azonban nem adta meg neki. Odoaker lényegében érintetlenül meghagyta a római közigazgatást, jogrendszert, a politikai intézményeket, az adórendszert A római tisztviselők a helyükön maradtak, a senatust is tiszteletben tartotta. Ariánus létére türelmes volt a katolikusok iránt, sőt igyekezett is kedvezni az egyháznak, de azért a pápaválasztásba beavatkozott. Sikerült megszereznie Szicíliát (a vandáloktól) és Dalmáciát is. Konstantinápolyban nem nézték jó szemmel hatalmának növekedését, s az osztrogót Theoderichet irányították ellene, aki 489-ben betört Itáliába, legyőzte, majd megölte Odoakert. 493-ban a keleti gót hadsereg őt kiáltotta ki Itália királyává.

Az osztrogótok itáliai királyságát Nagy Theoderich (471–526) teremtette meg, aki népével 489-ben benyomult Itáliába, legyőzte Odoakert, majd a főváros, Ravenna megszerzése után a hadsereg Itália királyává kiáltotta ki. Odoakerhez hasonlóan ő is senatusi követséget küldött Konstantinápolyba azzal a kéréssel, hogy ismerjék el királyságát. Elődjéhez hasonlóan őt is évekig várakoztatták, míg 497-ben megkapta az elismerést. A császár *consul* és *patricius* címet adományozott és bíborruhát küldött neki, sőt, fiává is fogadta. Pénzein a császár neve, s képe szerepelt, *„dominus noster Anastasius"* felirattal, de a hátoldalon ott volt saját monogramja is. Okleveleit római módra, a consuli évek szerint datálta. Felvette a császári ház nevét is: *Flavius Theodericus rex* néven szignálta hivatalos iratait. De szívesen használta az augustus címet is. Egy felirat *semper Augustus*nak mondta őt, s szerette magát *iunior Augustus*nak, ifjabb császárnak nevezni. Midőn 500-ban Rómába látogatott, bevonulása a császároknak kijáró szertartás szerint történt. Bár címeivel a távoli császárral való egyenrangúságot sugallta alattvalóinak, nem tartotta magát feljogosítva törvények (*lex*) alkotására (ez a császár joga volt), csak rendeleteket (*edictum*) adott ki. Uralmát kiterjesztette Dalmáciára, Noricumra és Raetiára is, s 507-ben Délkelet-Galliát is megszerezte a frankok által legyőzött vizigótoktól.

Theoderich nagyvonalú külpolitikát folytatott: a barbár királyokat egy szövetségi rendszerbe próbálta összefogni. Ezt házassági politikával vélte megvalósíthatónak: ő maga feleségül vette Chlodvig frank király nővérét, Audofledát, saját nőtestvérét, Amalafridát Thrasamund vandál királyhoz adta feleségül, két, ágyasoktól született leányát a vizigót és a burgund királlyal, unokáját a türingek királyával házasította össze. Ez a házasságokon alapuló szövetségi rendszer azonban

nem volt tartós. Előbb a frank és a vizigót király közt tört ki háború, majd a burgundok és a vandálok is Theoderich ellen fordultak.

Az osztrogótok a *hospitalitas* alapján települtek meg Észak-Itáliában, a Pó-síkságon, valamint Rómától keletre Picenum és Samnium tartományokban. Dél-Itáliában, Campania, Latium és Etruria területén egyáltalán nem voltak gót telepek. Ahol megtelepültek, ott a földek, állatok és a munkaerő egyharmadát sajátították ki. A gót Itáliában következetesen megvalósították a római és a germán népesség elkülönítését. A gótok katonaként éltek, saját joguk, szokásaik szerint, saját katonai bíráik és tisztjeik, az „ezredesek" (*millenarii*) parancsnoksága alatt. A római lakosság számára tovább működött a római hivatalszervezet, a hagyományos római tisztségekkel. Rómában megmaradt a senatus, de hatásköre csak a városi ügyekre terjedt ki, a vidéki városokban, a *civitas*okban tovább működtek a magistratusok. A senatus tagjai között már néhány gót névvel is találkozunk.

A római közigazgatási beosztás továbbra is érvényben maradt: de a provinciák és a civitasok élére Theoderich gót comeseket nevezett ki. A *comes Gothorum* katonai parancsnok, a polgári közigazgatás feje és bíró is volt egy személyben, bár ez utóbbi minőségében elsősorban a gótok felett bíráskodott, de ha vita támadt egy gót és egy római között, akkor is ő ítélkezett, római jogi szakértők közreműködésével. A grófok a római közigazgatási apparátus működését is ellenőrizték. A provinciák római közigazgatásának élén a tartományi bírák (*iudices provinciarum*) álltak, az egész ország közigazgatását a *praefectus praetorio* irányította. Theoderich 500-ban kiadott edictumában szabályozta királysága jogi viszonyait. Ebben hangsúlyozta, hogy nem ad ki külön törvénykönyvet a gótoknak és a rómaiaknak, mert *„miként egy szeretet érzelmében egyesíti őket, azt sem akarja, hogy külön törvény alatt éljenek."*

Teoderich uralma három évtizedes békét jelentett Itália számára, amely ekkor állott utoljára egységes politikai vezetés alatt. Theoderich igyekezett eltüntetni a megelőző zavaros évtizedek nyomait: helyreállíttatta a középületeket, a fürdőket, az utakat, a vízvezetékeket, a csatornákat, kiszáríttatta az elmocsarasodott területeket. A társadalmi fejlődésben tovább folytatódtak a késő császárkorban jelentkezett tendenciák: a kisbirtokosok betagozódása a nagybirtok keretébe. A római lakosság tovább fizette az addigi adókat, bár Theoderich némiképp módosította az adórendszert: csökkentette az egyenes adókat, s felemelte a fogyasztási adókat. A király jövedelmeinek zöme azonban nem az adókból származott, hanem a hatalmas királyi birtokok jövedelméből. Itália területének egyharmada a király birtoka volt. A királyi udvar székhelye Ravennában volt. A királyi tanács tagjai túlnyomórészt gótok voltak, de néhány római is akadt köztük. Az udvari tisztségek betöltőit is *comes*nek nevezték. Egyes művelt rómaiak magas funkciókat töltöttek be a király körül. A legjelentősebb Cassiodorus volt közöttük. Ő senatori családból származott, és sorra töltötte be a magasabb hivatali posztokat: volt *quaestor* (a hivatalos levelezés intézője), *patricius*, majd *consul*, végül ő lett az egész központi hivatalszervezet feje: *magister officiorum*. Theoderich halála

után egy ideig egész Itália igazgatásáért felelős *praefectus praetorio* volt. A gót király munkatársai közé tartozott Boëthius, a kor kimagasló tudósa, aki consuli méltóságot viselt, s a kancellári tisztet is betöltötte. A főpapok közül Ennodius paviai püspök, híres költő tartozott Theoderich környezetéhez.

A gótok ariánusok voltak, de Theoderich nagy türelemmel viseltetett a katolikus római lakosság iránt, igyekezett őket kedvezményekkel megnyerni. *„Miután az istenség több vallást megtűr egymás mellett, nem merészelhetjük, hogy egyet erőszakoljunk rá mindenkire"* – mondotta. Ravennában ariánus és katolikus bazilikát és keresztelőkápolnát építtetett. A zsinati határozatok megerősítése a király joga volt, aki a püspöki székek betöltésébe is beleszólt. Amikor 498-ban két pápát választottak – Symmachust és Laurentiust –, őt kérték fel döntőbíróul. Theoderich zsinatot hívott össze, amely Symmachus mellett döntött, de a király csak hosszú habozás után, 506-ban ismerte el őt pápának. Habozásának az volt az oka, hogy ebben a kérdésben két tűz közé került. Konstantinápolyban Zénon császár helyre akarta állítani a krisztológiai viták nyomán megbomlott vallási egységet, s kiadta a *Hénotikont*, amely a monofizita álláspontnak kedvezett. Rómában és Itáliában a monofizitáknak tett engedményeket ellenezték, eretnekségnek tartották. A megválasztott két pápa közül Symmachus ellenezte a *Hénotikont*, Laurentius viszont inkább Konstantinápoly felé hajlott. Theoderich szerette volna fenntartani a jó viszonyt Konstantinápollyal, de az itáliai katolikusokat sem akarta maga ellen fordítani. Symmachus melletti döntése feszültté tette viszonyát Konstantinápollyal, sőt, a római senatust is ellene fordította. Rómában a senatus volt a római nemzeti hagyományok őrzője, s a senatus radikális tagjai közül kerültek ki a gót uralom ellenzői, akik kapcsolatot tartottak fenn Konstantinápollyal. A pápa viszont Theoderichet támogatta, mert benne látta az ortodoxia védelmezőjét az eretnek császárral szemben. 518-ban azonban Konstantinápolyban fordulat következett be: hatályon kívül helyezték a *Hénotikont*, visszatértek az ortodoxiához, s rendeleteket adtak ki az ariánusok ellen. Az itáliai katolikusoknak többé már nem volt szükségük az ariánus gót király támogatására, mert helyreállt a jó viszonyuk a császárral. Ekkor a gót király valláspolitikája is megmerevedett, Theoderich szembefordult a katolikusokkal, s I. János pápát bebörtönöztette. 526-ban határozottan beavatkozott a pápaválasztásba az ő híve és jelöltje, IV. Félix mellett. A római senatusi ellenzékkel is leszámolt, azzal az ürüggyel, hogy egyes tagjai titkos levelezést folytattak Konstantinápollyal. A senatus által is elítélt „összeesküvőket" – többek között egykori barátját és munkatársát, Boëtiust – Theoderich kivégeztette.

Theoderichnek nem volt fiú örököse, utóda leánya, Amalaswintha (Amalasuntha) fia, Athalaric (526–34) lett. A kiskorú király helyett régensként édesanyja vezette az államügyeket, Cassiodorus segítségével. A római műveltségű, neoplatonikus filozófusokat olvasó, költőkkel és művészekkel barátkozó Amalaswintha szembefordult apjának utolsó éveiben követett politikájával, a római senatusi pártra támaszkodott és Konstantinápoly barátságát kereste. Fia korai ha-

lála után unokaöccsével, a gót királyi ház utolsó férfitagjával, a filozófus Theodahaddal lépett házasságra. A filozófus férj azonban hamarosan (535-ben) eltette őt láb alól. Ez ürügyül szolgált a Római Birodalom restaurációjára törekvő Iustinianus császárnak arra, hogy a vandálokat legyőző Belisarius vezetésével hadsereget küldjön Itáliába, arra hivatkozva, hogy a meggyilkolt királynő az ő védelme alatt állt. A gót nemesség és katonaság – amely addig is egyre nagyobb elégedetlenséggel figyelte Amalaswintha Róma- és Bizánc-barát politikáját – erre letette és meggyilkolta Theodahadot, s egy gót katonai parancsnokot, Witigist kiáltott ki királlyá. A bizánci–gót háború csaknem két évtizedig elhúzódott, a nagy városok (Róma, Milánó) többször is gazdát cseréltek. Belisarius 540-ben Ravennát is elfoglalta, és Witigist foglyul ejtette. A gótok azonban ismét erőre kaptak, s az új király, Totila (541–52) sorra aratta a győzelmeket és Rómát is elfoglalta. Totilát és utódát, Teiát végül is az új bizánci hadvezérnek, Narsesnak sikerült legyőznie. 553-ban a háború véget ért, s Itália ismét római (bizánci) uralom alá került. 554-ben Iustinianus kiadta a *Pragmatica Sanctiót*, amellyel megszervezte a bizánci Italia praefectura közigazgatását. A bizánci helytartó, az *exarchosz* székhelye Ravenna lett. A bizánciak azonban nem sokáig örülhettek új szerzeményüknek, mert 568-ban megjelentek északon a langobardok.

Iustinianus azzal dicsekedett, hogy Itáliát kiszabadította a barbárok zsarnoki uralma alól, és tökéletes békét teremtett. *„Az igazság azonban az volt* – írja a jeles francia bizantinológus, Louis Bréhier –, *hogy Itáliát ez a háború hosszú időre elpusztította, elnéptelenítette, elszegényítette. A termővidékek tönkrementek, romokban hevertek a műemlékek, utak, vízvezetékek, gátak, a városokat összezsugorította és megtizedelte a pestis: ilyen képet festenek a kortársak Itáliáról."* Ezután hosszú évszázadokig nem akadt senki, aki helyreállította volna az épületeket, a fürdőket, a vízvezetékeket, kitisztíttatta volna a csatornákat. A római metropolisok kis városokká zsugorodtak, Róma falai között birkák és kecskék legelésztek, a csatornák eliszaposodtak, a folyóvölgyek elmocsarasodtak, az erdő, a *saltus* mindenütt előretört. A római Itália romokban hevert. A 6. század végén I. Nagy Szent Gergely pápa úgy látta, hogy *„minden elveszett, a városok elpusztultak, a várak lerombolva, a templomok romokban, s nincs már senki, aki újjáépítse őket.* [...] *Róma egykor a világ úrnője volt, és mi lett belőle? Hol van a senatus, és hol van a nép? A senatus szerteoszlott, a nép semmivé lett. A fájdalom és a panasz kitörései azonban napról napra felhangzanak a lakosság még lézengő, nyomorult maradványai között. Így emészti magát egyre inkább ez az üressé vált város."*

10. A Langobardok Királysága

A langobardok, akikhez gepidák, szvébek és egyéb néptöredékek is csatlakoztak, 568-ban nyomultak be Itáliába, s néhány év alatt elfoglalták Észak-Itáliát, amely azóta is róluk van elnevezve (Lombardia). 616-tól Pavia lett a langobard királyok székhelye. A 7. században fokozatosan előrenyomultak dél felé, megszállták Közép-Itália belső területeit, majd eljutottak délre is, ahol Beneventumban létrejött az egyik legjelentősebb, legerősebb langobard hercegség. A „rómaiak császára", azaz Bizánc uralma alatt csak Ravenna és Róma környéke, a ravennai exarchátus és a Római Ducatus, délen Calabria és Apulia, Nápoly, Amalfi és Gaeta kikötői, valamint a szigetek: Szicília, Szardínia és Korzika maradtak. Később a bizánciak a Pó-síkság délkeleti részén bizonyos területeket visszaszereztek, és Közép-Itáliában is sikerült összekapcsolni a ravennai exarchátust és a római ducatust, mintegy kettévágva ezáltal a Langobárdok Királyságának területét.

A langobardok ellenségként, rabolva, pusztítva érkeztek Itáliába, megsemmisítették a római közigazgatási intézményeket, sok előkelő rómait megöltek, s a főpapok is kénytelenek voltak elmenekülni előlük. Paulinus aquileiai pátriárka a lagúnában fekvő Grado szigetére menekült, s ez tekinthető szimbolikusan Velence alapítási időpontjának, bár a sziget már korábban is lakott volt. Alboin király, aki a langobardokat a Kárpát-medencéből Itáliába vezette, hiába próbálta a pusztítást és a szabad rablást megfékezni, 572-ben a felesége, Rosamunda gepida királylány által szervezett összeesküvés áldozata lett. Így járt utóda, Chlep is 574-ben, s ezután egy évtizedes, király nélküli anarchia következett, midőn az egyes hercegek gyakorolták a hatalmat a saját nemzetségi településterületükön, amelyek nagyjából megfeleltek az egykori római *civitas*oknak. 584 után Authari (584–90), majd Agilulf (591–616) restaurálta a királyi hatalmat. A királyt választották, s hatalmát többnyire kénytelen volt megosztani a hercegekkel. Az erős, néha teljesen önálló hercegségek kialakulása volt a langobard királyság politikai rendszerének egyik jellemző vonása.

A langobardok nemzetségek (*farák*) szerint települtek le Itáliában, s a nemzetségek vezetőiből lettek a hercegek, a *dux*ok. Mintegy 35 ilyen hercegség alakult ki, s a hercegek a maguk területén közigazgatási és katonai vezetők, valamint bírák voltak egy személyben. Északon sok kisebb területű hercegség létezett, délen két nagy: a salernói és a benventumi, ahol a királyoknak semmiféle befolyása nem érvényesült, s amelyek a gyakorlatban szinte teljesen önállóak voltak. A királyok a 7. században nemegyszer az avarok segítségével próbálták féken tartani az önállósuló, lázadó hercegeket, például északkeleten Forum Iulii (Friaul) *dux*ait. A langobardok a városokba is betelepültek. A hercegek székhelye is egy-egy város volt, a kisebb városokban állomásozó germán katonaság pedig a *comes* vagy *marchio* parancsnoksága alatt állt, aki egyúttal a közigazgatást is irányította. A királyi tisztviselőket *gastaldus*oknak hívták. Ők igazgatták a királyi birtokokat, bíráskodtak, s ha a királyi hatalom elég erős volt, ellenőrizték a hercegeket. Olyan területeken, ahol nem alakult ki hercegi hatalom, ők gyakorolták a hercegek funkcióit. A meghódított területek igazgatását is *gastaldus*okra bízták.

A barbár királyságok közül a langobardoknál volt a legerősebb a politikai és társadalmi szervezet germán jellege. A nemzetségi szervezet itt élt legtovább, s a hercegségekben korlátozta a királyi hatalmat. A király csak személyes kíséretére

(*gasindi*) és saját nemzetségére támaszkodhatott. Nagyon későn, csak a 8. században jelentek meg rómaiak a királyi udvarban, s ekkor alakult ki a király körül egy etnikailag kevert arisztokrácia. Az uralkodó elit másfél évszázadon keresztül csak germánokból állt. A 8. században a nagybirtokosok mind a langobard jogot vallották magukénak. A római közigazgatási szervezet teljes felszámolása miatt a római lakosság is a langobard tisztségviselők fennhatósága alá tartozott. Csak a városokban maradtak meg alsóbb szintű római tisztviselők.

A római lakosság jogait nem foglalták törvénybe; a gyakorlatban egy nagyon leegyszerűsített, vulgáris római jogot használtak, főleg a városokban, ahol tovább élt még a római világi, jogi írásbeliség. A katolikus egyház is a római jogot használta (*lege Romana vivit ecclesia*). A langobard népjog írásbeli rögzítésére 643-ban került sor (*Edictus Rothari*). Erre a gyűjteményre kétségkívül hatással volt a királyság alattvalóinak túlnyomó többsége által használt római jog. A langobard királyok környezetében, a püspökök körül és a városokban ott találjuk a *notarius*okat, akik világi személyek voltak, s akiknek – egy királyi rendelet szerint – mind a langobard, mind a római joghoz érteniük kellett. A paviai királyi palotában a 8. században iskola működött, ahol az udvari főtisztviselők elsajátíthatták a klasszikus latin nyelvet, megismerhették az ókori kultúrát.

A romanizáció a langobardok körében lassabban haladt, mint Galliában, de kétségtelen, hogy a 8. században már ők is a vulgáris latint beszélték. A germánokat ezentúl csak arról lehetett felismerni, hogy a bíróság előtt azt vallották: a langobard népi jog szerint élnek. Itáliában ugyanis a 12. századig érvényben maradt a személyi jog elve; vagyis a bírósági eljárás az ún. *professio legis*szel kezdődött, azaz a pereskedő felektől megkérdezték, hogy milyen jog szerint élnek. A romanizáció Itáliában is akkor gyorsult fel, midőn a vallási különbségek az ariánus germánok és a katolikus rómaiak között eltűntek, ez pedig elég lassan ment. Authari király a 6. század végén a katolikus Theudelinde bajor hercegnőt vette feleségül, aki megözvegyülvén, a következő király, Agilulf hitvese lett. Agilulf már áttért a katolikus vallásra, s feleségével együtt kolostorokat alapított (Bobbio, Monza). A langobardok egyelőre nem követték a királyi családot, sőt, Agilulf katolikus fiát, Adaloaldot (616–26) elűzték, s utódai ismét ariánusok voltak. Rothari (636–52) alatt azonban minden városban egyidejűleg ariánus és katolikus püspök is működött. A 7. század második felében a királyok már mind katolikusok voltak, s ekkor vette kezdetét a langobardok tömeges áttérése is.

A langobardoknál nem került sor az állami és egyházi szervezet olyan szoros egybekapcsolódására, mint a vizigótoknál vagy a frankoknál. A püspököknek nem voltak világi, politikai feladataik, az egyház nem kapott különleges jogokat, privilégiumokat, viszont a király sem szólt bele az egyházi ügyekbe. Kivételes dolog volt, ha a király hívott össze zsinatot, a langobard püspökök általában a pápa által egybehívott római zsinatokon vettek részt. A langobard királyok a pápát elismerték az egyház fejének az „egész világon". Az egyház elvilágiasodására sem került sor olyan mértékben, mint a Frankok Királyságában.

A langobard társadalom élén a nagy hercegi nemzetségek álltak, a kisebb *farák* vezetői alkották a nemesek (*adalingi*) rétegét. A germán társadalom zömét a fegyveres szabadok tették ki, akik két csoportra oszlottak: a teljes fegyverzettel rendelkező *barók*ra, valamint a magukat teljesen felfegyverezni nem tudó *faramannira*. A legszegényebb szabadok és a felszabadítottak csak íjjal és nyíllal voltak felszerelve. A szolgarendűek között a legelőkelőbbek a személyes szolgálatot teljesítő *ministeriales* és a királyi szolgák (*pueri regis*) voltak. A mezőgazdaságban, a földeken dolgozó szolgarendűek neve *massarii* volt. A langobardokhoz csatlakozott kisebb germán néptöredékek tagjai nem vehettek részt a szabad fegyveres langobardok népgyűlésén. Őket a királyi birtokokon telepítették le, s *arimanni*nak nevezték. Az uralkodótól kapott föld fejében katonai szolgálatot teljesítettek, némi adót fizettek, s közmunkákat is kellett végezniük. Főleg a stratégiailag fontos helyekre s a határvidékre telepítették ezeket a katona-parasztokat. Jogilag szabadnak számítottak, de a birtokhoz tartoztak, amelyen telkük volt, s a királyok azzal együtt adományozták el őket.

A langobard királyság a 8. század elején megerősödött – ebben nyilván szerepet játszott a 7. században bekövetkezett gazdasági fellendülés is –, s Liutprand (712–44) király kiterjesztette hatalmát a spoletói és beneventumi hercegségekre, sőt az itáliai bizánci birtokokat is fenyegetni kezdte. Aistulf (749–56) király 751-ben elfoglalta a bizánci helytartó székhelyét, Ravennát, s ezután már közvetlenül Rómára vetett szemet. Mivel Konstantinápolytól nem várhatott érdemleges segítséget, II. István pápa a frank királyhoz, Kis Pippinhez fordult, aki frank sereggel 754-ben és 756-ban Itáliába jött, s visszavonulásra kényszerítette Aistulfot. A langobard uralom alól felszabadult egykori bizánci területek a pápa fennhatósága alá kerültek. Az utolsó langobard király, Desiderius (756–74) előbb a frankokkal létesített szövetségi kapcsolatot (leánya Nagy Károly felesége volt), de midőn támadást intézett a pápai területek ellen, Nagy Károly átkelt seregével az Alpokon, s ostrom alá fogta Paviát. A város eleste után, 774. július 5-én Károlyt a langobardok királyává koronázták. Károly ezentúl a *rex Francorum et Langobardorum* címet viselte. Ezzel megszűnt az önálló langobard királyság, illetve betagozódott a frank birodalomba.

III. A KERESZTÉNYSÉG ÉS AZ EGYHÁZ

1. *A korai kereszténység*

Az ókorból a középkorba való átmenet évszázadaiban, a nyugatrómai állam és társadalom felbomlása után a keresztény egyház jelentette az intézményi folyamatosságot, s a görög–római kultúrából örökölt, valamint a „barbárok" által hozott elemekből ő rakta le a sajátos európai civilizáció alapjait.

A keresztény vallás „alapítója", a názáreti Jézus valószínűleg időszámításunk kezdete előtt, azaz Kr. e. 6-ban vagy 7-ben született, midőn Nagy Heródes (Kr. e. 37–4) volt Iudaea királya. Élete nagy részét Galileában, Názáret városában töltötte. Egyik „életrajzírója", Lukács evangélista szerint „mintegy 30 éves volt", amikor a nyilvánosság elé lépett. Ez Lukács szerint *„Tiberius császár uralkodásának 15. esztendejében"* történt, *„amikor Poncius Pilatus volt Iudaea procuratora, s Galileának Heródes* [Antipas, Nagy Heródes fia] *volt a negyedes fejedelme* [tetrarcha]." Tiberius császár uralkodásának 15. éve 27. október 1-jétől 28. szeptember 30-áig tartott. Jézus tehát valószínűleg 27 végén vagy 28 elején kezdett tanítani Galileában, s hirdette Isten „örömhírét", az evangéliumot (görög *euangelion* = jó hír): *„Beteljesedett az idő és már közel van az Isten Országa. Térjetek meg, tartsatok bűnbánatot és higgyetek az evangéliumban."* Kr. u. 30-ban a zsidó főtanács (héber *sanhedrin*, görög *szünedrion*) elfogatta és Poncius Pilatus *procurator* a zsidók kívánságára – valószínűleg április 7-én – keresztre feszíttette.

Jézus körül a tanítványok szűkebb és szélesebb köre alakult ki. A szűkebb kört a 12 általa kiválasztott apostol (görög *aposztolosz* = küldött) alkotta, akiket azzal bízott meg: *„Menjetek el az egész világra és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek. Kereszteljétek meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevére, és tanítsátok meg őket mindannak megtartására, amit parancsoltam nektek."* Jézust az apostolok, szavai és cselekedetei alapján – Péter szavaival – Krisztusnak (görög *Khrisztosz* = felkent), azaz az *Ószövetségi Szentírás*ban a zsidóknak megígért Messiásnak tartották, „az élő Isten Fiának", akit – ismét Péter szavaival – *„Isten hatalmas csodákkal és jelekkel igazolt, amelyeket általa vitt végbe"*, s akit *„a halál bilincseit feloldva, feltámasztott.* [...] *Isten azt a Jézust, akit ti keresztre feszítettetek, Úrrá* [Küriosz, Dominus] *és Messiássá* [Khrisztosz] *tette."* Az *Újszövetségi Szentírás* legkorábban keletkezett szövegeiből, Pál apostolnak az 50-es években írt leveleiből kiderül, hogy a keresztények Jézust Istennek, Istennel egyenlőnek tekintették. Követőit és tanítványait valószínűleg a 40-es évek elején, a szíriai Antiochiában (Antiokheia) kezdték „krisztusiaknak" (*Khrisztianoi, Cristiani*), azaz keresztényeknek nevezni.

A kereszténység a zsidó népi közösség körében keletkezett, és a zsidó vallásból sarjadt ki, de a római világbirodalom keretei között lett univerzális világvallássá, *katholikos*szá, azaz egyetemessé. Gyors elterjedését nagyban megkönnyítette a zsidó *diaszpóra*, annak a több millió zsidónak a közösségei, zsinagógái, akik Palesztinán kívül éltek, szétszóródva az egész birodalomban, de főként annak keleti tartományaiban és városaiban. Ám ahhoz, hogy a kereszténység valóban egyetemes világvallássá válhasson, ki kellett lépnie a zsidó nép és vallás szűk keretéből, s vállalnia kellett a minden néphez szóló jézusi küldetést. Ezt a lépést már a keresztények első nemzedéke megtette. Miután egyre több nem zsidó is kérte felvételét a keresztény közösségekbe, a 49-ben Jeruzsálemben összegyűlt apostolok és *preszbütérek* (öregek) úgy határoztak, hogy annak, aki pogányból kereszténnyé lesz, nem kell egyúttal zsidóvá is lennie, azaz nem kell körülmetélkednie

és nem kell megtartania a mózesi törvény rituális előírásait. A kereszténység – ha szakított is a zsidó közösséggel – az *Ószövetség*et nem tagadta meg, a zsidó valláshoz fűződő gyökereit nem vágta el. Zsidó és keresztény ugyanazt az Istent imádja, Jézus Atyja azonos a zsidó ősatyák Istenével. Mindkét vallás legjellemzőbb vonása a teocentrikus, Isten-központú szemlélet: a hit a személyes és transzcendens Istenben, aki a világot a semmiből hozta létre teremtő szavával, aki ura és irányítója a történelemnek, aki az ember számára az erkölcsi törvényeket adta (*Tízparancsolat*). Az egyház eretnekként kitaszította közösségéből azokat (Markiont és követőit a 2. században), akik a kereszténység zsidó gyökereit megtagadták s az *Ószövetség*et elvetették.

A zsidó vallási közösségről való leválás után egyre gyorsuló ütemben bontakozott ki a kereszténység új inkulturációja: egybeolvadása a görög–római kultúrával. Átvette annak nyelvét, gondolkodásmódját, kifejezési formáit. A görög filozófia segítségével, görög nyelven fogalmazta meg hitének alapvető tanításait. Midőn az 1. század második felében írásba foglalták Jézus tanítását és az apostolok igehirdetését, az *Evangélium*okat, erre már a görög nyelvet használták, bár a keresztény közösség körében készült első, elveszett írásbeli feljegyzések még a palesztinai zsidók és Jézus által beszélt arámi nyelven készültek. Görög nyelvűek a legkorábbi ránk maradt keresztény írások, Pál apostol levelei is. S ugyancsak görög, majd a 2. század végétől latin nyelven is írtak a keresztény ókor vallási írói, az egyházatyák, akik közül már az egyik legelső, a 165-ben vértanúságot szenvedett Jusztinosz úgy vélte, hogy a görög filozófia előkészület az evangéliumra, s Platón számos gondolata összhangban van a bibliai kinyilatkoztatással. Hasonló véleményen voltak a 2. és 3. században virágzó alexandriai keresztény iskola híres tanárai, Kelemen és Origenész is. A kereszténység viszonylag gyorsan elterjedt a Római Birodalom egész területén. Az ifjabb Plinius, Bithynia helytartója a 2. század elején már a keresztények „nagy tömegéről" panaszkodik Traianus császárnak, s hozzáteszi, hogy *„mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan kerülnek vád alá"* kereszténységük miatt.

Keresztény közösségek, egyházak (héber *kahal*, görög *ekklészia* = gyülekezet) eleinte elsősorban városokban jöttek létre, s a 2. században kialakult ezeknek a helyi gyülekezeteknek a végleges szervezete is. A monarchikus szervezet vált uralkodóvá, vagyis a gyülekezetben egyszemélyes vezetés érvényesült. A püspök (görög *episzkoposz*, latin *episcopus*, eredeti jelentése felügyelő) lett a közösség legfőbb papja és tanítója, akinek feladata, hogy az apostolok tanítását maradéktalanul megtartsa és hamisítatlanul továbbadja. A püspököket az egész gyülekezet választotta a maga soraiból. Pál apostol Timóteushoz írt levelében így jellemzi a jó püspököt: *„A püspöknek kifogástalannak, egyszer nősültnek, józannak, megfontoltnak, mértéktartónak és vendégszeretőnek és a tanításra rátermettnek kell lennie. Ne legyen iszákos vagy erőszakoskodó, hanem megértő és békeszerető, s nem kapzsi. Saját családjának legyen jó gondviselője, aki gyermekeit fegyelemre*

és teljes tisztességre nevelje. Aki ugyanis saját házát nem tudja rendben tartani, hogyan tudná gondját viselni Isten egyházának." A 3. században keletkezett *Didaszkália* (*A tizenkét apostolnak katolikus tanítása*) című irat, amely először fogalmazza meg részletesen a püspökkel szembeni elvárásokat, azt kívánja, hogy lehetőleg legalább 50 éves, házas férfit válasszanak püspökké, akinek felesége hívő, aki fiait istenfélelemben nevelte, akit házanépe tisztel, és akinek mindnyájan engedelmeskednek.

A püspököt a *preszbütér*ek (öregek) segítették papi szolgálatában, a *diakónusok* (görög *diakonos* = szolga) pedig a szegények, özvegyek és árvák ellátásában s általában a közösség anyagi ügyeinek vitelében. A *preszbütér* a 3. században már megfelelt a mai áldozópapnak, aki – ha arra szükség volt – az istentiszteletet is elvégezhette a püspök helyett. A *preszbütér*eket és a *diakónus*okat a közösség választotta, s a püspök kézrátétellel szentelte fel őket szolgálatukra. A püspök szentelése is kézrátétellel történt, amelyet a szomszéd közösségek püspökei végeztek. A gyülekezetek eleinte magánházakban jöttek össze, de a 2. században nagyobb közösségekben már külön gyülekezeti házakat (*domus ecclesiae*) alakítottak ki. Ezekben lakott a püspök, itt tartották a keresztelést, az istentiszteletet és a szeretetlakomát (*agapé*). Keleten a 3. században egyes nagyvárosokban már külön épületek, bazilikák is épültek keresztény istentiszteleti célokra. A falusi népesség körében jóval lassabban terjedt a kereszténység, mint a városokban, ezért nevezték a keresztény vallást nem ismerőket „pogányoknak", azaz „falusiaknak, vidékieknek" (*pagus* = falu, vidék, *paganus* = falusi, vidéki).

A kereszténység történelmi kinyilatkoztatáson alapuló vallás. Isten történelmi, vagyis eseményszerűen térben és időben bekövetkezett kinyilatkoztatásának továbbhagyományozása írásban történik. Mivel a keresztény felfogás szerint ez az isteni kinyilatkoztatás Jézus Krisztusban érte el csúcspontját, s egyben le is zárult, az ember elsősorban a *Szentírás*ból – a *„Könyvből"*, a *Bibliá*ból – ismerheti meg azt. A *Szentírás*ban maga Isten szólt az emberekhez az emberi szerzők szavain keresztül. A kereszténység elfogadta, az isteni kinyilatkoztatás hiteles áthagyományozójának tekinti a zsidó *Bibliát*, az *Ószövetséget*. Jézus tanítását, illetve az apostolok igehirdetését az *Újszövetségi Szentírás* tartalmazza. A 2. század végére kialakult azoknak a könyveknek, írásoknak az együttese, *kánon*ja (görög *kanon* = nádszál, bot, mérce, szabály), amelyek hitelesen közvetítették ezt a tanítást, s amelyeket a keresztények Isten által sugalmazottnak tekintettek. Ebbe beletartozik a négy evangélium (Máté, Márk, Lukács és János szerint), az *Apostolok cselekedetei* című irat, Pál apostol 14 levele, Péter 2 levele, János 3 levele, Jakab és Júdás apostolok egy-egy levele, valamint a *Jelenések Könyve* (*János Apokalipszise*). Valamennyi görög nyelven íródott, de már a 2. és 3. században latin, sőt kopt fordítások is készültek.

Az újszövetségi kánonba nem került, istentiszteleti felolvasásra nem alkalmas, de vallásos tartalmú iratokat *apokrif*eknek nevezik (*apokrüphosz* = elrejtett, titkos, homályos). A 2. és 3. században nagy számban készültek álnéven írt, ismeretlen szerzőjű iratok (evangéliumok; egyes apostolok aktái, cselekedetei; levelek, apokalipszisek stb.), amelyek rendszerint egy-egy apostol tekintélyére, titkos tanítására hivatkoztak. Némelyikük a hellenisztikus kor divatos szórakoztató regényeinek keresztény változata. Vallási mondanivalójuk többnyire eltér az egyház hivatalos, az apostoli hagyományra hivatkozó tanításától. Legtöbbjük magán viseli a kor igen divatos, szinkretista vallási áramlatának, a gnoszticizmusnak a bélyegét, s ezért a keresztények eretneknek tartották őket. (A nagyrészt a 2. században keletkezett gnosztikus iratok páratlan gyűjteményét tartalmazza az a 13 kopt nyelven írt papirusz-kódex, amelyeket 1945-ben találtak meg Egyiptomban, Nag Hammadi közelében.)

A 2–3. században már több olyan irányzat jelentkezett a kereszténységen belül, amely eltért Jézus és az apostolok eredeti tanításától. Ezeket nevezték eretnekségnek (görög *haireszisz* = válogatás, kiemelés, latin *haeresis* = eretnekség, *haereticus* = eretnek). Eretnek az, aki tévesen értelmezi Jézus tanítását, aki „válogat" a hitigazságok között, bizonyos tételeket „kiemel" az egész összefüggéséből, másokat pedig tagad. Ilyen volt a 2. században a már említett *markionizmus*, továbbá a karizmatikus jelenségek (elragadtatás, prófétálás) szerepét eltúlzó, szélsőséges aszkézist gyakorló és Krisztus közeli újraeljövetelét hirdető *montanizmus*, de az egyház számára a legtöbb problémát a különböző gnosztikus irányzatok jelentették.

Az eretnekségek jelentkezése tette szükségessé egyfelől a szentírási kánon megállapítását, vagyis megjelölni azokat az írásokat, amelyek hitelesen közlik Jézus és az apostolok tanítását, másfelől a keresztény hit lényeges tartalmának rövid, mindenki számára érthető összefoglalását. Ez utóbbi célt szolgálta a hitvallás (görögül *szümbolon*, latinul *symbolum* vagy *credo* = hiszek), amelyet „az igazság mércéjének" (*canon veritatis*) vagy a „hit szabályának" (*regula fidei*) is neveztek. A hitvallás kérdés-felelet formájában a keresztelési szertartás fontos része volt. A 3. század elején keletkezett *Apostoli Hagyomány* (*Traditio Apostolica*) című irat szerint a keresztelendőtől megkérdezték: *„Hiszel-e Istenben, a Mindenható Atyában? Hiszel-e Jézus Krisztusban, Isten Fiában, aki a Szent Lélek által Szűz Máriától született, Poncius Pilátus alatt megfeszíttetett, meghalt, eltemettetett, aki harmadnap halottaiból feltámadt, felment a mennybe, ül az Atya jobbján, aki újból eljön, hogy ítéljen élők és holtak felett? Hiszel-e a Szentlélekben és hiszed-e a szent egyházat és a test feltámadását?"*

A keresztelés – amelynek révén a hívő az egyház tagja lett – húsvét vigíliáján, azaz az ünnepet megelőző éjszakán történt, háromszori vízbe merítéssel a keresztelőmedencében. Utána a püspök megkente az új testvért szentelt olajjal, kezét a fejére tette és imádkozott, hogy elnyerje a Szentlélek ajándékait. Ez a szertartás később elvált a keresztségtől, és önálló szentséggé lett (bérmálás). Eleinte csak felnőtteket kereszteltek, de a 3. századtól szokásba jött a gyermekek keresztelése is. A keresztség kiszolgáltatását 2-3 éves tanulás, próbaidő, ún. *katekumenátus* előzte meg, amelynek során a hitjelölt, a *katekumen* (görög *katékhoume-*

nosz, a *katékheó* = tanítani, oktatni igéből) bevezetést nyert a keresztény életbe.

A keresztény istentisztelet központjában az a szertartás állt, amelyet a legkorábbi források kenyértörésnek és hálaadásnak, görögül *eukharisztiá*nak neveznek. A 2. század elején készült *Didakhé, azaz a 12 apostol tanítása* című irat azt mondja: *„Az Úr napján gyűljetek egybe, törjétek meg a kenyeret és adjatok hálát, előtte tegyetek bűnvallomást, hogy tiszta legyen áldozatotok.”*

Szombatról vasárnapra virradó éjjel a hívők összegyűltek, felolvastak a Szentírásból, zsoltárokat énekeltek, s előterjesztették kéréseiket. Ezután felajánlották adományaikat, majd azok megáldása után következett az *„eukharisztia”*: a püspök hálaadó imát mondott a kenyér és a vízzel kevert bor felett. Ebbe az imádságba szőtték bele annak elmondását, hogy mi tett Jézus az utolsó vacsorán: *„Kezébe vette a kenyeret, hálát adott neked és így szólt: Vegyétek és egyétek, ez az én testem, mely megtöretik értetek. Hasonlóképpen kezébe vette a kelyhet és mondta: Ez az én vérem, mely kiontatik értetek. Valahányszor ezt teszitek az én emlékezetemet ünneplitek.”* Ezután minden hívő kapott egy darabot a kenyérből, és ivott a közös kehelyből.

Jusztinosz, a vértanú filozófus és apologéta így írja le a keresztény istentiszteletet a 2. század közepén: Az eukharisztiát *„mi nem úgy vesszük, mint közönséges kenyeret vagy közönséges italt, hanem mint a megtestesült Jézus Krisztus, Megváltónk, az Isten Igéje által a mi üdvösségünkért felvett testet és vért,* [...] *és azt tanultuk, hogy a megtestesült Jézusnak teste és vére ez.* [...] *A Napról elnevezett napon* [vasárnap] *mindannyian, a városokban és falvakban egyaránt összejövetelt tartunk, ahol felolvassuk az apostolok emlékiratait amelyeket evangéliumoknak nevezünk, és a próféták írásait. A felolvasó után az elöljáró beszédet mond és arra buzdít, hogy amit hallottunk, a szép tanításokat tetteinkkel is utánozzuk. Majd mindannyian felállunk, közösen imát mondunk, imánk befejezésekor kenyeret, bort és vizet hoznak oda, s az elöljáró imát és hálaadást mond, és a nép ráfeleli az Áment. Az Ámen héber szó, és azt jelenti: »Úgy legyen«. Ezután következik azoknak* [kenyér, bor és víz] *szétosztása, amelyek felett hálaadást mondott, a távollevőknek is küldenek belőle a diakónusok által. A jómódúak, és aki akar, ki-ki szándékának megfelelően adakozik, azt amit jónak lát; az összegyűjtött adományokat az elöljáró elteszi, s belőle gondoskodik az árvákról és az özvegyekről, azokról, akik betegség vagy más oknál fogva szükséget szenvednek, továbbá a bebörtönzöttekről, az átutazó idegenekről; egyszóval mindenkin segít, aki arra rászorul* [...] *Azért a Nap napján tartjuk összejöveteleinket, mert* [...] *Jézus Krisztus, a mi Megváltónk, ezen a napon támadt fel a halottak közül.”*

A keresztség eltörölte az addigi bűnöket, de ha a hívő ezután súlyos bűnt követett el, akkor bűnbánatot kellett tartania és vezekelnie kellett, s egy időre kizárták a közösségből, nem vehetett részt az eukharisztián. Súlyos bűnnek számított a hittagadás, a gyilkosság és a házasságtörés. De a 3. században súlyos bűnnek tartották például a rabszolgák sanyargatását, a szegények elnyomását, az állami hivatallal való visszaélést, az adásvétel alkalmával elkövetett csalást vagy a rágalmazást is. Egyes szigorú nézetek szerint a legsúlyosabb bűnök alól az egyház már nem adhat feloldozást, az ilyet elkövetők végleg kizáratnak a közösségből. Végül Nyugaton az az álláspont kerekedett felül, hogy súlyos bűnök esetén is van lehetőség egyszeri bűnbánatra és vezeklésre. Keleten azonban a többszörös visszaesők számára is fenntartották a kiengesztelődés lehetőségét. A bűn bevallása lehetett nyilvános, az egész közösség előtt, vagy titkos, csak a püspöknek. A bűnbánat és a vezeklés azonban mindenképp nyilvános volt, s a bűn súlyosságától függően egy-két hét, de akár egy-két év is lehetett. A vezeklő visszavonult életet élt, böjtölt, imádkozott, a templomba nem léphetett be. A vezeklés letöltése után következett a kiengesztelődés, a közösségbe való ünnepélyes visszafogadás.

A keresztény közösségek különösen nagy súlyt helyeztek a karitatív tevékenységre, a szegények, betegek, özvegyek, árvák, utasok ellátására. Szegényházakat, árvaházakat és vendégházakat létesítettek, s a szegényekről anyakönyvet vezettek. 251-ben a római egyházban 1500 szegény részesült rendszeres ellátásban. A betegeket a szent olajjal megkenték, s imádkoztak gyógyulásukért és bűneik bocsánatáért. A kereszténynek nem volt szabad kiprovokálnia az üldözést, de ha ez elkerülhetetlennek bizonyult, akkor helyt kellett állnia. A hit megtagadása, a pogány isteneknek bemutatott áldozat súlyos bűnnek számított. A keresztények üldözése pedig a 60-as évektől kezdve ismétlődően fel-fellángolt a birodalom valamely részén. Az egész birodalomra kiterjedő üldözésre a 3. század közepén került sor, Decius császár idején, 250–51-ben, majd Valerianus alatt, 257 és 260 között. Utóda, Gallienus viszont nemcsak beszüntette az üldözést, hanem az elvett épületeket és temetőket is visszaadta az egyháznak. Ezután a keresztények több mint négy évtizedes békét élveztek.

Az utolsó nagy keresztényüldözésre Diocletianus és Galerius császárok rendeletére, 303-ban került sor. Megtiltották a keresztények összejöveteleit, lerombolták templomaikat, be kellett szolgáltatniuk a szent könyveket. Az üldözés először a papságot érintette, de hamarosan kiterjesztették minden hívőre. Aki nem mutatott be áldozatot a pogány isteneknek, azt halálra vagy kényszermunkára ítélték. Ennek a 10 évig tartó üldözésnek esett áldozatul a legtöbb név szerint ismert vértanú. Vértanúnak, mártírnak (görög *martür*) nevezték azokat, akik életüket adták hitükért. Őket különleges tiszteletben részesítették, sírjuknál istentiszteletet tartottak, haláluk napjáról megemlékeztek. A vértanúk tiszteletéből fejlődött ki a szentek kultusza. Tisztelték azokat is, akik nem haltak ugyan vértanúhalált, de hitükért börtönt, száműzetést és kínzásokat szenvedtek, őket hívták hitvallóknak (*confessor*).

Természetesen nem minden keresztény viselkedett vértanú módjára. Sokan voltak, akik gyengének bizonyultak, nem tudták elviselni a kínzásokat, s megtagadták hitüket, áldozatot mutattak be a pogány isteneknek. Voltak, akik nem vettek részt az áldozatban, de megvesztegetéssel vagy személyi kapcsolatok révén hivatalos bizonyítványt szereztek az áldozat bemutatásáról, vagy felvétették magukat az áldozatot bemutatók jegyzékébe. Az üldözések elmúltával ezek túlnyomó ré-

sze vissza kívánt térni a keresztény közösségbe, amely a megfelelő vezeklés elvégzése után visszafogadta őket. Az üldözések ellenére a kereszténység a 4. század elejére az egész birodalom területén elterjedt. A keresztények száma ekkor 8-9 millióra becsülhető, vagyis a birodalom lakosságának 15-17%-át tették ki.

Egy 3. század eleji forrás, a *Levél Diognétoszhoz* így jellemzi a keresztényeket: *„A keresztényeket sem területi, sem nyelvi szempontból, még faji szempontból sem lehet megkülönböztetni a többi embertől. Sehol nincsenek olyan városok, amelyekben mint sajátjukban laknának, nincs külön nyelvük sem, melyet beszélnének, nincs sajátos, rájuk jellemző életmódjuk. Görög és barbár városokban egyformán laknak, étkezés és öltözködés tekintetében alkalmazkodnak azon vidék szokásaihoz. Saját hazájukban laknak, de mégis jövevényekként; mindenben részt vesznek polgárokként, de mindent elviselnek mint idegenek; bárhol, idegenben is otthon vannak, de minden haza idegen számukra. Mint mindenki más, házasodnak, gyermeket nemzenek, de a magzatot nem hajtják el. Közös az asztal, melyhez letelepednek, de nem közös az ágy. Testben vannak ugyan, de nem a test szerint élnek. A földön időznek, de a mennyben van polgárságuk. Engedelmeskednek a meghatározott törvényeknek, de életükkel felülmúlják a törvényeket. Mindenkit szeretnek, mindenki üldözi őket. [...] Szidják őket, és ők áldást mondanak. Megalázzák őket, és ők tiszteletet tanúsítanak. Jótevők, akiket gonosztevőkként büntetnek; amikor megkínozzák őket, örvendenek, mint akik életre támadtak. A zsidók küzdenek ellenük, mint tőlük idegenek ellen, a görögök üldözik őket; de akik gyűlölik őket, nem tudják megmondani a gyűlöletük okát. Egészen egyszerűen: ami a testben a lélek, azok a keresztények a világban. A lélek áthatja a test minden tagját, ugyanúgy jelen vannak a keresztények a világ városaiban. A lélek is a testben lakik, de nem a testből való; a keresztények is a világban vannak, de nem e világból valók."*

2. *A birodalmi egyház*

Galerius, majd Konstantin és Licinius császárok türelmi rendeletei nyomán 313-ban befejeződött a legutolsó és a legnagyobb keresztényüldözés a Római Birodalomban. A keresztények ettől fogva szabadon gyakorolhatták vallásukat, visszakapták az üldözés idején elvett istentiszteleti és közösségi épületeiket, temetőiket. A kereszténység már Nagy Konstantin idején több volt, mint egyike a birodalomban megtűrt vallásoknak. Konstantin minden vonatkozásban előnyben részesítette a keresztényeket, s maga is keresztény hitjelölt (*katekumen*) volt. Környezetében meghatározó szerepet játszottak keresztény tanácsadói. Rómában, Jeruzsálemben, Betlehemben és a birodalom más városaiban keresztény templomokat építtetett. A keresztény papokat mentesítette az adózástól, a katonáskodástól és egyéb állami terhektől, kivonta őket a világi törvényszékek joghatósága alól. A papok pereit a püspöki vagy zsinati törvényszékek tárgyalták. Ezt a bíráskodási kiváltságot nevezték *privilegium fori*nak. A világi keresztények is lehetőséget kaptak arra, hogy magánpereiket a püspök elé vigyék, aki ilyen ügyekben jogerősen ítélkezhetett. A püspököknek joguk volt végrendeleteket megerősíteni, rabszolgát lehetett felszabadítani előttük. A püspököket tehát a császár közjogi méltósággal ruházta fel, magas állami címeket viseltek, s utazásaiknál igénybe vehették az állami postaszolgálatot. Az állami hivatalok betöltésénél Konstantin előnyben részesítette a keresztényeket. Engedélyezte, hogy bárki végrendeletileg az egyházra hagyhassa ingatlan és ingó vagyonát, s ezzel a lehetőséggel egyre többen éltek is. Az így kialakuló egyházi vagyon is mentes volt minden állami tehertől, adótól. A császár elismerte a templomok menedékjogát, ami abban állt, hogy azt, aki a templomba menekült, nem lehetett onnan erőszakkal eltávolítani, s ott-tartózkodása alatt nem eshetett bántódása. Csak akkor adhatták ki őt, ha a hatóságok megígérték, hogy sem halállal, sem testi csonkítással nem büntetik. Később bizonyos nagyon súlyos bűnök elkövetőit kizárták a menedékjogból.

Nagy Konstantin fiai és utódai további kiváltságokkal halmozták el az egyházat és a püspököket. Ugyanakkor egyre inkább korlátozták, tiltották a pogány áldozatokat, szertartásokat, bezáratták a pogány templomokat, s végül 380-ban Theodosius császár előírta, hogy mindenkinek a „katolikus keresztény" vallást kell követnie. Annak ellenére, hogy a császári rendeletek szigorúan büntették a pogány áldozatok bemutatását, a pogányság csak lassan és fokozatosan halt el a birodalom mindkét felében. Az 5. században még magas állásokban is találkozunk pogányokkal. Rómában a senatus ápolta sokáig a pogány hagyományokat. Keleten I. Iustinianus császár 529-ben megparancsolta, hogy minden pogánynak meg kell keresztelkednie.

Ezek a kedvezmények és előnyök azt eredményezték, hogy sokan opportunizmusból lettek keresztények vagy legalábbis hitjelöltek. Szokássá vált ugyanis, hogy sokan csak életük végén, halálos ágyukon keresztelkedtek meg, mert a kemény bűnbánati fegyelmet, illetve a keresztényektől megkövetelt szigorú erkölcsi magatartást nem tudták vállalni. Ezért írta Szent Jeromos a 4. század végén: *„Mióta az egyház keresztény uralkodók alá került, megnövekedett hatalomban és gazdagságban, de kisebb lett erényekben."* (*„Potentia et divitiis maior, sed virtutibus minor facta est."*) A konstantini fordulat révén az üldözött egyházból felszabadult, majd hamarosan kiváltságokkal felruházott államegyház lett; a keresztény vértanúk és hitvallók egyházából tömegegyház és hamarosan keresztény birodalom. A világ és az egyház egyre jobban összekapcsolódott. Az egyház világi, társadalmi, politikai és intézményes oldala egyre jobban kidomborodott. Kereszténnyé többé nem személyes döntés, hanem születés révén lett valaki.

Nagy Konstantin hamarosan az egyház belső ügyeibe is kénytelen volt beavatkozni. Észak-Afrikában 311-ben a karthágói püspökválasztás alkalmával – egyes püspököknek és papoknak az üldözés idején tanúsított magatartása miatt – nézeteltérés támadt a püspökök között. A numidiai püspökök zsinata ellenpüspököt választott, s ezzel kezdetét vette a donatista egyházszakadás, amely az egyik

„ellenpüspökről", Donatusról kapta nevét. Az ő vezetésével szerveződött Afrikában a megalkuvónak tartott katolikusokkal szemben egy „ellenegyház", amely radikális életszentséget követelt híveitől, s úgy vélte, hogy az egyháznak minden tagjában igaznak és tisztának kell lennie, ezért azok számára, akik az üldözések alatt gyengének bizonyultak, nincs bűnbocsánat.

A vitatkozó felek a császárhoz fordultak, aki először az egyházra, azaz Róma püspökére bízta a rendezést. A pápa előbb Rómába, majd 314-ben a dél-galliai Arelate (Arles) városába hívott össze zsinatot, amelyre a nyugati birodalomfél valamennyi tartományából érkeztek püspökök. Mindkét zsinat a donatisták ellen foglalt állást, akik ezt nem fogadták el, s a császárhoz fellebbeztek. Konstantin az afrikai helytartó jelentése alapján a donatisták ellen döntött, s erőszakkal igyekezett elfojtani a mozgalmat. Ez sem neki, sem utódainak nem sikerült. Észak-Afrikában ezután két egyház működött egymás mellett, külön püspökökkel, papsággal, templomokkal. A katolikusokat az állami karhatalom támogatta, a donatistákhoz pedig a társadalom alsóbb rétegei, rabszolgák, szegények, bennszülött berberek csatlakoztak. Az egymás elleni erőszakos fellépésektől sem visszariadó vallási vitának csak az arab hódítás vetett véget.

Konstantinnak hamarosan nemcsak ilyen helyi viszályokba, hanem az egész egyházat érintő súlyos hitelvi, dogmatikai vitákba is be kellett avatkoznia. A dogmatikai vitát egy alexandriai pap, Areiosz (Arius) nézetei váltották ki. Az ellentétek feloldására a császár 325-ben zsinatot hívott össze a bithyniai Nikaiába (Nicaea), amelyre a birodalom valamennyi püspöke hivatalos volt. Ténylegesen csak a keleti birodalomfél görögül beszélő püspökei vettek részt rajta, mintegy 300-an, a latin Nyugatról csak néhányan jöttek el. Ennek ellenére már a kortársak „egyetemes zsinatnak" (*szünodosz oikumeniké*) nevezték, s az egyháztörténet ezt tekinti az első egyetemes zsinatnak.

A zsinatot (görög *szünodosz*, latin *concilium* = összejövetel, tanácskozás) maga a császár nyitotta meg. Latin nyelvű beszédében elmondotta, hogy a zsinatot *„Isten gyülekezetének belső meghasonlása miatt"* hívta össze. Azt óhajtja, *„hogy lélekben egyesülve, valamennyien azt a közös, békés egyetértést gyakoroljátok, amelyet nektek, mint Isten papjainak, illő volna mások számára is megszereznetek"*. Ezután *„az egyik párt vádakkal halmozta el a másikat, azok pedig védekeztek és viszont gyalázkodtak. Miután mindkét részről sok mindennel előhozakodtak, és így eleinte heves vita lángolt fel, a császár türelmesen hallgatta valamennyiüket, és feszült figyelemmel fogadta az előadott érveket, és részletesen válaszolván a két párt nyilatkozataira, lassanként közelebb hozta egymáshoz a vitatkozó feleket. Kegyesen tárgyalt mindegyikükkel, és görögül beszélt, mert ezt a nyelvet is ismerte. Mindnyájukat az egyetértés felé terelte, míg végül is minden vitatott pont tekintetében egy értelemre és egy véleményre segítette őket. Így került sor egyhangú hitvallás elfogadására."* (Euszebiosz: *Vita Constantini*)

Hasonló módon zajlott le a többi egyetemes zsinat is, amelyet az első évezredben tartottak, valamennyit Keleten: mindegyiket a konstantinápolyi császár hívta össze, s ő hirdette ki a határozatokat. E zsinatokon majdnem kizárólag görög nyelvű püspökök vettek részt. A nyugati kereszténység nyolc ilyen, Keleten tartott zsinatot ismer el egyetemesnek (csak azokat, amelyeknek határozatait a pápa elfogadta, megerősítette): 325: Nikaia, 381: Konstantinápoly, 431: Epheszosz, 451: Khalkédon, 553: Konstantinápoly, 680–81: Konstantinápoly (Trullanum), 787: Nikaia, 869: Konstantinápoly. A keleti ortodoxok ez utóbbit nem fogadták el, ők a 879-es zsinatot tekintik egyetemesnek, ezt viszont a nyugatiak nem ismerik el. Ugyancsak vita alakult ki a keleti és a nyugati egyház között a 691–92-ben a konstantinápolyi császári palota kupolatermében (*trullosz*) tartott zsinat (az ún. *Quinisextum*, mert az 5. és a 6. egyetemes zsinat kiegészítéseként hívták össze) kapcsán, mert ennek a zsinatnak a határozatait Róma nem erősítette meg. Számos olyan zsinatot tartottak, ahol egy-egy nagyobb terület püspökei jöttek össze, ezek azonban nem voltak egyetemes jellegűek. Rendszeresen sor került egyháztartományi zsinatokra is. A nyugati germán királyságokban – elsősorban a vizigótoknál és a frankoknál – szintén általános gyakorlat volt, hogy az uralkodók országos zsinatokat hívtak össze, azon maguk is részt vettek, s a zsinati döntéseket „állami" törvényként hirdették ki.

A császárok nemcsak a zsinati határozatok végrehajtását vállalták, hanem maguk is állást foglaltak a vitatott dogmatikai kérdésekben. A tőlük eltérő nézeten lévő püspököket, a zsinati határozatokat el nem fogadókat száműzetésbe küldték. Sőt, midőn a 4. század végén egy hispániai zsinat eretneknek bélyegezte Priscillanus avilai püspököt és követőit, s az elítéltek Maximus ellencsászárhoz fellebbeztek, a császári bíróság halálra ítélte és kivégeztette őket. Ez volt az első eset, amikor egyházi fórum által eretneknek minősített személyekkel szemben a világi hatalom halálbüntetést alkalmazott. A kor kiemelkedő egyházi személyiségei – többek közt Ambrus milánói és Márton tours-i püspök, sőt maga a pápa is – tiltakoztak az ítélet ellen, megtagadták a közösséget az ügyben vétkes hispániai püspökökkel, akiket végül is megfosztottak egyházi méltóságuktól.

Az elmondottak jól mutatják, hogy a keresztény császárság idején milyen nagy mértékben azonosult az egyház és a birodalom.

3. *Egyház és állam viszonya*

Az ókori és általában az Európán kívüli civilizációkra a vallási és a politikai közösség szoros kapcsolata, szinte teljes azonossága, szétválaszthatatlansága jellemző. A vallás rendszerint államvallás, az uralkodó vagy papi funkciókat lát el, vagy maga is istenség, akinek kultusza kötelező az alattvalók számára. A kereszténység elvileg gyökeres változást hozott az állam és a vallás viszonyában. Az ótestamentumi zsidóságnál a vallási közösség teljesen azonos volt a népi és a politikai közösséggel. Jézus viszont nem vállalta a politikai Messiás szerepét, a zsidó nemzeti törekvések szolgálatát, s nem alapított földi országot. Elismerte, hogy az em-

ber két közösséghez tartozik, a vallásihoz és a politikaihoz, s a kettő nem azonos. Az ő működése és tanítása nyomán egy olyan társaság – az egyház – jött létre, amely nem esett egybe semmiféle politikai közösséggel, meghatározott állammal.

A keresztény vallás elterjedése, az egyház intézményrendszerének, szervezeti kereteinek kialakulása azonban egy állam, a Római Birodalom keretében ment végbe. A 4. század végére a kereszténység a Római Birodalom kizárólagos államvallásává lett, s így történt ez utódállamaiban is. A konstantini fordulat után állam és egyház egyre szorosabban egybekapcsolódott – a római császárság keresztény császársággá alakult át. Ezzel a kereszténység lényegében visszatért az ószövetségi modellhez. A papság hosszú évszázadokon át állami funkciókat is ellátott, a világi hatalom pedig beleszólt vallási kérdésekbe, az egyház ügyeibe. Keleten kialakult a *cezaropapizmus* rendszere, amelyben a császár magát nemcsak a politikai, hanem a vallási közösség fejének is tekinti, főpapokat nevez ki, egyházfegyelmi, sőt teológiai kérdésekben dönt, zsinatokat hív egybe, s dogmákat hirdet ki.

Azt, hogy milyen helyet foglal el a császár az egyházban, először Euszébiosz kaiszareiai püspök fejtette ki részletesen 335-ben, Nagy Konstantin 30 éves uralkodói jubileumán mondott ünnepi beszédében. A földi császárság a mennyei birodalom képmása, s amint az utóbbinak csak egy uralkodója van, az Atyaisten, úgy az előbbinek is csak egy császára lehet, aki hatalmát és uralkodói erényeit Istentől kapta. Az ő feladata, hogy az emberiséget kiszabadítsa a gonosz szellemek hatalmából, a bálványimádásból és a sokistenhitből, s elvezesse az igaz Isten megismerésére. A császár közreműködik Isten üdvözítő tervének megvalósításában, ezért ő Isten földi helytartója. Ő az új Mózes, aki a keresztényeket megszabadította a rabságból, ő az igaz vallás hirdetője és terjesztője. Ezért pásztornak, békehozónak, tanítónak, a lelkek orvosának és atyának lehet őt nevezni. A császárság és az egyház mindketten az égi birodalom képmásai, s a keresztényné lett Római Birodalomban gyakorlatilag teljesen azonosak egymással. A keresztény császár Isten helytartója, s mint ilyen, egyúttal az egyház ura is, nemcsak védelmezője, hanem „egyetemes püspök", aki az egyházban mintegy papi hatalommal bír. A császár a püspökök felett áll, parancsokat és utasításokat adhat nekik, s döntőbíró vitáikban. Nagy Konstantin püspöknek tekintette magát, legalábbis a „külső dolgokban" (*episcopus in externis,* görög *episzkoposz tón ektosz*), de valójában az egyház belső ügyeibe, hitelvi vitáiba is beavatkozott. Fiai még rajta is túlmentek: Constantius a „püspökök püspöke" (*episcopus episcoporum*) címet igényelte magának. I. Leó pápa is a papi rendbe sorolta a császárt, aki *„nem követhet el tanbeli tévedést, mert a Szentlélek sugallata irányítja".*

A császár egyház feletti teljhatalmával már a 4. században szembefordultak egyes tekintélyes nyugati püspökök. Ossius (Hosius) córdobai püspök így figyelmeztette Constantius császárt: *„Ne avatkozz az egyház ügyeibe* [...] *Rád Isten a császári hatalmat bízta, reánk pedig az egyházi ügyeket."* Hasonló véleményen volt Hilarius, Limonum (Poitiers) püspöke, Keleten pedig Athanasziosz alexandriai pátriárka is. Még élesebben nyilatkozott Ambrosius (Szent Ambrus) milánói

püspök, aki megírta a császárnak, hogy a hittel kapcsolatos kérdésekben a keresztény császár sem ítélkezhet püspökök felett, hanem éppen fordítva: püspökök ítélkeznek a császár felett. Vallási ügyekben a döntés a püspökök zsinatát illeti meg. *„A császár az egyházban van, nem az egyház felett."* (*„Imperator enim intra ecclesiam, non supra ecclesiam est."*) Ambrus ezzel azt az elvet fogalmazta meg, amelyet a latin egyház a következő századokban képviselt a világi hatalommal szemben: az uralkodó nem ura az egyháznak, hanem támasza, segítője; a hit kérdései, az egyházfegyelem, az istentisztelet rendje, az egyházi javak kezelése olyan dolgok, amelyek még a keresztény államra sem tartoznak. Ambrus ezeket az elveket egy olyan formátumú császárral szemben is érvényesítette, mint Nagy Theodosius, akit a thesszalonikéi stadionban rendezett vérengzésért nyilvános egyházi vezeklésre kényszerített.

Az Ambrus által képviselt elvet, az ún. két hatalom elméletét I. Gelasius pápa fogalmazta meg legegyértelműbben 494-ben Anastasius császárhoz írt levelében: *„Két olyan intézmény van, amely elsősorban kormányozza ezt a világot: az egyik a legfőbb papok megszentelt tekintélye* [auctoritas sacrata pontificum], *a másik pedig a királyi hatalom* [regalis potestas]. *A papok viselte teher annyiban nehezebb, amennyiben Isten ítélőszéke előtt az embereken uralkodó királyokért is nekik kell számot adniuk. Hiszen* [...] *azok előtt, akik az Isten dolgaiban elöljárók, magad is alázatosan meghajtod a fejedet, s te is tőlük várod saját üdvözülésed útját-módját, s az égi eredetű szentségek felvétele tekintetében s azok illendőképpen való kiosztásában a vallás rendje szerint el kell ismerned azt, hogy neked kell magadat alájuk rendelned, s nem te állsz az ő élükön; egyszóval: ezekben a dolgokban te függsz az ő ítéletüktől, s nincs is szándékodban az, hogy te rendeld őket a saját akaratod alá. Ha pedig, a közrendet illetően, az egyházi elöljárók, tudván azt, hogy hatalmadat felső rendelésből kaptad, törvényeidnek maguk is engedelmeskednek,* [...] *akkor tehát milyen odaadással kell azoknak engedelmeskedni, akik a mindenekfelett tiszteletreméltó misztériumokkal vannak felruházva?"* Elsősorban annak a legfőbb papnak kell engedelmeskedni, akit Krisztus szava helyezett mindenek fölé, vagyis a pápának.

Gelasius a keresztény világ élén álló két hatalomra eltérő államjogi szakkifejezést használt. A római államjogi és politikai elmélet szerint az *auctoritas* a nagyobb, elsődlegesebb hatalom, amely oszthatatlan, s a törvényhozó hatalmat jelenti. A pápa szerint az egyetemes keresztény közösségben ezzel egyedül ő rendelkezik. A királyi hatalom, a *potestas,* ennek alá van rendelve, ez a végrehajtó hatalom, amelyet többen is gyakorolhatnak. Augustus császár még így nyilatkozott magáról (*Res gestae divi Augusti* 34.): *„Ezután tekintély* [auctoritas] *dolgában mindenkit felülmúltam, hatalmam* [potestas] *viszont semmivel sem volt több, mint hivatalbeli társaimnak."* (*„Auctoritate omnibus praestiti, potestatis autem nihilo amplius habui, quam ceteri, qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerunt."*) A pápa tagadta a császár egyházfőségét, s bár elismerte hatalmának isteni eredetét, rámutatott arra, hogy az uralkodó tetteiért is az egyháziak felelősek

Isten előtt. Ez pedig azt jelenti, hogy ellenőrizhetik az uralkodót, hogy az isteni törvényeknek megfelelően gyakorolja-e a világi hatalmat.

Ettől kezdve évszázadokon át ez a hatalmi dualizmus a jellemző a nyugati egyház politikai gondolkodására és törekvéseire: a keresztény társadalmat két hatalom – *regnum et sacerdotium* – kormányozza, az egyik hatáskörébe tartoznak az e világi élet dolgai (*temporalia*), a másikéba pedig az élet lelki, vallási vonatkozásai (*spiritualia*). Elvben egyik sincs alárendelve a másiknak, függetlenek egymástól, de szorosan együttműködnek, egymásra vannak utalva. A két hatalom között egy évezreden keresztül folyt a vita arról, hogy a keresztény közösségben ki az igazi úr, kié az elsőség, ki Krisztus igazi helyettese itt a Földön: a császár vagy a római püspök, a pápa. Mindkét fél a főhatalomra törekedett, s igyekezett maga alá gyűrni a másikat. A gyakorlatban ez többnyire a világi hatalomnak sikerült, a pápák inkább csak elméletben deklarálták elsőségüket. Nyugaton azonban ennek ellenére nem alakult ki a *cesaropapizmus* rendszere, bár a kora középkori királyságokban az uralkodók komoly mértékben beavatkoztak az egyház ügyeibe.

A világi hatalom és az egyház viszonyának a latin kereszténység területén kialakult és a 11. század végéig érvényben volt modelljét teokráciának, teokratikus királyságnak nevezzük. Ebben a modellben az uralkodó szakrális személyiség, a klérus tagja, „quasi sacerdos", mintegy pap. A kora középkori uralkodókat – a püspökökhöz és az ószövetségi királyokhoz hasonlóan – megszentelt olajjal kenték fel püspökök által végzett vallási szertartás keretében, s ezt az egyház a 12. századig a szentségek közé sorolta. Az uralkodó hatalmát Istentől kapta, az ő kegyelméből (*Dei gratia*) kormányozta a rábízott népet. Feladatai közé tartozott a hit megőrzése, az egyház és a klérus védelme, a pogányok és eretnekek elleni harc. A kora középkorban nem a pápát, hanem a császárt, illetve a királyokat nevezték Isten földi helytartójának (*vicarius Dei*). A teokratikus királyság azonban nem volt korlátlan hatalommal rendelkező abszolút monarchia. A klérus által megfogalmazott keresztény politikai elmélet az uralkodást szolgálatnak, *ministerium*nak tekintette, amelyet a köz javára, a hívő közösség üdvére kell gyakorolni. Az egyházi vezetők, a püspökök igényt tartottak arra, hogy az uralkodót, aki maga is az egyház tagja volt, ellenőrizzék, vajon alkalmas-e (*idoneus*) az uralkodásra, s hatalmát a Bibliában megfogalmazott normák szerint – kegyes, igazságos és békeszerző (*pius, iustus et pacificus*) királyként – gyakorolja-e, nem viselkedik-e zsarnok, *tyrannus* módjára. Ha az uralkodásra alkalmatlannak vagy zsarnoknak bizonyult, akkor bűnbánatra, vezeklésre kényszerítették, sőt, meg is foszthatták trónjától.

A középkori keresztény népközösségben tehát a hatalom ellenőrzött, felelősségre vonható hatalom volt, amelyet bizonyos meghatározott erkölcsi normák figyelembevételével kellett gyakorolni. Ezért értékeli úgy a jeles magyar politológus, Bibó István, hogy az egyház által kidolgozott politikai elmélet és gyakorlat *„a hatalomnak egy olyan mértékű erkölcsi átitatódását eredményezte, ami mondhatjuk, hogy már az európai társadalomfejlődés középkori szakaszában is nagyobb volt annál, mint amennyit bármelyik más kísérlet a világban el tudott érni a hatalomgyakorlás moralizálása terén."*

4. Az egyház szervezete

A 4. és 5. században a keresztény császárság keretében alakultak ki véglegesen az egyház szervezeti keretei. Az alapsejt továbbra is egy-egy városi közösség volt, amelynek élén a püspök állt. Keleten ezt általában *paroikiá*nak nevezték, ez Nyugaton is elterjedt (*paroecia, parrochia*), de ott továbbra is gyakori az *ecclesia* elnevezés, s az 5. század elején a *dioecesis* szót is kezdték használni, püspöki egyház értelemben. A környékbeli falvak és tanyák lakóit a városból jövő vándor lelkipásztorok gondozták. A sűrű városhálózattal rendelkező tartományokban (pl. Itáliában és Észak-Afrikában) nagyon sok kis területű püspökséggel találkozunk, míg máshol a ritkább és nagyobb területű püspökség volt a jellemző (Gallia, Hispania). Már a 3. században kialakultak – főleg Keleten – több püspökséget összefogó egyháztartományok (*eparkhia, provincia*), amelyek központja rendszerint az állami tartomány székhelye, a *metropolisz* volt, s a tartomány élén ennek püspöke, a *metropolita* állt. Az egyháztartományok élén álló püspököt nevezték a latin Nyugaton *archiepiscopus*nak (szó szerint: főpüspök), azaz érseknek. A metropolita hívta össze és vezette a rendszerint évente kétszer tartott tartományi zsinatot. Joghatóságot és bírói hatalmat gyakorolt a tartomány püspökei felett, megerősítette és felszentelte az újonnan megválasztott püspököket. Egyes, apostolok által alapított jelentős városok püspökei tekintélyben, majd joghatóságban is a többi püspök és metropolita fölé emelkedtek, s őket nevezték *pátriárká*knak. Alexandria, Antiochia és Róma ilyen előjogait már a nikaiai zsinat elismerte, hozzájuk csatlakozott az 5. században Konstantinápoly és Jeruzsálem püspöke. Az egyház legmagasabb szintű területi szervezeti egységei tehát az 5. században az egyenrangú, s a maguk területén teljes joghatóságot gyakorló *pátriárkátus*ok (*patriarchatus*) , amelyek közül négy volt Keleten és egy – Róma – Nyugaton.

Az öt *pátriárkátus* között egyre inkább kiemelkedett Róma tekintélye. Ez azon a hagyományon alapult, hogy a római egyházat Szent Péter apostol alapította. A római püspök tiszteletbeli elsőbbségét Keleten is elismerték, Róma azonban ennél többre tartott igényt: az egész egyház feletti legfőbb hatalomra tört. Igényét Jézusnak Máté evangéliumában (Máté 16, 18–19) feljegyzett kijelentésére alapozta: *„Te Péter vagy, és én erre a kősziklára építem egyházamat, s az alvilág kapui sem vesznek rajta erőt. Neked adom a mennyek országa kulcsait, és amit megkötsz a Földön, a mennyben is meg lesz kötve, s amit feloldasz a Földön, a mennyben is fel lesz oldva."* (Péter görögül *Petrosz*, s a görög *petra* szó jelentése szikla.) Erre első ízben I. István pápa (254–57) hivatkozott, midőn engedelmességet kívánt az észak-afrikai püspököktől az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség érvénye körüli vitában. A pápa igényével nem értett egyet Szent Cyprianus

karthágói püspök, aki szerint a római püspök csak „első az egyenlők között". A 2. század eretnekségeivel folytatott küzdelemben egyre inkább Rómát tekintették az apostoli tanítás hiteles letéteményesének és őrzőjének. Irenaeus lugdunumi (lyoni) püspök írta a 180-as években (*Adversus haereses* 3,3,2.): Róma *„a legnagyobb, a legrégibb, a mindenki által ismert egyház, amelyet a két legdicsőségesebb apostol, Péter és Pál alapított.* [...] *Ezzel az egyházzal annak hatalmasabb fősége miatt* [propter potentiorem principalitatem] *minden egyháznak egyetértésben kell lennie"*, mert itt őrzik az apostoli hagyományt (*apostolica traditio*).

A római szék primátusát a konstantini fordulat után a 4. és 5. század pápái egyre határozottabban kezdték érvényesíteni nemcsak hitbeli kérdésekben, hanem fegyelmi, joghatósági ügyekben is. A kor heves krisztológiai, dogmatikai vitáiban az egyház jelentős része – Keleten is – azt ismerte el igazhitűnek, aki a római püspökkel egy véleményen volt. A 342–43-ban Serdicában (ma: Szófia) tartott zsinaton a nyugati püspökök kimondták, hogy a regionális zsinatok végzései ellen Rómához lehet fellebbezni, s a római püspöknek jogában áll e zsinatok határozatait felülvizsgálni. A pápai primátus erősítésén főleg I. Damasus (366–84), Siricius (384–99), I. Ince (401–17), majd I. Leó (Nagy Szent Leó 440–60) és I. Gelasius (492–96) pápák munkálkodtak céltudatosan. Egyre határozottabban érvényesítették a római püspök legfelső joghatósági hatalmát (*primatus iurisdictionis*), megkívánták, hogy minden fontosabb ügyben (*causae maiores*) Róma döntsön. A pápa döntése ellen már sehová nem lehetett fellebbezni, a római püspöki szék felett senki sem mondhatott ítéletet (*prima sedes a nemine iudicatur*). I. Leó azt írta, hogy Szent Péter révén – akinek a római püspök a helytartója (*vicarius*) – *„a szentséges római egyház az egész világ összes egyháza felett főséget tart"*. Vagyis igényt tartott az egész egyház feletti teljhatalomra (*plenitudo potestatis*), mind a tanítás, mind a joghatóság terén. Midőn 451-ben a khalkédoni zsinatra elküldte a vitatott kérdésekben vallott álláspontját kifejtő levelét, megtiltotta, hogy afelett vitatkozzanak. Csak egyhangú elfogadásról lehetett szó: *„Ez az atyák hite* [...] *Péter szólott Leó által!"* – kiáltották az összegyűlt püspökök a zsinat jegyzőkönyve szerint. I. Iustinianus császár a római püspököt tekintette az egyház fejének (*caput omnium ecclesiarum*). 545-ben törvénybe iktatta, *„hogy az idősebbik Róma pápája a legelső valamennyi pap között, az új Róma, azaz Konstantinápoly szentséges metropolitájáé pedig a második hely az idősebbik Róma apostoli szentszéke mögött, viszont valamennyi többi főpapi szék elé helyezendő"*. A pápai szék egyetemes tekintélyét sikerrel érvényesítette I. Gergely (Nagy Szent Gergely 590–604), aki a pápai tisztségnek nemcsak teljhatalmát, hanem szolgálat jellegét is hangsúlyozta, midőn felvette az „Isten szolgáinak szolgája" (*Servus servorum Dei*) címet.

Ezzel azonban a kérdés még nem zárult le. A három keleti pátriárkátus a 7. században ugyan arab uralom alá került, Konstantinápoly metropolitája viszont egyre inkább vitatta Róma teljhatalmát és joghatósági primátusát. Róma primátusa a 6. századtól kezdve elsősorban Nyugaton érvényesült. A római primátus azonban egyelőre még nem változtatta meg gyökeresen az egyház zsinati-episzkopális struktúráját, amely mellett a helyi egyházak Nyugaton is kitartottak. A püspöki kollegialitás (*communio episcoporum*) tudata ekkor még erős volt: a püspökök rendjét (*ordo espiscoporum*) az apostoli kollégium utódának tekintették, s úgy vélték, hogy ez a testület a hordozója az egész egyházra kiterjedő legfőbb és teljes hatalomnak, de csak fejével, a római pápával együtt és egyetértésben. A kora középkorban a püspökök is használták a *summus pontifex* címet, az *apostolicus* jelzőt, a legősibb püspökségek is „apostoli székek" (*sedes apostolica*) voltak, s ezek a kifejezések csak fokozatosan szűkültek le a pápaságra. A „pápa" (apa, atya) elnevezés is valamennyi püspököt megillette, s csak a 6. századtól kezdték kizárólag a római püspököt így nevezni.

Bár Nyugaton elismerték a római pápa primátusát, a 11. század előtt Róma tényleges adminisztratív hatalma a nyugati kereszténység felett meglehetősen csekély volt. A Római Birodalom összeomlása utáni évszázadokban ezt a gyakorlatban igen nehéz volt érvényesíteni. A jeles angol medievista és egyháztörténész, R. W. Southern így jellemzi a 700 és 1050 közötti helyzetet: *„Róma az egyház ügyeit nagyon kevéssé irányította. Világi uralkodók monostorokat és püspökségeket alapítottak, püspököket, apátokat neveztek ki szabadon, ellenvetés nélkül; királyok hívtak össze zsinatokat; királyok és püspökök hoztak törvényeket helyi egyházaik számára tizedekről, istenítéletről, vasárnapi vallásgyakorlatról, penitenciáról; szenteket avattak – mindezt Rómára való hivatkozás nélkül. Minden püspök úgy járt el, mint a hit és egyházi fegyelem független letéteményese. Amennyire lehetett, tanácsot kért tudósoktól vagy szomszédos püspököktől, de végső fokon a saját kezdeményezéséből kellett cselekednie. Az eligazításukra összeállított törvénygyűjtemények helyi kompilátorok munkái. A pápai levelek többsége e korszakban egyszerűen megerősítette és helyeselte azt, amit mások megtettek."*

Mint a többi püspököt, úgy a pápát is kezdetben a római klérus és a nép választotta. A 6. századra a választók köre leszűkült a felsőbb papságra, a hivatalnokokra és a nemességre, a nép részvétele pedig a választás tudomásulvételére korlátozódott. A pápa bejelentette megválasztását a konstantinápolyi császárnak, akinek politikai fennhatósága alá Róma tartozott, majd a császári megerősítés után került sor a koronázásra. Zacharias (741–52) volt az utolsó pápa, aki megválasztását közölte a császárral, s ezzel végleg megszakadtak a pápaság politikai kapcsolatai Bizánccal.

Rómában a pápa székhelye a lateráni palota volt, amelyet még Nagy Konstantin engedett át a római püspököknek. A pápa közvetlen tanácsadói és munkatársai Róma 25, majd 28 főbb templomának, keresztelőegyházának (az ún. tituláris templomoknak) beiktatott, inkardinált (a latin *cardo* = ajtósarok, sarokvas szóból) papjai voltak, akiket *presbyter cardinalis*oknak neveztek. Hozzájuk csatlakoztak Róma közvetlen környékének püspökei. A római cardinalisoknak három rendje alakult ki: a püspök-, a *presbyter-* és a *diaconus-cardinális*ok. Ahogy nö-

vekedett a keresztények száma, úgy szaporodtak az elintézendő ügyek, s a 4. századtól kialakultak a központi pápai hivatalok, ahol *diaconus*ok, *subdiaconus*ok, jegyzők (*notarius*ok), jogi védnökök (*defensores*), és ügyhallgatók (*auditores*) dolgoztak. Fontos szerepet kapott az irattár, hiszen minden ügyet írásban rögzítettek. A kialakuló pápai hivatalok élén a palotabírák (*iudices palatini*) álltak. Megkezdték az egyházjog forrásainak – a zsinati határozatoknak (kánonoknak) és a pápai dekretális leveleknek, rendelkezéseknek (*decretum*ok) – az összegyűjtését is. A legnevezetesebb ilyen gyűjteményt Dionysius Exiguus (aki egyébként a keresztény időszámítást is megalapozta, Jézus születési évének téves meghatározásával) állította össze a 6. század elején a pápai levéltár iratai alapján (*Codex Canonum*).

A római egyház a 4. századtól kezdve igen jelentős birtokadományokban részesült. „Szent Péter birtoka" (*Patrimonium Sancti Petri*) a 6. századra már tekintélyes méreteket öltött: Róma környékén, Szicíliában, Szardínián, Korzikán, DélGalliában és Észak-Afrikában mintegy 85 ezer négyzetmérföldet tett ki. E birtokok közül Róma környékén, a római ducatusban a pápa tényleges hatalmat gyakorolt – igaz, a császár nevében. Az arabok és szlávok által szorongatott császárok egyre kevésbé tudtak foglalkozni Rómával. A 8. században Bizáncban kibontakozó képromboló mozgalom következtében igen feszültté vált a viszony a „két Róma" között.

A püspököket a helyi közösség választotta a szomszédos püspökök részvételével. A megválasztott püspököt legalább három másik püspök közreműködésével kellett felszentelni. A püspöki hivatal sajátos jelvényei valószínűleg csak később jelentek meg: a pásztorbot és a gyűrű a 7. században, a kétágú püspöksüveg (*mitra, infula*) pedig a 11. században. Az 5. században még nem létezett sajátos papi öltözet (az istentisztelet alkalmával sem viseltek külön erre a célra szolgáló öltözéket), a püspökök és papok úgy öltöztek, mint mindenki más. Midőn I. Coelesztin pápa 428-ban arról értesült, hogy egyes galliai püspökök a többi embertől eltérő ruházatot viselnek, figyelmeztette őket, hogy ne eltérő ruházatukkal tűnjenek ki, hanem igaz hitük és erényeik révén. Az átlagos köznapi öltözködéstől eltérő papi viselet akkor alakult ki, midőn a népvándorlás során a Római Birodalom területére betelepülő germánok viseletét lassan a római lakosság is átvette. Ekkor a tartományi zsinatok előírták, hogy a papság ragaszkodjék a római viselethez. A püspököket munkájukban a *presbyter*ek és *diaconus*ok segítették, akiket szintén az egész gyülekezet választott és a püspök szentelt fel. A püspököt lelkipásztori feladataiban az első *presbyter*, az *archipresbyter* helyettesítette, egyházkormányzati és joghatósági ügyekben pedig az első *diaconus* (*archidiaconus*), akit legtöbbször a püspök utódjául is megválasztottak.

A püspök feladata volt a szegények, özvegyek, árvák gondozása. Az 5. században kialakult az az elv és gyakorlat, hogy a püspök és általában minden gyülekezet jövedelmének egynegyede a szegényeket illeti (a többi negyedet a püspök és a klérus kapta, illetve beruházásokra, építkezésre, az épületek karbantartására fordították). A püspök háza vagy a templom mellett kórházak, szegényházak, vendégházak épültek, s a püspök vezette a rendszeres ellátásban részesülő szegények jegyzékét (*matricula*). A szegények és betegek gondozása terén a püspökök mellé felzárkóztak a kolostorok is. Az egyházatyák véleménye szerint a keresztény ember csak kezelője javainak, s a szükségesen túli felesleg a szegényeket illeti. Mindenesetre már ekkoriban hallatszanak – az egyházon belül – olyan hangok, amelyek bírálják egyes főpapok és templomok fényűzését, mert ez a szegények rovására történik.

A 4. századtól a kereszténység vidéken is elterjedt, s megszaporodtak a falusi egyházak, gyülekezetek. Ezek élén az ún. *chorepiscopi*, azaz kerületi vagy vidéki püspökök álltak, de fokozatosan felváltották őket a városból a püspök által kiküldött papok. A különböző típusú falvakban (*castella, vici, villae*) sorra épültek a templomok, amelyek közül a nagyobbakban kereszteltek is (*ecclesia baptismalis*). A *parrochia* elnevezés lassan átment ezekre a falusi közösségekre, a gyülekezetet vezető papot pedig kezdték a „nép papjának" (*presbyter de plebe*) vagy *plebanus*nak nevezni. Nyugaton a 4. és 5. századtól kezdett kialakulni a plébániák hálózata. A plébánia lett a középkori nyugati társadalom alapsejtje, a mindennapi élet tartós, szilárd kerete. Az európai plébániahálózat kialakulása csaknem egy évezredig tartott, s a 14. századra teljesedett ki. Ez lényegében párhuzamosan haladt az állandó településhálózat kialakulásával. A középkor végére készen állt a nyugati kereszténység sűrű településhálózata a maga mintegy 130 ezer plébániájával. A falusi plébániák létesítése általában az ún. magánegyházi rendszer keretében történt: a földesúr építette a templomot és biztosította a plébános jövedelmét, tehát mindennel ő rendelkezett, ő nevezte ki a plébánost is. Általános szokás volt, hogy a földesúr a birtokán élő jobbágyfiúk egyikét-másikát neveltette papnak.

A papok rendszerint a püspök mellett, az ő házában nevelkedtek, s így sajátították el a szükséges elméleti és gyakorlati tudnivalókat. Nyugaton a népvándorlás után, a 6. században nagymértékben csökkent a papság képzettsége, ezért rendelkeztek sorra úgy a helyi zsinatok, hogy a *diaconus*ok és papok tanuljanak meg írni-olvasni, s írástudatlan embert ne szenteljenek *diaconus*sá. Nemcsak a képzettséggel, hanem az életvitellel is voltak problémák: erre utalnak azok a zsinati rendelkezések, amelyek tiltják fegyverek és vadászkutyák tartását, vadászatokon való részvételt. Nyugaton a 4. század óta azt is megkívánták, hogy a püspökök, papok és *diaconus*ok *coelibatus*ban éljenek, ne legyenek házasok. Hogy ezt nem volt könnyű keresztülvinni, azt mutatják a következő évszázadokban állandóan megismétlődő zsinati rendelkezések. Az 5. és 6. századi galliai zsinati aktákban gyakran szerepel az *episcopa, presbytera* és *diaconissa* kifejezés: a püspökök és a papok feleségeiről van szó, akik fontos szerepet játszottak a közösség életében, elsősorban a karitatív tevékenység terén. Továbbra is előfordult tehát, hogy házas embert választottak püspökké, *presbyter*ré, az ilyeneknek azonban meg kellett fogadniuk, hogy ezentúl különváltan élnek feleségüktől.

A 306-ban a hispániai Elvirában tartott zsinat 33. kánonja így rendelkezett: *„Úgy határoztunk, hogy a püspökök, papok és diakónusok meg az összes oltári szolgálatra rendelt klerikusok teljesen tartózkodjanak feleségüktől, és ne nemzzenek gyermekeket. Aki pedig ezt megteszi, azt fosszák meg a klerikusi tisztségtől."* Keleten nem követelték meg a *coelibatust*: ha házasembert pappá szenteltek, az továbbra is élhetett házasságban. Aki azonban nőtlenül vette fel a nagyobb papi rendeket, az később nem köthetett házasságot. Püspök csak nőtlen férfi lehetett, s egy házas pap csak úgy válhatott püspökké, ha felesége elvált tőle és kolostorba vonult. Ezért a keleti püspökök csaknem kivétel nélkül a szerzetesek közül kerültek ki.

5. *Az alapvető hittételek megfogalmazása*

A késő ókor és a kora középkor egyetemes zsinatain a görög filozófia fogalomkészletének segítségével részletesen és szabatosan – mondhatnánk: tudományosan – megfogalmazták a hit alapvető tételeit, dogmáit, elsősorban a Szentháromsággal és Jézus Krisztus személyével kapcsolatban.

A keresztények számára kezdettől fogva a „Jézus-jelenség" volt a legnagyobb kérdés: „ki ez az ember?". Az evangéliumok szerint Jézus úgy beszélt Istenről, mint Atyjáról, akivel bensőséges, közeli viszonyban van. Már az első keresztény nemzedék Krisztusnak és Isten Fiának tartotta Jézust. A Krisztus (görög *Khrisztosz*) a héber *masiah, messiás* fordítása, s Jézusra alkalmazásával azt fejezték ki, hogy ő Isten Fölkentje, aki üdvösséget hoz. Egy őskeresztény himnusz, amelyet Pál apostol őrzött meg a 60-as évek elején a Filippibeli hívekhez írt levelében (2, 6–10), azt mondja Jézusról, hogy mielőtt emberi alakban megjelent, *„ő Isten alakjában volt"*, és egyenlő volt Istennel. Az első igazi teológus, Origenész (185 k.–254) ezt így fogalmazta meg: *„A Fiú, bár másvalaki, mint az Atya, maga is Isten."* Vagyis az Atya és a Fiú két külön önálló létező (görögül *hüposztaszisz*), de mindkettő Isten. Amikor a 2. században sor került a keresztény hit részletes, tudományos kifejtésére, választ kellett keresni a kérdésre: ha Jézus valóban Isten, Isten Fia, akkor milyen a viszony közte és az Atya között? S ehhez járult a másik nagy probléma: hogyan lehet Jézus Krisztus önálló létét, különálló személyiségét és istenségét a monoteizmussal, az egyistenhittel összeegyeztetni. Ezenfelül a Szentírásban a Lélek, Szentlélek (görögül *pneuma, Pneuma Hagion,* latinul *Spiritus Sanctus*) is önálló cselekvő alanyként működik, s szoros kapcsolatban van az Atyával és a Fiúval. A keresztények Istene tehát valamiképpen három, s a 2. század végén meg is jelenik a keresztény irodalomban a „Háromság" (görög *Triasz,* latin *Trinitas*) fogalma.

A 2. és 7. század között lezajlott teológiai vitákban sokféle válasz született e kérdésekre. A zsidó-arám kultúrkörben élő zsidókeresztények a szigorú monoteizmus jegyében Isten egy-voltából, egyedüliségéből indultak ki (ezt az irányzatot nevezték *monarchianizmus*nak). Ők Jézust pusztán csak embernek tartották, akit Isten kiválasztott és fiává fogadott (*adopcionizmus,* latin *adoptio* = örökbefogadás). Mások szerint a Fiú és a Szentlélek csak az Atyaisten különböző megjelenési formái, az Atya, Fiú és Szentlélek szavak csak az egyetlen Isten különböző működési módjait fejezik ki (*modalizmus*). A gnosztikusok számára Krisztus egyike az Atyaistenből kiáradó, nála alsóbbrendű, tiszta szellemi lényeknek (*aión*ok vagy *eon*ok), aki a Jordánban való megkeresztelkedéskor leszállt az ember Jézusra, s a keresztre feszítés előtt elhagyta őt.

A hellenisztikus műveltségű keresztények Krisztust azonosították a görög filozófia *logosz* fogalmával. A sztoikusok, valamint a közép- és újplatonizmus szerint a *logosz* a világmindenséget átjáró világértelem. Az *Ószövetség* késői, ún. bölcsességi könyvei szólnak Isten teremtő szaváról, Isten megszemélyesített Bölcsességéről, aki a teremtéskor jelen van, s aki betölti és átjárja a mindenséget. Az alexandriai zsidó filozófus, Philón († Kr. u. 45) szerint a Logosz Isten elsőszülött Fia, a „második Isten". A keresztények számára Krisztus Istennek kezdettől fogva, már a teremtés előtt is létező Logosza, Isten örök Fia, aki leszáll a földre és emberré lesz. A keresztény Logosz-tant már az 1. század végén kifejti a János-evangélium prológusa: *„Kezdetben volt a Logosz* [latin: *Verbum* = Ige], *és a Logosz Istennél volt, és Isten volt a Logosz* [...] *Minden általa lett* [...] *És a Logosz testté lett és közöttünk élt."*

Hogy Isten egységét megőrizzék, a korai keresztény gondolkodók közül többen a Logosz-Fiút alárendelték Istennek: nem birtokolja teljesen az isteni lényeget, csak teremtmény, bár ő az Istenből származó első és legmagasabb rendű szellemi lény. A 4. század elején egy alexandriai pap, Areiosz (latinosan Arius, † 336) nagy vitákat kiváltó elméletet fejtett ki. Csak egy örök, igaz Isten létezik, az Atya. A Logosz-Fiú, aki Jézusban emberi testet vett fel, Isten legkiválóbb teremtménye ugyan, de a teremtett világhoz tartozik, nem örökkévaló. *„Isten Fia a semmiből lett teremtve, volt olyan idő, amikor nem létezett."* Lényege (*uszia*) végtelenül különbözik Istenétől: az Isten változatlan, a Logosz változékony. *„Nem egyenlő Istennel, az Atyával, nem is egylényegű vele"*, sőt *„nem is hasonló hozzá"* (*anomoiosz*). Az Atya és a Fiú között *„semmilyen közösség nincs"*, Areiosz egyenesen *„lényegi idegenségről"*, *„végtelen különbözőségről"* ír. *„A Fiú, aki megkísértetik, aki szenved és meghal, bármilyen magasztos is, nem lehet egyenrangú a fájdalmon és halálon túl lévő, nem változó Atyával: ha különbözik az Atyától, akkor alacsonyabb rendű."* Ezért nem ismeri, nem ismerheti meg az Atyát, nem hozhat üdvösséget. Így tehát Krisztusban nem magával Istennel találkozunk. Ariusszal szemben az ellentábor azt hirdette: a Fiú az Atyával egylényegű (*homousziosz*). Pontos képmása az Atyának, semmiben sem tér el tőle, vele egy létszinten áll. Isten Fia csak akkor hozhatja meg a világ számára a megváltást (azaz a közösséget Istennel és a halhatatlan életet), hogyha ő lényege szerint különbözik a világtól, és nem más, mint maga Isten.

A vita valóban a kereszténység lényegét, a Krisztus által hozott megváltást érintette, ezért hívta össze Nagy Konstantin 325-ben a nikaiai zsinatot, amely heves

vita után elítélte Arius tanait, és hitvallásában részletesen kifejtette a Jézus Krisztus személyével kapcsolatos keresztény hitet: *„hiszünk az egy Úrban, Jézus Krisztusban, Isten Fiában; ő mint egyszülött, az Atyából, vagyis az Atya lényegéből* [uszia] *született; Isten született az Istenből, Világosság a Világosságból, igaz Isten az igaz Istenből; született, de nem teremtmény; ő az Atyával egylényegű* [homousziosz] *és minden általa lett, ami az égben és a földön van."*

Ezzel azonban a vita korántsem zárult le, még egy fél évszázadon keresztül változatlan hevességgel folyt. A császárok több regionális zsinatot hívtak össze ebben az ügyben. A szélsőséges ariánusok azt hangsúlyozták, hogy a Fiú lényege nem is hasonló (*anomoiosz*) az Atyáéhoz. A görög püspökök többsége azonban az arianizmusnak egy mérsékeltebb változatát vallotta, amely szerint Krisztus lényege hasonló (*homoiusziosz*) az Atyáéhoz, ahogy a tökéletes képmás hasonlít az ősképre. Ebben a vitában már jelentkeztek azok a nyelvi, megértésbeli problémák, amelyek fontos szerepet játszottak a keleti és a nyugati kereszténység egymástól való eltávolodásában. A gazdag filozófiai örökséggel rendelkező görög nyelven megfogalmazott teológiai állításokat az ebben a vonatkozásban jóval szegényebb latin nyelven nem lehetett pontosan, eredeti értelmüknek megfelelően visszaadni, s ebből számos félreértés született a keleti és a nyugati püspökök között. A helyzetre jellemző, hogy Constantius császár 359-ben úgy próbált egyetemes zsinatot tartani, hogy a nyugati püspökök az itáliai Ariminumban, a keletiek pedig a kis-ázsiai Szeleukeiában ültek össze.

Aszerint, hogy az udvarban melyik irányzat hívei jutottak befolyáshoz, küldték a másik párt püspökeit száműzetésbe, a keletieket Nyugatra, a nyugatiakat Keletre. Nagy Konstantin fiai általában az ariánusokat támogatták. A nikaiai álláspont legelszántabb védelmezője Athanasziosz alexandriai püspök volt, akinek hosszú püspöksége (328–73) alatt öt ízben kellett száműzetésbe mennie. De volt olyan római püspök is, akinek szintén száműzetés lett a sorsa. A 4. század közepén a püspökök többsége az arianizmus valamely változata mellett foglalt állást. A 359-es zsinatok utáni helyzetről írta Szent Jeromos: *„A világ felnyögött, látván, hogy ariánussá vált."* A 360-as években azonban fordult a kocka.

A heves viták egyik fő oka az volt, hogy a nikaiai zsinat nem adott végleges és teljes választ az Istenség problémájára, ezzel kapcsolatban még újabb fogalmi tisztázásokra volt szükség. Többek közt tisztázni kellett, hogy az Atyának és a Fiúnak egy közös lényege miként egyeztethető össze kettejük megkülönböztetésével. Emellett felmerült a Szentlélek problémája: vajon ő is egylényegű-e az Atyával? Ez utóbbit sokan nem ismerték el, s tagadták a Szentlélek istenségét. A fogalmi tisztázást Athanasziosz mellett elsősorban Baszileiosz ankürai püspök és a három kappadókiai egyházatya: Baszileiosz (Nagy Szent Vazul), Nazianszoszi Gergely és Nüsszai Gergely végezte el azzal, hogy kidolgozta a pontos fogalmi megkülönböztetést az *uszia* (általános lényeg) és a *hüposztaszisz* (az általános lényeg konkrét, egyedi megvalósulása, egyedi, különálló létező, latinul *subsistentia*) között. Így jutottak el a keresztény Isten-fogalom végső meghatározásához: az egyetlen isteni lényeg (*mia uszia*) három konkrét egyedi létezőben (*treisz hüposztaszeisz*) valósul meg, fejeződik ki. A kappadókiai atyák arra is rámutattak, hogy a *hüposztaszisz* fogalmának pontosan megfelel a teológiában addig is használt *proszópon* fogalom, amely a színházi nyelvből származott (a színész által a különböző szerepekben használt álarcot jelentette), s latinra a *persona* (személy) szóval fordították. Ez megkönnyítette a görögök által megfogalmazott Isten-fogalom latinul való visszaadását, a nyugatiak általi megértését, mert már a 2. század végén Tertullianus is úgy jellemezte az Istenséget, mint amelyben egy lényeg (*una substantia*) és három személy (*tres personae*) van.

A Theodosius császár által 381-ben Konstantinápolyba egybehívott második egyetemes zsinat megerősítette s a Szentlélekre vonatkozó formulával kiegészítette a nikaiai hitvallást: *„Hiszünk a Szentlélekben, aki az Atyától származik; az Atyával és a Fiúval együtt őt is imádjuk és dicsőítjük; ő szólt a próféták szavával."* Így tehát létrejött a Szentháromságról szóló végleges tanítás, amelyet a nyugati püspökök a következő évben Rómában tartott zsinatukon fogadtak el, amikor kimondották: *„A Szentlélek valóban és a szó szoros értelmében az Atyától, az isteni lényegből való, éppen úgy, mint a Fiú. A Szentlélek valóságos Isten és nem teremtmény."* Ezzel a Római Birodalomban az arianizmus végleges vereséget szenvedett.

A konstantinápolyi hitvallás Nyugaton az 5. században kiegészült azzal, hogy a Szentlélek *„az Atyától és a Fiútól"* (*Filioque*) származik. Ennek alapja Augustinusnak (Szent Ágoston) a Szentháromságról (*De Trinitate*) írt munkájában kifejtett teológiai érvelés volt (bár Ágoston maga nem használta a *Filioque* kifejezést). A *Filioque* beiktatását a 809. évi aacheni zsinat kötelezővé tette Nagy Károly birodalmában, de Róma csak a 11. században – a császár nyomására – vette fel a hitvallásba. Keleten viszont nem fogadták el, s ez a 9. század óta egyik tényezője volt a keleti és a nyugati egyház közötti viszálynak. A Szentháromságra vonatkozó keresztény tanítás végleges megfogalmazásával azonban még nem zárultak le a nagy teológiai viták, mert még nem tisztázódtak a krisztológia (a Jézus Krisztusra vonatkozó tanítás) bizonyos alapkérdései. A megoldásra váró probléma így hangzott: ha Jézus Krisztus valóban Isten, akkor hogyan lehet ember is? Fönnállhat-e mindkettő együtt? És ha igen, akkor hogyan képzelhető el a kettőnek egymáshoz való viszonya? Ezekre a kérdésekre is többféle válasz született.

Az első keresztény nemzedékek Jézust Istennek, de valóságos embernek is tartották. Nehézségek akkor támadtak, mikor ezt a Jézus-jelenséget tudományosan, a korabeli hellenisztikus filozófia és antropológia fogalmaival kellett leírni, meghatározni. A pogány görögök és rómaiak számára megszokott dolog volt, hogy a mitológia istenei emberi alakban járkáltak a földön, de ez nem jelentette azt, hogy valóságos emberré lettek volna. Az Isten emberré levése a zsidó vallási hagyománytól is idegen. A 2–3. század gnosztikus irányzatai szerint Krisztus emberi teste, szenvedése és halála csak látszat volt (*dokétizmus*, a görög *dokein* = látszani igéből). A krisztológiában uralkodóvá váló Logosz-tan is magában hordta a

veszélyt, hogy nem veszik komolyan Jézus konkrét emberi létezését, megtestesülését, illetve emberré levését.

Hogy a problémát megérthessük, egy pillantást kell vetnünk a kor emberképére. Eszerint az ember (görög *anthróposz*, latin *homo*) három összetevőből áll: a testet alkotó húsból (*szarx*), az érzékszervekkel, az érzékeléssel összefüggő lelki funkciókból (*pszükhé*) és a tisztán szellemi természetű, értelmes lélekből (*pneuma*). Tehát: *anthróposz* (*homo*) = *szarx* (*caro*) + *pszükhé* (*anima*) + *pneuma* (*spiritus*). A 4–5. században a problémára adott válaszok lényegében két csoportra oszthatók: a Logosz-test (*szarx*) és a Logosz-ember (*anthróposz*) modellre. A Logosz-szarx modell szerint az égi Logosz-Fiú egy értelmes, szellemi lélek (*pneuma*) nélküli emberi testtel egyesült, Jézusnak tehát csak a teste és a pszüchéje volt emberi, a *pneuma* helyét a Logosz foglalta el, vagyis embersége nem volt teljes és valódi. Ez a Logosz lehetett az Isten Krisztus, amint egyes alexandriai teológusok vagy a laodikeiai Appolinarisz vallották, de lehetett az Istennél alsóbbrendű, teremtett közvetítő lény is, amint a gnosztikusok és Arius gondolták. Ez a modell azonban kétségessé tette a megváltást, hiszen *„amit az isteni Logosz a megtestesüléskor nem vett föl* (ti. a *pneumát*, a szellemi lelket, az értelem és az akarat székhelyét, vagyis éppen azt, ami által bűnös az ember), azt nem is gyógyíthatta, válthatta meg. Ezért mondotta ki a konstantinápolyi zsinat 381-ben, hogy Isten Logosza és örök Fia teljes emberi természetet vett fel, szellemi lélekkel (*pneuma*) együtt, hogy mindazt megváltsa, ami az embert emberré teszi.

A Logosz-anthróposz modell szerint Jézusban az isteni Logosz teljes emberséggel egyesült, tehát Jézus valódi emberként szenvedett és halt meg. Ezt a modellt Theodórosz, Mopszuesztia püspöke és az antiochiai teológiai iskola dolgozta ki, jól megkülönböztetve, de nem szétválasztva Jézus egyetlen személyében az isteni és az emberi természetet (*phüszisz*). Ennek a modellnek szélsőségesen eltúlzott változatát képviselték a nesztoriánusok, akik annyira szétválasztották Jézusban az isteni és az emberi természetet, hogy lényegében két cselekvő alanyról, két személyről beszéltek. Ezt az irányzatot Nesztoriosz konstantinápolyi pátriárkáról nevezték el, aki maga ugyan nem volt „nesztoriánus", de úgy vélte, hogy Máriát nem lehet Isten-szülőnek (*Theotokosz*) nevezni, hanem csak Krisztus-szülőnek (*Khrisztotokosz*). Az alexandriai teológusok szerint viszont Krisztusban az emberi elvegyül az uralkodó istenségben, amelyik magába is szívja azt. Kürillosz alexandriai pátriárka szerint Krisztus „két természet" az isteni Logosznak az ember Jézussal való egyesülése előtt, de „egy természet" (*mia phüszisz*) az egyesülés után. Ezt a szemléletet kiélezve Eutükhész fogalmazta meg, aki szerint Krisztus emberségét úgy magába szívta az istenség, mint ahogy a tengerbe esett mézcsepp feloldódik és eltűnik abban. Tehát Krisztusban lényegében csak egyetlen, isteni természet van. Ezt az felfogást nevezték *monofizitizmus*nak (azaz az „egy természet" tanának).

Az ellentétes nézetek 431-ben Epheszoszban, a 3. egyetemes zsinaton csaptak össze. Itt elítélték és letették Nesztorioszt, s végül is az antiochiaiak és az alexandriaiak között létrejött kompromisszum alapján a zsinat kimondotta, hogy *„Krisztus tökéletes Isten és tökéletes ember, akinek értelmes lelke és teste van, istenségében egylényegű az Atyával, ember voltában egylényegű velünk, két természet egysége valósul meg benne; ezért valljuk, hogy Krisztus egy, Mária pedig Isten anyja* [Theotokosz]."

A vita azonban ezzel nem jutott nyugvópontra, mert Alexandriában a monofizita irányzat kerekedett felül. A császár által 449-ben összehívott epheszoszi zsinaton az alexandriai nézetek diadalmaskodtak. A zsinatot azonban I. Leó pápa nem ismerte el, egyenesen *latrociniumnak*, azaz „rablózsinatnak" nevezte. A konstantinápolyi udvarban történt változások sem kedveztek a monofizitáknak. Leó pápa egy tanító levélben (*Tomus Leonis*) fejtette ki álláspontját: Krisztus halála csak akkor megváltó hatású, ha *„aki valóságos Isten, az ugyanakkor valóban ember is, mert egyik a másik nélkül nem lett volna elég az üdvösségünkhöz"*. Krisztusban *„mindkét természet sajátosságai sértetlenül megmaradtak, és egyesültek egyetlen személlyé* [persona]."

451-ben Khalkédonban ült össze a 4. egyetemes zsinat, amelyen Nyugatról csak Leó pápa 5 követe és 2 afrikai püspök volt jelen. Felolvasták és elfogadták a pápa levelét, amely eldöntötte a vitás kérdéseket. A zsinat megfogalmazta azt a krisztológiai dogmát, amelyet ma is vall a keresztény felekezetek túlnyomó többsége. Jézus Krisztus *„tökéletes istenségében és tökéletes emberségében,* [...] *aki valóban Isten és valóban értelmes lélekből és testből álló ember; aki az Atyával egylényegű istensége szerint és velünk egylényegű embersége szerint minden szempontból hasonló hozzánk, a bűnt kivéve,* [...] *akit két természetben* [phüszisz] [...] *ismerünk meg; anélkül, hogy az egyesülés által a két természet különbözősége bármi módon eltűnnék, hanem inkább úgy, hogy mindkét természet jellegzetessége épségben marad, s egy személlyé* [proszópon] *és egyetlen létezővé* [hüposztászisz] *kapcsolódik össze."*

Khalkédon Nyugaton lezárta a krisztológiai vitát, Keleten azonban a monofiziták nagyon erős pozíciókkal rendelkeztek, főleg Egyiptomban és Szíriában. A bizánci kormányzat politikai szempontoktól vezetve meg akarta nyerni a monofizitákat, ezért Akakiosz konstantinápolyi pátriárka kidolgozott egy egységformulát, amelyet Zénon császár 482-ben törvényként hirdetett ki (*Hénotikon*). A *Hénotikon* elítélte Nesztorioszt és Eutükhészt, de a khalkédoni döntést sem fogadta el, hanem lényegében a Kürillosz pátriárka által megfogalmazott alexandriai álláspontot tette kötelezővé. A *Hénotikon* egyik felet sem elégítette ki, sőt miután II. Félix pápa 484-ben kiközösítette Akakioszt, szakadás, skizma keletkezett Róma és Konstantinápoly között, ami 519-ig tartott. I. Iustinus és I. Iustinianus császárok visszatértek Khalkédon szelleméhez, s az utóbbi által 553-ban Konstantinápolyba egybehívott 5. egyetemes zsinat megerősítette az előző zsinatok határozatait.

A krisztológiai vita utolsó szakasza a 7. században zajlott, akörül, hogy vajon Krisztus, két természetének megfelelően, két akarattal rendelkezett-e, vagy szemé-

lyi valóságának megfelelően csak egy akarata volt? Az egy akaratot vallók, a *monotheleták* azt mondták, hogy az emberi természet csak passzív eszköz az Ige szolgálatában, ezért Krisztusban csak egyetlen isteni cselekvőképesség és egy akarat létezett. A döntést ebben a kérdésben a Konstantinápolyban 680–81-ben tartott 6. egyetemes zsinat hozta meg, kimondva, hogy *„az egy Jézusban két akarat, két tevékenység van összevegyítés nélkül, változatlanul, de nem is megosztva vagy szétválasztva"*. A megtestesült Fiú szabad emberi akarattal rendelkezett, s a megváltást hozó kereszthalált szabad döntéssel, emberként is vállalta és végbevitte.

Látható, hogy a kereszténység alapvető hittételeinek rögzítése nem ment viták, éles szellemi küzdelmek, belső válságok nélkül. Az egyetemes zsinatok többségi határozataival, megfogalmazásaival egyet nem értő püspökök – az ariánusok, a monofiziták, a nesztoriánusok, hogy csak a legfontosabb ún. eretnekirányzatokat említsük – a hívek ezreivel, sőt milliókkal együtt elszakadtak az ortodox, vagyis a helyes tanítást valló keresztények közösségétől, elkülönült egyházakat hoztak létre (Egyiptomban a kopt, Szíriában a jakobita, Perzsiában a nesztoriánus egyházak), s az örmények is elszakadtak Rómától.

6. *Az egyházatyák*

A Római Birodalomban már az első századtól kezdve jelentős keresztény irodalom bontakozott ki. E művek szerzőit nevezzük egyházatyáknak (*patres*), a kort, amelyben éltek és írtak, a *patrisztika* korának, amely Nyugaton a 7. század közepéig, Keleten a 8. század közepéig terjed. A személyükkel és írásaikkal foglalkozó tudomány a *patrológia*. Ez az irodalom elsősorban dogma- és teológiatörténeti szempontból jelentős, hiszen az egyházatyák fejtették ki tudományos igénnyel s fogalmazták meg koruk filozófiai nyelvén a kereszténység alapvető hittételeit. Az egyházatyák *„az antik világfelfogással való állandó ismerkedés és vita során arra tesznek kísérletet, hogy a kultúrában és a filozófiában szintézist hozzanak létre a kereszténység és az antik világfelfogás között.* [...] *Az antik filozófia különböző típusai (elsősorban az újplatonizmus) mindenütt nagy hatást gyakorolnak a keresztény önfelfogás konkrét alakjára"* – írja róluk korunk kiemelkedő katolikus teológusa, Karl Rahner. A szorosan vett vallási gondolkodásra, a keresztény teológiára mindmáig igen nagy hatást gyakorolnak. De szélesebb értelemben is meghatározó volt munkásságuk a középkori Európa kultúrája, világképe és gondolkodása szempontjából.

Az egyházatyák görög és latin nyelven írtak, ezért megkülönböztetünk görög és latin atyákat. A két csoport között azonban nemcsak a nyelv tekintetében vannak különbségek. A keletiek elsősorban a metafizikai kérdések: a dolgok léte és lényege, a lét értelme iránt érdeklődnek. Nyugaton viszont az egyéni és közösségi élet jogi-erkölcsi rendje és gyakorlati kérdései állnak előtérben, a figyelem inkább a reális és a praktikus kérdések felé fordul. Gondolkodásuk középpontjában inkább a valós keresztény élet elemzése áll, különösen az isteni kegyelem és az emberi természet összefüggéseinek vizsgálata. A sok száz író közül csak a legjelentősebbeket emeljük ki.

A 2. századi írók elsősorban a keresztény hitet védelmezték a pogány és zsidó támadásokkal szemben, ezért hitvédőknek, *apologétáknak* nevezzük őket. Ők értelmezték először az egyház hitét filozófiai gondolkodási formákban. A legjelentősebb közöttük Jusztinosz († 165 k.), aki elsőként vert hidat a görög filozófusok és a kereszténység között, s Krisztus lényegét azonosította a filozófiai Világ-Logosszal. Irenaeus († 202) kis-ázsiai születésű volt, de a galliai Lugdunum (Lyon) püspökeként halt meg. Görögül írt, de művei csak latin fordításban maradtak ránk. Fő műve: *Az eretnekségek ellen, avagy a hamis gnószisz cáfolata* (*Adversus haereses*).

A 2. század végén kezdte meg működését az alexandriai iskola, ahol a *Bibliát* olvasták és magyarázták, valamint a filozófusok írásaival foglalkoztak. Az iskola mesterei: Kelemen († 215 k.) és Origenész (184–254) alakítottak ki először átfogó szintézist a kereszténység és az ókori világismeret között. Kelemen szerint Isten nem két, hanem három szövetséget kötött az emberiséggel: a törvény Isten szövetsége a zsidókkal, a filozófia Isten szövetsége a görögökkel. A Krisztusban kötött új szövetség pedig magában foglalja és tökéletesíti az előző kettőt. Origenész életműve az első kísérlet tudományosan kidolgozott teológiai rendszer alkotására. Fő műve *Az alapelvekről* (*Peri arkhón*, egészében csak latin fordításban maradt ránk *De principiis* címmel).

Euszébiosz († 339), a palesztinai Caesarea (Kaiszareia) püspöke írta meg először a keresztény egyház történetét (*Ekklésziasztiké Hisztoria*) 10 könyvben, Jézus korától 324-ig. Emellett fontos teológiai művek is fűződnek nevéhez. Megírta Nagy Konstantin életét, s a császár uralkodásának 30. évfordulóján mondott ünnepi beszédében először fejtette ki a *caesaropapizmus* elméletét.

Az ariánusokkal vívott teológiai küzdelem kiemelkedő alakja volt Athanasziosz († 373), Alexandria püspöke, akinek nagy szerepe volt a krisztológiai dogmák végső formájának kialakításában. A Szentháromsággal kapcsolatos fogalmak tisztázásában döntő szerepet játszottak a kappadokiai atyák: Baszileiosz (Nagy Szent Vazul, 330–379), a kappadokiai Kaiszareia (Caesarea) metropolitája, valamint Nazianszoszi Gergely († 390) és Nüsszai Gergely († 394). Baszileiosznak *A Szentlélekről* (*Peri Pneumatosz hagiou*) című könyve az ókeresztény teológiai irodalom klasszikus alkotása. Fontosak levelei, amelyek közül 365 maradt ránk. Ő fektette le a keleti szerzetesség szabályait, s a keleti szerzetesek (akiket róla neveznek bazilitáknak) máig az ő regulája szerint élnek. Joannész Khrüszosztomosz (Aranyszájú Szent János, † 407), aki melléknevét ékesszólásáról kapta, korának legnagyobb egyházi szónoka volt. Antiochiában működött, majd Konstantinápoly püspöke lett, de életét száműzetésben fejezte be.

A középkorban Nyugaton is nagyon olvasott volt az az ismeretlen író, aki Dionüsziosz Areopagita álnéven tette közzé írásait az 5. század végén. Főleg *A misz-*

tikus teológiáról című írását olvasták, de *A mennyei hierarchiáról* és *Az egyházi hierarchiáról* szóló művei is népszerűek voltak. A Párizs melletti Saint Denis kolostorában őrizték és fordították írásait, s a kolostor apátja, Suger az ő fény-teológiáját kívánta építészetileg kifejezésre juttatni, midőn a 12. században elkezdte az első gótikus katedrális kialakítását.

A latinul író keresztény szerzők sorát az észak-afrikai Tertullianus (160 k.–220 k.) nyitja meg. Ő ügyvédként működött, s írásaiban is inkább jogász és szigorú moralista, mint filozófus. Heves, szenvedélyes alkat, szereti a kiélezett fogalmazásokat, paradoxonokat. Az ő nevéhez fűződik a híres mondás: *„az emberi lélek természeténél fogva keresztény"* (*anima naturaliter christiana*). Élete végén montanista lett. Ugyancsak észak-afrikai volt Cyprianus, Karthágó vértanú püspöke († 258). Az arianizmus elleni küzdelem nyugati vezéralakja volt Hilarius († 367), Limonum (Poitiers) püspöke, akinek az ariánusok ellen írt fő műve *A Szentháromságról* (*De Trinitate*) címet viseli.

Ambrosius (Szent Ambrus, 334 k.–397) magas rangú állami tisztviselő volt, midőn 374-ben megválasztották Mediolanum (Milano) püspökévé, pedig még csak hitjelölt volt. Nyugat egyik legnagyobb egyházi szónoka, műveinek nagy része élőszóban elmondott és lejegyzett beszéd. Nem elvont teológiai kérdések foglalkoztatták, hanem azt vizsgálta, hogyan alkalmazhatók az egyes szentírási szövegek a keresztények mindennapi életében. Ő honosította meg a liturgiában az éneklést, s ő maga is írt himnuszokat.

Hieronymus (Szent Jeromos, 347–420) Rómában Damasus pápa titkára és előkelő római hölgyek lelki vezetője volt. A pápa őt bízta meg a *Biblia* latin fordításának felülvizsgálatával, kijavításával. Húsz évig dolgozott rajta, s az általa elkészített szöveg lett az egyház hivatalos latin *Bibliá*ja, a *Vulgata*. Szívesen olvasta a görög és latin írókat, filozófusokat is, ezért lelkiismeret-furdalások gyötörték. Élete utolsó részét egy betlehemi kolostorban töltötte, héberből fordította az *Ószövetség*et (addig a *Septuaginta* elnevezésű görög fordítást vették alapul), s kommentárokat írt hozzá. Betlehemből szinte az egész római világgal levelezett. Számos teológiai munkát fordított görögről latinra.

A legjelentősebb latin egyházatya, a latin Nyugat első évezredének legnagyobb teológusa és filozófusa, aki meghatározó befolyást gyakorolt a következő évszázadok keresztény gondolkodására, Augustinus (Szent Ágoston, 354–430) volt. Az észak-afrikai Tagastéban született. Karthágóban tanult, s ott a manicheusok szektájának tagja lett. 383-ban Rómába, majd a következő évben Milanóba költözött, ahol retorikát tanított. Filozófiával is foglalkozni kezdett, s különösen az újplatonikusok voltak rá hatással. Szent Ambrus püspök beszédei vitték őt egyre közelebb a kereszténységhez, s 387-ben fiával együtt megkeresztelkedett. Ezután hazatért afrikai szülővárosába, s barátaival aszketikus, szerzetesi közösségben élt. 391-ben Hippo városában pappá szentelték, majd 396-ban a város püspöke lett. Hatalmas irodalmi életművet hagyott maga után: 93 művet írt, melyek összesen 232 könyvet tesznek ki. A kereszténységhez vezető lelki fejlődését *Vallomások* (*Confessiones*) című művében írta meg. Legjelentősebb teológiai munkája *A Szentháromságról* (*De Trinitate*).

A középkori gondolkodásra nagy hatást gyakorolt az *Isten városáról* (*De civitate Dei*) című hatalmas, 22 könyvből álló munkája, amely a keresztény történelem-teológia kifejtését adja, de hozzájárult az államelmélet fejlődéséhez is. A történelem két város küzdelme: Isten városáé (*civitas Dei*) és a Sátán városáé (*civitas diaboli*). Egyik sem azonosítható konkrét államokkal és intézményekkel. Mind az egyes államokban, mind az egyházban egymással keveredve élnek a két országhoz tartozó emberek. A két város polgárainak cselekedeteit kétféle szeretet irányítja: az Isten iránti szeretet és az önszeretet. Az ember végső célja Isten városa, s az államnak ezt a végső célt kell szolgálnia. Az állam feladata elsősorban a béke és az igazságosság megvalósítása.

Ágoston, mint a nyugati teológia megteremtője, sokat foglalkozott a hit és az ész, a gondolkodás és a tekintély viszonyával. Az igazságot nemcsak hittel szeretné megragadni, hanem értelemmel is. *„Higgy, hogy érts"* (*crede ut intelligas*)" – mondja, mert a megértés a hit jutalma, de ennek fordítottja is igaz: érts, hogy higgy (*intellige ut credas*), mert az értelem az, amely megmutatja, hogy kinek kell hinni, s mit kell hinni.

Egész életében foglalkoztatta az emberi szabad akarat és az isteni kegyelem problematikája. Ezt legalaposabban a Pelagiusszal folytatott vita során keletkezett írásaiban fejtette ki. Pelagius szerint az ember képes szabad akarati döntéssel választani jó és rossz között, s pusztán saját egyéni erőfeszítésével a bűnt elkerülni és elérni a tökéletességet, a megigazulást. A bűn mindig tudatos személyes döntés eredménye, ezért a csecsemőnek nem lehet bűne, tehát nem szükséges a kisgyermekek megkeresztelése. A keresztséget érett fejjel, tudatosan kell vállalni. Ágoston ezzel szemben rámutatott, hogy Ádám bűne (eredeti bűn) átterjed minden emberre (áteredő bűn), minden ember az áteredő bűn terhével születik a világra, ezért szükséges a csecsemők megkeresztelése. Ágoston üdvtörténeti pesszimizmusa nyilatkozik meg abban az állításában, hogy az emberiség „kárhozatra ítélt tömeg" (*massa damnata*). Az eredeti bűn következményeként az emberi természet sérült, értelme elhomályosult, akarata meggyengült. Az áteredő bűn következménye a bűnre csábító, rosszra való hajlam (*concupiscentia*), az önszeretet (*amor sui*). Az ember elfordult Istentől, nem az ő akaratát keresi, hanem a saját magáét. Ágoston szerint az első ember bűne a nemzés útján terjed át az utódokra, s ez a nézete a következő századokban meghatározta az egyház magatartását a szexualitással kapcsolatban. A megromlott, sérült emberi természet következménye, hogy az ember önerejéből képtelen jót tenni. Ezért van szükség a megváltásra, s ezért van szükség az isteni kegyelemre (*gratia*). Ágoston hitt az isteni eleve elrendelésben (*praedestinatio*): Isten az egyes ember üdvösségre vagy kárhozatra rendelését előre tudja. Akiket az üdvösségre választott ki, azoknak megadja az ehhez szükséges hatékony kegyelmet, amelynek nem lehet ellenállni, s ők megkapják a jóban való kitartás (*perseverantia*) kegyelmét is. Mindezt adományként, feltétel és

minden előzetes, személyes érdem nélkül. Az egyház elítélte Pelagiust, de Ágoston kegyelemtanának szélsőséges megfogalmazásait sem hagyta jóvá. A karthágói (418), majd a II. orange-i zsinat (529) csak azt szögezte le, hogy önmagától az ember semmit sem tehet üdvösségéért, mindent a megelőző isteni kegyelemnek köszönhet. Minden ember bűnös, tehát megváltásra szorul, rá van utalva Isten kegyelmére.

Nagy Szent Gergely (540–610, pápa: 590–610) római senatori családból származott, magas világi funkciókat töltött be, de élete delén aszketikus életre tért át, s Szent Benedek regulája szerint élt. Néhány évig a pápa követe volt Konstantinápolyban, majd 590-ben őt választották Róma püspökévé. A kora középkor legjelentősebb pápája, aki – bár tökéletesen jártas volt a klasszikus műveltségben – gondolkodásában, szemléletében tudatosan szakított az antikvitással, s egy új szellemiség kialakítására törekedett. Ágoston mellett ő gyakorolta a legnagyobb hatást a következő századok keresztény gondolkodására. Szent Ágostonhoz hasonlóan, ő is pontosan tudta, hogy a rábízott nyáj már nem érti a klasszikus latint, s olyan világban él, olyan századok következnek, amikor nem a rétorok elegáns stílusművészetével lehet eljutni az emberek szívéhez. Az új szellemiséget igen találóan fogalmazta meg egyik levelében: „*A beszédnek azt a művészetét, melyet a klasszikus tudomány tanítói terjesztenek, lenézem. Nem kerülöm a barbarizmus használatát; a prepozíciók alkalmazásának szabályát megvetem, mert szörnyen méltatlannak tartom, hogy a mennyei kinyilatkoztatás igéit Donatus szabályai alá kényszerítsem.*" Megírta a lelkipásztorkodás kézikönyvét (*Liber regulae pastoralis*), amelyben bemutatta a középkor papi eszményét. Kommentárokat írt *Jób könyvé*hez (*Moralia in Iob*). Párbeszédes formában feldolgozta az itáliai aszkéták, remeték és szerzetesek (többek között Nursiai Szent Benedek) életét *Az itáliai atyák életéről és csodáiról* (*Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum*) című munkájában, amely mintája lett a középkori legendairodalomnak. Ebben fogalmazza meg a kor szerzetesi eszményét: a jó szerzetes „*scienter nescius et sapienter indoctus*", azaz „*tudósan tudatlan és bölcsen tanulatlan*", vagyis nem könyvekből elsajátítható tudásra van szükség, hanem a *Szentírás*on való elmélkedéssel, szemlélődéssel és imádsággal megszerezhető belső bölcsességre. Leveleinek gyűjteménye 854 levelet tartalmaz.

7. *A szerzetesség kezdetei*

A keresztény szerzetességhez hasonló életformával és intézményekkel – de lényegesen eltérő vallási tartalommal – más vallásokban is találkozunk: a buddhizmusban, az iszlámban, Indiában, sőt Jézus korában a zsidóknál is (esszénusok). A keresztény szerzetesség célja a Krisztus által ajánlott három evangéliumi tanács, a szegénység, tisztaság és engedelmesség megtartása és gyakorlása, hogy ezzel az ember egyre közelebb jusson Krisztushoz.

Már a legelső keresztény nemzedékekben voltak olyanok, akik családjuk körében maradva, a mindennapi élet keretei között törekedtek tökéletességre, s gyakorolták az önmegtagadás különféle formáit: szüzességet fogadtak, böjtöltek, imádkoztak, jótékonykodtak. Őket nevezzük aszkétáknak. A 3. században – főként az üldözések idején – egyre többen vonultak ki sivatagokba, hegyekbe, s ott magányosan éltek, de egymás közelében, a legszigorúbb aszkézist, önsanyargatást gyakorolva. Őket nevezték remetéknek, görögül *anakhorétá*knak (*anakhórein* = visszavonulni), a magyar remete szó a görög *erémosz* = sivatag, *erémitész* = sivatagban, pusztában élő szóból, illetve annak latinizált *eremita* változatából ered. Különösen Egyiptomban terjedt el ez a szokás, s egész remetekolóniák alakultak ki a sivatagban. Az egyiptomi remeték közül legnagyobb hírre Remete Szent Antal († 356) tett szert, aki körül népes remetetelep alakult ki. Életrajzát kortársa, Athanasziosz alexandriai püspök írta meg. Híres anakhoréta volt még Remete Szent Pál († 340) is.

Ezeket a remetetelepeket Pakhomiosz († 346) szervezte igazi szerzetesi közösséggé, aki Felső-Egyiptomban több férfi és két női kolostort (latin *claustrum* = bezárt) szervezett. E közösségek lakóit nevezzük *koinobitá*knak (latinosan *coenobiták*, a görög *koinosz biosz* = közös élet kifejezésből). A koinobiták közös élete a Pakhomiosz által szerkesztett szabályzat (*regula*) szerint folyt, s szigorú fegyelem, teljes szegénység, az elöljáró iránti engedelmesség jellemezte. A szerzetesek saját munkájukból (főleg kézműiparból) éltek, mindegyiküknek külön cellája volt. Bár a szerzeteseknek olvasniuk is kellett, a tudományt, a filozófiát, „*Origenész dőre fecsegését*" megvetették. Papot, klerikust nem vettek fel a kolostorba. A szerzetesség tehát indulását tekintve tisztán laikus mozgalom, a szerzetesek nem voltak a papi rend tagjai, s ezt a laikus jelleget a kora középkor századaiban többnyire meg is őrizték. A szerzeteseket görögül *monakhosz*nak, latinul *monachus*nak (*monacha* = szerzetesnő, apáca) nevezték, mert magányosan, egyedül éltek.

A szerzetesség a 4. században gyorsan elterjedt a Római Birodalom keleti tartományaiban. A keleti szerzetesség végső formáját Nagy Szent Vazul (Baszileiosz) alakította ki, aki tapasztalatból maga is jól ismerte az egyiptomi remeteséget és a kolostorokat. Az általa alkotott regula némi átalakítás után még ma is használatban van, s a keleti szerzeteseket róla nevezik bazilitáknak. Vazul szabályzata kerüli az aszkézis túlzásait, bölcs mérséklet és rugalmasság jellemzi. A szerzetesek életüket imával, fizikai és szellemi munkával töltik. Vazul már súlyt helyezett a teológiával való foglalkozásra, a magasabb szellemi munkára is. A kolostoroknak kórházakat, árvaházakat, iskolákat kellett fenntartaniuk.

A 4. század második felében a szerzetesség Nyugaton is elterjedt, elsősorban Itáliában, Galliában és Hispániában. A galliai szerzetesség egyik központja a Tours melletti Marmoutier kolostor lett, amelyet a savariai születésű Szent Márton tours-i püspök alapított. A másik központ délen, Cannes közelében, Lerinum (Lérins) szigetén jött létre. A nyugati szerzetesség fejlődésében fontos szerepet játszott Johannes Cassianus († 435), aki Massilia (Marseille) közelében alapított fér-

fi és női kolostort, s a keleti szerzetesek szabályairól (*De institutis coenobiorum*), valamint az egyiptomi szerzetesek tanításáról (*Collationes patrum*) írt könyvei segítségével megismertette a nyugatiakkal a keleti szerzetesi életformát és intézményeket. Észak-Afrikában Szent Ágoston gyűjtötte maga köré papjait közös életre, és regulát is készített számukra, amely később nagyon népszerűvé vált.

A szerzetesség gyors elterjedését bizonyos torzulások, visszaélések is kísérték. Egyes szerzetescsoportok elöljáró és szabályok nélkül, teljesen a maguk kényekedve szerint éltek, mások pedig állandóan kóboroltak, vándoroltak. A visszaélések megszüntetésére Nursiai Szent Benedek (480–547) vállalkozott, aki többévi szigorú remeteélet után, 529 körül Monte Cassino magaslatán monostort (görög *monasztérion,* latin *monasterium*) létesített, s szerzetesei részére a különböző, korábban készített szabályzatok felhasználásával és saját tapasztalatai alapján regulát szerkesztett. A 73 fejezetből álló *Regula* útmutatásokat ad a lelki életre, s részletesen, gyakorlatiasan szabályozza a monostor szervezetét, a szerzetesek mindennapi életét, időrendjét, az étkezéseket, a ruházatot stb. Az egész szabályzatra a kiegyensúlyozott, bölcs mérséklet jellemző, s a gyakorlati életben igen jól használhatónak bizonyult, ezért fokozatosan szinte valamennyi nyugati monostor átvette. A szerzetes számára kötelező a helyben maradás (*stabilitas loci*), magántulajdona nem lehet (a monostornak azonban lehet tulajdona, földbirtoka). A szerzetesi élet vezérelve: imádkozzál és dolgozzál (*ora et labora*). A munka részben szellemi (*lectio divina:* a *Szentírás* és lelki könyvek olvasása, másolása), részben fizikai. A szerzetes fő tevékenysége azonban az *opus Dei,* a közös imádság, a zsolozsma. Napközben hét alkalommal gyűltek össze a szerzetesek közös imára, s ehhez járult az éjszakai imaóra. Aki újonnan lépett a kolostorba, az egy évig újonc, *novicius* volt, s csak akkor tehette le a szerzetesi fogadalmat, ha ezt az időt sikeresen kiállta. A monostor élén az apát (*abbas*) állt, akit az egész közösség választott, s akinek engedelmességgel tartoztak. Fontosabb ügyekben az apátnak meg kellett hallgatnia az egész közösség véleményét, de döntési joga csak neki volt. Az apát helyettese a perjel (*praepositus*). A kolostor anyagi ellátásáért a gondnok (*cellarius*) felelt.

A bencés szerzeteseknek Nagy Szent Gergely pápa – aki az általa alapította kolostorban maga is Benedek regulája szerint élt – új, nagy jövőjű feladatkört adott: a hit hirdetését Európa még pogány népei körében. 596-ban elküldte Ágoston római apátot 40 bencés szerzetessel a kenti királyságba, ahol megkezdték az angolszászok keresztény hitre térítését. Egy évszázad múltán viszont az angol bencések játszottak fontos szerepet a német törzsek térítésében. A bencés szerzetességnek a 6. század végén versenytársa támadt: az ír szerzetesség. Írországban Szent Patrik († 461) honosította meg a kereszténységet és a szerzetesi életmódot. A szerzetességnek oly nagy sikere volt, hogy Írországban sajátos kolostori egyház alakult, kolostorok voltak a püspökségek székhelyei, a püspökök is a szerzetesek közül kerültek ki. Az ír kolostorokban buzgón tanulmányozták az ókori klasszikusokat és ápolták az ókori kultúra hagyományait. A bencések ekkor még nem foglalkoztak tudományokkal, szellemi munkájuk a *Szentírás* és egyes latin egyházatyák műveinek olvasásából és másolásából állt, s inkább a *scienter nescius et sapienter indoctus* Szent Gergely-i eszményének feleltek meg.

A 6. század végén az ír szerzetesek elkezdtek kirajzani a kontinensre. Szent Kolumbán (540–615) társaival 590 táján érkezett Galliába, s ott több kolostort alapított. Közülük a legjelentősebb Luxovium (Luxeuil) volt. Néhány év múlva átkeltek az Alpokon, és Észak-Itáliában létrehozták Bobbio kolostorát. Az ír kolostorok nemcsak egy új, mélyebb és lendületesebb vallásosság kisugárzó központjai voltak, hanem könyvtáraik és iskoláik révén a klasszikusok tanulmányozásának tűzhelyei is. Egyik kortársa írta Kolumbánról: *„Mindenfelé szétszórta Krisztus tüzét, nem törődve a tűzvésszel, mely nyomában támadhat."* Luxeuilben egy sor leendő frank püspök nevelkedett, s innen kiindulva újabb kolostorokat alapítottak Kolumbán munkatársai és tanítványai (pl. Észak-Gallia egyik legjelentősebb monostorát, Corbie-t). Szent Gallus alapította Szent Gallen kolostorát, a középkori műveltség egyik fontos központját.

Az ír szerzetesség szabályai jóval szigorúbbak, mint Benedeké. A kelta fantázia kimeríthetetlen volt a legkülönlegesebb vezeklési módok kiagyalásában (egy ír szent életrajzából tudjuk, hogy kedvenc vezeklési módja volt nyakig jéghideg vízben állva elénekelni az összes zsoltárt). Az ír szerzetesek terjesztették el a kontinensen az új bűnbánati gyakorlatot: a legsúlyosabb bűnök egyszeri és nyilvános bevallása helyett a titkos fülbegyónást, amelyet annyiszor lehetett elvégezni, ahányszor bűnbe esett az ember, s a kevésbé súlyos, ún. bocsánatos bűnöket is megvallották. A gyóntatók tájékoztatására kezdték összeállítani a bűnbánati könyveket, a *Poenitentialé*kat, amelyek felsorolták a bűnöket és az azoknak megfelelő vezeklést, jóvátételt. Az írek által alapított kolostorok később mind a bencés regulát vették át, s a szerzetesi élet és a tudomány virágzó központjai lettek.

Az ír szerzetesek nemcsak a kontinensen térítettek. A 6. században ők alapozták meg Skócia kereszténységét. Szent Columba alapította 563-ban Iona kolostorát, ahonnan kiindulva ezután társai és tanítványai számos kolostort létesítettek. A 7. század elején jött létre Northumbria partjaival szemben, Lindisfarne szigetén az a kolostor, amelynek kisugárzása fontos szerepet játszott Észak-Anglia keresztény kultúrájának kialakításában.

8. Nyugat-Európa kereszténnyé válik

A kereszténység a 4. század végén a Római Birodalom államvallása lett, de akkor már a birodalom határain kívül is éltek keresztény közösségek, főleg keleten: Örményországban, Mezopotámiában és Perzsiában. Nyugat felé az 5. században lépte át Krisztus hite a birodalom határait, midőn Szent Patrik működése nyomán az írek megkeresztelkedtek. Jelentős fejlemény volt a 4. században a Fekete-tenger északi partvidékén élő gótok megkeresztelkedése, akik a kereszténység ariá-

nus változatát vették fel. Tőlük átterjedt az arianizmus a többi germán népre is. A népvándorlás után a Nyugatrómai Birodalom területén letelepedett germán népek közül a vizigótok és a burgundok a 6. században, a langobardok a 7. században áttértek a katolikus vallásra, a többiek pedig – államuk felbomlása után – beolvadtak a katolikus római lakosságba.

A jövő szempontjából igen nagy jelentőségűnek bizonyult a frankok megtérése. A frankok még pogányok voltak, midőn 486-ban elfoglalták Gallia északi részét. Tours-i Gergely a *Frankok egyháztörténete* (*Historia ecclesiastica Francorum*) című művében elmondja, hogy Chlodvig frank király az alemannokkal vívott ütközet közben határozta el, hogy felesége, a katolikus Klotild Istenéhez fordul: *„Ha győzelmet adsz nekem ezen ellenségeim felett és megmutatod hatalmadat,* [...] *hinni fogok benned és megkeresztelkedem. Mert imádkoztam isteneimhez, de azok, amint látom, cserbenhagytak, azért úgy vélem, hogy tehetetlenek, mert nem tudják megsegíteni azokat, akik nekik szolgálnak. Hozzád fordulok tehát, és hinni akarok benned, de előbb ragadj ki ellenségeim kezéből."* A győzelem után megtartotta szavát, és valószínűleg 496-ban (más források szerint 498-ban vagy 499-ben) Szent Remigius püspök Reimsben megkeresztelte őt, kíséretének 3000 katonájával együtt. Mivel Chlodvig hamarosan megszerezte a vizigótoktól a Loire-tól délre eső területeket is, egész Gallia katolikussá lett.

Az 511-ben Orléans-ban ülésező országos zsinat intézkedett a frank egyházszervezet kiépítéséről. A Frankok Királyságában gyakran tartottak országos és tartományi zsinatokat, amelyeket általában a király hívott össze, vagy az ő engedélyével üléseztek. A zsinati döntéseket a királyok gyakran országos törvény (*capitulare*) formájában is közzétették. A püspöki székek betöltésében is nagymértékben érvényesült a királyi befolyás. Az 549. évi zsinat kimondta, hogy a püspököt a klérus és a nép választja, de a király akarata is érvényesüljön (*cum voluntate regis iuxta electionem cleri ac plebis*). A frank királyság keleti terjeszkedése a frank uralommal együtt a kereszténységet is elvitte a dél- és középnémet területekre. A 6. és 7. században váltak keresztényné a mai Svájc területén élő alemannok, s ebben komoly szerepet játszottak az ír szerzetesek, Szent Kolumbán és társai. A bajorok térítésében a frankoknak jutott hasonló szerep. Itt fontos volt az egykori augsburgi püspökség újjáélesztése, majd a 7. század végén és a 8. század elején Szent Rupert és Szent Emmerám püspökök működése. Türingiában a 7. században kezdett terjedni a kereszténység.

A német egyház végleges megszervezése az angolszász misszionáriusok érdeme. Szent Willibrord († 739) a frízek közt térített és megalapította az utrechti püspökséget. Szent Bonifác (eredeti nevén Winfrid, 672–754) Rómával együttműködve, a pápa által felszentelt missziós püspökként, majd érsekként térített és szervezett Németországban: előbb Hessenben, majd Türingiában és Bajorországban. Ezeken a területeken ő építette ki az egyházszervezetet: püspökségeket alapított Bajorországban Regensburgban, Passauban, Salzburgban és Freisingben, Hessen-Türingiában pedig Würzburgban, Erfurtban, Eichstättben és Büraburgban. 744-ben Fuldában megalapította az egyik legjelentősebb német kolostort. 754-ben a frízek közt halt vértanúhalált 52 társával együtt. A 8. század közepén a német törzsek közül már csak a szászok nem voltak keresztények. A szászok térítése azonban nem missziós szerzetesek műve volt, hanem a fegyvereké. Nagy Károly 772-től kezdve 30 éven át szakadatlanul harcolt a szászokkal, és erőszakkal térítette őket a keresztény hitre, amiért egyik közeli munkatársa, Alkuin meg is rótta. A meghódított szász területen számos püspökséget szervezett. Nagy Károly azzal tette teljessé a német egyház szervezését, hogy a kölni, trieri, mainzi és a salzburgi érsekség felállításával létrehozta az egyháztartományi szervezetet. Hozzájuk csatlakozott 831-ben a hamburgi érsekség, amelynek feladata a skandinávok között folyó missziós tevékenység irányítása volt.

A Brit-szigeteken a kelta lakosság egy része már a római uralom idején keresztény lett. Az angolszász hódítók elől ők Wales-be és Cornwallba húzódtak vissza. Az 5. században az írek is keresztényekké lettek, sőt, a kora középkorban itt bontakozott ki a legvirágzóbb kereszténység. Az ír kolostorokban a mélyen átélt hit jól megfért az ókori klasszikusokat tanulmányozó tudományossággal, s a „zöld szigetet" méltán nevezték a „szentek és a tudósok szigetének". A kelta kereszténység azonban nem nagyon foglalkozott a gyűlölt ellenség, az angolszászok térítésével. Ennek érdekében az első lépést Nagy Szent Gergely pápa tette meg, midőn 596-ban Rómából Ágoston apát vezetésével bencés szerzeteseket küldött Angliába, Kent királyához, akinek katolikus felesége, Berta frank királylány már előkészítette a terepet. Aethelbert király kíséretével együtt a Temzében megkeresztelkedett, s Ágoston apát, aki a pápától érseki *pallium*ot kapott, megkezdte az angol egyház szervezését. Érseki székhelyévé Canterburyt tette. Még egy fél évszázadig eltartott, mire a többi angolszász király is elfogadta a kereszténységet. Az angol egyházszervezet kiépítésében fontos szerepet játszott a tarszoszi Theodorosz, aki az arabok elől menekült Nyugatra. 669 és 690 között volt Canterbury érseke. Mivel számos görög és latin kéziratot hozott magával, az angol klérus és a szerzetesek körében terjedt az ókori műveltség ismerete. Egy nemzedékkel később ezt írja Theodoroszról és munkatársairól Beda Venerabilis, a yarrow-i kolostor szerzetese *Az angol nemzet egyháztörténete* (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*) című művében: *„Még ma is vannak tanítványaik között, akik a görög és latin nyelvet úgy tudják, mint anyanyelvüket."* Nem véletlen, hogy Alkuin a tours-i kolostori iskola számára Yorkból hozatott könyveket. Yorkban létesült egyébként a második angol érsekség.

A 9. század elejére tehát Nyugat-Európa népei keresztényné lettek. A kereszténység elterjedésének határa az Elba és a Saale folyók mentén húzódott a Dunáig, majd délre Aquileiáig. A 9. és 10. századra várt az ettől a határtól keletre és északra élő népek bekapcsolása a keresztény kultúrkörbe. A Római Birodalom határain kívüli térítés gyökeresen eltérő modell szerint zajlott, mint a kereszténység elterjedése a birodalomban az első három évszázadban. Nem belső meggyőződésből vállalt személyes megtérésekről volt szó, hanem arról, hogy az uralko-

dó és környezete – többnyire politikai megfontolásból – megkeresztelkedett, majd különféle hatalmi eszközökkel elérte, hogy az uralma alá tartozó nép vagy népek is kövessék példáját. Szinte valamennyi új keresztény királyságban állami törvények tilalmazták a pogány bálványok kultuszát és az áldozatokat, s kötelezték az alattvalókat az egyházi előírások betartására: a vasárnapok és ünnepnapok megünneplésére, a böjtök megtartására, szigorú szankciókkal büntetve az előírások megszegését. Ezután még nemzedékeken, sőt évszázadokon keresztül szükség volt a papok és szerzetesek mindennapos fáradozására, példamutatására, hogy ezek a népek valóban keresztényné váljanak. De szükség volt bölcs kompromisszumokra is. A pogány szentélyek lerombolása, a szent fák kivágása a legtöbb esetben nem volt igazán célravezető eszköz. Sokkal hatékonyabb útnak bizonyult a pogány kultuszhelyek, ünnepek, szokások „megkeresztelése", keresztény tartalommal való megtöltése. Bálint Sándor, a vallási néprajz klasszikusa írja erről: *„A primitív pogány szakralizmust az egyház tövestől nem tudván kiirtani – bár türelmetlenebb szolgái ezt olykor kíméletlenül megkísérelték –, alkalmazkodott Mesterének tanításához, aki nem eltörölni, hanem betölteni jött a régi törvényt. Ezzel a türelemmel, olykor kényszerű belenyugvással természetesen az archaikus világszemlélet fennmaradásához, továbbéléséhez is hozzájárult. Iparkodott a hagyomány kategóriáinak, emberi reflexeinek bibliai szentesítést adni. Így rendelte egyebek között a téli napfordulat elragadtatott pogány áldozati időszakának helyére a karácsonyt, az ősi tavaszi nagy ünnepek helyére a húsvétot és pünkösdöt. A természet immanenciáját transzcendens távlatokba állította. A szellemek idézése helyett ajánlotta a szentek segítségül hívását, névünnepüknek megülését."*

Peter Brown, a kora középkori kereszténység jeles kutatója így jellemzi ezt a folyamatot a 6. században: *„A kereszténység elterjedése szempontjából tanulságosak azok a keresztény forrásokban fellelhető elszórt utalások, amelyek egy sajátos kompromisszumkészség működését tanúsítják. Nem esztelen »pogány csökevényekről« van itt szó, hanem sokkal inkább a 6. századi keresztények megfontolt kísérleteiről, hogy új vallásgyakorlatukat »összehangolják« a megelőző kor szokásaival. Ebben az alkalmazkodási folyamatban többnyire a kereszténység volt a kezdeményező: a pogány közösségek vettek át keresztény jeleket és rítusokat. Keresztet vetettek az áldozati szertartásokon és keresztény angyalok és szentek neveit kiáltották asztal körül mondott ünnepi pohárköszöntőkben. Amuletteket és orvosságokat már nem a pogány jósoktól kértek, hanem a szerzetesektől és a világi klérus tagjaitól.* [...] *Az alapvető mezőgazdasági rítusok is sajátos keresztény színezetet nyertek. A szenteltvíz hintésének szokása, amely az aszály sújtotta Észak-Afrikában és Provence-ban a termés megerősítésére szolgált, lassanként áttevődött Keresztelő Szent János napjára, s e kicsiny változtatás révén a víz ősi erejét megsokszorozta a kereszténységnek tulajdonított hatalmas új erő. A 6. századi Hispániában az életvidám városi klérus egyszerűen hozzácsapta a keresztény Alleluját a januári évkezdet általános eufóriájához."*

IV. A FRANK BIRODALOM

1. *A Meroving-királyok*

A népvándorlás során a Nyugatrómai Birodalom területén létrejött barbár királyságok közül csak a Frankok Királysága (*Regnum Francorum*) bizonyult tartósnak, s ennek keretében alakultak ki azok a politikai és társadalmi intézmények, amelyek mintául szolgáltak a latin kereszténység országainak. De a frank birodalom meghatározó szerepet játszott a középkori Európa kultúrájának megalapozásában is. Chlodvig – vagy amint a korabeli források nevezték, Chlodovechus (481–511) – Syagrius legyőzése után a Loire folyóig terjesztette ki a frank uralmat. Ezután sorra leszámolt a száli és ripuári frank törzsfőkkel, sőt saját nemzetségének számára nem kívánatos tagjaival is, s így ő lett a frankok egyedüli királya.

Az uralom formájában bekövetkezett változást jól jellemzi az az epizód, amelyet Gergely tours-i püspök († 593) ír le *A frankok egyháztörténete* című munkájában a 6. század végén (Gregorius Turonensis: *Historia Ecclesiastica Francorum*). Chlodvig serege számos egyházat kifosztott, s az egyik templomból egy „csodálatosan nagy és szép kelyhet" raboltak el. A püspök azt kérte a királytól, hogy legalább ezt az egy kelyhet kaphassa vissza az egyház. *„A király így szólt a követhez: Gyere utánunk Saxonae-ba* [Soissons], *mert ott fogjuk szétosztani a zsákmányt. És ha a sors nekem juttatja ezt az edényt, teljesítem a szentatya kérését. Ezután, mikor megérkeztek Saxonae-ba és az egész zsákmányt halomba rakták, a király így szólt: Kérlek titeket, vitéz harcosaim, ne utasítsatok el, és részemen kívül legalább ezt az egy edényt engedjétek át nekem. Mikor a király ezeket mondotta, a józanabb gondolkodásúak így válaszoltak: Mindaz, amit itt látunk, a tied, dicső királyunk, de még mi magunk is uralmad alá tartozunk. Most tehát tégy tetszésed szerint, hiszen senki sem szegülhet ellen hatalmadnak. Mikor pedig ezek így beszéltek, egy könnyelmű, gyűlölködő, hirtelen haragú ember hangos kiáltással magasba emelte harci bárdját, belevágta a kehelybe és így szólt: Ebből ugyan nem kapsz, csak amit igaz úton kisorsoltunk. Erre mindenki elámult, de a király szelíd tűréssel magába fojtotta a sérelem miatt érzett neheztelését. Fogta a kelyhet, visszaadta az egyházi küldöttnek, de lelke mélyén nem feledkezett meg a sértésről. Egy év elteltével megparancsolta, hogy egész serege teljes fegyverzetben vonuljon fel és a márciusi mezőn mutassa meg fegyvereinek csillogását. Miközben végigjárta a sorokat és odaért a kehely széthasítójához, így szólt hozzá: Senki sem hanyagolta el fegyvereit úgy, mint te. Nem is jó a te dárdád, kardod meg bárdod semmire! Ezzel kikapta kezéből harci bárdját és a földhöz vágta. Mikor az egy kissé lehajolt, hogy felvegye, a király magasba lendítette karját, és csatabárdjával széthasította a fejét. Ezt tetted te is Saxonae-ban a kehellyel – mondotta."*

A történet jól kifejezi két világ, két szemlélet ütközését, s bemutatja, hogyan vált Chlodvig a zsákmányon a többiekkel sorshúzás szerint egyenlően osztozko-

dó törzsfőből valódi, teljhatalmú királlyá. Frank törzsi királyból és vezérből azonban csak akkor lett igazán király, midőn – valószínűleg 496-ban (más források szerint 498-ban vagy 499-ben, de 506 is szóba került) – Reimsben Remigius püspök, több mint 3000 katonájával együtt, megkeresztelte. A germán törzsi királyokat is megillető szakrális jelleg, az uralkodásban őket is segítő „karizma" – amelynek szimbóluma a frank királyoknál a hosszú haj volt, ha ezt levágták, elvesztették a karizmát – ekkor nyert keresztény megerősítést, ekkor vált a keresztények szemében is „Isten kegyelméből" való uralkodóvá. A késői utódok a frank, majd francia királyok e szakrális, karizmatikus karakterét szemléletes legendákkal is hangsúlyozták. Hincmar reimsi érsek írta 878-ban, hogy Chlodvig keresztelésekor *„egy a hónál is fehérebb galamb csőrében egy ampullát hozott, tele csodálatos illatot árasztó balzsammal, ezután a király, az új Konstantin kérte a keresztséget az új Szilvesztertől* [Remigius püspöktől]". Ezzel a balzsammal kenték fel a későbbi királyokat. A 12. század elején tűnt fel először az a hiedelem, hogy a francia király érintésével gyógyítani tud (ezt gyakorolták is a 19. század elejéig). A megkeresztelkedés közvetlen politikai haszonnal is járt: ezzel Chlodvig megnyerte a galliai püspökök támogatását, ami igen fontos volt uralma megszilárdítása érdekében. Tours-i Gergely azt is elmondja, hogy miután Chlodvig a vizigótok legyőzésével megszerezte Gallia déli felét is, 509-ben Anastasius császártól consuli címet kapott, s Tours-ban római császárok módjára bíbortunikát és köpenyt (*chlamyst*) öltött, fejét diadémmal övezte, majd a nép közé aranyat és ezüstöt szórt. Ettől kezdve *consul*nak és *augustus*nak szólították. Ezzel az uralma alá került római népesség is elismerte hatalma legitimitását. Az őt követő Meroving-királyok azonban nem ismételték meg ezt a szertartást: koronázás helyett – germán módra – a lándzsa átadásával avatták őket királlyá.

A frankok, mint a többi barbárok, nem ismerték az állam elvont fogalmát, nem tudták azt elképzelni mint az uralkodó személyétől független intézményt. A király az országot saját tulajdonának, családi örökségének, *patrimonium*ának tekintette, amely családjában öröklődik (patrimoniális királyság). A frank királyok az országot felosztották fiaik között, a Frankok Királysága tehát minden király elhunyta után annyi külön országra, *regnum*ra bomlott, ahány fiú volt a királyi családban. Chlodvig a hatalom gyakorlásában nagy létszámú, frank katonai kíséretére (*trustis*) támaszkodott, amelynek tagjait személyes hűség fűzte hozzá, ez pedig a germánoknál – mint tudjuk – erősebb volt minden vérségi köteléknél. Chlodvig kelet és dél felé is kiterjesztette uralmát: sikeres hadjáratokat vezetett az alemannok és a türingek ellen. 507-ben Vocladis (Vouillé) mellett legyőzte a vizigótokat, s ezzel a Loire-tól délre eső területek is frank fennhatóság alá kerültek (Septimania és Provence kivételével).

Chlodvignak négy fia volt, akik apjuk halála után négyfelé osztották az országot. Ők sikeresen folytatták tovább apjuk hódító politikáját: 534-ben bekebelezték Burgundiát, 535-ben Provence-ot. Végleg meghódították az alemannokat, 555-ben pedig a bajorokat kényszerítették adófizetésre. De már ekkor megmutatkoztak a sajátos frank öröklési rendből adódó problémák. A négy testvér-király ugyanis egymással is szüntelen harcban állt. A többiek halála után ugyan I. Clothar ismét egy kézben egyesítette az egész birodalmat, de ez csak rövid ideig (558–61) tartott. Mivel neki is négy fia volt, halála után újrakezdődött az osztozkodás. Négy évtizedig tartó véres családi belviszály bontakozott ki, amelyben a királynék (Brunhilda, Fredegonda) is kiemelkedő szerepet játszottak. Az egymással marakodó királyok többsége nem természetes halállal távozott az élők sorából, de a méregkeverő és orgyilkosokat fogadó királynék sem ágyban, párnák közt végezték életüket. Végül is az arisztokrácia megelégelte az asszonyok véres hatalmi harcát: Arnulf metzi püspök – a Karolingok egyik őse – vezetésével összefogott, s II. Clothar (584–629), Neustria királya mögé állt, akinek végül sikerült megszereznie Austrasia és Burgundia királyságát is, és 613-ban ismét egyesítette a birodalmat. Ezt az egységet fia, I. Dagobert (629–39) is megőrizte. Utána már egyetlen Meroving-királynak sem sikerült tartósan biztosítania az egész birodalom egységét.

E családi viszályok során a frank birodalom már a 6. század végén három királyságra (*tria regna*) oszlott: a Loire és az Ecaut folyók közötti Neustriára (nyugati királyság: *Neoster-rike*, fővárosa Párizs), a Maas és a Rajna folyók közötti Austrasiára vagy Austriára (keleti királyság: *Oster-rike*, fővárosa Metz), valamint Burgundiára (fővárosa: Lyon). Aquitánia saját hercegei alatt a 7. században teljesen önállósult, s a belviszályok következtében a Rajnától keletre eső területek felett is megszűnt a tényleges frank fennhatóság. Austrasiában a frankok többségben voltak, így annak nagyobb részén a germán nyelv vált uralkodóvá, míg Neustriában a kisebbségben (20-30%) lévő frankok beolvadtak a galloromán népességbe.

A szaktudomány galloromannak nevezi azt a népességet, amelyet a Rajnán átkelő germánok Galliában találtak. Lényegében romanizált gallok voltak, akik a latin nyelv vulgáris helyi változatát beszélték. Ez már lényegesen eltért a klasszikus irodalmi nyelvtől. Tours-i Gergely írja a 6. század végén, hogy *„a filozófusok módjára beszélő rétort kevesen értik meg, de sokan azt, aki paraszti módon szól"* (*„rethorem intelligunt pauci, loquentem rusticum multi"*), s az ő latinsága is inkább az utóbbihoz áll közel. Ez a galloromán népesség, amelynek száma a 2. században elérte, sőt talán meg is haladta a 10 milliót, Chlodvig idejére kevesebb mint a felére csökkent, és a 7. században nemigen volt több 3 milliónál. A germánok száma viszont nemigen haladta meg ennek 10%-át, csak északon érte el a 20-30%-ot. A Loire-tól délre nem települtek frankok. A germánok a 6. és 7. század folyamán nyelvileg beolvadtak a galloromán lakosságba. Ezt megkönnyítette az azonos vallás, hiszen a burgundok is áttértek a katolikus hitre. Ekkor azonban Gallián belül, nagyjából a Loire folyó mentén kialakult egy újabb nyelvhatár, amely elválasztotta egymástól az ezredvégre megszülető két újlatin nyelvet: a franciát és a provanszált (vagy oc-nyelvet, *oc* = igen, a franciában *oui*, az ófranciában *oïl*). A francia nyelv erős germán hatás alatt fejlődött ki, míg a provanszált

ilyen hatások nem érték. A legelső forrásszerű adat arra, hogy a francia már elvált a latintól, a 813. évi tours-i zsinat egyik határozata, amely arra utasítja a papokat, hogy szentbeszédeiket fordítsák le *„a falusi római nyelvre vagy németre"* (*„in rusticam Romanam linquam, aut in Theotiscam"*), hogy mindenki könnyebben megérthesse, amit mondanak. 842-ben készült az az első francia szöveg (az ún. strasbourgi eskü), amely ránk is maradt.

A Frankok Királyságában gyorsabban ment a romanizált és a germán népesség egybeolvadása, mint egyéb barbár királyságokban, mert itt nem volt olyan szigorú elkülönítés, mint másutt, s az azonos vallás megkönnyítette az összeházasodást. A 6. század végére az a különbség is eltűnt, hogy a gall-rómaiak fizették továbbra is a késő római adókat, de nem katonáskodtak, mert ez kizárólag a frankok kiváltsága volt, akik viszonyt nem fizettek adót. A 6. század végére az adók megszűntek, s a rómaiak is teljesítettek katonai szolgálatot. Leggyorsabban az arisztokrácia szintjén ment végbe az egybeolvadás. A római eredetű előkelő nagybirtokos réteg (*potentes*) a frank uralom alatt is megőrizte korábbi gazdasági, társadalmi vezető pozícióit, legalábbis a Loire-tól délre eső területeken. A püspökök túlnyomó része közülük került ki. A 6. századból név szerint ismert 477 püspök közül csak 68 viselt germán nevet (14%). De helyet kapott a galloromán arisztokrácia az államvezetésben is: a helyi közigazgatási egységek élén álló *comes*ek közül a Loire-tól délre 28 viselt római (64%), s csak 16 frank nevet. Észak-Galliában fordított volt a helyzet: ott a grófok háromnegyede frank volt. A 6. század második felében már a királyok udvarában is találkozunk rómaiakkal. Idővel a római arisztokratacsaládokban is divatba jött a germán névadás, átvették a germán viseletet, a frank előkelők viszont a rómaiak életmódját utánozták. Gyakori volt az összeházasodás, s a 6. század végére kialakult egy római és frank, vegyes eredetű új arisztokrácia (*nobilitas*). Ez az egybeolvadás azonban jelentős kulturális színvonalcsökkenéssel járt. A galliai senatori családok az 5. században még őrizték, ápolták a klasszikus műveltséget, s jeles latin írók és költők kerültek ki soraikból. A 6. században azonban mindez hanyatlásnak indult. A régi iskolák megszűntek, a zsinatok panaszkodnak a papság írástudatlanságáról, s a 7. században már nem volt ember Galliában, aki le tudott volna írni egy hibátlan latin mondatot. Tours-i Gergely is arról panaszkodik műve prológusában, hogy Gallia városaiban lehanyatlott, sőt kiveszett a szabad tudományokkal való foglalatoskodás, s az egész országban nincs egy grammatikus, aki prózában vagy mértékes versben meg tudná írni kora történetét. A királyi kancelláriában sokáig világiak végezték az írásbeli munkát, mert délen a római arisztokratacsaládokban és a városlakók közt bőven akadtak még írástudók, a 7. század közepén azonban klerikusok vették át ezt a feladatot. A társadalom alsóbb szintjein, a falusi népesség körében a külön temetők megszűnése jelzi az egybeolvadás befejeződését a 7. és 8. században. A *populus Francorum* így vált etnikai fogalomból politikai fogalommá: most már nemcsak a frankokat, hanem a Meroving-dinasztia uralma alatt élő egész népességet jelentette, etnikai származására való tekintet nélkül.

A frankok és burgundok nyelvi asszimilációja után már csak a jogszokás őrizte a különböző etnikumok közötti különbséget. A gall-római lakosság a leegyszerűsített római jog szerint élt, a germánok pedig a saját népi joguk szerint. Chlodvig alatt, a 6. század elején került sor a száli frankok népi jogának írásba foglalására (*Lex Salica*), majd valamivel később elkészült a ripuári frankok törvénykönyve is. E törvénykönyveket a későbbi uralkodók a felmerült szükségleteknek megfelelően kiegészítették, módosították és ismételten közzétették. A törvénykönyvek felsorolják a különböző vétségeket, és megállapítják a fizetendő büntetéspénzeket. A büntetés mértéke megfelelt a vétek súlyának és a sértett fél társadalmi pozíciójának. Ezért a büntetéspénzek (vérdíjak) összegéből következtetni lehet a társadalmi hierarchiára. Ha például valaki egy szabad frankot megölt, 200 solidust kellett fizetnie. Egy római birtokos vérdíja ennek a felét tette ki, a szabad, de adófizető rómaiért pedig csak 62 és fél solidus volt a büntetés. Rabszolga megölésért 35 solidus járt. A királyi szolgálatot teljesítők vérdíja háromszorosa volt a közönséges szabadokénak: tehát a király kíséretéhez tartozók megöléséért 600, a királyi udvarban élő rómaiért 300 solidust kellett fizetni. Ugyanilyen magas volt a királyi tisztviselők, a grófok és helyetteseik vérdíja is. Igen súlyosan büntették a gyermekgyilkosokat (600 solidus) és a terhes asszonyok gyilkosait (700 solidus). A gyilkosságért kiszabott büntetéspénzek igen nagy összegűek voltak, s ha sem az elkövető, sem rokonai nem tudták megfizetni, a vétkesre halálbüntetés várt.

A korban végbemenő társadalmi változást tükrözi az a cikkely, amely a nemzetségtől való elszakadást szabályozza. A királyi szolgálat (*servitium*) hathatósabb védelmet jelentett és több előnyt biztosított, mint a rokonsági kötelékkel járó jogok és kötelességek, ezért aki ezektől szabadulni akart, lehetősége volt rá. A *Lex Salica* LX. cikkelye szerint aki nemzetségétől el akar szakadni, a *„törvénykező gyűlésben* [mallus, mallum] *járuljon a thunginus elé, és ott három égerfa vesszőt törjön össze a feje felett, a darabokat a gyűlés helyén négyfelé szórja szét és jelentse ki, hogy lemond az esküsegítségről, az örökösödésről és mindarról, ami őt nemzetségéhez kapcsolja. És ha ezután valamelyik rokonát meggyilkolják, őrá sem az örökség, sem a jóvátétel nem tartozik. Öröksége a fiscust illeti."*

A társadalmi hierarchiában a legmagasabb helyet a királyi szolgálatban állók foglalták el: a kíséret (*trustis*) tagjai – akik vagy a király közvetlen környezetében éltek (*trustio, antrustio*), vagy az országban szerteszét a király által nekik adományozott földbirtokon (*leudes*) –, továbbá a királyi udvarban élő rómaiak és az egyéb királyi tisztségviselők (grófok, algrófok). A királyi szolgálat mindennél nagyobb tekintélyt és hatalmat adott, ezért ha egy szolgarendű ember a király megbízásából járt el, annak mindenki engedelmeskedni tartozott.

A frank társadalom gerincét a szabad frankok (*homo francus*) alkották, akik katonáskodtak és maguk művelték birtokaikat. A „frank" (*francus*) szó jelentése a 7. században átalakult, s a jogi és társadalmi értelemben vett szabad állapot kifejezőjévé vált, az illető etnikai eredetétől függetlenül. Tehát ilyen értelemben

homo francus lett a római kisbirtokos vagy a nem frank származású germán is. Az elszegényedett szabadok közül egyre többen kényszerültek a hatalmas földbirtokosok (*potentes*) védelme, *patrociniuma* vagy *mundeburdiuma* alá. Az ilyen, gazdaságilag vagy sokszor személyükben is függő szabadok megőrizték jogképességüket, azaz pereskedhettek, tanúskodhattak, de nem számították őket a teljesen szabadok közé. A félszabadok (*litus*) közé tartoztak a felszabadított rabszolgák és a Dél-Galliában római örökségként nagy számban élő, röghöz kötött colonusok. A társadalmi ranglétra legalján a rabszolgák álltak, akiket a *servus* és a *mancipium* mellett ekkoriban kezdtek a *sclavus* szóval jelölni, mert a frankok többnyire a pogány szlávok közül szerezték rabszolgáikat (ebből lett a francia *esclave* és az angol *slave* = rabszolga). A rabszolgák a nagybirtokosok villagazdaságait művelték és ház körüli szolgálatokat végeztek, de egyre többen voltak köztük olyanok is, akiket telekre ültettek, azon önállóan gazdálkodtak, házuk és családjuk lehetett, s terményjáradékkal tartoztak a földbirtokosnak (*servus casatus*).

Rabszolgát felszabadítani a „király előtt" vagy az „egyház előtt" lehetett. Az előbbi ún. dénárdobással (*per denarium*) történt: a rabszolga a királyi tisztviselő előtt egy dénárt nyújtott át urának, aki a rabszolga kezét megragadva a háta mögé dobta a dénárt. De történhetett a felszabadítás a püspök előtt is. A felszabadított rabszolga nem vált teljesen szabaddá, továbbra is ura, illetve az egyház szolgálatában maradt (*libertinus*, illetve *tabularius*).

A frank király hatalma személyes jellegű és elvben korlátlan volt, csak Istennek tartozott felelősséggel. ő rendelkezett a parancsolás, tiltás és büntetés hatalmával, amelyet a korabeli források a *bannum* szóval fejeztek ki. Bizonyos esetekben ezt a bannumot vagy annak egyes elemeit, jogosítványait átruházhatta megbízott tisztviselőire, kíséretének tagjaira. A királyi hatalom a hatalmas földbirtokokon alapult, amelyeket a királyi család Rómától örökölt vagy hódítás útján szerzett. A római állami birtokok, a császári magánbirtokok, valamint a lakatlan területek a barbár király tulajdonába kerültek. A királyi család magánbirtoka és az ország fogalma a kortársak tudatában teljesen egybefonódott, mindkettő a király birtoka, *patrimoniuma* volt. Az ilyen uralmi formát nevezzük patrimoniális királyságnak.

Hóman Bálint így jellemzi a patrimoniális királyságot: *„Az állammal e korban egyértelmű királyság – a regnum – fogalmában a király közhatalmán kívül a patrimoniumban gyökerező földesúri magánhatalom is bennfoglaltatik. A felségjogok és a király földesúri jogai, az államháztartás és a királyi magángazdaság* [...] *szinte elválaszthatatlanul egybeforrva jelentkeznek. Az egykorúak szemében a közhatalom erejének fokmérője a királyi magánhatalom terjedelme volt.* [...] *A király a maga közjogi akaratának csak akkor és addig szerezhetett érvényt, ha és amíg patrimoniális magánhatalma meghaladta alattvalóinak földesúri hatalmát."*

Ez utóbbi tényben rejlett a rendszer gyengéje. A királyok – különösen a szüntelen családi viszályok idején – állandó birtokadományozásokkal biztosították a szolgálatukban álló emberek hűségét. Az egyház is hatalmas adományokban részesült. Ezek az adományok nem voltak feltételhez kötve, s a megadományozott magántulajdonába mentek át. Az ilyen birtokokkal (*allodium, patrimonium*) a tulajdonos szabadon rendelkezhetett. Ahogy a királyi család eladományozható birtokai fogytak, úgy gyengült a királyi hatalom, s úgy erősödött a nagybirtokos arisztokrácia.

A kormányzat központja a királyi udvar volt, amelyet jellemző módon a király családjának (*familia regis*), a király házának (*domus regis*) neveztek. Ez a familia a fegyveres kíséret (*trustis*) tagjaiból (*antrustio*), és a különböző udvari főtisztviselőkből (*optimates*) állt. Ez utóbbiak között eleinte a palotagróf (*comes palatinus, comes palatii*) volt a legelőkelőbb. Ő a király nevében bíráskodott, s irányította az udvari szertartásokat. Fontos szerepet töltött be a *referendarius*, aki az okleveleket szerkesztette és a király pecsétjét őrizte. Munkájában a *cancellarius* és az írnokok (*scribae*) segítették. A királyi kincstárat a *cubicularius* (vagy *thesaurarius*) kezelte. Azért nevezték így, mert a kincstárat az uralkodó hálószobájában (*cubiculum*) őrizték. Az udvar mindennapi életéért, ellátásáért a *senescalcus* (öreg szolga, ebből lett a francia *sénéchal*) felelt. Az étkezésekre, főleg az borokra a pohárnok (*pincernarus*) felügyelt. Az istállógróf (*comes stabuli*, francia *connétable, constable*) a lovakért, kocsikért felelt, és az udvar utazásait szervezte a marsallok (*marescalcus*, francia *maréchal*) közreműködésével. A király *familiá*ja rendszerint ide-oda vándorolt a királyi birtokok között. Állandó székhely még nem volt, bár a királyok szívesen tartózkodtak egyes városokban, mint Párizs, Orléans vagy Soissons. Idővel egyre fontosabb szerepet töltött be s a központi kormányzat élére került „háznagy", a *maiordomus*. Ő eredetileg a főleg Neustriában fekvő királyi birtokok (*fiscus*) gazdálkodására felügyelt, és bíráskodott az ott élő népek felett. A 7. században már ő volt az ország legfőbb tisztségviselője, a kíséret és a hadsereg parancsnoka, aki a kiskorú király nevében ténylegesen kormányozta az országot.

A területi közigazgatás alapegysége a grófság (*comitatus*) volt. Az egykori római területeken ez az egykori *civitas*ok területével volt azonos. A frank területeken, elsősorban Austrasiában az egykori germán szállásterületekből (*gau*) alakult ki. A grófság élén a gróf (*grafio*) vagy, a főleg délen használatos latin elnevezéssel, a *comes* állott, aki a maga területén a király nevében, az ő megbízásából a *bannum*ot gyakorolta. A közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az adószedés egyaránt az ő feladata volt, de ő hívta hadba a grófság szabad, fegyverforgató férfiait is. A gróf saját familiája köréből maga választotta ki és javadalmazta helyetteseit (*obgrafio, vicecomes*). A grófság kisebb területi egységekre oszlott: római területen *vicariá*kra, élükön a *vicarius*szal, franklakta területeken ennek alapja az ősi germán tizedesrendszerű beosztás, a század (*centena*) volt, élén a századossal (*centenarius* vagy *thunginus*). A grófokat a király nevezte ki, nemegyszer közrendű szabadok közül. A 6. században a grófok hatásköre még olyan területekre is kiterjedhetett, ahol nem rendelkeztek saját birtokkal. A 7. században megfordult

a helyzet: 614-ben II. Chlothar edictuma előírta, hogy a grófot az illető megyében élő birtokosok közül kell kinevezni. Ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a grófi tisztség egy-egy családban öröklődjék, önállósuljon és területi hatalom kialakulásának alapjává váljék. A király a grófokat időnként alkalmi küldöttekkel (*missi ad hoc*) ellenőriztette. Alakultak több grófságra kiterjedő, nagyobb területi egységek is: a hercegségek (*ducatus*). A *dux*ot a király nevezte ki, de a 7. században már egy-egy családban öröklődött a tisztség. A Rajnától keletre a hercegség egy-egy nép vagy törzs területére terjedt ki, így jöttek létre a germán törzsi hercegségek.

A grófság vezetői rendszeresen tartottak bírósági üléseket (*mallus, mallum*). Ezen a gróf vagy a helyettese ítélkezett az egyes ülésekre kijelölt alkalmi bírák (*rachineburgi*) segítségével, akiket a vidék szokásjogát ismerő tekintélyes férfiak, a „jó emberek"(*boni homines*) közül választottak ki. A bíráskodásban a „személyi jog" elve érvényesült. Ez azt jelentette, hogy mindenkit annak a népi közösségnek a joga szerint ítéltek meg, amelynek tagja volt (száli frank, alemann, burgund, vizigót stb.). A bírósági eljárás első lépése tehát a „*professio legis*", azaz a kérdés: Milyen jog szerint élsz? Ez az eljárás azonban csak akkor volt alkalmazható, ha abban a grófságban, ahol a per folyt, elég nagy számú szabad ember élt a vádlott által megnevezett népi jog szerint ahhoz, hogy a bíróságot az e jogot ismerő férfiakból össze lehessen állítani. Ellenkező esetben a lakosság többségének a népi jogát alkalmazták, vagyis már érvényesülni kezdett a „területi jog" elve, amely az ezredforduló után általánossá vált. A galloromának felett a római jog valamely leegyszerűsített helyi változata szerint ítélkeztek. A Loire-tól délre fekvő területeken szinte kizárólag a római jog érvényesült. A perekben az igazság kiderítésére kétféle eljárást használtak: az esküt és az istenítéletet (*ordalia*). Valakinek egy perben tett esküje annál többet ért, minél több eskütársat (*coniuratores*) tudott felvonultatni A nemzetségek tagjainak kötelességük volt rokonaiknak ilyen esküsegítséget nyújtani. Az istenítéletnek több változata létezett: tüzesvas-, hidegvíz-, vagy forróvízpróba, de gyakran alkalmazták a bajvívást is, abban a hiszemben, hogy a vidalban Isten azt a felet segíti, akinek igaza van.

Az uralkodó jövedelmeinek nagy része a királyi birtokokról származott. A 6. században még szedték a római adókat, a fejadót és a földadót is. Ehhez járultak a vámok és vásári illetékek. A 7. századtól a római adók szedése megszűnt, ettől kezdve a legfőbb pénzbeli bevételi forrás a bíróságok által kiszabott büntetéspénzek összege maradt. Ezeknek egyharmada a grófot illette, kétharmada pedig a királyi kincstárba folyt be.

A királyság legfőbb támasza az egyház volt, s a családi viszályok és a széttagoltság idején az egyházszervezet volt a Meroving-dinasztia uralma alatt álló területek összetartozásának, egységének legfontosabb köteléke. A teokratikus királyság eszméjének megfelelően a király az egyház védője, de tényleges feje is volt. Zsinatokat hívott össze, határozataikat megerősítette, s gondoskodott végrehajtásukról. Törvényeivel szabályozta a vallási életet, alattvalóit kötelezte a vasárnapok és az ünnepnapok megülésére, a böjtök és egyéb egyházi előírások betartására. A püspökválasztásoknál is érvényesült az uralkodó akarata. A 7. században azonban a püspökök és apátok nagymértékben önállósultak a királyi hatalommal szemben. Az egyházi birtokoknak egyre nagyobb része kapott *immunitast*, ami annyit jelentett, hogy arra a területre királyi tisztviselő nem tehette be a lábát, ott a *bannum* összes jogosítványát a püspök vagy az apát gyakorolta, vagy saját maga, vagy világi megbízottai (*advocatus*) útján.

A frank hadsereg – a királyi kíséret mellett – a szabad férfiak hadba vonuló egységeiből állt. A hadköteles szabad férfi saját magát fegyverezte fel. A frank harcos gyalogos volt, fegyverzetét a lándzsa, a kétkampós hajítódárda (*ango*) és a jellegzetes kétpengéjű bárd, a *francisca* alkotta, ehhez esetleg rövid kard (*spatha*), majd íj is járult. A fegyverforgató férfiakat a király márciusban seregszemlére, a „márciusi mezőre" (*campus martis*) hívta össze. Ez volt a későbbi birodalmi gyűlés előzménye, mert rendszerint itt hirdették ki az uralkodó rendeleteit, a törvényeket (*capitulare*). Innen indultak a hadjáratok is.

A 6. és 7. században némi gazdasági fellendülés figyelhető meg a frank birodalomban. A Kelettel való tengeri kereskedelem megélénkült, Marseille és Narbonne kikötőjének forgalma megnövekedett. A távolsági kereskedelem szír, zsidó és görög kereskedők kezében volt, akiknek kolóniáival Gallia több városában találkozunk. A pénzforgalom sem szűnt meg. A Meroving-királyok tovább verették a római aranysolidust. A szerényebb piaci áruforgalom szükségleteire ezüstdénárt verettek (1 solidus = 40 dénár). A népesség növekedésére utal, hogy némely területen megindultak az irtások, kezdetét vette az őserdők feltörése.

A 7. század második felében azonban az arabok megjelenése a Földközi-tenger keleti és déli partvidékén, majd Bizánc meggyengülése a tengeri hajózás és a távolsági kereskedelem hanyatlásához vezetett. A pénzforgalom visszaesett, az aranypénz verése hosszú időre megszűnt. A 8. századra a frank birodalom gazdaságilag önmagába zárkózott, mediterrán kapcsolatai elsorvadtak, a súlypont délről északra helyeződött át, ahol nem pusztított a pestis, s a megelőző két évszázadban megnövekedett a népesség.

2. *A maiordomusok hatalma*

I. Dagobert halála (639) után egyfelől tartóssá vált a birodalom részekre bomlása, másfelől a királyi hatalom végzetesen meggyengült, mert a gazdasági alapját képező birtokállomány az adományozások következtében igen kicsinyre zsugorodott. Ezzel szemben mindhárom államban megerősödött a nagybirtokos arisztokrácia, amely kezébe kaparintotta a helyi közigazgatást, a grófi tisztséget is. A tényleges hatalom mindhárom királyságban a *maiordomus*ok kezébe került. A 7. században már *maiordomus* dinasztiák alakultak ki, amelyek átvették egy-egy *regnum* irányítását, s egymással vetélkedtek az egész birodalom feletti hatalom

megszerzésért. Ebből a vetélkedésből a Karolingok ősei, a Pippinidák, illetve az Arnulfingok kerültek ki győztesen. I. Landeni Pippin († 640) a 7. század első felében Austrasia *maiordomus*a volt, s őt veje, Ansiegel, Arnulf († 641) metzi püspök fia, majd saját fia, Grimoald († 662) követte. I. Pippin és Arnulf püspök gyermekeinek házasságából született II. (Középső vagy Heristali) Pippin. A Pippinidák fő ellenfelei Neustria háznagyai voltak, akik közül a legkiemelkedőbb, Ebroin saját kezében akarta egyesíteni mindhárom királyság maiordomusi tisztségét, s ez átmenetileg sikerült is neki. Az austrasiai szabad frank katonáskodó birtokosi réteg azonban nem tűrte a neustriaiak uralmát, s II. Pippin az ő támogatásukkal Austrasia maiordomusa lett, majd 687-ben Tertry mellett legyőzte neustriai riválisát. Ettől kezdve egészen 714-ben bekövetkezett haláláig ő irányította az egész birodalmat. Sikeres hadjáratokat vezetett kelet felé, s az alemannokkal és a bajorokkal újra elismertette a frank fennhatóságot.

Ezt a korszakot, a *maiordomusok* uralmának korát Einhard így jellemzi Nagy Károlyról írt életrajzában (*Vita Caroli Magni*): *„Valójában a királynak már régóta nem volt semmi hatalma, és a puszta királyi címen kívül semmi más tekintetben nem volt tündöklő jelenség, mert az államkincstár és az államhatalom a palotanagyok kezében volt, akiket maiordomusoknak neveztek, és akiknek személyében a birodalom feletti legfőbb hatalom egyesült. A királynak nem maradt más hátra, mint hogy csupán a királyi névvel megelégedve, hosszú hajjal, lecsüngő szakállal üljön a trónon és úgy tegyen, mintha csakugyan ő volna az uralkodó, meghallgassa a mindenünnen érkező követeket és távoztukkor közölje velük látszatra önálló elhatározását, valójában azt, amire kioktatták vagy éppen amit megparancsoltak neki. Pedig a haszontalan királyi címen és azon a kikönyörgött életjáradékon kívül, amelyet a maiordomus tetszése szerint utaltak ki neki, nem volt semmi más birtoka, mint egyetlen falusi jószága. Ez is alig járt valami jövedelemmel: egy ház volt rajta és csekély számú szolgaszemélyzet, amely szükségleteiről gondoskodott és rendelkezésére állott. Bárhová kellett mennie, ökörfogatos szekéren utazott, amelyet falusi módon egy pásztorember hajtott. Így járt be a palotába, így ment a népgyűlésre, melyet az ország javára évenként hívtak össze. De a birodalom kormányzását a maiordomus látta el, minden bel- és külügyet ő intézett."*

II. Pippin halála után az austrasiaiak törvénytelen – ágyastól született – fiát, Károlyt kiáltották ki *maiordomus*szá (714–41). Károly nemcsak jó katona és hadvezér volt, hanem ügyes politikusnak is bizonyult. Előbb Neustriát kényszerítette hatalma elismerésére, majd a már teljesen önállósult és a királyi címet is felvevő Odo aquitán herceget győzte le. Aquitánia azonban továbbra is megőrizte tényleges önállóságát. Károly több hadjáratot vezetett a Rajnától keletre: az alemannok és a türingek felett helyreállította a frank uralmat, s a bajor herceget is hódolatra kényszerítette. Közben dél felől új veszély fenyegette a frank birodalmat. Az arabok Hispánia meghódítása után 719-ben betörtek Aquitániába és Septimaniába. Kisebb betörések után, 732-ben maga a hispániai helytartó, Abd-ur Rahman

indított támadást Gallia ellen. Károly azonban útját állta, s 732. október 25-én Poitiers mellett legyőzte. Fredegarius *Krónikájá*nak folytatása szerint Abd-ur Rahman is elesett a csatában. Károly ezért a győzelméért kapta az utókortól a Martel (kalapács) nevet.

A poitiers-i csatában fontos szerepet játszott az az új fegyvernem, amelyet Károly hozott létre, a melynek megjelenése új korszakot nyitott a hadművészet történetében: a nehézpáncélos lovasság. Károly főleg a Rajna-vidéki, kisbirtokos vagy birtoktalan szabad frankoknak birtokot adományozott a szolgálat fejében. Közülük kerültek ki a nehézlovasság tagjai, akik páncélozott bőrvértet (*brunia*), fémsisakot (*galea*) és fém lábvédőt viseltek. Fegyverzetüket a lándzsa és a pajzs mellett még hosszú kard (*gladius*) egészítette ki. A fegyverzetet, felszerelést és a lovat maguknak kellett kiállítaniuk az adományozott birtok jövedelméből. E birtokok adományozásához Károly nagyrészt az egyházi birtokokat vette igénybe. Az egyház a Meroving-királyok idején nagy birtokadományokban részesült, s tulajdonában volt a birtokállomány egyharmada. A Károly által igénybe vett birtok legfőbb tulajdonosa továbbra is az egyház maradt, de jövedelmét – mérsékelt cenzus fizetése ellenében – a harcos élvezte, aki a birtokot királyi *precarium*ként (*precarium verbo regis*) kapta szolgálata fejében. A Martel Károly által szekularizált birtokokért kárpótlásul rendelte el Nagy Károly az egyházi tized fizetését.

3. *Kis Pippin királysága*

Martel Károlyt két fia, Karlmann és III. Kis Pippin (741–68) követte a birodalom vezetésében. Karlmann 747-ben kolostorba vonult, s ettől kezdve Kis Pippin egyedül viselte a maiordomus tisztségét. Kis Pippin uralma elsősorban az egyházpolitika terén hozott változást. Martel Károly ugyanis nemcsak az egyházi birtokok szekularizációját kezdte meg, hanem a püspöki és apáti székeket igen gyakran olyan világiaknak juttatta, akik erre teljesen méltatlanok voltak, s nem is lettek az egyházi rend tagjai, hanem nagyvilági életet éltek. Számos püspöki széket nem töltött be, mert jövedelmeiket addig a *fiscus* élvezte. Pippin rendezte az apja által szekularizált egyházi birtokok tulajdonjogának kérdését, majd elfogadva Szent Bonifác pápai legátus reformjavaslatait, birodalmi zsinatokat (743 és 747 között) hívott össze, ahol komoly lépések történtek a klérus és a vallási élet reformjára.

Kis Pippin elérkezettnek látta az időt arra, hogy formálisan is eltávolítsa az utolsó Meroving-királyt. 749-ben megkérdezte Zacharias pápát: *„Ki legyen inkább a király, az-e, akinek semmi hatalma sincsen,* [...] *vagy pedig az, aki az országot kormányozza?"* A pápa erre azt válaszolta, hogy *„helyesebb, ha a hatalom birtokosát nevezik királynak, nem pedig azt, aki királyi hatalom nélkül maradt"*. 751-ben Pippint királlyá választották, majd Bonifác érsek, a pápa legátusa az ószövetségi királyok mintájára a megszentelt krizmával felkente. Ezt a szertartást

a következő pápa, II. István 754-ben a Párizs melletti Saint Denis-ben megismételte, midőn személyesen kereste fel a királyt. Az utolsó Meroving-királyt, III. Childericet, miután haját levágták, s ezzel az uralkodásra alkalmatlanná tették, kolostorba küldték.

A pápa és a frank király közötti szövetség és együttműködés a kölcsönös érdekek alapján jött létre. Pippinnek a királyi méltóság megszerzéséhez szüksége volt a pápa hozzájárulására. A pápának pedig hathatós védelem kellett a langobardokkal szemben, akik Ravenna elfoglalása után már Rómát fenyegették. Mivel Bizánc segítségére nem számíthatott, Szent Bonifác tanácsára Pippin felé közeledett. Pippin 754-ben és 756-ban hadjáratot vezetett a langobardok ellen, s rákényszerítette Aistulf királyt arra, hogy a Bizánctól elfoglalt területeket, a ravennai exarchátust és a Pentapoliszt adja át a pápának. A római ducatusból és az új területekből létrejött a „pápai állam", amely 1870-ig fennállott. Pippin küldötte az elfoglalt városok kulcsait elhelyezte Szent Péter sírján, ezzel mintegy átadva azokat az apostolfejedelemnek. A pápa viszont Pippint a rómaiak *patriciusá*vá (*patricius Romanorum*) nevezte ki, s ezzel a pápaság védnökévé tette.

A 751-es és 754-es szentelési aktus révén Pippin – akit 751-ben a birodalmi gyűlésen frank szokás szerint (*secundum morem Francorum*) pajzsra emelve királlyá kiáltottak ki – „Isten kegyelméből" (*gratia Dei*) uralkodó keresztény király lett, *vicarius Christi,* azaz Krisztus földi helytartója. A Karoling-dinasztia királyi uralma – eltérően a Merovingokétól – egyházi szertartással, az uralkodó felavatásával kezdődött, s ezáltal az uralkodó a klérus tagja, „mintegy pap" (*quasi sacerdos*) lett. Addig csak a vizigót és az angol királyok esetében alkalmazták a krizmával való felkenés szertartását. II. István pápa 754-ben Pippin fiait is felszentelte, s ők is megkapták a római *patricius* címet. A források sem Pippin, sem fiai esetében nem utalnak a megszentelt krizmával való felkenésen kívül egyéb királyavató szertartásra, koronázásra. Pippin, immár királyként, a birodalom törzsországain, a három királyságon kívüli országok felett törekedett visszaszerezni és megszilárdítani a frank hegemóniát.

Az alemannok már a 6. században frank fennhatóság alá kerültek, de a Meroving-királyság meggyengülését kihasználva újra és újra jelentkeztek önállósulási törekvéseik. 746-ban Pippin leverte utolsó felkelésüket, s leszámolt az alemann törzsi arisztokráciával. A törzsi hercegséget megszüntették, s bevezették a frank grófsági rendszert. Új, a frank királysághoz erősen kapcsolódó arisztokrácia alakult ki, amelynek soraiban az alemannok mellett szép számmal találunk frankokat és egyéb germánokat is. Nagyarányú frank betelepülés is történt, s ezen a területen – a későbbi Svábföldön – meghonosodtak a frank intézmények: a nagybirtok és a hűbériség.

A bajorok szintén a 6. században kényszerültek elismerni a frank fennhatóságot, de ők nagyobb mértékben megtarthatták belső önállóságukat, mint az alemannok. A 6. század közepén tűnik fel az első bajor herceg, Garibald, aki a források egyértelmű tanúsága szerint frank származású volt. Ő alapozta meg az Agilolfinger nemzetség örökletes hercegi hatalmát. Az Agilolfingok lényegében királyként uralkodtak országuk felett. Szervezték az egyházat, önálló külpolitikát folytattak, s az ő kezdeményezésükre foglalták írásba a 8. században a bajor népi szokásjogot (*Lex Baiuwariorum*). Odilo herceg (736–48) a bajor törzsi arisztokráciával szemben a frankokra támaszkodott, s Martel Károly lányát vette feleségül. Fia, III. Tassilo (748–88) 757-ben *homagium*ot, azaz hűbéri fogadalmat tett Pippinnek. A frank király vazallusává lett bajor herceg évi adót fizetett hűbérurának, és meghatározott számú katonával segítette őt hadjárataiban.

Pippin figyelme ezután dél felé fordult: 759-ben visszafoglalta Septimaniát és Narbonne városát az araboktól, majd Aquitánia ellen indult, ahol Waifar herceg teljesen önálló uralkodóként viselkedett. Aquitánia hódoltatása azonban nem ment könnyen, az aquitánok 8 évig ellenálltak, s Pippinnek csak 768-ban sikerült úrrá lennie a hercegség felett. Kis Pippin 768-ban meghalt, birodalmát két fia, a 26 éves Károly és a 17 éves Karlmann örökölte. A két testvér között hamarosan nyílt háborúval fenyegető ellentét alakult ki. Karlmann azonban 771-ben váratlanul meghalt, s ezzel Károly lett a birodalom egyedüli ura.

4. *Nagy Károly hódításai*

Nagy Károly (768–814) egyeduralkodóként folytatta elődei hódító, terjeszkedő politikáját. Hosszú uralkodása szinte minden évében vezetett valamerre hadjáratot. Aquitániát, amelynek népe újra és újra igyekezett szabadulni a „barbár" frankok uralmától, már 769-ben elfoglalta, s ott is megkezdte a frank grófsági rendszer kiépítését. Ezután a langobardokkal számolt le. Desiderius langobard király, akinek lányát Károly feleségül vette, Pippin halála után ismét a pápai terület rovására kezdett terjeszkedni, s 772-ben sorra elfoglalta annak városait. Károly megpróbált közvetíteni, de mivel nem járt eredménnyel, elűzte langobard feleségét, és 773-ban hadseregével átkelt az Alpokon. Elfoglalta Veronát, majd hosszú ostrom után a langobard királyok székhelyét, Paviát is. Paviában 774-ben a langobardok királyává koronázták. Uralkodói címe ettől kezdve: *„Károly, Isten kegyelméből a frankok és a langobardok királya és a rómaiak patriciusa."* (*„Carolus gratia Dei rex Francorum et Langobardorum atque patricius Romanorum."*) A langobard királyság belső berendezését érintetlenül hagyta, bár a fontosabb városokba frank grófokat nevezett ki. Spoleto és Beneventum langobard hercegeit meghagyta birtokukban, csak évi adó fizetésére kötelezte őket.

Károly 774-ben Rómába is ellátogatott, s megerősítette apja területi adományát a pápának. A pápai államot újabb területekkel (Viterbo, Orvieto, Bologna, Ferrara, Terracina) egészítette ki. Ekkor már Bizánc névleges fennhatósága is megszűnt Róma felett: addig a pénzeken a császár neve és képe szerepelt, s az okleveleket a császár uralkodási évei szerint datálták, I. Hadrianus pápa (772–95) viszont 784-től kezdve a saját nevével és képével kezdett pénzt veretni, s okleveleit

saját pontifikátusa szerint datálta. Ezzel juttatta kifejezésre, hogy szuverén államfőnek tekinti magát. Ez a szuverenitás azonban csak Konstantinápollyal szemben érvényesült, Nagy Károllyal és utódaival szemben a pápa egyre inkább függő viszonyba került. Károly 781-ben és 787-ben kénytelen volt Itáliába visszatérni, hogy a Bizánccal szövetkező beneventumi herceget a frank hegemónia elismerésére kényszerítse. Ez alkalomból napirendre került a Bizánchoz fűződő viszony kérdése is. Károly elismerte a dél-itáliai bizánci birtokokat, s egyik leányát eljegyezte a gyermek bizánci császárral, Konstantinápoly viszont tudomásul vette a Rómában és a pápai államban történteket. A jó viszony azonban nem tartott sokáig: a bizánci anyacsászárnő, Iréné egyházpolitikája sértette Károlyt, aki 787-ben felbontotta a jegyességet, majd elfoglalta Isztriát, melyet Bizánc a maga birtokának tekintett.

A frank birodalom déli szomszédja az Ibériai-félszigeten a Córdobai Emirátus volt. Az emirátusban jelentkező belső ellentéteket kihasználva Károly – néhány mohamedán előkelő hívására – 778-ban hadjáratot vezetett a mórok ellen. Pamplona és Gerona elfoglalása után azonban a frankok Zaragoza ostrománál kudarcot vallottak. A visszavonuló frank sereg utóvédjét a Pireneusokban, a roncesvallesi szorosban a baszkok tőrbe csalták és lemészárolták. Itt vesztette életét többek között Hroutland breton őrgróf, aki később a híres lovagi eposz, a *Roland-ének* hőse lett. Ezután az arabok állandóan betörtek a frank birodalom déli területeire. Ennek megakadályozására Vilmos, Toulouse grófja, majd Károly fia, Lajos aquitániai alkirály szerzett területeket a Pireneusok déli előterében: elfoglalták Geronát, Leridát, Barcelonát és Tortosát, és a 9. század elején a Pireneusok és az Ebro folyó közötti területen megszerveződött a Hispániai őrgrófság, Barcelona székhellyel.

772-ben kezdett Károly legnehezebbnek bizonyuló katonai vállalkozásába, a még pogány szászok leigázásába, amellyel már nagyapja és apja is próbálkozott – nem sok eredménnyel. Erről a vállalkozásról írta Einhard: *„Nem volt még egy hadjárat, amely hosszasabban, kíméletlenebbül és a frankok népére nézve nehezebb körülmények között folyt volna, mint ez,* [...] *amelyet mindkét fél páratlan elszántsággal viselt, egyfolytában harminc álló esztendőn keresztül."* Valóban: Szászföldön csak 804-ben állt helyre a béke.

A szászok nem alkottak egységes államot, törzsekre tagolódva éltek. A legfőbb politikai hatalmat a népgyűlés testesítette meg, amelyet évente egyszer tartottak a Weser folyó melletti Marklóban. Minden területi egység – *gau* – 12 nemest, 12 közszabadot és 12 félszabadot küldött a gyűlésre. A szász társadalom nagyrészt földművelő, állattenyésztő közszabadokból (*frilinge, ingenui, liberi*) állt. Az uralkodó réteget a törzsek és nemzetségek vezetői, a „nemesek" (*edelinge, nobiles*) alkották, akiknek vérdíja hatszorosa volt a közszabadokénak. A félszabadok (*laten, liti, liberti*) vérdíja fele volt a szabadokénak. E társadalmi csoportok között szigorúan tiltották a házasodást. Központi kultuszhelyük a Weser folyó partján elterülő szent liget volt, ahol egy hatalmas fatörzsben tisztelték Wodan istent, akinek papjaik és papnőik áldozatokat mutattak be. A papok nevezték ki évente az egyes szállásterületek, a *gauk* elöljáróit, a grófokat.

A szászok szívós ellenállást tanúsítottak mind a frank hódítókkal, mind a keresztény hittérítőkkel szemben. A frankok állandóan újra és újra hadjáratot voltak kénytelenek vezetni ellenük. A szászok látszólag behódoltak és hűséget esküdtek, de amint a frank sereg elvonult, azonnal fellázadtak. A lázadó szászok vezetője Widukind dux volt. A frank seregeket hittérítők követték, s az elfoglalt területeken bevezették a frank grófsági rendszert, de az átmenetileg elért eredményeket mindig elsodorta a szászok újabb felkelése. Károly, türelmét vesztve, 782-ben mintegy 4500 szászt kivégeztetett, s erőszakkal kereszteltette meg a szász gyermekeket. Miután a kemény megtorlás sem vezetett eredményre, Károly megegyezést keresett a szász vezetőkkel. 785 karácsonyán Widukind és kísérete megkeresztelkedett. Néhány év békesség után, a 790-es években került sor az utolsó nagyobb szász felkelésre. A béke véglegesen csak a 9. század elején állt helyre. Károly sok ezer szászt széttelepített a birodalom tartományaiban, helyükbe frank telepeseket ültetett. 802-re készült el a szász szokásjog írásba foglalása, a *Lex Saxonum.* Szászföldön is kiépült a grófsági szervezet, a szászok lassan kereszténnyé lettek, templomok, kolostorok épültek, püspökségek (Münster, Paderborn, Osnabrück, Hildesheim, Halberstadt, Bréma) szerveződtek. A frank birodalom keleti határa ezentúl az Elba mentén húzódott. A felkelések során nagyrészt megsemmisült törzsi vezetőréteg helyét új, vegyes eredetű birodalmi arisztokrácia foglalta el.

A frankok ellen fel-fellázadó szászokat támogatták nyugati szomszédaik, a tengerparton élő frízek is. Náluk angolszász misszionáriusok (Willibrord, Bonifác) dolgoztak a 7. század közepétől, de nem tudtak jelentős eredményeket elérni. 785-ben Károly elfoglalta Frízföldet, grófságokra osztotta, s élükre frankokat állított. Itt is erőszakkal tudták csak elérni a lakosság megkeresztelkedését. A birodalomba való végleges betagolódás jelképe itt is a népi szokásjog írásba foglalása volt 802-ben (*Lex Frisonum*).

A keresztény bajorokkal szemben, akik már a 6. század óta kapcsolatban álltak a frank birodalommal, Károly türelmesebb politikát folytatott, mint a pogány szászokkal szemben. A bajor herceg, III. Tassilo már Pippin iránt sem teljesítette a 757. évi hűségesküben vállalt kötelezettségét, s igyekezett mindinkább függetlenedni a frank királytól, bár anyai ágon rokonságban állt a Karolingokkal. Felesége langobard királylány volt, ezért a frank uralommal elégedetlen langobardokkal keresett kapcsolatokat. Károly figyelmeztetésére a herceg 781-ben a wormsi birodalmi gyűlésen megújította hűségesküjét. 787-ben azonban már nem volt hajlandó erre, ezért Károly hadjáratot indított ellene. Tassilo ellenállás nélkül behódolt, de a frank sereg távozása után az avarokkal szövetkezett. Erre Károly elfogatta és hűtlenségi pert indított ellene. Halálra ítélték, családját pedig megfosztották minden birtokától. Károly végül kegyelmet gyakorolt, s a herceget családjával együtt kolostorba záratta. Bajorország élére *praefectus*ként sógorát, Geroldot állította. 798-ban Salzburgot érseki rangra emelték. A bajor egyház, főleg a salz-

burgi érsekség és a passaui püspökség igen fontos szerepet játszott a kereszténység elterjesztésében a csehek és a magyarok között.

Bajorországnak a birodalomba való betagolódása után a frankok keleten érintkezésbe kerültek a gyepűit nyugat felé kiterjesztő avar kaganátussal. Kisebb határincidensek és eredménytelen tárgyalások után, 791-ben három frank hadsereg indult az avarok ellen, de jelentősebb eredményt nem sikerült elérniük a sajátos nomád harcmodort alkalmazó, mindent felperzselve visszavonuló ellenféllel szemben. Ez volt az utolsó hadjárat, amelyben Károly személyesen részt vett. 795-ben az avarok körében kitört belviszályt kihasználva a frankok már sikeresebbek voltak, mert elfoglalták és kifosztották a kagán egyik székhelyét (*hring*), s kincsekkel megrakodva tértek haza. 796-ban a kagán meghódolt Pippin itáliai király előtt, a következő évben azonban az avarok fellázadtak, s több évig tartó háborúskodás következett. Ennek az vetett véget, hogy 803-ban a dunai bolgárok Krum kán vezetésével megtámadták a keleti avarságot. A nyugati (pannoniai) avarok főnöke, a *tudun* békét kért, Regensburgban hódolt Károly előtt, és megkeresztelkedett. Példáját hamarosan követte a bolgárok elől a frankokhoz menekülő kagán is. Ezzel Pannonia is frank uralom alá került, a birodalom keleti határtartománya lett, amelynek határát a Duna képezte. Einhard azt írja, hogy az avar háborúk után *„Pannonia teljesen elnéptelenedett"*. Egyébként a frank források áradozva írnak az avaroktól zsákmányolt kincsekről. Az elfoglalt avar területek nyugati részén, az Enns és a Lajta folyók közt létesült az Avaria (*provintia Avarorum*) és a Sclavinia (mert lakói a szláv karantánok voltak) nevű tartomány, amelyeket Bajorország *praefectus*a alá rendeltek. Az ettől délre eső területeket a friauli őrgrófság kapta meg. A Dunántúl (Pannonia Superior) frank felügyeletét a 803-ban szervezett *Oriens praefectura* látta el.

A bajorok és a karantánok megtérése (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*) című irat, amelyet 871 táján Salzburgban szerkesztettek, így ír az avar hadjárat utáni Pannoniáról: Nagy Károly fia, Pippin, aki a hadjáratot vezette, *„Alsó-Pannoniának a Balaton tava környékén elterülő része fölé, amely a Rába nevű folyón túl terül el a Dráva folyóig, és egészen addig, ahol a Dráva folyó a Dunába ömlik, Arno salzburgi püspököt nevezte ki, hogy gondoskodjék tanítással és egyházi gondozással a népről, amely a hunokból* [avarokból] *és szlávokból ezeken a részeken maradt. Arno püspök papokat szentelt fel és elküldte őket Szlavoniába, vagyis a karantánok vidékére és Alsó-Pannoniába."* Később – már érsekként – személyesen is eljött, s külön püspököt szentelt fel a pannoniai karantánok számára, Deoderiket. *„A szláv és bajor népek kezdtek megtelepedni és elsokasodni ezen a földön, ahonnan a hunok* [avarok] *elűzettek. Ekkor a császár határőrgrófot nevezett ki"*, sorrendben ötöt.

Érdekesen alakult az 5. században az angolszászok elől Bretagne-ba költözött kelta bretonok viszonya a Frankok Királyságával. A keresztény bretonok már a 6. században a frankok adófizetői lettek, de nem kerültek szorosabb kapcsolatba a frank állammal. Károly 786-ban hadjáratot indított a félszigetre, de csak kis részét sikerült elfoglalnia, s megszervezte a breton őrgrófságot (*marca Britannica*). A bretonok évi adófizetés ellenében továbbra is megőrizték viszonylagos önállóságukat. Laza függő viszonyba (adófizetés) kerültek a frank birodalommal az Elba és az Odera között élő szláv törzsek közül az obodriták és a vilcek, míg a Saale és az Elba között lakó szorbok földjén Károly őrgrófságot létesített. Ugyancsak adófizetői lettek a birodalomnak a csehek is. A 9. század elején a dánok fosztogatni kezdték a frank birodalom nyugati partvidékét: hajóik eljutottak egészen a Garonne folyó torkolatvidékéig. A frankok 808-ban és 810-ben vezettek hadjáratot ellenük, amelyek eredményeként az Elbától északra megszervezték a dán őrgrófságot.

5. *A „keresztény császárság" felújítása*

Nagy Károly halálakor az uralma alatt álló terület mintegy 1,2 millió négyzetkilométerre, lakosainak száma 15-18 millióra becsülhető. A hódítások nagyobb részét szervezetileg, közigazgatásilag betagolták a birodalomba. Egyes újonnan szerzett területeken határ menti őrgrófságokat szerveztek. Végül a birodalmat a tőle lazábban függő, adófizető, de saját szervezetüket, intézményeiket megtartó népek (bretonok, elbai szlávok, csehek), illetve tartományok (beneventumi hercegség, pápai állam) vették körül. Nagy Károly birodalma a Brit-szigetek és Északnyugat-Hispánia kivételével felölelte az egész akkori nyugati, latin rítusú kereszténységet. A korabeli krónikások Károly birodalmát Európával azonosították, Károlyt „Európa urának" nevezték, a költő Angilbert pedig „Európa atyjaként" (*Pater Europae*) magasztalta. A 754-ben készült *Mozarab Krónika* szerint Martel Károly az arabok visszaverésével az „európaiakat" (*Europenses*) védelmezte meg a közös ellenséggel szemben. A középkori Európa-tudat megjelenése tehát a Karolingokhoz, Nagy Károly birodalmához kapcsolódik. Ennek a keresztény Európának a keleti határait Nagy Károly birodalmának kiterjedése húzta meg első ízben markánsan az Elba, a Saale és a Duna folyása mentén

Egy ilyen méretű, az egész *populus Christianus*t magába foglaló birodalom ura már nem egyszerű király. Károly környezetében és Rómában egyaránt úgy gondolták, hogy Nyugaton is elérkezett a római császárság felújításának ideje (*renovatio Imperii Romani*). Ezen természetesen Nagy Konstantin keresztény császárságát értették. Károly egyik közeli munkatársa, Alkuin a királyhoz írt leveleiben már 796-ban *imperiale regnum*nak (császári királyságnak) nevezte a birodalmat, s nála szerepel először az *Imperium Christianum* elnevezés is. Alkuin szerint Károly hatalmasabb, bölcsebb s a kormányzatban kiválóbb, mint a világ másik két legfőbb méltósága, a pápa és a konstantinápolyi császár, akik elvesztették tekintélyüket, ezért csak Károly lehet a „keresztény nép" feje. Valóban: Konstantinápolyban éppen egy nő uralkodott: Iréné császárné, aki letaszította a trónról és megvakíttatta saját fiát, VI. Konsztantinoszt. A 795-ben frank támogatással meg-

választott III. Leó pápa helyzete pedig igen ingatag volt Rómában. A rómaiak súlyos bűnökkel vádolták s tettleg bántalmazták. A római helyzet rendezése Károlyra várt, hiszen ő volt az egyház védelmezője. A pápa ennek jeleként elküldte neki Róma város lobogóját és Szent Péter sírjának kulcsát, s a rómaiak elől Károlyhoz menekült oltalomért.

Károly 800 őszén érkezett Rómába. A pápa elleni vádak ügyében vizsgálatot rendelt el, s miután az megesküdött, hogy ártatlan, visszahelyezte őt pozíciójába. December 25-én került sor a császárkoronázásra a Szent Péter-bazilikában. A korabeli pápai és birodalmi évkönyvek így emlékeznek meg az eseményről: *„És mivel akkor a görögöknél megszakadt a császárok dinasztiája és felettük a hatalom asszonyok kezében volt, az látszott helyesnek az apostoli Leó pápa, a pápai tanácsban részt vevő összes szent atyák, valamint a többi keresztény nép előtt, hogy a frankok királyát, Károlyt császárnak nevezzék, hiszen ő tartja hatalmában Rómát, ahol mindig a császárok székhelye szokott lenni, de uralkodik a többi székvárosok felett is végig Itáliában, Galliában és Germániában.” „Az Úr születésének ezen a szent napján, mikor a király mise közben Szent Péter apostol sírja előtt elmondott imádsága után felemelkedett, Leó pápa megkoronázta, a római nép pedig ezt kiáltozta: Éljen és győzedelmeskedjék Carolus Augustus, az Isten által megkoronázott nagy, békét teremtő császár! A magasztalások elhangzása után a pápa olyan tiszteletben részesítette, mint a régi uralkodókat, Károly pedig a patricius név helyett felséges császárnak* [imperator et augustus] *neveztette magát.”*

Életrajzírója, Einhard szerint Károlynak nem tetszett a dolog: Ekkor *„vette fel a császári és augustusi nevet. De ettől annyira idegenkedett, hogy, amint később megerősítette, azon a napon nem lépett volna be a templomba, ha a pápa szándékát előre tudja.”* Többé nem is ment Rómába. Nem nevezte magát a rómaiak császárának, mint konstantinápolyi kollégája, hanem csak a Római Birodalom kormányzójának, s a frank és langobard királyi címet viselte továbbra is. Császárrá koronázása után hivatalos címe így hangzott: Károly, a legkegyelmesebb, felséges, Istentől megkoronázott nagy és békét hozó császár, aki a Római Birodalmat kormányozza és aki Isten irgalmából a frankok és langobardok királya (*Carolus serenissimus augustus a Deo coronatus magnus pacificus imperator Romanum gubernans imperium, qui et per misericordiam Dei rex Francorum atque Langobardorum*). Egyetlen életben maradt fiát, Lajost 813-ban Aachenben maga koronázta császárrá, minden pápai közreműködés nélkül. Hasonlóképpen történt 817-ben Lothar koronázása is. Mindez arra utal, hogy a császárrá koronázást másképp értelmezték Rómában, s másképp a császár környezetében.

Rómában a 8. században készült a Konstantin-féle adománylevélnek (*Donatio Constantini, Constitutum Constantini*) nevezett hamisítvány, amely szerint Nagy Konstantin, midőn áttette székhelyét Bizáncba, a lateráni palotát és a császári jelvényeket, valamint egész Itáliát és az összes nyugati tartományt átadta I. Szilveszter pápának, *„mert nem jogos, hogy ott, ahová az égi császár a papi fejedelemséget és a keresztény vallás fejét rendelte, világi császár is hatalmat gyakoroljon”.*

A fiktív adománylevél arra szolgált, hogy alátámassza a pápai kúriában kialakított elméletet, amely szerint Nyugaton a pápa rendelkezik a császársággal, s ő ruházhatja át arra, akire akarja. Ezt akarta kifejezni az a mozaik is, amelyet III. Leó pápa éppen 799-ben rakatott fel a lateráni palotában. Ezen Szent Péter a pápának a lelki hatalmat jelképező *palliumot*, Károlynak pedig a világi hatalmat és az egyházvédői szerepet jelképező zászlót nyújtja át. Károly hatalma tehát nem közvetlenül Istentől, hanem Szent Pétertől származik, akinek földi helytartója, *vicariusa* a római pápa. A középkor nagy politikaelméleti vitájában, hogy ki a valódi örököse a római császárságnak, a pápaság dolgozta ki először a saját elméletét: a császárság Nagy Konstantin adományaként a pápára szállt (*translatio imperii ad papam*).

Károly felfogása szerint viszont a császárságot, a „keresztény nép” kormányzását közvetlenül Isten bízta reá, s ennek alapja kizárólag a saját politikai és katonai hatalma, a frank birodalom. Császári pecsétjén a RENOVATIO ROMAN(ORUM) IMP(ERII) feliratot olvassuk, s már a koronázás előtti években az antik műveltség megújítójaként, helyreállítójaként ünnepelték. Saját magát tekintette az *Imperium Christianum* urának, s nem a pápát, akit ő helyezett vissza tisztségébe, s akinek „alázatos engedelmességéről” ír egyik levelében. Ezért nem tetszett neki a pápa személyét és a római nép szerepét előtérbe helyező koronázási szertartás, amely azt a látszatot keltette, mintha a pápa iktatta volna őt be a császári méltóságba. A császárkoronázás természetesen megdöbbenést keltett Konstantinápolyban, ahol a római császárságot egynek és oszthatatlannak tekintették. Végül azonban tudomásul vették a Nyugaton kialakult új helyzetet. I. Mihály császár 812-ben követeket küldött Aachenbe, akik a frankok által elfoglalt Velence és Dalmácia visszaadása fejében elismerték Károly *baszileusz* (császár) címét. Károly sohasem nevezte magát a „rómaiak császárának”, a konstantinápolyi császárok azonban ettől kezdve hangsúlyozottan kiemelték, hogy ők viszont azok (*baszileüsz tón Rómaión*). Tény, hogy a keresztény világnak ettől kezdve két császára volt.

6. A Karoling-állam szervezete

A Karolingok a Meroving politikai intézményeket fejlesztették, építették tovább. A király csak Istennek felelős, hatalma elvben korlátlan. Övé az uralkodói hatalom – a *bannum* – teljessége: a parancsolás, a tiltás és a büntetés hatalma. Feladata a közbéke fenntartása, az egyház, az özvegyek és árvák, s általában a gyengék védelme. Valamennyi felnőtt férfi alattvalója általános hűségesküt tett Károlynak, aki ezt az eskütételt többször megismételtette. Bár elvben mindenben a király döntött, a szokásjog megkívánta, hogy döntései előtt meghallgassa az udvari tisztségviselők, a tanács és a birodalmi gyűlés véleményét. Károly a birodalom egyes részeinek kormányzását felnőtt fiaira bízta. 781-ben Pippint Itália, Lajost

Aquitánia alkirályává nevezte ki. A trónutódlás nem volt pontosan szabályozva. Elvben a királyi család minden felnőtt férfi tagja jogosult volt a trónra. A birodalom felosztását fiai között Nagy Károly és utóda, Jámbor Lajos már életében maga elvégezte, többször is (mert egyes fiaik meghaltak). Károly 806-ban három fia között osztotta fel a birodalmat (*divisio regnorum*). Azonban Pippin 810-ben, Károly pedig a következő évben meghalt. Ezért legkisebb fiát, Lajost 813-ban Aachenben császárrá koronázta.

Az általános birodalmi gyűlés (*placitum generale, generalis conventus*) rendszerint az az évi hadjárat előtt gyűlt össze, s elvileg tagja volt minden szabad, fegyverforgató férfi, ezért rendszerint összekapcsolódott a seregszemlével. Korábban márciusban tartották (márciusi mező, *campus martis*), 755-ben viszont áttették májusra (májusi mező, *magiscampus, campus maii*), mert a hadseregben megnőtt a lovasok száma, ezért meg kellett várni a fű kizöldülését. Itt hirdették ki az uralkodó rendeleteit, amelyek ezáltal törvényerőre emelkedtek. E törvények neve a leggyakrabban *capitulare*, de szerepelnek *capitulum, decretum, edictum* néven is. *„A törvény a nép hozzájárulásával és az uralkodó akaratából születik"* – mondja az egyik *capitulare.* Nagy Károly gyakran egy második általános gyűlést is tartott, amelyen csak a birodalom vezető tisztviselői és főpapjai vettek részt.

A központi kormányzatnak sokáig nem volt állandó székhelye. A királyi udvar – akkori „hivatalos" nevén: a palota (*palatium*) – állandóan járta a birodalmat, hol az egyik, hol a másik királyi birtokon szállt meg egy-két hónapra. A Karoling-család birtokai több száz különböző birtoktestből (*fiscus, Pfalz*) álltak, ezeken nagyszámú, nagyrészt fából épült palota állt. Ezek a családi birtokok zömükben a Szajna és a Rajna közötti területen feküdtek (Heristal, Quierzy, Nimwegen, Köln, Ingelheim, Thionville). Nagy Károly uralkodásának vége felé az aacheni palota – amelynek kápolnája ma is látható – egyre inkább állandó székhellyé vált. Ebben valószínűleg szerepet játszott a már a rómaiak által is kedvelt gyógyvíz. Károly ugyanis *„gyönyörűségét találta a természetes hévizek gőzében* – írja Einhard –, *és gyakran edzette testét úszással. Ezért építtetett Aquae Graniban királyi palotát, és életének utolsó éveiben megszakítás nélkül itt lakott haláláig. A fürdőbe nemcsak fiait, hanem az udvari méltóságokat és barátait, sőt néha még kísérőinek és testőreinek csoportját is behívta, úgyhogy akárhányszor százan vagy még többen is fürödtek egyszerre".*

A királyi udvar, a „palota" a király körül állandóan szolgálatot teljesítő, őt mindenhová elkísérő tisztviselőkből állt. Az udvar rendjét a *De ordine palatii* című iratból ismerjük, amely Hincmar reimsi érsek († 882) megfogalmazásában maradt ránk, de eredete Nagy Károly korára nyúlik vissza. Az udvari tisztségek elnevezése jól mutatja, hogy azok a királyi házban végzett valamilyen konkrét feladatból, szolgálatból fejlődtek ki. Az udvartartás élén a palotagróf (*comes palatii*) állt, aki a királyt a bíráskodásban is segítette, sőt helyettesítette is. A *senescalcus* („öreg szolga", később: *sénéchal*) az ellátás, élelmezés főnöke volt; a pohárnokmester (*magister pincernarum*) az italokért felelt; a kamarás (*camerarius*) a kincstárra felügyelt, az ő beosztottai voltak a *sacellarii*; az istállógróf (*comes stabuli*, francia: *connétable, constable*) hatáskörébe tartoztak a lovak és a kocsik, s ő szervezte az udvar utazásait, a marsallok (*marescalcus*, francia: *maréchal*) segítségével. A palotán belül külön szervezetet alkotott a királyi kápolna (*capella*), tagjai a káplánok (*capellani*), vezetője (*capellanus palatii nostri, summus capellanus*) magas rangú főpap, a központi kormányzat igen fontos személyisége, a király egyik főtanácsadója volt. A kápolna klerikusai végezték a kormányzat írásbeli munkáit (*notarius, cancellarius*) a királyi kancellár (*cancellarius noster*) irányításával. A kancellár őrizte a királyi irattárat (*archivum palatii*).

A királyi tanács (*consilium*) ekkor még az uralkodó informális tanácsadó testülete volt, állandó szervezet nélkül, azok a főtisztviselők, arisztokraták, főpapok, és nagyhűbéresek (*vassi dominici*) vettek benne részt, akik éppen az udvarban tartózkodtak. Az uralkodót a hatalmas kiterjedésű birodalom kormányzásában a királyi küldöttek (*missi dominici*) segítették: a király által bizonyos rendszeres vagy alkalmi feladatok elvégzésére, a helyi kormányzatok (a grófok) ellenőrzésére kiküldött és utasítással ellátott tisztviselők. Idővel kialakultak állandó *missus*párok (rendszerint egy gróf és egy főpap), s ezek számára egy meghatározott, több grófságból álló működési terület volt kijelölve (*missaticum*), amelyet évente be kellett járniuk.

A király és az udvar fő jövedelmi forrása a királyi birtokok hatalmas komplexuma (*fiscus, villa*) volt, amelynek kezelését a *Capitulare de villis* szabályozta. Ezenfelül a pénzverés, a vámok (*teloneum*) hoztak némi jövedelmet, ehhez járult a bíróságok által kiszabott bírságok kétharmad része (*fredus*). Rendszeres közadót már nem szedtek. Az általános gyűlésen megjelent előkelőknek ajándékot kellett hozniuk az uralkodó számára (*dona annualia*). Végül számításba kell vennünk a függő országok és népek évi adóját is, amelyet gyakran természetben róttak le (a szászok például lóval).

Károly fontos pénzreformot hajtott végre birodalmában. A 8. század elejére az aranypénz eltűnt, kivonták a forgalomból, s kincsképzésre használták. Helyét a csökkenő áruforgalom számára megfelelőbb, kisebb értékű ezüstpénz foglalta el. Károly ezüstdénárokat és féldénárokat (*obulus*) veretett. Egy font (*libra*, 491 gramm) ezüstből 240 dénárt vertek. 12 dénár ért egy solidust, 20 solidus pedig egy librát. A solidus és a libra ún. számolópénz volt, vagyis ilyet nem vertek, csak számoltak vele. A Karoling-dénár értékálló pénz volt, s a 13. századig ezen alapult egész Európa pénzrendszere. Károly a pénzverő műhelyeket állami felügyelet alá helyezte. A dénárok és az obulusok megfeleltek a helyi piacok és vásárok igényeinek, a távolsági kereskedelemben viszont az arab és bizánci aranypénzeket használták. A pénz ebben az időben nem csupán fizetőeszköz volt, hanem általános értékmérőül is szolgált. A különböző termékek, szolgáltatások, adók értékét dénárban határozták meg, de többnyire természetben, terményekkel fizették vagy ledolgozták.

Károly uralkodásának második felében már némi gazdasági fellendülés is megfigyelhető: a források bizonyos területeken – elsősorban a Rajna és a Loire között – irtásokról, új falvakról adnak hírt. A kereskedelem is újra megélénkült, ha nem is a Mediterráneumban, de északon: a 9. század első felében Quentovic és Duurstede kikötői meglehetősen forgalmasak maradtak, a fríz folyami hajók pedig továbbra is járták a Scheldét, a Meuse-t és a Rajnát, s az Északi-tenger mentén parti hajózást folytattak. Az említett folyók mentén kereskedőtelepek (*portus*) jöttek létre. Ennek az átmeneti fellendülésnek a 9. század közepén a vikingek és az arabok rablóhadjáratai vetettek véget.

A birodalom területi egységekre volt felosztva, amelyeknek neve a forrásokban: *comitatus, pagus, grafia, gawi, gowe* (mai német *Gau*). Egy-egy grófság élén a *comes* vagy *grafio* állt, akit az uralkodó nevezett ki, s bármikor visszahívható volt. A forrásokból név szerint ismert grófok többsége austrasiai volt, s mintegy fele rokonságban állt a Karolingokkal. A tisztség ellátásáért a gróf birtokot kapott (*beneficium, honor*), amely nem volt örökölhető. Ezen felül őt illette a bírságok, vámok egyharmada, valamint a beszállásolás joga (*descensus*), ami annyit jelentett, hogy utazásai során a lakosság köteles volt őt – kíséretével együtt – ellátni. A gróf a király megbízottja, képviselője volt, s a grófság területén a király nevében ő gyakorolta a *bannum*ot, azaz kihirdette és végrehajtotta a törvényeket, fenntartotta a rendet, bíráskodott és hadba hívta a fegyverforgató szabad férfiakat. Helyettese az algróf (*vicecomes, obgrafio*) volt. A grófság kisebb területi egységekre, századokra (*centena*) és *vicariá*kra oszlott, élükön a *centenarius, thunginus* vagy *vicarius* nevű, a grófnak alárendelt tisztviselőkkel. A grófokat a központi kormányzat a *missi dominici* útján ellenőrizte. A birodalom határvidékein létesült őrgrófságok (*marca*) élén álló grófok vagy őrgrófok (*comes marchae, marchio, Markgraf, márki*) szélesebb hatáskörrel, különleges felhatalmazással bírtak a külső támadással szembeni hatékonyabb védekezés érdekében.

A forrásokban van utalás nagyobb területi egységekre, hercegségekre (*ducatus*) is, ezek élén a herceg (*dux*) állott. Bretagne és Beneventum csak laza hűbéres viszonyban volt a birodalommal, s belső autonómiával rendelkezett. A hercegségek a késő Karoling-korban, a 9. században jutnak jelentős szerephez (l. a Capet-ház őseinek, a Robertidáknak a hercegségét a Ducatus Franciae-t, a mai Ile de France területén). A 8–9. században fontos szerepet játszott a Neustria nyugati felében elterülő Ducatus Cenomanicus, amelyet az uralkodó fivére vagy legidősebb fia kapott hercegségül (789-ben az ifjabb Károly), s a 9. században lényegében azonos volt a Szajna és a Loire közötti területtel. A régebbi jelentős hercegségeket, Aquitániát és Gascogne-t Károly felszámolta, s 781-ben királyságot (*regnum*) alakított ki belőlük fia, Lajos számára. Az Itáliai Királyság élére pedig Pippint, majd annak halála után fiát, Bernhardot állította. A két királyság természetesen a birodalom része maradt, s királyaik alá voltak rendelve Károlynak.

Mind az uralkodók, mind a grófok egyik legfőbb feladata az igazságszolgáltatás volt. Ekkor még általában a „személyi jog" elve érvényesült, amely szerint mindenkit annak a népi közösségnek a joga szerint ítélnek meg, amelynek tagja. Ezért foglalták írásba a népi szokásjogokat (száli frank, ripuári frank, alemann, burgund, vizigót, bajor, langobard, szász, fríz). A bírósági eljárás első lépése tehát a „*professio legis*", azaz a kérdés: Milyen jog szerint élsz? Ha a pereskedő felek nem azonos jog szerint éltek, akkor eleinte a frank jog, a 8. században pedig az alperes joga szerint ítéltek. Nagy Károly gondot fordított arra, hogy az újonnan a birodalomba betagolódó germán népek (szászok, frízek) szokásjogát írásba foglalják, illetve a már leírt jogok szövegét felülvizsgálják, kiegészítsék. A Loire-tól délre fekvő területeken és Észak-Itáliában a lakosság túlnyomó többsége a római jog szerint élt, amelyet a *Lex Romana Visigothorum* és a *Lex Romana Burgundiorum* tartalmazott.

A bírósági szervezet négy szintre tagolódott: a *centená*k bíróságai apróbb ügyekben ítélkeztek. A fontosabb ügyeket a megyei bíróság (*mallus*) tárgyalta, melynek üléseit (*placitum*) hathetente tartották a grófság különböző helyein. Elnöke a gróf vagy a *centenarius* (*thunginus*) volt; őt az ítélethozatalban az egyes ülésekre választott alkalmi bírák segítették (*rachinburgi*). Ezeket eleinte a vidék szokásjogát ismerő tekintélyes férfiak (*boni homines*) közül választották ki. Nagy Károly később alaposabb jogi ismeretekkel rendelkező, állandó bírákat (*scabini, échevins*) rendelt a megyei bíróságokra. A *scabini* mellett a vidék kiemelkedő státusú lakói és a gróf vazallusai is részt vettek az ítélethozatalban. A *mallus* ülésein eleinte a vidék valamennyi szabad emberének meg kellett jelennie, ez azonban nagy terhet jelentett különösen a parasztok számára, ezért Nagy Károly évente háromban állapította meg azoknak az üléseknek a számát (*tria placita generalia*), amelyen minden szabad köteles volt részt venni. A *missi dominici* bíróságai több grófság számára fellebbviteli bíróságul szolgáltak. Ez a gyakorlatban úgy történt, hogy évente legalább kétszer a két *missus* elnökölt a *mallus*on. Egyes fontosabb ügyek már eleve idetartoztak. A legfelső fellebbviteli fórum az udvari bíróság volt, ez ítélkezett a legsúlyosabb ügyekben. Elnöke a király vagy a palotagróf, tagjai az előkelők (*proceres* vagy *fideles*), azaz az udvarban tartózkodó grófok, püspökök, apátok.

A bírósági eljárás során a bizonyítás rendszerint a korábban is szokásos formák között történt. A törvénykönyvek pontosan szabályozták, hogy az egyes bűnesetekben hány eskütársat (*coniuratores*) kell felvonultatni. A nemzetségek tagjainak kötelessége volt rokonaik számára ilyen esküsegítséget nyújtani. A burgundoknál szokásos volt a bíróság előtti párbaj. Szívesen alkalmazták az igazság kiderítésére az istenítéletet (*ordalia, iudicia Dei*) is. Nagy Károly idején azonban egyre fontosabbá vált a tanúk szerepe, akiket a grófság szabad emberei közül kellett választani. Bizonyos esetekben – főleg birtokperekben – írásos bizonyítékok használatát írták elő.

A germán társadalmak jogi és morális tudatában igen mélyen gyökeret vert a vérbosszú (*faida*) joga és kötelezettsége. Károly a belső béke érdekében minden eszközzel igyekezett a *faida* gyakorlatát korlátozni, s a szemben álló feleket arra

kényszeríteni, hogy békés úton, kárpótlás fizetésével (*compositio*) rendezzék az ügyet, vagy forduljanak bírósághoz. Amelyik fél erre nem volt hajlandó, azt az uralkodó száműzte, sőt később birtokait is elkobozta. A grófok és a *missus*ok feladatává tette, hogy az ellenfeleket vegyék rá a békés, törvényes rendezésre. A bosszúból történt emberölést ugyanúgy ítélte meg, mint más gyilkosságokat. Sok eredményt nem ért el, ezért többször visszatért a problémára, egyre szigorúbb büntetést helyezve kilátásba. Még 813-ban kelt, utolsó *capitularé*jában is szó van a vérbosszút gyakorló emberekről (*faidosi homines*).

Nagy Károly idején még csak egyházi (püspöki, apátsági) birtokoknak nyújtott kiváltság volt az *immunitas* (*emunitas*), ami annyit jelentett, hogy arra a területre királyi tisztviselő nem léphetett be, s mentes volt minden közteher (adó, vám) alól, sőt, a királyi, illetve a kincstári jövedelmeket (például a *fredust*) is a birtokos élvezte. Mivel egyházi személy bizonyos világi tevékenységeket nem gyakorolhatott, az *immunitas*szal rendelkező egyházi birtokokon ezeket a funkciókat (hadba hívás, bíráskodás, birtokkezelés stb.) laikusokra, ún. *advocatus*okra (német *Vogt*, francia *avoué*) bízták, akik ennek révén egyre nagyobb hatalomra tettek szert.

Nagy Károly a hűbériséget is beépítette az államszervezetbe, ezzel ezt az eredetileg magánjogi viszonyt közjogi, államjogi tényezővé emelte. A hűbériség akkor már általánosan elterjedt a birodalom törzsterületein, sőt a nemzetközi kapcsolatokban is alkalmazták. Ahogy a birodalom a hódítások nyomán növekedett, egyre inkább szükségét látta annak, hogy a kormányzást segítő munkatársait a személyes hűség kötelékeivel is magához kapcsolja. A királyi tisztviselők (*grófok*, *missi*), a püspökök és az apátok a király hűbéresei, vazallusai (*vassi dominici*, *vasalli regis*) lettek, *homagium*ot (*commendatio*) és vazallusi hűségesküt tettek, s szolgálatukért – általában 30 telek (*mansus*) nagyságú – birtokot (*beneficium*) kaptak. A királyi vazallusok pedig a tőlük függő, alacsonyabb rangú tisztviselőkkel léptek hűbéri kapcsolatba (*vassi comitis*). A hivatali hierarchia ily módon hűbéri lánccá alakult át. A királyi vazallusok egy része katonai szolgálatot (várőrség, kíséret) teljesített ellátás ellenében. Károly több *capitularé*ban is szabályozta a hűbéri viszonyt. 802-ben, midőn ismét általános hűségesküt vett alattvalóitól, már a hűbéri fogalomtárat alkalmazta, s azt kívánta, hogy mindenki olyan hűséggel viseltessék az uralkodó iránt, mint a hűbéres hűbérura iránt (*„fidelis sum sicut* [...] *debet esse homo domino suo"*).

A frank hadseregben már Martel Károly bevezette a hűbériséget: a nehézpáncélos lovasok a hűbérbirtok (*beneficium*) jövedelméből szerelték fel magukat. Nagy Károly idején a hadsereg magját a király hűbéresei és azok vazallusai alkották. De még fennállt a szabad férfiak általános hadkötelezettsége (*hostis, ost, lantweri*) is. A gyakorlatban azonban nem lehetett minden szabad férfit hadba hívni. A szabad parasztok jelentős része nem volt képes a szükséges felszerelést és fegyverzetet beszerezni. Ezért sokan nem tettek eleget a király vagy a gróf hadba hívó szavának. Az ilyeneknek igen nagy összegű bírságot (*heriban*) kellett fizetniük. Ez azonban nem oldotta meg a problémát, s a 9. század elejére kialakult az a gyakorlat, hogy több szegényebb szabad együttesen szerel fel és küld hadba egy katonát. A 3 majd 4 egész telekkel (*mansus*) bíró parasztok kötelesek voltak magukat felszerelni és hadba vonulni. Az e minimum alatt lévők többen álltak össze egy katona kiállítására. Egy páncélos lovas kiállításának alapja 12 *mansus* volt, mert a felszerelés, a fegyverzet és az erre a harcmodorra alkalmas nagy testű ló igen sokba került. A nehézlovasság létszáma Károly idejében nemigen haladta meg a 3000-et. Természetesen nem vonult minden alkalommal hadba az összes fegyverforgató férfi. A hadba hívó parancs többnyire bizonyos területeknek szólt, s azon belül is csak meghatározott személyeknek kellett hadba vonulniuk. A 9. század elején a birodalomnak négy hadserege, illetve „hadkiegészítési területe" volt. Mindegyik 6-10 ezer gyalogost, és 2-3000 lovast állított ki (ebből kb. 800 volt a nehézpáncélos lovas). Az egész birodalom együttes haderejе elérhette az 52 ezres létszámot (40 ezer gyalogos, 12 ezer lovas), de szükség esetén, ha „általános mozgósításra" került sor, ez a szám 100 ezer gyalogosra és 35 ezer lovasra emelkedhetett.

Hogy ez az új típusú, páncélos nehézlovasságból álló hadsereg milyen hatást gyakorolt a kortársakra, arra jellemző a Szent Gallen-i szerzetes, „Dadogó" (Balbulus) Notker leírása a 773-ban Pavia ellen vonuló frank seregről: *„Ha úgy látod, hogy a mezőn annyi a vas, mint a kelő vetés a szántóföldön, és hogy a Pó és a Ticino vastól feketéllő tengernyi hullámaikkal a város falaira rázúdulnak, akkor várható, hogy Károly az, aki érkezik.* [...] *És ekkor feltűnt maga a vasércből való Károly, fején vassisakkal, karján vaspántokkal, vaspáncélban, amely befedte vasércből való mellét és széles vállát, baljában a magasra emelt vaslándzsa, mert jobbját mindig győzhetetlen kardján nyugtatta, vaspikkelyek oltalmazták combja külső oldalát* [...] *Szóljak-e még vas lábvértjeiről, amelyek az egész seregben vasból készültek? Pajzsán a vason kívül semmi más nem volt látható. Paripájának heves vére és színe úgyszintén a vasra emlékeztetett. Hasonló volt a fegyverzetük mindazoknak, akik előtte haladtak, mindenkinek, aki két oldalról körülvette, és mindnek, aki követte, és az egész sereg a lehető legjobban hasonlított hozzá. Vassal voltak tele a mezők és az utak. A vas visszaverte a nap sugarait, a vas fénye mellett elhalványult a föld alatti barlangok borzalma. Ó, vas! Jaj, vas – hangzott a polgárok ijedt lármája. A vastól megrendült a falak és az ifjak szilárdsága, elhalt a vének okossága."*

7. A Karoling egyház

Nagy Károly *Imperium Christianum*ában vallási, egyházi ügyekben éppúgy érvényesült az uralkodói hatalom túlsúlya, mint a késő ókori keresztény császárságban. A két hatalom közül a pápának csak az imádkozás passzív szerepe jutott. Jellemző ebből a szempontból Nagy Károlynak III. Leó pápához írt levele: *„a mi*

tisztünk az, hogy Krisztus szent egyházát a külső támadásoktól: a pogányok betöréseitől és a hitetlenek pusztításaitól fegyverrel megoltalmazzuk, belsőleg pedig a katolikus vallás ismeretében megszilárdítsuk. A te tiszted, Szentatya, viszont az, hogy hadseregünket imára emelt kézzel támogasd." A középkorban szokás volt az egyházat különböző allegóriákkal megjeleníteni. Ilyen volt a hajó (*navis*), s felmerült a kérdés: ki az egyház hajójának kormányosa? A Károly munkatársai által szerkesztett *Libri Carolini* szerint az uralkodó. Károly számára Róma nem volt egyéb, mint a birodalom első érseki széke. A pápai állam ügyeibe is minduntalan beavatkozott – a pápa minden tiltakozása ellenére. III. Leó pápa (795–816) végül saját pontificatusi évei mellett Károly uralkodási éveit is feltüntette okleveleiben, elismerve ezzel őt legfőbb szuverén urának. Azt azonban Károly és munkatársai is elismerték, hogy a hit ügyeiben Róma minden egyház felett áll, az ő birtokában van „a hit normája" (*norma fidei*).

A Karoling-kor a teokratikus királyság virágkora. Egyház és állam nem választható szét egymástól. A király magát tekinti a birodalmi egyház fejének. Püspökségeket és érsekségeket szervez, beleszól a püspökök és apátok választásába, megerősíti és beiktatja őket, vagy éppen maga nevez ki új püspököket. A püspökök és apátok a király hűbéresei, akik állami feladatokat is ellátnak. Az uralkodó birodalmi zsinatokat hív össze, ahol ő elnököl, s dönt a hit és az istentiszteleti rend kérdéseiben is. A zsinati határozatokat állami törvényként hirdeti ki, s *capitularé*kban szabályozza az egyház belső viszonyait. A püspöki zsinat gyakorlatilag teljesen egybeolvadt a birodalmi gyűléssel.

Az uralkodó feladata nemcsak a hit és az egyház védelme (*defensio*), hanem a hit terjesztése (*dilatatio*) is. Ennek érdekében Károly – mint láttuk – erőszakos eszközök alkalmazásától sem riadt vissza. Közeli munkatársa, Alkuin azonban ezért megrótta: *„Krisztus nem azt mondta, hogy menjetek és kereszteljetek, hanem azt, hogy menjetek, tanítsatok és kereszteljetek"* – vagyis a térítés egyetlen megengedett eszköze a prédikáció, a tanítás, a szóbeli meggyőzés. Mindenesetre, ha Károly még pogány nép ellen viselt hadat, akkor a katonák nyomában ott jártak a misszionáriusok, s a politikai berendezkedést az egyházszervezés követte.

A Meroving-dinasztia utolsó évtizedeiben a frank egyház siralmas állapotba jutott. Zsinatokat nem tartottak, a püspöki székekben világi életet élő, méltatlan emberek ültek, akik közül sokan nem is voltak felszentelve, csak a jövedelmet élvezték. Az egyházszervezet teljesen szétzilálódott, sok püspökség betöltetlen volt. A frank egyház megreformálásához már Karlmann és Kis Pippin hozzáláttak, Szent Bonifác közreműködésével. A 740-es évek birodalmi reformzsinatai megkezdték az egyházszervezet helyreállítását és egységesítését, a klerikusokra vonatkozó egyházi törvények végrehajtását és a hitélet megújítását. Ez a reformfolyamat Károly és utóda, Jámbor Lajos idején vált teljessé.

Hadrianus pápa 774-ben elküldte Károlynak az egyházi kánonok gyűjteményét, a *Collectio Dionysio-Hadrianát*, amelyet az aacheni zsinat (802) kötelezővé tett az egész birodalmi egyház számára. Károly ezen az alapon szervezte újjá és egységesítette az egyházi hierarchiát. 21 egyháztartományt, érsekséget alakított ki. Megerősítette a püspöki hatalmat, előírta, hogy évente kétszer tartsanak egyházmegyei zsinatot, s azt, hogy a püspökök rendszeresen látogassák egyházmegyéjük plébániáit. A püspöki székek betöltésénél érvényesítette az uralkodó hozzájárulási jogát (*concessio regalis*), ami azt jelentette, hogy a kánoni előírások szerint megválasztott személy csak az uralkodó hozzájárulásával lehetett püspök. De a királyi főkegyúri jog (*jus patronatus regius*) alapján számos esetben – főleg az újonnan szerzett és kereszténnyé lett területeken, mint például Szászföldön – maga alapított új püspökségeket, s ő nevezte ki a püspököket. A püspökségeket kisebb kerületekre, *dékánátus*okra (esperesség) osztotta, amelyek élén a főesperes (*archidiaconus*) állt, aki felügyelte a plébániákat.

A Karoling-korban alakult ki a püspök körül az őt feladatainak ellátásában segítő papok testülete, akiket kanonokoknak (*canonici*) neveztek, mert életük normáit az egyházi kánonok szabták meg. Ezt a testületet később, a 11. században kezdték káptalannak (*capitulum*) nevezni, a számukra készített szabályzat fejezetei (*capitulum*) nyomán. Ezt a szabályzatot (*Regula canonicorum*) Chrodegang metzi püspök († 742) állította össze. Eszerint a püspök és papjai vagyonközösségben éltek, közös imaórákon vettek részt, közösen étkeztek, s napi munkájuk után a közös hálóteremben tértek nyugovóra. Bár a 816. évi aacheni birodalmi zsinat kötelezően előírta a *vita canonicát*, a székesegyház körül tevékenykedő papok közös életét nem lehetett sokáig fenntartani. Először a püspök vált ki a vagyon- és életközösségből, majd a kanonokok is felosztották egymás között a káptalani birtokok jövedelmeit, s külön házat, háztartást kezdtek vezetni.

A kanonokok segítették a püspököt lelkipásztori és egyházkormányzati teendőinek ellátásában, közösen végezték az ünnepélyes liturgiát, s a szerzetesekhez hasonlóan naponta hétszer összegyűltek a *karima* vagy *zsolozsma* elmondására. Naponta kellett – meghatározott sorrendben – misét mondaniuk, s naponta összegyűltek a káptalanházban a szabályok felolvasására és a káptalan ügyeinek intézésére. Fontos feladatuk volt az oktatás, a káptalani iskola fenntartása és vezetése. A káptalan joga lett a püspök megválasztása is. A káptalan idővel funkciók szerint tagozódott, s hierarchikus szervezetet nyert. A káptalan feje a prépost (*prepositus*) volt. Az olvasókanonok (*lector*) vagy a *scholasticus* vezette a káptalani iskolát, s az ő feladata volt a hivatalos okiratok megfogalmazása. A liturgiát az éneklőkanonok (*cantor*) vezette, a templomot és felszerelését az őrkanonok (*custos*) felügyelte, s ő kezelte a káptalan vagyonát is. A főesperesek is tagjai voltak a káptalannak. Az egyházi reform a kolostorokra és a szerzetesi életre is kiterjedt. Helyreállították a fegyelmet, és a birodalom minden kolostora számára kötelezővé tették Nursiai Szent Benedek *reguláját*. A bencés szerzetesség reformját Anianei Szent Benedek dolgozta ki az eredeti *regulá*hoz való visszatérés jegyében, s a 817-ben kiadott *Capitulare Monasticum* rendelte el végrehajtását. Ekkor kapcsolódott össze végérvényesen a bencés szerzetesség a papsággal. Károly halálakor már több mint 800 kolostor létezett a birodalomban.

A *capitularék* és a királyi rendeletek gyakran foglalkoztak az egyház belső ügyeivel, részletesen szabályozták a klérus magatartását, működését. Különösen a papság erkölcseire és tanultságára fordított nagy figyelmet Károly. Mert – szemrehányásaiból kitetszően – mindkettő alaposan rászorult a reformra. Különösen a falusi papság szellemi és erkölcsi színvonala volt igen alacsony. Azt is megdöbbenve tapasztalta, hogy több kolostor küldött az udvarba olyan írásokat, amelyekben *„nemcsak helyes gondolatokat olvashattunk, hanem faragatlan kifejezéseket is, mivel amit az istenes jámborság belülről híven diktált, azt kívülről a csiszolatlan nyelv a tanulmányok elhanyagolása miatt nem tudta kifogástalanul kifejezésre juttatni"*. Ezért biztatta a papokat és szerzeteseket, hogy ne csak a vallás dolgaival foglalkozzanak, hanem mélyedjenek el a tudományok művelésében is, tanuljanak és tanítsanak. Kétszáz évvel korábban Nagy Szent Gergely pápa úgy vélte, hogy az eszményi szerzetes *„scienter nescius et sapienter indoctus"*, azaz *„tudósan tudatlan és bölcsen tanulatlan"*. Nagy Károly új eszményt állított a papok és szerzetesek elé: *„Azt óhajtjuk, hogy ti – miként az egyház katonáihoz* [milites ecclesiae] *illik – bensőleg ájtatosak, kifelé pedig tanultak* [interius devoti, exterius docti] *legyetek, tiszta életet éljetek s művelt emberek módjára tudjatok beszélni."* Részletesen előírta, hogy a papok mit tanuljanak, s a püspökökkel ellenőriztette felkészültségüket. Nagy Károly reformjai tették alkalmassá a *clericus*okat arra a rendkívül fontos értelmiségi szerepre, amelyet a középkor következő századai során betöltöttek.

Károly gondoskodott az egyház és a papság anyagi ellátásáról is. Azt, hogy a hívők termésük egytizedét az egyháznak adják, már a 6. században előírta egy zsinat, de ez a gyakorlatban nem valósult meg. Károly most elrendelte és szigorúan végrehajtotta a tized beszedését. Azt is előírta, hogy a falusi plébánosoknak egy telek (*mansus*) jár, két rabszolgával. A püspökségek és apátságok hatalmas birtokokkal rendelkeztek. 816-ban az aacheni zsinat három kategóriába osztotta őket: az elsőbe a 3–8000 *mansus*szal, a másodikba az 1–2000 *mansus*szal, a harmadikba a 2–300 telekkel bírók tartoztak. A kolostorok közül Szent Gallen és Lorsch 4-4000, Fulda pedig 15 ezer *mansus* tulajdonosa volt. Az egyházi birtokosokhoz képest „szegények" voltak a világi „hatalmasok", akik közt a legfelső csoport 400 *mansus*nál kezdődött. Nagy Károly az összes egyházi birtok számára *immunitas*t adományozott. A vallási élet szempontjából nagy jelentőségű, hogy Károly a birodalomban kötelezővé tette a Nagy Szent Gergely pápa által kidolgozott római liturgiát, elkészíttette az ennek megfelelő új, jó latinságú szertartáskönyveket, s Paulus Diaconusszal prédikációgyűjteményt állíttatott össze az egyházatyák *homiliái*ból a papság számára. Rómában Károlynak annyira megtetszett az ottani egyházi ének, hogy a pápától elkérte „a római egyház legtanultabb énekeseit", hogy az egyházi éneklést a frankoknál is meghonosítsák.

A 8. század végén kiéleződött a viszony a bizánci és a frank egyház között. Nagy Károly és püspökei nem fogadták el a 787-ben Nikaiában tartott 7. egyetemes zsinat döntéseit – jóllehet a pápa elismerte a zsinat ökumenikus, azaz egyetemes jellegét. Egy vitairatban (*Libri Carolini*), valamint a 794-ben Frankfurtban tartott birodalmi zsinaton a bizánciakat egyenesen eretneknek nyilvánították, s kijelentették, hogy most már nem a konstantinápolyi császár az igaz hit védelmezője, hanem Károly. A vita a képrombolás, illetve képtisztelet körül folyt. A 2. nikaiai zsinat 787-ben kimondta, hogy a képeket imádat (*latreia*) nem illeti, de tisztelet (*proszkünészisz*) igen. Nyugaton, a téves latin fordítás (*adoratio* – imádás) miatt félreértették a határozatot, s azt hitték, hogy a zsinat jóváhagyta a képimádást. Ugyancsak növelte a feszültséget a keleti egyházzal a 809. évi aacheni zsinatnak az a határozata, amely előírta a *Filioque* szó beiktatását a hitvallásba (ti. hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik). Ezt a keletiek nem fogadták el, sőt Rómában is csak a 11. században toldották be. A Karoling Birodalomban végrehajtott egyházi reformok több vonatkozásban, főleg a *kánon*ok, a *liturgia* és a szerzetesi *regula* egységesítésével – mégpedig római elvek szerint történt egységesítésével – előkészítették a talajt a 11. század nagy egyházi-vallási megújulása, a gregorián reform számára.

8. *Nagy Károly és munkatársai*

A hatalmas birodalom kormányzatához a királynak munkatársakra, segítőkre volt szüksége, akik a birodalom különböző részein, ahol ő maga nem lehetett jelen személyesen, az ő nevében és az ő megbízásából gyakorolták a *bannum*ot, fenntartották a rendet, és igazságot szolgáltattak. Ebben egyaránt igénybe vette a világi arisztokrácia, valamint az egyház, a püspökök szolgálatait. A Karolingok legfőbb segítője a birodalom igazgatásában a „birodalmi arisztokrácia", amely elsődlegesen hivatali arisztokrácia volt, bár tagjai túlnyomórészt előkelő, „nemesi" vérből származtak. A hercegek, grófok, őrgrófok és egyéb helyi kormányzatot gyakorló főtisztviselők, a király közvetlen tanácsadói és munkatársai az udvarban, valamint a püspökök és a nagy királyi monostorok apátjai tartoztak ehhez a birodalmi elithez, amelyet Kis Pippin és Nagy Károly tudatosan alakított ki maga körül. A hűbéri intézményrendszer bevezetésével ők lettek az uralkodó közvetlen főhűbéresei (*vassi dominici*). Eredetére nézve igen vegyes társaság volt ez: a Meroving-kori *potentes*, a galloromán arisztokratacsaládok mellett helyet kaptak benne az egyes *regnum*ok vezető családjai, de a meghódított népek, főleg a bajorok és szászok előkelői is, ha alkalmazkodtak a frank uralomhoz. Nagyobb részük azonban az austrasiai szabad frank katonáskodó rétegből emelkedett fel az uralkodó szolgálatában. A király hatalmas birtokadományokkal halmozta el őket a birodalom különböző részein. Ez a viszonylag nem túl széles, néhány száz családból álló birodalmi arisztokrácia tarthatott igényt a birodalom legfőbb tisztségeire, ők kerültek az egyes tartományok élére, ők töltötték be a főpapi székeket. Kiemelkedtek közülük azok a családok, amelyek rokonságban álltak a királyi családdal, például az alemann

Udalriching rokonság, ahonnan Károly második felesége, Hildegard származott – valójában harmadik felesége volt, de első asszonyával, Himiltruddal nem kötött törvényes házasságot, hanem germán módra, teljes jogú házasságnak nem minősülő tartós együttélésben (*Friedelehe*) élt vele –, vagy a Welfek, akiknek családjából Jámbor Lajos házasodott.

A birodalmi uralkodó eliten belül is volt bizonyos rétegződés: az egykorú források beszélnek *nobiles*ről és *nobilissimi*ről, ez utóbbiak közül kerültek ki a grófok. De a grófok között is voltak „erősebbek" és „közepesek": *comites fortiores* és *comites mediocres*. Károly 780-ban a legelőkelőbbek (*optimates*) között három csoportot különböztetett meg birtokuk nagysága szerint: *fortiores* (400-nál több *mansus*szal), *mediocres* (200–400 *mansus*szal) és *minores* (100–200 *mansus*szal).

A Karolingok idején, a 8. században kezdett kialakulni a birodalomban a közepes és kisebb „nemesek" nagy jövőjű rétege: a hivatásos katonák (*milites*), a lovagok csoportja, akik katonai szolgálatuk fejében *beneficium*ot kaptak (minimum 12 *mansus*), amelynek jövedelméből felszerelték magukat, és megfelelő életmódot folytathattak. A 8. században már ez a hivatásos nehézlovasság alkotja a frank hadsereg ütőképes magját, bár még ott vannak mellettük a hagyományos „népfelkelők" is. A késő Karoling-korban az egyházi íróknál megjelenik a társadalom három rendre tagolódásának koncepciója: az imádkozók (*oratores*), a harcolók (*bellatores, pugnatores*) és a dolgozók (*laboratores*) rendje (*ordo*: funkcionális társadalmi csoport, nem tévesztendő össze a későbbi politikai értelemben vett „rendekkel"). A harmadikban különbségtétel nélkül benne van az összes fizikai munkát végző, a szabad kisbirtokos paraszttól a rabszolgáig.

Nagy Károly talán kultúrpolitikusként alkotta a legjelentősebbet, ezen a téren gyakorolta a legmaradandóbb hatást az európai fejlődésre. A császárság felújításával az *Imperium Christianum*ban egységes politikai keretet akart adni a nyugati kereszténységnek, a *populus Christianus*nak, de ez a törekvése kudarccal végződött, birodalma hamarosan felbomlott. Kulturális alkotásaival viszont megalapozta a nyugati kereszténység kultúráját, középkori szellemi egységét. Életrajzírója és bizalmas munkatársa, Einhard *magnus clericus*nak nevezte Károlyt. Ez alatt nem azt értette, hogy Károly a klérus tagja lett volna – bár mint királyt annak is tekintették –, hanem arra utalt, hogy műveltségben versenyezhetett kora *clericus*aival. Hiszen jól beszélt latinul, s értett görögül is. Behatóan foglalkozott a hét szabad művészet egyes tárgyaival, s palotájában tekintélyes könyvtárat gyűjtött össze.

Einhard így jellemzi a császárt: *„Megtermett, izmos ember volt, magas növésű, de nem rendkívüli termetű. Feje gömbölyű volt, szeme nagy és eleven tekintetű, orra valamivel nagyobb a közepesnél, haja szépen megőszült, arckifejezése vidámságot és derűt árasztott. Határozott léptekkel járt, egész testtartása férfias volt; hangja tisztán csengett, de testi szépségéhez mégsem volt fogható. Állandóan gyakorolta magát a lovaglásban és a vadászatban. Frank ruhákat viselt: lenvászon inget és ugyancsak lenvászonból készült nadrágot öltött magára, majd egy selyemmel beszegett tunikát és nadrágot; azután lábszárát tekerte körül, s lábára sarut húzott. Télen vidra- és cobolyprémből készült bundával védte mellét és vállát. Efölé kék köpenyt terített és mindig kardot kötött. A külföldi ruhákat lenézte és sohasem engedte, hogy ilyenekbe öltöztessék, kivéve mikor egyszer Rómában Hadrianus pápa kérésére, majd másodszor utódának, Leó pápának könyörgésére hosszú tunikát és chlamyst öltött, s római módra szabott sarut húzott lábára.*

Ételben és italban mértékletes volt, de italban talán még mértékletesebb, mert az ittasságot bárki másban, de leginkább magában és családja tagjaiban igen elítélte. Már étel dolgában nem tudta magát ennyire türtőztetni, és nemegyszer panaszkodott, hogy a böjtölés árt testi egészségének. Lakomákat fölöttébb ritkán rendezett, csakis különös ünnepek alkalmából, de ilyenkor sok embert meghívott. Napi ebédje mindössze négy fogásból állt, ha nem számítjuk a sült pecsenyét, amelyet a vadászok nyársra szoktak húzni. Ezt szívesebben fogyasztotta, mint bármi más ételt. Étkezés közben vagy valami zenét, vagy felolvasást hallgatott. Történeteket és a régiek viselt dolgait olvasták fel neki. Örömét lelte Szent Ágoston műveiben is, különösen az Isten országáról [De civitate Dei] *szóló könyvében. A bor és minden egyéb ital élvezetében annyira mértékletes volt, hogy ebéd közben ritkán ivott háromnál többször. Nyáron a déli étkezés után némi gyümölcsöt evett és csak egyszer ivott, majd levetette ruháit és saruját, akárcsak éjjelre, és pihent két-három órát. Éjszakáit úgy töltötte, hogy négyszer vagy ötször is felébredt vagy leszállt és megszakította az alvást. Nemcsak barátait fogadta ilyenkor, miközben saruit felvette és öltözködött, hanem ha a palotagróf azt jelentette, hogy van valami per, amelyet az ő rendelkezése nélkül nem lehet eldönteni, tüstént bevezettette a perlekedőket is, és mintha a bírói emelvényen ülne, meghallgatta a tényállást és ítéletet mondott. De nemcsak ezt intézte ilyenkor, hanem azt is kiosztotta, amit aznap el kellett végezni, vagy amivel egyik főemberét meg kellett bízni.*

Gazdagon meg volt áldva az ékesszólással, és akaratát könnyedén, világosan ki tudta fejezni. De nem érte be csupán anyanyelvével, hanem nagy buzgalommal tanulmányozta az idegen nyelveket is. Ezek közül a latint úgy megtanulta, hogy latinul és anyanyelvén egyformán tudott beszélni; a görögöt inkább csak értette, de nem beszélte. A szabad művészeteket rendkívüli buzgalommal ápolta, doktorait igen tisztelte és nagy megbecsülésben részesítette. A nyelvtan elsajátítása végett Petrus Pisanus öreg diakonust hallgatta. A többi tudományban a Britanniából való, szász nemzetiségű Alkuin, ugyancsak diakonus, ez a rendkívüli ismeretekkel rendelkező férfi volt a tanítója. Ennek vezetése alatt igen sok időt és fáradságot fordított a retorikának és dialektikának, különösen pedig a csillagászatnak tanulására. Foglalkozott a számolás mesterségével is, és éles elméjével nagy érdeklődéssel szokta vizsgálni a csillagok járását. Próbálkozott az írással is: e célból ágyának vánkosa alatt elrejthető viasztáblákat és kis jegyzőkönyveket szokott magával hordozni, hogy mikor ráérő ideje van, kezét a betűvetéshez szoktassa. De ez a sokáig halogatott és későn kezdett munka már nemigen sikerült neki."

Károly udvari embereivel, barátaival és közvetlen munkatársaival Theodulf, a vizigót származású orléans-i püspök ismertet meg bennünket egy udvari lakoma leírása során: *„Most érkeznek az udvari tisztségviselők. Ott van Maginfried, a kopasz kamarás, buzgó a hadi szolgálatban és fáradhatatlanul serénykedik a királyi trón körül. Hildebald, a szelíd arcú és jóságos lelkű főkáplán szintúgy jelen van. Ott áll, és megáldja a király ételét és italát, és amiből enni kíván, ugyanazt kéri ő is. Alkuint, az uralkodó bizalmasát szintén itt látjuk. Lentulus édes gyümölcsöt hoz. Az esze fürge, minden másban azonban lomha. Mint a hangya, szorgosan siet ide-oda a vézna »Einhardocska«. A kicsiny házikó azonban előkelő vendégnek ad otthont: nagy szellem lakozik soványka mellének belsejében. Egyszer könyveket hoz, máskor művészi kézzel alkotott épületek modelljeit; majd pedig nyilakat kovácsol. Homlokáról kezével törölve a gyöngyöző verejtéket, érkezik Menalcas, de gyakran kisiet, hogy szakácsok és pékek rajától körülvéve ellássa tisztét. Nagy hozzáértéssel megterít, és hordja az ételeket a király feldíszített, magas ülőhelye elé. Itt jön Eppinus, a hatalmas testű pohárnok, és szép edényekben pompás bort kínál. Miután a felszólítás elhangzik, gyorsan körülülik a királyi lakomát. utat engednek az élvezetnek. El veletek – kiáltják –, ti kása- és aludttejtömegek, ma fűszeres ételekkel legyen tele az asztal. Vesznek az étkekből és elfogyasztják a finom fogásokat, bort isznak állva vagy ülve."*

9. A Karoling Birodalom felbomlása

Nagy Károly *Imperium Christianuma* nem volt tartós, halála után három évtizeddel végérvényesen részeire bomlott. Nem járt sikerrel a nyugati kereszténység politikai egyesítése egyetlen birodalmi keretben. A birodalomban sokféle etnikum, civilizáció, mentalitás és nyelv élt egymással keveredve. Nyelvileg a lakosság két nagy nyelvcsaládhoz, a latinhoz (*lingua Romana*) és a germánhoz (*lingua Theotisca*) tartozott. A latin nyelvből ekkorra már kiváltak az újlatin nyelvek. A 9. században az újlatin szövegek mellett megjelentek az első német nyelvemlékek is. A birodalom négy nagy, sajátos történelmi hagyományokkal, civilizációval és etnikai jelleggel bíró egységből állt: Francia (a frank törzsterület), Germania, Aquitánia (a Loire-tól délre fekvő területek) és Italia. A birodalmi egység inkább csak az egyházi írók és a kancelláriai tisztviselők képzeletében élt, a valóságban sokkal kevésbé. A kor kezdetleges kommunikációs eszközeivel egy ilyen kontinentális birodalomban igen nehéz volt áthidalni a nagy távolságokat. Szükségszerű volt, hogy már Nagy Károly alatt regionális kormányzati egységek, királyságok, alkirályságok, *praefecturák*, őrgrófságok alakuljanak ki. Igen erős volt a regionalizmus: az egyes tartományok, *regnum*ok a gyakorlatban önálló életet éltek, s a központi hatalom gyengülésével a 9–10. század folyamán ténylegesen önállóakká váltak. A frankok és a meghódított népek között erős etnikai és kulturális ellentétek feszültek, az egykorú források egymás kölcsönös megvetéséről, gyűlöletéről tanúskodnak. A frank uralkodó-kormányzó réteg túl vékony volt, a tisztségviselők természetbeni ellátmánya (hivatali és hűbérbirtok, a helyi bevételek egyharmada) lehetőséget adott arra, hogy helyi hatalmi pozíciók, tartományuraságok, kiskirályságok alakuljanak ki, s idővel a hűbériség bomlasztó, felaprózódást elősegítő tendenciái is érvényesültek. A birodalom gazdasága, amely a mezőgazdaságon és a nagybirtokon alapult, szerény áru- és pénzforgalommal, szintén nem kedvezett ilyen nagyméretű politikai egység tartós létének. Mindehhez járultak a Karoling-dinasztia állandóan megújuló belviszályai, amelyek a sajátos öröklési rendből, a birodalom állandó újrafelosztásából származtak.

Mindezeket a bomlás irányában ható tényezőket egy erőskezű uralkodó, mint Nagy Károly, ideig-óráig féken tudta tartani (pl. tiltotta katonai kíséretek tartását és magánvárak építését, meghatározta az egyes nagyhűbéresek vazallusainak számát, keresztülvitte a helyi tisztviselők központi ellenőrzését, nem engedte meg a szolgálati és hűbérbirtokok örökletessé válását), de utódai alatt egyre inkább felszínre törtek. Mindehhez járult még a népvándorlás utolsó hulláma, az arabok, a vikingek, majd a magyarok támadása, amely a védekezés hatékonysága érdekében szintén a hatalom felaprózódását segítette elő.

Nagy Károlyt egyetlen életben maradt fia, I. Lajos követte a császári trónon (814–40). „Jámbor" (*Pius*) melléknevе is jelzi, hogy személyében más karakterű uralkodó került a birodalom élére, mint apja. Alapos egyházi nevelésben részesült, s oly erősen élt benne a szerzetesi eszmény, hogy komolyan foglalkozott a kolostorba vonulás gondolatával. Egyik legfőbb tanácsadója Anianei Benedek, a szerzetesi reform kérlelhetetlen harcosa volt. Lajos első dolga volt, *„hogy az aacheni udvart megtisztította az életvidám, könnyelmű elemektől, és Nagy Károly leányait, akiket éppoly intim szálak fűztek a tudomány és költészet múzsáihoz, mint a fecsegő, szerelmes udvaroncokhoz, egyszerűen kolostorba küldte."*

Lajos trónra léptekor megszűntek a hódító háborúk, a birodalom nem terjeszkedett tovább. A belső fejlődés, átalakulás problémái kerültek előtérbe. Lajos uralkodásának első éveiben folytatódott az apja idejében megkezdődött reformtörvényhozás, elsősorban az egyházi viszonyok, a szerzetesi élet további szabályozása. A belső hatalmi viszonyok azonban gyökeresen megváltoztak. Míg Nagy Károly idején a *regnum* és *sacerdotium* közös kormányzatában egyértelműen az előbbié, a világi hatalomé volt az elsőség, most a *sacerdotium* kerekedett felül. 829-ben a párizsi zsinat a királyi szolgálattal (*regale ministerium*) a főpapi tekintélyt (*sacerdotalis auctoritas*) állította szembe. Egy másik zsinat szerint a püspökök tiszte, hogy a királyokat, a királyságok előkelőit és a rájuk bízott népet Isten nevében kormányozzák, s ha szükséges, megdorgálják és megjavítsák (*regnant et corrigant*). IV. Gergely pápa (824–44) megírta Lajosnak, hogy *„a lelkek kormányzata, ami a főpapok feladata, nagyobb dolog, mint a császári hatalom, amely csak az e világi dolgokra vonatkozik"*. Az új helyzetet jól jellemzi az a tény, hogy Lajos, akit apja már 813-ban Aachenben

megkoronázott, 817-ben I. Paschalis pápával ismét megkoronáztatta magát Reimsben. A koronázást követő megállapodásban (*pactum Ludovici*) a császár lemondott Róma feletti joghatóságáról és a pápaválasztásba való beavatkozásról. A császári hatalom gyengülését mutatja, hogy Nagy Károly halálhírére Rómában a frankokat és a frankpárti nemességet – a pápa tudtával és beleegyezésével – lemészárolták, s az eset 823-ban megismétlődött, de a bűnösök büntetlenül maradtak.

817-ben Lajos felosztotta a birodalmat három fia között (*Ordinatio imperii*). Lothart társcsászárrá koronázta – a pápa 823-ban ezt a koronázást is megismételte, újra és újra hangsúlyozva, hogy császár csak az lehet, akit a pápa megkoronáz –, Pippin Aquitániát, (Német) Lajos pedig Bajorországot kapta. Itália Bernhardé, Nagy Károly unokájáé maradt, de mivel ő fellázadt, elvesztette királyságát, s Itáliát is Lothar kapta meg. Lotharnak más elképzelése volt *regnum* és *sacerdotium* viszonyáról, mint apjának, s 824-ben kiadta a *Constitutio Romanát*, amelyben helyreállította a császári felügyeletet Róma felett. Egyfelől biztosította a szabad pápaválasztást a kánoni előírások és a római szokások szerint, másfelől előírta, hogy a rómaiak tegyenek hűségesküt a császárnak, s a megválasztott pápa *„az én hozzájárulásommal ne szenteltessék fel mindaddig, míg le nem teszi az esküt a császár követeinek és a népnek a jelenlétében"*. Lothar néhány év múlva apjával is szembefordult. Lajos ugyanis második feleségétől, a sváb–bajor Welfházból való Judittól született kiskorú fiának, Károlynak is részt adott a birodalomból (826), majd királyi címmel is felruházta (829). Lothar ezt nem fogadta el, majd a másik két fiú is fellázadt apja ellen. A három testvér a 817-es *Ordinatio imperii* helyreállítását követelte. Lajos engedett, s 831-ben új felosztás született, de ez nem volt hosszú életű. A fiúk 833-ban újra felkeltek, s megszerezték a pápa támogatását is. Már majdnem ütközetre került sor, amikor a császárt serege cserbenhagyta, s kénytelen volt fiai kezére adni magát. Ekkor a püspöki zsinat – amely 822-ben egyszer már vezeklésre kényszerítette – kimondta, hogy Lajos bűnös, és emiatt alkalmatlan az uralkodásra. Lajos nyilvános bűnvallomás után kolostorba vonult, trónját pedig Lothar foglalta el. A másik két fiú ekkor Lothar ellen fordult, s arra kényszerítette, hogy elégedjék meg Itáliával. 834-ben a püspöki zsinat Lajost visszavette az egyház közösségébe, s visszahelyezte császári jogaiba, majd 835-ben újra megkoronázták. Jámbor Lajos sorsa jól mutatja, hogy milyen korlátai voltak a kora középkori teokratikus hatalomnak. Az uralkodó, éppúgy, mint a keresztény közösség többi tagja, az egyház ellenőrzése, fenyítő és büntető hatalma alatt állott. Ezt pedig az ország püspökei együttesen gyakorolták a püspöki zsinaton.

838-ban meghalt Pippin, s a császár a birodalom nyugati felét Aquitániával együtt legkisebb fiának, (Kopasz) Károlynak adta. Ez nem tetszett Német Lajosnak, s fegyverrel fordult apja ellen, aki 840-ben meghalt. Utóda, I. Lothar (840–855) erős és egységes császárságot akart, de Német Lajos és Kopasz Károly szembefordult vele, s 841-ben Fontanetumnál (Fontenoy) legyőzték. Lothar nem

nyugodott bele a vereségbe, s ekkor Lajos és Károly 842-ben Strasbourgban, seregeikkel együtt, esküt tettek egymás megsegítésére. Az eskü teuton (ófelnémet) és román (francia) nyelven hangzott el s foglaltatott írásba. Mindkét nyelvnek ez az első ismert írott emléke, kifejezve a birodalom germán és romanizált felének nyelvi elkülönülését. A feszültség végül is békekötéssel oldódott meg, s 843-ban létrejött a verduni szerződés, amely a három testvér között felosztotta a birodalmat. Kopasz Károly (843–77) kapta a nyugati részt, amelynek határa a Rajna torkolatától nagyjából a Maas (Meuse), a Saône és a Rhône folyók mentén húzódott. Német Lajos (843–76) a Rajnától keletre eső területek ura lett. A nyugati és a keleti frank királyság között elterülő széles sáv, Frízföldtől az Alpokig, valamint Itália I. Lothar császáré lett. A testvérek abban is megegyeztek, hogy a három rész tovább nem osztható. A verduni szerződést a kortársak még nem tekintették a birodalom végleges felosztásának. A császárság formálisan fennmaradt, a határokat az egyházi és állami közigazgatási határok figyelembevételével húzták meg. A birodalmi egyház volt az egység legfőbb letéteményese.

A további bomlás azonban elkerülhetetlen volt. I. Lothar császár halála (855) után három fia felosztotta egymás között apja részét. A császári trónt és az itáliai királyságot II. Lajos (855–75) örökölte, II. Lothar az Alpoktól északra eső területeket kapta (Lotaringia, azaz *Lothari regnum*, Lothar királysága), a legkisebb fiú, Károly pedig Provence királya lett. Provence-i Károly 863-ban, II. Lothar 869-ben utód nélkül halt meg. Lotaringiára mind Kopasz Károly, mind Német Lajos igényt tartott. 870-ben a meerseni egyezményben kettéosztották az országot, majd 880-ban a ribemonti egyezményben egész Lotaringiát a keleti frank királyság kapta meg. Ebben az időben kezdik a források a birodalom két részére a *Francia occidentalis* és a *Francia orientalis* elnevezést használni.

II. Lajos császár 875-ben bekövetkezett halálával Lothar ága kihalt, s a császári trónt a pápa támogatásával Kopasz Károly szerezte meg, aki azonban 877-ben távozott az élők sorából. Ezután a Karolingok keleti ága következett: a pápa III. (Vastag vagy Kövér) Károlyt, a keleti frank birodalom királyát fiává fogadta, s előbb Itália királyává, majd 881-ben császárrá koronázta. Őt 885-ben a nyugati frank előkelők is királyukká választották, s így Nagy Károly birodalmának egysége még egyszer és utoljára helyreállt. III. Károly azonban teljesen alkalmatlan volt az uralkodásra, tehetetlennek bizonyult a normannok folyvást ismétlődő támadásaival szemben, ezért hamarosan lemondatták. A birodalom felbomlása végérvényesen befejeződött, felszínre tört a partikularizmus, a politikai hatalom egyre jobban felaprózódott, mindenütt helyi dinasztiák vetették meg a lábukat. Ezek a helyi uralkodócsaládok mind rokonságban álltak a Karolingokkal, s ezen a jogon igényt tartottak a császárságra, amely ekkor már nem volt egyéb puszta címnél. Közülük 891-ben Spoleto hercegének, Widónak sikerült elnyernie a császári koronát, majd vele szemben a pápa Arnulf német királyt, Német Lajos unokáját hívta meg Rómába. Arnulf (896–99) volt az utolsó császár, aki egyenes ágon a Karolingok leszármazottja volt. 911-ben kihalt a Karolingok német ága,

a nyugati, francia ágban pedig már nem akadt épkézláb férfi, aki az uralkodásra alkalmas lett volna.

A 9. század első kétharmadában a császári címért Itália és Burgundia Karolingrokon dinasztiái, valamint frank származású itáliai őrgrófok vetélkednek. Előbb mindegyik eléri, hogy Paviában a lombardok vaskoronájával Itália királyává koronázzák, majd, ha sikerül eljutnia Rómába, valamelyik készséges pápa a császári koronát is a fejére teszi. A sort Dél-Burgundia (Provence) királya, Lajos nyitotta meg, aki 901-ben lett császár, de négy év múlva legyőzte őt Berengár friauli őrgróf, az első itáliai „nemzeti" király, aki 915-ben elnyerte a császári címet, de tényleges hatalma Észak-Itáliára korlátozódott. Őt a Welf II. Rudolf, Felső-Burgundia királya ütötte ki a nyeregből, de neki csak az itáliai királyságig sikerült eljutnia 922-ben. Ellene hívták Itáliába Vienne-i Hugót, Alsó-Burgundia urát, akit 926-ban királlyá is koronáztak, de a császárságig nem jutott el, bár 20 évig tartani tudta magát Itáliában. Hugót II. Berengár, Ivrea őrgrófja űzte el, aki meghagyta Hugo fiának, Lotharnak a királyi címet, s csak annak halála után, 950-ben koronáztatta meg magát Paviában a vaskoronával. Lothar özvegye, Adelhaid I. Otto német királyhoz fordult segítségért, aki át is kelt az Alpokon, feleségül vette az ifjú özvegyet, s belenyúlt az itáliai darázsfészekbe. Ezzel új fejezet kezdődött Itália és a császárság történetében.

V. A KORA KÖZÉPKOR KULTÚRÁJA

1. *Hanyatló kultúra*

A késő Római Birodalomban az 5. századra megvalósult a kereszténység és a görög–római kultúra szintézise. Ezután a népvándorlás során kialakult új európai társadalmakat kellett bekapcsolni ennek a kultúrának a vérkeringésébe. Ezt a feladatot egyedül az egyház volt képes elvégezni, csak ő rendelkezett az ehhez szükséges írástudó emberekkel és intézményekkel. Az első évezred második felének nagy történelmi munkája: a késő Római Birodalomban kialakult antik-keresztény kultúra elterjesztése az európai népek körében, és továbbadása a későbbi korok számára. Ez óhatatlanul színvonalcsökkenéssel, a kultúra vulgarizálódásával járt együtt, hiszen a „barbárok" számára fogyasztható, befogadható formában, leegyszerűsítve kellett azt megfogalmazni. Az ókor és középkor határmezsgyéjén élő és dolgozó keresztény kulturális elit tagjai vállalták ezt a feladatot. Szent Ágoston, a retorika egykori professzora a milánói főiskolán, püspökként vulgáris latin nyelven szólt észak-afrikai híveihez, noha birtokában volt a legtökéletesebb klasszikus irodalmi nyelvnek. Inkább vállalom a rétorok megrovását – mondotta –, de fontosabb számomra az, hogy híveim megértsék Isten igéjét. Caesarius († 543), a dél-galliai Arelatum (Arles) érseke hasonlóan nyilatkozik:

„Az Úr nyája egyszerű nyelven kapja az égi táplálékot. A művelteknek le kell ereszkedniük az egyszerűekhez, mert ők megértik azokat, de fordítva nem."

A keresztény hit és az ókori kultúra egybeötvözése és kibékítése nem volt problémamentes, hiszen az antik alkotások egy része a kereszténységgel szöges ellentétben álló vallási és erkölcsi szemléletet sugárzott. Az első keresztény írók ebből eredő belső konfliktusát jól mutatja az egyik jeles latin egyházatya, Szent Jeromos vallomása: *„Mikor elhatároztam, hogy a mennyország kedvéért elhagyom házamat, szüleimet, nővéremet és atyafiságomat, és jámbor életet élni Jeruzsálembe költözöm, még mindig nem tudtam rászánni magam, hogy elhagyjam könyvtáramat is, melyet Rómában annyi fáradsággal gyűjtöttem össze. És böjtöltem, én szerencsétlen, de átböjtölt napomat Cicero olvasásával fejeztem be; olyannyira behálózott engem amaz ősrégi kígyó."*

Végül is a középkori gondolkodást nagymértékben meghatározó egyházatya, Szent Ágoston volt az, aki a következő századok számára irányt mutatóan meghatározta az antik tudomány és irodalom helyét a keresztény kultúrában: mindezek hasznosak és szükségesek, amennyiben elősegítik a *Szentírás* tanulmányozását és megértését. *„Ha az úgynevezett filozófusok olyat állítanak, ami igaz és egyezik a mi hitünkkel, mint főképpen Platón hívei, azt nemcsak nem kell irtózattal nézni, hanem el kell tőlük venni és a magunk hasznára fordítani.* [...] *A pogány tudományokban nem csupán megtévesztő és babonás mesék vannak, melyeket mindegyikünk, aki Krisztus nevében kivonult a pogányok társaságából, utálni és kerülni tartozik, hanem megtaláltatnak náluk az igazság szolgálatára alkalmas szabad tudományok is, úgyszintén egyes nagyon üdvös erkölcsi szabályok. Ez az ő aranyuk és ezüstjük.* [...] *Mikor a keresztény ember megválik boldogtalan társaságuktól, ezt az aranyat és ezüstöt el kell tőlük sajátítania, hogy az evangélium hirdetésében kellő hasznát lássa."* Ezzel legalább az antik tudomány és irodalom egy része létjogosultságot nyert a kialakuló középkori keresztény műveltségben.

A 6. században véget ért az antik latin kultúrának az az utóvirágzása, amely Rómában és a felbomló birodalom egyes provinciáiban kibontakozott, s amely még a barbár gót királyok udvarában is kivirult. A 7. század elején a *patrisztika* kora is lezárult. Nagy Szent Gergely pápa már tudatosan szembefordult a klasszikus latin kultúrával, s a barbárokhoz szólt. Ettől kezdve a 11. századig nem volt önálló teológiai kutatás Nyugaton. A *Szentírást* és az egyházatyák írásait kivonatolták, kommentálták, sőt idővel már nem is az eredeti művekhez nyúltak, hanem egy-egy korábbi kommentátort magyarázgattak. A teológiai, filozófiai és bármilyen tudományos állítások bizonyításának uralkodó módszerévé a tekintélyekre való hivatkozás vált. Kivonatokat, idézetgyűjteményeket készíteni, kommentárokat kommentálni, *„glossarum glossas glossare"* – ebből állt a tudományos tevékenység. Tiszteletreméltó kivételek azért természetesen akadtak, mint például Johannes Scotus Eriugena († 877), a párizsi palotaiskola tanára, aki görögből is fordított – egyebek között Pszeudo-Dionüsziosz Areopagita műveit, amelyek ké-

sőbb jelentős hatást gyakoroltak a nyugati gondolkodásra –, s a Szent Ágoston és a skolasztika kezdetei közti csaknem hét évszázad legeredetibb nyugati filozófusa és teológusa volt. *Auctoritas* (tekintély) és *ratio* (értelem) vitájában ő az utóbbi mellett foglal állást, és a hittételek magyarázatánál az észt, az értelmes érvelést (*vera ratio*) a tekintély fölé emelte. Amint neve is mutatja, az ír föld szülötte volt, s onnan hozta magával a görög nyelv és a görög atyák ismeretét.

A 6. században elsősorban a frank birodalomban figyelhető meg az írásbeli kultúra gyors hanyatlása. A zsinati akták a papság írástudatlanságáról panaszkodnak, s arról, hogy a vadászat jobban érdekli őket, mint a könyvek. A hanyatlás még az elit szintjén is megfigyelhető: elegendő egybevetni a század végén író Gergely tours-i püspök latinságát a század elején élt Avitus vienne-i püspökével. A 7. században már nemigen akadt senki a Frankok Birodalmában, aki egy hibátlan latin mondatot le tudott volna írni. A hét szabad művészetet sem ismerték Galliában. A klasszikus latin, sőt görög nyelv ismerete, az antik kultúra őrzése és ápolása a 6. századtól a kereszténység nyugati végeire szorult, az ír kolostorokba, majd a 7. századtól az angolszász bencés monostorokba. Angol földön olyan tudósok dolgoztak ekkoriban, mint Beda Venerabilis († 735) vagy a yorki iskola mestere, Alkuin († 804), akit Nagy Károly az udvarába hívott. Történeti, teológiai és filozófiai műveik mellett mindketten fontosnak tartották, hogy tankönyveket írjanak a hét szabad művészet tárgyai számára. Az ír és az angolszász szerzetesek hozták az antik írókat és az *artes*t a kontinensre, s az általuk alapított kolostorok lettek a *studium* és az *eruditio* tűzhelyei.

A másik terület, ahol még éltek a római műveltség elemei, Itália volt. Itt nemcsak Rómára, a pápai udvarra kell gondolnunk, hanem a paviai udvarban működő iskolára is, amelynek Nagy Károly másik munkatársa, Paulus Diaconus *„tökéletes klasszikus műveltségét, teljesen asszimilált antik ismereteit, biztos latin nyelvi készségét"* köszönhette. Az itáliai városokban egy szűk világi értelmiségi réteg őrizte és gyakorolta a római jogi írásbeliséget (*notarius*ok, *tabelliók*). A frank királyi udvarokban is folyt ilyen jogi-gyakorlati írásbeli adminisztrációs tevékenység, de az ún. formuláskönyvek használatának elterjedtsége mutatja, hogy a hivatalos dokumentumok írói nem tudták azokat önállóan megszerkeszteni, ezért folyamodtak kész mintákhoz, amelyekbe csak a neveket kellett beírni.

A latin írásbeliség legfőbb őrzője a 6. századtól az egyház, amelynek szüksége volt írástudó klerikusokra. A vallási műveltség fontos központjai – a püspökök *familiái* mellett – az egyre szaporodó kolostorok. Szent Benedek regulája szerint egy szerzetesnek naponta négy órát, tehát évente kb. 1500 órát kell olvasással foglalatoskodnia. Az ehhez szükséges könyveket meg kellett termelni, ezért minden kolostorban előbb-utóbb helyet kapott a *scriptorium*, ahol a könyveket másolták, s kialakult a könyvtár. A szerzetesek által másolt és olvasott könyvek szinte kivétel nélkül vallási tárgyúak, hiszen a szerzetes kötelessége a *lectio divina*, azaz a *Szentírás*nak és az egyházatyák műveinek, de főleg példaképeik, a szentek életének, legendáinak olvasása. A bencés kolostorok nem követték Cassiodorus *Vivarium*ának példáját, nem tartották feladatuknak az antik kultúra kincseinek őrzését és ápolását. A hét szabad művészet oktatása és tanulmányozása sem szerepelt napirendjükben, bár latinul olvasni és írni minden szerzetesnek meg kellett tanulnia. A bencés kolostorok a Karoling-reform nyomán váltak a keresztény tudományosság igazi központjaivá.

2. *A Karoling-reneszánsz*

Nagy Károly felismerte, hogy a keresztény birodalomnak megfelelő írásbeli kultúrára és művelt értelmiségre is szüksége van. Ő volt az első a nyugat-európai uralkodók között, aki nemcsak őszintén érdeklődött a tudomány, a művészetek és az irodalom iránt, hanem önálló kulturális programmal rendelkezett. E program megvalósításához saját birodalmában nem talált megfelelő embereket, ezért legfontosabb munkatársait Írországból, Angliából, Itáliából és Hispániából hívta udvarába. Itáliából érkezett Aquileiai Paulinus és Petrus Pisanus, akik a latin nyelv és irodalom szakértői voltak, valamint Paulus Diaconus († 799), a langobard származású, kiváló történetíró. Angliából hívta legközelebbi munkatársát, Alkuint. Az írek közül Clemens Scotus és Dungal érdemel említést. Hispánia szülötte volt a vizigót Theodulf († 821), aki jó teológus és jeles költő volt, s Károly Orléans püspökévé nevezte ki. Károly öt ízben járt Rómában, s onnan mindig vitt haza szakembereket – a *grammatica* és a *computus* mestereit, valamint énekeseket – és könyveket. A pápa már Kis Pippinnek küldött ókori könyveket Rómából, latin szerzők mellett görögöket is, többek között az Ál-Dionüsziosz Areopagita írásait. Ez utóbbiakkal a frank udvarban nem tudtak mit kezdeni, mert Nyugaton akkor már szállóigévé vált a mondás: *„görögül van, nem olvassuk"* (*graeca sunt, non leguntur*). A következő században II. Mihály császár ismét elküldte Pszeudo-Dionüsziosz műveit Jámbor Lajosnak, majd néhány év múlva megérkezett Írországból Scotus Eriugena, és lefordította őket latinra. Az európai kultúrtörténet szimbolikus, nagy pillanata ez! A kereszténység keleti végeiről, Bizáncból érkezett görög kézirat a frank királyi udvarban találkozik a nyugati végekről jött tudóssal, aki megérti, lefordítja, hogy a Szajna mentén megtermékenyítse a nyugati barbárok kultúráját.

Nagy Károly elsődleges célja a klérus műveltségének fejlesztése, hogy megfelelhessen az *Imperium Christianum* igényeinek. A tudomány műveléséről a püspökökhöz és a szerzetesekhez intézett híres levelében (*Epistola de litteris colendis*) a papoktól és szerzetesektől azt kívánja, hogy a regula betartása és a vallás dolgaival való törődés mellett a tudományokkal is foglalkozzanak, tanuljanak és tanítsanak, s ne csak azzal nyerjék el Isten tetszését, hogy *„helyesen élnek"* (*recte vivendo*), hanem azzal is, hogy *„helyesen szólnak"* (*recte loquendo*), azaz *„belül jámborak, kifelé tanultak"* (*„interius devoti et exterius docti"*) legyenek. A tudományok tanulmányozása (*litterarum studia*) azért fontos, hogy könnyebben be-

hatoljanak a *Szentírás* titkaiba, s azt jobban megérthessék. *Capitularé*iban, rendeleteiben állandóan visszatér a műveltség, az oktatás kérdéseire, pontosan szabályozza, hogy a papok mit tanuljanak. Ám nemcsak a klérus műveltségét kívánta magasabbra emelni, hanem a világiak oktatását is fontosnak tartotta. 802-ben elrendelte, hogy *„mindenki küldje fiát a betűk megtanulására"*. A papok a tanításért ne követeljenek és ne fogadjanak el semmit, kivéve azt, amit a szülők önként felajánlanak – egészítette ki a királyi rendelkezést Theodulf püspök. Ugyancsak kötelességévé tette a plébánosoknak, hogy mindenkit – a nőket és a gyermekeket is – tanítsanak meg a *Miatyánk* és a *Hiszekegy* elmondására. A kolostoroknak meghagyta, hogy ne csak saját újoncaikat tanítsák, hanem tartsanak külső iskolát is, a kívülről bejáró növendékek számára. Aachenben palotaiskolát létesített, ahol a birodalom jövendő politikai és adminisztratív elitjét nevelték, nemcsak klerikusokat, hanem világiakat is.

Nagy Károly hozta létre azt az iskolarendszert, amely a következő századokban az egész nyugati kereszténység területén elterjedt s az európai iskolázás alapja lett: a plébániai, püspöki és kolostori iskolák hálózatát. Azt is előírta, hogy ezekben az iskolákban mit tanuljanak: elsősorban a *trivium* tárgyait, ezenkívül a *computus*t, azaz a számolást, és a *musicá*t, azaz a zenét. Ezeket ő maga is tanulmányozta. Fontosnak tartotta, hogy a klerikusok hibátlan latinsággal fejezzék ki magukat, s tudjanak okleveleket és leveleket írni. Az oktatáshoz nem voltak megfelelő tankönyvek, mert a hét szabad művészet Galliában feledésbe merült. Ezért Károly angol és itáliai munkatársait bízta meg a szükséges tankönyvek megírásával. Alkuin például írt grammatikát, retorikát és dialektikát, vagyis a *trivium* tankönyveit, mindegyiket párbeszédes formában. Alkuin a tours-i kolostorban létrehozta a birodalom egyik mintaiskoláját, s munkásságával méltán érdemelte ki a „Frankhon tanítója" (*praeceptor Franciae*) címet. A tours-i iskolában tanult Hrabanus Maurus († 856), aki viszont a fuldai kolostor apátjaként „Németország első tanítója" (*primus praeceptor Germaniae*) lett. Az Alkuin által Toursban kidolgozott tananyag mintául szolgált a birodalom többi iskolája számára.

A hét szabad művészet (*septem artes liberales*) eredeti késő ókori tananyagát az új kor és az új társadalom igényeinek megfelelően némiképp átalakították: a főhelyet a *grammatica* foglalta el, amely nemcsak a nyelvtani szabályok elsajátítását és begyakorlását jelentette, hanem az antik *auctor*ok olvasását és értelmezését is. Nemcsak puszta nyelvtani értelmezésről volt szó, hanem a szó és jelentés viszonyának, a jelentéstartalomnak a feltárásáról. Az olvasott szöveget a tanulóknak saját szavaikkal is vissza kellett adniuk, természetesen latinul. Ez rendszerint verses formában történt, s a verselés, a versfaragás hozzátartozott a diákok mindennapjaihoz. A *retorica* sem a helyesen szólás tudománya volt csak, mint az ókorban, hanem elsősorban a levélírás mesterségének (*ars epistolandi*) elsajátítása. Levél alatt itt nem csak magánlevelezést kell érteni, hanem elsősorban oklevelet, azaz hivatalos iratot, ennek szerkesztését kellett elsajátítania a jövendő értelmiségnek. E tárgy keretében tanulták meg a növendékek különböző témáknak

kerek, jól szerkesztett elbeszélés (*narratio*) formájában való előadását. Az oktatás fő formája tehát a *dictamen*, vagyis a fogalmazás. A legmegfelelőbb témakört erre a *historia* – *„a megtörtént és emlékezetre méltó dolgok előadása"* – szolgáltatta. A *dialectica* keretében a formális logikával ismerkedtek a tanulók, s elsajátították a meghatározás, a pontos fogalomalkotás szabályait és készségét. A *quadrivium* tárgyai közül főleg a *musicá*ra fordítottak sok időt, elsősorban gyakorlati oktatás keretében, hiszen az ének fontos szerepet töltött be a liturgiában. Az *astronomia* az egyházi év változó ünnepei (pl. a húsvét) idejének pontos kiszámítására képesített. Részben ezt a célt szolgálta az *aritmetica* vagy *computus* is, amelynek tárgya a számtani alapműveletek elsajátítása, az *ars computatoria* volt. A tanuló az első két évet bizonyos alapismeretek elsajátításával töltötte: megtanult olvasni, írni, megismerkedett a zsoltárok szövegeivel és dallamaival, valamint néhány egyszerűbb himnikus melódiával. Ezután következett az *artes* tanulása, amelyre átlagosan 5-6 évet szántak, a legtöbb időt természetesen a grammatikára.

Ebben a tananyagban a klasszikus latin irodalom elsősorban nyelvtani és retorikai mintákat, stíluspéldákat szolgáltatott. A Karoling-reform csak azt vette át az antik örökségből, amire a klerikus kultúrának szüksége volt. A római írók közül főleg Cicerót, Pliniust, Vergiliust, Ovidiust, Lucretiust és a történetírókat olvasták. Az iskolákban folyó oktatáshoz, az egyházban a liturgiához, a kolostorokban a *lectio diviná*hoz jó, hibátlan szövegekre volt szükség. A korábbi századokban, amikor latinul gyengén és hibásan tudó szerzetesek másolták a kódexeket, a szövegekbe sok hiba csúszott. Nagy Károly ezért munkatársaival helyreállíttatta a *Szentírás*, az egyházatyák és az oktatásban használt ókori írók szövegeit. A javított, megtisztított szövegeket gondosan lemásolták, majd további másolásra elküldték a birodalom kolostoraiba. A régi szövegek helyreállításának kultúrtörténeti szempontból szinte felmérhetetlen fontosságú munkája elsősorban a tours-i kolostorban folyt, Alkuin irányítása alatt.

A középkori Európa egységes latin tudományos és irodalmi nyelvét – amely a klasszikus latinnál egyszerűbb, de nyelvtanilag helyes és világos kifejezőeszköz volt – szintén Nagy Károly munkatársai alakították ki. Ugyancsak nekik köszönhető az az új, jól olvasható, szabályos könyvírás, a Karoling *minuscula*, amelyet lényegében ma is használunk, s amely felváltotta az addig használt nagybetűs írást (*maiuscula*). Hogy megérthessük, mit is jelentett a Karoling-reneszánsz a középkori latinság számára, elég összehasonlítani Nagy Károly életrajzírójának, Einhardnak hibátlan, választékos és ókori mintáihoz (elsősorban Suetoniushoz) méltó latinságát a korábbi krónikákéval, vagy akár Tours-i Gergelyével. Ebben a kialakuló klerikus műveltségben már komoly helyet kapnak az egyházatyák mellett az ókori írók munkái is, hiszen a grammatikaoktatás keretében a diákok a latin nyelvet az ókori *auctor*ok olvasásán keresztül sajátítják el. Most már a szerzetesnek sincs olyan lelkiismeret-furdalása, ha ókori szöveget olvas, mint 2-300 évvel korábban, bár némi formális mentegetőzés még mindig illendő. Theodulf

orléans-i püspök, Károly egyik közeli munkatársa mentegeti imigyen magát, amiért „frivol" pogány dolgokkal (*frivola*) foglalkozik: *„Sokszor olvassuk pogány bölcsek írásait, akik bizonyos dolgokban igazán elsőrangúak. Írásaikban – bár sokhelyt, bizony, ördögiek – mégis hamis héj alatt számos igazság lappang."*

Kulturális reformprogramjának gyakorlati végrehajtását Károly két intézményre, az *episcopium*ra és a *monasterium*ra, azaz a püspökségekre és a kolostorokra bízta. Ebből a szempontból igen fontos volt az, ami e két intézményben a Karoling-korban történt: a püspökök körül a kanonokok testületének, a káptalannak a kialakulása, a kolostorokban pedig a szerzetesség – amely eredetében laikus intézmény volt – és a papság összekapcsolása s a bencés regula kötelezővé tétele az egész birodalomban. Ettől kezdve a szerzetesek is *clericus*ok lettek, az egyházi rend tagjai. Így jött létre az a *clericus-litteratus* réteg, amely a középkori Európában az értelmiségi funkciókat évszázadokon át betöltötte. A *litteratus* azonos értelművé vált a *clericusszal.* Persze, a gyakorlatban nem minden *clericus* volt *litteratus*, de fordítva évszázadokon keresztül igaz volt a tétel: *litteratus* = *clericus* (egyedüli kivétel Itália, ahol világi értelmiségiek is akadtak). A *litteratus*t a magyar később a „deák" szóval adta vissza. Pápai Páriz Ferenc szótára (1708) szerint a *litteratus* „tudós, jó deák", a *litterae* jelentése pedig „mind az egész deáki tudomány". A *litteratus* az, aki a *literarum studium*mal foglalkozik, teszi ezt akár egy 8. századi kolostorban, akár a 13. századi párizsi egyetemen. *Litteratus*szá azáltal lett egy *clericus*, hogy jól megtanult latinul és elsajátította a *septem artes liberalest.* Ahogy a *clericus* és a *litteratus* szinte szinonimákká lettek, úgy vált a *laicus* az írástudatlan, tanulatlan ember szinonimájává. Egy középkori szótár, amely a *laicus* szót a *laos, lapis* = kő jelentésű szóval hozza összefüggésbe, ezt a meghatározást adja: *„laicus, i.e. lapideus, quia durus est et extraneus a scientia litterarum"*, azaz *„idegen a tudományoktól"*. A *laicus* ekkor azonos értelmű az *idiota* szóval, amely tudatlant, írástudatlant jelentett.

Az új klerikus értelmiség kialakulása valószínűleg nem ment olyan gyorsan, ahogy Károly szerette volna, mert egyszer állítólag így kiáltott fel: *„Ó, bárcsak egy tucatnyi olyan tudós papom volna, mint Jeromos és Ágoston"* (akik a kedvenc szerzői voltak). Alkuin erre így intette türelemre: *„Még az ég és a föld teremtőjének magának sincs kettőnél több ebből a fajtából, te pedig mindjárt egy tucatot akarsz?"* Pedig Nagy Károlyt a nyugati kereszténység szellemi elitje vette körül az aacheni palotában. Itt ült össze időnként az *„academia"*, amelyen ókori írókat olvastak fel, vitatkoztak, ahol mindenki számára kötelező volt a versírás, s mindenki kiváló ókori férfiak nevét viselte: Alkuin Flaccus volt (Horatius), Theodulf püspök, a jeles költő: Pindarosz; Angilbert a másik költő: Homérosz. Károlynak természetesen az Augustus név járt, de ő jobban szerette, ha Dávidnak szólították e körben, ahová egyébként az udvar hölgytagjai is bebocsátást nyertek. Az aacheni udvaron kívül, a birodalom egyházi központjaiban és főleg híres kolostoraiban is sok jeles tudóssal találkozunk a 9. században: a sváb Reichenauban Walafrid Strabo († 849), Fuldában Hrabanus Maurus, aki később mainzi érsek lett, Ferrieresben Servatus Lupus († 862), Szent Gallenban a két Notker. A püspökök között is akadtak híres tudósok és írók, mint például Ionas orléans-i püspök vagy Hincmar reimsi érsek.

Nemcsak az olvasmányokban éledt újjá a klasszikus ókor, hanem a művészetben is. Az aacheni palota és a kápolna építéséhez Károly antik márványoszlopokat és egyéb mozdítható építészeti elemeket hozatott Ravennából. Méltán beszél hát a kultúrtörténet Nagy Károly környezetében Karoling-reneszánszról. Az aacheni palotakápolna építői a 6. századi ravennai San Vitale-templomot vették mintául, s ez a tény is arra figyelmeztet, hogy ez a reneszánsz nem annyira a pogány ókort, mint inkább a keresztény késő ókort tekintette követendő mintának. A császári építkezések és a közmunkák felügyelője az életrajzíró Einhard volt, aki lelkesen olvasta Vitruvius munkáit, hogy feladatának megfelelhessen. Einhard egyébként kiváló ötvös is volt.

A Karoling-reneszánsz jelentőségét a következőkben foglalhatjuk össze: kidolgozta, megállapította a középkori európai műveltséganyag-tartalmát, s abban meghatározta az ókori örökség helyét. Ez alapvetően keresztény műveltséganyag volt, az ókori kultúra hagyatékából csak az került bele, amit a keresztény világképpel és morállal összeegyeztethetőnek tartottak. Létrehozta a középkori nyugati kereszténység értelmiségét (*litterati*), s azáltal, hogy a tudományos, irodalmi tevékenységet (*litterarum studia*), a *litteratus* hivatást összekapcsolta a társadalom egyik kiváltságos rétegével, a *clericus*ok rendjével, szilárd anyagi alapot, társadalmi tekintélyt és presztízst biztosított az értelmiségi munka számára. Végül létrehozta az e műveltség ápolására és továbbadására szolgáló intézményes infrastruktúrát: a tudományos műhellyé emelt kolostorok, az iskolát fenntartó káptalanok hálózatát.

Nagy Károly után mintegy két évszázadon át a kolostorok lettek az európai kultúra legfontosabb központjai, műhelyei. Ezen az sem változtatott, hogy Károly halála után a 817. évi *Capitulare monasticum* megszüntette a kolostorok külső iskoláját, s csak saját újoncaik (*oblati*) oktatását tette feladatukká. Az európai kultúra történetében a 8. és a 11. század között kiemelkedő szerepet játszó kolostorok zöme a Rajna és a Loire közötti területen helyezkedett el: Tours, Orléans, Fleury, Luxeuil, Ferrieres, Saint-Denis, Saint-Bertin, Saint-Riquier, Corbie, Prüm, Gorze; ezekhez járultak a német kolostorok: délen Reichenau, Szent Gallen, Hirsau, északabbra Fulda, Lorsch, Regensburg, Corvey, Hersfeld, Gandersheim; Itáliában Bobbio, Farfa, Cividale. Ezek a kolostorok egyúttal művészeti központok is voltak. Kódexeiket gazdagon illusztrálták, a *scriptorium*ban a másoló barátok (*scriptores*) mellett festők (*miniatores*), iniciáléfestők (*rubricatores*), kalligráfusok (*antiquarii*) is dolgoztak egy-egy kódexen. A szerzetesek építészettel, szobrászattal és festészettel is foglalkoztak, s igen fejlett volt körükben az ipar- és ötvösművészet, hiszen a bencés *devotio* a templomot és az istentiszteletet minél gazdagabbá, ragyogóbbá kívánta tenni.

Ha ezekben a kolostorokban nem is nagyon születtek eredeti, a tudományos gondolkodást új utakra vezető alkotások, a tudásanyag összegyűjtésével, rendsze-

rezésével és továbbadásával, híres iskolák kialakításával és egy számottevő *litteratus* értelmiségi réteg kinevelésével előkészítették és megalapozták a középkori európai kultúra nagy kivirágzását a 12–13. században. A skolasztika „katedrálisa" csak az általuk lerakott szilárd alapokon épülhetett fel.

A Karoling-reneszánsz nem ért véget Nagy Károly halálával. A párizsi palotaiskola még unokája, Kopasz Károly idején is működött. A birodalom keleti felében, Németországban a 10. században figyelhető meg egy kulturális fellendülés, amelyet a kultúrtörténet Ottó-reneszánsznak nevez. Ebben már a Bizánccal, sőt a hispániai mórokkal létrejött kulturális kapcsolatok is szerepet játszottak. II. Ottó felesége bizánci hercegnő volt, akinek kíséretében görög tudósok jöttek a német udvarba. I. Ottó még latinul sem tudott, unokája, III. Ottó már görögül is beszélt. Ennek a német irodalmi fellendülésnek érdekes alakja egy nőíró, Hrotswitha, aki a gandersheimi kolostorban verses legendákat, majd Terentiust utánzó drámákat írt. A császár ugyan nem tudott latinul, de az unokahúga által vezetett klastromban nevelkedő előkelő lánykák üres óráikban szívesen olvasták Terentius vígjátékait, s az apáca-írónő ezeket akarta helyettesíteni keresztény szellemű művekkel. Versben elmesélte I. Ottó császár tetteit is (*Gesta Oddonis*).

A kora középkori kultúrát egy nagy tudósegyéniség zárja le az ezredfordulón: Aurillaci vagy Reimsi Gerbert (945 k.–1003), aki II. Szilveszter néven 999-ben pápa lett. Ő korának legnagyobb természettudósa volt, aki a reimsi székesegyházi iskolában a *retorica* és a *dialectica* mellett a *quadrivium* tárgyait tanította. A maga korában páratlan természettudományos és matematikai ismereteit Katalóniában szerezte, ahol fiatalkorában néhány évig mozarab szerzetesektől tanult, akik megismertették az arab tudomány eredményeivel. Itáliai útjai során megismerkedett II. Ottó császárral, s ő lett III. Ottó nevelője és legbizalmasabb tanácsadója. A hit és a tudomány szoros kapcsolata mellett foglalt állást, s császári tanítványa kérésére kis könyvet írt *Az értelem használatáról* (*De rationali et ratione uti*). Levelezése az első ezredforduló történetének legfontosabb forrása. Gerbert tanítványa volt a kor másik híres tudósa, Fulbert chartres-i püspök (1028), aki az ottani iskola nagy hírét megalapozta, s aki szintén a profán tudományok és a *Szentírás*sal foglalkozó stúdiumok közti harmóniát hirdette. Mesteréhez hasonlóan neki is volt magyar kapcsolata: az első pécsi püspöknek, Bonipertusnak elküldte Priscianus latin nyelvtanát, nyilván a pécsi püspöki iskolában folyó grammatikaoktatás számára.

3. *A kora középkor irodalma*

A kora középkori latin irodalom legnépszerűbb műfaja – a teológiai munkák mellett – kétségkívül a történetírás volt. Természetesen nem az ókori vagy a modern értelemben vett történetírásról van szó, mert e munkák szerzőinek legtöbbje a saját korának eseményeit mondja el. Az *annales*ek (évkönyvek) évek szerint számolnak be a történtekről. A *krónika* már némi irodalmi köntösbe öltözteti az eseményeket. A *gesta* viszont elsősorban a múltat akarja életre kelteni, s itt a szerkesztésben és az előadásban már jobban érvényesül az író személyisége, alkotói szabadsága. A korban érthetően az események puszta kronologikus előadása dominál, de azért akad néhány szerző, akinek műve nem méltatlan ókori mintaképeihez. Ilyen a korszak elején Cassiodorus, akinek a gótokról írt történeti munkáját csak Iordanes kivonatos átdolgozásából ismerjük. Hasonló szintet majd csak 200 év múlva, a 8. században az angol szerzetes, Beda Venerabilis és a langobardok történetének feldolgozója, Paulus Diaconus fog elérni. Közben Gergely tours-i püspök monumentális munkája, bár a *Historia* címet viseli, nem egyéb, mint a 6. századi frank történelem véres krónikája. Saját korának, a 9. század első felének történetéről számol be Nagy Károly unokája, Nithard, kitűnő latinsággal, igazi történetírói igénnyel. A német történetírás első kiemelkedő személyisége Widukind, a corvey-i kolostor szerzetese, aki a szászok 10. századi „viselt dolgairól" (*res gestae*) számol be. Gestája az antik történetírók ismeretéről tanúskodik. Fokozottabb mértékben elmondhatjuk ugyanezt a clunyi kolostor szerzeteséről, Rodulfus Glaberről († 1048), aki az első ezredforduló történetét írta meg.

A középkori életrajzírás egyik legkimagaslóbb, sokáig utol nem ért alkotása *Nagy Károly élete* (*Vita Caroli Magni*) Einhard tollából. A 9. század végén a Sankt Gallen-i kolostor egyik szerzetese, a Dadogó Notker (Balbulus) népszerű formában, anekdotákkal gazdagon teletűzdelve írta meg a császár életét. A középkori életrajz igazi műfaja azonban a szentek élete: a *vita*, illetve a *legenda*. Prototípusát Nagy Szent Gergely alkotta meg, s ő már félreérthetetlenül jelzi, hogy nem hiteles életrajzot, hanem épületes lelki olvasmányt akar nyújtani jámbor szerzetesek számára. A Karoling-kor jellegzetes terméke a „királytükör" (*speculum regis*), amely az ideális keresztény uralkodó képét rajzolja meg. A kor jeles személyiségei írtak ilyeneket: Aquileiai Paulinus, Ionas orléans-i püspök, Hincmar reimsi érsek és Sedulius Scottus, hogy a legkiemelkedőbbeket említsük a sorból, amelybe beletartozik Szent István *Intelmei*nek (*Libellus de institutione morum*) szerzője is.

Irodalomtörténeti szempontból az első évezred utolsó két századának talán legfontosabb eredménye a középkori latin nyelvű költészet megszületése, illetve inkább újjászületése és átalakulása. A késő ókor, az 5–6. század a keresztény latin költészet nagy felvirágzásának tanúja (Prudentius, Sidonius Appolinaris, Elpidius Rusticus, Venantius Fortunatus). Ezután a múzsák – úgy tűnik – más tájakra távoztak. A 9–10 században visszatértek és otthonra leltek a kolostorokban, püspöki palotákban, sőt a császári udvarban is. Ekkoriban mindenki – aki írni tud – versel, és mindent megverselnek. Az *artes* tanulásában nagy szerepet játszik a vers, a tankönyvek nagy része is verses formában készül. Walafrid Strabo Reichenauban versbe szedi a botanikát (*De cultura hortorum*), Szent Gallenben Ekkehard eposzt ír a germán hősről, Walthariusról. Hrabanus Maurus nemcsak tudós és teológus, hanem a kor legjelesebb himnuszköltője is.

S talán ez a legfontosabb új fejlemény: a líra, a vallásos himnuszköltészet újjászületése, új formáinak kialakulása. Az antik időmértékes verselés helyébe ez a korszak alakítja ki az európai költészet versformáját: a hangsúlyos, rímes, kötött szótagszámú költeményt.

Babits Mihály, aki maga is mintegy 50 középkori himnuszt fordított magyarra, így ír az új költészet megszületéséről és irodalomtörténeti jelentőségéről: A 4–6. századi *„virágkor után többszázados hanyatlás jött a himnuszköltésben, küzdés és hebegés. Mégis zengettek a naiv énekek templomokban, klastromokban* [...] *A népek térítői és tanítói, pápák és királyok, mainzi érsek, cluny apát és szentgalleni szerzetes, mind egyúttal énekszerzők voltak, ha nem költői hivatásból, pásztori ihletből.* [...] *Szerény együgyű hangok; de az irodalomtörténet búvárlója számára rendkívüli tanulságokat rejtenek. A kutató nyomon kísérheti itt egy fejlett, gazdag és színes formavilág lassú fölbomlását, s a romláson át egy jövendő ragyogás ígéretes föl-fölcsillanását. A jámbor költők már nem voltak művelt rómaiak. Még a nyelvet sem kezelték teljes biztonsággal; s bizonnyal nem csupán az egyszerűség bájáért kerülték a művészibb szerkezeteket. Annál kevésbé hatoltak be a klasszikus prozódia finom titkaiba. A szótagok hosszúságát és rövidségét nem jól érezte meg barbár fülük; lelkükben egy másik, vadabb zene zenélt, a saját durva nyelvük, a gyermekkorukban hallott törzsi énekek zenéje. Időmértékes soraikon átüt egy másik ritmus, mely tapogatódzva valami barbár anyanyelv hangsúlyába kapaszkodik.* [...] *A liturgikus ének követelményei is közrehatottak. Az egyházi szertartás voltaképpen dráma és párbeszéd oly értelemben, hogy felváltva éneklik: pap és nép, karok és félkarok (antifóna és responsorium). Ez a váltogató éneklésmód magával hozza a strófaszerkezetet. A misébe illesztett sequentiák régibb típusa, melyet* Notker *szentgalleni szerzetes alkotott meg, a görög karénekekre emlékeztet. A fül az egymásnak felelgető strófák zenei egyformaságát követelte, és a jámbor, dadogó, tanácstalan költők teljes buzgalommal igyekeztek legalább szótagszámban egyenlőre mérni megfelelő soraikat."* És mindehhez járult *„a versnek naiv s kissé talán barbár ékszere: a rím!* [...] *A rím új ékessége nem a régi latin formákhoz kapcsolódott. A rím egészen új verselést fejlesztett ki, mely bizonyára nem képzelhető el a nemzeti nyelvek hangsúlyos verslejtésének hatása nélkül.* [...] *Mind, akik ma verselünk, e naiv újlatin költők adósai vagyunk, legősibb formáinkkal, legmindennapibb eszközeinkkel. A versforma kialakulása szoros összefüggésben van a lírai tartalom gazdagodásával. A modern verselés kifejlődése egybeesik a középkor lelki életének mélyebb bonyolódásával és színeződésével.* [...] *Csakugyan a lírának oly gazdagságáról van itt szó, mely nélkül a mi modern költészetünk el sem képzelhető. Tudva vagy tudatlanul, mindannyian e jámbor középkori himnuszköltők örökösei vagyunk; formában, színben, érzésben, gondolatban egyformán tőlük függünk, és koldúsok lennénk őnélkülük."*

A kora középkor irodalma szinte kizárólag latin nyelvű. Számottevő anyanyelvi irodalommal, amely írásban is fennmaradt, csak az Ír-szigeten, valamint az angolszászoknál találkozunk. Az íreknél gazdag kelta nyelvű költészet virágzott, amelyben eleven természetérzék jut kifejezésre. Az ír költő így köszönti a daloló madárkát: *„Kicsiny hang, kedves hang, a világegyetem gyöngéd muzsikája, édes kakukkszó a lombok közt."* Az ír hőskölteményekről találóan mondja Szerb Antal, hogy *„a bennük rajzolt életforma sokkal régibb és kezdetlegesebb, mint a homéroszi hősöké, olyan, mint a bibliai pátriárkáké. A királyok sátorban laknak, feleségük főz nekik és ellopják egymás teheneit. A nagy tehénrablásról szól a leghosszabb ír hősköltemény* [...] *Olvasása közben az ember úgy érzi magát, mintha néhány évvel volna Ádám és Éva után."* Nagy Alfréd wessexi király latin szerzők műveit fordíttatta le angolra, sőt maga is készített ilyen fordításokat. Az angolszászoknál jegyezték le a 8. században a *Boewulf* című, több mint 3000 soros hőskölteményt. A németeknél csak töredékesen maradt fenn az ugyancsak az idő tájt a fuldai kolostorban leírt *Hildebrandslied*, ének Nagy Theoderik egyik vitézéről. Einhard elmondja, hogy Nagy Károly leíratta az ősi barbár énekeket (*barbara et antiquissima carmina*), amelyek a régi királyok tetteiről és háborúiról szóltak. Ezekből azonban semmi nem maradt ránk. Károly ahhoz is hozzáfogott, hogy elkészítse anyanyelvének grammatikáját, és a hónapoknak germán neveket adott. Az első írásban reánk maradt francia és német nyelvemlék 842-ből származik. Nem irodalmi művek, a kor zord valóságát tükrözik: katonák kölcsönös esküje a két szöveg. De alig telt el néhány évtized, és a század végén megszületett az első ófrancia költemény: *Szent Eulália kantilénája.* Ezt követte a 11. század elején egy nagyobb lélegzetű költemény: *Szent Elek legendája.*

4. A kora középkor művészete

A 4–5. századi keresztény császárság keretei között teljes gazdagságában kialakult a keresztény művészet. Az ókeresztény művészet a római művészet formanyelvét, technikai megoldásait, kifejezőeszközeit vette át, de a régi formákat új tartalommal töltötte meg. Megváltozott a művészet társadalmi funkciója, célja is. A klasszikus ókor számára a műalkotás elsősorban esztétikai értékek hordozója, a kereszténység számára viszont a műalkotás elsődlegesen eszmei tartalmat fejez ki, esztétikai értéke másodlagos. A keresztény művészet feladatát az egész középkorra szóló érvénnyel Nagy Szent Gergely pápa határozta meg: *„Ami az olvasni tudóknak az írás, a tanulatlan szemlélőnek ugyanaz a festészet, hogy azok, akik a betűket nem ismerik, legalább a falakon nézelődve olvassák azt, amit a kódexekben nem tudnak elolvasni."* A 11. században ugyanezt írja Durandus, moissaci püspök: *„A templomi képek és díszítések az írástudatlanoknak szóló olvasmányok és szentírási szövegek."* (*„Pictura et ornamenta in ecclesia sunt laicorum lectiones et scripturae."*) A műalkotásban nem a forma a fontos, hanem az eszmei mondanivaló, amit az ábrázolás segítségével kifejezésre akar juttatni. A művészetnek didaktikus, erkölcsi célzata van.

A korai keresztény művészet legjelentősebb alkotásai a katakombákban fennmaradt festmények, valamint a szarkofágok domborművei. A konstantini fordulat nagy változást hozott, mert kibontakozhatott a keresztény építészet. Meg kellett alkotni a keresztény templom típusát. Ehhez sem a klasszikus görög–római templom, sem a zsidók jeruzsálemi temploma nem szolgálhatott mintául, mert a keresztény templom ezektől gyökeresen eltérő funkciót töltött be. Az antik templom esetében a belső tér kevésbé volt fontos, mint a külső megjelenés. A kultikus cselekmények általában nem a templom belső terében zajlottak, a hívők, ha be is léptek a templomba, nem időztek ott sokáig, közösségi cselekmények a belső térben nem voltak. A klasszikus templom tehát építészetileg „külső nézőpontra szervezett". Még inkább áll ez a zsidó templomra, ahol a templom épületébe csak a szolgálattevő papok léphettek be, a hívek az udvaron tartózkodhattak. A keresztény templom esetében viszont a belső tér lényeges. Ott folyik a *liturgia*, amely lényegénél fogva közösségi aktus, tehát a templomnak nagyszámú hívőt kell befogadnia hosszabb időre. Ha a hívő belép a templomba, akkor elhagyja a külső, földi világot, s egy másik, a valóságon kívüli, vagy ha úgy tetszik: az igazán valóságos világba lép. A templom belső terében ezt a másik világot kell kialakítani, a „mennyei Jeruzsálem" mását, ahol ég és föld, Isten és ember találkozik. Ezért a keresztény templom építészetileg „belső nézőpontra szervezett". Az ókeresztény bazilikák külseje szerény, semmitmondó, egyszerű nyers téglaburkolat. Belül viszont drága, színes anyagok (márvány, arany, ezüst) borítják, műalkotások (mozaikok, oszlopok, néha szobrok) gazdagítják.

A keresztény templomot egy profán célokat szolgáló római épületből, a bazilikából alakították ki, s a középkorban végig ez volt a fő alapforma. Mint már említettük, a *bazilika* mint építészeti forma hosszanti elrendezésű épületet jelent, amelynek középtere (a főhajó) kiemelkedik a kétoldalt hozzácsatlakozó, alacsonyabb oldalterek (mellékhajók) fölé. Az épület a főhajó falán, a mellékhajók tetőzete fölött nyíló ablaksorból kapja a megvilágítást. Már a korai időkben épültek centrális (kör vagy sokszög) alaprajzú szentélyek is, ezek azonban speciális célt szolgáltak: síremlékek (*mauzoleum*) vagy keresztelőkápolnák voltak. A keresztény templom három vagy öthajós bazilika, amelynek hosszházát rendszerint egy vagy több félköríves *apszis* zárta le. Az apszis elé a legtöbb esetben a főhajóval azonos magasságú keresztház került. A hosszház másik végében, a főbejárat előtt előcsarnok *(narthex)* és oszlopsorral körülvett *atrium* szolgált a még meg nem keresztelt hittanulók (*katekumenek*) tartózkodási helyéül, mert ők még nem léphettek be a templomba. A templomot sík famennyezet vagy nyitott fedélszék fedte. Tornya nem volt, harangtornyot csak a 6. századtól kezdtek némely templom mellé építeni. A keresztény templom „keletelt", vagyis hossztengelye kelet–nyugati irányú, s a szentély, illetve az apszis a keleti oldalon van. A katakombákban még uralkodó festészet helyét az ókeresztény templomokban átvették a mozaikok.

Ez a bazilika típusú templom a 4–5. században elterjedt az egész birodalomban. Az építtetésben maga a császár járt elöl. Rómában a Lateráni és a Szent Péter-bazilika voltak az elsők, de hamarosan követte őket a Santa Maria Maggiore, a Santa Sabina, a falakon kívül a Szent Pál és a Szent Lőrinc. Az 5. századtól az új főváros, Ravenna lesz jelentős építkezések színhelye: az utolsó nyugati császárok után Nagy Theoderich folytatja az építést, s a bizánciak fejezik be. Ravennában épülnek bazilikák, keresztelőkápolnák (katolikus és ariánus), síremlékek (Galla Placidia és Nagy Theoderich), s végül egy kis, nyolcszög alaprajzú templom, bizánci mintára: a San Vitale, csodálatos mozaikokkal, amelyek többek között Iustinianus császárt és Theodora császárnét ábrázolják kíséretükkel.

A 4. századtól már teljes mértékben érvényesülnek az ókeresztény művészet leglényegesebb stílusjegyei: a hajlam az elvonatkoztatásra, a kétdimenziós, testetlen, árnyszerű formák kedvelése, az érzéki valóság helyett az eszmeire irányuló művészi törekvés. Nem veszik figyelembe a természetes méretviszonyokat, a valóságos arányokat. Az alakok nagysága eszmei jelentőségüket juttatja kifejezésre. Gyakori a fordított perspektíva: a nézőtől távolabb álló főalak nagyobbnak tűnik az előtér mellékalakjainál. A csodálatos színekben ragyogó mozaikokon az alakok levegőtlen, fény nélküli térben lebegnek, a térnek nincs mélysége, nincs perspektívája, nincs atmoszférája. A síkszerű alakok ünnepélyesek, átszellemültek, élettelenek, nincs se súlyuk, se árnyékuk. Messze vagyunk már a 2–3. század realista portéitól, a művészet függetlenedett a valóságtól. Az „elbeszélő stílus" főleg a szarkofágművészetben jelentkezik, ahol a domborművek egymástól elválasztott vagy többnyire egybefolyó képsorokban mesélnek el bibliai történeteket, legtöbbször a nagyheti eseményeket.

A 6. században Nyugaton végéhez ért az ókeresztény művészet. A legtöbb helyen még az épületek karbantartására, restaurálására sem futotta. A barbárok egészen más jellegű művészetet hoztak magukkal. A barbár művészet hordozói szinte kizárólag iparművészeti tárgyak: övcsatok, ruhakapcsok, nyakláncok, ékszerek, esetleg fegyverek, használati tárgyak. Mind a germánok, mind a kelták művészetére a geometrikus ornamentika a jellemző: a sokszorosan összefonódó szalag-, fonat- és spirálminták. A keletről jövő steppei népek és a vikingek kedvelték a stilizált állatornamentikát. Az elvont kelta geometrikus stílus tovább él az ír szerzetesek miniatúra-festészetében. A geometrikus stílus formaelvét kiterjesztik az állati és az emberi alakra is. A kelta-ír kolostorokban a 7. és 9. század között csodálatos kódexek készültek, fantasztikusan túlburjánzó díszítéssel, s Szent Kolumbán és társai ezek közül sokat elvittek a kontinensre, az általuk alapított kolostorokba. Az ír miniatúrafestészet az európai középkor első nagy művészete; egyik elemzője, a jeles francia művészettörténész, Henri Focillon szerint *„az emberiség egyik legbámulatosabb álma, az emberi lélek egyik legtitokzatosabb szeszélye"*.

A Karoling-kor művészete a kódexfestészet terén hagyta ránk a leggazdagabb örökséget, s ezeken a kódexminiatúrákon *„az épületeknél és domborműveknél erősebben jut szóhoz az európai népek képzeletvilága"*. Több jeles miniátorműhely működött a birodalomban, többek között Tours-ban, Reimsben,

Metzben, Trierben és nem utolsósorban az aacheni palotában. Ez utóbbiból került ki a 8. század végén a királyi pár részére készült ún. Godescalco-evangéliárium. Kopasz Károly részére három gazdagon díszített *Biblia* is készült. Az első a tours-i apátságban, s ebben azt is láthatjuk, amint a szerzetesek átadják a királynak az általuk illusztrált kéziratot. Sajátos csoportját alkotják a kora középkori kódexművészetnek a hispániai mozarab miniatúrák, valamint az a 10. században keletkezett kéziratcsoport, amely Liébanai Beatus apokalipsziskommentárjait tartalmazza, gazdagon illusztrálva. Ezek a miniatúrák az ezredfordulótól a végítéletet váró keresztény világ lelkiállapotáról is vallanak. E kódexek alkotói között női név is szerepel: Eude festőnő (*Eude pictrix*) valószínűleg az első nő az európai művészet történetében.

Hispánia a középkori építészet történetében is komoly szerepet játszott: a preromán művészet egyik jelentős provinciája volt. A 7. századi vizigót építészetnek is fennmaradt néhány emléke, de a hispániai preromán művészet igazán az asztúriai királyságban bontakozott ki, a 9. században. I. Ramiro király (842–850) építtette Oviedo mellett a Santa Maria del Narancót, amely eredetileg a római villák mintájára épült nyaraló volt, de templommá alakították át. Érdekes emlékei a hispániai építészetnek a mozarab templomok, amelyeket a mór uralom alatt élő keresztények építettek Leónban és Kasztíliában. Ők alkalmazták a vizigót eredetű patkóívet (például a leóni San Miguel de Escalada), amelyet az iszlám építészet is átvett.

A Karoling-építészet legjelentősebb ránk maradt alkotásáról, az aacheni palotakápolnáról, amelynek építését a metzi Ottó mester irányította, már szóltunk. Ugyancsak áll még ma is az a templom, amelyet Theodulf püspök építtetett Germigny-des-Prés-ben. A centrális elrendezésű, görög kereszt alaprajzú templom utal a püspök származására, mert patkóíveivel a vizigót építészetre emlékeztet. Ma már nem látható a Saint-Riquier-apátság temploma Centulában, amelynek mintájára a 9. század végén a szászországi Corvey apátsági temploma épült. Fuldában a 9. század elején a római Szent Péter-templom másolatát építették fel.

A Karoling-építészet újítása volt az ún. *Westwerk* („nyugati építmény"), vagyis a bazilikához nyugatról csatlakozó, négyszög alaprajzú, emporiumos zömök torony. Földszintjét a templomba vezető előcsarnok foglalta el. Emelete a császár magánkápolnája volt, itt állt a trónja is. A Westwerk a császár jelenlétét érzékeltette akkor is, ha személyesen nem volt jelen. A tulajdonképpeni templom a védőszent birtoka volt, az *Ecclesia triumphans* („a győzedelmes egyház") jelképe, a nyugati építmény az uralkodónak mint az egyház védelmezőjének helye, az *Ecclesia militans* („a harcoló egyház") szimbóluma. A Westwerk német területeken volt divatos egészen a 12. századig. A Karoling-építészet szerves folytatása a 10. századi Németországban az Ottó-kori építészet, amelynek legépebben fennmaradt emlékei a gernrodei Szent Cyriakus apácakolostor temploma, valamint a kölni Szent Pantaleon-templom.

Eközben Észak-Itáliában olyan építészeti iskola jött létre, amely később jelentős szerepet játszott a román stílus kialakulásában. Ez a lombard iskola, melynek központja Como volt. A hagyomány szerint a népvándorlás idején a római építőmesterek a Comói-tó egyik szigetén találtak menedéket, s olyan szakmai titkok birtokában voltak, amelyeket mások nem ismertek. A langobard királyok a 7. és 8. században különböző kiváltságokkal halmozták el a „comói mestereket" (*magistri comacini*). Ezek a dokumentumok a különböző szakmunkák árait is tartalmazzák. A boltívek építéséért 18-szor nagyobb árat fizettek, mint egy hasonló méretű sima falfelület felhúzásáért, ez tehát különleges tapasztalatot és szakismereteket igényelt. A lombard építőmesterek honosították meg az Alpoktól északra a boltozás tudományát, valamint számos olyan építészeti elemet, amely szerves részévé vált az ezredforduló után kibontakozó romanikának.

VI. ANGLIA A KORA KÖZÉPKORBAN

1. *A kelta-brit kereszténység*

A római Britannia a 4–5. században szüntelen ostrom alatt állt. Először a kelta piktek és skótok intéztek ellene sűrű támadásokat, az előbbiek északról, az utóbbiak nyugatról, az Ír-sziget felől. A 4. század végén a keleti partokon megjelentek a germán szászok. Az 5. század elején a rómaiak kiürítették a szigetet, s magukra hagyták a briteket. Ez azonban – a brit történészek többségének véleménye szerint – nem törte meg a római civilizáció kontinuitását. A romanizált kultúra és a városi élet folyamatosságának számos jele van az 5–6. században. Közben a kontinensről germán törzsek, angolok, szászok, jütök érkeztek és vetették meg lábukat a keleti és a déli partokon, majd fokozatosan nyomultak előre nyugat felé. A keresztény kelta lakosság (britek) a nyugati és északnyugati perifériákra (Wales, Cornwall, Skócia) húzódott vissza. A brit lakosság ellenállása átmenetileg sikeres volt a hódítókkal szemben. Az 5. század végén vagy a 6. század elején zajlott az a csata egy bizonyos Badon-hegyen (Mons Badonius), ahol a britek legyőzték a germánokat, és néhány évtizedre megállították további térhódításukat. Valószínűleg ennek emlékét őrzi Arthur király mondaköre. Az angolszászoknak csak a 6. század végére sikerült a sziget nagyobb részét meghódítaniuk. A kelta nyelvű brit népesség legnagyobb tömbje Walesben élt tovább, ők a 6. századtól kezdve *Cymry*nek nevezték magukat. Politikai egységet sohasem alkottak, számos kis törzsi jellegű államalakulatra oszlottak. A britek egy része az 5. század második felében áttelepült Gallia északnyugati részére, Bretagne-ba (bretonok).

Az írek (gaelek, középkori latin nevük: *Scoti*) már az 5. században kereszténnyé lettek. Megtérítésük Szent Patrick nevéhez fűződik. Írországban sajátos kolostori egyházszervezet alakult ki, Armagh székhellyel: a kolostorok voltak az egyházi

élet központjai, a püspökök is a szerzetesek közül kerültek ki. Az ír kolostorokban fejlett kulturális tevékenység bontakozott ki (a görög és a latin nyelv, valamint az ókori klasszikusok ismerete, könyvművészet, miniatúrák). A 7. századtól kialakult egy gazdag, ír nyelvű írásbeliség (vallásos munkák mellett az ír népköltészet alkotásai is: lírai költemények, hősi énekek). Politikailag Írország (*Eriu*, latinul: *Hibernia*) több mint száz kis törzsi államra (*tuath*) oszlott, amelyek élén királyok (*ri*) álltak. Az ír szerzetesek a 7. században fontos szerepet játszottak a kontinens még pogány germán népeinek megtérítésében s a frank és észak-itáliai kereszténység megszilárdításában. Az ő művüket a 8. században angolszász bencés szerzetesek folytatták (Willibrord, Szent Bonifác).

Ír szerzetesek (Szent Columba és társai) térítették meg a 6. században a Skóciában lakó pikteket. A 8. századig a skóciai egyház is kolostori-szerzetesi egyház volt, s élén a Iona szigetén alapított kolostor apátja állt. A forrásokban a 6. és 9. század között van nyoma a pikt királyságnak. Skócia délkeleti partvidékén (Bernicia) angolok, nyugati partján pedig írek (*Scoti*) telepedtek meg, s létrehozták a Dalriada királyságot. A kelta gael nyelv fokozatosan elterjedt Észak-Skóciában is. Így alakultak ki Skócia nyelvi viszonyai: délen a Lowland lakói angolul, északon a Highland lakói gael nyelven beszéltek. 843-ban Dalriada és a pikt királyság egyesítése révén létrejött az egységes skót királyság. A 6. század folyamán az angolszászok letelepültek, s kis regionális politikai szervezeteket hoztak létre. Hét helyi királyság alakult ki: délen Sussex, Kent, Wessex és Essex, keleten Kelet-Anglia, tőle északra Deira és Bernicia egyesüléséből Northumbria, középen pedig Mercia. Ezek a kis királyságok állandó harcban álltak egymással.

Az angolszászok pogányok voltak, a helyén maradt brit őslakosság pedig keresztény. A 6–7. század fordulóján ír szerzetesek Skóciából kiindulva megkezdték az angolszászok térítését. A missziós tevékenység központja előbb az 563-ban Szent Columba által alapított Iona-szigeti kolostor, majd a 640 körül Aidan által a northumbriai partoknál létesített monostor: Lindisfarne volt. Az írek különösen Northumbriában és Merciában értek el sikereket. Eközben délen megjelentek a Nagy Szent Gergely pápa által 597-ben küldött bencés szerzetesek, Ágoston apát vezetésével. Először Aethelbert kenti király keresztelkedett meg, kíséretével együtt. Kentben jött létre az angol egyház központja, a canterburyi érsekség. A 7. század első felében a többi királyság is felvette a keresztény hitet. Angol földön összeütközött egymással a monasztikus szervezetű kelta-ír egyház és a bencések által képviselt római modell: a hierarchikus püspöki egyház. Az angolszász püspökök 664-ben Whitbyben zsinatot tartottak, és a római szervezet mellett döntöttek. Az írek fokozatosan visszavonultak Angliából, s működési területüket áttették Skóciába, illetve a kontinensre. A kelta-brit kereszténység – amelynek több püspöksége és kolostora volt a szigeten (Bangor volt a legnagyobb Walesben) – a 7. század végétől már nem foglalkozott az angolszászokkal, sőt, a kelta hierarchia mintegy két évszázadon át mereven elzárkózott minden kapcsolatfelvételtől az angol püspökökkel. Így a 9. századig két elkülönült egyházszervezet élt egymás mellett.

Mivel az angolszász kereszténység születésénél a római szerzetesek meghatározó szerepet játszottak, az angol egyház a középkorban igen szoros kapcsolatban állt Rómával: a római liturgiát és joggyűjteményeket használták, s egyháziak és világiak egyaránt igen gyakran zarándokoltak Szent Péter városába. Az angolszász egyházszervezet és a kereszténység kulturális arculatának kialakításában fontos szerepe volt a tarszoszi születésű görög Theodorosz érseknek (669–90), aki nemcsak új püspökségeket alapított, hanem fellendítette a görög és latin klasszikusok tanulmányozását is. A második angol érsekség északon, York városában jött létre. Angolszász területeken igen sok bencés monostor (*minster*) is létesült, amelyek közül elsősorban Wearmouth és Jarrow vált fontos kulturális központtá. Ez utóbbiban élt és dolgozott Beda Venerabilis († 735), a kora középkor legjelentősebb angol tudósa és írója, aki megírta az angol nép egyháztörténetét (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*) is.

2. *Anglia egyesítése*

A sok kis helyi király közül kiemelkedtek azok, akiket a források *bretwaldá*nak neveznek, s latinul *rex Britanniae*-nak fordítanak. Ők a szomszédos királyokat is hegemóniájuk elismerésére kényszerítették, sőt uralmukat Anglia nagyobb részére kiterjesztették. A 7. század első felében Northumbria királyai voltak ilyenek, majd a 8. században Mercia emelkedett ki, amelynek királya, Offa (757–96) jelentős lépéseket tett a tényleges egyesítés felé. A canterburyi érsekkel megkoronáztatta és felkenette s „minden angolok királyának" (*rex Angliae, rex totius Anglorum patriae*) címeztette magát. Offa már nem elégedett meg azzal, hogy a többi királlyal elismertesse felsőségét, hanem *rex*ből herceggé (*dux*) lefokozva, saját hatalmi apparátusába illesztette be őket. A nemzetközi politikába is bekapcsolódott: levelezett és szövetséget kötött Nagy Károllyal.

Az angolszász királyságok tartós egyesítését azonban végül is Wessex királyai végezték el a 9–10. században. Közülük először Egbertnek (802–39) sikerült ez, de a dánok megjelenése miatt az egységet csak a déli királyságokban tudták fenntartani. A dánok a 8. század végén tűntek fel a brit partokon, s lerombolták Lindisfarne kolostorát. Ismételt rablóhadjáratok után, 865-től kezdve tartósan megvetették a lábukat a szigeten. A keleti parton összefüggő dán településterület alakult ki, ahol a dán szokásjog és társadalmi szervezet volt az uralkodó. Ez az ún. „*Danelaw*", a „dán törvény földje". Az angolszász királyok hol fegyverrel harcoltak a dánokkal, hol rendszeres és növekvő összegű évi adóval vásárolták meg a békét (*danegeld* = dán pénz).

A dánokkal sikeresen vette fel a harcot Nagy Alfréd (871–99), Wessex királya, akit mint negyedszülött fiút papnak neveltek, de fivérei elhalálozása után uralkodóként is kitűnően megállta a helyét, s közben a kultúráról sem feledkezett el, hanem maga is fordított és fordíttatott keresztény latin írókat (Orosius,

Boëthius, Nagy Szent Gergely, Beda) angolra, és iskolákat létesített. Alfréd, majd fiai (Edward, Aethelstan) csaknem egész Angliát visszaszerezték a dánoktól, s közben fokozatosan uralmuk alá vonták az egész országot. Aethelstan (924–39) már joggal nevezte magát „egész Britannia királyának" (*rex totius Britanniae*). Alfrédnak azt is sikerült elérnie, hogy a dán király, Guthrum felvegye a kereszténységet. Az angolszász „reconquista" a 10. század közepére sikeresen befejeződött. Edgar királyt (959–75) a többi fejedelem elismerte egész Anglia urának.

Az ezredvégen ismét kiújultak a dán támadások, s 1016-ban Nagy Knut (Kanut) dán király – aki feleségül vette a megözvegyült angol királynét, Emmát, Normandia hercegének leányát – szerezte meg Anglia trónját (1016–35). Knut norvég király is volt, s valóságos északi-tengeri birodalmat kovácsolt össze, egymással civakodó fiai azonban nem tudták ezt megtartani. Angliába 1042-ben visszatért az angolszász dinasztia. A normandiai száműzetésben felnőtt Hitvalló Edwardot (1042–66) azonban inkább érdekelte az imádság, mint az uralkodás, így az ország tényleges irányítása 1052 óta Wessex earlje, Godwin, majd annak fia, Harald kezébe került. Edwardnak nem volt gyermeke, ezért utódjául Vilmos normandiai herceget szemelte ki, aki anyai ágon rokona volt. Ez azonban az angolszászoknak nem tetszett, s Edward utolsó éveiben megindult a küzdelem Harald és Vilmos között az angol koronáért.

A 9–10. századi angol királyság jellegzetes kora középkori „Isten kegyelméből való" teokratikus uralom volt: a királyt egyházi szertartás keretében kenték fel és koronázták, legfőbb támasza az egyház volt, amellyel viszont szabadon rendelkezett: a püspököket és apátokat ő nevezte ki. Az országot egyesítő wessexi királyok frank mintára szervezték meg Anglia kormányzatát. A király a hatalomgyakorlásban kíséretére (*hired*) támaszkodott. A királyi udvarban hasonló tisztségviselőkkel találkozunk, mint a frankoknál. A királyt egy informális tanácsadói kör, a *witan* (bölcsek) segítette az uralkodásban. A királyi udvar székhelye előbb Winchester, a 11. századtól pedig Westminster (London) lett. Az ország grófságokra (*shire*) oszlott, amelyekben a közigazgatás és igazságszolgáltatás élén az *ealdorman*, majd később az *earl* állt (megfelelt a frank *comes*nek). Ezek a király által kinevezett, elmozdítható tisztviselők voltak, tisztségük és az azzal járó birtok nem öröklődött. A 10. században egy ealdorman alá 3-4 shire tartozott, s a dán uralom alatt kezdték őket *earl*nek nevezni (a dán *jarl*ból). Helyüket az egyes grófságok vezetésében a sheriffek (*shire-reeve*) vették át. A *shire* szabad lakói évente kétszer gyűlésre (*shire moot, shire court*) jöttek össze, amely elsősorban peres ügyekkel foglalkozott. A grófságok kisebb egységekre, századokra (*hundreds*) voltak felosztva, amelyek lakói négyhetenként jöttek össze peres ügyeik elintézésére egy királyi tisztviselő (*reeve*) elnöklete alatt. Még kisebb alegység volt a tized (*tithing*). A városok élén a király által kinevezett *wic-reeve*, a kikötők esetében *port-reeve* nevű tisztviselő állt, ő elnökölt a városlakók gyűlésén, amely idővel városi tanáccsá (*moot*) alakult át.

A társadalmi struktúrára az angolszász királyok törvényeiből tudunk következtetni. A ranglétra csúcsán itt is a király kísérete állt, amelynek tagjait eleinte *gesith*nek (többes száma *gesithas* = társak) nevezték, majd a 8. századtól a szolga, szolgáló jelentésű *thane(s)*, *thegn* elnevezést alkalmazták rájuk. Őket személyes hűség fűzte az uralkodóhoz, fegyveres szolgálatukért többnyire földet vagy teljes ellátást kaptak. Közülük kerültek ki az *ealdorman*ek és *earlök*. Belőlük alakult ki a nagy- és középbirtokos réteg, a *manor*ok birtokosai, akiknek birtokai adómentesek voltak, s a 10. századra örökölhetővé váltak. Egy *thane* legalább 5 *hide* (= *mansus*) nagyságú birtokkal kellett hogy bírjon. Körülöttük is kialakult a kíséret, a szolgálatukban álló szabadok csoportja. Az úr (*lord*) felelős volt kísérete tetteiért. A *lord* iránti hűség elsődlegessé vált, az ebből eredő kötelezettségek megelőzték a rokonság, a nemzetség iránti kötelezettségeket. A *lord* elleni harcot még a vérbosszú kötelezettsége sem tette jogosulttá.

A *thanes* vérdíja (*wergild*) Kentben háromszorosa, Wessexben és Merciában hatszorosa volt a közönséges szabad emberének, akit a források *ceorl*nak vagy *churl*nak neveznek. A *ceorl* általában szabad paraszt, aki önállóan gazdálkodik öröklött birtokán. A paraszti birtok egysége a *hide* (ami a kontinensen a *mansus*nak felel meg), akkora terület, amelyet egy 8 ökrös ekével meg lehet művelni, s elegendő egy család eltartására. Közép-Angliában ez kb. 50 hektár volt, de nyugaton ennél kevesebb, esetleg csak a fele. A *ceorl* részt vett a század és a grófság gyűlésein, katonai szolgálatot teljesített (*fyrd*), s közreműködött az utak és hidak karbantartásában, erődítmények építésében. Ezt a kötelezettségét azonban pénzben is megválthatta. Ha 5 *hide*-nyi földet szerzett, akkor vérdíja ugyanannyi lett, mint a *thane*-é, s ugyanazokkal a jogokkal rendelkezett. Angliában tehát már ekkor sokkal nyitottabb társadalom alakult ki, mint a kontinensen, az egyes rétegek között nem voltak merev, formális választóvonalak. A *ceorl* jogállásával bírtak olyanok is, akik jogilag szabadok voltak, de királyi vagy magánföldesúri birtokon éltek, s birtokuk használatáért földbért fizettek.

A *gebur(as)* olyan parasztot jelentett, aki a földesúr allodiális földjén, a *geburland*on gazdálkodott, s azt nem hagyhatta el, tehát a földesúrtól való függése már személyesebb jellegű volt. A *gebur* legalább egynegyed *hide* földet kapott a földesúrtól, ezenfelül házat, állatokat és felszerelést is, cserében munkaszolgáltatást, robotot teljesített (heti 2 nap, aratás idején 3 nap). A földesúri birtokon élő népek közül a *geneatas* (társak) voltak a legelőkelőbbek, akik földjük használatáért bérleti díjat fizettek, s nem mezőgazdasági jellegű szolgálatot teljesítettek (testőrség, kíséret, lovak gondozása). A *cotsetlan*ok (*cottage-dwellers* = kunyhólakók) kis, kb. 2 ha területű földet kaptak, s ezért különféle szolgálatokkal tartoztak. A felsorolt társadalmi csoportok, amelyek mind földműveléssel foglalkoztak, jogilag szabadnak számítottak, a forrásokban *freemen*ként szerepelnek. Találkozunk még a törvénykönyvekben félszabadokkal (*laet*) és rabszolgákkal. Ez utóbbinak nem volt vérdíja, ha megölték, az értékét kellett megfizetni urának. Ez átlagosan egy font, azaz 8 ökör ára volt.

VII. AZ ISZLÁM VILÁG

1. *Az iszlám születése*

A középkori Európa történetére és kultúrájára a 7. századtól kezdve nagy hatást gyakorolt az iszlám világa, az arabok birodalma és kultúrája. Ezért, legalább madártávlatból, egy pillantást kell vetnünk erre a világra is.

Az Arab-félsziget belső, sivatagos részein vándorló, nomadizáló állattenyésztést folytató arab (*beduin*) törzsek éltek nemzetségi-törzsi társadalomban, időnként rablóhadjáratokat vezetve egymás, valamint a nyugati és déli partvidék városai, államai ellen. Dél-Arábiában, Jemenben már a Kr. e. 1. évezredben gazdaságilag és kulturálisan viszonylag fejlett államok alakultak ki: Mina és Sába. Öntözéses földművelést folytattak, városok jöttek létre, és bekapcsolódtak a nemzetközi kereskedelembe. A Kr. e. 1. és a Kr. u. 6. század közt a himjarita királyság lépett a korábbi államok örökébe. A 4–5. században elterjedt a keresztény és a zsidó vallás, s északon két keresztény királyság is kialakult, a Gasszánidáké és a Lahmidáké. A félsziget nyugati részén fontos nemzetközi kereskedelmi út haladt Szíriából dél felé Adenig: az ún. tömjénút. Ezen az úton jutott el Szomáliából Bizáncba a tömjén, de az Indiával való kereskedelemnek is fontos útvonala volt. A 6. században Bizánc és a Szasszanida Perzsia harcolt a tömjénút ellenőrzésért. Dél-Arábia abesszin, majd perzsa uralom alá került, s Jemen elvesztette korábbi kiemelkedő szerepét. Ekkor került előtérbe a Hidzsázon átvezető nemzetközi kereskedelmi út mentén fekvő városok közül Mekka, amely átvette a karavánkereskedelem irányítását. A város környéke nem volt alkalmas a földművelésre, ezért lakói elsősorban kereskedelemmel foglalkoztak.

Mekka nemcsak kereskedelmi központ volt ebben az időben, hanem a zarándokok ezreit is odavonzotta a *Kába*, vagyis az a kocka alakú építmény, amelyben a Fekete Követ őrizték; e kőben a pogány arabok isteni lényt tiszteltek. Mekka a qurais (kurajs) törzs városa volt. A kereskedelemben való részvétel alapján a nemzetségeken belül vagyoni rétegződés alakult ki. Egyre élesebbé vált az ellentmondás a hagyományos társadalmi keretek – a törzsi-nemzetségi szervezet – és az új gazdasági tevékenység, a kereskedelem nyomán kialakuló vagyoni viszonyok (a kereskedelmi tőke magántulajdona) között. A qurais (kurajs) törzsön belül szétváltak a gazdag kereskedőnemzetségek és a szegényebb nemzetségek.

Egy ilyen szegényebb nemzetség tagjaként született 570 körül Mohamed. 25 éves korábban feleségül vette egy gazdag kereskedő nála jóval idősebb özvegyét, Hadídzsát, s így maga is önálló, tehetős kereskedő lett. Hadídzsa hét gyermeket szült neki, de közülük csak egy leány, Fátima maradt életben. Mohamed 40 éves kora körül felhagyott a kereskedéssel, mert vallási élményei, látomásai voltak, s visszavonult a Híra-hegy barlangjába. Innen isteni sugallat küldte az emberek közé, hirdetni az egyetlen istent, Allahot, s a közelgő végítéletet. Keményen ostorozta a gazdag kereskedők kapzsiságát, a szegények nyomorgatását és kizsákmányolását. Első hívei a szegényebb nemzetségek tagjai, a nők és a fiatalok közül kerültek ki. Hamarosan összeütközésbe kerültek a város vezetőivel, s 622. július 16-án áttelepültek a szomszédos Jathrib (Jaszrib) városába (a későbbi Medinába). Ez az esemény a *Hidzsra*, az iszlám időszámítás kezdete.

Medina földművelésre, kertgazdálkodásra alkalmas, termékeny oázis volt, ahol 3 zsidó és 2 pogány arab törzs élt együtt, de keresztények is megtelepedtek. Mohamed itt dolgozta ki az új, közös hiten alapuló közösség, az *umma* alkotmányát és szervezeti kereteit. E közösségben elvben minden hívő egyenlő, s köteles egymást testvérnek tekinteni. Az *umma* közösség vette át a korábbi, vérrokonságon alapuló jogi, társadalmi és erkölcsi kötelékek, a nemzetségi-törzsi szervezet helyét. Mohamed mintegy 50-150 hívével (*muhádzsirún* = kivándorlók) jött át Medinába, ahol a város lakóinak többsége elfogadta őt prófétának és vezetőnek. Éveken át folytak Mohamed híveinek fegyveres harcai a mekkai kereskedőkkel, s közben terjesztették az iszlám tanait a sivatagi beduin törzsek között is. A mekkaiak végül egyezkedni kényszerültek, fegyverszünetet kötöttek, s Mohamed 630-ban híveivel bevonult szülővárosába. Mekka lakói felvették az iszlám vallást, amelybe viszont Mohamed beiktatta a Kába tiszteletét, s az oda irányuló zarándoklatot (*haddzs*), a Kába hétszeri körüljárásával. Ezzel kezdetét vette a vallási és a politikai terjeszkedés: midőn Mohamed 632-ben Medinában meghalt, már uralma alatt állt az Arab-félsziget nagyobbik, nyugati fele: Hidzsáz, Jemen, Hadramaut, a Nedzsd nagy része.

Az *iszlám* szó jelentése „teljes odaadás Istennek, belenyugvás az ő akaratába". Az iszlám szigorú monoteizmust vall: Allah szellemi lény, egyszemélyű istenség, aki egyedül van, nem nemz, nem lehet fia. Elvetik a pogány bálványimádást, de a keresztény Szentháromságot is. Mohamed számára Jézus nagy próféta, de csak Allah követe, Mária fia. Az iszlám sok elemet kölcsönzött a zsidó és a keresztény hitből, a *Bibliá*ból. Allah nemcsak teremtő és uralkodó, hanem segítő, nemcsak büntető, hanem megbocsátó és engedékeny is. A világ végén Allah ítéletet tart, jutalmaz (paradicsom) és büntet.

A hit alapelveit és a hívők kötelességeit az iszlám „öt pillére" tartalmazza: 1. A hit (*sahádа*). *„Nincsenek istenek, kivéve az egy igaz Istent, Allahot, és Mohamed a prófétája."* A hit jó cselekedetek nélkül mit sem ér. 2. Az ima (*szalát*). Lehetőleg közösségben történjen, naponta ötször, Mekka felé fordulva, rituális mosakodás után. Az ima idejét a *muaddhin* (müezzin) hirdeti a mecset tornyából. A fő imanap a péntek. Áldozat, kultikus szertartás az iszlámban nincs. 3. Az alamizsna vagy ínségadó (*zakát*) a szegények javára a feleslegből. 4. A böjt (*szaum*) Ramadán hónap folyamán napkeltétől napnyugtáig (éjjel szabad enni). 5. A zarándoklat (*haddzs*): minden felnőtt férfi legalább életében egyszer menjen el Mekkába, a Kábához.

Az iszlám hívőnek tilos a disznóhús és a szeszes italok fogyasztása. Négy felesége lehet, azoktól el is válhat, s mellettük ágyasokat is tarthat. Mohamedán férfi elvehet keresztény és zsidó nőt (pogány nőt nem), de a gyermekek iszlám vallá-

súak lesznek. Mohamedán nő viszont csak igazhívőhöz mehet feleségül. A föld az egész iszlám közösség, az *umma* tulajdona. Mohamed tiltja az uzsorát és a kamatszedést.

Az életük feláldozására is hajlandó hívők kötelessége a *dzsihád*, a „szent háború" (a szó eredeti jelentése harc, küzdelem). A *Korán* szerint csak a védekező háború igazságos, kardot használni csak védekezésre szabad. A vallást nem szabad fegyverrel terjeszteni, csak békés eszközökkel. A keresztények, a zsidók és az iráni Zoroaster követői védett kisebbségek (*dzimmi*), akik fejadó (*dzizsje*) fizetése ellenében megtarthatják vallásukat. A pogányokat azonban meg kell téríteni.

Az iszlám szent könyve a *Korán*: Isten öröktől létező szava, amely a Mohamednek adott kinyilatkoztatásokban tárult fel, Gábriel arkangyal közvetítésével. Mohamed kinyilatkoztatásai, „koránjai" eleinte szóbeli hagyományozás útján terjedtek, apránként foglalták őket írásba, s a könyv Oszmán kalifa idején, 650 körül nyerte el végleges szerkezetét. A *Korán* 114 *szúrára*, fejezetre oszlik, ritmikus prózában írt, igen változatos szöveg.

Az iszlám hit másik forrása a *szunna*: nagyrészt Mohamednek a Koránt magyarázó szavai, egyéb szóbeli megnyilatkozásai (*hadísz*), illetve az ő vallási gyakorlataira, magatartására vonatkozó hagyomány, „a próféta szent szokásai". A 9. században gyűjtötték őket össze. Az iszlámnak a szunnát elfogadó ortodox irányzata a *szunnita*. A *Korán*on és a Mohamed szavait őrző hagyományon (*hadísz*) alapul az iszlám jog, a *saria*. Ennek alapján ítélkezik a *kádi*, a mohamedán bíró. Az iszlám államokban európai értelemben vett világi jog nincs. A *Koránt* és a *hadíszt* az *álim* (többes száma: *ulamá*) magyarázza és oktatja. Az *ulamá* az iszlám tudósai, akik a *madraszá*nak nevezett felső iskolákban tanulnak és tanítanak. Az iszlám közösség vallási vezetője az *imám*. A szunnitáknál egybeolvadt a *kalifa* tisztségével, aki az iszlám közösség politikai és vallási vezetője volt egy személyben.

Az iszlámban is van a keresztény szerzetességhez hasonló aszketikus, misztikus irányzat: a szúfizmus. A *szúfi* (= gyapjúba öltözött) különféle aszketikus gyakorlatok segítségével törekszik az istenséggel való egyesülésre (*dervis*ek). A zsidó Messiáshoz hasonló jelenség a *mahdi* (= helyesen vezérelt), a végső időkben Istentől küldött személy, aki helyreállítja a megromlott, elfajzott igaz hitet, legyőzi a hitetleneket.

2. *Az arab birodalom*

Mohamed halála után közmegegyezés, a hívők konszenzusa (*idzsmá*) alapján jelölték ki az iszlám közösség világi és vallási vezetőjét, a *kalifát*, azaz a „Próféta helyettesét, örökösét". Az első négy kalifa Mohamed mekkai hívei, barátai, rokonai (apósai, illetve vejei) közül került ki: Abu Bakr (632–34), Omar (634–44), Oszmán (644–56) és Ali (656–61). Uralmuk alatt gyorsan haladt előre az iszlám hódítás az Arab-félszigeten kívül is, túlnyomórészt Bizánc és a Szasszanida-király-

ság rovására. 634 és 641 között elfoglalták Palesztinát, Szíriát, Mezopotámiát, 642-re befejeződött Egyiptom, 651-ig Perzsia meghódítása. Észak-Afrikában Líbia és Tunisz került arab uralom alá, a Földközi-tengeren Ciprus szigete. 636-ban Palesztinában, a Jarmuk folyó mellett vívott csatában legyőzték az ellenük küldött bizánci sereget. Kezükre került – többek között – Jeruzsálem, Damaszkusz, Antiochia, Alexandria, Ktésziphón.

Oszmán kalifa 656-ban – elődjéhez hasonlóan – gyilkosság áldozata lett. Utána a Próféta veje, Fátima férje, Ali lett a kalifa. Vele azonban szembefordult a Próféta özvegye, Aisa, valamint Oszmán rokona, Muávija, Szíria helytartója. Alit 661-ben meggyilkolták, s ekkor Muáviját kiáltották ki kalifának. Személyében a mekkai Omajja család került hatalomra. I. Muávija (661–80) dinasztikus uralmat hozott létre: az Omajjádok 750-ig uralkodtak az arab birodalom felett. Muávija a birodalom székhelyét Medinából áthelyezte Damaszkuszba. E hatalmi harc során az iszlám egymással szemben álló irányzatokra bomlott. A szunniták szerint a kalifa utódlását a hívők közösségének közmegegyezése, az *idzsmá* határozza meg, a Prófétától való törvényes leszármazásnak ebben nincs szerepe. Ali pártja (*sía*) szerint viszont éppen ez utóbbi a döntő, tehát csak Fátima és Ali leszármazottai lehetnek kalifák. Ezen irányzat követőit nevezik síitáknak. Szerintük nem a kalifa az iszlám közösség vezetője, hanem a Próféta családjából származó *imám*. Az imámnak azonban az ellenséges dinasztia uralma alatt rejtőzködnie kell. A hetedik rejtőzködő imámot, Iszmailt (Iszmáel) a síiták egy része a Próféta művét helyreállító *mahdi*nak tekintette, többségük azonban nem fogadta el őt. Iszmail hívei az izmailiták vagy izmaeliták.

Az Omajjádok alatt keleten és nyugaton egyaránt tovább folytatódott a hódítás. A 8. század elejéig arab uralom alá került az Indus völgye, Horezm és Szogdiana. Észak-Afrikában elfoglalták a Maghrebet, s eljutottak az Atlanti-óceán partjáig. 711 és 714 között meghódították az Ibér-félszigetet, majd átmenetileg a Pireneusoktól északra is megvetették a lábukat. Ismételten sikertelen támadást indítottak Konstantinápoly ellen is (674–78, 717–18). 747-ben a bizánci flotta győzelme az arabok felett egy időre fenntartotta a keresztény hegemóniát a Földközi-tenger keleti medencéjében. Nyugat-Európában pedig 732-ben Martel Károly állította meg az arab terjeszkedést.

750-ben a keleti tartományokban kitört felkelés megdöntötte az Omajjádok uralmát. A felkelők a Próféta egyik leszármazottját, Abul Abbászt kiáltották ki kalifának, s vele az Abbászida-dinasztia (750–1258) kezébe került a hatalom. Az Abbászida-mozgalom a keleti Horaszán tartományból indult ki, s fő társadalmi bázisát az iszlámra áttért iráni kliensek (*mavali*) alkották. Al-Manszur (754–75) és Harun ar-Rasid (786–809) kalifák idején élte fénykorát az arab birodalom. 762-ben a kalifák áttették székhelyüket a Tigris partján felépült új fővárosba, Bagdadba.

A meghódított területek lakosságának viszonyai lényegesen nem változtak. A régi tisztviselők is helyükön maradtak, az arab tartományi beosztás pedig al-

kalmazkodott a korábbi közigazgatási egységekhez. Az arabok a meghódított népektől elkülönülve, megerődített katonai táborokból (*amszár*) vigyázták a rendet, és indultak további hódításokra. A hódolt népek földadót (*haradzs*) fizettek, ennek fejében megtarthatták birtokaikat. Ezt az iszlámra áttérteknek is fizetniük kellett (az arab hódítók leszármazottai nem fizették adót, csak a vallási jellegű *zakat*ot). Arábiában mindenkinek *muszlim*má kellett lennie, máshol viszont az ún. *dzimmik*, azaz a keresztények, zsidók és az irániak szabadon gyakorolhatták vallásukat, de ezért még külön fejadót (*dzsizje*) fizettek. A 8. században egyre nagyobb méreteket öltött a meghódított lakosság áttérése az iszlámra, főleg Perzsiában és a városokban. Az áttérni szándékozók egy-egy arab nagyúr támogatását kérték, annak kliensei (*maula*, többes számban *mavali*) lettek. A *mavali* a 9. században már egyenrangúak az arabokkal. Az Abbászida-kalifátus idején a perzsák egyre nagyobb szerepet kaptak a birodalom irányításában. A perzsákat egyéb népek fiai is követték, s így a birodalom egyre inkább elveszítette arab etnikai jellegét, bár hivatalos nyelve az arab lett.

A fő jövedelmi forrást az első évtizedekben a hadizsákmány jelentette, majd az egyre növekvő adókra helyeződött át a hangsúly. A 7. század végétől bizánci mintára saját pénzt vertek: az aranydinárt és az ezüstdirhemet. A meghódított földek egy része a kalifa (az állam) tulajdonába került, de zömüket magánszemélyeknek engedték át birtoklásra (*katía*, többes száma *katái*). Emellett voltak földek családok magántulajdonában is (*mulk*), amelyek után a *zakat* nevű adót fizették. Az ún. kegyes alapítványok számára átengedett föld volt a *vakf*. A hadsereg zsoldosokból és rabszolgákból állt, majd a 9. században bevezették az *iktá*-rendszert, ami annyit jelentett, hogy a katonák egy bizonyos terület felett megkapták az állami adók behajtásának a jogát.

Az államszervezésben eleinte bizánci, majd az Abbászidák alatt főleg perzsa hatások érvényesültek, s jelentkezett a központosításra való törekvés. A közigazgatást a hivatalok (*díván*) bonyolult rendszere és nagy létszámú hivatásos bürokrata réteg (*kátib*, tsz. *kutáb* = jegyző, írnok) végezte, élén a vezírnek nevezett főminiszterrel. A kalifák a 9. század második felétől kezdve egyre inkább csak vallási szerepet töltöttek be. A tényleges hatalmat a *vezír* vagy a hadsereg élén álló *emír* gyakorolta. Emírek álltak az egyes tartományok élén is. A sok népet és kultúrát összefogó birodalomban a meghódított népek tömeges áttérésével az eredeti arab jelleg és etnikum fokozatosan háttérbe szorult. A hadseregben az arabok helyét más etnikumú, túlnyomórészt török zsoldosok, majd egyre inkább rabszolgák foglalták el.

A hódítások befejeztével igen jelentős kulturális fejlődés bontakozott ki. Az arabok átvették és továbbfejlesztették a meghódított népek – görögök, szírek, zsidók, egyiptomiak, perzsák, indiaiak – kultúráját. A korábbi kultúrák legjelentősebb alkotásait lefordították arabra (különösen fontos a görög művek fordítása, amelyet többnyire az őslakos szír keresztények végeztek). A tudományok közül elsősorban a természettudományok, az orvostudomány, a matematika, a csillagászat és a földrajz, valamint a történetírás és a filozófia volt fejlett. A meghódított népek is megőrizhették saját kultúrájukat. Az utolsó jelentős görög egyházatya, Damaszkuszi Szent János († 753) pénzügyi tisztviselő volt a kalifa udvarában, mielőtt kolostorba vonult Jeruzsálemben.

A művészetben az iszlám tiltotta az emberábrázolást, de ezt a gyakorlatban csak a vallásos művészet terén tartották be szigorúan; profán épületeken, használati tárgyakon s világi témákban egyre gyakoribbá vált emberek és jelenetek ábrázolása. A szépirodalom vezető műfaja a lírai költészet volt. Az anyagi és szellemi kultúra fejlettsége tekintetében az arab birodalom és utódállamai a 12. századig Európa felett álltak. Megőrizték és továbbfejlesztették, majd Európa felé közvetítették a görög és az ókori keleti kultúrák eredményeit. Ugyancsak igen fejlett volt a gazdasági élet: az öntözéses földművelés, a kézművesség és főleg a kereskedelem.

A 9. században kezdetét vette a birodalom részállamokra bomlása. Az egyes országok, tartományok vezetői (*emír*ek) – a helyi hadseregre és a maguknak megtartott adókra támaszkodva – fokozatosan önállósultak, helyi dinasztiákat alapítottak. A kalifa főhatósága névlegessé vált, vagy éppen teljesen elszakadtak tőle. Ilyen volt a túlnyomóan berber lakosságú Marokkóban az Idriszidák dinasztiája (788–985), Algériában és Tuniszban az Aglabidák (800–909), Egyiptomban a Tulunidák (868–905), majd a Fatimidák (969–1171), akik 909-től Tunisz urai voltak, s uralmukat Palesztinára, Szíriára és Hidzsázra is kiterjesztették. A horasszáni Bujidák (Buvajhidák) 945-ben Bagdadban is magukhoz ragadták a tényleges hatalmat (emírek emírje), a kalifának csak a vallási vezető szerepét hagyva. A Bujidák hatalmát a keletről érkező szeldzsuk törökök döntötték meg, akik 1055-ben elfoglalták Bagdadot. Vezérük, Tugril bég a kalifától *szultán* címet és tényleges teljhatalmat kapott. A szeldzsukok uralmuk alá vonták Mezopotámiát, Palesztinát, Szíriát. 1071-ben Manzikertnél legyőzték a bizánciakat, s ezután hatalmukat kiterjesztették Kis-Ázsia nagyobb részére.

A Szeldzsuk Birodalom hamarosan önálló szultánságokra bomlott. Közülük az 1077-ben létrejött Rumi vagy Ikoniumi Szultánság tartotta kezében Kis-Ázsiát, állandó harcban a bizánciakkal. Egyiptomban a kurd származású vezír, Szalah-ad-Din (Szaladin) 1171-ben megfosztotta hatalmától a Fatimida kalifát, s megalapozta a saját dinasztiája, az Ajjubidák uralmát. Elfoglalta Szíriát, Hidzsázt, Mezopotámiát, majd, miután 1187-ben legyőzte a keresztesek seregét, Jeruzsálemet és Palesztinát is. A mongolok 1243-ban legyőzték a rumi (ikoniumi) szeldzsukokat, majd Perzsia és Mezopotámia elfoglalása után, 1258-ban bevették és lerombolták Bagdadot, s ezzel véget vetettek az Abbászida-kalifátusnak. Egyiptomban az Ajjúbidák uralmát 1250-ben a mamelukok döntötték meg. Ezek eredetileg különböző népekből származó rabszolgák voltak, akikből az egyiptomi kalifák, majd szultánok testőrsége verbuválódott. A mameluk szultánok 1516-ig uralkodtak Egyiptomban, amely ekkor az oszmán törökök birodalmának részévé lett.

3. *A Córdobai Kalifátus*

Az arabok a 8. század elejére befejezték egész Észak-Afrika meghódítását. Ifríkíja (= Afrika) tartomány Kairavánban (Kairouan) székelő helytartója, Músza ibn Nuszajr 710-ben már az Ibér-félszigetre küldte kliensét, Tárifot. 711-ben Tárik ibn Zijád kelt át Gibraltárnál (Dzsebel al-Tárik = Tárik sziklája) egy túlnyomórészt berberekből álló sereggel Ibériába, s legyőzte Roderich nyugati gót királyt. A következő évben maga Músza is átjött új sereggel, s néhány év alatt meghódította az egész félszigetet. Az új tartomány, Andalúzia (Al-Andalusz) fővárosa Córdoba (Kordova) lett. Az arabok hamarosan átkeltek a Pireneusokon, elfoglalták Narbonne-t, Carcassone-t és Nîmes-et. Európai előnyomulásukat Martel Károly állította meg Poitiers-nél 732-ben. 750-ben Abul Abbász megdöntötte az Omajjádok uralmát, elfoglalta Damaszkuszt, s az Omajjád-dinasztia minden ott talált tagját legyilkoltatta. A vérfürdőt egyedül túlélő Abd ar-Rahmán híveivel Nyugatra menekült, elfoglalta az Ibér-félszigetet, s 756-ban Córdoba emírje lett. Így jött létre a nyugati Omajjád-dinasztia, amely 1031-ig uralkodott Andalúziában. Már I. Abd ar-Rahmán (756–88) szakított az Abbászida kalifátussal, s teljesen önálló iszlám államot hozott létre ibér földön, a kalifa címet azonban csak III. Abd ar-Rahmán (912–61) vette fel 929-ben.

A 11. században a córdobai Omajjád-kalifátus több mint 20 kis területi fejedelemségre, emirátusra bomlott fel. Az egymással torzsalkodó emírek nem tudtak hatékony ellenállást kifejteni a diadalmasan tért hódító keresztény *reconquistá*val (visszahódítás) szemben. Az Ibér-félsziget muzulmánjait egymás után két ízben is az Észak-Afrikában a berberek körében kibontakozó szigorú iszlám integralista mozgalom egyesítette átmenetileg a keresztények elleni sikeres harcra. Az első ilyen mozgalom prófétája a 11. század közepén Ibn Jászin volt, nagyrészt a szaharai berber nomádok (a mai tuaregek ősei) közül kikerült híveit pedig *al-murábitún*nak, azaz a ribát lakóinak nevezték (*ribát* a hitetlenek ellen emelt kolostor-erőd volt); ebből lett Andalúziában az *Almoravida* elnevezés. Ibn Jászin tanítványa és utóda Júszuf ibn Tásfin Marokkóban alapított dinasztiát, majd 1086-ban átkelt Andalúziába, legyőzte a keresztényeket, eltávolította az emíreket és egyesítette az iszlám uralom alatti területeket. Az Almoravida Birodalom központja Afrikában Marokkó, Európában Sevilla volt.

Az Almoravida állam azonban nem volt tartós. Az elfajzott, a hit „eredeti tisztaságától eltért" dinasztiával szemben a Szaharából új integralista mozgalom indult, amelynek prófétája Ibn Túmart volt, az igaz hit helyreállítására küldött *mahdi*, híveit pedig *al-muvahiddún*nak (az Isten egy voltát hirdetőknek) nevezték. Innen az új dinasztia andalúziai neve: Almohádok. Ibn Túmart tanítványa és utóda Abd al-Mumin az 1140-es években legyőzte az Almoravidákat, elfoglalta Észak-Afrikát, majd Andalúziát is. Az Almohádok ismét egyesítették az ibériai iszlám tartományokat, s egy fél évszázadon át feltartóztatták a keresztény előnyomulást. 1212-ben azonban Las Navas de Tolosánál súlyos vereséget szenvedtek, s birodalmuk részeire bomlott. A keresztények a 13. században egymás után foglalták el Andalúzia jelentős városait: Córdobát (1236), Valenciát (1238), Murciát (1243), Sevillát (1248), Cádizt (1265). A század közepére az Ibériai-félsziget túlnyomó része felszabadult az iszlám uralom alól. Csak Granadában és környékén tartotta magát a mór Naszrida-dinasztia 1492-ig.

Ibéria földjén az iszlám uralom fél évezrede alatt egy sajátos kevert társadalom és civilizáció alakult ki. Andalúzia közvetítette az iszlám-arab világ anyagi és szellemi kultúrájának eredményeit és alkotásait a keresztény Európa felé. Az iszlám és a keresztény civilizáció itt századokon keresztül intenzív érintkezésben és kölcsönhatásban volt egymással. A különböző fajok és etnikumok keveredéséből, összeolvadásából egy sajátos etnikai képlet alakult ki. A mór Hispániában az arab-berber uralkodó réteg mellett élt egy meglehetősen nagyszámú iszlám hitre tért keresztény népesség (vizigót nemesek, ibér parasztok), őket nevezték *muvalladoknak*. A bennszülött lakosság többsége megmaradt kereszténynek, de nyelvében és életformájában elarabosodott, ők voltak a *mozarabok*. Elég nagyszámú zsidóság is élt a mór városokban. Viszont a *reconquista* során visszafoglalt területeken a spanyol–portugál uralom alatt is sok mohamedán a helyén maradt és megőrizte iszlám vallását, saját bíróságait (ők voltak a *mudejar*ok, ejtsd: mudehárok). Ugyancsak háborítatlanul élhettek a 15. század végéig a zsidó közösségek is.

A mór Hispániában a 8. századtól igen fejlett városi civilizáció bontakozott ki, nagy, százezres városokkal, pompás építészeti alkotásokkal (córdobai nagy mecset, granadai Alhambra, sevillai Alcazar), fürdőkkel, iskolákkal, könyvtárakkal. A jeles írók, tudósok és gondolkodók sorából csak azokat emeljük ki, akiknek művei, a latin fordítások révén, jelentős hatást gyakoroltak a középkori európai keresztény és zsidó kultúrára is: elsősorban az Arisztotelész-kommentárokat író Ibn Rusd (Averroës, † 1198), valamint a két zsidó filozófus: Salomon ibn Gabirol († 1057) és Músza ibn Majmún (Moses Majmonides, † 1204).

VIII. BIZÁNC ÉS A BALKÁN A KORA KÖZÉPKORBAN

1. *A bizánci állam*

A Nyugatrómai Birodalom megszűnése után a római császárság keleten élt tovább. Ennek a tovább élő Római Birodalomnak a lakói mindvégig „rómaiaknak" (*Rómaioi*) nevezték magukat, uralkodójuk a „rómaiak császára" (*baszileusz Rómaión*) volt. Az állam megjelölésére gyakran használták a *Rómania* szót, de „Bizáncnak" sohasem nevezték, mert ezen ők legfeljebb a fővárost (Büzantion) értették. Az eredetileg csak a fővárosra vonatkozó Bizánc szót az itáliai humanisták terjesztették ki az egész birodalomra a 15. században, s ezt vette át az újkori eu-

rópai tudományosság is. Ilyen értelemben beszélünk mi is a továbbiakban Bizáncról, Bizánci Birodalomról, bizánciakról.

Bizánc városát a lakói inkább Konstantinápolynak (Kónsztantinoupolisz), azaz „Konstantin városának" nevezték. Ahogy a rómaiak számára Róma volt „a város" (*urbs*), úgy a „bizánciak" számára is Konstantinápoly volt „a *polisz*" (ez élt tovább az araboknál *Bulin* formában, s ebből jött a város arab, majd oszmán neve: Istan Bulin – Istanbul). A bizánciak már a 4. században szívesen nevezték „Új Rómának" (*Nea Rómé*). A középkorban Konstantinápoly volt a keresztény *oikumené* legnagyobb városa, igazi világváros. Lakossága fél és egymillió között ingadozott. Kedvező földrajzi helyzete révén kiválóan alkalmas volt a két, sőt három kontinensre kiterjedő birodalom központjának. Három oldalról a tenger védte, a szárazföld felé pedig háromszoros védőfallal vették körül, így gyakorlatilag bevehetetlen volt. Rajta kívül a Keletrómai Birodalomban az 5. század közepén még két százezres (Alexandria, Antiochia) és mintegy harminc több tízezres nagyságrendű város volt.

Ha ezt az ezer éven át fennálló birodalmat, amelynek öröksége máig elevenen él Európa keleti felében, jellemezni akarjuk, akkor érdemes idéznünk néhány jeles bizantinológus véleményét. A. Heisenberg úgy látja, hogy *„Bizánc a kereszténnyé lett görög nemzetiségű római birodalom"*. Louis Bréhier szerint Bizánc *„hagyományaiban római, kultúrájában görög, kormányzati módszereiben pedig keleti"*. G. Ostrogorsky pedig így fogalmazza meg Bizánc lényegét: *„Római államiság, görög kultúra és keresztény hit a fő forrásai a bizánci fejlődésnek."*

A 395. évi kettéosztáskor a Balkán-félsziget keleti fele jutott Bizáncnak. A határt a két birodalomfél között a Drina folyó képezte, Illyricumot tehát a nyugatiak kapták. Észak-Afrikában Libya Keleté lett, Tripolitana Nyugaté. Később Bizánc kiterjesztette fennhatóságát az egész Balkánra és Észak-Afrikára. A birodalom lakosainak száma 400 és 600 között 18-20 millió körül volt. Keleten nem tapasztalható olyan mértékű elnéptelenedés, mint Nyugaton, a városi élet, az ipari termelés, a kereskedelmi forgalom és a tengeri hajózás szinte töretlenül folytatódott. Bizánc az évezred végéig megőrizte tengeri hegemóniáját a Mediterráneum keleti medencéjében. Kereskedelmi kapcsolatban állt Indiával, Kínával. Mivel a Közép- és Távol-Keletre vezető utak többnyire ellenséges szomszédja, Perzsia területén mentek át, új utakat próbáltak törni kelet felé: vagy Arábián és az Indiai-óceánon keresztül délről, vagy a Fekete-tenger északi és keleti partvidékéről kiinduló selyemúton északról megkerülve Perzsiát. A 6. század közepén sikerült selyemhernyót kicsempészni Kínából, s erre egy nagyon virágzó exportiparágat felépíteni. Évszázadokon át szilárd, jó aranypénzzel is rendelkezett a birodalom.

A balkáni politikai határ nem felelt meg pontosan a latin–görög nyelvhatárnak, amely a mai Albánia északi részén lévő Lissustól húzódott Serdicáig (Szófia), s onnét a Haemus (Balkán) hegység északi lábánál a tengerpartig. E vonaltól délre görögül, északra latinul beszéltek. A 7. század elejéig Bizánc hivatalos nyelve is a latin maradt, s a lakosság jelentős része még ezután is értett latinul. A Bizáncban beszélt görög nyelv a hellenisztikus köznyelv, az ún. *koiné* továbbfejlődése során

alakult ki, s lényegesen eltért a klasszikus görögtől. Az eltérések közül kultúrtörténeti szempontból talán a hangsúly változása a legjelentősebb. A korábbi görög nyelvben zenei hangsúly volt, amely a *kvalitás*on alapult, vagyis a hangsúlyozott szótag magasabb volt, mint a nem hangsúlyozott, s ez az alapja az antik verselésnek is. A *koiné*ban az eredeti hosszú és rövid magánhangzók közti különbség megszűnt, s minden hangsúlyos szótag hosszúvá, minden hangsúlytalan rövidddé vált, vagyis az új dinamikus hangsúlyozás a *kvantitás*on alapszik, amelynek megfelelően a keresztény korban (a 4. századtól) a ritmust a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása adta meg. Amint láttuk (V/3. fejezet), hasonló változás ment végbe Nyugaton a latin himnuszköltészetben is.

Bizáncban sajátos kétnyelvűség uralkodott, mert igen nagy különbség volt a beszélt köznyelv és az irodalmi nyelv között. Az 1–2. században a művelt görögök körében kibontakozott az ún. *atticizmus*, ami annyit jelentett, hogy felújították a klasszikus attikai nyelvjárást, annak már nem élő formáit és szókincsét. A beszélt vulgáris nyelvnek a 12. század előtti időkből nem is maradt fenn írott emléke, mert az értelmiség minden ilyen barbár szöveget tudatosan megsemmisített. Az íráshasználat nagyjából úgy alakult, mint Nyugaton (természetesen görög betűkkel): a 9. századig a hagyományos nagybetűs írás (*maiuscula*) dívott, ezután áttértek a kisbetűs írásra (*minuscula*).

Görögül többé-kevésbé a birodalom minden lakója beszélt. Emellett Kis-Ázsiában az őslakosság körében sokan még régi nyelvüket is őrizték, például Mysiában, Phrygiában, Isauriában vagy Lykaoniában. Szíria lakossága nagyrészt kétnyelvű volt, Egyiptomban pedig a parasztság a kopt nyelvet beszélte.

A bizánciaknak saját időszámításuk volt, a keresztény időszámítást nem vették át, csak a 15. században kezdték szórványosan használni. Az éveket a világ teremtésétől számították, ami szerintük Kr. e. 5509. szeptember 1-jén történt. Konstantinápoly elestének (1453. május 29.) dátuma tehát: 6961.

A bizánci állam egyenes örököse, folytatása volt a késő római császárság, a *dominatus* államszervezetének. A császár abszolút uralkodó, hatalma isteni eredetű, ő Isten képmása és helytartója a Földön, személye „szent" (*hagiosz*). Megválasztása többnyire kikiáltással történt, s ténylegesen bárki lehetett császár. Gyakori volt, hogy a császár társuralkodóként maga mellé vette testvérét vagy fiát. Császárkoronázásra először 457-ben került sor. A bizánci császár az egész keresztény *oikumené* urának tekintette magát, aki az összes többi uralkodó felett áll. Ő volt az „uralkodók családjának" a feje, aki a többieket „testvéremnek", „fiamnak" vagy „barátomnak" szólította, s különféle címeket, rangokat, kitüntetéseket, sőt fejedelmi koronákat is adományozott nekik. A császár körül minden pontosan előírt szertartások szerint, szigorú formaságok között történt. Liudprand cremonai püspök, aki a 10. században két ízben is járt követségben Konstantinápolyban, így írja le a császári fogadást: *„A császár trónja előtt egy rézből készült, de bearanyozott fa állott, amelynek ágai közt mindenféle fajtájú madarak ültek, amelyek szintén rézből valók voltak, de bearanyozva, s különféle hangon énekel-*

tek. A császár trónja pedig olyképpen volt elkészítve, hogy egyik percben alacsonynak, a másikban magasabbnak, majd emelkedettebbnek látszott és hatalmas oroszlánok őrizték; nem tudom, fából vagy ércből voltak-e, de be voltak aranyozva. Farkukkal verdesték a földet, s tágra nyitott szájukkal s mozgó nyelvükkel ordítást hallattak. Belépésemkor bőgtek az oroszlánok és énekeltek a madarak. Midőn tiszteletem jeléül harmadszor borultam le a császár előtt, és utána a fejemet felemeltem, láttam, hogy ő, aki azelőtt mérsékelt magasságban ült a földszint felett, most majdnem a terem mennyezete alatt van, sőt, hogy más ruha is van rajta. Hogy ez miképp történt, el sem tudtam gondolni, legfeljebb azt sejtettem, hogy olyanforma gépezet emelhette, mint amilyen a borsajtó gerendája. A császár ez alkalommal egy szót sem beszélt, mert ha akart volna is beszélni, a nagy távolság miatt nem tehette volna azt a kellő méltósággal, s csak főembere útján érdeklődött Berengár élete és egészsége felől."

Rómához hasonlóan Konstantinápolyban is volt *senatus*, de politika szerepe a 8. századra már formálissá vált. A főváros és a nagyobb városok lakossága *démosz*okba szerveződött, amelyeknek eleinte szintén fontos politikai szerepük volt – például eszerint teljesítettek őrszolgálatot a város falain. A démoszok ugyanis a „cirkuszi pártok" körül csoportosultak, amelyeket az után a szín után neveztek el, amilyet kedvenc kocsihajtójuk viselt. A cirkuszi pártok néha kifejezésre juttatták a lakosság nemtetszését, ellenzékiségét. Később a démoszok politikai szerepe megszűnt, s tevékenységük arra korlátozódott, hogy az udvari ünnepségeken ők adták a lelkesen éljenző tömeget.

Bizánc a késő római császárságtól hatalmas bürokratikus gépezetet örökölt és fejlesztett tovább. A tisztviselőket rangosztályokba sorolták, eszerint kapták fizetésüket, s ez szabta meg, hogy milyen címzés illeti meg őket. A császári udvarban fontos szerepet játszottak az *eunuch*ok, akik nemegyszer magas állami, egyházi vagy katonai posztot töltöttek be. Mivel egyre inkább szokásba jött a hivatalok vásárlása, a tisztviselők minden igyekezetükkel azon voltak, hogy a befektetés minél előbb megtérüljön. Joggal írta egy korabeli forrás, hogy a hivatalnokok *„úgy falták a népet, mint a kenyeret"*.

Bizánc ezeréves fennmaradását nem kis részben diplomáciájának köszönhette, amely a maga nemében páratlan volt a középkorban. A diplomáciát a bizánciak valóságos művészetté fejlesztették. Követeik rendszeresen felkeresték a külföldi uralkodók udvarait, a császári udvarban pedig hivatalos tolmácsok szolgálták az idegen uralkodókkal és népekkel való kapcsolattartást. Igyekeztek alaposan megismerni a környező népek és államok belső viszonyait, szokásait, kipuhatolni gyengéiket és erejüket, s gondosan mérlegelték, hogy hol, mikor, milyen eszközökkel tudják a leghatékonyabban elérni céljaikat. Ennek a szorgalmasan összegyűjtött, hatalmas információanyagon alapuló bizánci államművészetnek jellegzetes alkotása Bíborbanszületett Konstantin (Kónsztantinosz Porphürogennétosz) császárnak a 10. század közepén írt munkája *A birodalom kormányzásáról*. A bizánci diplomácia módszerei igen sokrétűek voltak: szívesen játszották ki egymás ellen a rájuk veszélyt jelentő népeket. A leggyakrabban alkalmazott és leghatékonyabb diplomáciai „fegyverük" azonban a pénz volt. Rendszeresen fizettek évi adókat a szomszédoknak a béke fenntartása érdekében, s gyakran ajándékokkal igyekeztek megszerezni idegen népek jóindulatát. Az arany legalább olyan fontos szerepet játszott a bizánci állam védelmében, mint a hadsereg.

2. Kísérlet a Római Birodalom visszaállítására

Az ún. „kora bizánci" időszakban, azaz 395 és 610 között a késő római társadalmi és politikai struktúrák éltek tovább. Miután Attila meghalt és a gótokat sikerült nyugat felé irányítani, egy időre enyhült a Bizáncra nehezedő barbár nyomás, s mivel keleten, a perzsa határon is béke volt, a birodalom polgárai teljes szenvedéllyel átadhatták magukat kedvenc dogmatikai vitáiknak. Mert az ismert szentháromságtani és krisztológiai problémák nem képezték néhány szakteológus magánügyét, hanem a császári udvarban is ezekkel foglalkoztak, sőt a városok utcáin és terein is mindenki ezekről beszélt, ezekről vitatkozott. Nüsszai Gergely meglepetten tapasztalta, amikor a fővárosba érkezett, hogy az utcákon mindenki „érthetetlen" teológiai kérdésekről fecseg: *„ha megkérdezel valakit, hogy hány obulusba kerül ez vagy az a dolog, akkor a »született és nem teremtetett« dogmájával válaszol. Ha a kenyér ára után érdeklődsz, azt válaszolják, hogy az Atya hatalmasabb, mint a Fiú, és a Fiú alá van Néki rendelve. Ha megkérdezed, kész van-e a fürdőd, így válaszolnak: »A Fiú a semmiből keletkezett.«"* Krisztus isteni és emberi természetének problémája nemcsak teológiai kérdés volt, hanem politikai is, hiszen nagyobb veszélyt rejtett magában a birodalom számára, mint a barbárok támadásai. A khalkédoni zsinat után ugyanis Szíriában és Egyiptomban a monofizitizmus ősi „nemzeti" érzelmekkel, szeparatista törekvésekkel ötvöződött, külön nemzeti egyházak létrejöttével s e tartományok elszakadásával fenyegetett. E veszély elhárítása és a monofiziták megbékítése érdekében adta ki 482-ben Zénon császár (474–91) a *Hénotikon*t, vagyis az Akakiosz pátriárka által kidolgozott közvetítő egységformulát. Hasztalan, mert a monofiziták nem fogadták el, Róma és a nyugati katolikusok pedig egyenesen megszakították a kapcsolatot Konstantinápollyal. 35 évig tartott a szakadás (*skizma*) Róma és Konstantinápoly között, mígnem 518-ban az írástudatlan makedóniai parasztból katonai parancsnokká, majd császárrá lett I. Iustinus (518–27) hatályon kívül helyezte a *Hénotikon*t, s visszatért a khalkédoni formulához.

A gyermektelen császár az unokaöccsét tette meg utódául. I. Iustinianus (527–65), bácsikájától eltérően, igen művelt volt, teológiai értekezéseket írt, s mindenféle tudományhoz és művészethez alaposan értett. Miután nagyobb veszteségek nélkül, békekötéssel befejezte a perzsákkal kitört háborút, figyelmét Nyugat felé fordította, s nekilátott dédelgetett álma, a *recuperatio imperii*, azaz a Római Birodalom visszaszerzésének megvalósításához. Előbb azonban úrrá kellett

lennie egy súlyos belpolitikai válságon, amelybe kis híján belebukott. Ez volt az ún. Nika-felkelés 532-ben. (Nika = győzz! kiáltással buzdították a kocsihajtókat a Hippodromban.) A konstantinápolyi démosz elégedetlen volt egyes magas rangú hivatalnokok tevékenységével, s eltávolításukat követelte. A két nagy cirkuszi párt, a kékek és a zöldek összefogtak, s a Hippodromban felkelést robbantottak ki. A felkelők több középületet felgyújtottak. Miközben a felkelők a szent palotát ostromolták, a császár már menekülésre és lemondásra gondolt, de felesége, Theodora kitartásra buzdította. Néhány nap múlva megérkezett a Beliszariosz parancsnoksága alatt álló katonaság, s lemészárolta a felkelőket.

A felkelés leverése után elkezdődhetett a Nyugat visszahódítása. 533-ban Beliszáriosz 15 000 főnyi sereggel átkelt Afrikába, s megsemmisítette a Vandálok Királyságát. Észak-Afrika másfél évszázadra a „második Róma" birtoka lett. Itália visszahódítása azonban korántsem ment ilyen könnyen. Csaknem 20 évig tartott (535–554), míg Beliszáriosz, majd Narszész seregeinek sikerült megtörniük a gótok ellenállását. A bizánciak azonban nem sokáig élvezhették a visszaszerzett Itália birtoklását, mert 568-ban észak felől megérkeztek a langobardok, s a félsziget északi részét (Lombardia) és belső területeit elfoglalták, Bizáncnak pedig meg kellett elégednie Ravenna és Róma környékével, valamint Dél-Itáliával. 554-ben néhány évtizedre sikerült visszahódítani Hispánia délkeleti-déli partvidékét is. Közben keleten a perzsákkal is fel-fellángolt a háború, s Iustinianus adófizetéssel vásárolta meg a békét. A germán veszély elmúltával keletről és északról újabb barbár támadások fenyegették a birodalmat. A Kárpát-medencét megszállták az avarok, a Balkánon megjelentek a szlávok és a bolgárok. Iustinianus a Balkán északi részén egy erődrendszert épített ki, ez azonban nem tudta megakadályozni az avarok, a szlávok és a bolgárok rablóhadjáratait. A Római Birodalom restaurációja tehát csak részleges sikerrel járt.

A belpolitikában Iustinianus legjelentősebb és legmaradandóbb alkotása a római jog kodifikációja volt. A császár által kinevezett bizottságok, Trebonianus vezetésével, 528 és 533 között dolgoztak a nagy művön: összegyűjtötték az előző császárok és Iustinianus rendelkezéseit (*Codex*), kivonatolták a legjelesebb római jogászok munkáit (*Digestae seu Pandectae*), s elkészítették a római jog összefoglaló kézikönyvét (*Institutiones*). Ehhez később hozzátették Iustinianus újabb rendeleteinek gyűjteményét (*Novellae*). Az így összeállt gyűjteményeknek később adták a *Corpus Juris Civilis* nevet.

Iustinianus igyekezett megreformálni, hatékonyabbá és olcsóbbá tenni a birodalom közigazgatását is. Megtiltotta a hivatalok vásárlását, intézkedéseket hozott a korrupció ellen, a szegényebb lakosságot igyekezett megvédeni a hatalmasok túlkapásaival szemben. A legtöbb sikert az állami bevételek növelése terén érte el, hála egyik közeli munkatársa, Kappadókiai János kifogyhatatlan leleményének. Pénzre ugyanis nagy szüksége volt, nemcsak a háborúk miatt, hanem nagyszabású építkezéseihez is. A fővárost egy sor új templommal gazdagította, közülük az 532 és 537 között épült Szent Bölcsesség (Hagia Szóphia), Milétoszi Izidórosz és

Tralleszi Anthemiosz alkotása a bizánci építészet legcsodálatosabb remeke. Mivel a császár jeles teológus volt, érthető, hogy a dogmatikai darázsfészekbe is belenyúlt, annál is inkább, mert a birodalom oly hőn óhajtott egysége érdekében szükséges volt a monofiziták megnyerése. Ez neki sem sikerült, pedig 553-ban Konstantinápolyban egyetemes zsinatot is tartott. Több dokumentumban kinyilvánította, hogy a római egyház „minden egyház feje", amellyel minden kereszténynek egységben kell lennie.

Századunk egyik legkiválóbb bizantinológusa, Louis Bréhier így értékeli Iustinianus uralkodását: „*Gyarlóságai ellenére is nagy uralkodóhoz méltóan cselekedett, s olyan szilárd szerkezetet biztosított a birodalomnak, ami lehetővé tette, hogy hosszú időn át el tudja viselni a barbárok támadásait, és civilizációjával beragyogja a világot. Neki köszönhető, hogy újból szabadon lehetett hajózni a Földközi-tengeren, hogy örökre fennmaradt a rómaiak jogi munkássága, hogy a keleti egyház olyan fegyelmi törvénykezéssel rendelkezik, amelyet mindmáig őriz, hogy oltalmazta misszionáriusait, ösztönzést adott az irodalomnak, az oktatásnak, a bizánci művészet kialakításának.*"

Iustinianus utódai a Balkánon nem tudták feltartóztatni a szlávok tömeges betelepülését. 582-ben Sirmiumot is kénytelenek voltak átengedni a Kárpát-medencében megtelepülő avaroknak. Itáliában és Afrikában új közigazgatási rendszert vezettek be: a ravennai és a karthágói exarchátusban egy kézben, az exarchosz kezében egyesítették a polgári és a katonai hatalmat. A perzsa fronton is kiújultak a hadműveletek. A 7. század elején a perzsák elfoglalták Szíriát és Egyiptomot, hatalmukba kerítettek olyan városokat, mint Antiochia és Jeruzsálem, s mélyen benyomultak Kis-Ázsiába is. Előbb a perzsák, majd az avarok Konstantinápoly faláig nyomultak előre, sőt, ostrom alá is vették a várost.

3. *Válság és gyökeres reform*

Az összeomlás előtt álló birodalmat I. Hérakleiosz (610–41) mentette meg, aki újjászervezte a hadsereget, majd felszabadította Kis-Ázsiát, és északnyugat felől benyomult a perzsa területekre. 627-ben Ninivénél döntő győzelmet aratott a perzsák felett. Ezzel a Szasszanidák állama harcképtelenné vált. Hérakleiosz – akit Ostrogorsky „*a bizánci történelem legnagyobb uralkodójának*" nevez – hozzáfogott a birodalom konszolidálásához, közigazgatási, katonai és társadalmi szervezetének újjáalakításához. Ő csak megkezdhette azt a reformot, amelyet utódai tettek teljessé. 634-ben Bizánc délkeleti határain megjelentek az arabok, s rohamos gyorsasággal hódították meg Szíriát, Palesztinát, Egyiptomot. Kezükre került Jeruzsálem, Damaszkusz, Antiochia, Alexandria. 636-ban Szíriában, a Jarmuk folyónál legyőzték az ellenük küldött bizánci sereget. Az ázsiai és afrikai tartományok néhány évtized leforgása alatt elvesztek, a birodalom Kis-Ázsiára és Konstantinápoly környékére zsugorodott. Az arabok 674–78-ban a fővárost is ostrom

alatt tartották, a Balkán pedig teljesen a szlávok birtokába került. 679-ben a bolgárok átkeltek a Dunán, s megkezdték államuk kiépítését.

Bizáncot tehát nagy veszteségek érték a 7. században: korábbi területének nagyobb részét elvesztette, lakossága 17-18 millióról 6-7 millióra olvadt. A Római Birodalom örökre elveszett, ekkor vált a megmaradt terület „bizáncivá" és göröggé. Hérakleiosz császár a görögöt tette hivatalos nyelvvé, s az addig használt latin *imperator* helyett felvette a görög *baszileusz* címet. Bizánc ekkor alakította ki saját belső struktúráját, fennmaradása érdekében alkalmazkodva a megváltozott erőviszonyokhoz. Hérakleiosz és utódai végrehajtották az új helyzet igényelte gyökeres reformokat. A késő római császárságtól örökölt közigazgatási beosztás helyett az egyes tartományokat nagyobb közigazgatási egységekbe, *themá*kba fogták össze. A *thema* eredetileg katonai egységet, hadtestet jelentett, de később jelentése átment annak a területnek a megjelölésére, melyen az illető csapattest állomásozott. A *thema* élén a császár által kinevezett *sztratégosz* állt, akinek a kezében egyesült a polgári és a katonai hatalom. Az első *themák* Kis-Ázsiában létesültek: Opszikion, Armeniakon, Anatolikon, majd sor került a Balkán megszervezésére is. A hadszervezet alapja a parasztkatonaság lett. A parasztkatona, a „sztratióta" (*sztratiótész*) szabad tulajdonú földbirtokkal bírt, s ennek fejében katonai szolgálatot látott el. A parasztság állami terhei a 6. század végén és a 7. században könnyebbedtek: a római eredetű adók (*iugatio-captatio, epibolé*), valamint a Iustinianus által bevezetett *monopolium*ok megszűntek. Ugyancsak megszűnt a falusi lakosság, a *colonus*ok, illetve *geórgosz*ok röghözkötöttsége is. A szabad parasztok igen sok új települést hoztak létre, elsősorban a birodalom határvidékein, ahol az arabok és más szomszédok támadásai nyomán sok volt az elhagyott, üresen álló föld. Még inkább meggyorsult a szabad falusi települések keletkezésének folyamata azáltal, hogy a szomszédos népek könnyűszerrel hatoltak be a birodalom földjére, és ott letelepedtek.

A kiváló orosz bizantinológus, A. P. Kazsdan így értékeli a Bizáncban a 7. században végbement átalakulást: *„Megállapíthatjuk, hogy a 8. században az új típusú hadsereg – a paraszti népfölkelés – biztosította a bizánci sereg eredményes hadműveleteit, sőt Bizánc fennmaradását. Más szavakkal azt mondhatjuk, hogy Bizánc csupán társadalmi rendjének a 7. században véghezvitt gyökeres átalakításával tarthatta fenn magát. Többek között ezek az átalakulások eredményezték a sztratióta hadsereget* [...]. *Az átalakulások lényegét abban foglalhatnánk össze, hogy a rabszolgák és földhöz kötött geórgoszok kizsákmányolásán alapuló nagybirtokrendszert a szabad faluközösségek tömege váltotta fel. A hadügy gyökeres átszervezése (vagyis a sztratióta népfelkelésre való áttérés a nagyrészt idegenekből álló hivatásos zsoldos hadsereg helyett) annak következtében vált lehetségessé, hogy a birodalom életében mezőgazdasági fordulat ment végbe a 7–8. század folyamán, amikor kialakult a szabad faluközösségi parasztok széles rétege."*

A bizánci faluközösség és a parasztság életviszonyait a 8. században keletkezett *Földműves Törvény*ből (*Nomosz Geórgikosz*) ismerjük. Ebből kiderül, hogy a bizánciak nem ismerték a nyugati mezőgazdaságban akkoriban elterjedő technikai újításokat: a nyomásos gazdálkodást és az aszimmetrikus, eketaligás nehézekét. A hagyományos római túró- vagy karcolóekével (*aratrum*) szántottak. Igásállatnak ökröt, szamarat és öszvért használtak. A ló drága és ritka jószág volt, csaknem kizárólag katonai célokra használták. A faluközösség tagjai szabad parasztok, akik szabadon költözködhettek, s teljes jogú tulajdonosai voltak telküknek (*sztasz*), azt szabadon eladhatták vagy bérbe adhatták. A szántók, kertek és szőlők gazdaságilag különálló egységek voltak, a *sztasz* részeinek számítottak. A faluközösség közös tulajdonában voltak a művelés alatt nem álló, még felosztatlan földek, valamint az erdők és a legelők, amelyeket a közösség tagjai szabadon használhattak. A források gyakran beszélnek nagycsaládokról vagy összetett családokról (*szüngenia*), amelyek egy fedél alatt éltek és közösen gazdálkodtak. Rendszerint a házas fiúk éltek együtt szüleikkel, de gyakori volt házas testvérek együttélése és közös gazdálkodása is. A faluközösség védelmét szolgálta az „előnyben részesítés", a *protimiszisz*, ami annyit jelentett, hogy ha egy paraszt eladta földjét, akkor rokonai, szomszédai, végül pedig az egész falu lakói elővételi joggal bírtak. A faluközösség megtilthatta idegenek letelepedését a falu területén. A szabad parasztok között különleges helyet foglaltak el a már említett *sztratióták*, akiknek parancsra lóval és fegyverzettel kellett bevonulniuk. A *sztratiótá*birtokok valamivel nagyobbak voltak a közönséges paraszt birtokánál, s tulajdonosaik a katonai szolgálat fejében mentesültek az állami adók alól, sőt, gyakran készpénz- és természetbeni juttatásokban részesültek, hogy *„jó lovakat és különféle fegyvereket szerezhessenek"*.

A 7. században a parasztok kivívták szabadságukat, a városok viszont pusztulásnak indultak. A szíriai és egyiptomi nagyvárosok arab uralom alá kerültek, a kis-ázsai városok is összezsugorodtak. Egy 9. századi arab földrajzi író szerint Kis-Ázsiában csupán öt város van, a többi település erődítés vagy falu. A városi kézműipar helyzetéről a 10. század elején készült *Eparkhoszi Könyv* nyújt tájékoztatást. Az *eparkhosz* állami tisztviselő volt, aki a kézművestestületeket ellenőrizte. Konstantinápolyban 23 ilyen kézművestestület működött. A kézművesműhelyekben (*ergasztérion*) a tulajdonos és a szakmát tanuló inasok mellett bérmunkások és rabszolgák is dolgoztak. Az önálló kézművesek műhelyei mellett voltak állami műhelyek is, amelyek az udvar és a hadsereg igényeit elégítették ki.

A gyökeres reformok eredményei a 8. században értek be, midőn Bizánc már jelentős katonai sikereket ért el az arabok és a bolgárok ellen. A 7. század végén és a 8. század elején trónviszályok gyengítették a birodalmat, de 717-ben Anatolikon théma sztratégosza, az észak-szíriai származású III. Leó (717–41) lett a császár. Sikeresen verte vissza a 717–18-ban Konstantinápolyt ostromló arabokat, majd 740-ben jelentős győzelmet aratott felettük, megszabadítva ezzel Kis-Ázsiát az állandó arab betörésektől. Leó jelentős törvényhozói munkát végzett, elkészíttette a *Corpus Iuris Civilis* görög fordítását és a kor igényeinek megfelelő

átdolgozását (*Eklogé*, 726). Fia, V. Konsztantinosz (741–75) már támadásba ment át Szíriában és Arméniában az arabokkal, a Balkánon pedig a bolgárokkal szemben. Itáliában viszont összeomlott a bizánci uralom: 751-ben elveszett Ravenna, majd hamarosan Róma is kikerült a bizánci fennhatóság alól.

Alighogy a 7. század végén elcsendesültek az évszázados krisztológia viták, a 8. században Bizánc belső nyugalmát ismét egy vallási viszály bolygatta fel: a képrombolás. A keresztények között kezdettől fogva vita volt arról, hogy szabad-e Istent, főleg Krisztust ábrázolni. Ezt a zsidó vallás és az iszlám egyaránt tiltotta. A kereszténységben, különösen Keleten, mindazonáltal igen elterjedt Jézus, Szűz Mária és a szentek képeinek, az *ikon*oknak a tisztelete. A képrombolók, az *ikonoklaszták* szerint ez azonos értelmű a bálványimádással. A képtisztelők, az *ikonodul*ok viszont arra hivatkoztak, hogy ők nem imádják, hanem csak tisztelik a képeket, mert emlékeztet arra, akit ábrázol. Az *ikon*ok ugyanis nem azonosak az ábrázolt személlyel, hanem annak csak képmásai, s azért lehet tisztelni őket, mert a tisztelet nem a képeknek szól, hanem az ábrázolt személyeknek. Arra is hivatkoztak, hogy aki a képek ellen harcol, az tagadja Krisztus valóságos emberségét.

III. Leó 726-ban kiadott rendeletében elítélte a képek tiszteletét, majd 730-ban elrendelte azok eltávolítását. A képrombolás egyúttal ürügyül szolgált az ellenszegülő kolostorok birtokainak szekularizálására. A *sztratióták* számának gyarapítása érdekében az államnak szüksége volt új földekre. A képromboló császárt az állami és a katonai vezetőkön kívül a világi felsőpapság is támogatta, a képtisztelet legelszántabb harcosai viszont a szerzetesek voltak, de mögöttük állt a lakosság nagyobb része, amelynek vallási életében a szentképek fontos szerepet játszottak. Elítélték a képrombolást a nyugati keresztények is, s emiatt a császárok éles ellentétbe kerültek a pápákkal. V. Konsztantinosz még elszántabban folytatta a képek és a képtisztelők üldözését, mint apja: egyenesen halállal büntette a képtiszteletet. A század végén azonban enyhült az üldözés, s amikor a kiskorú VI. Konsztantinosz helyett édesanyja, Eiréné kormányozta a birodalmat, sor került a képtisztelet helyreállítására. A 787-ben Nikaiában tartott VII. egyetemes zsinat hatályon kívül helyezte a képromboló rendeleteket, s kimondotta, hogy jogos a képek tisztelete. Az imádás (*latreia*) egyedül Istent illeti meg, a szenteknek és a képeknek pedig tiszteletadás (*proszkünészisz* = leborulás, térdhajtás) jár. (Ezt Nyugaton az *adoratio* = imádás szóval fordították, s úgy vélték, hogy a zsinat a képek imádása mellett foglalt állást.) Ezzel azonban az ügy még nem zárult le. A 9. század első felében újra megerősödött a képromboló irányzat. 843-ban ismét egy anyacsászárnő lépett közbe (a nők szinte kivétel nélkül képtisztelők voltak): a kiskorú fia, III. Mihály helyett kormányzó Theodóra teljes mértékben helyreállította a képek tiszteletét. Ezzel véget ért a több mint egy évszázadon keresztül dúló képháború, amely jelentősen hozzájárult a keleti és a nyugati kereszténység közötti szakadék elmélyítéséhez.

A 9. században egyéb súlyos belső problémákkal is meg kellett küzdenie a bizánci vezetésnek. 821–23-ban Kis-Ázsiában nagyarányú parasztfelkelésre került sor Szláv Tamás vezetésével, tiltakozásul az előző években bevezetett új adók ellen. Ugyancsak fegyveres harcot folytattak a fennálló rend ellen az ún. paulikiánusok. Ez a *manicheus* gyökerű, az iráni eredetű világnézeti dualizmust valló vallási szekta az államot és a világi intézményeket a Sátán alkotásainak tekintette, amelyeket meg kell semmisíteni. Közben az arabok elfoglalták Krétát, Máltát, Szicíliát, s ezzel veszélyeztették a bizánciak addig nagy erőfeszítésekkel fenntartott tengeri hegemóniáját.

4. *Bizánc virágkora*

Új korszakot nyitott Bizánc történetében a Makedón-dinasztia (867–1025) hatalomra kerülése. A dinasztia alapítója, I. Baszileiosz (867–86) – miként előtte II. Iustinus és III. Leó – paraszti sorból került a császári trónra. Végleg leszámolt a paulikiánusokkal, és jelentős kodifikációs munkát végzett (*Prokheiron, Epanagógé*), majd a bizánci jogrendszer 60 könyvre tagolódó, nagyszabású összefoglalását fia, VI. (Bölcs) Leó (886–912) adta ki *Baszilika* címmel. A hadsereg létszámának fenntartása érdekében megtiltották, hogy a *sztratióták* elhagyják birtokaikat, a parasztok pedig faluközösségeiket. Visszaállították a *epibolét* is (a szomszédok felelőssége az elhagyott földek adójáért). Ugyanakkor a Makedón-császárok védelmezték a faluközösségeket és a parasztokat a nagybirtokosok (*dünatoszok*) törekvéseivel szemben: ismételten megerősítették a parasztok és a faluközösség tagjainak elővásárlási jogát. Ezzel kívánták megakadályozni, hogy a nagybirtokosok paraszti földeket szerezzenek meg, s behatoljanak a faluközösségekbe. Ha mégis megtörtént, hogy paraszti föld jogellenesen nagybirtokos tulajdonába jutott, azt visszamenő hatállyal vissza kellett szolgáltatni. Mivel Bizáncban is elterjedőben volt a nehézfegyverzetű lovasság, a *sztratióta*birtok jövedelmi határát felemelték, hogy a *sztratióták* a drága fegyverzetet beszerezhessék. A 9–10. századi Bizáncra jellemző az a társadalmi és politikai küzdelem, amely egyfelől a hatalmukat a faluközösségekre kiterjeszteni és a parasztokat függőségbe kényszeríteni törekvő nagybirtokosok (*dünatoszok*), másfelől a parasztokat, s ezzel a hadsereg társadalmi alapjait védelmező császári kormányzat között folyt. A Makedón-dinasztia császárainak – elsősorban II. Baszileiosznak (976–1025) – parasztvédő rendelkezések sorozatával sikerült megvédeniük a kisparaszti birtokot és a faluközösséget. Nagyrészt ennek köszönhették katonai eredményeiket és azt, hogy újra sikerült kiterjeszteniük uralmukat az előző évszázadok folyamán elvesztett területek egy részére. Bizánc az ő uralkodásuk idején élte virágkorát.

A keleti fronton, az arabokkal szemben a 10. század második felében Bizánc egyértelmű katonai fölénybe került. Niképhorosz Phokasz (963–69) és Joannész Tzimiszkész (969–76) császárok a 960-as években visszafoglalták Krétát, Ciprust, Antiochiát, Aleppót és a föníciai partvidéket. A Balkánon az időközben kereszténnyé lett bolgárok a 9. század végén és a 10. század elején kiterjesztették

uralmukat a félsziget nagy részére. A bolgár kán, Simeon (893–927), aki Konstantinápolyban tanult, s jól ismerte Bizáncot, egyenesen a császári trón megszerzését tűzte ki céljául, s Drinápoly elfoglalása után ez már nem is tűnt annyira lehetetlennek. Simeon 919-ben felvette a „bolgárok és a rómaiak császára" címet, a bolgár egyházat pedig a pátriárkátus rangjára emelte. Utóda, Péter (927–69) cár alatt azonban a belső viszályok és a magyarok támadásai meggyengítették Bulgáriát, amelyre a bizánciakkal szövetséges kijevi nagyfejedelem, Szvjatoszláv is szemet vetett. A bizánciak végül is 970-ben és 972-ben felülkerekedtek, de sikerük nem bizonyult tartósnak. Nyugaton, Ohrid környékén hamarosan kialakult egy új bolgár hatalmi centrum, Sámuel vezetésével, aki uralmát a keleti bolgár területekre is kiterjesztette. II. Baszileiosz – a „Bolgárölő" – végül is 1014 és 1018 között kíméletlen hadjáratban megsemmisítette a bolgár önállóságot. A Balkán egészen a Dunáig és a Száváig ismét bizánci fennhatóság alá került, a dalmát városok kivételével. Ebben a hadjáratban Baszileiosz szövetségese volt Szent István magyar király, s a háború eredményeképpen Magyarország lett Bizánc északi szomszédja. Valószínűleg ezzel a szövetséggel kapcsolatosan jött létre Imre magyar trónörökös házassága egy bizánci hercegnővel. Midőn II. Baszileiosz 1025-ben meghalt, Bizánc hatalma tetőpontján állt, mind keleten, mind a Balkánon felülkerekedett ellenfelein.

A nyugati uralkodókhoz hasonlóan a bizánci császárok is fontos feladatuknak tekintették a kereszténység terjesztését, s ennek köszönhető, hogy a 9–10. században a szláv népek egy része a keleti, bizánci rítusú kereszténységhez csatlakozott. Bár érdekes, hogy mind a bolgár, mind az orosz uralkodók részéről történt kísérlet a nyugati kereszténységgel való kapcsolatfelvételre is. Az ortodox szláv népek kulturális fejlődése szempontjából nagy jelentőségű volt a bizánci testvérpár, Kürillosz – Konsztantínosz – és Methodiosz (Cirill és Metód) működése a 9. században. Midőn Rasztiszláv morva fejedelem 863-ban a bizánci császártól kért térítőket, III. Mihály császár és Photiosz pátriárka a testvéreket küldte el hozzá. Ők készítették el a *Szentírás* első szláv fordítását a Thesszalonikė környékén élő makedón-bolgárok nyelvén. Ezt nevezik óbolgárnak vagy ószlávnak, óegyházi szlávnak. Hogy a lefordítandó szöveget le is írhassák, a görög betűk alapján megalkották a szláv ábécét, a *glagolicát*. Ennek alapján fejlesztették ki tanítványaik a *kirillicát* vagy cirill írást. A testvérek Rómába is elmentek, hogy a pápától felhatalmazást nyerjenek misszió-jukhoz. A pápa Methodioszt Sirmium érsekévé szentelte és Pannonia apostoli legátusává nevezte ki. Kürillosz 869-ben Rómában meghalt, testvére viszont 885-ben bekövetkezett haláláig fáradozott a pannoniai szlávok és a morvák térítésén.

5. *A balkáni szlávok*

A szlávok először az 1. és 2. századi latin és görög íróknál (Plinius, Tacitus, Ptolemaiosz) tűnnek fel, *Venedi* néven. Ezek a szerzők a Balti-tenger és a Kárpátok

közötti területre helyezik őket. A 6. században megjelennek a bizánci forrásokban is, *Szklavinoi, Antoi* néven. Saját magukat *Slovene* elnevezéssel illették. A névben rejlő *slow-* tő többféleképpen értelmezhető, a legvalószínűbb feltevés a „mocsár" jelentéssel hozza összefüggésbe a szlávok nevét, ami annyit jelentene: „mocsarak közt lakó". Prokopiosz is azt írja a szlávokról, hogy *„erdőkben és mocsarakban élő"* nép. A szlávok őshazájukból a 6. és 8. század között vándoroltak szét nyugati, déli és keleti irányban. Szétvándorlásuk valószínűleg összefüggésben volt az avarok megjelenésével e tájon. A bizánci források azt írják, hogy a szlávok az avarok szövetségesei.

Az avarok az általánosan elfogadott álláspont szerint azonosak a kínai évkönyvekben szereplő *zsuan-zsuan* néppel. A bizánci forrásokban a 5. század második felében tűnnek fel, *uar-hun* néven. Amikor 558-ban Európa területére érkeztek, a bizánciak szövetséget kötöttek velük, mert alkalmasnak látszottak a sztyeppei nomád népek féken tartására. 568-ban költöztek a Kárpát-medencébe, sokféle egyéb népelemet – utigurok, kutrigurok, szlávok – hozva magukkal. A következő évtizedekben az avarok folytonosan harcoltak a bizánciakkal, akiktől 582-ben sikerült elfoglalniuk Sirmiumot. 617-ben már Konstantinápoly falai alatt portyáztak, majd 626-ban a perzsákkal együtt megkísérelték a főváros elfoglalását. Ezután az avarok lassan bezárkóztak a Kárpát-medencébe, támadásaik alábbhagytak.

A Balkánon a 6. században tűntek fel a szlávok, akik észak felől be-betörtek a birodalomba, s a század végén már Konstantinápoly falai alatt is megjelentek. Miután az avarok szétzúzták a Balkán északi részén húzódó bizánci védelmi rendszert, a szlávok nagy tömegben vándoroltak be és települtek le a Balkán területén. A bizánci források számos szláv vezér és nemzetségfő nevét őrizték meg. A 7. században már nagyobb szerveződések, törzsszövetségek alakulásáról is történik említés. A 7. században jelentek meg a színen az ogur etnikumú, török nyelven beszélő bolgárok. 679-ben Aszparuch vezetésével átkeltek a Dunán, és uralmuk alá hajtották a Dunától délre élő szláv nemzetségeket. Azonban a kisszámú bolgár uralkodóréteg viszonylag rövid idő alatt beolvadt a jóval nagyobb létszámú szlávságba, átvette annak nyelvét. A bolgárok voltak az elsők, akik a balkáni szlávok körében államnak nevezhető politikai képződményt hoztak létre. A 8. században Bizánc ismételten hadat viselt ellenük, illetve szerződéseket kötött velük. 811-ben I. Niképhorosz császár is elesett a bolgárokkal vívott ütközetben. Krum kán (803–14) a Kárpát-medence keleti felére is kiterjesztette a bolgár uralmat. A kialakulóban lévő bolgár állam központja Pliszka volt. Borisz kán (852–89) nevéhez fűződik a bolgárok megkeresztelkedése. Ő egyszerre kért misszionáriusokat Konstantinápolyból és Rómából, végül 864-ben a császárvárosban keresztelkedett meg, s a konstantinápolyi pátriárkátushoz csatlakozott. Ekkor jött létre a bolgár érsekség, tíz alárendelt püspökséggel. Borisz befogadta Metódiosz sirmiumi érsek Morvaországból elűzött tanítványait, s ők honosították meg a bolgárok között a szlávok apostolai által létrehozott *glagolita* írást.

A korai bolgár állam Simeon (893–927) alatt élte fénykorát, aki a császári (cári) címet is felvette, s uralmát a Balkán nagy részére kiterjesztette. Simeon áthelyezte székhelyét Preszlávba, s az új fővárost pompás épületekkel ékesítette. *Baszileiosz* címét Bizáncban is elismerték, s fia, Péter cár (927–68) bizánci hercegnőt kapott feleségül. Az első bolgár cárságot a bizánciak 972-ben felszámolták, de nyugaton, Ohrid környékén hamarosan újjáéledt a bolgár állam, Sámuel vezetésével. 1014 és 1018 között azután II. Baszileiosz – a magyarokkal szövetségben – megsemmisítette a kora középkori bolgár államiság ezen utolsó kísérletét, s a Balkán egész területét bekebelezte birodalmába.

A Balkán-félsziget nyugati részén szerb törzsek települtek meg a 6. században. A 9. században már kisebb területi szervezetek alakultak ki köztük: a *zsupák*, amelyek több nagycsaládot (*zadruga*) fogtak össze, élükön a *zsupán*okkal. A 10. században némely *zsupán* már több ilyen területet egyesített uralma alatt, s a Drina és a Lim folyók közt kialakult a későbbi szerb állam csírája, Raska, valamivel később tőle északra Duklja. A szerbek a 9. és 10. században keresztelkedtek meg, egyházuk a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott.

A szerbektől nyugatra, a dalmát partokon, illetve a Száva és a tengerpart közötti területen települtek meg a 7–8. században a horvátok. Először a frank birodalommal kerültek kapcsolatba, így ők a kereszténység latin rítusú változatát vették fel, s a frankok szervezték meg az első horvát püspökséget Ninben. A dalmáciai városok – ahol szinte töretlen folytonosságban élt tovább a késő római népesség – Bizánc fennhatósága alatt voltak. A horvátok körében a 9. században kezdődött az államszerveződés. A horvát fejedelmi, majd királyi család őse, Trpmir (845–64) még elismerte a frank főhatóságot, de Branimirt (879–92) már teljesen önálló fejedelemnek tekintik a horvát történészek. A fejedelmek mellett ekkor jelent meg a második legfontosabb horvát méltóság, a bán, aki a Száva-vidéki, akkor Szlavóniának nevezett térség ura (a bán név valószínűleg az avar Baján nevéből alakult ki). I. Tomislav (910–28) 914-ben felvette a királyi címet. A horvát királyság 11 zsupánságból és 3 báni kerületből állt.

IX. DEMOGRÁFIA ÉS GAZDASÁG A KORA KÖZÉPKORBAN

1. A népesség alakulása

A történeti demográfusok becslései szerint Európa lakossága 1000 körül ugyanannyi volt, mint időszámításunk kezdetén, vagyis ezer év alatt semmit sem növekedett. Ez a tény is jelzi, hogy Európa szegénységben és nyomorban született meg a kora középkor századaiban. *Fames et caristia* – éhínség és nélkülözés – ezek a korabeli évkönyvekben leggyakrabban előforduló szavak, s bízvást adhatnánk ezt a címet az európai történelem e fejezetének, az 5. századtól az első ezredfordulóig tartó időszaknak. E századok embereinek naponta kellett megbirkózniuk a puszta létfenntartás gondjaival, s többségük fiatalon elbukott e reménytelen küzdelemben. A népesség zöme évszázadokon keresztül a létminimum határán élt. Az első ezredfordulóig Nyugat-Európa volt az eurázsiai kontinens elmaradott, szegény peremvidéke.

A puszta demográfiai tények is jól jelzik, hogy mekkora volt a zuhanás a Római Császárság fénykorától, a *Pax Romana* századaitól a 7. századi mélypontig. A 2. században Európa lakossága 30-36 millióra becsülhető, ebből a Római Birodalom területén élt 26-28 millió. Itália népessége 7-8 millió, Hispániáé 5-6 millió lehetett, Galliáé 7-8 millió, de újabban egyes francia történészek már 10 millióról vagy annál többről írnak. A népsűrűség 10 és 20 fő között váltakozott négyzetkilométerenként. A 2. század végén azonban a birodalom nyugati felében kezdetét vette a népesség csökkenése, amely több mint négy évszázadon keresztül tartott. A 7. századra Európa lakossága legalább a felére, egyes történészek szerint annál is kevesebbre csökkent. Gallia lakossága nemigen haladhatta meg a 3 milliót, a népsűrűség a 4-5 főt négyzetkilométerenként. A Rajnától keletre fekvő német területek még ritkábban lakottak voltak: itt 2 ember jutott egy négyzetkilométerre.

Josiah C. Russel (*Late Ancient and Medieval Population.* Philadelphia, 1958.) szerint Európa különböző részeinek lakossága a következőképp alakult (millió fő):

	500	*650*	*1000*	*1340*	*1450*
Brit-szigetek	0,5	0,5	2	5	3
Franciaország, Németalföld	5	3	6	19	12
Németország, Skandinávia	3,5	2	4	11,5	7,3
Nyugat- és Közép-Európa	9	5,5	12	35,5	22,5
Itália	4	2,5	5	10	7,3
Hispánia	4	3,5	7	9	7
Balkán	5	3	5	6	4,5
Dél-Európa	13	9	17	25	19
Kelet-Európa	5,5	3,5	9,5	13	9,3
Európa	27,5	18	38,5	73,5	50

Colin McEvedy és Richard Jones (*Atlas of World Population History.* Penguin Books, 1985.) a következő lélekszámokat adja (millió fő):

	200	*600*	*1000*	*1300*	*1400*	*1500*
Nyugat- és Közép-Európa	13	10,3	14,7	36,6	25,6	36
Dél-Európa	17,5	10,5	13,5	23,8	17,5	22,3
Kelet-Európa	5,5	5	7,8	18,3	16,5	22,3
Európa	36	25,8	36	78,7	59,6	80,6

N. J. Biraben és Massimo Livi-Bacci (*A világ népességének rövid története*. Budapest, 1999) becslése szerint így alakult Európa lakossága összehasonlítva a világ népességével (millió fő):

Év	*Európa*	*Világ*	*Európa %*
0	31	252	12,3
200	44	257	17,1
600	22	208	10,6
1000	30	253	11,9
1200	49	400	12,3
1340	74	442	16,7
1400	52	375	13,9
1500	67	461	14,5

A késő római források hemzsegnek az elnéptelenedésre utaló adatoktól: mindenütt elhagyott, megműveletlen földek (*agri deserti*), növekvő munkaerőhiány. Az 5. században a keresztény császárok szigorú „népesedéspolitikai" rendelkezéseket hoztak: a nők 40 éves koruk előtt nem vehették fel a fátylat, azaz nem vonulhattak kolostorba, nem léphettek a fogadalmas szüzek sorába; a fiatalabb özvegyasszonyok 5 éven belül kötelesek voltak újra férjhez menni, mert különben javaik felét elkobozták. De mindez mit sem használt: a népesség csökkenése nem állt meg, sőt a 6. században fel is gyorsult. A népvándorlás megpróbáltatásai és a gyakran jelentkező éhínségek mellett a népességpusztulás legfőbb oka a pestisjárvány volt, amely ekkoriban Afrikából, Etiópia felől Egyiptomon keresztül érkezett. A járvány első rohama a 2. század végén söpört végig a birodalmon, majd különösen nagy halálozást okozva, a 6. században visszatért. Az 542–43. évi pestisnek Konstantinápolyban mintegy 300 ezer ember esett áldozatául. A pestis támadásai a 8. századig rendszeresen megismétlődtek, majd minden emberi beavatkozás nélkül fokozatosan megszűntek. A járványokat rendszerint éhínség kísérte. A korabeli krónikák és évkönyvek szerint a nagy éhínségek idején nem volt szokatlan az emberhús fogyasztása sem.

Rodolphus Glaber clunyi szerzetes így írja le az egyik utolsó nagy éhínséget a 11. század elején: „*A mardosó éhség arra kényszerítette az embereket, hogy emberhúst egyenek; az útonjárókat a náluk erősebbek elragadozták, darabokra vágták, és tűzön megsütve, felfalták. Olyanokat, akik az éhség elől menekülve egyik helyről a másikra vándoroltak, és valahol szállást kaptak, vendéglátóik éjjel legyilkolták és megették, sokan mások pedig almával vagy tojással félreeső helyre csalták a gyermekeket, ott meggyilkolták és elfogyasztották őket; sok helyen a földből ásták ki a holttesteket, így akarták éhségüket csillapítani.* [...] *Minthogy már szokásba jött, hogy emberhúst esznek, valaki sült húst vitt eladni a tournusi vásárra, mintha ez valami állat húsa lenne; mikor felfedezték, nem is tagadta ezt a borzasztó bűnt; végül is agyba-főbe verték és megégették. Földbe temetett maradványait valaki más kiásta és éjjel elfogyasztotta; azt is hasonló módon megégették.*"

Az éhező, teljes nyomorúságra jutott embereknek sokszor nem volt más lehetőségük az életben maradásra, mint hogy élelemért eladták magukat rabszolgának. Tours-i Gergely írja, hogy az 585. évi éhínség idején a kereskedők csak ilyen feltételekkel adtak élelmiszert az éhhalál küszöbén állóknak. Ez olyan gyakori lehetett, hogy az ún. formuláskönyvek (*formulae*) mintaszövegeket kínálnak az ilyen szerződések megfogalmazásához. Egy 9. századi formulában ezt olvashatjuk: „*Testvér uramnak, N-nek én, N. Mindenki tudja, hogy a nagy szükség, amelyben vagyok, és súlyos gondjaim annyira tönkretettek, hogy már semmim sincs, amiből táplálkozhatnám vagy ruházkodhatnám. Ezért te kérésemet meg nem tagadtad, hanem nagy szükségemben ezüstben vagy amactusban érvényes solidusokat adtál nekem kölcsön, nekem azonban semmim sincs, amiből ezt visszafizethetném. Ezért szabadságomról lemondva, a magam elkötelezését határoztam el, és ehhez kérem hozzájárulásodat oly módon, hogy mindazt, amit született rabszolgáiddal* [mancipium] *azok eladása, elcserélése, megbüntetése tekintetében tenni szoktál, ugyanazt cselekedni a magam személyét illetőleg is a mai naptól kezdve korlátlan és rendíthetetlen hatalmad legyen. Ha pedig, amit fel sem szabad tételezni, akár magam, akár örököseim, esetleg más személy ezen elkötelezés ellen valamit cselekedni megkísérelne, neked vagy a fiscusnak büntetésül N. uncia aranyat fizessen, e kötelezvény azonban épségben maradjon.*"

A 8. századtól bizonyos területeken – elsősorban a Szajna és a Rajna között, Közép-Németországban, Bajorországban, valamint az Ibér-félsziget északi részén – lassan ismét gyarapodni kezdett a népesség. Erre mutat a művelt terület lassú kiterjedése, az erdőirtásokra utaló kifejezések (*exsartium, stirps, stirpatum, comprehensio, aprisio* és a germán eredetű *bifangus*) elszaporodása a forrásokban. A 8–9. században mind a Karoling-birodalomban, mind az Asztúriai Királyságban telepítésekről, új falvak alapításáról számolnak be a dokumentumok. Nagy Károly birodalmában mintegy 1,2 millió km^2-en 12-15 millió ember élt, tehát már több mint 10 ember jutott egy négyzetkilométerre. A kolostorok birtokösszeírásai szerint a népsűrűség néhol már 20-30 fő között mozgott négyzetkilométerenként. A népességnövekedés a 10. század végétől felgyorsult, s kibontakozott az a folyamat, amelyet joggal neveznek középkori demográfiai forradalomnak.

2. *Házasélet a középkorban*

A népesség alakulását jelentősen befolyásolták a házasélettel kapcsolatos egyházi előírások. A középkori európai emberek túlnyomó többségének mindennapjait nagymértékben meghatározta a házasságnak az a szemlélete és a házaséletnek az a gyakorlata, amelyet az egyház alakított ki és amely a bűnbánati fegyelem révén az egyház rendszeres ellenőrzése és irányítása alatt folyt.

A középkori keresztény civilizáció egyik legjelentősebb akkulturációs teljesítménye a házasság és a szexuális élet keresztény modelljének kidolgozása és elfogadtatása volt a Római Birodalom bukása és a népvándorlás nyomán létrejött európai társadalmakkal. Ez a folyamat nagyjából egy évezredet vett igénybe. A 12. század végére vált általánosan elfogadottá a keresztény házasság mint társadalmi, jogi és vallási intézmény, amelynek lényeges vonásai a monogámia, a felbonthatatlanság és a szentségi jelleg, a felek szabad beleegyezése, továbbá a vérfertőzés, azaz a rokonok közötti házasság tilalma. Ezzel párhuzamosan el kellett fogadtatni azt is, hogy a házasság, illetve az együttélés kereszténység előtti formái s az azokhoz kapcsolódó szokások (ágyasság, többnejűség, nőrablás, a feleség eltaszítása, a válás és újraházasodás), valamint a házasságon kívüli szexuális tevékenység valamennyi esete összeegyeztethetetlenek a kereszténységgel és a bűn fogalma alá tartoznak.

E folyamat szerves része volt a házasságon belüli viselkedés, elsősorban a szexuális magatartás keresztény normáinak kialakítása és meggyökereztetése a társadalom mindennapi életének gyakorlatában. Ennek érdekében az egyháznak tulajdonképpen „kétfrontos" küzdelmet kellett folytatnia. Egyfelől meg kellett védenie a házasság és a szexuális élet létjogosultságát olyan túlzottan aszketikus vallási irányzatokkal szemben, amelyek mindezt elutasították (pl. a gnosztikusok, manicheusok vagy a katharok). De a keresztények között is akadtak időnként, akik *„káromolták a házasságot és azt állították, hogy senki, aki házasságban él, nem remélheti Istentől az üdvösséget"*. Gyanakodva és megvetéssel tekintettek a házasságban élőkre sokan azok közül is, akik szüzességi fogadalmat tettek, elsősorban a szerzetesek. Őket már Szent Ágoston figyelmeztette az 5. század elején, *„hogy a házasságot ne ítéljék valamiféle rossznak* [...] *Aki a házasságtól ment marad, ne azért fusson tőle, mintha az valamiféle rossz lenne, hanem hogy magasabbra törjön"*. Egy 4. századi püspöki zsinat pedig egyenesen kiközösítette azt, *„aki a házasság iránti megvetésből él szűzi vagy önmegtartóztató életet, nem pedig azért, mert a szüzesség jó és szent dolog"*, de azt is, *„aki szüzességével kérkedik és a házasságban élők ellen fordul"*. Másfelől a híveket kellett meggyőzni arról, hogy a házasság keretei között folytatott nemi életnek is vannak szabályai, ott sem szabad minden, s a házasságon belül is helye van az önmegtartóztatásnak. Amint a bibliai Prédikátor mondja: *„Mindennek megvan az órája és minden szándéknak a maga ideje az ég alatt* [...] *van ideje az ölelkezésnek és van ideje az öleléstől való tartózkodásnak."*

A házasságon belüli nemi élet keresztény megítélésében a fő problémát az okozta, hogy a gyermeknemzés – ami a házasság elsődleges célja – érzéki gyönyörrel jár, s ezt némelyek önmagában bűnösnek tartották. Az egyik legnagyobb tekintélyű nyugati egyházatya, Nagy Szent Gergely pápa írta egyik lelkipásztori levelében, hogy *„a megengedett házastársi egyesülés sem lehetséges a test kívánsága nélkül, ez pedig semmiképpen sem lehetséges bűn nélkül"*. A nemi aktus tehát házasságon belül sem mentes a bűntől, legalábbis bocsánatos bűn. Annál is inkább, mert Szent Ágoston óta általános volt a vélemény, hogy az átеredő bűn, azaz Ádám és Éva vétke a nemzés útján származik át egyik nemzedékről a másikra. Akadtak egyházatyák, akik szerint a gyermeknemzés adott módja a bűnbeesés következménye, s az ártatlanság állapotában nem így volt. Velük szemben már Szent Ágoston leszögezte, s véleményét a 13. századi skolasztika nagyjai is megerősítették, hogy a házasságot és a nemiséget Isten ajándékozta az embernek még a bűnbeesés előtt. A gyermekek nemzése az ártatlanság állapotában is a férfi és a nő egyesülése útján történne, s ez az egyesülés ott is az érzékek gyönyörével járna – mégpedig Aquinói Szent Tamás véleménye szerint a mostaninál nagyobb gyönyörrel. A bűnbeesés következménye tehát nem a nemek egyesülését kísérő érzéki gyönyör, ami Isten adománya, hanem a mértéktelen és rendetlen vágyakozás, amely ellentétbe kerül „az értelem rendjével" (ez a bűn lényege) és a nemi aktus természetes – tehát Istentől rendelt – céljával.

A házasságon belüli nemi élet nem bűnös, ha általa megvalósulnak a „házasság javai", amelyek – Szent Ágoston szerint – a gyermek, a hűség és a szentség *(proles, fides, sacramentum)*. A házasságon belüli nemi aktusnak tehát többféle indokolt motívuma lehet: elsősorban gyermekek nemzése, másodsorban a „házastársi kötelességek" teljesítése. Szent Pál írta a korinthusi hívekhez intézett levelében: *„A férfi teljesítse házastársi kötelességét feleségével szemben, hasonlóképpen az asszony is férjével szemben. Az asszony testével nem maga rendelkezik, hanem a férje, éppígy a férfi testével sem ő rendelkezik, hanem a felesége."* A házasságon belüli nemi élet egyúttal „orvosság" a paráznaság ellen, mert megakadályozza, hogy a felek a házasságon kívül keressék szexuális vágyaik kielégítését. Ha a nemi aktusnak ezek az indítékai, akkor semmiképp sem tekinthető bűnnek, akkor sem, ha érzéki gyönyörrel jár – szögezik le a skolasztika tekintélyei. Bűnnek az számít, ha valaki az érzéki gyönyört önmagáért keresi, figyelmen kívül hagyva a házasság elsődleges célját. Ha valakit annyira elragad a szenvedély, hogy *„házastársában nem a feleségét látja, hanem csak a nőt, s kész lenne ugyanezt művelni vele akkor is, ha nem lenne a felesége"*.

Lássuk tehát, hogy a korabeli források – elsősorban a gyóntatói kézikönyvek, az ún. penitenciálék (*poenitentiale*), valamint a morális értekezések és prédikációk – tükrében hogyan alakultak az egyház elvárásai a házasélet gyakorlatát illetően a kora középkorban. A konkrét esetek megítélésében a fő szempont a gyermeknemzés és a házastársi kötelesség teljesítése. Gyakran hivatkoznak Szent Pál tanácsára: *„Ne tartózkodjatok egymástól, legfeljebb közös megegyezéssel egy időre, hogy az imádságnak éljetek."* Erre igyekeznek is a házaspárok számára minél több lehetőséget biztosítani. Feltűnően ritkán idézik viszont Pál szép szavait az efezusi levélből a házastársak közötti szeretetről: *„Férfiak, szeressétek feleségeteket, ahogy Krisztus is szerette az Egyházat* [...] *Így a férj is köteles szeretni feleségét, mint saját testét."* Jóval gyakrabban találkozunk Szent Jeromos mondásával, amely szerint *„aki túl hevesen szereti feleségét, az parázna. Más feleségével szemben mindenféle szerelem bűn, a saját feleséggel szemben a túlzott szerelem az"*.

Mivel a házasság fő célja gyermekek nemzése, minden olyasmi tilos, ami ezt akadályozza. Az abortuszért – amelyet már a legkorábbi keresztény szövegek határozottan elítéltek – igen súlyos penitenciát szabtak ki, lényegében azonosat a gyilkos nők vezeklésével (a magzat korától függően, 1-től 14 évig, de egy 8. századi angol penitenciálé megjegyzi, hogy nagy különbség, ha ezt egy szegény asszony teszi a gyermek felnevelésének nehézségei miatt). Az egyesülésre csak egyetlen pozíciót tartottak természetesnek, a többi „természet ellen való", különösen ha „hátulról" történik, „kutyák, állatok módjára". Nem illett a házastársaknak együtt fürdeni, egymást mezítelenül látni. Ezért a 11. században 3 napi böjtölés járt kenyéren és vízen. A népvándorlást követő századok viszonyait tükrözi a 7. századi angol penitenciálé, midőn megengedi, ha valakinek a feleségét az ellenség elrabolta, s nincs remény a visszaszerzésére, akkor új asszonyt vehet. Ha később az asszony mégis visszatér, akkor nem köteles őt visszafogadni, de az asszony is jogosult újra férjhez menni. Ha bármelyik fél fogságba kerül, s nincs esély a kiváltására, akkor egy, illetve öt évi várakozás után a másik fél megházasodhat.

A legfontosabb és a házasfeleket leginkább érintő előírások a különféle címeken megkívánt időszaki szexuális megtartóztatások voltak. Ezek egyfelől a nő fiziológiai ciklusai, másfelől a keresztény naptár szent időszakai, ünnepei szerint alakultak. E tilalmakat a 4. századtól a 11. századig fokozatosan vezették be. Eleinte csak ajánlották vagy előírták őket, majd egy idő után bevezették a szankciókat is. A prédikációkban pedig azzal fenyegették e megtartóztatási tilalmak megszegőit, hogy torzszülötteket, leprás, epilepsziás és egyéb betegségektől sújtott gyermekeket fognak a világra hozni. Menstruáció idején 3-6 napig tilos volt az érintkezés. Ennek megszegéséért 10 nap böjt járt. A havi vérzéses nőt tisztátalannak tekintették az ószövetségi zsidóság körében is. Hiába mondta Jézus és írta Szent Pál, hogy a keresztényt nem kötik a mózesi törvény tisztasági előírásai, s ítélte el ezek betartóit a keresztény szokásjog egyik első írott emléke, a 3. századi *Didaszkália*, ez a tilalom szívósan tovább élt a középkor folyamán. A másik, igen hosszú megtartóztatási periódust a terhesség ideje jelentette. Eleinte ezt az egész időszakra értették, legalábbis attól kezdve, hogy a terhesség nyilvánvalóvá vált, vagy amikor a magzat megmozdult. A 10–11. században a tilalom lecsökkent az utolsó 3 hónapra, sőt, bizonyos esetekben a szülés előtti 30–40 napra. Ehhez járult a szülést követő tisztulási idő, ami leánygyermek esetén hosszabbra nyúlt, mint ha az újszülött fiú volt, de legalább 30-40 napig tartott, sőt némely helyen 60-70 napig is. Némely *poenitentiale* a megtartóztatást a szoptatási időszakra is kiterjesztette, de ez viszonylag ritka volt, hiszen akkoriban legalább egy évig szoptattak az anyák.

A megtartóztatási időszakok másik csoportját a keresztény kalendárium szent napjai jelentették. Már a 4–5. században olvasunk arról, hogy bizonyos napokon a keresztény házasfeleknek tartózkodniuk kell egymástól, hogy – Szent Pál tanácsának megfelelően – az imádságnak szenteljék e napokat. A hét napjai közül ilyen volt mindenekelőtt a vasárnap, amikor szinte kivétel nélkül mindenütt megkívánták a tartózkodást, s a tilalom megszegését néhány napi kenyéren és vízen való böjtöléssel büntették. Ehhez csatlakozott nagyon sok esetben a szerda és a péntek mint hagyományos böjti nap is, ritkábban a szombat, de legalábbis a szombatról vasárnapra virradó éjjelen tilos volt a házas érintkezés. A 8. században már megjelennek a megtartóztatási napok között az egyházi év jeles ünnepei is, eleinte 11-13, majd számuk fokozatosan növekszik, s a 11. században eléri a 60 napot, mert csatlakoznak hozzájuk az évben elszórt különleges böjti napok is. Ilyenek mindenekelőtt a főünnepek: karácsony, húsvét, áldozócsütörtök, pünkösd, továbbá újév, vízkereszt, gyertyaszentelő, Keresztelő Szent János, Szent Mihály, Szent Márton és Szent András ünnepe. Ez a minimum, de sok helyen idővel tovább bővíti a sort Szent István első vértanú, Szent János apostol, az aprószentek, Péter és Pál apostolok, mindenszentek ünnepe és Nagyboldogasszony napja. A 11. századra felkerül a listára a többi apostol napja, továbbá a búzaszentelés ünnepe, a 3 keresztjáró nap, minden évnegyedben a 3 kántorböjt, s általában a nagyobb ünnepek előestéje, vigíliája is. A legtöbb vidéken ehhez járul még néhány helyi szent és ott különösen tisztelt vértanú napja.

Ezeknek az új megtartóztatási napoknak a beiktatásával azonban nem nőtt a tiltott napok száma, mert ugyanakkor lényegesen csökkent a három nagy, „negyvennapos" böjti időszak hossza. Ez a három időszak a 9. századig szinte minden penitenciáléban szerepel. A legfontosabb közülük a nagyböjt, amely hamvazószerdától húsvétvasárnapig tartott, s összesen 46 nap folyamatos megtartóztatást jelentett. Valójában többet, mert húsvétvasárnap ugyan böjtölni tilos volt, de házaséletet – vasárnap és főünnep lévén egyszerre – nem lehetett élni. S forrásaink csaknem egynegyede ehhez még hozzávette húsvét nyolcadát is, tehát a megtartóztatás ez esetben 56 napra terjedt ki. Hasonló volt a helyzet a karácsonyt megelőző szent idő, az advent esetében is, amely a kora középkorban jóval hosszabb volt, mint manapság, mert Szent Márton napján, november 11-én vette kezdetét. Az adventi megtartóztatás sem fejeződött be karácsonykor, amikor a böjt véget ért, mert karácsonyt s a közvetlenül rá következő három ünnepnapot is megtartóztatással illett megülnie a keresztény házaspárnak. Sőt, akadt olyan ír kézikönyv, amely ezt az időszakot is meghosszabbította vízkereszt nyolcadáig, tehát 20 nappal. Az ír hívek így karácsony előtt és után összesen 64 napot éltek megtartóztatásban egy huzamban.

A harmadik tartós, „negyvennapos" böjti és megtartóztatási időszak a harmadik nagy ünnephez, pünkösdhöz kapcsolódott. Van olyan forrás, amely ezt pünkösd előttre teszi (ebben az esetben a két hosszú megtartóztatási időszak összekapcsolódott s elérte a 100 napot), de általában az ünnep után volt. Ezt azonban nem sikerült tartósan meggyökereztetni, s a 10. századi penitenciálékban már nincs nyoma. Ekkor rövidült le az adventi idő is 22-23 napra. Így ez a három nagy megtartóztatási időszak – amely korábban legalább 130 napra rúgott – lecsökkent 69 napra. Igaz, hogy helyette ekkor szaporodott meg az év folyamán elszórt ünnepek és böjti napok száma, de a házaspárok ezeket az 1–3 napra terje-

dő megtartóztatásokat könnyebben elviselték, mint 40–50 naposakat. Tilos volt a házasélet azokban a napokban is, amikor a hívő szentáldozáshoz járult. Ez legalább 3 napot jelentett, de a 10–11. században 5–7 napra bővült, s nemcsak előtte kellett tartózkodni a házasélettől, hanem sok esetben utána is néhány napig. A házasságkötéssel kapcsolatos egyházi áldás után 3 napig megtartóztatásban kellett élniük az új házasoknak.

Ha összegezzük azokat a napokat, amikor vallási okokból nem lehetett házaséletet élni, akkor meglepően nagy számokat kapunk. Az első ismert penitenciáléban, amely Írországban készült a 6. században, ez 196 napot tesz ki, de a következő évszázadokban többnyire 260-270 nap körül mozog évente. Tehát átlagosan 90-100 nap maradt szabadon „az ölelésre", de a mérsékeltebb követelményeket támasztó penitentiálék esetében is csak 180-185. Ha ehhez hozzávesszük a menstruációval, a terhességgel kapcsolatos és a szülést követő megtartóztatási napokat, akkor – az asszony termékenységétől függően – csak évente 21–44 napon kerülhetett sor házastársi érintkezésre, ami havi 2–4 napot jelent. Ez olyan nőkre érvényes, akik nem szoptattak. A szoptató anyák esetében – s ez volt a nagy többség – e napok száma 50–70 között volt, azaz havonta 4–6 nap.

A történeti demográfia szempontjából az az érdekes kérdés, hogy ezek az egyházi előírások – amennyiben betartották őket – milyen mértékben befolyásolták a házasságok termékenységét, s közvetve a népesség számának alakulását. Ebből a szempontból elsősorban a három folyamatos „negyvennapos" (a gyakorlatban ennél hosszabb) megtartóztatási időszaknak volt jelentős hatása, mert minden egyéb tényezőt is figyelembe véve ezek kb. 30-40%-kal csökkentették a megtermékenyülés esélyeit: a házas nők termékeny periódusainak ekkora hányada maradt kihasználatlanul. Ezért jogosult az a feltevés, hogy – járványok, éhínségek, csecsemő- és gyermekhalandóság mellett – ez is egyik oka volt a késő ókori és kora középkori demográfiai visszaesésnek. Abban, hogy a 10. századtól kezdve felgyorsult a népesség növekedése, s kibontakozott a középkori demográfiai forradalom, egyéb tényezők mellett, szintén szerepe volt az házasélettel kapcsolatos egyházi előírások megváltozásának. A 10. században ugyanis – mint láttuk – a három negyvennapos megtartóztatási időszak közül az egyik teljesen eltűnt, a másik felére rövidült. Ugyanekkor az egyház a legtöbb helyen feladta a szerdai, pénteki és szombati megtartóztatás igényét. Ezen változások együttes hatása következtében a demográfusok számításai szerint a korábbi századokban kihasználatlanul maradt termékeny periódusoknak mintegy a fele újra „aktivizálódott".

A 11. század után „az öleléstől való tartózkodás" napjainak száma egyre csökkent: a 8. századi, átlagosan 270 napról a középkor végére (a 16. század elejére) 120-140 napra. A nagyböjti megtartóztatás ekkor már nem kötelező, csak ajánlott. Később azt is elnézik, ha a tiltott ünnepnapokon teljesíti valaki házastársi kötelességét, különösen akkor, ha ennek megtagadása esetén fennáll a házasságtörés veszélye. A 15. század híres teológusa, a párizsi egyetem kancellárja, Jean Gerson szerint *„ha tudomásodra jut, hogy házastársadat házasságtörés veszélyével fenyegető vágy emészti, akkor a házastársi kötelességet minden időben és helyen (még szent helyen is) teljesíteni kell"*. Ez alól csak komoly egészségi ok adhat felmentést. Ilyen hiányában a visszautasítás halálos bűnnek számít. Ekkor már a korábban természetellenesnek tartott pozíciókat is elnézik, lényeges az, hogy a megtermékenyülést ne akadályozzák.

Ez volt tehát az elvárás, az egyház igénye a házas hívőkkel szemben. Kérdés, hogy milyen volt a valóságos gyakorlat, a hívek mennyiben tettek eleget ezeknek az előírásoknak. Pusztán a penitenciás könyvek elemzése is jelzi, hogy bizonyos esetekben nem sikerült az igényeknek érvényt szerezni, nyilván a hívek ellenállása miatt, s ilyenkor a klérus bölcsen visszavonult, feladta a kivihetetlennek bizonyult elvárást. Ilyen volt például a pünkösdi negyvennapos megtartóztatási időszak kísérlete, s ilyen a minden heti szerdai, pénteki és szombati tilalom, amelyek a 10. századra eltűntek. De a terhesség teljes időszakára kiterjedő tilalom sem bizonyult tarthatónak, ez is 3 hónapra, illetve 40 napra csökkent.

Igen kevés közvetlen forrásunk van a hívek magatartására vonatkozóan. A 6. században Caesarius arles-i püspök, miután figyelmezteti híveit, hogy a tilalmi időszakok be nem tartása esetén azt kockáztatják, hogy leprás és epilepsziás gyermekeket hoznak a világra, hozzáteszi: *„A leprások rendszerint nem a tanult emberektől születnek, akik a tiltott napokon megőrzik tisztaságukat, hanem főleg a falusiak között, akik nem tudják magukat megtartóztatni."* A 9. században Jónás orléans-i püspök elégedetten írja, hogy *„azok többsége, akik házasságban élnek, igen szemérmes módon igyekszik megkülönböztetni azokat az időket, amikor szabad és amikor nem szabad egyesülni házastársukkal"*. Igaz, ezután így folytatja: *„Vannak azonban olyanok is, akik nemcsak megtagadják ennek betartását, hanem még szemérmetlenül ellent is mondanak a tisztáknak és az őket elítélőknek. Feleségeinket – mondják – a törvény köti hozzánk, tehát ha tetszésünk szerint élünk velük, amikor és ahogy akarunk, nem vétkezünk. Sőt nagyobb bűnt követünk el, ha feleségünk ölelésétől tartózkodunk és nem nemzünk gyermekeket, amire kötelezve vagyunk. Ezt az ellenvetést gyakran hallottam." „Mások azt állítják* – írja Jónás püspök –, *hogy szabad terhes asszonnyal közösülni, s nevetnek, mikor ezért megrójják őket* [...] *Sokak szerint minden időben eleget kell tenni a házastárs kívánságának, s nem különböztetik meg a közösülés és a megtartóztatás idejét, nem kímélik sem a terhes asszonyt, sem a menstruálótól nem tartózkodnak. Némelyek ezt tudatlanságból teszik, de vannak, akik tudatosan."*

A 15. század jeles ferences hitszónoka, Sienai Szent Bernardin már jóval pesszimistább, midőn – természetesen erős szónoki túlzással – így nyilatkozik: *„ezer házaspár közül – úgy vélem – 999 az ördögé."* Ezzel arra utal, hogy milyen nehézségekkel járt a házaspárok számára a házasélettel kapcsolatos egyházi előírások betartása, pedig azok akkorra már sok tekintetben enyhültek a kora középkoriakhoz képest.

3. *A kora középkori mezőgazdaság*

A mezőgazdaság és a népesség fejlődése egymással párhuzamosan és kölcsönhatásban haladt. Az elérhető népsűrűség maximuma egy adott területen mindig az alkalmazott mezőgazdasági technika függvénye. A kora középkorban az Alpoktól északra az ún. hosszú távú parlagolás rendszerében (szabályozatlan talajváltó rendszer vagy irtásos-égetéses gazdálkodás) művelték a földet. Ez a rendszer megfelelt az adott helyzetnek: föld volt bőven, a munkaerő viszont igen szűkösen állt rendelkezésre. A frissen felégetett, feltört terület az első évben jó termést adott, de hamar kimerült, ekkor elhagyták, s máshol törtek fel egy földdarabot. Ebben a rendszerben – ahol a föld 10–30 évig parlagon hevert, mielőtt újra bevetették – egy adott mikronépesség számára rendelkezésre álló területnek csak kis része állt tényleges művelés alatt, s az eltartható, élelemmel ellátható népesség nem lehetett több, mint 3-4 fő/km^2. A 8. századtól kezdve Nyugat-Európában fokozatosan áttértek a rövid távú parlagolásra vagy ugarolásra – a két- vagy háromnyomásos rendszerre –, amelyben a föld csak egy évig maradt ugaron, tehát a művelhető terület kétharmada-fele hozott termést. Ez a rendszer ugrásszerűen megnövelte az eltartható népesség számát: Európa természeti-földrajzi adottságai mellett mintegy 30-50 fő/km^2-re. A Földközi-tenger partvidékén a kétnyomásos gazdálkodás uralkodott, mert itt a nedvesség hiánya miatt nem vethettek tavaszi gabonát.

A háromnyomásos rendszerben a szántóterületet három részre, nyomásra (*calcatura*) osztották: az egyikbe őszi, a másikba tavaszi gabonát vetettek, a harmadik egy évig pihent (*ugar*). Hogy mindenki egyformán részesüljön a jobb vagy rosszabb minőségű, közelebbi vagy távolabbi földekből, a falu határát dűlőkre osztották, s a földeket időnként újraosztották. Minden család mindegyik dűlőben és mindkét nyomásban kapott egy-egy parcellát. Egy-egy család szántóföldje tehát sok kis darabban szétszórva feküdt a falu határában. Sok esetben a földesúr saját kezelésű földje is betagolódott a nyomásrendszerbe. A nyomásrendszer megkövetelte bizonyos szabályok szigorú betartását, ezeket a faluközösség szabta meg és ellenőrizte. A mezőgazdasági munkákat minden dűlőben és minden nyomásban egy időben, közösen kellett végezni, s egy nyomáson belül minden gazdának ugyanazt kellett vetnie (nyomáskényszer). Az ugart legeltetésre használták, de aratás után a szántót is megnyitották az állatok előtt közös legeltetésre (tarlószabadítás).

A Karoling-korban Európának az Alpoktól északra fekvő vidékeit kétharmadháromnegyed részben még feltöretlen erdőség, illetve bozót (*saltus*) borította, s a ritka népesség az egymással össze nem függő, szétszórt tisztásokon és a folyóvölgyekben élt. A megművelt és lakott terület (*ager*) kiterjedése nem volt nagyobb, mint a római korban, sőt néhol ahhoz viszonyítva össze is zsugorodott. Németországban az összterületnek mindössze másfél százaléka volt szántóföld, de a viszonylag sűrűbben lakott területeken sem haladta meg a 3-4%-ot a szántó aránya. A primitív termelési viszonyok között a *saltus* is igen fontos szerepet játszott a népesség ellátásában: tüzelő- és épületfát adott, kiválóan alkalmas volt állatok legeltetésére, s végül a vadászat és a gyűjtögetés révén jelentősen kiegészítette a lakosság étrendjét. A terméshozamokra a 9. századi kolostorok leltárainak adataiból lehet következtetni. Gerges Duby számításai szerint a gabonatermés az elvetett mag 1,6-1,8-szorosa volt, az árpa esetében kivételesen emelkedett a kétszeres arány fölé. Ezt azt jelentette, hogy a termésnek több mint a felét félre kellett tenni a vetéshez. Mivel a gabonatermés az időjárás függvényében rendkívül ingadozott, gyakoriak voltak az olyan évek, amikor az elvetett mag sem térült meg.

4. *Uradalom és földesuraság*

A középkori Európa egyik legjellegzetesebb intézménye, a mindennapi élet legáltalánosabb, legátfogóbb kerete a nagybirtok, a földesuraság volt. A 11. században ennek keretei közt élt az európai népesség háromnegyede. Ekkor nemcsak gazdasági szervezetként működött, hanem – a hűbériséggel összekapcsolódva – a maga területén a felbomló államhatalom valamennyi funkcióját gyakorolta. A középkor a nagybirtokot a késő római társadalomtól örökölte. Szerte a birodalomban, de főleg Galliában a 3–5. században elszaporodtak az előkelő senatori családok latifundiumai (*villa, fundus*). E birtokok nagyobb részét olyan telkek foglalták el, amelyeken függő paraszti családok (*colonus*ok) önállóan gazdálkodtak. Emellett a birtok egy kisebb részét az úr saját kezelésében tartotta (ezt nevezi a magyar majorságnak) és rabszolgákkal műveltette.

A késő ókori nagybirtok kialakulása olyan viszonyok között ment végbe, amikor a nyugati birodalomfél elnéptelenedése következtében föld bőven állt rendelkezésre, de hiány volt munkaerőben. A nagybirtokos tehát földjeire munkás kezeket kívánt telepíteni. Hogy juthatott munkaerőhöz? Egyfelől ott voltak saját rabszolgái. Ezeket földre ültette, s a klasszikus ókori rabszolga fokozatosan átalakult „házas" vagy „kiházasított" rabszolgává (*servus casatus*), akinek családja, háza és telke van, ahol önállóan gazdálkodik, bár jogilag megmarad rabszolgának. A munkaerő másik részét olyan szabad parasztok adták, akik bekerültek a nagybirtok keretébe, függő, szolgáltató parasztokká váltak, de továbbra is önállóan gazdálkodtak saját telkükön. Ezeket nevezik az ókori és a kora középkori források *colonusok*nak. Személyükben jogilag szabadok, de hozzá vannak kötve telkükhöz, s termésük egy részét beszolgáltatják a tulajdonosnak.

A 4–5. században a szabad parasztok egyenként vagy egész falvanként nagy tömegben húzódtak egy-egy nagybirtokos védelme, *patronatus*a, *patrocinium*a alá. Elsősorban azért, mert a nagybirtokos védelmet tudott nyújtani a rendkívül nagy állami terhek ellen, de a népvándorlás okozta zűrzavaros viszonyok között is szükségük volt egy hatalmas, magánhadsereggel rendelkező úr védelmére. Már ekkor kialakult az a középkorban is használatos jogi forma, amellyel egy szabad paraszt bekerült a nagybirtokszervezet keretei közé. Ez a *precarium* vagy *pre-*

caria. A paraszt megkéri (*precare* = kérni, könyörögni) a szomszédos nagybirtokost, hogy fogadja el a földjét. Az elfogadja, majd visszaadja neki, de már szolgáltatásokkal terhelten (*precaria oblata*), s erről egy adományozó okiratot (*prestaria*) állít ki. Azonban rendszerint több földet ad vissza, mint amennyit a paraszt felajánlott (*precaria remunerata*). Így a túl kevés földdel rendelkező parasztcsalád megfelelő méretű birtokhoz jut, a földesúr pedig munkaerőhöz, aki a terményjáradékon kívül az úr saját kezelésű földjének megművelésében is közreműködik (robot, bár ez a késő római korban még igen kevés). Az is gyakori, hogy olyasvalaki fordul kérésével a nagybirtokoshoz, akinek semmi saját birtoka nincs, ő minden földjét az úrtól kapja (*precaria data*).

A nagybirtok kialakulási folyamatának lényege tehát nem a kisparaszt földjének kisajátítása, hanem éppen ellenkezőleg: a földnek a dolgozóra történő ráruházása, a munkaerő ellátása földdel. A saját földtulajdonnal (*allodium*) rendelkező kisparaszt továbbra is megtarthatja földjét, sőt még kap is hozzá, a földhöz való jogcíme azonban megváltozik: tulajdonosból birtokossá válik. A római jog a 2. századtól megkülönbözteti a *proprietas*t (tulajdon) és a *possessió*t (birtoklás). A föld tulajdonosa a földesúr (*dominus, senior*), de a paraszt birtokolja, neki és örököseinek szilárd joga van birtoka használatára. Tulajdon és használat szétválnak: a tulajdonos, a nagybirtokos rendelkezik a „felső tulajdonnal" (*dominium directum, dominium superius*), a birtokos pedig a „használati tulajdonnal" (*dominium utile, dominium inferius*).

A nagybirtok fejlődése folytatódott az új barbár királyságokban is. A 7. századra kialakult és megszilárdult a paraszti birtoklás alapegysége, a telek, a *mansus* (a *manere* = lakni igéből, eredetileg ugyanis csak a lakóházat és telkét jelentette). *Factus, sors* és *colonica* néven is szerepel a forrásokban (ófrancia: *colonge*). Német területeken *hoba, huba*, az angoloknál *hide* a neve. Beda Venerabilis meghatározása szerint: *portio unius familiae*, vagyis akkora földterület, amelyet egy család meg tud művelni. Frank területen a források azt hangsúlyozzák, hogy akkora terület, amelyet egy ekével 120 napi munkával meg lehet művelni. Egy *mansus* tényleges területe vidékenként változó, de nem több 50 hektárnál. Az idő múlásával egyre inkább elméleti egységgé vált, mert a parasztcsaládok zöme töredék*mansus*on ült. A 9. századi forrásokban gyakori a fél-, vagy negyed*mansus*on ülő paraszt, a 12–13. században pedig már általános a negyedtelek. Németország északnyugati részén és Bajorországban a földesurak tiltották a telkek felosztását, ezért kialakult az ún. törzsöröklési rendszer (*Stammerbe*), amelyben egy fiú (rendszerint a legidősebb) örökölte a telket. A belső telken kívül szántó és rét (kaszáló), esetleg szőlő tartozott a *mansus*hoz, s ez a germán törvénykönyvek szerint már a népvándorlás után az egyes családok magánbirtoka volt. A *mansus* birtoklása jogot adott a faluközösség osztatlan birtokában lévő legelők, erdők és vizek használatára.

A tulajdonos saját kezelésében lévő birtok és a függő parasztok telkeinek szoros összekapcsolódása révén a 7. századra kialakult a jellegzetes középkori nagybirtok, az uradalom (*dominium*, francia *domaine, seigneurie*, angol *manor*, német *grundherrschaft*). A majorság, az „úri telek" (*mansus indominicatus, indominicatum, dominium*) művelését a számban egyre csökkenő rabszolgáktól átvették a telken ülő parasztok. Ez azt jelentette, hogy a függő parasztok addigi terményszolgáltatása mellé munkaszolgáltatás, robot (*corvada*, francia *corvée*) is járult. Ez a munkaszolgáltatás többféle lehetett. Voltak, akik különféle szállítási feladatokat végeztek, de legnagyobbrészt mezőgazdasági munkákból állt, a birtokos majorsági földjének megműveléséből. Néha a parasztok bizonyos napokon csapatosan végezték az esedékes munkákat a majorságban saját eszközeikkel, kézzel vagy fogattal. A Karoling-korban már általános a heti 3 nap robot, de a földesúr sok esetben akkor és annyi munkát vett igénybe, amennyit jónak látott. A majorsági földek azonban többnyire nem alkottak összefüggő gazdaságot, hanem szétszórtan feküdtek az uradalom falvaiban, s betagozódtak a faluközösség nyomásrendszerébe. Ebben az esetben minden telkes gazda kapott egy-egy parcellát a majorsági földből, s azt a magáéval együtt művelte. Vetőmagot az úr adott, de e parcella egész termése is az övé lett. Ezért mondhatjuk: a középkori nagybirtok kisüzemi termelésen alapuló nagygazdaság, mert a tényleges termelőmunka a kis paraszti üzemekben folyt, amelyek betagolódtak az uradalom szervezetébe. A források arra is utalnak, hogy nem egy függő parasztnak voltak rabszolgái, s azokat küldte robotra.

Ez az új típusú, két, szorosan egybekapcsolódó részből álló uradalom elsősorban a Loire és a Rajna közti területen terjedt el. Innen elsősorban az egyházi birtokok révén került át Németországba s Észak-Itáliába. A Loire-tól délre többnyire a régi rendszer élt tovább: az úr rabszolgákkal műveltette saját birtokát, a *colonus*ok pedig termény- és pénzjáradékot fizettek. Számos déli *villá*ban nem is volt az úrnak saját kezelésű földje, az egész birtok *mansus*okból állt. A Ibér-félsziget északi részén is sokáig a hagyományos forma élt, csak a 11. században alakult ki az élet minden vonatkozására kiterjedő földesúri hatalom.

A középkori nagybirtok történetében új szakaszt jelentett a Karoling-birodalom felbomlásának időszaka, a 9–11. század. Ekkor ment végbe a nagybirtok átalakulása *senioratus*sá (francia *seigneurie*), földesurasággá, vagyis komplex közigazgatási, bíráskodási, katonai és adóztatási szervezetté. A nagybirtokok *immunitas*t szereztek, ami annyit jelentett, hogy területükre királyi tisztviselő nem tehette be a lábát, ott minden közfunkciót a birtokos látott el, vagyis a saját birtokán ő gyakorolta a *bannum*ot (ezért nevezte el Duby ezt a földesuraságot *„seigneurie banale"*-nak.) Ez a hatalma, főleg a bírói jogköre kiterjedt olyan területekre is, ahol nem volt földbirtoka, elsősorban a birtokai közé ékelődő kisbirtokos szabadokra, akik ezáltal függésbe kerültek tőle. A földesúri bíráskodás nem terjedt ki a súlyosabb bűnügyekre, amelyek a grófi bíróság elé tartoztak, de idővel egyre több nagybirtokos ennek jogát is megszerezte, sőt, számos *immunitas*szal rendelkező birtok pallosjogot is kapott. A legtöbbször valamely Karoling tisztviselő (*comes, vicecomes*, várkapitány) önállósította magát, s immár nem a

király, hanem saját nevében gyakorolta a közhatalmi jogosítványokat, a saját számlájára szedte be az ezekért járó jövedelmeket. A földesúri jogszolgáltatás hatásköre különböző országokban attól függött, hogy az államhatalom felbomlása során a *bannum* milyen mértékben ment át a hűbérurak, a helyi birtokosok kezébe. Ennek megfelelően maximumát Franciaországban érte el, minimumát pedig Angliában, ahol mindvégig erős volt a királyi bírósági szervezet.

A *bannum* (francia *ban*, német *Bann*) kisajátítása révén alakultak ki a „banalitások", azaz a földesúri monopóliumok, amelyek szerint az uradalom parasztjai gabonájukat csak a földesúr malmában őröltethették, s ugyancsak a földesúri kemencét és szőlőprést kellett igénybe venniük, természetesen megfelelő illeték fejében. A közhatalom „privatizációja" eredményezte olyan, a középkori francia jogászok szerint is „nevetséges" földesúri jogok (*droits ridicules*) kialakulását, mint például a *„grenouillage"* (francia *grenouille* = béka), amely arra kötelezte a jobbágyokat, hogy éjszakánként a kastély körüli vizeket bottal ütögessék, elriasztva az uraság álmát brekegésükkel zavaró békákat, vagy a sokat vitatott (de a forrásokban kétségkívül szereplő) „első éjszaka joga" (*ius primae noctis*), szelídített változatában *„droit de jambage"* (francia *jambe* = láb): a földesúr jelképesen betette a lábát az újdonsült menyecske ágyába, jelezve ezzel, hogy ennél többre is volna joga – ha nem is él vele. Még hosszasan sorolhatnánk azokat a vidékenként változó „jogokat", amelyeket a földesurak a kisajátított közhatalom segítségével erőszakoltak ki a maguk javára. Ezeket a túlzott földesúri követeléseket, indokolatlan jogokat nevezte a nép a 11. századtól „rossz szokásoknak" (*malae consuetudines*), s amint erre lehetősége nyílt, kezdte keresni velük szemben a királyi hatalom védelmét.

Az uradalmak parasztsága

A középkori francia jogászok szerint a paraszti függésnek három fajtája volt: a személyi függés, a gazdasági függés (a birtokolt föld tekintetében) és a bíráskodási függés (az *immunitas* vagy a *bannum* következtében). Voltak, akik csak az utóbbi kettő tekintetében függtek egy vagy több úrtól. De idővel egyre gyakoribbá, egyre általánosabbá vált, hogy valaki mindhárom vonatkozásban ugyanattól az úrtól függött.

Az uradalom függő paraszti népessége a kora középkorban két nagy csoportból állt: a szabad jogállapotú colonusokból és a földre ültetett rabszolgákból (*servi casati*). A kettejük közötti jogi különbség megmaradt, de egyre inkább elvesztette jelentőségét, mert a két csoport tényleges gazdasági helyzete, életszínvonala lényegében azonos volt. Egy felvilágosítást kérő *missus* Nagy Károly udvarából azt a választ kapta, hogy a birodalomban nincs más, csak szabad és szolga (*non est amplius nisi liber et servus*), a gyakorlatban azonban nem volt könnyű szétválasztani a kettőt, s a tiszta „szabadság" és a hagyományos rabszolgaság között egy sor átmeneti állapot létezett. A forrásokban szerepelnek például „félszabadok" (*litus, lidus*) is. A telkeket aszerint osztályozták, hogy eredetileg milyen állapotú ember ült rajtuk: vagyis voltak szabad, félszabad és szolga *mansus*ok (*mansi ingenuiles, mansi lidiles, mansi serviles*), s mindegyiknek a birtoklásáért különböző jellegű és nagyságú szolgáltatásokat kellett teljesíteni. Idővel a birtok és a rajta ülő személy jogállása elszakadt egymástól. Előfordult, hogy szabad ember, sőt akár egy nemes jobbágyi jogú földet (*mansus servilis*) birtokolt, ekkor ugyanazokat a szolgáltatásokat kellett teljesítenie, mint a jobbágynak. De ennek a fordítottja is előfordult: a jobbágynak is lehetett szabad birtoka. Ezért írja Philippe de Beaumanoir, a francia szokásjog egyik híres írásba foglalója a 13. században, hogy *„a személy szabadsága nem teszi a jobbágybirtokot szabaddá"*.

A kora középkor évszázadaiban a rabszolgák helyzete kétségtelenül javult: telekre ültették őket, s egyre nagyobb részüket felszabadították. A 9. századi birtokösszeírásokban szereplő családok 10-15 %-a volt rabszolga állapotú. Nyugat-Európában a 11. századra eltűnt a rabszolgaság. A rabszolga felszabadítása többnyire az „engedelmesség fenntartásával" (*cum obsequio*) történt, vagyis az illetőt továbbra is szoros személyi kötelékek fűzték urához, s ez utódaira is átöröklődött. A felszabadított rabszolga tehát nem vált „szabaddá" (*liber*), valószínűleg rá vonatkozik a forrásokban szereplő *lidus, litus* (félszabad) elnevezés, de találkozunk a *homo de corpore* (testi ember, l. német *Leibeigen* = jobbágy) elnevezéssel is, ami az úrhoz fűződő szoros személyi kapcsolatra utal. Az első évezred vége felé az ilyen felszabadított rabszolgákra és ivadékaikra kezdték használni a *servus* szót, amely eredetileg rabszolgát jelentett, ekkor azonban jelentésváltozáson ment át: a szolgai állapotú, tehát nem szabad embert jelentette, aki már nem rabszolga. A *servus*t (francia, angol *serf*) ebben a jelentésben a „jobbágy" szóval szoktuk magyarra fordítani. Tulajdonképpeni jobbágynak az az ember számított, aki mind személyében, mind gazdaságilag (a föld tekintetében), mind bíróilag ugyanazon úrtól függött. A hangsúly a személyi függőségen volt. De ez csak elvben volt így, a forrásokban nemegyszer szabad jogállású embereket is *servus*ként emlegetnek. Angliában ennek a teljes függőségben lévő jobbágynak a neve *villanus, villein.*

A *servus* jelentésváltozására és az ezzel kapcsolatos bizonytalanságra jellemző az az átmeneti állapot, amely számos dokumentumban tükröződik, ahol a *servus* régi értelemben rabszolgát és új értelemben jobbágyot is jelent. Például 768–69-ben valaki két méhészkedő jobbágyot (*servus*) adományozott az egyháznak, az egyik szabad (*liber*), a másik rabszolga (*servus*), a feleségek pedig mindketten rabszolgák (*„dono cidlarios II servos, unus est liber et alter servus, uxores vero eius ambo ancillas"*). 1062-ben a clunyi apátságnak adományoztak egy *villát „cum servis at ancillis qui* [...] *sive sint liberi, sive sint servi"*, azaz olyan jobbágyokkal és jobbágynőkkel, akik vagy szabadok, vagy rabszolgák. Tehát van olyan *servus*, aki *liber*, s van olyan, aki *servus*. Az egyik esetben a *servus* az uradalomban elfoglalt helyzetét, szolgáltatásainak, terheinek természetét jelöli, a másik esetben pedig jogi állapotát.

A jobbágyi állapotú paraszt (*servus*) nem rendelkezett jogképességgel, nem viselhetett fegyvert, a bíróságok nem fogadták el tanúskodását és esküjét szabad emberrel szemben, nem lehetett *clericus*, engedély nélkül nem hagyhatta el a birtokot, nem rendelkezett szabadon javaival, fejadót (*capaticum*, francia *chevage*, az ófrancia *chief* = fej szóból) fizetett, halálakor öröksége egy része az urat illette (*mortuarium, manus mortua* = holt kéz), s ha nem a birtokról házasodott, ún. kiházasodási illetéket (*forismaritagium*) kellett fizetnie. Ilyen esetben kárpótolni kellett azt a földesurat, aki egy jobbágyát ezáltal elvesztette, a házasságból származó utódokat pedig rendszerint megosztották a két földesúr között. Elég gyakran előfordult, hogy valaki önként vállalta a szolgai jobbágy állapotot, hiszen a nagybirtok bizonyos létbiztonságot jelentett. Ekkor végre kellett hajtania egy szertartást: a harangkötelet a nyakára tekerve háromszor megkondította a harangot, majd a fejéről az oltárra helyezte a szolgai státus elismerését jelentő pénzdarabot. Mivel a *servus* szó jelentése megváltozott, az úr háztartásában, saját kezelésű gazdaságában dolgozó rabszolga neve – az ókor óta használt *mancipium* mellett – *sclavus* lett, mert a rabszolgák ekkor nagyrészt a még pogány szlávok közül kerültek ki.

Miközben a rabszolgák helyzete fokozatosan javult, a *colonus*oké egyre romlott: az uradalmi rendszer kiépülésével mind több szolgáltatás terhe nehezedett rájuk. Nagy Károly idejében még katonai szolgálatukat is igénybe vették, a bírósági gyűlésbe is meghívták őket, de aztán ezek a kötelezettségek – ami a szabad állapot legfőbb jele volt – elenyésztek (a katonáskodást közmunkával, pénzzel megválthatták, s idővel ez a megváltási összeg is a földesúr kasszájába került). Szabadságuk a gyakorlatban egyre kevesebbet ért, s helyzetük lényegében hasonló lett a szolgákéhoz. 864-ben Kopasz Károly elrendelte, hogy a colonust éppúgy 60 korbácsütéssel kell büntetni, ha megszegi a királyi rendelkezéseket, mint a rabszolgát. A tulajdonképpeni telkes parasztoktól kissé különböztek a *cotarii* vagy *bordarii* névvel jelölt, egy-egy talpalatnyi földdel rendelkező jobbágyok, akik mint mezőgazdasági munkások a földesúr vagy a telkes parasztok szolgálatába szegődtek.

A rabszolgák helyzetének javulásával, felszabadításukkal, a colonusok és egyéb szabadok állapotának romlásával a függő parasztság különböző csoportjainak helyzete kiegyenlítődött, s az ezredfordulóra kialakult egy gazdasági-társadalmi viszonyaiban nagyjából egységes, földesúri hatalom alatt álló, függő uradalmi népesség. Ezt nevezzük egységes jobbágyságnak. Az első ezredforduló agrárviszonyainak egyik legkiválóbb jelenkori kutatója, Georges Duby úgy jellemzi a 8. és a 11. század között lezajlott folyamatot, hogy végbement *„a falusi népesség általános jobbágysorba süllyesztése"* (*„un asservissement générale de la population rurale"*). Ez a folyamat akkor vált teljessé, midőn az uradalmak a bíráskodási jogot is megszerezték alattvalóik felett.

A Karoling-korban főleg a birodalom központi vidékei, a Rajna és a Loire között igen sok szabad kisbirtokos került függő viszonyba az uradalmakkal szemben. A korabeli forrásokban a szegény (*pauper*) szinte azonos értelmű a szabad emberrel (*liber*), mert a szabad kisbirtokosnak a katonai szolgálat és a *mallus*on való rendszeres részvétel nagy anyagi terhet jelentett, ha pedig kivonta magát e kötelezettségek alól, súlyos pénzbüntetésre ítélték. Ezért inkább valamely hatalmas (*potentes*) úr védelme alá menekült, hogy e terhektől szabaduljon. Erre a jelenségre már Nagy Károly felfigyelt, s több *capitularé*ban igyekezett elejét venni a szegény szabadok függőségbe kényszerítésének. Egy 811-ben kelt *capitularé*ban ezt olvashatjuk: *„a szegények panaszkodnak, hogy kiforgatják őket tulajdonukból; és egyformán panaszkodnak a püspökökre és az apátokra és azok advocatusaira, és a grófokra és azok centennariusaira. Azt is mondják, hogy ha valaki nem akarja átadni tulajdonát a püspöknek, az apátnak, a grófnak, a bírónak vagy a centennariusnak, akkor keresik az alkalmat, hogy elítélhessék őt, és mindig hadba vonulásra kényszerítik, egészen addig, míg elszegényedve tulajdonát át nem adja vagy el nem adja; azok viszont, akik tulajdonukat átadják, minden háborgatás nélkül ülhetnek otthon."* Arra is utal a rendelet, hogy főleg a szegényebbeket kényszerítik hadba vonulni, akik viszont tudnak valamit adni, azokat hazaengedik. Tehát éppen az állami tisztviselők és a főpapok éltek vissza hatalmukkal annak érdekében, hogy a szabad kisbirtokosokat földjük átadására, s ezáltal függő viszonyba kényszerítsék. Ha ez volt a helyzet Nagy Károly erős uralma alatt, akkor elképzelhető, miként mentek a dolgok gyengekezű, egymással civakodó utódai alatt.

A szabad földtulajdon átalakítása függő birtokká rendszerint a *precaria – prestaria* jogi aktusa formájában történt. Katalóniában 920-ban 12 szabad kisbirtokos ezzel a kéréssel fordult a grófhoz: *„Mi mindnyájan átadjuk neked összes allodiumainkat jóakaratunk jeléül és hogy legyél a mi jó földesurunk* [senior] *és védelmezőnk a te grófságodban élő minden emberrel szemben."* Ugyanerre a jogi aktusra egy 9. századi formuláskönyvben a következő mintát találjuk: *„Mivel tudjuk, hogy te napokkal ezelőtt N. pagusban N. helyen fekvő birtokodat Szent Mária monostorának átadattad és erről tőlünk, illetőleg a monostortól precariát kértél, ezért jelen levelünkkel biztosítunk téged, hogy míg élsz, a jószág haszonélvezetét megtarthatod és rendelkezhetsz is vele, úgy azonban, hogy azt elidegeníteni már nincs jogod, és ha ezt megkísérelnéd, magát a jószágot is azonnal elveszted."*

A Pireneusoktól délre ez a folyamat csak a 11. században bontakozott ki, addig a szabad kisbirtokosok többé-kevésbé háborítatlanul élhettek. Katalónia (a Barcelonai őrgrófság) ebben az időben Európa legjobban dokumentált régiója: a 10–11. századból mintegy 15 ezer oklevél maradt ránk, többek között végrendeletek. Ezekből kiderül, hogy a 10. században az örökül hagyott birtokoknak 80%-a még szabad családi birtok (*allodium*) volt, de arányuk a 12. század elejére 10%-ra csökkent. A szabadok függőségbe kényszerítésével párhuzamosan haladt a parasztok felett közigazgatási és bírói hatalmat gyakorló uradalmak kialakulása. Ugyanebben az időben hasonló folyamat játszódott le Leónban és Kasztíliában is.

Itália északi felében az uradalmak kialakulása és a szabad parasztok függőségbe kényszerítése valamivel korábban, a 9. században vette kezdetét. Itt azonban a fejlődés hamarosan sajátos irányt vett. A majorsági földet a házi rabszolgák mellett itt is telekre ültetett rabszolgák művelték, de a birtokon élő telkes parasztság nagyrészt szabad állapotú volt, sokan rendelkeztek közülük saját tulajdonú földdel, *allodium*mal is. Ezek az idegen birtokon élő szabad parasztok (*liberi in terra aliena*) bérleti viszonyban voltak az uradalommal. A bérlet feltételeit írásbeli szerződésben (*libellum*) rögzítették, ezért ezeket a parasztokat *libellarius*nak nevezték. A bérleti szerződést meghatározott időre, általában 29 évre kötötték, s nem volt örökölhető. A bérletnek egy másik fajtája (*emphyteusis*) három generációra szólt. A bérlők a szerződésben meghatározott bért fizették, rendszerint természetben. Bresciában a gabonatermés egyharmada, a bor fele volt a bér, Bobbióban a különböző termények 25–50%-a, munkakötelezettség és egyéb szolgáltatás viszont nem terhelte őket. De Itáliában korán kibontakozott a pénzgazdaság, s már a 10. században sok helyen pénzben fizették a bérleti díjat. Itáliában és általában a Földközi-tenger partvidékén az ezredfordulón megélénkült a kereskedelem és az árutermelés, s a gazdaságban egyre nagyobb szerepet játszott a pénz. Amint a korabeli Itália gazdaságtörténetének jeles szakértője, Pierre Toubert megállapította: a 10–12. században *„a mediterrán világ a pénz, a piac, a városok világa. A Mediterráneum a középkorban fürdik a pénzben"* (persze ez a „fürdés" viszonylagos: az Alpoktól északra eső vidékekhez képest). Mindez természetesen hatással volt az agrárviszonyokra is, ez magyarázza a bérleti viszonyok és a pénzben fizetett bérleti díj korai és általános elterjedését Itáliában.

Georges Duby szerint a klasszikus, két részből álló, robotoltató uradalom nem terjedt el általánosan Nyugat-Európában, sőt, tulajdonképpen ez volt a kivétel. Igazi hazája a Rajna és a Loire közti terület. Ezenkívül sok helyen megjelent német földön, Angliában, Észak-Itáliában és az Ibér-félszigeten is, de különösen a déli vidékeken nem vált uralkodóvá. A Loire-tól délre nem voltak a telkes parasztok robotjával művelt majorságok, s a rabszolgákkal műveltetett majorságok is eltűntek az ezredforduló táján. A kora középkori nagybirtokról a 8. század végéről és a 9. századból maradtak ránk a legkorábbi részletes források. Ezek szinte kivétel nélkül egyházi birtokok. Kivételt képez a *Capitulare de villis*, amely a Karoling királyi birtokok kezelését szabályozza. A legérdekesebbek a Rajna és a Szajna között fekvő hét kolostornak a birtokösszeírásai (*polypticha*). A hét kolostor összesen 275 uradalommal (*villa*) rendelkezett, nagy területen szétszórva. Ezek egyharmadában nem volt majorság, csak telkek. 18 olyan *villa* is szerepel, ahol viszont telkek nem voltak, csak rabszolgákkal műveltetett majorság.

A párizsi Saint-Germain-des-Prés apátság birtokainak összeírását Irmion apát készítette el. A kolostornak 25 *villá*ja volt, 936 *mansus*szal. A *mansus*ok területe 3 és 33 hektár között szóródott, az átlag 9 ha volt. A többi kolostor birtokain is 10-15 hektár között volt a *mansus* átlagos nagysága. A birtoknagyságban lényeges különbségeket figyelhetünk meg: volt olyan *colonus*, aki két telekkel rendelkezett, de akadt olyan *mansus* is, amelyen 5 *colonus* osztozkodott. „Szent Germánus emberei" túlnyomórészt *colonus*ok voltak és szabad telkeken ültek. A kolostor uradalmaiban nagyjából azonos területet foglaltak el a parasztok telkei és a majorsági föld, amelynek csak egyharmada állt művelés alatt, kétharmada erdő és parlag volt. A *mansi serviles* kisebb terjedelműek és súlyosabb szolgáltatásokkal terheltek voltak, mint a *mansi ingenuiles*. A prümi kolostor 42 *villá*ban összesen 2118 *mansus*t birtokolt. Az augsburgi püspökség birtokain 1006 szabad és 421 szolga*mansus*t írtak össze, pedig lakatlan volt. A német kolostorok még ennél is nagyobb birtokállománnyal rendelkeztek: Fuldának 15 000 *mansus*a volt. Lombardiában a bresciai San Giulia apátság 800 parasztja évente 60 ezer munkanapot dolgozott a majorsági birtokon, egy családra átlagosan 75 nap jutott. Párizs környékén „Szent Germánus emberei" éppen kétszer ennyi munkanapot teljesítettek évente az apátság saját kezelésű birtokain.

A jobbágyok terhei és szolgáltatásai vidékről vidékre, uradalomról uradalomra eltérőek voltak. Mértéküket a szokásjog szabályozta. A legsúlyosabb teher kétségkívül a munkaszolgáltatás volt, a robot, amely általában legalább heti 3 napot tett ki, de a legtöbb helyen a földesúr és tisztviselői többé-kevésbé korlátlanul igénybe vehették a jobbágy munkaerejét. Ezenkívül a gabonatermésből, valamint állatainak szaporulatából is egy – helyenként erősen eltérő nagyságú – részt kellett leadnia. Ehhez járultak a különböző ajándékok (baromfi, tojás) a földesúri konyhára. Már a Karoling-korban szólnak a források pénzben fizetett járandóságokról is. Ezek közül a legsúlyosabbá a *tallagium, tallia* (franciául *taille*) nevű személyi adó vált, amelynek összege nem volt rögzítve, s így a földesúr teljesen önkényesen vetette ki jobbágyaira. A *bannum*ból származó földesúri jogokról már szóltunk.

A Saint-Germaine-des-Prés apátság palaiseau-i uradalmában Walafredus colonusnak két szabad *mansus*a volt, kb. 22 hektár szántóval, réttel és szőlővel, vagyis tehetős parasztnak számított, s ő volt a falu vezetője (*major*). Mindegyik *mansus* után egyik évben egy ökröt, a következő évben egy sertést adott az uradalomnak, ezenkívül 4 dénárt, 104 liter bort, egy birkát, egy bárányt, 3 csirkét és 15 tojást. Munkajáradéka egy bizonyos terület felszántása, igás- és kézi robot volt, valamint favágás annyi, amennyit parancsoltak neki. Ugyanennyivel tartoztak az egy szabad *mansus*sal rendelkező *colonus*ok is, függetlenül attól, hogy 10 vagy 17 hektár földjük volt-e. Nadalfredus, Electulfs és Theodoinus, mindhárman rabszolgák (feleségeik viszont szabad állapotú *coloná*k), közösen birtokoltak egy *mansus servilis*t, mindössze 3,2 hektár földdel; ők az apátság szőlőjében 9 aripennis (kb. egy hektár) szőlőt voltak kötelesek megművelni, s adtak 156 liter bort.

Egy nagybirtok átlagos mérete – Pirenne szerint – háromszáz telek (*mansus*), azaz kb. négyezer hektár lehetett, ennél nagyobb birtokai az egyháznak, a püspökségeknek és a kolostoroknak voltak. A világi birtokosok között a 100 *mansus*szal bíró már a legelőkelőbbek (*optimates*) közé tartozott. A lovagi életvitelhez 12 *mansus* jövedelmére volt szükség. A földek ritkán voltak egy tagban, ha-

nem nagy területen szétszórva feküdtek. Gyakran előfordult, hogy egy falu két vagy három földesúrtól függött, sőt az is, hogy egyetlen parasztnak több földesura volt, s mindegyiknek különböző jellegű szolgáltatásokkal tartozott.

A nagybirtok központjában állt a földbirtokos lakhelye, ott volt a templom, apátság vagy a vár. A birtok kisebb körzetekre tagolódott, s ezek mindegyike egy vagy több villát foglalt magába. A körzet központjában volt az udvarház, a *curtis* (franciául *cour*, németül *Hof*, angolul *manor*), ahol a gazdasági épületek csoportosultak, s ahol a szolgálatukra rendelt szolgaszemélyzet (*servi quotidiani, dagescalci*) lakott. Itt lakott az igazgatással megbízott alkalmazott, a *villicus* vagy *major* is, akit a különleges bizalmi feladatokkal megbízott szolgarendűek, a *ministerialis*ok közül választottak, s kezdetben elmozdítható volt, de idővel tisztsége örökletessé vált. A nagybirtokon a legkülönfélébb iparosok éltek és dolgoztak, az ő szolgáltatásuk ipari készítmények, szerszámok, mindennapi használati tárgyak előállítása és javítása volt. Az asszonyok a görög eredetű szóval *gynaeceum*nak vagy *genitiá*nak nevezett műhelyekben fontak és szőttek.

Minden uradalomnak megvoltak a maga földesúri törvényszékei, amelyek parasztokból álltak, s a *major* vagy a *villicus* elnöklete alatt a földesuraság saját szokásjoga alapján ítélkeztek. Ezeknek a jogszokásoknak az emlékezetben tartása érdekében időnként egybehívták az uradalom lakosságát, s ilyenkor az idősebb férfiak szóban elmondták a nemzedékek óta uralkodó szokásokat, amelyeket a 12. századtól kezdve gyakran írásba is foglaltak (*recordum, recordatio, Weistümer*). A szokásjog rögzítette mind a parasztok, mind a földesúr jogait és kötelezettségeit, ezért ezek az idő múlásával nemigen változtak. Az uradalmi körzetek nemcsak bíráskodási, hanem vallási egységet is alkottak. A földesurak főbb udvarházaik közelében kápolnát vagy templomot építettek, azt földadományokkal látták el, s maguk nevezték ki a plébániai teendőket ellátó papokat, akiket gyakran saját jobbágyaik fiai közül neveltettek, miután felszabadították őket szolgai állapotukból (*servus* nem lehetett *clericus*). Jámbor Lajos elrendelte, hogy falusi papot csak a püspök tudtával és beleegyezésével lehet kinevezni és eltávolítani. Ekkor alakult ki az a rendszer, hogy a földesúr az általa javasolt *clericus*t „bemutatta" a püspöknek, s ha az megfelelt, a püspök kinevezte.

A középkori nagybirtok patriarchális jellegű intézmény volt. A földesúr nemcsak *dominus,* azaz úr, hanem *senior* (francia *seigneur*), vagyis az „idősebb", a „család" legidősebb tagja, akinek hatalma kiterjed az általa oltalmazott *familiára.* Ennek megfelelően a birtokon élőket nevezték *iuniores*nak, „fiatalabbaknak" is, mert mintegy fiai voltak a birtokosnak. Ők voltak a „fiatalabb" családtagok, akik védelemre szorultak. A *senior* háborús időkben megvédte őket az ellenségtől, és menedéket nyújtott nekik vára falai között. Ennek a védelemnek jellegzetes példája az itáliai „raktárvár" (*castello deposito*), amelyben a földesúr már nem lakott, mert a városban élt, de a parasztoknak a várban lévő raktárakat rendszeresen fel kellett tölteni, azokban élelmiszereket és bort kellett elhelyezni (*incanevare* = raktározni) arra az esetre, ha a lakosságnak a várban kell menedéket keresnie. „*Az a kép, amelyet a földesúri kizsákmányolásról szoktunk alkotni magunknak, egy kissé leegyszerűsített* – írja Pirenne. – *A középkori nagybirtokon az egyes személyek jogait és kötelességeit a mindenható szokásjog határozza meg, s ezáltal megakadályozza azt, hogy a kizsákmányolás oly könyörtelen szigorral nyilvánuljon meg, mint amilyenre a profit ösztönzése hajtaná.*"

A 12. században újabb változás vette kezdetét. Ez összefüggött a középkor agrárforradalmával: a szűzföldek feltörése, a nagy telepítési mozgalom átalakította a nagybirtok struktúráját, gyökeresen megváltoztatta a függő parasztság helyzetét. A kereskedelem fellendülése és a pénzgazdaság kibontakozása is változtatásra ösztönözte a földesurakat. Fokozatosan felhagytak a majorsági gazdálkodással, saját kezelésű földjeiket vagy telkekké alakították, vagy bérlet formájában adták ki a parasztoknak. A robot megszűnt, s a jobbágyok vagy pénzen megváltották, vagy pénzjáradékká alakították át szolgáltatásaikat. A 14. századra a földesúr átalakult járadékossá, aki maga nem gazdálkodott, a személyes függés értelmében vett jobbágyság pedig Nyugat-Európa legtöbb vidékén megszűnt.

Az uradalmi szervezet nem terjedt ki a falusi népesség egészére. Nagy Károly idejében a föld nagyobb része még szabad kisbirtokosok tulajdonában volt. Ezek száma a következő három évszázad folyamán erősen lecsökkent, de a virágzó középkorban is akadtak Nyugat-Európában olyan vidékek, ahol elég gyakoriak voltak a szabad parasztok falvai (*vicus*). S azok száma sem jelentéktelen, akik felett a *senior* csak a bíráskodási jogot vagy egyéb közfunkcióból eredő jogokat gyakorolt, személyileg és gazdaságilag azonban nem függtek tőle.

6. *Uradalmi kézművesek*

A középkori nagybirtok – a mezőgazdasági termelés mellett – a 10. századig az ipari termelés számára is biztosította az üzemi szervezet feltételeit. A nagybirtokon nagy számban éltek olyan emberek, akik nem terményszolgáltatással és robottal tartoztak a földesúrnak, hanem kézműipari termékekkel. Őket *ministerialis*nak nevezték, feladatukat pedig *ministeriumnak.* A *ministerialis* általában olyan nem szabad – gyakran rabszolga állapotú – személyt jelentett, aki nem mezőgazdasági termeléssel foglalkozott, hanem különféle speciális feladatokat látott el az úr „szolgálatában". Ilyen speciális feladatkör volt a kézműipari munka is. Egy svábföldi királyi uradalomban, ahol 8 kohó állt, minden ember, aki vassal dolgozott, köteles volt egyhatod részt az uradalomnak átadni.

Hogy hány különféle ipari szakember élt és dolgozott egy nagybirtok keretében, azt megtudhatjuk a 800 körül kiadott *Capitulare de villis*, azaz a királyi uradalmak kezelőinek adott utasítás 49. fejezetéből: „*Minden bíró* [iudex] *működése területén tartson jó mesterembereket* [artifices], *azaz vaskovácsokat, aranyműveseket, ezüstműveseket, esztergályosokat, vargákat, asztalosokat, ácsokat, pajzs-*

készítőket, halászokat, madarászokat, szappanfőzőket, szeszfőzőket, azaz olyanokat, akik sört, alma- vagy körtepálinkát, vagy bármi más, ivásra alkalmas italt tudnak készíteni, pékeket, akik használatunkra zsemlét sütnek, hálókészítőket, akik mind vadászatra, mind halászatra, mind madarak fogására alkalmas hálókat készítenek, hasonlóképpen más ministerialisokat is, akiket felsorolni hosszadalmas lenne." Külön rendelkezett a nők ipari tevékenységével kapcsolatban: *„a nők műhelyei* [genitium] *jól legyenek berendezve. Legyenek lakó-, sütő- és fonóházaik, mindezek jól körülkerítve és erős kapukkal ellátva, hogy zavartalanul végezhessék munkájukat.* [...] *A genitiumokba a szükséges dolgokat idejében adják ki, azaz: vásznat, gyapjút, kék festéket, piros festéket, kártolót, bogáncsot, szappant, kenőcsöt, edényeket és egyéb kisebb dolgokat, amik ott szükségesek."* Látható, hogy a nők a *genitium*ban főleg fonással, szövéssel, textilanyagok festésével és varrással foglalkoztak.

A nagy apátságokban is találkozunk ilyen, ipari munkát végző *ministerialis*okkal, s a középkori bencés kolostorokban fontos helyet foglaltak el a különböző ipari műhelyek. Szent Benedek regulájában is szó van a kolostorban élő kézművesekről, sőt arról is, hogy termékeiket esetleg eladják. Számos uradalomban kifejezetten kézműves *mansus*okat említenek a források, jelezve, hogy az iparűzőket telekre ültették, de szolgáltatásaik ipari jellegűek voltak.

Saint-Riquier monostorában egész negyede volt a kovácsoknak, a pajzskészítőknek, a nyergeseknek, a pékeknek, a vargáknak, a gyapjúkártolóknak és ványolóknak, valamint a szűcsöknek. A Saint-Germain-des-Prés apátságban bizonyos jobbágyok iparcikkekkel adóztak a kolostornak: len- és gyapjúingekkel, kapákkal, szőlőkarókkal, hordókkal, hordódongákkal, üstökkel, kerékabronccsal, zsindellyel, deszkával, fáklyákkal, szappannal, különböző vaseszközökkel (ekevassal, kaszával, csákánnyal), sőt, még a használt vaseszközöket is be kellett szolgáltatniuk, hogy a hámorban újra feldolgozzák őket. A jobbágyasszonyok pedig fontak, szőttek és ruhákat készítettek a monostor számára. A bresciai Santa Giulia-apátság egyik uradalmában 8 kőműves kapott telket, hogy *„falakat, házakat és kunyhókat építsenek"*; ők némi természetbeni szolgáltatáson – gabona, bor, sertés, bárány, csirke – kívül 90 nap munkával tartoztak az apátságnak. Hasonló formában üzemeltették mindenütt a malmokat és a sörfőzőket. Szükség esetén bérmunka alkalmazására is sor került: Corbie apátja például bért fizetett mesterembereknek, akiknek szolgálatait igénybe vette.

Egyes, később nagy jelentőségű exportiparok kezdetei is visszanyúlnak a kora középkorba. A 9. században gyakran emlegetik a források a „fríz posztót" (*pallia fresonica*), amely eljutott a birodalom távolabbi vidékeire is, s oly kiváló minőségű és ragyogó színű volt, hogy Nagy Károly sem talált jobb ajándékot Harun-al Rasid kalifa számára. Ez valószínűleg flandriai posztó volt, s azért nevezték fríznek, mert fríz hajósok és kereskedők forgalmazták. Arra is van adat, hogy az angol gyapjút már ekkor Flandriába szállították feldolgozásra.

Az uradalmi *ministerialis*ok és műhelyek mellett a 10. században jelennek meg a kézművesek az akkor születőben lévő városokban. Ezzel új fejezet kezdődik az európai iparűzés történetében.

7. *Kereskedelem és forgalom*

Amióta a jeles belga medievista, Henri Pirenne az 1920-as és '30-as években kifejtette nevezetes tézisét az ókorból a középkorba való átmenet gazdasági folyamatáról, a történészek között élénk vita folyik arról, hogyan is történt ez az átmenet (l. Bevezetés és II/ 5. fejezet). Pirenne érvelésében a Kelet és Nyugat közötti távolsági kereskedelem, a Földközi-tengeri hajózás és a római aranysolidus használata játszott központi szerepet. Kétségtelen, hogy a népvándorlás következtében mindez nem szűnt meg, ha a forgalom intenzitása csökkent is. Az újabb kutatások annyiban módosították Pirenne nézeteit, hogy az átmenet fokozatosabb volt, s a 650 és 750 közötti visszaesés nem olyan általános és drámai, s nem kizárólag az arab hódítás számlájára írható, mint Pirenne feltételezte. Az azonban igaz, hogy a 8. században megszűnt a földközi-tengeri egység, a Nyugat hosszú időre elszakadt a Kelettől, s Nagy Károly birodalma szárazföldi, kontinentális birodalom lett.

Amint arra már utaltunk (II/4. fejezet), az ókorból a középkorba való átmenet jelentős része már a 3. és 5. század között, a késő római gazdaságban és társadalomban végbement: a népesség csökkenése, a Nyugat elszegényedése, a városok hanyatlása, a gazdasági élet súlypontjának áthelyeződése a városokból a nagybirtokokra, valamint egy általános „visszaagrárosodás" ennek a legfőbb tünetei. A kereskedelem és a pénzforgalom azonban nem tűnt el teljesen. A Földközi-tengeren az 5. században nem szűnt meg a hajó- és áruforgalom, ha élénksége, volumene csökkent is.

A gazdasági konjunktúra, a forgalom emelkedésének és csökkenésének ritmusa eltérően alakult a Nyugat különböző vidékein. A 6. század második felében a langobard hódítás megbénította az észak-itáliai kikötőket, s a forgalmat átirányította a frank Galliába, ahol ekkor egy körülbelül egy évszázadon át tartó gazdasági fellendülést figyelhetünk meg. Marseille, Narbonne, Arles kikötőibe rendszeresen érkeztek hajók és áruk Keletről. E kikötőkből a Rhône és a Saône folyók mentén vezetett tovább az áruk útja észak és nyugat felé, a Szajna, a Maas és a Mosel völgyébe. A források a Meroving Gallia városaiban keleti kereskedők jelenlétéről tudósítanak, akik keleti luxuscikkekkel kereskedtek. A vezető szerepet a szírek – akik Szent Jeromos szerint *„minden halandók között a legkapzsibbak"* – játszották, de mellettük görögökről és zsidókról is történik említés. Tours-i Gergely elmondja, hogy midőn Guntram király 585-ben Orléans-ba ment, a lakosság nagy lelkesedéssel ünnepelte, s szír és zsidó nyelven is hallatszottak dicsőítő énekek. A 7. század elején a La Manche partján Quentovic és az Alsó-Rajna egyik

ága mentén Duurstede (Dorestad, Dorestatus) kikötők létesítését az Angliával való kereskedelem megélénkülése tette szükségessé. Az Északi-tenger partja mentén és a tengerbe ömlő folyókon fríz kereskedők hajói jártak. A Meroving-birodalom legfontosabb piaca a 7. század elején a Saint Denis-i királyi kolostor mellett alapított vásár (*foire du Lendit*) volt, ahol a frízek mellett angliai, itáliai és provence-i kereskedők is megfordultak. Maga a kolostor is áruba bocsátotta termékeit e vásárokon. A nemzetközi rabszolga-kereskedelem központja Verdun lett. A korabeli forrásokban egyébként gyakran szerepel vámhelyek említése, vámjövedelmek adományozása.

A 7. század második felében a frank birodalomban visszaesett a kereskedelmi forgalom, a keleti kapcsolatok egy időre csaknem teljesen befagytak. Az aranypénz több mint fél évezredre eltűnt a forgalomból. Mindebben kétségkívül szerepet játszott az arab hódítás, de nem kizárólag, mert a frank királyokat és *maiordomusok*at sem érdekelte igazán a tenger. A frank birodalom a szárazföld felé fordult, s hátat fordított a Földközi-tengernek.

De éppen a frank birodalom gazdasági hanyatlása idején – 650 és 750 között – figyelhető meg egy gazdasági prosperitás a langobard Észak-Itáliában, elsősorban a Bizánccal fennálló kereskedelmi kapcsolatok következtében. Nagy Károly kora ismét némi fellendülést hozott a birodalom kereskedelmében. Ebben fontos szerepet játszott a már ismertetett pénzreform. Nagy Károly egyéb intézkedésekkel is igyekezett a forgalom növekedését elősegíteni: elrendelte a mértékek és súlyok egységesítését, helyreállíttatta az utakat, járhatóvá tette az Alpok hágóit. A 9. században a Karoling-birodalomban elszaporodtak a vásárok (*mercatus*) és a hetipiacok (*nundinae*), ahol az adásvétel kis tételben (*per denaratas*) folyt, s e célra nagyon jól megfelelt az új, kis értékű ezüstdénár. Az uradalmak és a kistermelők egyaránt e piacokra vitték feleslegeiket. A *Capitulare de villis* említi, hogy a királyi uradalmak rendszeresen áruba bocsátották termékeiket, s hasonlókat olvashatunk a nagy kolostorok dokumentumaiban is. Minden uradalomban voltak olyan *ministerialis*ok, akik az uradalom termékeinek eladásával, illetve a szükséges cikkek beszerzésével foglalkoztak. 829-ben a mainzi és a párizsi zsinat kimondta, hogy a függő paraszt, miután a földesúrnak lerótta járandóságát, a felesleget szabadon értékesítheti.

Ilyen hatalmas birodalomban nélkülözhetetlen volt az interregionális kereskedelem, hiszen bizonyos termékek – só, bor, bányatermékek – nem mindenütt álltak rendelkezésre. Ez a kereskedelem többnyire vízi úton folyt, s vezető szerepet játszottak benne a fríz kereskedők. A folyókon megélénkült a hajóforgalom, főleg a Szajna, a Rajna, a Maas és a Mosel mentén kereskedelmi telepek, *portus*ok sora létesült. Kétségtelen, hogy a frank birodalom központi területeinek kapcsolatai a Földközi-tenger vidékével, ha nem is szakadtak meg teljesen, de jelentéktelenné váltak. A keleti luxuscikkek lassan eltűntek, illetve más, kerülő úton érkeztek. Az elsorvadó mediterrán kereskedelem helyett fontossá vált a belső forgalom, valamint az északi vizeken és a keleti végeken kibontakozó távolsági kereskedelem. Quentovic és Duurstede ekkor élte virágkorát. Egy 805. évi *capitulare* a szlávokkal és avarokkal folyó kereskedelemről tesz említést, s felsorolja azokat a helyeket, amelyek e kereskedelem központjai: Bardowick, Schesel, Magdeburg, Erfurt, Bamberg, Regensburg, Lorch.

E változás fontosságát kiemeli az a tény, hogy míg a földközi-tengeri kereskedelem drága és szűk körnek szánt keleti luxuscikkeket forgalmazott, addig mind a belső, mind az északi kereskedelem a mindennapi fogyasztás számára szükséges, súlyos tömegárukat juttatott el a termelés helyéről a fogyasztókhoz: gabonát, bort, sót, mézet, posztót, prémeket, vasat, fémet stb.

Északon ekkoriban kezdtek kiemelkedő szerepet játszani a nemzetközi kereskedelemben – a frízek mellett – a vikingek. A vikingek hol fosztogató kalózokként, hol békés kereskedőkként jelentek meg a frank partokon és a Brit-szigeteken. A svédek kiépítették a híres keleti kereskedelmi útvonalat a fejlett délkeleti civilizációk, Bizánc és az arab birodalom felé: a Balti-tengertől Novgorodig, onnan a Dnyeperen vagy a Volgán a Fekete-tengerig, illetve a Kaszpi-tengerig, e tengereken át pedig Konstantinápolyig és Bagdad felé. A svédeket a bizánci források Rósz néven említik, a keleti szláv források varégoknak (*varjág*ok, görög *Varangoi*, latin *Varangi*) nevezik őket, ami valószínűleg az óskandináv *vaeringi* átvétele, jelentése: esküszövetségen alapuló, harcos kereskedő közösség.

Bíborbanszületett Konstantin (Konsztantinosz Porphürogennétosz) bizánci császár *A birodalom kormányzásáról* szóló művében leírja, hogy a Rószok minden év áprilisában, midőn a Dnyeper folyó jege felenged, lemennek Kijevbe, megveszik és felszerelik a szlávok által készített fatörzsből vájt hajókat, majd júniusban útnak indulnak dél felé. Részletesen elmeséli, hogyan kerülik meg a Dnyeper folyó zátonyait, hajóikat a parton vontatva, sőt néhol a hátukon cipelve. A Dnyeper torkolatától a part mentén hajózva eljutnak Romaniába, azaz Bizáncba, ahol értékesítik a magukkal hozott borostyánt, mézet, prémeket, és rabszolgákat.

A svéd kereskedelem központja Birka volt (a mai Stockholm közelében), ahová a fríz kereskedők is eljártak. A svéd, a fríz, a frank és az angol kereskedők fő találkozási helye azonban a 9. században Dánia déli részén létesített Haithabu volt. Fontos szerepet játszott ebben a Balti-tengeren folyó nemzetközi kereskedelemben Gotland szigete. Az említett helyekről a svédek által orosz földről, valamint Bizáncból és az arab birodalomból hozott áruk eljutottak a Brit-szigetekre és a frank birodalomba. Fontos szárazföldi út vezetett Kijevből Krakkón és Prágán át Mainzba is.

Szent Ansgar († 865) hamburgi érsek, a skandinávok apostolának életrajza (Rimbertus: *Vita Anskarii* 19.) elmondja, hogy Ansgar fríz kereskedőkkel eljutott a svéd kereskedelem központjába, Birkába, ahol sok gazdag kereskedő van, és amely bővelkedik mindenféle javakban és pénzben („*vicus Birca,* [...] *ibi multi essent negotiatores divites et abundantia totius boni atque pecunia thesaurorum multa*"). Itt a *vicus* szó nem a megszokott értelemben szabad parasztok által lakott falut jelent, hanem a germán *wik* latin visszaadása, amely olyan helyet jelöl,

ahol kereskedők laknak (*wik – vicus ubi mercatores morantur* – mondja egy ószász szójegyzék). A *wik* tovább él olyan helynevekben, mint Narvik, Norwich, Ipswich. Kétségtelen, hogy ez a kereskedelem a forgalom intenzitását, a szállított áruk mennyiségét és értékét tekintve nem közelítette meg sem a Római Birodalom, sem az ezredforduló utáni időszak kereskedelmét. De volt annyira jelentős, hogy a kora középkori Nyugat-Európában nem indokolt sem „naturális gazdálkodásról", sem önellátó, zárt gazdaságról, sem „piacok nélküli gazdaságról" beszélni.

A Mediterráneumban a 9–10. században vette kezdetét Velence kiemelkedése. Az adriai kikötő az ezredfordulóra már kulcspozíciókhoz jutott Bizánc kereskedelmében. Dél-Itália nyugati partvidékének városai, Nápoly, Amalfi, Salerno és Gaeta ekkor élték virágkorukat: formálisan a konstantinápolyi császár alattvalói, de gyakorlatilag önállóak voltak, s egyformán kereskedtek Bizánccal, valamint a szicíliai és afrikai arabokkal, akikkel meglehetősen jó kapcsolatokat építettek ki.

A Karoling-kor gazdasági fellendülésének a 9. század közepén véget vetettek északon a normannok, délen az arabok támadásai, s hozzájuk csatlakoztak a 10. század első felében a magyarok is. A normannok lerombolták Quentovic és Duurstede kikötőit, s rendszeresen fosztogatták a nyugat-európai tengerpart és a folyók mentén fekvő *portus*okat, városokat. Az arabok ugyanezt tették Itáliában és Provence-ban, sőt az Alpokon átmenő forgalom útját is elvágták. A 9. században elfoglalták Szicíliát, Szardíniát, Korzikát, a Baleár-szigeteket, s hídfőállásokat szereztek a szárazföldön is: Dél-Itáliában (Bari, Brindisi, Taranto, Garigliano) és a provence-i partokon (Fraxinetum). Ezzel a Földközi-tenger nyugati medencéje teljesen arab ellenőrzés alá került. Jogosan írta az arab történetíró, Ibn Haldún, hogy *„a keresztények többé egy szál deszkát sem úsztathattak ezen a tengeren"*. Joggal állapítja meg a jeles francia gazdaságtörténész, R. H. Bautier, hogy *„a 9. század közepétől a 10. század közepéig a nyugat-európai gazdaság teljesen összeomlott a szaracénok, a vikingek és a magyarok támadásai következtében"*. Midőn e támadások elcsendesedtek, a 10. század második felében egy új világ kezdett kiemelkedni az általános káoszból.

A kora középkorban nem a kereskedelem volt az egyetlen módja a javak áramlásának, cseréjének, újraelosztásának. Háborúban és békében egyaránt általános volt a fosztogatás, a zsákmányszerzés, amelynek elosztása a szokásjog által meghatározott szabályok szerint történt. A nemzetközi kapcsolatokban is gyakori volt a rendszeres adófizetés. Bizánc veszélyes szomszédait, ellenségeit rendszeres adókkal tartotta féken, s barbár szövetségeseinek is jelentős összegeket juttatott. Az angolok a dánoknak fizettek ilyen rendszeres adót (*„dangeld"*). A korabeli társadalomban a kölcsönös ajándékozási kötelezettségek sűrű hálózata kapcsolta egymáshoz az embereket: az alattvalók a királynak, a vazallusok a hűbérúrnak meghatározott alkalmakkor ajándékkal tartoztak, s azt viszonozni is kellett. De a rokonsági viszonynak is megvoltak az ilyen kötelező ajándékozási alkalmai (például a házasságkötés). S végül, de nem utolsósorban a legfontosabb keresztényi kötelesség: az alamizsna. Már utaltunk rá, hogy ez korán intézményesült. Az egyház jövedelmeinek meghatározott része a szegényeket illette. A püspökségek és a kolostorok több száz szegényt élelmeztek, ruháztak rendszeresen, s az ellátásra jogosult családokról anyakönyvet (*matricula*) vezettek.

Igaza lehet Dubynek, midőn azt mondja, hogy e kereskedelmen kívüli formák keretében sokkal nagyobb mennyiségben cseréltek gazdát az anyagi javak, mint a kereskedelem révén, s a kora középkor gazdaságát a fosztogatás, az ajándékozás és a bőkezűség gazdaságának (*„une économie du pillage, du don et de la largesse"*) nevezi.

8. A kereszténység és a gazdaság

A középkori ember életének mindennapjait, gondolkodását, magatartását a kereszténység határozta meg. A gazdasági tevékenységet tehát számottevően befolyásolta az, hogy a kereszténység tekintélyei s az egyházi előírások miként vélekedtek az anyagi javak rendeltetéséről, a haszonról, a kereskedésről, a hitelről, valamint a gazdasággal kapcsolatos egyéb jelenségekről.

A keresztény világkép sok tekintetben kedvezett a gazdasági fejlődésnek, elsősorban a technikai újításnak, az innovációnak. A zsidó-keresztény hit szerint Isten abszolút transzcendens, azaz teljesen kívül van a világon, az anyagi világot ő hozza létre, teremti a semmiből. A bibliai Törvény első lapjain ott áll az isteni megbízás az ember számára: *„Töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá!"* A látható világ, amelyben nincsenek istenek, sem egyéb természetfeletti lények, mindenestől az ember szabad kutató-, alakító-, alkotótevékenységének a színtere. A természetnek ez a mítosztalanítása, szakrális jellegétől, isteni varázsától való megfosztása előfeltétele volt annak, hogy az európai értelemben vett természettudomány és technika kialakulhasson. A keresztény világképnek ez a hatása a középkor második felében érvényesült is.

Ehhez járult a fizikai munka felértékelődése a klasszikus ókori szemlélettel szemben. Jézus és az apostolok fizikai munkát végeztek. *„Aki nem akar dolgozni, ne is egyék"* – hagyta meg Pál apostol a thesszaloniki híveknek, s ő maga is kézművesmunkával kereste kenyerét. A szerzetesi közösségek napirendjében kezdettől fogva fontos helyet foglalt el a fizikai munka.

Az is tény, hogy az evangéliumokban kemény szavak olvashatók a gazdagok túlvilági sorsát illetően. Szent Ágoston *De civitate Dei* című művében ezt írja: *„Ha van mit ennünk és fedél van a fejünk felett, akkor ezzel megelégszünk. Mert aki gazdag akar lenni, az kísértésbe és csapdába esik és sok ostoba és ártalmas kívánság zsákmánya lesz, amelyek halálát és vesztét okozzák. Minden rossznak a gyökere a kapzsiság* [avaritia]." Az egyházatyák már az ókorban kifejtették, hogy a földi javaknak nem tulajdonosai, hanem csak haszonélvezői vagyunk, s amire nincs szükségünk, az a szegényeket illeti.

Sok vitára adott okot az egyház állásfoglalása a kamatszedéssel kapcsolatban. Itt nem a mai értelemben vett uzsoráról van szó. A latin *usura* szó eredetileg kamatot jelent, minden pejoratív felhang nélkül. De mivel az egyház minden kamatszedést tiltott, a *usura* már önmagában is bűnös dolognak, visszaélésnek számított. A római jog szerint a maximális kamat 12% lehetett, s tiltotta a kamatos kamat szedését. Az egyház álláspontját Jézus kijelentése határozta meg: *„Adjatok kölcsön, semmit sem várva érte"* (Lukács 6,35). Ez azonban nála nem valamiféle gazdasági szabály, hanem a keresztény alapmagatartást, a felebaráti szeretet gyakorlását illusztráló példa, annak érzékeltetése, hogy viszonzás elvárása nélkül kell jót tennünk mindenkivel.

A 4. század elején az elvirai zsinat mondotta ki először a tilalmat: *„Ha egy klerikusról kiderül, hogy kamatot szed, úgy határoztunk, hogy fokoztassék le és zárassék ki. Ha valakire, akár egy világira is, rábizonyosodik, hogy kamatot szedett, de feddés után megígéri, hogy felhagy ezzel és többé nem követel kamatot, úgy határoztunk, hogy meg kell neki bocsátani. Ha pedig kitart ebben a méltánytalan követelésben, ki kell vetni az egyházból."* Ezt azután számos zsinat megismételte, bár elsősorban a klerikusok esetében. Nagy Károly az egyházi rendelkezésekre hivatkozva több *capitularé*ban megtiltotta a kamatszedést. Kölcsönt csak úgy adhatott valaki, ha ugyanannyit kért vissza, mint amennyit adott.

De Nagy Károly ennél is tovább ment: elítélt minden olyan tevékenységet, amikor valaki spekulációval hamis haszonra akart szert tenni. *„Mindazok, akik aratás vagy szüret idején szükség nélkül, kapzsiságból vásárolnak fel gabonát vagy bort, például ha valaki 2 dénárért vesz egy modius gabonát, s azt elteszi, míg lehetősége lesz eladni 4 vagy 6 dénárért vagy még drágábban, akkor hamis haszonra* [turpe lucrum] *tett szert. Ha szükségből vásárol, hogy neki magának legyen, vagy szétossza másoknak, azt negotiumnak nevezzük."* Vagyis a kereskedelmi tevékenységet (*negotium*) nem lehet nyerészkedés céljából (*lucrandi causa*) folytatni, legalábbis ilyen mértékű nyereség nem megengedett. A *capitularé*kból kiderül, hogy éhínség idején súlyos visszaélések történtek: aratás előtt kölcsönt adtak a parasztnak, s később annak kétszeresét, háromszorosát kérték vissza. Az is gyakori volt, hogy aratás előtt olcsón felvásárolták a gabonát, mert a parasztnak szüksége volt pénzre, s később többszörös áron eladták. Ezeket a spekulációs visszaéléseket Károly szigorúan büntette.

Az egyház és nyomában a világi hatalom a kamatszedés tilalmával a szegényeket, a kisembereket védelmezte. Ekkoriban ugyanis nemigen vettek fel kölcsönt beruházásra vagy vállalkozás finanszírozására. A kölcsönök szinte kivétel nélkül fogyasztási hitelek voltak, pénzben vagy természetben, amelyet valamely éhező, tönk szélére jutott kistermelő vett fel a túlélés érdekében. S az ilyen kölcsönöknél általános volt a rossz értelemben vett uzsora, az 50–100%-os vagy ennél is nagyobb kamat. Az ilyen ínségkölcsön volt az egyik leggyakoribb eszköze a kisember függőségbe kényszerítésének: mivel nem tudta visszafizetni, átadta kis birtokát a hitelezőnek, valamely szomszédos nagybirtokosnak. Nagy Károly rendelkezéseiből az is kiderül, hogy állami tisztviselők, grófok és helyetteseik, valamint püspökök és apátok is éltek ilyen eszközökkel.

Hogy az egyház is ismerte a törvényes kamat fogalmát, arra jó példát találunk Tours-i Gergelynél, aki elmeséli, hogy a verduni püspök 7000 aranysolidus kölcsönt kért Theodeberttől, Austrasia királyától, hogy segíthessen városa ínségbe jutott lakóin, s megígérte, hogy a király az összeget törvényes kamattal (*cum usuris legitimis*) fogja visszakapni.

A kamatszedés és általában a haszon (*lucrum*) tilalma nehéz helyzetbe hozta a hivatásos kereskedőket. Igaz, hogy a 10. század előtt ilyenek igen kevesen voltak, s ők is nagyrészt zsidók. A 10. századtól azonban a kialakulóban lévő városokban egyre nagyobb számban találkozunk hivatásos kereskedőkkel (*negotiatores*), akik számára komoly problémát jelentett az egyházi tilalom. Természetesen kidolgoztak olyan formákat, amelyek segítségével meg lehetett kerülni a tilalmat, illetve el lehetett rejteni a tényleges kamatot, a hasznot. Ennek ellenére még sokáig találkozunk a forrásokban azzal a mondással, hogy *„a kereskedő ember alig, vagy sohasem lehet Istennek tetszésére."* (*„Homo mercator vix aut nunquam potest Deo placere."*)

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÉRETT KÖZÉPKOR

A 10. század közepétől a 13. század végéig terjedő korszak legszembetűnőbb sajátossága Nyugat-Európa expanziója és dinamizmusa, amelynek következtében helyzete a világban alapvetően megváltozott. Ekkor bontakozott ki az a sokoldalú fejlődés az élet minden területén, amelynek eredményeképpen az újkorban Európa lett a világ vezető civilizációja.

A 10. században az Occidens még az eurázsiai kontinens elmaradott, szegény perifériája volt, amely semmilyen vonatkozásban nem vehette fel a versenyt sem a Közel-, sem a Távol-Kelet kultúráival. Az utolsó fénykorát élő Bizánchoz képest Nyugat ekkor még az elmaradottság, a barbárság világa, a létminimum határán tengődő, éhséggel küszködő falusi civilizáció. De a Nyugat számára kedvezőtlen mérleggel zárul az összehasonlítás a déli szomszéddal, az iszlám világával is.

A 9–10. században Nyugat-Európát egy ostromlott várhoz hasonlíthatjuk: délről az arabok, északról a normannok, keletről a magyarok támadták, pusztították, rabolták keresztül-kasul. Közben délkeleten Bizánc – amely méltán tekintette magát a Római Császárság folytatójának, továbbélésének – a Makedón-dinasztia kiemelkedő katonacsászárai alatt utolsó virágkorát élte. Jelentős katonai sikerek révén nemcsak Krétát és Ciprust szerezte vissza az araboktól, hanem Kilikiát, Szíria és Arménia egy részét is, a Balkánon bekebelezte a Bolgár Cárságot, s megerősítette uralmát Dél-Itáliában is. Konstantinápolyhoz hasonló nagyvárost Nyugat még évszázadokig nem ismert, s a nyugati ember számára Bizánc a fényűzés és kifinomult életvitel mesés világa volt.

De ekkor szélesedtek áthidalhatatlan szakadékká a nyugati latin rítusú és a keleti görög rítusú kereszténység között már a késő ókor óta jelentkező eltérések, s 1054-ben sor került a nyílt, formális egyházszakadásra is. A kereszténység két felének fejlődési útja ettől kezdve még inkább elvált egymástól, eltérő kultúrát és mentalitást alakítva ki Európa nyugati és keleti felében. A Balkán-félsziget és az orosz földek a keleti kereszténységbe tagolódtak be. A nyugati és a keleti kereszténységnek a 11. századra kialakult határvonala, amely Lengyelország keleti, Magyarország keleti és déli határán húzódott, igen fontos határ az európai kultúrtörténetben is: eddig terjedt el a nyugati, latin keresztény kultúra minden alapvető jelensége, intézménye, mozgalma. Az építészet és a képzőművészet terén ez a romanika és a gótika, majd a reneszánsz elterjedésének keleti és délkeleti határa, eddig terjedt a humanizmus, a reformáció, eddig voltak nyugat-eu-

rópai típusú iskolák, itt vált a műveltség és az iskolai tananyag szerves részévé a klasszikus latin kultúra öröksége, eddig terjedtek el a szellemi munkának – a görögök nyomán – a skolasztika által kidolgozott, jellegzetesen nyugat-európai, racionális módszerei.

A 11. században fordult a történelem kereke. Bizánc elérte fejlődése zenitjét, s számára a következő két évszázad már a gazdasági-társadalmi válság, a politikai-katonai gyengülés, a kulturális megmerevedés időszaka, amelynek során előbb gazdasági, majd politikai téren is függő helyzetbe került az itáliai városállamokkal szemben. A népvándorlás hullámai, melyek a 3. századtól ismételten végigsöpörtek Európán, a 10. század második felében elültek. Nyugat-Európát nem érte többé külső invázió. Sőt, kelet és dél felé egyaránt megindult a Nyugat expanziója. A 10–11. században a csehek, lengyelek, magyarok, valamint a skandináv népek megkeresztelkedése és állammá szerveződése révén az *Occidens* határai messze kitolódtak kelet és észak felé.

Az ezredforduló táján fordult a kocka délen, a Földközi-tengeren is. Nyugat fokozatosan ellentámadásba ment át az iszlámmal szemben. Ibériában megkezdődött a *reconquista*, a Földközi-tengeren az itáliai városok flottái vették át a kezdeményezést, s a 11. század végétől, a keresztes hadjáratok során a hadszíntér áthelyeződött a Mediterráneum keleti partvidékére. A katonai sikereknél azonban fontosabb volt, hogy kibontakozott az a békés kereskedelmi és kulturális cserekapcsolat az arabokkal, amely az anyagi és szellemi javak egész sorával gazdagította Európát.

A konszolidációnak fontos része volt a belső béke és közbiztonság megteremtése. Ebben nagy szerepet játszott a középkori békemozgalom, az „Isten békéje" (*pax Dei, treuga Dei*), amely sikeresen fékezte, korlátozta a fegyvertelenek és a termelőmunkát végzők elleni fegyveres erőszakot. Dubynek a 11. századi forrásokat olvasva az a benyomása támadt, hogy ekkoriban szinte egész Európa útra kelt. A korábban néptelen utak egyszerre megteltek kereskedőkkel, zarándokokkal vagy egyszerűen csak más tájakon szerencsét próbálókkal.

A történetírásban az utóbbi évtizedekben szinte már divattá vált minden téren forradalomról beszélni a 10–12. századi Európában, jelezve ezzel a bekövetkezett változások viszonylag gyors ütemét és radikális voltát. Ha a „forradalom" megjelölés alkalmazása némely esetben túlzás is, annyi kétségtelen, hogy a 950 és 1250 közötti három évszázad Európa történetének egyik legdinamikusabb, legtöbb újat hozó időszaka, amelyhez csak a 18–19. századi ún. „kettős forradalom" nyomán kibontakozó modern fejlődés mérhető.

A 10–13. századi Európában forradalomról legteljesebb joggal a népesedés és a mezőgazdaság területén beszélhetünk. Európa lakossága az első évezredben stagnált, 1000 körül ugyanannyi volt, mint a 2. században. Ezután viszont 300 év alatt több mint a duplájára nőtt. A népesség növekedése szoros kölcsönhatásban volt a mezőgazdaságban bekövetkezett változásokkal. Bizonyos – részben már korábban is ismert – technikai újítások tömeges elterjedése, a háromnyomásos

művelési rendszer meghonosodása következtében emelkedtek a hozamok, s némely kedvező adottságú vidéken a 13. században olyan termésátlagokat jegyeztek fel, amelyeket csak a 19. században tudtak túlszárnyalni. Még fontosabb volt az extenzív terjeszkedés: az Európa területének 50-70%-át kitevő őserdők és szűzföldek feltörése, a belső kolonizáció, majd a nyugati parasztság és vele együtt az intenzívebb művelési módok fokozatos előrenyomulása kelet felé. Mindennek következményeképp kialakult Európa végleges településhálózata, lényegesen javult a parasztság gazdasági és jogi helyzete, s a kontinens nyugati felében a 14. századra megszűnt a hagyományos, személyi függésen alapuló jobbágyság.

A mezőgazdaság feleslegei tették lehetővé a differenciáltabb társadalmi munkamegosztást, a kézműipar és a kereskedelem fellendülését. Flandriában és Itáliában már a 13. században kapitalista módon szervezett exportiparágak fejlődtek ki, elsősorban a textiliparban. Ennek a gazdasági fellendülésnek talán legfontosabb eredménye – a parasztság helyzetében bekövetkezett kedvező változások mellett – az egyik legsajátosabb nyugat-európai intézmény, a középkori város kialakulása. A városok polgárai a 11–13. században sorra kiharcolták vagy egyéb módon megszerezték a jogot az önkormányzatra, s kialakult a városi szabadságnak az a sajátos szférája, amellyel más civilizációkban nem találkozunk. A középkori Nyugat-Európában nem léteztek oly nagy városok, mint Konstantinápoly vagy az arab országok városai. A városhálózat azonban sűrűbb volt, mint más civilizációkban.

A nyugati társadalomfejlődés egyik legfontosabb újdonsága az volt, hogy az addig uralkodó vertikális, függőségi kapcsolatok (földesúr–jobbágy, hűbérúr–vazallus) mellett a 11. századtól egyre inkább előtérbe került a horizontális társadalmi szerveződés. Ez azt jelenti, hogy tömegesen alakultak ki az azonos helyzetű és érdekű csoportok autonóm közösségei, területi vagy szakmai alapon szerveződve: faluközösség, plébánia, városi communa, kereskedőgilde, kézművescéh, tanárok és diákok egyeteme stb. A *fraternitas*ok, *communitas*ok, *universitas*ok, korporációk változatos világa ez, amelyben e „felsőbb engedély nélkül" létrejött közösségek maguk intézték saját ügyeiket. Minden ilyen közösségnek megvoltak a maga „szabadságai", meghatározott jogai és kötelességei. A hatalom nem telepedett rá a társadalomra, hanem érvényesülni hagyta annak önszerveződését. Ezek az elvek a politikában is érvényesültek: a nagyobb, átfogóbb politikai keret a szabadság e kis autonóm köreire épült, azokat integrálta. Végül ilyen közösségnek (*communitas regni*) fogták fel az államot is.

E századokban az európai politikai gondolkodásban egy kopernikuszi fordulat ment végbe. A kora középkori teokráciát felváltotta a népfelség elve, amely szerint minden hatalom és jog forrása a nép, az uralkodó a nép megbízásából gyakorolja hatalmát, a népnek felelős. Ezt az elvet a 12–14. század teológusai, filozófusai és kánonjogászai igen sokoldalúan kifejtették. A gyakorlatban a rendiség intézményeiben valósult meg, természetesen tökéletlenül. A „nép" (*populus*) fogalmába csak a politikai jogokkal rendelkező társadalmi csoportok – a

klérus, a nemesség, a polgárság – viszonylag szűk csoportját értették bele, ők tárgyalhattak képviselőik útján az uralkodóval, s ellenőrizhették, korlátozhatták hatalmát.

A politikai elmélet és gyakorlat ilyen fejlődéséhez hozzájárult a lelki és a világi hatalom körének elhatárolása, a vallási és a politikai közösség elvi szétválasztása, amit a 11–12. században a gregorián reform hajtott végre, az egyház belső erkölcsi és lelki megújulásával együtt. Minden más civilizációban – így a keresztény Keleten is – a vallási és politikai közösség szorosan összefonódott, szinte teljesen azonosult. Nyugaton már a kora középkorban kidolgozták a kettős hatalom elméletét, de a gyakorlatban állandóan folyt a harc akörül, hogy ki a keresztény közösség igazi feje: a pápa vagy a császár. A küzdelem a gregorián reformmal sem zárult le, de az elvi szétválasztás és elhatárolás akkor is nagy horderejű lépés volt, ha a felek a továbbiakban sem mondtak le a másik feletti hegemóniáról. A gregorián reform nemcsak az egyház szabadságát vívta ki, hanem az államot is kibontotta a kora középkori teokrácia vallási burkából, a világi hatalmat megfosztotta szakrális jellegétől, s ezzel megnyitotta az utat a politikai szféra autonóm fejlődése számára.

Végül, de nem utolsósorban szólnunk kell arról, hogy Európa a 12–13. században jutott el a kultúra minden ágában – a művészetben (gótika), a filozófiában (skolasztika), a költészetben – arra a szintre, hogy képes volt eredeti, a klasszikus ókoriaktól gyökeresen eltérő, de azokkal színvonalban, minőségben egyenértékű alkotásokat létrehozni.

A középkori Európa nagy századainak alkotó lendülete a 13. század végére a legtöbb területen kifulladt. A mezőgazdaság fejlődése megtorpant, a népesség növekedése már a nagy pestisjárvány előtt megállt. A városok munkás hétköznapjainak nyugalmát heves társadalmi küzdelmek zaja verte fel. A térbeli horizont egyelőre minden irányban lezárult. Európa középkori expanziója befejeződött. A mezőgazdaság termelékenysége csökkent, extenzív terjeszkedésre pedig már nem volt lehetőség. A keresztény Nyugat világa telítődött, s egyelőre nem talált sem kiutat népfeleslegének levezetésére, sem technikai újításokat a föld eltartóképességének növelésére. A 14. század a válságok kora, s a krízis a gazdasági-társadalmi szférából átterjedt más területekre is. Az egyház, amely az előző korszakban meg tudott újulni, s alkalmazkodni tudott a változó társadalmi és lelki igényekhez (például új szerzetesrendek alapításával), most nem volt képes a szükséges reformokat végigvinni. Ezek a válságok a növekedéssel, a strukturális átalakulással járó krízisek voltak, amelyek már az újkor Európáját készítették elő. A válságtüneteknél talán fontosabbak azok a jelenségek, amelyek a jövőbe mutattak: a humanizmus, a reneszánsz, a vallásosság új, személyesebb formái (*devotio moderna*), a modern állam kialakulása felé tett lépések, a technikai fejlődés az iparban, bányászatban, hajózásban, a nagy felfedezések előkészületei stb. A 16. század elején egy fiatal, életerős Nyugat-Európát látunk, amely immár készen áll az egész világ, az egész földkerekség gazdasági, majd politikai meghódítására.

I. A HŰBÉRISÉG

1. *A hűbériség kialakulása*

A 8. században megjelenik, a 10–11. századra a politikai kormányzat, az igazságszolgáltatás, a katonáskodás és általában a társadalomszerveződés uralkodó intézményévé válik a hűbériség, a felbomló közhatalmat a személyes hűségen alapuló kapcsolatrendszer váltja fel. A hűbériség kiemelkedése összefügg a hadviselés átalakulásával és a nyugati társadalomban kialakuló új munkamegosztással. A katonáskodás és a termelőmunka elválik egymástól: a fegyverforgatás hivatásos harcosok, a lovagok feladata lesz, ennek fejében eltartja őket a függő helyzetbe kerülő parasztság, amely viszont mentesül a katonáskodás terhei alól. A fejlődés döntő mozzanata, midőn a hűbériség összekacsolódik a földesúri szervezettel: a *vazallus* katonai szolgálata fejében földbirtokot kap, ahol nem a terület nagysága a fontos, hanem a telkek, illetve az azokon ülő és szolgáltató, járadékfizető jobbágycsaládok száma. A földesúri birtokra mint alapstruktúrára épül a lovagi uralkodó osztály, a hűbérurak és *vazallus*ok hierarchizált, többemeletes kapcsolatrendszere a maga sajátos intézményeivel, szertartásaival és jogával.

A hűbéri intézmény gyökereit valószínűleg a Meroving-időszak frank királyságában, a Rajna és a Loire között kell keresnünk. A 6–7. században gyakran uralkodtak itt anarchikus állapotok. A közhatalom kevés eszközzel rendelkezett ahhoz, hogy hatékony legyen, képtelen volt a lakosságnak biztonságot teremteni. Így sokan valamely hatalmasságnál kerestek oltalmat. A védelemért cserébe mindig valamilyen szolgálat járt. A hatalmasok ezt hatalmi pozícióik kiépítésére használták fel, ugyanakkor rá voltak utalva olyan férfiakra, akik személyükben kötődnek hozzájuk, és akiket magánhadseregükben alkalmazhattak.

A folyamat leglényegesebb mozzanata, hogy a szabadok egy része más szabadok védelme alatt és szolgálatában feladja önállóságát. Korabeli források „függő szabadoknak" (*ingenui in obsequio*) hívják az ilyeneket. A jelenség nem volt újdonság, hiszen a késő római Galliában a nagyurak gyakran vették körül magukat saját katonáikkal (*buccellarii*). A másik előzmény a *comitatus* intézménye a germánoknál, amelyet Tacitus *Germaniá*jából ismerünk. Ez azt jelenti, hogy szabad harcosok egy csoportja szabad akaratából egy úr szolgálatába áll, s szoros személyes kapcsolatban harcol vele és érte. De hivatkozhatunk a gallok hasonló intézményére, a *soldurius*viszonyra is. A 6–7. századi frank birodalomban nagyon különböző szociális helyzetű férfiakat találunk az ilyen függő személyek között. A legelőkelőbbek az *antrustió*k voltak közülük, akik a király, illetve a királyné fegyveres kíséretét (*trustis*) alkották, s így a király különleges védelme alatt álltak. Ezt bizonyítja, hogy háromszoros vérdíj járt értük. Ők tehát, származásuktól függetlenül, a társadalom legtekintélyesebb tagjai közé tartoztak. A nagyuraknak is volt fegyveres kíséretük (*gasindi*). Ennek tagjai többnyire alacsony származásúak voltak, így néha a *vassus* szóval is jelölték őket, amelyet a nem szabadokra hasz-

náltak. Ez a kelta *gwas szóból származik, amely fiatalembert (a *puer* = ifjú szó is használatos), szolgát jelent. Az egész Meroving-időszak során a nem szabadokat hívták így, de a 7. századtól a függő szabadokra is használták.

Egy szabad férfi egy másik védelme alá, vagyis *patrociniumába* – germán szóval: *munt, mundium, mundeburdis* (francia *mainbor, mainbornie, maimbour*, latin *mithium, defensio*), – egy *commendatió*nak nevezett jogi aktus révén került. A szó a *„se commendare"* igéből származik, amelynek jelentése: valakinek a védelme, hatalma alá helyezkedni. A *commendatio* mindkét szerződő fél számára kötelességeket jelentett. A kommendálónak szolgálnia és engedelmeskednie kellett urának (*dominus*), azzal a kitétellel, hogy a szolgálat (*servitium*) összeegyeztethető legyen szabad állapotával. Az úrnak pedig élelemhez és ruhához kellett őt segítenie, megélhetést és védelmet kellett biztosítania számára. A szerződés megszűnt a kommendáló halálával, és ugyanez történt az úr halálakor is. Ez egyfajta keretszerződés volt, amelyen belül aztán nagyon eltérően alakult, hogy milyen szolgálatot vártak a kommendálótól: szolga, házicseléd, harcos, küldönc, jószágkormányzó vagy mindez egyszerre legyen. Ugyanígy az úrnak is nagyon sokféle lehetősége volt arra, hogy eltartási kötelezettségét leróја. Vagy közvetlen formában gondoskodott a kommendálóról, vagy olyan helyzetbe hozta, hogy eltarthassa saját magát.

A tours-i formuláskönyvben (8. század) megtaláljuk egy ilyen szerződés mintaszövegét: *„Aki más hatalmába ajánlja magát* [Qui se in alterius potestate commendat]. *Mivel mindenki tudja, hogy semmim sincs, amiből táplálkozhatnám vagy ruházkodhatnám, ezért elhatároztam, hogy kegyességtektől kérni fogom, hogy magamat védelmetekbe* [mundoburdum] *adhassam és ajánlhassam; ezt ezennel meg is teszem, mégpedig oly módon, hogy élelem és ruházat dolgában, amint azt neked szolgálván megérdemlem, segíteni és könnyíteni fogsz rajtam; én pedig, amíg élek, a szabad emberek sorában* [ingenuili ordine] *neked szolgálok és engedelmeskedem* [tibi servitium vel obsequium inpendere debeam], *hatalmadból vagy védelmed alól magamat ki nem vonom mindaddig, amíg élek, sőt ellenkezőleg: életem minden napján a te hatalmadban és védelmed alatt fogok megmaradni. Ezért helyénvaló, hogyha bármelyikünk ezt a megállapodást meg akarná változtatni, ennyi solidust fizessen a másik félnek* [pari suo] *bírságképpen, azonban a megállapodás változatlanul érvényben maradjon; ugyanezért e megállapodásról két azonos szövegű levél készüljön, és ezt aláírásukkal erősítsék meg."*

Ebben az időszakban a földművelés volt az alapvető gazdasági tevékenység, ezért természetes, hogy a magát kommendálónak egy darab földet engedtek át, hogy létfenntartásáról gondoskodhasson. A leggyakoribb az volt, hogy az úr hosszabb időszakra, többnyire élethossziglan átengedte a föld használatát és jövedelmét. Ennek voltak olyan formái is, amikor a föld használójának nem kellett dolgoznia az úr saját kezelésű földjén vagy háztartásában, sem termény vagy pénzszolgáltatást nem adott. Az ilyen formában átengedett földet nevezték *beneficium*nak, „jótéteménynek". A *beneficium* átadása rendszerint egy szerződés formájában történt. Két okiratot állítottak ki: egyet az úr, egyet a kedvezményezett számára. Hogy a Meroving-korban mennyire volt általános gyakorlat a *beneficium*adományozás, azt források hiányában nehéz megállapítani, de a 8. század közepe előtt nem lehetett nagyon elterjedt.

A frank társadalom a Meroving-korszakban ismerte mind a vazallitás, mind a *beneficium* intézményét. Ezek azonban ekkor még teljesen különállóak, csak ritka esetekben találkoznak. A Karoling-időszakban viszont egyesülnek és közös intézményrendszert alkotnak. A frank birodalom a 7. század végén és a 8. század első felében állandó belső harcok és külső támadások színtere. Ilyen körülmények között szükségessé vált egy nagyszámú, jól felfegyverzett, hűséges harcosréteg kiállítása. Martel Károly találta meg a megoldást: a *vazallus*ok számának növelését. Földet osztott szabad frank parasztoknak, hogy eltarthassák magukat és előteremthessék felszerelésüket. A földosztás egyrészt a Karoling-birtokokból, másrészt koronabirtokokból, de legnagyobb részben egyházi birtokokból történt. Az egyház tiltakozása miatt az uralkodó visszavette a földeket, aztán *beneficium*ként újra odaadta azoknak, akik már egyébként is birtokolták. A földért semmiféle adót nem kellett fizetniük, csak katonai szolgálattal tartoztak. A tulajdonjogi problémát pedig úgy rendezték, hogy a vazallusok cenzust fizettek érte az egyháznak. Mivel a későbbiek során még inkább nőtt a vazallusok száma, többször szükségessé vált az egyházi birtokok igénybevétele. Az egyház kárpótlására pedig Nagy Károly bevezette az egyházi tizedet, amelyet a birodalom valamennyi lakójának fizetnie kellett.

Mindezek következményeként jelentős változás állt be a vazallusok társadalmi rangjában. A 7. században még szabad, de alacsony társadalmi rangú férfi volt a *vassus*. A 8. században a birtokadományok miatt társadalmi rangjuk emelkedett. Nagy Károly általában 30 *mansus* nagyságú *beneficium*okat adományozott, s ennek haszonélvezője már tehetős középbirtokosnak számított (mint tudjuk, egy páncélos nehézlovas kiállításához 12 *mansus* jövedelmére volt szükség). Sokan olyan helyzetbe kerültek, hogy maguk is *vazallus*okat tarthattak.

A 8. század végén és a 9. században a vazallusok száma jelentősen megnövekedett. A legrangosabbak közöttük a király vazallusai (*vassi dominici*) voltak. Nagy Károly a hadsereg után a közigazgatásba is bevitte a hűbériséget: a grófok és a püspökök az ő vazallusai lettek. A vazallus ekkor már lovas katona, akit a források a 10. századtól kezdve gyakran lovagnak, *miles*nek is neveznek. A 8. századi források már leírják a vazallusi viszonyt létrehozó szertartást is: ez a *homagium*, majd ezt követi a hűségeskü. 757-ben Tassilo bajor herceg tett *homagium*ot Kis Pippinnek. A hűbériség ezzel a nemzetközi kapcsolatoknak, az országok közötti viszonynak is uralkodó formájává vált.

A *beneficium*ok nagysága sokféle lehetett. Néha akkorák voltak, mint egy falusi birtok, máskor csak ennek egy részét foglalták magukba, megint máskor ennek többszörösét is kitették. Voltak olyan beneficiumok, amelyeket grófi, hercegi, őrgrófi hivatalokhoz kötve adott a király, s így, ezzel összefüggésben hama-

rosan maguk a hivatalok (*honor*) is *beneficiumokká* váltak. A *beneficium* tulajdonjogilag a hűbérúré volt, de közvetlenül a vazallus rendelkezett felette, ő élvezte jövedelmeit.

877-ben Kopasz Károly beleegyezett a hűbérbirtokok örökölhetőségébe. Egyre gyakrabban megesett, hogy egy-egy vazallus több hűbérúrnak is *homagium*ot tett, s így próbált minél több *beneficium*hoz jutni. A *beneficium* eredeti célja az volt, hogy segítse az úr iránti szolgálat teljesítését azzal, hogy anyagi bázist biztosít a vazallus számára. Ez a felfogás a 9. században megváltozott: a *beneficium* egyre inkább a szolgálatteljesítés feltételévé vált.

A Karolingok a vazallusi rendszer segítségével akarták az államszervezet gyengeségeit kiküszöbölni. Hatalmuk megerősítése érdekében grófokat, őrgrófokat és más állami tisztségviselőket léptettek be vazallusaik közé. A grófokat pedig arra kötelezték, hogy az alájuk rendelt, őket helyettesítő tisztviselőket (*vicecomes, vicarius*) kapcsolják magukhoz hűbéri kötelékkel. Kialakult tehát a hűbéri lánc: a grófok a király hűbéresei voltak, az alsóbb tisztviselők pedig a gróf vazallusai. Az algrófok és *vicarius*ok idővel a területükön emelt várak kapitányait (*castellanus*) kényszerítették *homagiumra*. Ez a rendszer kezdetben, Nagy Károly idején erősítette a király hatalmát, később azonban visszájára fordult. A vazallus ugyanis jobban kötődött közvetlen hűbéruraához, akitől a *beneficium*ot kapta, mint a királyhoz, s mindig elsősorban közvetlen felettese iránti kötelességeit teljesítette. A hűbérúr így minden szinten vazallusa és a király közé állt. A király egy idő után már nem is érhette el közvetlenül a hűbéri lánc alsó fokait, az alvazallusokat, mert a hűbéri szokásjogban kialakult az az elv, hogy *„a vazallusom vazallusa nem az én vazallusom"*.

2. *A klasszikus hűbériség*

A klasszikus hűbériség korának a 10–13. század tekinthető, a hűbéri intézményrendszer ekkor fejlődött ki teljes egészében. Nemcsak a frank birodalom utódállamaiban (Franciaország, Németország, Burgund Királyság, Itália) találkozunk a hűbériség intézményével, hanem 1066 után Angliában, a keresztes hadjáratok nyomán a Jeruzsálemi Királyságban, a *reconquista* eredményeként Spanyolországban is. Nézzük meg tehát, milyen volt a hűbériség fejlődésének csúcspontján, a 11–13. században.

A hűbérurat általában *senior*nak (francia *seigneur*), ritkábban *dominus*nak nevezték, Németországban a *Herr* volt használatos, Angliában a *lord*. A hűbéresnek többféle elnevezése létezett: a leggyakoribb a *vasallus* (a 10. századig inkább *vassus* formában) és a *homo* (német *Mann*).

A hűbéri viszony elsősorban két szabad ember közötti személyes kapcsolat, amely egy ünnepélyes szertartással jött létre, ez volt a *hominium* vagy *homagium* (francia *hommage*). A leendő vazallus fegyvertelenül és hajadonfővel letérdelt a hűbérúr elé, annak kérdésére: *„Akar-e az én emberem* [homo] *lenni?"* azt felelte: *„Akarok* [volo]", majd összekulcsolt kezét a hűbérúr kezébe téve kijelentette, hogy az ő *„embere"* lesz. A szertartás lényeges eleme a szimbolikus gesztus, a kezek összekulcsolása (*inmixtio manuum*) – a szóbeli akaratnyilvánítás el is maradhatott. A *homagium*ot gyakran kiegészítette, különösen Franciaországban, a csók (*osculum*). A szertartás azt fejezte ki, hogy a hűbéres saját magát, egész személyét átadja urának (*traditio personae*). A *homagium*ot követte a hűségeskü vallási szertartása (*fides, sacramentum fidelitatis, iuramentum, iusiurandum*). Magas rangú személy esetén, vagy ha a szerződésnek politikai jelentősége volt, a szerződés megkötéséről oklevelet is kiállítottak, amelyben rögzítették a két fél kötelezettségeit. A hűbéri kapcsolat a felek élettartamára szólt, ha bármelyik fél meghalt, akkor a *homagium*ot meg kellett ismételni.

A vazallusi szerződés következményeként a hűbérúr közvetlen hatalmat (*dominatio, dominium, potestas*) gyakorolhatott hűbérese felett, de csak olyan szolgálatot kívánhatott tőle, ami összeegyeztethető volt a szabad ember méltóságával és a király iránti köteles tisztelettel. A vazallus tisztelettel (*reverentia*) tartozott urának, ami bizonyos külső gesztusokban is kifejezésre jutott, például lovászi szolgálatot teljesített: a kengyelnél fogva tartotta lovát, amikor az úr nyeregbe szállt, vagy vezette a lovát (ezt a szolgálatot kívánták a pápák a császároktól), ünnepélyes alkalmakkor díszkíséretet adott. A hűbéri kapcsolat mindkét fél számára kötelezettségekkel járt.

A hűbéres kötelezettségeit Fulbert, Chartres püspöke V. Vilmoshoz, Aquitánia hercegéhez 1020-ban írott levelében így foglalja össze: *„Annak, aki urának hűséget esküszik, a következő hat dolgot kell mindig emlékezetben tartania: sértetlenség, megbízhatóság, becsületesség, hasznosság, könnyedség, lehetőség. Sértetlenség* [incolume], *hogy ura testében kár ne essék. Megbízhatóság* [tutum], *azaz, hogy a rábízott titokkal vagy azokkal az intézkedésekkel kapcsolatban, amelyek ura biztonságát szolgálják, hiba ne legyen. Becsületesség* [honestum]: *hogy az igazságszolgáltatás terén vagy más ügyekben, melyek becsületét érintik, kára ne essék. Hasznosság* [utile], *hogy birtokain kár ne érje. Könnyedség vagy lehetőség* [facile vel possibile], *azaz, hogy az a jó dolog, amit ura könnyen megtehetne, őmiatta ne legyen nehézzé, sem az, amit meg lehet tenni, ne váljék lehetetlenné. Méltányos legyen, hogy az, aki a hűbéres, ezeket az ártó dolgokat elkerülje, de ezért még nem érdemelné meg a hűbérbirtokot* [casamentum]: *mert nem elegendő a rossztól tartózkodni, ha nem teszünk jót is. Fontos tehát, hogy a hat fent említett dologban híven álljon ura rendelkezésére tanáccsal és segítséggel* [consilium et auxilium], *ha a hűbérbirtokhoz* [beneficium] *méltónak akar látszani, s teljesíteni akarja a hűséget, amelyre esküt tett. A hűbérúr pedig szintén tartozik mindezeket megtenni* [in his omnibus vicem redder debet] *hűbéresével szemben. Mert ha valaki ezt nem teszi, joggal tekintik hűtlennek és esküszegőnek."*

A hűbéres elsősorban hűséggel (*fidelitas*), másrészt bizonyos szolgálatokkal tartozott urának. A hűségnek elsődlegesen negatív jellege volt: tartózkodni kellett

minden olyan cselekedettől, ami árthat a hűbérúrnak. A szolgálatokat két szóban lehet összefoglalni: „*auxilium et consilium*", azaz segítség és tanácsadás.

Az *auxilium* elsősorban lovas katonai szolgálatot (*militare servitium*) jelentett. A hűbéres köteles volt teljes felszereléséről gondoskodni, kivéve a jelentéktelen hűbérbirtokkal rendelkező kishűbéreseket (*vavassores*), akiknek csak a legfontosabb fegyverekkel kellett rendelkezniük. Egyes vazallusok csak a maguk személyében teljesítettek szolgálatot, mások egy meghatározott számú lovag, a saját hűbéreseik kíséretében érkeztek szolgálatba. Flandria grófja például a 12. században csak 20 lovaggal csatlakozott a francia király seregéhez, az angol királyt azonban ezer lovassal kellett megsegítenie Angliában és Normandiában, s 500 lovaggal Franciaország más területein. Angliában, ahol a király ellenőrzése alatt tartotta az egész hűbéri rendszert, a hűbérúr csak a király szolgálatában hívhatta fegyverbe vazallusait. A fegyveres szolgálat lehetett szabályszerű hadi vállalkozás (*expeditio, hostis*) vagy egyszerű lovas kíséret (*equitatio, cavalcata*). Németországban a korona vazallusai kötelesek voltak a királyt Rómába, a császárrá koronázásra elkísérni (*Römerzug* = római út). A fegyveres szolgálat egy formája volt az őrszolgálat (*stagium, custodia*) a hűbérúr várában. A vazallus gyakran köteles volt a saját várát is a hűbérúr rendelkezésére bocsátani. A hűbéresek igyekeztek a szolgálat időtartamát korlátozni. A 11. század második felétől Franciaországban általánossá vált, hogy a hűbéres csak bizonyos számú napot – általában negyvenet – köteles szolgálni, és ha a hűbérúr ennél többre tart igényt, zsoldot kell fizetnie.

A lovas katonai szolgálaton kívül más formái is voltak a *servitium*nak, például a hűbérúr birtokának kezelése, hírvivői szolgálat, különféle udvari feladatok ellátása. Az újonnan felszentelt párizsi püspököt például főhűbéreseinek kellett a vállukon bevinni a székesegyházba. Németországban az ilyen szolgálatokat a 12. században a hűbéri kötelékbe felvett *ministerialis*ok látták el. A katonai szolgálatot bizonyos esetekben meg lehetett váltani pénzfizetéssel (*scutagium* = pajzspénz). Angliában már korán megengedték a megváltást, kezdetben csak a hűbéri hierarchia alsó fokán lévők, később már a közvetlen koronahűbéresek számára is. Ebből a pénzből zsoldoshadsereget lehetett felállítani, amely sokkal használhatóbb volt az uralkodó számára, mint egy hűbéressereg. A 13. században Franciaországban is elterjedt a katonai szolgálat pénzen történő megváltása.

Az auxilium másik formája volt a pénzbeli segítség, mégpedig általában négy alkalommal: ha a hűbérúr fogságba esett, s váltságdíjat kellett érte fizetni; ha legidősebb fiát lovaggá avatták; ha legidősebb leánya férjhez ment; valamint ha a hűbérúr a Szentföldre indult.

A vazallus köteles volt tanácsadással (*consilium*) is segíteni hűbérurát. El kellett mennie a hűbérúr udvarába (*curtis, curia*), ha az hívta, s bizonyos ideig ott kellett tartózkodnia. Vagyis „udvarolnia" kellett a hűbérúrnak. A hűbérúr néha összehívta a vazallusok tanácsát, hogy megbeszélje velük különféle ügyeit. Fontos gazdasági, politikai, de még családi kérdésekben sem dönthetett a vazallusok véleményének, tanácsának kikérése nélkül. Mivel a hűbérurak általában egy terület felett *bannum*ot gyakoroltak, a vazallusoknak segíteniük kellett őket közigazgatási és bírói feladataik ellátásában. A bíráskodás a hűbérúr által e célra összehívott gyűlésen a vazallusnak elengedhetetlen kötelessége volt, de a hűbérúr sem vonhatta ki magát azon kötelezettség alól, hogy vazallusai felszólítására a törvényszéket összehívja.

A hűbéri kapcsolat a hűbérúr számára is jelentett kötelezettségvállalást. Egyrészt hűséget, azaz ő sem tehetett semmit a másik fél ellenére, másrészt védelmet (*protectio, defensio*) és ellátást tartozott nyújtani vazallusának. A bíróság előtt is ki kellett állnia érte, s ellenséges támadás esetén fegyveres segítséget kellett nyújtania. Egyébként minden téren ugyanolyan segítséggel és tanácsadással tartozott hűbéreseinek, mint ők neki.

A hűbérúr kötelezettségei közé tartozott gondoskodni hűbéresei megélhetéséről. Vagy saját udvarában biztosított számukra ellátást (ezek voltak a *baccalarii* vagy Angliában a *household knights*), vagy birtokot adományozott nekik. A birtoknélküliek száma az idők folyamán egyre csökkent; a 11. század óta szabállyá vált, hogy a hűbéresnek birtokot kell kapnia. Rendszerint az történt, hogy a leendő vazallus már igen fiatalon, apródként bekerült a hűbérúr udvarába, ott nevelkedett, ott tanulta ki a lovagi „szakmát". Lovaggá avatása után még egy ideig a hűbérúr környezetében tartózkodott, majd idővel – rendszerint amikor megházasodott – hűbérbirtokot kapott.

A vazallusnak eredetileg nem volt joga a hűbéri szerződést egyoldalúan felbontani, legfeljebb akkor, ha a hűbérúr visszaélt hatalmával. A 11. század végétől Franciaországban és Lotaringiában lehetővé vált, hogy egy vazallus felbontsa a szerződést, feltéve, ha döntését ünnepélyesen bejelentette és lemondott a hűbérbirtokról. Ez volt a *diffidatio, diffiduciatio* aktusa. Erre került sor akkor is, ha az egyik fél nem teljesítette kötelezettségeit. Ha a vazallus esett a hűtlenség vétkébe, akkor elvették tőle a hűbérbirtokot. A birtok visszavétele (*commissum*) nem ment mindig simán, ezért a leggyakrabban csak egy időre foglalták le (*saisa, saisimentum*). A hűbérúr szerződésszegése is birtokhoz kapcsolódó szankciót vont maga után: ezután nem ő, hanem saját hűbérura számított a birtok adományozójának. Ha nem állt felette hűbérúr, akkor minden további nélkül a vazallus tulajdonába került a birtok. A hűbéri kapcsolat felmondása is meghatározott formák között történt: ez volt az *exfestucatio*, azaz egy szalmaszál vagy pálca (*festuca*), esetleg egyéb jelképes tárgy elhajítása.

Még a 9. században Franciaországban kialakult az a szokás, hogy egy vazallus több hűbérúrnak is tett *homagium*ot. A 11–12. században más országokban is általánossá vált, hogy egy vazallusnak több hűbérura volt, néha 10-20 is. Ilyenkor nem volt könnyű eldönteni, hogy a hűbéres melyiküknek tartozik hűséggel. Kezdetben az számított első hűbérúrnak, akitől a vazallus a legnagyobb hűbérbirtokot kapta. A 11. században kialakult a *ligantia* (francia *ligesse*) intézménye. Ez azt jelentette, hogy az egyik *homagium* a sok közül jogilag erősebb volt a többinél, s a vazallus (*homo ligius*) annak a hűbérúrnak (*dominus ligius, seigneur lige*)

tartozott teljes hűséggel és szolgálattal, akinek ilyen *hominium ligium*ot tett. Idővel ez is inflálódott, s előfordult, hogy egy vazallusnak több *dominus ligius*a volt. Franciaországban a 13. században *homagium ligium*ot csak a királynak lehetett tenni, s ugyanígy volt ez Angliában is. Németországban viszont Barbarossa Frigyes nem tudta ezt keresztülvinni. A többszörös homagium mögött az a törekvés állt, hogy a vazallus minél több hűbérbirtokhoz jusson.

A hűbérbirtokot a hűbérúr ingyenesen bocsátotta a vazallus rendelkezésére, azért, hogy ezáltal létfenntartását biztosítsa, s lehetővé tegye a hűbéri kötelezettségek teljesítését. A szolgálat feltételével adott, nem örökölhető hűbérbirtokot nevezték kezdetben *beneficium*nak, s ez a szó Németországban a 12. századig használatban maradt. A 10. századtól kezdve egyre inkább elterjedt a germán eredetű *feudum* vagy *feodum* szó (*feum, fevum, feu, feo, fee* formában is szerepel). A szó eredetére vonatkozóan többféle magyarázat született. Az egyik szerint a germán *fëhu* „marha, jószág" (l. német *Vieh*) és az *ōd* „birtok" összekapcsolódásából született (**fehu-ōd*). Valószínűbb azonban, hogy a szintén germán *feohu, faihu* szóból származik, amely a legelső *rúnát* jelölte (mint a görögben az *alfa*) és az ajándékozás, a személyes elköteleződés szimbóluma volt. Ezt a *rúnát* vésték olyan értékes tárgyakra, például bronz vagy ezüst melltűkre, övcsatokra, amelyeket ajándékul adtak valakinek. Az ásatásoknál előkerültek efféle tárgyak ilyen feliratokkal: *„Hariberga adja Liubonak, szeretettel"*, vagy *„Boso írta a rúnákat neked, Diotha"*. Ez több volt, mint egyszerű ajándék, személyes kapcsolatot, hűséget fejezett ki, s a másikat is erre kötelezte. Nemcsak szerelmesek adtak ilyet egymásnak, hanem a harcosok közötti barátságot, a nemzetségek között létrejött békét is ilyen ajándékok cseréjével pecsételték meg. A *feoh-ōd/feudum* tehát olyan birtokadományt jelent, amely hűségre, viszonzásra kötelez. Mivel a hűbéresek lovagok voltak, igen gyakran a *feudum militis* kifejezéssel jelölték a hűbérbirtokot. A *beneficium* szóval azonos értelemben használták, annak népies változata volt, amint egy korabeli oklevélben olvashatjuk: *„beneficium, quod vulgo dicitur feodum."* A hűbér megjelölésére más kifejezéseket is használtak, így például: *casamentum, tenementum, tenura, liberum tenementum.* A *feudum*ba való beiktatás volt az *investitura.* Ez egy pálca, jogar, lándzsa, zászló, gyűrű vagy valamilyen egyéb jelképes tárgy átadásával történt, általában a *homagium* szertartása után.

Bár a hűbéri kapcsolat dologi eleme leggyakrabban a földbirtok volt, emellett más objektumokat (várat) vagy jövedelmi forrást (hivatalt, vámot, vásárjogot, pénzverési jogot, vagy évjáradékot) is adhattak *feudum*ként. Különösen a késő középkorban vált gyakorivá jövedelmek és járadékok hűbérként történő adományozása. Ez volt a „kamarai hűbér" (*feodum de bursa*). Példa erre egy 1087-ben létrejött szerződés Saint-Bertin apátja és a kolostor intézője, Gerboldo, valamint annak testvére, Arnulf között: *„miután hűbéreseim lettek, az év meghatározott időpontjában, azaz Mihály-napkor 2 ezüstöt kapnak feudumként."* A kamarai hűbér fizetése sehol nem vált olyan rendszeres gyakorlattá, mint Angliában. Az egyik legrégibb példa erre az az 1101-ből származó szerződés, amely szerint I. Henrik angol király II. Róbertnek, Flandria grófjának évi 500 fontot köteles fizetni hűbér címén. Ilyen eszközök felhasználásával, főleg a 12–13. században, az angol királyságnak sikerült meglehetősen sok francia és német fejedelmet s más nagyurat hűbéresévé tennie. A kamarai hűbér több formában létezett. A hűbéres kaphatott egy bizonyos pénzösszeget, amellyel ő maga vásárolt javakat vagy jogot valamire, és ez biztosította megélhetését. A hűbér lehetett egy pontosan megállapított összeg, jövedelem is, például évi járadék. Laikusok gyakran kaptak *feudum*ként templomokat, kolostorokat, kápolnákat vagy egyéb egyházi jövedelemforrásokat, például egyházi tizedet. Mind Franciaországban, mind Németországban a különböző területi fejedelmek, hercegek, grófok, őrgrófok, birodalmi püspökök hűbérként is gyakorolták hatalmukat. A 12. század második felében Barbarossa Frigyes megpróbálta az államot hűbérjogi alapon újjászervezni, és ettől kezdve az új birodalmi fejedelmeknek, a püspökök és apátok nagy részének, a hercegeknek, a legtöbb őrgrófnak és néhány grófnak a „hatalma" a király kezéből származó hűbérnek számított. Ezen magas méltóságok mellett számtalan hivatal és jog volt hűbérként adható. A várnagyok, ispánok, bírák hivatalai is mind hűbérként szolgáltak. Igaz, hogy maga a hűbér ezekben az esetekben nem egy bizonyos földterület volt, de általában ezekkel a jogokkal, hivatalokkal mégis járt egy-egy kisebb birtok.

A hűbér egy másik fajtája volt a honor; ebben az esetben a hűbéres valamilyen tisztséget, közhivatalt kapott. Angliában a honor a 12–13. században egészen sajátos értelmet nyert. Egy báró birtokában lévő több hűbér együttesét jelentette, amely alapján a birtokos köteles volt jelentős katonai segítséget nyújtani az uralkodónak. A privilegizált hűbér sajátos formája volt a szabad hűbér. Az a vazallus, aki ilyennel rendelkezett, nem volt másra kötelezve, mint arra, hogy hűségét megtartsa, és ha a hűbérhez vár is tartozott, akkor azt szükség esetén ura rendelkezésére bocsássa.

A *feodum loricae* arról a hosszú páncélingről kapta a nevét, amely a lovag felszerelésének lényeges részét képezte. A hűbérnek ez a fajtája Franciaország területén, elsősorban Normandiában fordult elő. Olyan vazallus hűbéréről van szó, akinek a fegyveres szolgálathoz teljes felszerelést kellett kiállítania, s a hűbéri szerződés kikötötte, hogy ehhez a páncéling is hozzátartozik. A fegyveres szolgálatról történt megállapodás alapján a vazallust kötelezhették hűbérura várában végzendő őrszolgálatra is. Ez volt a várhűbér (*beneficium castrense* vagy *beneficium castellanum*). A *feodum vavassoris* vagy *terra vavassoris* a *vavassor* hűbérét jelölte. A *vavassor* vagy *valvassor* (*vassus vassorum*) kezdetben kishűbérest, később általában alacsonyabb társadalmi rangú hűbérest jelentett, olyan lovagot, akinek már nem volt vazallusa, tehát a hűbéri hierarchia legalsó szintjén állt. Észak-Itáliában a korona alhűbéreseit nevezték így, Franciaország nagy részében pedig azt a vazallust, akinek a katonai szolgálathoz nem kellett teljes felszerelést kiállítania.

Néhány hűbértípus különlegessége keletkezésének körülményeiből fakadt. Ilyen a *feudum oblatum*, amely a 9–10. században nagy számban fordul elő. Ez a faj-

ta hűbér többnyire úgy jött létre, hogy egy *allodium* tulajdonosa birtokát ünnepélyes keretek között másnak adta át. Ezután a szokott szertartás szerint annak hűbérese lett és így jogosulttá vált hűbér szerzésére. Az ilyesfajta hűbéri szerződés sokszor kényszer hatása alatt köttetett, de létrejöttének oka lehetett az is, hogy a leendő hűbéres védelem alá akarta helyezni magát. A záloghűbér dologi biztosítékként szolgáló hűbért jelentett. Főleg a középkor utolsó századaiban volt gyakori, hogy egy adós bizonyos birtokokkal vagy egyéb jövedelemforrásokkal elégítette ki hitelezőit, így azok kezébe mozdíthatatlan és jövedelmező zálog került. Záloghűbérként *allodium*ot adományoztak vagy olyan értéket adtak tovább, amit az adós hűbérként birtokolt. Ebben az esetben a hűbérúr hozzájárulását is meg kellett szerezni.

Amint a hűbéri kapcsolat is csupán a felek életében volt érvényes, úgy a hűbérbirtok átengedése is csak a vazallus életére szólt, s utódaira nem volt átörökíthető. Ennek ellenére a 9. században Franciaországban és Itáliában már egyenes férfi ágon öröklődött a hűbér, s ezekben az országokban a 11. század végére már általánossá vált a *feudum* öröklése. Németországban ez a fejlődés lassabban ment végbe. A 11. század elején a *feudum* örökölhetősége még korántsem volt olyan elterjedt, mint Franciaországban, főleg nem az alacsonyabb rangú hűbéresek körében. II. Konrád a kishűbéresek (*valvassores*) nyomására 1037-ben Észak-Itáliában olyan rendeletet hozott (*Constitutio de feudis*), amely törvényesítette az egyenes ági örökösödést, és ez a korona vazallusaira is érvényes volt. Németországban is hasonló szabályozást vezetett be, amely biztosítékot adott arra, hogy az elhunyt hűbéresek birtokait utódaik kapják meg, és ne kerüljenek idegen kézbe. Ennek ellenére Németországban még a 12–13. században is számos olyan hűbér akadt, amely nem volt örökölhető. A 12. század második feléig a mellékági örökösödés is kivételt jelentett.

Mivel a hűbérért cserébe a vazallus bizonyos szolgálatot végzett, a vazallus halálakor az adományozás érvénytelenné vált. Ilyen esetben meg kellett ismételni mind a *homagium*ot és a hűségesküt, mind az *investiturát*. A valóságban ez úgy zajlott, hogy az örökös birtokba vette az örökségül hátrahagyott hűbért, és kéréssel fordult a hűbérúrhoz, hogy elődje nyomába léphessen. Ezt bizonyos határidőn belül kellett megtennie, amely területenként változó volt (többnyire 40 nap). A hűbérúr nem tagadhatta meg a hűbér átadását az örökösnek, de beleegyezését meg kellett fizetni (*relevium*). A 12–13. században jelentősebb birtokok esetén hatalmas összegeket kellett fizetniük azoknak az örökösöknek, akik nem egyenes ági leszármazottak voltak. Így például 1212-ben Portugál Ferrand 50 000 fontot fizetett, hogy hozzájusson Flandriához és engedélyt kapjon az örökösnővel, Johannával kötendő házasságra. A *relevium* francia területen a hűbérből származó egyévi jövedelemnek felelt meg. 1192-ben Baudoin flandriai gróf 5000 márka ezüstöt fizetett Fülöp Ágostnak *„pro relevio"*. Németországban az örökségért fizetett díj kevésbé volt elterjedt, mint Franciaországban és Angliában, ahol elsősorban a királyok számára fontos bevételi forrást jelentett.

A hűbérbirtokot elvileg nem lehetett felosztani, ezért csak egy fiú örökölhette. Kívánatos volt, hogy az örökösök, akik azonos igényeket próbáltak érvényesíteni, megegyezzenek a legitim utód személyében. Csaknem mindenhol kialakult egy bizonyos szokás, amely véget vetett a hűbérúr önkényes választásának: ez többnyire a *primogenitura* volt. Angliában ezt törvényerőre is emelték. Az oszthatatlanság törvénye mégsem maradhatott érintetlen. Minél inkább saját tulajdonaként tekintett hűbérére a vazallus, annál erősebb volt az a kívánsága, hogy ez a birtoka is hasonló legyen saját tulajdonú birtokához (*allodium*), tehát halála után valamennyi gyermeke részesüljön az örökségből. Különböző megoldásokkal próbálkoztak. Észak-Franciaországban sikerrel alkalmazták a *paragium*ot, amely szerint a hűbérbirtokot a fiútestvérek között felosztották, de a hűbérúr szempontjából osztatlan maradt. A testvérek a legidősebbtől kapták az örökség egy részét, azzal a feltétellel, hogy segítik vazallusi kötelezettségeinek teljesítésében. Németországban nem osztották fel a hűbért, hanem az örökösök közösen birtokolták. *Homagium*ot is közösen tettek. Ha az örökös kiskorú volt, gyámot jelöltek ki mellé, rendszerint rokonát, vagy pedig a hűbérúr ideiglenesen visszavette a birtokot addig, amíg az örökös el nem érte a nagykorúságot. A gyám élvezte a birtok jövedelmét, de gondoskodnia kellett az örökös neveltetéséről. A nőket eleinte kizárták az öröklésből, de végül erre is találtak megoldást. Az örökösnő helyett egy – rendszerint a hűbérúr által kijelölt – férfi teljesítette a hűbéri kötelezettségeket. Férjes asszonyok esetében ez természetesen a férjük volt. Arra is akadt azonban példa, hogy asszonyok kormányozták a hűbért, elnököltek a hűbéri törvényszék ülésein, sőt még hadba is mentek. A vazallus továbbadhatta a hűbérbirtokot, illetve annak egy részét másoknak, saját hűbéreseinek. Sőt, idővel adni-venni is lehetett *feudum*ot, de csak a hűbérúr egyetértésével és közreműködésével. Ilyen esetben a hűbér értékének egyötödét kellett a hűbérúrnak fizetni.

A hűbérbirtok felett kettős tulajdonjog érvényesült: a hűbérúré és a vazallusé. Az előbbié volt az elsődleges tulajdonjog (*dominium directum, ius eminens*), az utóbbié a használati, haszonélvezeti jog (*dominium utile, ius utendi et fruendi*). A hűbéri lánc esetén e jogok bonyolult szövevénye alakult ki. Lényeg az, hogy sem a hűbérúr, sem a vazallus nem rendelkezhetett szabadon a birtokkal, kötötte őt a másik fél joga. Sőt, ha hozzávesszük, hogy minden hűbérbirtok egy kisebb vagy nagyobb földesuraság volt, ahol függő parasztok művelték a földet, akiknek szintén szilárd joguk volt telkük (*mansus*) birtoklásához, akkor egyetérthetünk Marc Bloch-kal abban, hogy *„a feudális korban a tulajdon szó meg van fosztva minden jelentésétől"*. A fejlődés során a hűbérúr tulajdonjoga (*proprietas*) egyre gyengült, a vazallus használati és rendelkezési joga pedig erősödött. A hűbéri viszony eredetileg személyes hűségkapcsolat volt, de egyre inkább eldologiasodott, s a *feudum* vált lényeges elemévé: ezért tettek *homagium*ot, ennek fejében teljesítették a kötelezettségeket.

Már utaltunk arra, hogy a hűbéri viszony a nemzetközi kapcsolatoknak is megszokott formája volt a 8. századtól kezdve. Amint Franciaországban a

11–12. században nemegyszer előfordult, hogy a király egy birtok vagy egy bizonyos terület feletti bíráskodási jogok után saját koronavazallusának hűbérese volt, úgy az sem számított ritkaságnak, ha az egyik uralkodó a másiknak tett *homagium*ot. Ez legtöbb esetben olyankor fordult elő, ha hűbérura országában birtokai voltak. Legtipikusabb esete ennek az angol és a francia királyok hűbéri kapcsolata abban az időben, midőn a normann, majd a Plantagenet-dinasztia ült az angol trónon. De a 11. századi császárok is ilyen formában próbálták érvényesíteni hegemóniájukat Magyarország felett. Igen gyakori volt az is, hogy egy-egy uralkodó a pápának ajánlotta fel országát hűbérként. Ez természetesen jelképes aktus volt, amelyre olyan esetben került sor, ha az illető igényelte a pápai tekintély támogatását. Egyes középkori pápák, mint VII. Gergely és III. Ince, igyekeztek minden királyságot hűbéresükké tenni. A pápai hűbéruraság volt a legjobb módja, hogy egy tényleges uralmat legitimmé tegyenek. Legtipikusabb esete ennek a normannok dél-itáliai uralma: a normann hercegek a pápa hűbéresei voltak, s ez lehetővé tette számukra, hogy egy alkalmas pillanatban a királyi méltóságot is elnyerjék.

A hűbéri viszony és a feudum körül gazdag szokásjogrendszer alakult ki, amelyet a 12. századtól írásban is rögzítettek. A hűbérjog fejlődése Európa különböző országaiban lényegesen eltért egymástól. Franciaországban és Angliában a 12. században az uralkodók ügyesen ki tudták használni a hűbérjogot hatalmuk erősítésére és kiterjesztésére. Németországban ez nem sikerült. A hűbériség egyébként jelentős hatást gyakorolt a sajátos európai politikai intézmények, a politikai gondolkodás és a hatalomgyakorlás módszereinek fejlődésére. A hűbéri kapcsolat kölcsönös kötelezettségekkel járt, s ha bármelyik fél megszegte ezeket, fel lehetett mondani a kapcsolatot. Az uralkodó is része volt a hűbéri rendszernek, így ez az elv vele szemben is érvényesült. Amiként az is, hogy a hűbérúrnak minden fontos döntése előtt ki kell kérnie a vazallusok tanácsát, s nem dönthet az ő véleményük ellenére. A *consilium* hűbéri kötelezettségének fontos szerepe volt a francia parlamentek (legfelső és tartományi bíróságok), valamint a rendi képviseleti intézmények kialakulásában. Számos politológus joggal hangsúlyozza, hogy Európa modern politikai intézményei, elsősorban a képviseleti demokrácia, nem jöhettek volna létre a hűbériség mint előzmény nélkül.

A hűbéri rituálé bizonyos maradványai szinte napjainkig tovább élnek: a középkori ember minden személyes kapcsolatot a hűbéri viszony módjára fogott fel. Így Istenhez is úgy fordult, mint hűbérurához, akinek hűséget fogad, de akitől védelmet, segítséget is vár. A gesztus is ugyanaz: a keresztény ember máig a *homagium* gesztusával, összekulcsolt kezekkel imádkozik Istenhez. Midőn a 11–12. századi hercegi és grófi várakban kialakult egy kifinomultabb viselkedési normákkal szabályozott udvari kultúra, amelyben már nem illett az asszonyokat verni, a lovagok a hűbérúrnak kijáró tiszteletadással vették körül a nőket: ezentúl nemcsak a hűbérúrnak járt *homagium*, hanem asszonyának is, a lovag nemcsak a *senior*nak „udvarolt", hanem szíve hölgyének is, s ha arra került sor, térden állva vallotta

meg szerelmét. A hűbériség eltűnt a történelem süllyesztőjében, de mentalitásának bizonyos elemei, egyes gesztusai máig részei az európai civilizációnak.

A hűbéri intézményrendszer és jog nem egyformán terjedt el a középkori Európában, nem egyforma intenzitással hatotta át az egyes társadalmakat. Szülőhazája a frank birodalom szíve, a Rajna és a Loire közti terület volt. Innen a Karoling-uralom vitte Észak-Itáliába és a Rajnától keletre eső német vidékekre, Hódító Vilmos normannjai pedig Angliába. Dél-Franciaország bizonyos vidékein és az Ibér-félsziget északi részén csak a 12. században terjedt el igazán. A német hűbériség megkésett és lassú fejlődésére már utaltunk. Igaza van Marc Blochnak, midőn azt írja, hogy a hűbériség *„a Rajnán túli német földön, különösen északon, sohasem hatotta át oly mélyen a társadalom szervezetét, mint az ősi frank területeken"*. A Német-római Császárságtól keletre pedig egyáltalán nem jutott el a hűbériség a maga klasszikus formájában.

A hűbériséget Martel Károly a katonai szervezet, Nagy Károly pedig az államszervezet alapjává tette. Az állam „privatizációja" alatt voltaképpen azt értjük, hogy midőn a közhatalom felbomlott, a hűbéri szervezet vette át annak funkcióit. Ekkor beszélhetünk jogosan feudalizmusról – hiszen e rendszer központi eleme a *feudum*, a hűbérbirtok, amelyben összekapcsolódik a hűbéri és a földesúri szervezet, vagyis a föld és az azt művelő emberek feletti hatalom. Ez a rendszer a 9. és a 12. század között vált uralkodóvá. A hűbériség a kora középkor utolsó századaiban alakult ki, de virágkorát a középkor középső szakaszában, a 11–13. században élte, utána pedig – a földesúri szervezettel együtt – átalakult, felbomlott.

Henri Pirenne így jellemzi a „feudalizmust": *„A feudális rendszer nem egyéb, mint a közhatalom felaprózódása e hatalom közegei között, akik annak következtében, hogy a földnek egy-egy részét birtokolják, függetlenekké válnak, és a reájuk ruházott hatáskört családi birtokuk egy részének tekintik. Mindent összevéve, a feudalizmus megjelenése Nyugat-Európában a 9. század folyamán nem egyéb, mint annak a ténynek visszahatása a politikai rendben, hogy a társadalom visszatért egy tisztán mezőgazdasági civilizációba, ahol a föld a megélhetés egyetlen forrása és a gazdagság egyedüli feltétele. [...] Gazdasági szempontból e civilizáció legszembeötlőbb és legjellegzetesebb jelensége a nagybirtok. [...] Azt a politikai rendszert, amely Európában a Karolingok eltűnése után uralkodott, feudálisnak szokás nevezni. Ez az elnevezés a francia forradalomra megy vissza. A francia forradalom a feudalizmus terhére írta különbségtétel nélkül mindazokat a jogokat, kiváltságokat, szokásokat és hagyományokat, amelyek a modern állam alkotmányával és a modern társadalom felépítésével ellentétben álltak. Ha azonban ezt a szót pontosan akarjuk értelmezni, feudalizmus és feudális rendszer alatt csak azokat a jogi vonatkozásokat érthetjük, amelyek a hűbérből vagy a hűbérúr és a vazallus közötti kapcsolatból adódnak. Visszaélünk a nyelvvel, ha a szó tartalmi jelentését oly szélesre kiterjesztjük, hogy a feudalizmus és a feudális rendszer fogalmakba egy egész politikai ren-*

det beleértünk, amelyben a feudális elem ténylegesen csak egy másodlagos tényezőt alkotott. Ha mégis tartjuk magunkat a szokásos szóhasználathoz, akkor hangsúlyoznunk kell, hogy a legfontosabb következmény és a legjelentősebb karakterisztikum az állam felbomlása volt."

II. A KÖZÉPKOR FORRADALMAI

1. *Demográfiai forradalom*

A történeti demográfusok becslései szerint 1000 és 1300 között Európa lakossága több mint megkétszereződött (l. a VIII/1. fejezetben közölt táblázatokat). Különösen nagyarányú volt a népességnövekedés Nyugat- és Közép-Európában, ahol három évszázad alatt csaknem megháromszorozódott a lakosság száma. Ebben az időszakban az európai népesség jóval gyorsabb ütemben növekedett, mint a világ többi részének lakossága, ennek következtében Európa részesedése a világ népességéből 12%-ról 17%-ra emelkedett. Mivel 1300 és 1340 között már némi lakosságcsökkenéssel számolhatunk, a 13. század végén Európa népessége 75 és 80 millió közé tehető, szemben az 1000 körüli 30-38 millióval. Ennél gyorsabb ütemű népességfejlődéssel csak a 19–20. században találkozunk, az ipari forradalmat követő „demográfiai átmenet" idején.

A lakosság abszolút számát pontosan megállapítani természetesen nem tudjuk, mert a középkorban még nem voltak a mai értelemben vett népszámlálások. A népességet csak becsülni lehet olyan birtok- és adóösszeírások alapján, amelyek csupán a lakosság egy részére terjedtek ki, s csak az adózó vagy szolgáltató háztartások számát adják meg. Ha ezekből a teljes népességre szeretnénk következtetni, meg kell becsülnünk, hogy a népességnek mekkora része maradt ki az összeírásból, s mekkora volt a háztartások átlagos létszáma. A becslések ezért meglehetősen tág határok között ingadoznak. Angliában két ilyen országos szintű összeírás áll rendelkezésünkre: az *Utolsó Ítélet Könyve* (*Domesday Book*) 1086-ból és a *Poll Tax*-jegyzékek 1377-ből. Az előbbi alapján a lakosságot a 11. század végén minimálisan 1 és 1/4 millióra, maximálisan 2-3 millióra lehet becsülni, míg az utóbbi alapján a 14. század első felében – a nagy pestisjárvány előtt – elért népességi csúcs minimálisan 3,7 millió lehetett, de elérhette akár a 6-8 milliót is. Az angol történészek nagy többsége mindkét esetben az alacsonyabb értéket látja valószínűbbnek. Ha az abszolút népességszámot pontosan nem is tudjuk megállapítani, annyi ezekből az adatokból kétségtelenül kitűnik, hogy Anglia népessége két és fél évszázad alatt kb. megháromszorozódott. Hasonló ütemben növekedett Franciaország lakossága is.

A népesség gyorsuló növekedésére, a demográfiai nyomás fokozódására, sőt bizonyos területeken viszonylagos túlnépesedésre utalnak a 11–13. század nagy

népmozgásai: a paraszti telepítések, a keresztes hadjáratok, a hispániai reconquista. II. Orbán pápa egyértelműen utalt erre az első keresztes hadjáratot meghirdető beszédében 1095-ben: *„Semmi se tartson vissza benneteket, sem vagyon, sem család. Országaitok minden oldalról körül vannak zárva, magas hegyek veszik körül őket, távol a tengerektől, és túl szűkek egy ilyen nagy lakosság számára."* Különösen a kishűbéresek nem tudtak mit kezdeni fiatalabb fiaikkal, mert a hűbérbirtok csak a legidősebbre szállhatott. E fiatalabb fiúk közül kerültek ki az ún. „kóbor lovagok", akik *senior*t keresve járták az országot, ők kísérték Vilmos herceget Anglia meghódítására, ők alkották az első keresztes hadjárat katonáinak zöme, s ők voltak azok a normann kalandorok, akik meghódították Dél-Itáliát. Ez utóbbi történet valóban egyértelműen utal a demográfiai robbanásra. Míg Duby vizsgálatai szerint a 8–10. században a nemesi családok zöme a harmadik generációban kihalt, addig a 11. században egy közepes normandiai lovagnak, Hauteville-i Tankrédnak 12 felnőtt fia volt, akik egymás után mentek Dél-Itáliába, s ők – többek közt Guiscard Róbert – hozták ott létre a normann hercegségeket, majd a Szicíliai Királyságot.

1300 körül a népsűrűség Itáliában, Flandriában, Franciaország északnyugati részén és a Rajna-vidéken meghaladta a 30 fő/km^2-t, sőt néhol a 40-et is. A francia történészek kedvenc szavajárása szerint Nyugat-Európában *„bekövetkezett a teli világ* [le monde plein] *állapota"*, vagyis a népsűrűség elérte azt a kritikus értéket, amely az adott mezőgazdasági technika mellett még megfelelő színvonalon eltartható volt. Franciaország lakossága – a korabeli területen – 4-5 millióról 13-15 millióra, Itáliáé 5 millióról 10-re nőtt 1000 és 1300 között. A nyugat-európai népesség növekedésének értékelésekor figyelembe kell vennünk azt is, hogy a természetes szaporulat nagyobb volt a ténylegesnél, mert korszakunkban a népfelesleg elég jelentős mértékű elvándorlása figyelhető meg a nyugati területekről. A német népesség nagy számban települt át keleti területekre, Franciaországból pedig az ibériai *reconquistá*t követő újratelepítés vont el népességet.

A népességnövekedés minden jel szerint már az ezredforduló előtt, a 8. század második felében kezdetét vette. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a pestis, amely 541-től folyamatosan pusztította Európa lakosságát a 8. század végén megszűnt. 767 után nincs olyan adat a forrásokban, amely egyértelműen pestisre utalna. A 10. század közepén megszűntek a külső támadások is mint népességcsökkentő tényező. Mindezek együttesen kétségkívül hozzájárultak az átlagos halandósági ráta csökkenéséhez.

Korabeli adatokból és hasonló agrár jellegű társadalmakból vett analógiák alapján feltételezhető, hogy a nyers születési arányszám 40-45 ezrelék körül mozgott (vagyis ezer lakosra egy évben 40-45 születés jutott). A halálozási ráta ennél valamivel alacsonyabb lehetett, s ritkábban adódtak halálozási többletek, mint a kora középkorban. A becslések szerint a természetes szaporodási ráta hosszú távon 3 ezrelék körül volt, s ez biztosította a népesség megfelelő ütemű reprodukcióját. A középkori demográfiai robbanás – mert történeti távlatban annak minő-

síthetjük – legfőbb ösztönző tényezőjét azonban a jobb táplálkozásban és a javuló életkörülményekben kell keresnünk. A népesség gyors növekedése szoros kölcsönhatásban volt a mezőgazdaságban végbement kedvező változásokkal.

2. *A mezőgazdaság átalakulása*

Mint már korábban utaltunk rá, Nyugat-Európa egyes vidékein, elsősorban a nagy monostori uradalmakban a 8. századtól kezdve áttértek a két- vagy háromnyomásos művelési rendszer alkalmazására. Természetesen évszázadokig eltartott, míg ez a termelékenyebb művelési rendszer mindenütt elterjedt. Európa keleti felébe csak a 13–14. században jutott el. A nyomásrendszerre való áttéréssel az eltartható népesség négyzetkilométerenként 30-50 főre emelkedett.

A nyomásrendszerre való áttérés mellett új, hatékonyabb eszközök elterjedése – vagyis a technika fejlődése – is hozzájárult a mezőgazdasági termelés fellendüléséhez. Ezek közül a legfontosabb volt egy újfajta eke, a *carruca*, azaz a fordítóeke megjelenése. (A *carrucá*ból lett a francia *charrue*, német neve *Pflug*, s ebből a szláv *plug*.) A hagyományos könnyű, szimmetrikus eke, az *aratrum* (francia *araire*, a szláv nyelvekben *ralo*) – amelyet a Földközi-tenger vidékén a legújabb időkig használtak – nem szánt mélyen, inkább csak karcolja, túrja a földet, s vontatása nem igényel sok energiát. Éppen ezért szükséges a talajt időnként (4-10 évenként) ásóval vagy kapával mélyebben is megforgatni. Ez az eke csak könnyű talajok művelésére alkalmas, az Alpoktól északra eső területek nehéz, kötött, erdei talajainak feltörésére viszont nem. Erre a *carruca* a megfelelő, az aszimmetrikus ekevassal ellátott, csoroszlyás, kormánydeszkás, eketaligás fordító- vagy ágyeke, amely a felszíni gyeptakaró felhasítása után mélyen megforgatja a talajt, s az ekevas által lenyesett földdarabot az egyik oldalra veti ki. Mozgatásához négy, de gyakran 6-8 ökörre volt szükség. Középkori források szerint egy ilyen ekével 60-70 hektár földet lehetett megművelni.

Egyre nagyobb mértékben alkalmazták igavonó állatként a lovat, amely gyorsabb az ökörnél, ezt elsősorban az újfajta, szügyhám segítségével történő fogatolás elterjedése tette lehetővé. A szügyhám alkalmazása a szállításban is jelentősen megnövelte a ló teljesítményét. A korábban használt nyakhám ugyanis akadályozta az állat légzését, s csökkentette húzóerejét. A ló igavonó állatként való elterjedése és a nyomásos gazdálkodásra történő áttérés kölcsönösen feltételezte egymást, mert a ló takarmányozásához szükség volt zabra, ennek termelése pedig a nyomásrendszerben vált lehetségessé. A *carrucá*val való szántás nagy állatok (ökör, ló) tartását tette szükségessé, kialakult tehát az Európára jellemző gabonatermelő-nagyállattartó vegyes gazdaság a növénytermelés és az állattenyésztés megfelelő arányával, egyensúlyával. Ez a gazdálkodás lehetővé tette a jobb táplálkozást: az európai ember jóval több húst, fehérjét fogyasztott, mint más földrészek lakói. Energiával is jobban el volt látva: az ökör és a ló vonóereje mellett egyre hatékonyabban ki tudta használni a víz és a szél energiáját is. A 10–13. században ment végbe a vízimalom, majd a szélmalom tömeges elterjedése. Mindennek eredményeképpen az európai paraszt háromszor – a középkor végén már ötször – annyi energiával rendelkezett, mint egy kínai.

A mezőgazdasági termelés növekedése mindenekelőtt extenzív terjeszkedés eredménye volt: a művelt terület a többszörösére növekedett az addig meg nem művelt szűzföldek, az őserdők és a bozótos, füves területek feltörésével, a mocsarak lecsapolásával. Eleinte a régi falvak körüli tisztások határait tolták ki irtás útján létesített új telkekkel, majd az addig lakatlan erdőségekben létesültek új irtásfalvak. Franciaországban főleg belső telepítés folyt, de igen sokan települtek át a móroktól visszafoglalt spanyol területekre is. Németalföld és Németország parasztsága az addig gyéren lakott keleti erdőségeket, majd a Balti-tenger déli partvidékét kolonizálta, és sokezres hullámokban vándorolt lengyel, cseh és magyar területekre is. Sok helyen mocsarak lecsapolásával, ármentesítéssel szereztek művelhető földterületet. Flandriában és Észak-Németalföldön a tengertől kezdtek elhódítani területet, gátak építésével. Németalföldön és Franciaországban százával létesültek új falvak, az alapító oklevélben pontosan meghatározott jogokkal. A 12. század második felében a Lorris alapítólevelében foglalt jogot 83, a beaumont-i jogot pedig több mint 500 új településnek adták meg. A normandiai Breteuil alapítólevele Angliában és Walesben terjedt el igen széles körben.

Az extenzív terjeszkedés mellett érvényesült az intenzív irányú fejlődés is: új, nemesített növényfajták megjelenése s a termésátlagok számottevő emelkedése. A 9. századi forrásokból arra következtethetünk, hogy a különböző gabonafajták termése nem haladta meg az elvetett mag 1,5-2,2-szeresét, a 13. század második felében viszont már 4-6-szoros vagy ennél is nagyobb hozamokkal találkozunk. Ez részben annak köszönhető, hogy nemesebb gabonafajták szorították ki a hagyományos gabonaféléket (például a búza a tönkölyt). A francia történészek vizsgálatai szerint a 13. században olyan gabonahozamokat értek el, amelyeket a 19. századig nem tudtak túlhaladni. Ha a növekedés nem is volt mindenütt olyan látványos, mint Franciaország termékeny síkságain (ahol 8-10-szeres hozamokra is van adat), Nyugat-Európa egészét tekintve azt állíthatjuk, hogy a gabonafélék terméshozama a 9. és a 13. század között legalábbis megkétszereződött. Több száz évi hallgatás után a 12–13. században megújult a mezőgazdasági szakirodalom. Jeles skolasztikus filozófusok és teológusok írtak mezőgazdasági szakkönyveket, mint Nagy Szent Albert vagy Robert Grosseteste. A kor legteljesebb agronómiai szakkönyve az itáliai Petrus de Crescentiis 1305 táján írt *Opus ruralium commodororum*ja (magyarul így adhatnánk vissza: *A mezőgazdaság előnyeiről*).

A korszerű mezőgazdasági módszerek elterjesztésében igen nagy szerepet játszott a 11. század végén alapított cisztercita szerzetesrend. Ők mindenütt feltöretlen szűzföldeken létesítették új kolostoraikat, s mellettük korszerű mezőgazdasági nagyüzemeket (*grangia*) alakítottak ki. Nem alkalmaztak jobbágymunkát, hanem egy tagban lévő, 2-300 hektáros gazdaságaikat egy hozzáértő szerzetes

(*grangiarius*) irányításával saját laikus testvéreik (*conversi*) művelték, ha ez nem volt elegendő, akkor bérmunkásokat fogadtak. A ciszter gazdaságok mindenütt a legkorszerűbb agrotechnikát alkalmazták. S ha tekintetbe vesszük, hogy a 13. század végére a cisztercita kolostorok száma elérte a hétszázat, akkor megértjük, hogy mindez mit jelentett a korszerű mezőgazdaság térhódítása szempontjából.

A mezőgazdasági termelés növekedése következtében lényegesen javult a lakosság élelmezése. A 11. században már ritkulnak az éhínségekről szóló híradások. Az emberek több és jobb minőségű kenyeret, több húst, zöldséget és gyümölcsöt fogyasztottak, mint a kora középkor századaiban, s étrendjük változatosabb lett. A mezőgazdaság képes volt ellátni a gyors ütemben növekvő városi lakosságot is. A városok fejlődése viszont ösztönözte a mezőgazdasági árutermelés kialakulását.

Ez a mezőgazdasági prosperitás tette lehetővé a 12–13. század hallatlanul gazdag kulturális és művészi alkotótevékenységét. Georges Dubyt idézve: *„A katedrálisok művészete, mint városi művészet, a környező vidékekből merítette fejlődésének legfontosabb táplálékát, és – hatalmas agrárhódítás eredményeként – megszámlálhatatlan földmunkás, erdőirtó, szőlőtelepítő, árokásó és gátépítő erőfeszítése nyomán jött létre. Az új termés és a zsenge szőlőskertek hátteréből törnek az ég felé Laon katedrálisának tornyai, melyeket kőből faragott igavonó ökrök koronáznak; minden katedrális oszlopfőin szőlőindák virágzanak; Amiens és Párizs katedrálisának homlokzata paraszti munkák képein keresztül mutatja be az évszakok változását. Méltán: a kaszáját fenő aratómunkás, a szőlejét metsző, kapáló vagy bújtató szőlősgazda emelte ki a földből ezt a műalkotást a munkája által.”* A laoni katedrális tornyait díszítő 8 pár ökör valóban jól szimbolizálja a mezőgazdasági forradalom és az új művészet, a gótika kapcsolatát: az építtetők mintegy így rótták le hálájukat négylábú munkatársaiknak, amelyek közreműködésének nem kis részben köszönhették a katedrális felépítését lehetővé tevő jövedelmeket. Az első gótikus templomot építtető Suger apát nem véletlenül kezdi a híres Saint Denis-i apátsági templom átépítésének leírását az apátság jövedelmeinek részletes felsorolásával, mert – mint írja – *„jövedelmeink növekedése”* tette lehetővé az építkezés megkezdését. S azt, hogy milyen hatalmas beruházás volt egy gótikus katedrális felépítése, hadd érzékeltessük a 12–13. század fordulóján épült chartres-i katedrális példáján. Egy amerikai művészettörténész – John James – kiszámította, hogy a katedrális felépítése az 1970-es években 435 millió frankba került volna, annyiba, amennyi Párizs 70 emeletes, 280 méter magas felhőkarcolójának, a Tour Maine-Montparnasse-nak az építési költsége volt. Az utóbbi mögött egy 50 milliós ország ötmilliós fővárosa állt, a chartres-i katedrális mögött pedig egy 8-10 milliós ország 15-20 ezer lakosú püspöki városa, igaz, hogy – ismét Duby szavaival – *„a világ legtermékenyebb földjeit művelték meg e vidék szívében, a Párizs körül elterülő síkságokon”*.

A kolonizációs mozgalom során új falvak és egyéb települések ezrei jöttek létre. Ezekben a telepes parasztok (*hospes*) jóval kedvezőbb feltételek mellett jutottak telekhez, mint a régi jobbágyfalvakban: nem kellett robotolniuk, s rendszerint a terményszolgáltatás helyett is pénzbeli *censust* fizettek. Ezek az új települések – amelyeket sokszor „új városnak” (*villa nova, ville neuve*) neveztek – a városokhoz hasonló önkormányzatot élveztek. Az újonnan feltört területeken kialakultak a paraszti szabadság széles zónái, s ezek kedvezően hatottak vissza a régi területek jobbágyságának helyzetére is.

A mezőgazdasági fellendülést segítette a kedvező klímaváltozás, amely a lakosság létfeltételeit is jelentősen javította. A 8. századtól a 13. századig Európában a korábbinál és a későbbinél melegebb, kevésbé csapadékos időjárás uralkodott, az évi átlaghőmérséklet kb. 1 Celsius-fokkal magasabb volt a mainál. Mindez kedvező volt a mezőgazdaság számára, mert olyan területeket is rendszeres szántóföldi művelés alá lehetett venni, amelyek ma nem állnak művelés alatt (1 °C hőmérséklet-emelkedés azt eredményezte, hogy a hegyoldalakon a földművelés 300 méterrel magasabbra nyomulhatott).

A mezőgazdaságban végbement átalakulás, a szűzföldek feltörése, a nagy telepítési mozgalom átalakította a középkori nagybirtok, az uradalom hagyományos struktúráját, megváltoztatta a függő parasztság helyzetét. A kereskedelem fellendülése és a pénzgazdaság kibontakozása is változtatásra ösztönözte a földesurakat. A 12–13. században fokozatosan feladták a majorsági gazdálkodást: saját kezelésű földjeiket vagy telkekké alakították, vagy meghatározott időre szóló bérlet formájában adták ki a parasztoknak. A majorsági földek csökkenésének üteme vidékenként változó volt, s a konjunktúra, a terményárak alakulásának függvényében hol felgyorsult, hol lelassult, sőt arra is volt példa, hogy a folyamat átmenetileg visszafordult, de a fejlődés alaptendenciája egyértelmű: a 14. századra Nyugat-Európában eltűnt a majorsági gazdálkodás. A 14. századra a földesurak zöme átalakult járadékossá, aki maga nem gazdálkodott, hanem parasztjai termény- vagy pénzjáradékából élt. A jobbágyok vagy pénzen megválthatták, vagy termény- és pénzjáradékká alakíthatták át munkaszolgáltatásaikat, a személyes függés értelmében vett jobbágyság pedig Nyugat-Európa legtöbb vidékén megszűnt.

3. A műszaki forradalom

Az iparűzés területén az ezredforduló után a legfontosabb változás, hogy az ipari tevékenység kiválik az uradalmak keretéből, és a kialakuló városokban koncentrálódva önállósul. A 11–12. században sorra megszűntek a hagyományos uradalmi műhelyek. Számos ciszterci kolostori gazdaságban találkozunk ugyan ipari műkelyekkel, de ezek egészen mások, mint a korábbi uradalmi műhelyek, ezek a kor „gyárai”, korszerűen gépesített üzemek.

A középkori iparban az ezredforduló után egy nagy horderejű műszaki fejlődés bontakozott ki, amelyet, ha középkori ipari forradalomnak nem is, de „műszaki forradalomnak” bátran nevezhetünk. Elsősorban az ókoriak által már ismert ví-

zikerék sokoldalú felhasználása miatt. A vízikerék a középkorban éppolyan univerzális erőgép volt, mint a 19. század ipari forradalma idején Watt gőzgépe.

Nézzük csak meg, hogy milyen munkákat is végzett el a víz egy jól felszerelt cisztercita ipari üzemben. A clairvaux-i apátság egyik szerzetesének köszönhetjük az alábbi szemléletes leírást 1200 tájáról: az apátságon átvezetett folyócska vize *„először hevesen a malomra veti magát, megőrli a gabonát a kövek súlya által, és megmozgatja a finom szitát, hogy elválassza a lisztet a korpától. És máris a szomszédos épületben van, ahol az üstbe ömlik, és a tűznek adja át magát, hogy megfőve a szerzetesek sörét készítse elő, majd a közeli kallók vannak soron. Az imént még a barátok élelmével volt elfoglalva, most a ruházkodásukról gondoskodik. Semmit sem tagad meg, amit tőle kérnek. Emeli és süllyeszti a nehéz kölyűket, ezeket a kalapácsokat, vagy jobban mondva, e falábakat, és nagy fáradságot takarít meg a barátoknak* [...] *innen távozva a tímárműhelybe ömlik, ahol a szerzetesek cipőjéhez való bőrt készíti ki, majd sok ágra bomlik, hogy különböző szolgálatokat láthasson el, legyen az főzés, szitálás, öntözés, mosás vagy őrlés, s végül, hogy teljessé tegye munkáját, elhordja a szennyet."*

S a szerzetes még nem említette a vízikerék hajtotta fűrész, fújtató, érc-, kender- és csertörő berendezéseket. A felsorolt műveletek mind a munkavégző szerszámok váltakozó irányú, egyenes mozgatását igényelték. A vízikerék a víz egyenes, egyirányú mozgását körforgássá alakította át. Ahhoz, hogy a forgó tengelyről átvitt energiát egyenes síkban mozgó szerszámoknak, gépelemeknek közvetíthessük, forgattyúra, tengelyből kiálló bütyökre van szükség. Az ókorban már ismerték ezeket a transzmissziókat, de nem alkalmazták. Vitruvius a *De architectura* című munkájában le is írja ezeket. A kolostorokban pedig a 9. század óta olvasták és másolták e kéziratokat. Hogy ki volt az újító, aki ezeket először alkalmazta, nem tudjuk. Lényeg az, hogy a 10. századtól kezdve már alkalmazták ezeket az energiát átvivő, mozgást közvetítő megoldásokat, s a vízszintes főtengelyre csapolt bütyöksor vagy forgattyúrendszeres közlőmű segítségével alkalmassá tették a vízikereket arra, hogy őrlő-, törő-, hántoló-, zúzó-, fűrészelő-, sajtolóberendezéseket működtessen. A katedrálisok építésénél a követ vízi fűrésszel vágták fel a szükséges méretre, s természetesen a faipar is hasznosította ezt az eszközt deszkák készítésére. Az élelmiszeriparban a malmon kívül az olajütők, a sörfőzők, a cukornádsajtolók alkalmazták, a tímárok számára volt fontos a csertörő, az értelmiségi munka nyersanyagát készítették a papírmalmok. A textiliparban kallózásra, kendertörésre használták a vízikereket. A bányászatban és kohászatban érczúzók, kohófújtatók, fémmegmunkáló kalapácsok mozgatásánál játszott szerepet. Endrei Walter számításai szerint egy vízikerék 40-50 ember munkáját helyettesítette. Angliában a *Domesday Book* szerint 1086-ban 5600 vízimalom működött. Ugyancsak Endrei Walter becslése szerint a korabeli Európában kb. 200 ezer vízikerék volt használatban, s ezek teljesítménye legalább 10 millió ember nehéz testi munkájával volt egyenértékű. S ehhez járultak a szélmalmok, amelyekről a 12. századtól kezdve szintén tudósítanak a források, s amelyek szintén univerzális erőgépként működtek. A vízimalom tehát nemcsak lisztet őrlő malmot jelent, hanem fűrészmalmot, kallómalmot, zúzómalmot stb. (nem véletlen, hogy Angliában az ipari forradalom idején a géppel dolgozó ipari műhelyek és gyárak a *mill* = malom nevet kapták).

A vizikerék akkor vált igazán univerzális energiaforrássá, amikor több bütykös tengely alkalmazásával sokszerszámos munkagéppé alakították át, s egyetlen vízikerék egy egész sor munkaeszközt tudott egyszerre mozgatni. E technika virtuózitásig fokozott kihasználását jelentették a késő középkori programozott harangjátékok.

Nemcsak az univerzális erőgép megalkotása jelentett műszaki forradalmat a középkori Európában. Az egyes iparágakban is a maguk területén hasonló horderejű újítások születtek. A textiliparban a fonókerék, majd a lábítós vízszintes-vízszintes rendszerű szövőszék meghonosodása emelte jelentősen a termelékenységet. A lábítót (pedált) eredményesen alkalmazták az esztergа kifejlesztésénél is. A kommunikációs eszközök terén a papírgyártás technikájának kidolgozása, majd a 15. században a könyvnyomtatás feltalálása hozott forradalmi változást. De tulajdonképpen ide sorolhatnánk a Velencében a 13. század óta gyártott szemüveget is. A kohászatban a 14. században kifejlesztett magas kohó és a frissítési eljárás eredményezett jól kovácsolható vasat. A magas kohó viszont nem jöhetett volna létre, ha a vizikereket nem alkalmazták volna a szükséges nagyteljesítményű fújtatók működtetésére. A puskapor és a lőfegyverek feltalálása a hadtörténetben nyitott új korszakot. Végül a nagy felfedezések nem történhettek volna meg a hajózás terén a középkorban végbement technikai forradalom nélkül, amely lehetővé tette, hogy az evezős gályákról áttérjenek az emberi erő nélkül mozgó vitorlás hajókra, amelyek közül a Hanza városok *koggéja* és a portugálok *karavellája* volt igen fontos. Társadalmi szempontból igen fontos tény, hogy e találmányok nem néhány uralkodó szórakoztatását szolgálták, mint ókori elődeik, hanem az átlagemberek mindennapi nehéz fizikai munkájának kiváltását eredményezték.

III. A KÖZÉPKORI VÁROS

1. *A városi levegő szabaddá tesz*

A 11. és 13. század közötti időszak egyik legszembetűnőbb jelensége a középkori európai város megszületése. Városok természetesen korábban is voltak, ám az a város, ami az ezredforduló után születik, teljesen új képződmény, egyetlen más kultúrában sincs hozzá hasonló, de nem hasonlít az antik vagy a modern városra sem. Lényegében a kereskedők és kézművesek autonóm közössége, a környező területektől, a vidéktől eltérő sajátos jogrenddel és mentalitással. Hogy mi tesz egy telepü-

lést várossá, azt frappáns rövidséggel megfogalmazta már Szent Ágoston: nem a falak, hanem a mentalitás, lakóinak gondolkodásmódja (*non muri sed mentes*).

A középkori Európában a városfejlődésnek három földrajzi zónájával találkozunk. Itáliában és a Földközi-tenger partvidékén lényegében a római városok élnek tovább, nemcsak a település, hanem a lakosság, a társadalom kontinuitása is megfigyelhető. A többi egykori római területen, a provinciákban is voltak római alapjai a középkori városfejlődésnek, de a városi élet teljes kontinuitásáról ott nem beszélhetünk. Végül, ahol nem volt római uralom, ott alapított, telepített városok jöttek létre.

A 10. század második felében megjelenik a forrásokban egy új társadalmi csoportot jelölő nagy jövőjű szó: *burgensis*, azaz a *burgus* lakója. Mi is hát a *burgus*? Valamely püspöki székhely (*civitas*), kolostor vagy földesúri vár (*castrum, castellum*), tehát valamely hatalmi-igazgatási központ körül kialakult nyílt település, ahol kereskedők és kézművesek laknak. Egyes vidékeken nevezték *portus*nak, *suburbium*nak vagy germán szóval *wik*nek (*vicus*) is. Némely jelentősebb városban több *burgus* is kialakult, s idővel ezeket is körülzárta a városfal. Már egy 4. századi pannoniai felirat azt mondja, hogy a *burgus*ban olyan emberek laknak, akik kereskednek: „*burgus cui nomen commercium*". A *burgus*ok lakói közül először a kereskedők hoztak létre érdekvédelmi szervezeteket, *gildé*ket (9–10. század), a kézművesek céhei jóval későbbiek (12. század). Így érthető, hogy kereskedők szervezték meg az egész város közösségét, a *communát*, azért, hogy a földesúrtól kivívják a város autonómiáját, „szabadságait". A *communa* a polgárok esküszövetsége (*coniuratio*) volt, amelyet minden évben megújítottak. A *communa*mozgalom a 11–12. században bontakozott ki. Néhol nyílt összecsapásra került sor a polgárok és a város ura (rendszerint a püspök) között (Milánó, Laon, Cambrai), de a legtöbb esetben békés megegyezéssel végződött a dolog, mert a földesurak hamar rájöttek, hogy az ő anyagi érdekeik szempontjából is hasznos a város jelenléte birtokaikon. Idővel már egyenesen ők kezdeményezték városok alapítását, s olyan településeket is városi kiváltságokkal ruháztak fel, ahol esetleg nem voltak meg a városi funkciók kifejlődésének lehetőségei. A városmozgalom méreteire jellemző, hogy Norman J. G. Pounds szerint a 10. század végén Európában mintegy 100 település minősíthető városnak, a 15. században pedig már 6000 a városi jogállással bíró települések száma, bár ezeknek legalább a fele ténylegesen nem tölt be városi funkciókat, s nem egyéb, mint kiváltságos agrártelepülés. Az uralkodók általában támogatták a városi polgárok autonómiatörekvéseit, de elvárták, hogy a polgárok pénzzel és fegyverrel támogassák őket.

Melyek voltak az európai városok legfontosabb „szabadságai"? A városi *charták* eléggé változatosak ebből a szempontból, bár voltak sikeres városjogok, amelyek elég nagy területen elterjedtek, és városok tucatjai, sőt százai vették át őket. Ilyen volt például Kelet-Közép-Európában Magdeburg, Nürnberg és Eger városjoga, a Baltikumban pedig Lübecké. A kiváltságlevél mindenekelőtt békét biztosított a város számára. A *pax urbana* értelmében a város területén tilos volt a vérbosszú, a párbaj. A város mint közösség állt szemben földesurával vagy a királlyal. A közterheket a közösség osztotta fel a polgárok között. A városi jog legfontosabb eleme a városi polgár személyes szabadsága volt. Ha faluról egy jobbágy betelepült a városba, s ott egy évig és egy napig háborítatlanul élt, akkor már nem lehetett visszavinni arra a birtokra, ahonnan megszökött, hanem szabad polgárrá vált. „*Die Stadtluft macht frei*" – a város levegője szabaddá tesz, tartja a régi német szólásmondás.

A városokban az ország többi részétől eltérő tulajdonjog volt érvényben: a városi polgár szabadon rendelkezett ingó és ingatlan javaival. Minden polgárnak joga volt részt venni a városi népgyűlésen (ezt nevezték először parlamentnek, *parliamentum*nak), s ott elmondani a véleményét. Ahogy a városok nőttek, az ilyen teljes népgyűlések egyre ritkábbak lettek, és szűkebb testületek vitatták meg rendszeresen a város ügyeit, de még a 15. században, s olyan nagyvárosban is, mint Firenze, előfordult, hogy a nagyharang szavára minden felnőtt férfi polgár a városháza előtti térre sietett.

A hagyományos jog és a szokásjogon alapuló bíráskodás, mereven formalista eljárásaival, istenítéleteivel, jogi párbajaival, a falusi lakosságból toborzott bíráival, nem felelt meg a kereskedők és az iparűzők igényeinek. Nekik egy gyorsabban intézkedő bíróságra, objektívebb bizonyítási eljárásra volt szükségük, s olyan bírákra, akik maguk is jártasak az ítélkezésük alá eső személyek szakmájában, így az ügy ismeretében dönthetnek jogvitáikban. A 11. század elejére a gyakorlat során keletkezett jogszokások együtteséből kialakult egy kezdetleges kereskedelmi jog (*jus mercatorum*), egyfajta nemzetközi szokásjog, amelyet a kereskedők alkalmaztak egymás között ügyleteikben. A kereskedők maguk közül választottak döntőbírákat. Ez az alkalmi jogszolgáltatás idővel állandó és a közhatalom által elismert igazságszolgáltatássá vált. Nyugat-Európában a városok sorra elnyerték a bíráskodási önkormányzatot, s ezáltal megannyi, a területi szokásjogtól független kis törvénykezési szigetté váltak.

A bíráskodási önkormányzat elnyerését hamarosan követte a közigazgatási autonómia kivívása. A várost a polgárok által választott esküdtekből álló (*jurati*) tanács és magistratus irányította, élén a polgármesterrel (*major, maire*). Itáliában és Dél-Franciaországban római elnevezéseket használtak: a városi tanácsot *senatus*nak, a város vezetőit *consul*oknak nevezték, akik rendszerint többen voltak, s elég rövid időközönként váltották egymást. A városvezetésnek jogában állt a polgárokat a város szükségleteinek kielégítése – például városfal építése és fenntartása – érdekében megadóztatni. Szükség esetén a város védelmét is a polgároknak kellett ellátniuk, így – a parasztoktól eltérően – a polgárok viselhettek fegyvert. Fontos részei voltak a városi jogállásnak a különféle gazdasági jogok: vásártartási, árumegállító jog.

„*A középkori polgár* – írja Pirenne – *minőségileg különbözik mindazoktól, akik a városfalon kívül élnek. Amint valaki átlépi a kapukat, egy másik világba, pontosabban szólva egy másik jogterületre lép be. A polgárjog megszerzése a lovag-*

gá ütéssel vagy a papi tonzúrafeladással azonos következményeket von maga után, olyan értelemben, hogy sajátos jogi státust ad. A polgár, akárcsak a pap vagy a nemes, mentesül az általános jog hatálya alól, s azokhoz hasonlóan egy sajátos rendhez [status] *tartozik – ahhoz, amelyet később a »harmadik rend« kifejezéssel jelölnek."*

A középkori európai városok népessége a 11. századtól a 13. század végéig folyamatosan és gyors ütemben növekedett. Ezt jelzi az a tény is, hogy a legtöbb városban ismételten új és új falakat kellett építeni, hogy magukba foglalhassák a gyorsan növekvő külvárosokat. A legtöbb város terjeszkedése a 14. század elején megtorpant, s csak a 16. században indultak újra növekedésnek. Nyugat-Európában nem találunk olyan nagy népességű – nem egy esetben milliós – városokat, mint az egykori Római Birodalomban, Bizáncban vagy az arab birodalomban. Nyugat-Európára inkább a kisebb városok igen sűrű hálózata a jellemző. A 13–15. század között biztosan csak Párizs lakossága haladta meg a 100 ezer főt, s talán a 200 ezret is. Európa két leginkább urbanizált vidéke Flandria és Észak-Itália volt. Flandria két nagyvárosa, Brugge és Gent meghaladta az 50 ezres lakosságszámot (sőt, egyes becslések szerint a 14. század elején Brugge a 100 ezret is). Itáliában Bologna, Firenze, Genova, Milánó és Róma lakossága 50 és 100 ezer között ingadozott, a százezres lélekszámot a középkorban azonban valószínűleg csak Velence érte el. Meglehet, Délen Palermo és Nápoly időnként több lakossal bírt, ezek azonban nem voltak igazán európai típusú városok. Amint az Ibér-félsziget déli részének mór nagyvárosai, Córdoba, Granada és Sevilla sem, bár lakosságuk a mór uralom idején meghaladhatta a százezret. Németország legjelentősebb városainak (Köln, Augsburg, Nürnberg) lakossága 30-40 ezer között mozgott. Hasonló volt a helyzet Angliában is.

Polgárjoggal csak az rendelkezett, aki saját ingatlannal bírt a városban. Nagyobb városokban az ilyenek a lakosság kisebb részét alkották. A polgárjoggal nem rendelkezőknek nem volt beleszólásuk a város ügyeibe. A polgárság idővel társadalmilag és vagyonilag erősen differenciálódott. A város vezetése néhány tucat gazdag kereskedőcsalád, a *patrícius*ok birtokába került, minden vezető tisztséget ők töltöttek be, s ők voltak a tanács és a különféle önkormányzatok tagjai. A 13. század végére vagy a 14. század elejére sok városban a polgárság alsóbb rétegei kivívták, hogy képviselőik útján részt vehessenek a város vezetésében. Így került Flandria vagy Itália némely jelentős városában a céhek kezébe a város irányítása.

Jan de Vries számításai szerint 1500-ban Európában (a Németországtól és Ausztriától keletre fekvő országok nélkül) a lakosság 5,8%-a élt a 154 tízezernél népesebb városban. Németalföldön 18,5%, Itáliában 12,4% volt e városok lakóinak aránya, Franciaországban viszont csak 4,2%, Németországban 3,2%, Angliában 3,1%. Viszonylag magas volt az arány Spanyolországban: 6,1%. A városlakók fele a mediterrán országokban (Itália, Spanyolország, Portugália) élt. Paul Bairoch adatgyűjtése szerint 1300-ban Európa összes városában a lakosság 10,8%-a élt (Oroszország nélkül). Ez az arány 1400-ban 13,6%-ra emelkedett, 1500-ban viszont visszaesett 11,2%-ra. Szerinte 1300-ban a három leginkább urbanizált területen, Flandriában, Itáliában és Spanyolországban 21-22% volt a városi lakosság aránya, Franciaországban és Németországban 8-8%, Angliában 4,4%. Tízezernél nagyobb népességű város (Oroszország nélkül) összesen 256 volt, 5,5 millió lakossal. Ebből 50 és 100 ezer közötti lakossal 8 (Firenze, Sevilla, Nápoly, Córdoba, Köln, Gent, Palermo, Siena), 100 ezer vagy annál több lakossal 5 (Párizs, Granada, Velence, Genova, Milánó) rendelkezett.

2. *Kereskedelem és hitel*

A 11. században az arabok, majd a normannok és a magyarok támadásai következtében minimálisra zsugorodott kereskedelem látványos újjáéledésének lehetünk tanúi. Az újjáéledés először a Földközi-tengeren jelentkezett, majd a 12. században követte az Északi- és a Balti-tenger is. A 11. században Pisa és Genova sorra visszavették az araboktól a nagy szigeteket, s megszerezték a hegemóniát a Földközi-tenger nyugati medencéjében. A Mediterráneum keleti felében, a Levantén már előbb kezdett pozíciókat szerezni Velence. A keresztes hadjáratok újabb lendületet adtak az itáliai kikötővárosok hajózásának és kereskedelmének. A kibontakozó mezőgazdasági prosperitás Nyugat-Európában növelte a vásárlóerőt és a levantei luxuscikkek (fűszerek, selyem, brokát és egyéb drága kelmék, drágakövek stb.) iránti keresletet, a fejlődésnek induló európai ipar pedig lehetővé tette, hogy a hajók visszafelé is vigyenek árut, elsősorban gyapjúszövetet, lenvásznat, fémárukat. Sorra létesültek az itáliai városok kereskedelmi telepei, lerakatai, a *fondac*ok a szíriai, egyiptomi és kis-ázsiai partokon. Az itáliaiak – elsősorban a velenceiek – teljesen kezükbe kaparintották Bizánc kereskedelmének és gazdasági életének ellenőrzését és irányítását. Korán kialakultak a kereskedelmi vállalkozás társas formái is. A velencei *commenda*társaságok (Genovában *societas maris*) esetében egy vagy több befutott, de a kockázatos utazásra már nem szívesen vállalkozó kereskedő tőkét bocsátott egy vállalkozó szellemű fiatalabb rendelkezésére, aki aztán ténylegesen útnak indult keletre. A hasznot megosztották, általában háromnegyed részt kapott a helyben maradó tőkés, egynegyedet pedig az aktív partner. Ezáltal egy kezdő is tőkét gyűjthetett és idővel vállalkozóként beszállhatott az üzletbe. Gyakori volt, hogy egy hajóba többen fektettek tőkét, illetve egy-egy vállalkozó több hajóba fektetett, hogy ezáltal megosszák a kockázatot. A *commendát* később kiszorította a *vera società*, amely már igazi nagyvállalkozás volt, sok partnerrel, s ebből nőttek ki a 13–14. század nagy nemzetközi üzleteket és hitelezéseket lebonyolító kereskedő- és bankházai. Hasonlóan működtek a szárazföldi kereskedelmet bonyolító társaságok (*compagnia, societas terrae*).

Északon a skandinávok már a 9. századtól kiépítették a tengeri kereskedelmi útvonalakat s a kapcsolatokat a bizánci és arab Kelettel, Oroszországon kereszt-

tül. Róluk azonban sohasem lehetett biztosan tudni, hogy mikor érkeznek békés kereskedőkként, s mikor fegyveres rablókként. A 12. században azután a skandi-návoktól a német kereskedők vették át az északi kereskedelem irányítását. Visby, majd Lübeck lett a központ, s a 13–14. században kialakult a Hanza-városok szövetsége, amelyhez közel 200 város csatlakozott, s lerakatai, érdekeltségei Novgorodtól Stockholmon és Bergenen át Londonig és Bruggéig íveltek. A 11. századra már egyértelműen Brugge lett Északnyugat-Európa nagy forgalmi központja. Itt érintkezett egymással a két nagy európai „gazdaság-világ": a mediterráneumi és a balti–északi-tengeri. Az itáliai kereskedők Bruggébe szárazföldi úton mentek, a Rhône és a Saône völgyében. Ugyancsak jelentős forgalom bonyolódott Itáliából Észak felé az Alpok hágóin. Az itáliai kereskedők nemcsak az északi régió termékeiért (prémek, méz, viasz, borostyánkő stb.) mentek Flandriába, hanem az ott nagy tömegben gyártott nyers posztóért, amelyet azután odahaza – főleg Firenzében – finomítottak és színeztek, majd vittek a keleti piacokra.

Észak-Itália és Flandria között félúton, Champagne-ban alakult ki a 12. században a középkori Európa legjelentősebb vására. Champagne grófjai közbiztonságot teremtettek, speciális kereskedelmi bíróságokat állítottak és kereskedelmi kedvezményeket adtak, s ez odavonzotta a kereskedőket. A champagne-i vásárok az egész évet kitöltötték: az öt város mindegyikében kétszer volt vásár, amelyek hat-hat hétig tartottak. Ha egy vásár véget ért, a kereskedők átmentek a szomszédos városba, és ott folytatták. E vásárokon cserélt gazdát a flandriai posztó a levantei árukért. Az Európa különböző országaiból és városaiból való kereskedőknek fogadóik, áruraktáraik, sőt egész negyedeik voltak a városokban, s egy idő után állandó ügynökségek is kialakultak. Sőt, a champagne-i vásárok váltak Nyugat-Európa pénz- és hiteléletének a központjává. Itt alakultak ki a nagybani kereskedelemnek és a hitelezésnek azok a formái és technikái, amelyek egész Európában elterjedve évszázadokra meghatározták az üzleti tevékenységet. Itt alakult ki a váltó (*cambium*) és a folyószámlán történő átutalások (*giro*) rendszere. Mivel Európa minden valamirevaló kereskedője és üzletháza megjelent a vásáron, lehetővé vált a fizetések teljesítése tényleges pénzmozgás nélkül, hiszen a nagy súlyú aranypénzek szállítása mind szárazföldön, mind tengeren kockázatos volt.

A pénz körül egyébként igen nagy zűrzavar uralkodott, mert annyiféle pénz volt forgalomban, hogy abban csak a szakemberek, a pénzváltók tudtak eligazodni. A hitelezés területén kezdetben a zsidók játszottak fontos szerepet, de a 12. századtól kiszorították őket a lombardoknak nevezett itáliai bankárok. A legtöbb európai ország a Karoling-pénzrendszert, illetve annak valamilyen változatát használta, vagyis a fontot, a shillinget és a dénárt (*libra, solidus, denarius*), de a különböző líráknak és fontoknak az értéke lényegesen eltért egymástól. Csak a 13. század második felében jelent meg újra stabil, jó fizetőeszköz az európai pénzpiacon: a IX. Lajos által veretett tours-i garas, valamint a Firenze által 1252-ben kibocsátott aranyforint (*fiorino d' oro*). Más olasz városok is verettek aranypénzt, például Velence a dukátot vagy zecchinót. A távolsági kereskedelem mellett rendkívül elszaporodtak a helyi piacok és vásárok is, amelyek a helyi és a tartományi hatóságok szigorú ellenőrzése alatt bonyolították forgalmukat.

3. *A céhek és a tőkés ipari vállalkozások*

A középkori városban nemcsak a polgárok közössége, a *communa* volt horizontális érdekvédelmi szervezet; hanem többfajta kisebb hasonló szervezet is létrejött, részben területi (városnegyed, szomszédság), részben szakmai, részben vallási (*confraternitas*ok) alapon. A legtipikusabb városi szervezetek a kereskedők és az iparosok szakmai közösségei voltak. A kereskedők *gildéi* és *hanzái* már az első évezred végén elég nagy számban léteztek. Érthető, hogy a kereskedők szerveződtek először, hiszen az utazás sem szárazföldön, sem tengeren nem volt biztonságos, az ő foglalkozásuk többfajta kockázattal járt, tehát ők igényelték leginkább a *gilde* nyújtotta kölcsönös segítséget (közös utazás fegyveres csoportokban, betegek, özvegyek, árvák segélyezése, rakománybiztosítás).

A 11. század végén s a 12. században megjelentek a kézművesek testületei, amelyeket eleinte *fraternitas*nak vagy *caritas*nak neveztek, jelezve, hogy elsősorban jótékonysági és vallásos jellegű csoportosulásokról van szó, majd általánossá vált a céh elnevezés (latinul *officium, ministerium*, franciául *métiér*, németül *Zunft* vagy *Innung*, olaszul *arte*, angolul *craftgild*). A céhek alakulását a 12. században a városi hatóságok is ösztönözték, mert fontosnak tartották a városban piacra kerülő élelmiszerek, valamint egyéb iparcikkek minőségének, árának ellenőrzését és szabályozását. Erre pedig az iparűzők szakmánkénti szervezetei voltak a legalkalmasabbak.

A céhek azonban igyekeztek szabadulni a városi hatóság túlzott gyámkodásától, és a 13. századtól követelték az önigazgatás jogát, hogy tanácskozhassanak érdekeikről, saját pecsétjük és harangjuk legyen, sőt a városi kormányzatban – amely a gazdag kereskedők, a patríciusok kezében volt – is szavuk legyen. A legtöbb városban a 14. századra sikerült is elérniük, hogy maguk válasszák a dékánokat és az esküdteket, akik a céh ügyeit vezetik, sőt azt is, hogy politikai testületként ismerjék el őket, s részesedjenek a város vezetéséből.

Pirenne így határozza meg a középkori céhet: *„olyan testület, amely egy meghatározott mesterség kizárólagos gyakorlásának kiváltságát élvezi a hatóság által jóváhagyott szabályok szerint."* Az adott ipari szakmát tehát csak a céh tagjai űzhették. Ezzel megszabadultak a céhenkívüliek, a kontárok konkurenciájától. De nemcsak a külső konkurencia ellen védte a céh a kézművest, hanem saját szaktársai versenye ellen is. A céhszabályok teljesen egyenlő feltételeket teremtettek tagjaik számára, s igyekeztek megakadályozni, hogy a szakma valamely tagja meggazdagodhassék a többiek kárára. Ezért szigorúan előírták az alkalmazható technikai eljárásokat, rögzítették a munkaidőt, megszabták az árakat és béreket, valamint a műhelyekben a dolgozók és a szerszámok számát, s megtiltottak minden-

féle hírverést. Az önálló kezdeményezéseket, technikai újításokat azonban elfojtották, senki sem alkalmazhatott olyan eljárást, amely révén gyorsabban és olcsóbban termelhetett volna, mint a többiek.

De gondoskodtak a céhszabályok a fogyasztó védelméről is. A hamisítást, csalást, de még a szakmai hanyagságot is igen szigorúan büntették. A városi felügyelők bármikor beléphettek a kézműves műhelyébe, s ellenőrizhették munkáját. De a lakosságnak is lehetősége volt erre, mert úgy kellett dolgoznia az ablakban, szinte a kirakatban, hogy bárki figyelemmel kísérhesse munkáját.

A céhek önálló tagjai voltak a mesterek, ők a műhely, a szerszámok és a nyersanyag tulajdonosai, s ők rendelkeztek a gyártott termékek értékesítéséből származó bevétellel is. Minden műhely egyben bolt is volt, ahol a vásárló közvetlenül érintkezett a termelővel. A mester többnyire egy-két legénnyel dolgozott, aki már kitanulta a szakmát, de még nem érte el a mesteri ragot, hiszen a mesterek számát korlátozták, és szigorú feltételekhez kötötték az önállósulást. Az inasok a mester irányításával tanulták a szakmát, meghatározott ideig (általában 7 évig) s a szülő és a mester között létrejött megállapodás – sok esetben írott szerződés – által meghatározott feltételek között. A tanulásnak szerves része volt a vándorlás, azaz más városok hasonló céhei körében történő tapasztalatszerzés. A szakma sikeres elsajátítását „remekmű" elkészítésével kellett bizonyítani.

A céhes mesterek a helyi piacra – azaz a városban és a közvetlen környéken élő fogyasztók szükségleteinek kielégítésére – termeltek. A középkori Európa egyes vidékein azonban viszonylag korán kialakultak olyan ipari központok, amelyek távoli piacokra, exportra dolgoztak. Ilyen exportiparág volt elsősorban a textilipar: a flandriai posztógyártás, Itáliában a luccai selyemipar. A flandriai posztóipar angol gyapjút dolgozott fel. A nyers posztót azután nagyrészt Itáliában (Firenzében) finomították, színezték, s itáliai kereskedők exportálták az akkor ismert világ minden tájára, így a Közel-Keletre vagy a novgorodi vásárokra is. Az itáliai kereskedők a 12–13. században a híres champagne-i vásárokon vásárolták meg a posztót a flandriai kereskedőktől, a 14–15. században viszont a nagy itáliai kereskedőházak megbízottai (*factores*) már megtelepültek a flandriai városokban, elsősorban Brüggében, s kezükbe vették a posztókereskedelem irányítását.

Az exportiparok nem céhes alapon szerveződtek, s itt figyelhetjük meg az ipari termelés tőkés szervezetének kialakulását. A posztókészítés összetett folyamat volt, amelynek során a nyersanyag több szakmunkás kezén ment át. Az egész folyamatot a nagykereskedő szervezte meg: ő importálta a nyers gyapjút Angliából, ő adta ki a nyersanyagot, majd a félkész terméket az egyes kézműveseknek, akik a készterméket neki adták át, s ő értékesítette azt. Az exportiparokban tehát már különválik a tőke és a munka. A mester, bár saját műhelye van, s a szerszámokkal is ő rendelkezik, már lényegében a vállalkozó, a nagykereskedő alkalmazottja. Ezt a rendszert nevezik „kihelyezéses" vagy „kiadási" rendszernek, mivel a vállalkozó kiadja a nyersanyagot vagy a félkész terméket feldolgozásra az egyes mestereknek, de nevezik tőkés háziiparnak is, mivel a mester saját házában, saját műhelyében dolgozik, ám a tőkés vállalkozó, a nagykereskedő megbízásából. Az exportiparok méreteire jellemző, hogy Gentben a 14. század közepén több mint 4000 takács és jóval több mint 1200 ványoló dolgozott. A firenzei textiliparban a munkások száma ennek is többszöröse volt.

A textilipar után az építőiparban találkozunk nagyszabású, sokféle szakmunkást foglalkoztató vállalkozásokkal. Egy-egy nagy katedrális építkezésén 2-300 fős csapat is dolgozott: kőfaragók, ácsok, üveg és fémművesek, festők, nem beszélve a segédmunkásokról.

IV. ÁTALAKULÓ TÁRSADALOM

1. *A három ordo és a lovagok*

A 11. század elején két francia főpap, Adalbero laoni és Gererd cambrai-i püspök fejtette ki azt a társadalomszemléletet, amely a következő évszázadokban általánossá vált, elsősorban a klérus és a nemesség körében. Eszerint az emberiség kezdettől fogva három rendre, *ordó*ra oszlik, aszerint, hogy kinek mi a feladata. Vannak, akik imádkoznak (*oratores*), vannak, akik harcolnak (*pugnatores*), s vannak, akik dolgoznak (*laboratores, agricultores*). Ez a világ Isten által alkotott rendje. Indoklásul hivatkoznak Nagy Szent Gergely pápára, aki kifejtette, hogy a teremtésben nincs egyenlőség, mert a földi viszonyok tükörképei az égi viszonyoknak, s ott is hierarchia van az angyalok között, nem egyenlőek hatalomban (*potestas*), hanem az angyalok alá vannak rendelve a főangyaloknak. Az *ordo* tehát a világ Isten által megszabott rendje, amelyben mindenkinek megvan a helye, megvan a maga feladata, funkciója (*officium, servitium*).

Az imádkozás az egyházi rend (*ordo clericalis, ordo clericorum*) feladata. Ez már Nagy Konstantin kiváltságai révén elkülönült a laikusok rendjétől, s e rendi különállása csak erősödött az idők folyamán, különösen a 11. században, a gregorián reform idején. Saját bíróságokkal rendelkeztek, világi bíróság nem ítélkezhetett felettük, mentesek voltak a közterhektől, s még öltözékükben is elkülönültek. Rendi öntudatuk éppen ekkoriban erősödött meg, minden szempontból magasabb rendűnek tartották magukat a laikusoknál. A harcolók rendje is kialakult már a 11. századra: a lovagság. A dolgozók rendjét pedig a földművelők alkották, de éppen a 10. század végén tűntek fel a forrásokban másféle dolgozók is: a *burgus*ok lakói (*burgenses*), a majdani városi polgárok, akik kereskedők és kézművesek voltak. A társadalom statisztikai eloszlása a három rend között is egyértelmű: 95%-ot tett ki a dolgozók rendje, s mintegy 5%-ot a másik kettő, de az utóbbiak kezében volt a hatalom, a *potestas*.

A harcolók rendje akkor kezdett kialakulni, midőn Martel Károly, majd Kis Pippin és Nagy Károly megteremtették a hivatásos nehézlovas katonát, a lovagot,

akit a források a 10. században már egyöntetűen *miles*nek neveznek, bár használatos emellett a *caballarius* elnevezés is. Nyugat-Európában a 8. századtól kezdve lassan elvált egymástól a termelőmunka és a katonáskodás (miközben Bizáncban a hadsereg a *sztratióták*on, a parasztkatonákon alapult). Ez a munkamegosztás kétségtelen előnyökkel járt: mindkét fél a saját hivatására fordíthatta teljes munkaidejét. A lovagnak egyetlen feladata volt, hogy jó katona legyen, s ennek fejében eltartották a parasztjai. Mert minden lovag legalább 12 *mansus*nyi birtokot kapott. A paraszt katonakötelezettsége lassan feledésbe merült, s minden idejét birtokára fordíthatta. Az eredmény nem maradt el: egyfelől a hivatásos lovagsereg győzelme az arabok és magyarok felett, másfelől a mezőgazdasági forradalom.

A lovag nemcsak katona, hanem földesúr is volt, bár maga nem művelte a földjét, nem gazdálkodott. De a jövedelemre szüksége volt, mert lovagnak lenni nem számított olcsó mulatságnak. Az a speciális, nagy testű, erős ló (*dexterius*), amely képes egy páncélos lovast harcba vinni, lényegesen drágább volt, mint egy közönséges ló, s legalább kettő kellett belőle, hogy tartalék is legyen. A 11. századi Franciaországban egy ilyen ló 25-30 solidusba került (egy ökör 6-10 solidusba), a páncélozott öltözék még többe: 100 solidusba. Minimum egy 150 hektáros birtok jövedelme kellett ahhoz, hogy valaki lovagként felszerelje magát. A lovagok nem voltak sokan. Egy közepes grófság, amelynek területén 200-250 falu feküdt, 150-200 lovagot állított ki. Voltak köztük gazdagok, nagyurak (milites maiores), de szegényebbek is (*milites minores*).

Lovagnak lenni szakma (*officium*) volt, készülni kellett rá. A leendő lovag 6-7 éves korában bekerült egy nagyúr, rendszerint apja hűbérura udvarába, s apródként kezdte tanulni a szakmát. Később fegyverhordozó, pajzshordozó lett, s harcba is elkísérhette urát. 18-20 éves korban került sor a lovaggá avatásra. Ez eleinte teljesen profán ceremónia volt: lényeges eleme a fegyverek átadása, a karddal való felövezés, ehhez járult a váll- és nyakérintés. Az egyház a 12. századra ezt beiktatta egy vallási szertartásba, amelyre nagy ünnepek előtt került sor. A jelölt meggyónt, majd megfürdött, s az éjszakát a kápolnában töltötte, virrasztással és imádsággal. Másnap a szentmisén megáldozott, majd a mise után került sor a fegyverek átadására. Ezután az avatást végző lovag karddal a vállára és a nyakára ütött, felöltöztették lovagi díszbe, majd esküt tett. A nyakérintés, amely eredetileg kézzel történt, valószínűleg egyfajta érintési mágia maradványa volt, az avató ezzel adta át erejét, vitézségét, lovagi erényeit. Ha az illető méltatlanná vált a lovagi névre, akkor hasonló szertartással történt a megfosztás is.

Ramón Llul (1235–1315), a jeles katalán lovag-író *A lovagi rendről* írt könyvében (*Libre del orde de cavayleria*) így sorolja fel a lovag 10 kötelességét: az egyház tanainak megtartása; az egyház védelme; a gyöngék és elesettek védelmezése; a szülőhaza szeretete; nem hátrálhat meg az ellenség elől; szüntelenül harcol a hitetlenek ellen; eleget tesz hűbéri kötelezettségeinek; adott szavát megtartja; a rászorulókkal szemben irgalmas, bőkezű, jószívű; a jog és a jóság bajnokaként harcol az igazságtalanság és a rossz ellen.

Az egyház tehát igyekezett megszelídíteni és a keresztény társadalom szolgálatába állítani ezeket a kemény, erőszakos férfiakat. Az új, keresztény lovagi eszményre nevelés mellett a monogám és felbonthatatlan keresztény házasság igájába is igyekezett őket betörni. Egyik sem volt könnyű dolog, de a 12. században már számottevő változások figyelhetők meg a lovagi életformában és mentalitásban. A legfőbb lovagi erény immár nem az erőfitogtatás, hanem az udvariasság (*courtoisie*), amely egy egész jól kidolgozott magatartáskódexet jelent. A lovagok megtanultak írni-olvasni, s a fejedelmi udvarokban saját költeményeiket dalolták szívük hölgyének, azaz a hűbérúr feleségének, s közben – ha éppen arra jártak – odahaza is ritkábban verték feleségüket, mint korábban. Megszületett a nőkultusz, a lovagi szerelem, a lovagi költészet, s ez utóbbi már nem latinul, hanem édes hazai – provanszál, francia vagy német – nyelven. A fegyverzet is átalakult: a lovagi tornákon hosszú nyelű lándzsával ütötték ki a nyeregből a tetőtől talpig összefüggő páncélba öltözött ellenfelet. Ha igazi háború éppen nem volt, akkor vadászatokon és lovagi tornákon edzették magukat. De egyre több gondot okozott a hűbérbirtok is, amelynek jövedelmei nem álltak arányban a megnövekedett igényekkel.

A lovag addig is nemesnek számított, de a 12. századig nem volt semmi formális kritériuma annak, hogy ki a nemes. A nemesség életforma és mentalitás volt, nem jogi kategória. A nemesi titulust nem örökölni kellett, hanem kiérdemelni. Ekkor – Marc Bloch kifejezésével élve – ez a „ténybeli nemesség" (*noblesse de fait*) átalakult „jogi nemességgé" (*noblesse de droit*), s bezárkózott öröklött kiváltságai sáncai mögé. Kialakult a gyakorlat, s nem egy fejedelem ki is mondta, hogy lovag csak az lehet, akinek az apja is lovag volt. IX. Lajos óta a nemesítés kizárólag a király joga. A német *Heerschbhild*-rendszer is lezárult, miután a *ministeriális*ok még éppen el tudtak helyezkedni a hierarchia alsó szintjein. Mint sok minden másban, Anglia ebben is kivétel: ott egy bizonyos jövedelmi szint felett mindenki automatikusan lovagnak számított. A kiskaput előbb-utóbb Franciaországban is megtalálták: Szép Fülöpnek semmi pénz nem volt elég, s 1302-ben a nemesítést is áruba bocsátotta.

2. *A középkori közösségek*

Az európai középkor folyamán lényegében a társadalomszerveződés két alapmodelljével találkozunk: a vertikális és a horizontális irányú szerveződéssel. A kora középkorra a vertikális irányú társadalomszerveződés volt jellemző, azaz függőségi viszonyok szerint rendeződött a társadalom. A római, majd a frank állam felbomlása, a népvándorlás ismételt hullámai általános létbizonytalanságot eredményeztek. Ilyen viszonyok között az emberek egy hatalmasabb személy védelmét

keresték. Ezt a védelmet, a nagyúr által nyújtott viszonylagos biztonságot meg kellett fizetni: különféle anyagi vagy személyes szolgáltatásokkal, szükség esetén akár a személyes szabadság feladásával. Ilyen vertikális, függőségi kapcsolat volt a földesúr és a függő parasztok közötti viszony a nagybirtok keretében, s ilyen volt a magasabb társadalmi körökben, a szabad emberek között a hűbériség. Érdekes, hogy a középkori nyelvhasználat a függőségi kapcsolatban felül lévő, erősebb felet mindkét esetben *senior*nak (idősebb) vagy *dominus*nak (úr) nevezte, a másik félre pedig gyakran a *homo* (ember) elnevezést alkalmazta, mert a hűbéres és a jobbágy egyaránt az úr „embere" volt, akinek az úr védelmet, anyagi létalapot nyújtott, s akitől cserébe szolgálatot kapott.

Lényeges és jellegzetes eleme volt az európai társadalomszervezésnek – a jeles magyar medievista, Szűcs Jenő szavaival – *„az alárendeltségben is megőrzött emberi méltóság"*, ami annyit jelentett, hogy az alárendelt nem volt az úr kényére-kedvére kiszolgáltatva, kapcsolatukat a szokás szabályozta, s megvoltak a szerződésszerűség és kölcsönösség bizonyos elemei. Szűcs Jenő a *„társadalom és állam szétválasztását"* tekintette a Nyugat egyik legfontosabb eredeti karaktervonásának, a *„nyugati értelmű társadalomfejlődés"* egyik gyökerének. Az első ezredforduló előtt végbement politikai dezintegráció, a politikai alakulatok szétfoszlása eredményezte ezt, aminek következtében a nyugat-európai társadalom fölül szinte eltűnt az állam mint társadalomszervező tényező. Míg más civilizációkban az állam formálta a maga képére és igényei szerint a társadalmat, Európában fordítva történt: a társadalom formálta a maga képére az államot. A magára hagyott társadalom megszervezte önmagát, a középkor a társadalmi önszerveződés aranykora.

A 12–13. századtól kezdve nemcsak a nagybirtok alakult át, hanem a hűbériség is alaposan megváltozott. Ez azt jelenti, hogy a vertikális struktúrák, a függőségi viszonyok, ha fenn is maradtak, fokozatosan elveszítették korábban szinte kizárólagos, a társadalom szervezetét alapvetően meghatározó jellegüket. Már az első évezred végén jelentkeztek az új szerveződési formák. A vertikális szerveződés mellett kialakult és egyre fontosabb szerepet játszott a társadalom horizontális szerveződése. Ez annyit jelent, hogy a társadalmi hierarchia azonos szintjén álló, azonos pozíciójú, azonos helyzetű és érdekű, de egymással vérrokonságban nem álló emberek szerveződnek önkéntesen különböző célok elérésére csoportokká, közösségekké. Modern szóval érdekvédelmi szervezeteknek is nevezhetjük ezeket, de talán helyesebb a korabeli kifejezések valamelyikét használni. A társadalmi kapcsolatrendszer rendező elvévé a függés és az uralom helyett az önkéntes társulás, a szerződéses viszony vált.

A forrásokban legkorábban *ghildonia, gilde* névvel jelölték ezeket a szövetségeket, majd általánossá váltak az olyan elnevezések, mint az *universitas, communitas, communio, fraternitas, corpus, corporatio, societas, conjurati, juramentum.* Az utóbbi két elnevezés arra utal, hogy ezek a társulások „esküszövetségek", vagyis tagjaik esküvel fogadják meg, hogy a közös cél érdekében közösen fognak eljárni, s a közösség szabályait betartják.

Ilyen közösségek, testületek lokális, területi alapon jöhettek létre, mint az egy településen vagy adott – rendszerint szűkebb – területen élők közösségei, vagy szakmai alapon, az azonos foglalkozásúak, valamilyen azonos tevékenységet folytatók, azonos feladat elvégzésére vállalkozók szövetségeiként. A lokális közösségek közül a legáltalánosabb és legjellegzetesebb a faluközösség és a városi *communa*, de a nagyobb városokban negyedenként, utcánként is létrejöttek szomszédsági közösségek. Idővel aztán szélesebb területekre is kiterjedt az ilyen szerveződés: a 12. században létrejött a lombard városok szövetsége, kialakultak a német városszövetségek, a spanyol *hermandad*ok, a svájci *Eidgenossenschaft* és számos regionális szövetség. A század végén már megjelent s a következő században egész Európában elterjedt az „ország közössége" (*communitas Regni*) fogalom. Sajátos területi alapú szerveződés volt egyes – rendszerint telepített – etnikai csoportok közössége, például Erdélyben az *Universitas Saxonum.* A szakmai szerveződések közül a leggyakoribbak a kereskedők *gildéi* és *hanzái*, a kézművesek céhei vagy „a tanárok és diákok egyeteme". Ez utóbbi végül is máig hatóan kisajátította a maga számára az *universitas* kifejezést, amely pedig a középkorban mindenféle ilyen horizontális érdekvédelmi szerveződést jelölt, többek között a céheket is.

Létrejöttek ilyen szervezetek valamiféle konkrétabb, szűkebb cél elérésére: például a közbiztonság fenntartására falvakban, városokban, rablók megfékezésére, egy folyó mentén vagy völgyben fekvő falvak összefogtak a folyó szabályozására, s a 14–15. században igen elszaporodtak a különféle vallási célú közösségek, a *confraternitas*ok.

Nagyszámúak és sokfélék voltak tehát az ilyen típusú közösségek, s a 12–13. században már sűrűn behálózták egész Európát. Már a 8. század végén feltűnnek a forrásokban az első *gildék*, s azután a 10. században tömegessé válik említésük. A legkorábbi, jól szervezett ilyen társulások a kereskedők gildéi és hanzái. A 10. század második felében Észak-Itáliában megjelentek a városi communák is.

A 12–13. században végül jogászok és teológusok kidolgozták e közösségek elméletét, az ún. korporációs tant vagy *communitas*elméletet. Ehhez felhasználták az akkor újjáéledő római jog nyújtotta elemeket is. A sokat emlegetett kiinduló alapelv, amely megadta a létjogosultságát az ilyen szerveződésnek, így hangzik: az olyan ügyeket, amelyek mindenkit érintenek, mindenki részvételével és jóváhagyásával kell intézni. (*„Quod omnes tangit, ab omnibus comprobari debet."*) Tehát a közösség minden tagjának joga volt személyesen vagy választott képviselői útján véleményt nyilvánítani. Ilyen közösségek a felsőbbség engedélye nélkül (*sine licentia superioris*) is létrejöhettek, mégis fontos volt megszerezni a hatalom jóváhagyását, ami általában a közösség „szabadságait", azaz jogait és kiváltságait meghatározó és megerősítő ünnepélyes oklevélben (*charta*) történt.

Az *universitas* az állam mintájára (*ad exemplum reipublicae*) rendelkezhetett közös vagyonnal, közös pénztárral, lehetett saját pecsétje, s fontos volt, hogy legyen közös jogi képviselője (*actor, syndicus*). Tehát az *universitas* vagy *commu-*

nitas jogi személy. Bár a közösségek jogai, „szabadságai" sokfélék lehettek – a középkorban nem létezett általános „szabadság", csak „szabadságok" voltak – bizonyos alapjogok minden ilyen közösséget megillettek: megválaszthatta vezetőit, bíráit, belső működésének szabályozására jogszabályokat, statútumokat hozhatott. Aquinói Szent Tamás úgy határozta meg a *communitast*, hogy *„szabad sokaság, amely törvényt alkothat a maga számára"*. Tehát az ilyen közösségek belső autonómiával bírtak, bármilyen volt is egyébként a viszonyuk a hatalomhoz. S itt meg kell mondanunk, hogy a hatalom nemigen kedvelte alattvalóinak ilyen önkéntes érdekvédelmi társulásait, amelyek tőle függetlenül jöttek létre, s amelyek felett nem gyakorolhatott megfelelő ellenőrzést. Ezért az uralkodók Nagy Károlytól Szép Fülöpig ismételten tiltották *gildék*, *conjuratiók*, *fraternitasok*, *societasok* alakulását, de – az ilyen szerveződések tömegéből következtethetően – nem sok sikerrel.

A *gildéknek* és hasonló szövetségeknek voltak közös ünnepeik. A legkorábbi források egy valószínűleg pogány eredetű rituális ivászatot (*libatio*) emlegetnek, amely aztán jól beleilleszkedett a keresztény környezetbe is. Igen gyakoriak voltak a már valódi keresztény kultuszok: misemondatás az elhunyt tagokért, körmeneteken való részvétel. A középkor vége felé az egyes céhek, *confraternitasok* saját oltárokkal rendelkeztek, s oltáros papjaik naponta mondták az esetleg már évtizedek óta felhalmozódott fogadalmi miséket. Igen fontosak voltak e közösségek szociális és karitatív feladatai: beteg tagjaik ápolása, az özvegyek és árvák segélyezése stb. Tulajdonképpen önsegélyző egyleteknek, társadalombiztosítási pénztáraknak is tekinthetők, mert a tagok rendszeres összegeket fizettek ilyen célokra. A kereskedő*gildék* pedig az első biztosítóintézetek, mert a tagok befizetéseiből pótolták a hajótörés vagy rablás miatt bekövetkezett veszteséget. Az igen gyakori békeszövetségek a közrend, közbiztonság, köznyugalom fenntartásához járultak hozzá.

A politikában is érvényesültek azok az elvek, amelyek alapján ezek a társadalmi közösségek szerveződtek. A nagyobb, átfogóbb politikai keretek a szabadság kis autonóm köreire épültek, azokat integrálták. Ebben a politikai struktúrában az egyén nemcsak egy felsőbb hatalom alattvalója, hanem valamely autonóm közösség teljes jogú tagja, polgára is volt. Végül az egész országot is ilyen közösségnek fogták fel, *communitas regni*nek, ahol szintén érvényes a *„quod omnes tangit..."* elve. Az ország közösségének is joga volt beleszólni az ország ügyeibe – képviselői útján. A középkor végén a rendiség intézményei ezeket az elveket ültették át a politikai gyakorlatba. Az önszerveződő társadalom formálta a maga képére az államot. Ez a középkori nyugat-európai társadalmi-politikai fejlődés egyik „eredeti jellegzetessége".

V. FRANCIAORSZÁG

1. A Nyugati Frank Királyság

A verduni szerződésben végrehajtott osztozkodás után a Nyugati Frank Királyságban (*Francia Occidentalis*) kezdetét vette az a folyamat, amelyet a francia történészek „az állam privatizációjának" neveznek. A királyi hatalom felségjogainak gyakorlása fokozatosan átment a magukat önállósító főtisztviselők, nagyhűbéresek kezébe. Az első nyugati frank király, II. (Kopasz) Károly (843–77) még uralkodása első éveiben kénytelen volt elismeri a Breton őrgrófság és Aquitánia tényleges önállóságát. A központi hatalom gyengüléséhez a Karolingok szüntelen családi háborúi mellett nagymértékben hozzájárultak a fiatal királyságra minden irányból rázúduló külső támadások is. A dánok, vagy ahogy a korabeli források nevezték őket, a normannok (latin *nordmannus, nortmannus* = északi ember) a 840-es évektől rendszeresen megjelentek a francia partokon, kirabolták a part menti városokat, kolostorokat, majd a folyókon felhajózva a szárazföld belsejében lévő településeket is. Gyakran télre sem tértek haza, hanem frank földön letáboroztak. A korabeli források egy-egy normann támadás alkalmával több tucat hajóról írnak, Párizs ellen 845-ben 120 hajó vonult, egy-egy hajóban 30-40 harcossal. A fél évszázadon keresztül szinte évenként megismétlődő normann támadások egyetlen folyó menti várost sem kíméltek. Délen, Provence partjain az araboknak voltak hídfőállásaik, ahonnan rendszeresen indítottak rablóportyákat a környékre. S mire a 10. század elejére a normann nyomás alábbhagyott, megjelentek kelet felől a magyarok, akik 911 és 954 között legalább fél tucatszor végigszáguldottak Gallián is. Mindhárom támadó főleg a kolostorok és egyházak kincseit rabolta s rabszolgákat szedett.

A frank királyi évkönyvek 9. századi folytatásában, az *Annales Bertiniani*ban évente találunk híradásokat a normannok és a mórok rablóhadjáratairól: „842. *Mór kalózok a Rhône folyón Arles-ig jutottak, útközben mindent elpusztítottak, majd megrakott hajóikkal büntetlenül hazatértek.* 843. *Normann kalózok megtámadták Nantes városát, és miután a püspököt és sok papot és mindkét nembéli világit megölve a várost kirabolták, Aquitánia alsó vidékei felé indultak, hogy azt is elpusztítsák. Végül egy bizonyos szigetre jutottak, ott házakat építettek és télre állandó szállásra letelepedtek.* 845. *A normannok március hónapban 120 hajóval, mindkét parton mindent elpusztítva, feljöttek a Szajnán egészen Párizsig, anélkül, hogy bármiféle ellenállásra találtak volna. Károly fel akarta velük venni a harcot, de mivel látta, hogy nem győzhetik le őket, egyezséget kötött velük és 7000 font ezüstöt adott nekik, hogy ne menjenek tovább és vonuljanak vissza."*

A frankok – de ekkor már joggal nevezhetjük őket franciáknak – eleinte nem tudtak komoly ellenállást tanúsítani, mert nehézfegyverzetű lovagseregük tehetetlen volt mind a rendkívül gyors arab és magyar könnyűlovassággal, mind a vikingek és mórok hajóival szemben. A gyengülő és nehezen, lassan reagáló központi

hatalom teljesen tehetetlennek bizonyult, csak a kisebb területi egységek urai tudták hatékonyan megszervezni a védekezést. A legjobb védelmet a megerősített falak és a várak nyújtották. A 9–10. században százával épültek Nyugat-Európában a várak, s ekkoriban vették körül új, erősebb falakkal a városokat. Egy-egy gróf vagy földesúr vára menedéket nyújtott nemcsak saját famíliájának, hanem szükség esetén a környék parasztjainak is.

Kopasz Károly csak birtokadományokkal tudta biztosítani hívei hűségét. Uralkodása alatt négyszer annyi birtokot adományozott el, mint nagyapja. Különösen érzékenyen érintette a királyi hatalom gazdasági alapjait a nagy királyi apátságok elidegenítése. A királyi birtokállomány a töredékére olvadt, a nagyhűbéresek viszont óriási birtokokra tettek szert. A hivatalviseléshez vagy szolgálathoz kötött birtokok kezdtek örökölhetővé válni, a hatalmukat egykor a király nevében gyakorló grófok, algrófok, *missus*ok kezdtek önállósulni s hivatali területüket családi birtoknak tekinteni. A király egyre több magánbirtoknak is *immunitas*t adományozott. Kopasz Károly már uralkodása kezdetén megállapodást (*foedus concordiae salubris* = üdvös egyetértés szövetsége) kötött országa egyházi és világi előkelőivel (coulaines-i szerződés), s kötelezte magát arra, hogy hatalmát velük együtt gyakorolja. A király hatalmának korlátozottságát ismerte el, midőn a 864. évi *Edictum Pistensé*ben kinyilvánította, hogy a törvényt a nép egyetértése és a király rendelkezése alkotja (*lex consensu populi et constitutione regis fit*). Népen (*populus*) itt a birodalom egyházi és világi előkelői értendők, az ő hozzájárulásuk, beleegyezésük (*consensus*) teszi törvénnyé a király rendeletét. Az uralkodó fontos további lépést tett ezen az úton 877-ben, amikor, immár császárként, Itáliába indult: hogy főhűbéreseinek és az ország nagyjainak (*primores regni*) hűségét és támogatását biztosítsa, a quierzy-sur-oise-i palotában kiadott *capitularé*ban megígérte, hogy csak vazallusai, azaz az egyházi és világi előkelők egyetértésével és tanácsával fog kormányozni, továbbá engedélyezte a grófi tisztségek, valamint a hűbérek öröklését, s megparancsolta, hogy a grófok, püspökök és apátok is engedélyezzék ugyanezt a saját hűbéreseiknek. Úgy tűnik, a rendelet csak a már meglévő gyakorlatot hagyta jóvá. Károly még abban az évben meghalt, s fia, II. (Hebegő) Lajos (877–79) koronázásakor a főhűbéresek *homagium*ot tettek az új királynak, aki beiktatta őket hűbérbirtokaikba és tisztségeikbe. Ezzel a közhatalom és a hűbériség teljesen egybefonódott. A quierzyi *capitulare* engedményei csak azoknak szóltak, akik Károlyt elkísérték az itáliai hadjáratra, a folyamatot azonban már nem lehetett visszafordítani, s a 10. században általánossá vált a hűbérbirtokok és a különböző hercegi, grófi, őrgrófi, algrófi címek, tisztségek és a velük járó birtokok örökölhetősége. A 9. század végén mintegy 29-re rúgott azoknak a báróságoknak a száma, amelyek többé-kevésbé különálló államterületet alkottak, és ez a szám a következő század végére megkétszereződött.

A Karoling-családnak ekkoriban nem voltak uralkodásra alkalmas tagjai, ezért a nyugati frank előkelők 888-ban Odót (franciául Eudes), Párizs grófját választották királlyá. Odo Erős Róbertnek (866), Anjou és Blois grófjának volt a fia, s

tekintélyét annak köszönhette, hogy sikereket ért el a normannokkal szemben. A család Párizs környékén, a mai Île-de-France területén épített ki szinte önálló hercegi hatalmat (akkoriban ezt a vidéket nevezték *Franciá*nak). Odo halála (898) után ismét visszatértek a Karolingok, s a 10. században a két család tagjai egymást váltották a trónon, míg végül 987-ben I. (Capet) Hugó (987–96) királlyá választásával végleg a Robertidák birtokába került a trón. A családot, amelyben 987 és 1328 között apáról fiúra szállt a francia királyság, később Hugo melléknevе nyomán Capet-nek nevezték. (Csak jóval Hugo halála után tűnik fel a forrásokban a Capet név, amelyet a rövid köpenyt jelentő *cappa* szóból származtatnak.) A 11. század elején – egy évszázaddal a keleti ág kihalása után – egyenes ágon kihalt a Karoling-család nyugati ága is.

Capet Hugo megválasztása alkalmával az ország nagyjai – akik ténylegesen csak Francia, Normandia, valamint Burgundia előkelői és egyházfői voltak – tudatosan az alkalmasság (*idoneitas*) elvét szegezték szembe a Karolingok örökösödési jogával. *„A trónt nem lehet örökségként megszerezni* – mondotta Adalberon reimsi érsek –, *csak azt emelhetjük fel oda, aki kitűnik nemcsak a test nemességével, hanem szellemének bölcsességével is."* A francia királyokat elvben választották, de minden Capet-uralkodó még életében megkoronáztatta a fiát, s olyan szerencsések voltak, hogy mindőjüknek volt fia, s mindegyikük abban a korban szokatlanul hosszú ideig uralkodott. (996 és 1270 között 8 Capet ült a francia trónon, átlagos uralkodási idejük 34 év. Ugyanezen idő alatt Magyarországon az Árpád-háznak 19 királya volt, átlagos uralkodási idejük 14 év.) Fontos új fejlemény, hogy a trónöröklés ekkor már az elsőszülöttség elve alapján történt, s nem került sor az ország felosztására az elhunyt uralkodó fiai között, mint a Merovingok és a Karolingok idején.

2. *Az állam „privatizációja"*

A Capet-dinasztia első királyai alatt folytatódott a 9. században megindult folyamat: a feudális területi széttagolódás. A királyi hatalom minimálisra zsugorodott, a közhatalom valamennyi ágának birtoklása, funkcióinak gyakorlása felaprózódott a területi fejedelmek között. Az ország ténylegesen önálló területi egységek laza halmazává alakul át, amelyet csak a hűbéri kötelékek tartottak össze.

A területi szétaprózódás három szakaszban ment végbe. Először a több grófságot felölelő nagyobb területi egységek – a *regnum*ok és *ducatus*ok – önállósultak, főleg a birodalom perifériáin. Ezek többnyire sajátos etnikai jelleggel, önálló történeti múlttal bírtak. Ilyenek voltak: Flandria, Burgundia, Provence, Bretagne, Aquitánia, amelyből később kivált a gascogne-i hercegség, a toulouse-i grófság és Auvergne. Itt mindenütt örökletes grófi, illetve hercegi dinasztiák alakultak ki már a 9. században, sőt, uraik közül többen a királyi címet is felvették. A 10. század elején a normannok több csoportja is megkeresztelkedett és letelepült francia

területen. Rollo normann vezér 911-ben a francia király hűbérese lett, s hercegséget kapott (Normandia). A második szakaszban ment végbe az egyes grófságok önállósulása a 10. század második felében és a 11. század elején. Végül a 11. században a grófságok is kisebb területi egységekre bomlottak. A Burgundiai hercegség területén lévő mâconi grófságban a gróf 980 körül már teljes egészében rendelkezett a *bannummal*. Várakat építtetett, s ezeket helyetteseire (*vicarius*) és egyes nagybirtokosokra bízta. Ezek a várurak (*castellanus*) fokozatosan kisajátították s örökletessé tették a *bannum*ot a maguk körzetében. Hasonlóképpen járt el néhány kolostor is a saját birtokán, s 1000 után a grófság 9 kisebb önálló közigazgatási-bíráskodási egységre bomlott. Ezek urai mind a gróf hűbéresei voltak, a gróf a herceg vazallusa, a herceg pedig a királyé, azaz koronavazallus.

A felaprózódási folyamat a 11. században vált teljessé: ekkor a legtöbb földesuraság, váruraság, grófság, püspökség, sőt apátság is teljesen autonóm politikai egység volt, amely a királyi hatalom (*bannum*) valamennyi elemét kisajátította s a maga területén önállóan gyakorolta: a közigazgatást, a bíráskodást, a katonai parancsnokságot, a pénzverést, a vámszedést, vagyis az összes ún. *regale*-jogot. A nagyobb területi egységek fejei közül csak a normandiai herceg őrizte meg hatalmát a hercegség egész területe felett, csak itt élt tovább viszonylag erős hercegi hatalom.

A király tényleges hatalma csak saját családi birtokára, hercegségére korlátozódott, amely Orléans és Párizs környékén szétszórva fekvő birtoktestekből állt. A királyi birtok területe mintegy 15 ezer km^2 volt, s az ország területének 10%-át sem tette ki. Csak itt függtek közvetlenül a királytól a várurak, itt voltak kisebb vazallusai, itt rendelkezett bíráskodási jogokkal, s itt terjedt ki földesúri hatalma a parasztokra is. Az uralma alatt álló terület nagyságát, katonai erejét tekintve a király csak közepes tartományúrnak számított, voltak nála sokkal hatalmasabbak is (a flandriai gróf kb. 50%-kal nagyobb hűbéri sereget tudott kiállítani, mint a király). Saját birtokain kívül a király hatalma csak névleges, ténylegesen nem gyakorolhatta. Tekintélyének alapja nem tényleges hatalma, hanem a királyság szakrális jellege volt: a legenda szerint Chlodvigot keresztelésekor az égi galamb által hozott megszentelt olajjal kenték fel, mint az ószövetségi királyokat, érintésével bizonyos betegségeket gyógyítani tudott. A király koronázása és a felkenés összekapcsolódott, a szertartást a reimsi érsek végezte, s a 12. században Reims lett a koronázóváros.

Az állam fogalma teljesen szétfoszlott, a hűbériség vette át a szerepét. A király nem uralkodó (*souverain*), hanem legfőbb hűbérúr (*suzerain*) volt, aki csak saját közvetlen vazallusainak hűségére tarthatott igényt. A „vazallusom vazallusa nem az én vazallusom" elv alapján saját tartományán kívül csak a hűbéri láncolatban közvetlenül utána következő koronavazallusokkal léphetett közvetlen kapcsolatba. A hűbéri lánc alsóbb fokai közvetlenül már nem voltak elérhetők számára, a parasztok pedig mindenütt saját földesuruk hatalma alatt álltak minden tekintetben. A 11. században a távolabbi területeken, főleg a Loire-tól délre élő koronavazallusok (hercegek, grófok) már nem újították meg a *homagium*ot, nemzedékeken át semmiféle személyes kapcsolatot nem tartottak a királlyal. 884 és 1155 között nem létezett országos érvényű törvény – mint a Karoling-*capitularé*k – vagy királyi rendelet, csak egyes konkrét esetekben intézkedő oklevelek, de ezek is csak egy szűk területre, a közvetlen királyi birtokokra vonatkoztak. Franciaország a királyi hűbérek és a teljesen önálló tartományuraságok tarka kaleidoszkópja a 11. században. Azonban ezekben a tartományurakban – akik a maguk területén tényleges uralkodói hatalmat gyakoroltak, s a királlyal esetleg semmiféle személyes kapcsolatot nem tartottak – élt annak tudata, hogy „országukat" királyi hűbérként bírják, hatalmukat a korona vazallusaként gyakorolják.

A királyi udvarból fokozatosan elmaradtak a hercegek, majd a grófok és a püspökök is. Az udvar különböző feladatait, funkcióit kisebb nemesek, a király kis vazallusai, *ministerialis*ai, a 12. századtól pedig növekvő mértékben az ún. *legisták*, azaz szakképzett és gyakran polgári származású jogászok látták el. Az ő soraikból szerveződött az az új típusú központi adminisztráció, amelyre támaszkodva a királyok a 12. században fokozatosan újra közvetlen hatalmuk alá vonták és egyesítették az ország területének nagy részét. A királyi hatalom legfőbb támasza az egyház: a Loire-tól északra 4 érsekség és 20 püspökség függött a királytól, s 32 apátságnak ő volt a patrónusa. A várurak és földesurak birtokai között szétszórva élő szabad parasztok nagyrészt szintén függőségbe kerültek, legalábbis közigazgatási-bíráskodási tekintetben. A szabadok sajátos ősi intézményei és jogai – bírósági gyűlésen való részvétel, személyes katonáskodási kötelezettség – eltűntek (ezen jogok gyakorlása többnyire a paraszt számára is terhessé vált).

A ténylegesen önálló területi fejedelmek szabályszerű magánháborúkat viseltek egymás, és nemegyszer a király ellen is. Ez a „feudális anarchia" időszaka. A 10. század második felében megszűntek a külső támadások, s fokozódó erőfeszítések történtek a belső béke biztosítására, a feudális anarchia korlátok közé szorítására is. A déli és burgundiai püspökök kezdeményezésére kibontakozott az „Isten békéje" (*treuga Dei, pax Dei*) mozgalom, s ez a 11. században országos méretűvé növekedett. Egyházi büntetések terhe alatt tilos volt a fegyverteleneknek (nők, parasztok, klerikusok, kereskedők) elleni erőszak, korlátozták a magánháborúkat, szabályozták a menedékjogot; a lovagok egymás elleni fegyverhasználatát is tilalmazták bizonyos napokon (szerda estétől hétfő reggelig, valamint az egyházi ünnepnapokon és ünnepi időszakokban). A békegyűléseken a hűbérurak és a lovagok kölcsönös esküt tettek a béke megtartására. A király kapott jogot arra, hogy megfékezze a békeeskü megszegőit. A hűbérurak közötti viszályokban egyre inkább a hűbéri bíróságok, a *pair*ek (*pares*) bíróságai döntöttek a hűbéri szokásjog alapján.

Capet Hugó 11. századi utódainak uralkodását többnyire a szomszédos tartományurakkal és nagyhűbéresekkel folytatott küzdelmek töltötték ki. Hol az egyikkel, hol a másikkal szövetkeztek egy harmadik ellen, s ügyesen ellensúlyozták az egyik hűbéressel a másik túlerejét. A közvetlen befolyásuk alatt álló sze-

rény területen elejét vették a közhatalom további felaprózódásának, megszilárdították hatalmukat, a birtokaik közé ékelődő váruraságok megszerzésével kikerekítették birtokállományukat, s igyekeztek azt a királyi hatalom későbbi kiterjesztésének bázisává tenni. Házasságok útján próbáltak befolyást szerezni a ténylegesen önálló hercegségekben, grófságokban.

II. (Jámbor) Róbert (996–1031) igen művelt, ami nem csoda, hiszen Reimsi Gerbert (a későbbi II. Szilveszter pápa) tanítványa volt. I. Henrik (1031–60) aktívabb, energikusabb személyiség, a koronauradalmak kikerekítése és azokon a királyi hatalom megszilárdítása nagyrészt az ő és fia, I. Fülöp (1060–1108) érdeme. Fülöpről igen negatív képet festenek a korabeli források (*„az asztal és az ágy örömeinek élt"*, lusta volt a harcra és az uralkodásra), ez részben annak köszönhető, hogy házasságai miatt konfliktusba került a reformpápasággal. Többször is egyházi átokkal sújtották, s VII. Gergely *tyrannus*nak, tehát uralkodásra alkalmatlannak minősítette. A francia püspökök ebben a konfliktusban a király mellé álltak. A pápák ekkoriban többször jártak Franciaországban, s 1095-ben Clermont-ban hirdette meg II. Orbán pápa az első keresztes hadjáratot. 1107-ben létrejött a kompromisszum: Fülöp és fia, Lajos Saint Denis-ben találkozott II. Paschalis pápával, s kölcsönös egyetértésben szabályozták az invesztitúrakérdést: a király lemondott a pásztorbottal és a gyűrűvel történő invesztitúráról, s a kánoni választás után egyszerű, hűbéri eskü nélküli királyi *concessió*val adta át a hivatalával járó világi javakat (*temporalia*) az új főpapnak. Az észak-francia püspökségek betöltésénél továbbra is érvényesülhetett a király befolyása.

Érdemes néhány szót szólni a Francia Királyság legfontosabb hűbéres területi fejedelemségeiről a 11–12. században. Északon a Flandriai grófság a Francia Királyság gazdaságilag legfejlettebb, legurbanizáltabb vidéke. A gróf maga is egy tucat grófság hűbérura (székhelye: Brügge). Normandiában volt a legerősebb a hercegi hatalom, amely meg tudta akadályozni a további részekre bomlást. A hűbéri struktúrát és az egyházat a hercegek (székhelyük: Rouen) erősen kézben tartották, s jól képzett, ütőképes hadsereggel rendelkeztek. Ez utóbbinak köszönhetően (Hódító) Vilmos herceg 1066-ban megszerezte Anglia trónját. Bretagne (Britannia) lakói kelta nyelvet beszéltek. Az addig ténylegesen önálló hercegség a 12. században Normandiától, majd az angol királyoktól került függő viszonyba. A francia királyok leghatalmasabb szomszédai és riválisai Anjou grófjai voltak, akik megszerezték a szomszédos Maine és Touraine grófságot is, majd Plantagenet Gottfried 1144-ben házasság útján a Normand hercegséget. Fia, Henrik – szintén házasság révén – előbb Guyenne hercegség ura lett, majd az angol trónt is ő örökölte. Délnyugat és kelet felől Blois és Champagne grófjai voltak a királyok szomszédai és sokáig ellenlábasai. A 12. század második felében és a 13. században ismételt házasságokkal sikerült szorosan a királysághoz kapcsolni őket. Burgundiában a Capet-házból való hercegek uralkodtak (székhelyük: Dijon), így a királyi befolyás könnyebben érvényesülhetett. Aquitánia korábban a Loire-tól délre eső egész területre kiterjedt, de a 11. században a hercegi hatalom névlegessé vált.

A hercegek tényleges hatalmat csak egy-egy grófságban, többnyire Poitou-ban gyakoroltak. Aquitánia 1154-ben szintén az angol király hűbérbirtoka lett. A bonyolult hűbéri kapcsolatok és az állandó magánháborúk világát azonban az angol királyok sem tudták igazán kézben tartani. A toulouse-i grófság fokozatosan kiterjesztette hatalmát a déli területek nagy részére. A 12. században ez volt a kathar eretnekség fő fészke. A déli területek – amelyek lakossága nem francia, hanem provanszál (más néven okszitán) nyelven beszélt – csak a 13. században kerültek szorosabb kapcsolatba a Francia Királysággal. A Pireneusoktól délre a Barcelonai őrgrófság a 10. századtól gyakorlatilag teljesen önállósult, ezt fejezte ki a gróf által használt cím is: *„gratia Dei comes"*.

3. A ország újraegyesítése

A 12. században kezdetét vette az ország politikai egységének helyreállítása, a területi fejedelmek önállóságának megtörése. Energikus uralkodók, jogvégzett tisztviselők (legisták), püspökök, apátok és jelentős részben a városok támogatásával több nemzedék szívós erőfeszítésével hajtották végre ezt a feladatot. Az erős királyi hatalom elméleti és jogi alapjait az egyházi írók és a legisták dolgozták ki. E téren fontos a 12. század legjelentősebb francia politikai és kulturális személyiségének, Suger apátnak († 1151), a Saint Denis-i királyi apátság fejének szerepe (az ő nevéhez fűződik a gótikus művészet megszületése is). A királyság ideológiájában fontos helyet kapott a Karoling-hagyomány, Nagy Károly kultusza. Ebben az időben virágzott a francia hősi ének, a *chanson de geste* divatja. Ezek az epikus költemények, amelyekből közel száz maradt ránk, mind a frank királyság korában játszódnak, s többnyire Nagy Károly és lovagjai dicsőségét hirdetik. Ezekben jut először irodalmi formában kifejezésre a hazaszeretet: *„francia föld, igen édes ország vagy* – így sóhajtanak a lovagok mielőtt meghalnak –, *nehogy miattunk gyalázat érje az édes Franciaországot* [la dulce France]." Ez a hazaszeretet nyilvánult meg, midőn 1124-ben V. Henrik császár betört az országba és Reims környékét dúlta. VI. Lajos ekkor Saint Denis-ben imádkozott, Szent Dénes sírjánál, majd Suger apáttól átvette Szent Dénes lobogóját, amelyet később azzal a zászlóval azonosítottak, amelyet Nagy Károly a pápától kapott (*oriflamme*), s addig nem látott hatalmas sereggel vonult a császár ellen. A nagy hűbérurak – Aquitánia és Burgundia hercegei, Flandria, Anjou és Blois grófjai, akik addig tudomást sem vettek a királyról, vagy nyíltan hadat viseltek ellene – félretették ellentéteiket, s mind felsorakoztak a király mögé. A császár ennek láttán harc nélkül visszavonult. Nagyjából ugyanebben az időben kezdik a korabeli források a *Francia, Regnum Franciae* kifejezésékkel már nem csak Párizs környékét vagy Észak-Franciaországot jelölni, mint korábban, hanem a Capet-dinasztia uralma, legfőbb hűbérurasága alatt álló összes területet, tehát lényegében egész Franciaországot.

A királyok jól ki tudták használni a belső anarchia megfékezésére indított békemozgalom, a *treuga Dei* nyújtotta lehetőségeket. A hűbérurak és a lovagok esküt tettek a béke megtartására, s a király joga és feladata volt a békeeskü megszegőinek megfékezése, megbüntetése. A hűbériséget, amely a megelőző századokban a politikai szétaprózódás egyik fő tényezője volt, hozzáértő elmék (Suger apát és a jogászok) ekkor a királyi hatalom megerősödésének és egységesítő törekvéseinek szolgálatába állították. Míg addig a hűbériség a közhatalom szétaprózódásának eszköze volt, ekkor centripetális elemei kezdtek érvényesülni. A 11–12. század francia királyai ritkán házasodtak külföldről: ha egy hercegi vagy grófi dinasztia férfi ágon kihalt, feleségül vették az örökösnőt (pl. VII. Lajos Aquitániai Eleonórát). Ha egy koronavazallus család kihalt vagy hűtlenség miatt a hűbéri bíróság megfosztotta hűbérbirtokától, a királyra mint főhűbérúrra visszaháramló birtokot nem adták ki újra hűbérként, hanem saját birtokállományukhoz csatolták. Ezt a német uralkodó nem tehette meg, de a francia jogászok a hűbéri jogot – amely állandóan formálódó, helyi változatokat kialakító szokásjog volt – ügyesen az uralkodó és a központi hatalom érdekeinek megfelelően alakították. Ily módon kimondatott, hogy minden területi fejedelemség közvetlen királyi hűbér; a királyra nem érvényes a „vazallusom vazallusa nem az én vazallusom" elve; az alvazallusok hűbéruraik ellen a királyhoz fordulhatnak panaszukkal; a király nem tartozik senkinek sem *homagium*mal; a hűbéri segítség kötelezettsége a király ellen nem érvényes. A király mint legfőbb hűbérúr (*suzerain*) egy idő után már nemcsak a hűbéri láncolat élén állt, hanem egyre inkább felette, illetve kívüle is. A király a hercegeket és grófokat sorra *homagium*ra kényszerítette, s az ország távolabbi területein is egyre több gróf, várúr került közvetlen hűbéri függésbe tőle. A francia királyok ezekben az egységesítő törekvéseikben elsősorban az egyházra, a királyi család kegyurasága alatt álló északfrancia püspökségekre és apátságokra, valamint a városokra támaszkodtak. A megerősödő polgárság készségesen támogatta a királyt pénzzel és katonával a nagy hűbérurakkal szemben. A 12. századi királyok pedig bőven osztogatták a városi és mezővárosi szabadságokat biztosító *chartá*kat, s támogatták a *commune*mozgalmakat. Az akkoriban kibontakozó gazdasági fellendülés is az uralkodónak kedvezett, mert birtokában voltak az ország legtermékenyebb területei. Mindez azt eredményezte, hogy a király jövedelmei többszörösen felülmúlták a területi fejedelmek jövedelmeit. Közben azok is hozzáfogtak a maguk birtokain a központi hatalom kiépítéséhez, aminek hasznát később a monarchia fölözte le, midőn e területek birtokába jutott.

A királyi hatalom megerősítésében az első komoly sikereket VI. (Kövér) Lajos (1108–37) érte el, aki – életrajzírója, Suger apát szerint – előnytelen testalkata ellenére szinte egész életében le sem szállt a lóról, de sikerült engedelmességre kényszerítenie a békét megszegő kiskirályokat, rablólovagokat, s kiterjesztette a királyi bíráskodás területét. Jelentősen megnövelte a királyi birtokokat s a királyság tekintélyét. Midőn fiát összeházasította Aquitánia örökösnőjével, Eleonórával, átmenetileg délen is érvényesíteni tudta királyság a befolyását. VII. Lajos (1137–80) legfőbb tanácsadója és munkatársa szintén Suger apát volt, aki a régensi teendőket is ellátta, míg a király 1147 és 1149 között keresztes hadjáraton vett részt. A király házasságát azonban a pápa 1152-ben rokonság címén semmisnek nyilvánította. Így Aquitánia elveszett a királyság számára. Súlyosbította a helyzetet, hogy Eleonóra férjhez ment Anjou grófjához és Normandia hercegéhez, Plantagenet Henrikhez, aki 1154-ben angol király is lett. Ezzel létrejött az ún. „Plantagenet-birodalom", amely a következő évszázadban sok gondot okozott a francia királyoknak. Franciaország területének kétharmad része ugyanis az angol király hűbérbirtoka volt.

Mint ismeretes, 1066-ban a normann herceg, Hódító Vilmos szerezte meg Anglia trónját. A 12. században a normann dinasztia férfi ágon kihalt, s női ágon Plantagenet Henrik örökölte az angol trónt, mert anyja, Matilda Hódító Vilmos unokája és I. Henrik angol király leánya volt. Az angol trón mellett apai örökségként bírta Anjou, Maine és Touraine grófságokat, anyai örökségként Normandiát és Bretagne-t, felesége hozományaként pedig Aquitániát. Az angol király azonban e birtokok révén a francia király hűbérese volt. II. Henrik és fiai ismételten *homagium*ot is tettek, s buzgón részt vettek a franciaországi hűbéri háborúskodásokban.

II. Fülöp Ágost (1180–1223), aki a döntő lépéseket tette az ország egyesítése és a királyi hatalom megerősítése terén, a hűbéri jog nyújtotta lehetőségek kihasználásával visszaszerezte a Plantagenet-birtokok nagy részét. 1202-ben az udvari hűbéri bíróság – a *pair*ek bírósága – elmarasztalta és megfosztotta hűbérbirtokaitól a vazallusa menyasszonyát elcsábító s ezzel a kölcsönös hűséget megszegő Földnélküli János angol királyt. A bíróság ítéletét, mint legfőbb hűbérúr, a király hajtotta végre. Ez természetesen nem ment harc nélkül. Mivel az angol király a német Welf-dinasztiával állt rokonságban és szövetségben, Fülöp a Hohenstaufokkal szövetkezett, és sorra visszahódította János hűbérbirtokait. A döntő összecsapásra 1214-ben Bouvines-nál került sor. A nagyrészt városi milíciákból és zsoldosokból álló francia sereg döntő győzelmet aratott az angol–német lovagsereg felett. E csatával hosszú időre eldőlt az európai hegemónia és Németország sorsa is. A következő évszázad vezető európai hatalma a megerősödő és ellenőrzését az ország egész területe felett visszaszerző Francia Királyság lett, szemben a teljes felbomlás és felaprózódás útjára lépő Németországgal. A bouvines-i csata után kapta II. Fülöp az „Augustus" (Ágost) melléknevet. A csatát követő békében Földnélküli János lemondott a Loire-tól északra fekvő hűbérbirtokokról. A következő években az egykori Plantagenet-hűbérek – Guyenne kivételével – a francia király birtokába kerültek. 1259-ben a párizsi béke zárta le az első angol–francia „százéves háborút". II. Fülöp Ágost négyszeresére növelte a király közvetlen hatalma alatt álló területet.

Az egyesítés következő mozzanata Dél-Franciaország meghódítása volt. Délt múltja, hagyományai, eltérő nyelve (oc vagy okszitán, más elnevezéssel provan-

szál nyelv), a római jog és írásbeliség továbbélése, valamint a hercegi-grófi udvarokban virágzó magasabb színvonalú kultúra – ez a középkori népnyelvi világi líra, a trubadúrköltészet szülőföldje – szembeállította az északi francia területekkel. A 12. században ez a vidék volt a manicheus eredetű kathar (albigens) eretnekség fő fészke. A helyi hűbérurak nagy része tűrte, sőt támogatta is a katharokat, akik önálló egyházi szervezetet építettek itt ki, s a lakosság nagyobb része az ő hívük volt. 1209 és 1229 között a pápa által a katharok ellen meghirdetett keresztes hadjárat ürügyén az északi lovagok seregei, Simon de Montfort († 1218) vezetésével, meghódították Délt, s tűzzel-vassal irtották az eretnekeket. Dél betagolódott a Francia Királyságba, de az egykori különállás maradványai még sokáig éltek.

4. A Francia Királyság virágkora

A katonai sikerek megnövelték a királyság tekintélyét és hatalmát, s lehetővé tették a központosított közigazgatás kiépítését. A II. Fülöp által megkezdett művet utódai, VIII. Lajos (1223–26) és főleg IX. (Szent) Lajos (1226–70) fejezték be. Reformjaik következtében a hűbériség elvesztette politikai szerepét, teljesen kiiktatódott a közigazgatásból és az igazságszolgáltatásból, s helyét elfoglalta a szakszerű bürokrácia. Még a hadszervezetben is visszaszorult a hűbéres csapatok szerepe, az uralkodók előnyben részesítették a katonai kötelezettségek pénzbeli megváltását, és inkább zsoldosokat fogadtak, illetve a városi milíciákra támaszkodtak.

A 13. században már általánosan elismert elv, hogy az ország minden lakója engedelmességgel tartozik a királynak, aki legfőbb hűbérúrból (*suzerain*) uralkodóvá (*souverain*) válik. Semmiféle más hatalmat nem ismer el maga felett, a császárt sem, érvényesíti azt az elvet, mely szerint „a király császár a maga országában" (*rex est imperator in regno suo*). 1202-ben III. Ince pápa is tudomásul vette, hogy a francia király e világi ügyekben nem ismer el maga felett senkit. A jogi szakértők leszögezték, hogy *„mindenki, aki Franciaországban él, alá van rendelve a király iurisdictiójának és hatalmának. A királynak mindenki engedelmeskedni tartozik, ha a köz javáért* [pro communi bono] *fegyverbe hív".*

1155-től kezdve ismét találkozunk olyan uralkodói rendeletekkel, amelyek hatálya az egész országra kiterjed. Erősödik a király törvényhozó és rendeletadó jogköre: 1155 és 1223 között a király mindig vazallusai egyetértésével rendelkezik, mert a maguk területén ők birtokolják a *bannum*ot, ezért a királyi oklevelekben a királyi vazallusokat mind név szerint felsorolják. 1223 és 1285 között már csak a legnagyobb bárók egyetértésére hivatkozik a király, de név szerint nem sorolja fel őket. 1285 után az az elv érvényes, hogy a királynak joga van rendeleteket hozni, de csak a „nagy tanács" közreműködésével. A 13. században vált Párizs egyértelműen az egységesülő monarchia fővárosává. II. Fülöp Ágost kezdte építtetni a Louvre-ot, de a királyok nem itt laktak, hanem a Szajna szigetén, a

Citében lévő királyi palotában, amely mellé Szent Lajos emeltette a gótika csodálatos gyöngyszemét, a Sainte-Chapelle-t.

A királyi udvarból, az egykori királyi famíliából a 13. századra kialakult a központi kormányzat intézményrendszere az írásbeli adminisztrációt végző jegyzők és titkárok hadával, a pénzügyeket intéző kamarával s a jogi képzettségű szakemberekből álló, rendszeresen ülésező királyi tanáccsal. A királyi tanács (*Conseil*) a főtisztviselőkből, egyházi és világi előkelőkből állt össze, de fokozatosan egyre nagyobb szerepet kaptak benne a magas képzettségű szakemberek, a legisták. IX. Lajos már ritkán hívta össze a nagy létszámú teljes tanácsot, inkább egy főleg legistákból álló, szűkebb testületre támaszkodott döntéseinek meghozatalakor. Ezt „magántanácsnak" (*conseil privé*) vagy „titkos tanácsnak" (*conseil secret*) nevezték. Szép Fülöp hozta létre a „nagy és titkos tanácsot" (*Grand et Secret Conseil*), amelyben már szinte kizárólag szakértők ültek. Ez 1318-ban átalakult „havi tanáccsá" (*Conseil des Mois*), mert havonta rendszeresen ülésezett.

A királyi udvarban az egykori frank tisztségek neveivel találkozunk ugyan, de funkciójuk időközben átalakult. Az udvartartás vezetője, a király helyettese a 12. század végéig a *sénéchal*, ezt a tisztséget azonban Fülöp Ágost 1191-ben megszüntette, s szerepkörének nagy részét a *connétable* vette át, aki elsősorban a hadsereg főparancsnoka volt, de a politikai ügyekre is befolyást gyakorolt. Eredeti istállómesteri feladatkörét a marsallok örökölték. A főpohárnok (pincemester) a pénzügyek irányításában is részt kapott, mert a korona jövedelmeinek jelentős része a bortermelésből származott. A központi apparátus legfontosabb emberévé a Capet-dinasztia idején a kancellár (*chancelier*) vált, aki szükség esetén a királyt is helyettesítette. Ő irányította az írásbeli adminisztrációt, az oklevéladást. A 13. század végéig egyházi emberek töltötték be ezt a funkciót. A kancellária személyzete (titkárok, jegyzők) az írásbeli ügyek szaporodtával erősen megduzzadt. A királyi udvar (*Cour*) mellett kialakult a „király házának" (*L' hôtel-le-roi*) nevezett szervezet, amelynek feladata az udvar ellátása volt.

A helyi igazgatást a koronabirtokokon a 11. század elejétől kezdve a *prévôt* (*praepositus*) nevű tisztviselők látták el. Eredetileg a királyi jövedelmek beszedése volt a feladatuk, de ez fokozatosan kibővült bírói tevékenységgel, majd a rájuk bízott terület (*prévôté*) katonáit is ők vezették a királyi hadseregbe. Idővel kialakult a *prévo^ték* bérbeadásának rendszere. A királyi hatalom megerősödésével párhuzamosan, a 12. század végén új királyi tisztviselők jelentek meg, a *baillik* (*baillif*, latin *bajulus, bajulivus*). Eleinte a *prévôt*-kat ellenőrizték, majd a 13. században kialakultak a *baillage*-ok, azaz olyan kerületek, amelyek egy-egy *bailli* igazgatása alá tartoztak. *Baillik* északon, a királyi törzsterületen működtek, az újonnan megszerzett déli területeken ugyanazt a feladatot betöltő királyi tisztviselőt *sénéchal*nak nevezték, működési körzetét pedig *sénéchaussénak*. Ezeket a többnyire kisnemesi vagy polgári származású tisztviselőket a király nevezte ki, fizetést kaptak, hivatali körzetükben nem lehetett sem birtokuk, sem anyagi és családi érdekeltségük, s időnként áthelyezték őket egy másik kerület élére. Feladatuk a királyi jövedelmek

beszedése mellett elsősorban a bíráskodás volt. A földesúri bíróságok döntései ellen hozzájuk lehetett fellebbezni. Átvették a *prévôt*-k katonai feladatait is, s az ő felügyeletük alá tartoztak a kerületükben lakó királyi vazallusok is. A *baillik* előkelő tisztviselők voltak, részt vettek a királyi tanácsban. A király rajtuk keresztül tartotta kezében és intézte az ország különböző régióinak ügyeit. Ezt fejezte ki a korabeli mondás: *„ahol a bailli van, ott jelen van a király is."*

A királyi tisztviselők egyik fő feladata a királyt megillető jövedelmek beszedése volt. Egyenes adó nem létezett, de a király a legkülönbözőbb címeken húzott jövedelmet alattvalóitól. A szorosan vett földesúri jövedelmeken kívül azokon a területeken, ahol közvetlenül gyakorolta a felségjogot, vámokat vethetett ki. Minden hivatali, bírói ténykedés után, valamint különböző jogok engedélyezéséért illetéket kellett fizetni. Ehhez járultak a főhűbérurat megillető segélypénzek, valamint az örökösödési díjak. A király által adományozott hűbérek öröklésekor ugyanis az örökösnek a hűbér egy évi jövedelemét kellett befizetnie illeték gyanánt, a hűbér elidegenítése esetén pedig értékének egyötödét. A királyi kincstárat a templomosok kezelték, s minden királyi tisztviselőnek a párizsi Temple-be kellett beszolgáltatnia az összegyűjtött pénzt. A kincstárat Szép Fülöp a 13. század végén áthelyezte a Louvre-ba. A pénzügyi elszámolásokat a Számvevő Kamara (*Chambre des Comptes*) ellenőrizte.

A királyi bíráskodás a 13. század második felében kiterjedt az egész országra: a helyi bíróságoktól a királyi bíróságokhoz lehetett fellebbezni. A legfelső bírói fórumot a *curia regis* alkotta. Később részben átvette a helyét a párizsi királyi palota kertjében tartott *Plaids de la Porte* („a Kapu bírósága"). IX. Lajos kezdte kialakítani a parlamentet (*curia in parlamento*), amelynek szakértő, jogvégzett tagjai évente kétszer tartottak ülésszakot. Ebből fejlődött ki a 14. század elejére a rendszeresen ülésező párizsi parlament. (Franciaországban tehát a parlament nem rendi képviseleti gyűlés, mint Angliában, hanem egyfajta „legfelső bíróság".) A központi bíróságok közül a *pair*ek bírósága (*Cour des pairs*) elé a hűbéri perek tartoztak, amelyekben 6 egyházi és 6 világi koronavazallus ítélkezett. Funkcióját a 13. század végén átvette a parlament.

A régi területi önállóság bizonyos elemei a központi intézményeit kiépítő monarchiában is tovább éltek: minden grófságnak, vidéknek megvolt a maga szokásjoga, a királyi bírák is e szerint ítéltek. Ez az önkormányzat azonban a királyi tisztviselők felügyelete alatt állt. A legtöbb tartományban ezek a királyi tisztviselők gyűjtötték össze és foglalták írásba a helyi szokásjogot (például Philippe de Beaumanoir a Bovais környékit). A 13. században az is szokásba jött, hogy a nagyhűbéresektől visszaszerzett tartományokat a királyok kisebb fiaiknak adták apanázsként. Így kapta Szent Lajos öccse, Károly Anjout, ezért nevezték Anjou Károlynak, bár semmi köze nem volt a korábbi Anjou grófi dinasztiához.

A király elismerte az egyes tartományok sajátos „szabadságait", kiváltságait, szokásjogát. Különösen a magánjogba nem avatkozott be a központi hatalom, ez a regionális „szabadságok" szférája volt. A király garantálta és védelmezte ezeket a helyi jogszokásokat, egyúttal ellenőrizte is őket abból a szempontból, hogy nem sértik-e az ország „közjavát". A királynak joga volt eltörölni, hatályon kívül helyezni a „rossz szokásokat" (*malae consuetudines*), amelyek nem egyeztethetők össze az igazságosság követelményeivel (IX. Lajos eltörölte a *senior*ok „rossz szokásait", amelyeket a tőlük függő parasztok rovására gyakoroltak). 1298 óta a párizsi parlament feladata volt a helyi szokásjogok felülvizsgálata, szükség esetén a „királyi jog" érvényesítése. A később kialakuló tartományi parlamenteknek viszont jogukban állt felülvizsgálni a királyi rendeleteket, hogy nem sértik-e az illető terület jogszokásait, s ha sérelmesnek ítélték őket, vétót emelhettek. A királyi hatalom helyreállítása tehát nem jelentette az ország felülről történő, erőszakos egységesítését, hanem inkább a helyi autonómiák integrációja volt a királyság rendszerébe. A királyi hatalom jelentős megerősödése és az ország egységének helyreállítása ellenére azonban érvényesült és egészen a nagy francia forradalomig fennmaradt a regionalizmus, a régióhoz való kötődés.

Hasonló módon ment végbe a rendi intézmények kialakulása is. Az egyes hercegségekben és grófságokban még a területi széttagoltság idején, a 12. században kialakultak a hűbéresek gyűlései, amelyeken azután fokozatosan nemcsak a bárók és főpapok vettek részt, hanem a kisnemesség, az alsópapság és a városi polgárság küldöttei is, így a 13. században ezek a gyűlések már az illető tartomány közösségét (*universitas, tota communitas*) képviselték. Amikor a király kiterjesztette közvetlen hatalmát ezekre a tartományokra, a királyi tisztviselők (*baillik*) is összehívták e gyűléseket. Ezekből a 14. században kialakultak a tartományi rendek, amelyeknek feladata elsősorban az adók és a király által igényelt alkalmi pénztámogatások megajánlása volt. Ezeknek a tartományi rendeknek a szerepe olyan erős maradt, hogy mellettük az angliaiéhoz hasonlóan erős országos rendi intézmények nem alakulhattak ki. Szép Fülöp ugyan 1302-től ismételten összehívta az országos rendi gyűlést (*états généraux*), ezt azonban kivételes alkalomnak tekintette, mert különösen kényes politikai ügyekben – konfliktus a pápával, a templomosok pere – ily módon akarta megnyerni a „politikai társadalom" egyetértését.

A középkori Francia Királyság a 13. században IX. (Szent) Lajos hosszú uralkodása idején (1226–70) élte virágkorát. Ő elsősorban a belső nyugalom és közbiztonság megteremtésén fáradozott. Korlátozta a fegyverviselést és a vérbosszú alkalmazását, tiltotta a párbajt, s intézkedéseket hozott a társadalom szegény rétegeinek, elsősorban a jobbágyoknak a védelmében. A helyi tisztviselőket az országot járó vizsgálóbiztosok (*enqueteur*) ellenőrizték. Szilárd, jó pénzt is teremtett: a tours-i, majd a párizsi garast, mindkettő gyorsan elterjedt egész Európában. Érthető, hogy a nép megőrizte emlékezetét, alakja köré legendák, anekdoták fonódtak, s halála után hamarosan szentté avatták. Élete nagy kudarca volt két keresztes hadjárata: az elsőt 1249-ben a Nílus-deltába vezette, de seregét járvány tette harcképtelenné, s ő maga is fogságba esett. Második hadjárata 1270-ben Tuniszba irányult, ahol a király életét vesztette.

A középkori francia királyi hatalom IV. (Szép) Fülöp (1285–1314) uralkodása alatt érte el tetőpontját. Ő elsősorban a bevételeket kívánta növelni és rendszeres adókká átalakítani. Ezért hívta össze az első rendi gyűlést. S ugyancsak ezért indított pert az igen gazdag templomos lovagrend ellen, amelynek javait elkoboztatta. A papság megadóztatása miatt Fülöp konfliktusba került VIII. Bonifác pápával, aki végül is hozzájárult, hogy a francia főpapok önkéntes adományokat juttassanak a királynak. Egyéb egyházpolitikai kérdések miatt azonban az ellentét kiújult, s a pápa 1302-ben reformzsinatra Rómába rendelte a francia püspököket, a királyt pedig törvényszéke elé idézte. A rendi gyűlés a király mellé állt, aki megtiltotta, hogy a főpapok elmenjenek Rómába. A pápa válaszul kiadta híres *„Unam Sanctam”* kezdetű bulláját, amelyben kifejtette, hogy a keresztény közösségben a legfőbb világi hatalom is pápa kezében van, ezért joga van a világi uralkodókat irányítani és felettük ítélkezni. A francia bárók és főpapok Fülöp által összehívott gyűlése erre a pápát eretnekséggel, istenkáromlással, *simoniá*val és egyéb súlyos bűnökkel vádolta, s egyetemes zsinat összehívását kívánta, hogy az ítélkezzen az egyház vezetésére alkalmatlan, bűnös pápa felett. A pápa ekkor egyházi átokkal sújtotta Fülöpöt és Franciaországot. Erre 1303 szeptemberében Nogaret francia kancellár egy kis csapattal Itáliába ment, és Anagniban foglyul ejtette a pápát, akit állítólag tettlegesen is bántalmaztak. A konfliktusból végül is a francia király került ki győztesen, mert Bonifác még abban az évben meghalt, s utóda, XI. Benedek feloldotta az egyházi átkot. 1305-ben pedig V. Kelemen személyében francia főpap foglalta el a pápai trónt. Kelemen be sem tette a lábát Rómába, 1309-ben Avignonba helyezte át a pápai kúria székhelyét. A 13. században Franciaország egyre nagyobb befolyást gyakorolt az egyház vezetésére: 1245-ben és 1274-ben Lyonban tartottak egyetemes zsinatot, s 1311–12-ben is a franciaországi Vienne-ben került sor a 15. egyetemes zsinatra.

Nem volt ily sikeres Szép Fülöp politikája Flandria tekintetében, ahol a városokban (Brügge, Gent, Douai) éles politikai küzdelem bontakozott ki a patriciusoligarchia és a céhekben szerveződő polgárság között. Az előbbiek a francia királyhoz fordultak támogatásért. Fülöp 1300-ban megszállta Flandriát, a grófot elfogatta, s a tartományt királyi igazgatás alá helyezte. A céhek szembefordultak a francia uralommal, s a gyalogos polgársereg 1302-ben Kortrijknál súlyos vereséget mért a francia lovagseregre. A felkelőket Anglia támogatta, így a flandriai kérdés egyik okozója lett a hamarosan kirobbanó angol–francia konfliktusnak.

Fülöp fiainak rövid uralkodása után, 1328-ban egyenes ágon kihalt a Capet-dinasztia. Franciaország bárói ekkor IV. Fülöp unokaöccsét választották királlyá, a korona ezzel az oldalági Valois-házra szállt. A trónra azonban III. Richard angol király is igényt tartott, mert édesanyja IV. Fülöp francia király leánya volt. Ez a trónviszály szintén egyik kirobbantó oka volt a „százéves háborúnak”.

Franciaország a 12–13. században minden tekintetben – nemcsak politikai, hanem gazdasági és kulturális téren is – Európa vezető hatalmává vált. A francia gazdaság és társadalom dinamizmusát jól érzékelteti a népesség növekedése: az 1000 körül – a mai területen – 6 millióra becsülhető népesség a 14. század elejére 18-19 millióra növekedett, sőt, egyes becslések szerint a 20 milliót is meghaladta, a népsűrűség pedig elérte a 40 főt négyzetkilométerenként. (Magyarország a 19. század közepén érte el ezt a népsűrűséget.) Az irtások, földfeltörések és a nagyarányú belső kolonizáció nyomán ezrével keletkeztek új falvak, amelyekben a parasztság szabadabban és jobb körülmények között élt, mint a hagyományos uradalmi falvakban. A városok száma és lakossága is jelentősen gyarapodott. A 14. század elején Párizs volt Európa legnagyobb városa. A 12–13. században Franciaország vált a latin keresztény kultúra legfontosabb központjává. Az ekkor divatos mondás szerint *„Itáliáé a pápaság, a németeké a császárság, a franciáké a studium”*, azaz a tudomány és az oktatás. A felsőoktatás terén vitathatatlan a párizsi egyetem vezető szerepe: egész Európából odaáramlottak a diákok, a híres professzorok. Franciaországban, a királyi birtokon született meg a latin kereszténység gyökeresen eredeti, új művészeti stílusa, a gótika. A gótikus székesegyházat a kortársak joggal nevezték „francia műnek”, *opus francigenumnak*. Franciaországnak a latin kereszténység kultúrájában elfoglalt kimagasló helyét a 13. század közepén találóan jellemezte egy bíboros pápai legátus: *„Franciaország az a kemence, ahol az emberiség szellemi kenyerét sütik.”*

VI. ANGLIA

1. *A normann és a francia dinasztia*

1066-ban meghalt Hitvalló Edward, s mivel gyermeke nem volt, Harald, Wessex *earl*je foglalta el a trónt. Két trónigénylő is jelentkezett. Harald Hardrada norvég király expedíciós sereggel szállt partra Northumbriában, Harald azonban Stamfordbridge-nél legyőzte őt, ám rögvest délre kellett sietnie, ahol Vilmos, Normandia hercege lépett angol földre. Hastingsnél ütköztek meg, s Vilmos győzött, Harald maga is elesett a csatában. I. Vilmost 1066-ban királlyá koronázták, s ezzel kezdetét vette a normann-francia uralom Angliában. Eltartott még öt évig, míg Vilmos legyűrte az angolszász ellenállást, és ura lett az egész országnak. Vilmost (1066–87) fiai, II. (Rufus) Vilmos (1087–1100), majd I. Henrik (1100–35) követték a trónon.

A normann hódítás nem volt népvándorlás, csak egy vékony harcos uralkodó réteg telepedett rá az angol társadalomra: Vilmos mindössze 5-6000 lovaggal vette birtokába Angliát. A normannok mindenütt várakat emeltek, s onnan tartották szemmel új alattvalóikat. Az uralkodó osztályt, a nagybirtokosokat és a főpapokat kicserélték: az angolszász arisztokrácia birtokaiba normann lovagok ültek. Az angol föld 20%-a a király, 24%-a az egyház, 48%-a pedig a normann lovagok birtokába került. Az egyház is „normannizálódott”: normann-francia pa-

pok foglalták el az érseki, püspöki és apáti székeket. Az ország gazdasági és politikai irányítását teljesen átvette a normann-francia világi és egyházi arisztokrácia. Az angolszászok parasztok és a kialakulóban lévő városok polgárai voltak. Az angol nyelv és kultúra átmenetileg háttérbe szorult, előbb a latin, majd a francia volt az udvar, az arisztokrácia és a kultúra nyelve, az angol csak a 14. században kezdett újjáéledni és irodalmi nyelvvé válni.

Vilmos átültette angol földre a normann-francia hűbériség intézményeit és szokásait. Arra azonban vigyázott, hogy ne járjon úgy, mint francia hűbérura, I. Fülöp. A normann uralkodók jól össze tudták egyeztetni a hűbériséget az erős királyi hatalommal, igaz, e téren már szereztek tapasztalatokat odahaza, Normandiában. Angliában kimondatott az elv, miszerint minden föld tulajdonosa elvben a király, csak neki lehet *allodiuma*, a többi birtokos csupán hűbérként bírja földjét a királytól, akinek mindenki hűséggel tartozik. A lovagok (*miles*) hűbérbirtokuk ellenében katonai szolgálatot teljesítettek a király számára. Közülük mintegy ezren a király vazallusai, közvetlen hűbéresei voltak (köztük 160-200 báró és félszáz főpap); ezek mindegyike hűbérbirtokának nagysága arányában meghatározott számú lovagot állított ki. A 12. századtól a katonai szolgálat megváltható (pajzspénz – *scutagium*) vagy helyettes állításával is ellátható lett. Ez lehetővé tette, hogy a király ne a hűbéresek korlátozott katonai szolgálatától függjön, hanem zsoldosokat fogadhasson.

A hűbéri intézmények teljesen kiépültek Angliában is, de francia típusú feudális partikularizmus, hűbéri széttagolódás nem alakult ki, nem ment végbe az állam „privatizációja". A normann hercegek odahaza, Normandiában is szilárdan a kezükben tartották a hatalmat, s nem engedték meg a további széttagolódást. A királyi hatalom az ország egész területét ellenőrzés alatt tartotta. A király minden alattvalóhoz közvetlenül hozzáférhetett, az alvazallusokhoz is, neki mindenki engedelmességgel tartozott. A nagy hűbérbirtokok nem alkottak összefüggő területi egységet, hanem szétszórtan feküdtek több grófságban, így nem alakulhattak ki francia típusú területi fejedelemségek, a nagy hűbérurak nem tudták kezükbe kaparintani a közigazgatást, bíráskodást és egyéb királyi felségjogokat. A nagyhűbéresek saját vazallusaikat csak a király parancsára, az ő szolgálatában hívhatták fegyverbe. A királyi bírósági szervezet hatásköre kiterjedt az egész országra.

Az egyházi és világi nagybirtokok nem rendelkeztek *immunitas*szal, kötelesek voltak beengedni területükre a királyi tisztviselőket. A királyt az egyes grófságokban (*shire*) az általa kinevezett, elmozdítható, felelősségre vonható *sheriff* képviselte, akinek tisztsége nem öröklődött. A *sheriff* elnökölt a megyei bíróságok ülésein, és ő mondta ki az ítéletet. A normann királyok az egyházat is erősen kézben tartották: a főpapok mind királyi vazallusok voltak. 1107-ben Henrik az invesztitúrakérdésben megállapodást kötött II. Paschalis pápával. A király lemondott a gyűrűvel és pásztorbottal való invesztitúráról, de lényegében ő nevezte ki a püspököket és apátokat, akiket a felszentelés előtt oklevéllel iktatott be a *temporaliá*ba, majd *homagium*ot és hűségeskü tettek neki. A klerikusok pereiben, bűnügyekben is, külön egyházi bíróságok ítélkeztek.

Hódító Vilmos rendeletére 1086-ban összeírták Anglia birtokait, falvait és a bennük lakó népeket. Ez a maga korában egyedülállóan részletes összeírás később a *Domesday Book* (*Utolsó Ítélet könyve*) nevet kapta (mert úgy vélték, hogy olyan teljes és minden apró részletre kiterjedő, mint az a könyv, amelyet majd az utolsó ítéletkor előhoznak, s amelybe mindenkinek minden tette fel van jegyezve). Ennek alapján képet alkothatunk a korabeli angol társadalomról. Az angol történeti demográfusok a *Domesday Book* alapján a korabeli Anglia népességét 1,3-1,5 millióra becsülik (bár vannak, akik szerint a 2 milliót is meghaladhatta). A kiváló angol gazdaságtörténész, M. M. Postan szerint 1086-ban a szántóföldi művelés alatt álló terület legalább akkora, sőt egyes közép-angliai grófságokban nagyobb volt, mint a 19. században. A korabeli felfogás szerint első és másodrangúnak minősített földek már mind művelés alatt álltak.

A társadalmi hierarchia élén a 3000-4000 báró és lovag állt, ők voltak a hűbérek birtokosai. A szabad parasztok száma meglehetősen nagy volt, különösen Kelet-Angliában, a „dán törvény földjén" (*Danelaw*). Ők minden szempontból szabadon rendelkeztek földjükkel: feloszthatták, eladhatták, örökbe hagyhatták. Sok grófságban már kialakultak a földesúri uradalmak (*manor*), s ezek keretében is éltek szabad birtokosok (*sokemen*), de ők már kötődtek az uradalomhoz, járadékot fizettek a földesúrnak, s az ő bíráskodása alá tartoztak. De szabadon elköltözhettek, s telküket el is adhatták (a vevő természetesen vállalta a járadékfizetést). Egyéb vonatkozásban, a király felé is, a szabadok jogai és kötelességei voltak rájuk érvényesek. Az uradalomban élő parasztok többsége (*vilanus, vilein*) már jobban függött a földesúrtól – személyében is –, természetbeni és pénzjáradékkal tartozott neki, és telke nagysága arányában robotolt. Találkozunk olyanokkal is, akik – bár esetleg volt egy kis földjük – főleg bérmunkából éltek (*cottars, bordars*), és sokszor saját házuk sem volt. A 12. századig rabszolgákat is emlegetnek a források az uradalmakban.

I. Henrik fia és örököse balesetben meghalt, így 1135-ben kihalt a normann dinasztia férfi ága. Henrik a trónt leánya, Matild – V. Henrik császár özvegye – számára szerette volna biztosítani, akinek második férje Anjou grófja, Geoffroi Plantagenet volt (a sisakdíszként viselt rekettyeágról kapta melléknevét). Vele szemben azonban fellépett unokatestvére, Blois István (1135–54), s ő szerezte meg a trónt. Matild sem hagyta annyiban a dolgot, s a trónviszály csaknem két évtizedes zűrzavaros, polgárháborús időt hozott Angliára. Végül 1153-ban megállapodás született: István halála után Matild fia, Plantagenet Henrik kapja meg a trónt, aki közben apja halálával Anjou, Maine és Touraine grófságok, valamint a Normann hercegség birtokába jutott, sőt felesége, VII. Lajos francia király elvált neje, Eleonóra révén Aquitániát is megszerezte. Blois István a következő évben meghalt, így II. Henrik (1154–89) Anglia királya lett. A tőle kiinduló Anjou–Plantagenet-dinasztia 1399-ig ült a szigetország trónján.

II. Henrik, valamint fiai, I. (Oroszlánszívű) Richárd (1189–99) és (Földnélküli) János (1199–1216) hatalmas franciaországi birtokaik révén a francia király hűbéresei voltak, akinek annak rendje és módja szerint *homagium*ot tettek. Mint francia hűbérurak, életük jelentős – sőt Richárd a legnagyobb részét – a kontinensen töltötték.

II. Henrik betetőzte azt a művet, amelyet már dédatyja, Hódító Vilmos elkezdett: megerősítette a polgárháború éveiben meggyengült királyi hatalmat, továbbfejlesztette a központi intézményeket. A megye élén álló *sheriff* megmaradt királyi tisztviselőnek. A lovagi hűbérbirtok és a grófi (*earl*) cím örökölhetővé vált ugyan, de a címet ez utóbbi esetben csak a legidősebb fiú örökölte, nem a család minden tagja. Az angol társadalom sajátos vonása, hogy a nemesség nem alakult zárt renddé, mint a németeknél, hanem lefelé nyitott maradt. A szabad paraszt és a városi polgár a lovagság soraiba emelkedhetett, ha bizonyos évi jövedelmet hozó birtokot szerzett. Henrik lehetővé tette a katonai szolgálat pénzzel történő megváltását (*scutagium* = pajzspénz), s az így a kincstárba befolyó pénzen inkább zsoldosokat fogadott. A 13. században a lovagok zöme már nem volt katona, a szolgálatot megváltotta, sőt nem is avattatta magát lovaggá, de élt a lovagok jogi-politikai státusával járó jogokkal és kötelezettségekkel (részvétel a *shire* ügyeinek intézésében, a bírósági üléseken). A lovagságból alakult ki a késő középkorban a *gentry*, a közép- és kisbirtokos nemesség, amely a helyi önkormányzatokat irányította.

Henrik uralkodása idején, az ő reformjai eredményeképpen fejlődött ki lényeges vonásaiban a *Common Law*, az egész Angliára és minden alattvalóra érvényes „közös jog". A *Common Law* tulajdonképpen bírói döntéseken alapuló szokásjogi rendszer, amely a 12–13. században létrejött királyi bíróságok gyakorlata alapján alakult ki. A középkori királyok egyik legalapvetőbb felségjoga a bíráskodás volt. A kontinensen ezt a legtöbb országban idővel átengedték hűbéreseiknek, a területi fejedelmeknek. Az angol fejlődés ezzel ellentétes úton járt: a központi királyi bíróságok kialakulása jó példa arra, hogy bizonyos királyi jogok és funkciók hogyan váltak ki a királyi udvarból (*curia regis*) és intézményesültek. Már I. Henrik alatt kialakult a *curia regis* keretében egy hivatal, az *Exchequer*, amely a királyi jövedelemek adminisztrációjával foglalkozott. Nevét arról a sakktábla-mintázatú asztalterítőről kapta, amelynek mezőire az évente kétszer elszámoló királyi tisztviselők, elsősorban a *sheriff*ek a beszedett jövedelmeket elhelyezték. Ennek a hivatalnak a szakembereiből alakult ki az első központi királyi bíróság, az Exchequer Bírósága (*Court of Exchequer*), amely elsősorban a királyi jövedelmekkel kapcsolatos perekkel foglalkozott. Magánszemélyek vitáinak eldöntésére hozta létre II. Henrik a *Court of Common Pleas*t, azaz a közönséges peres ügyekkel foglalkozó bíróságot, amely állandóan Westminsterben ülésezett, függetlenül attól, hogy az udvar éppen merre tartózkodott az országban. A király személyes bíráskodásából alakult ki a 13. században a *Court of King's Bench*, a „Királyi Ítélőszék Bírósága", amely főleg büntetőügyekkel foglalkozott, s az összes többi bíróság felett ellenőrzést gyakorolt. Ez a három bíróság alkotta a *Courts of Common Law*-t, vagyis a „Common Law Bíróságait". A királyi bíráskodás szervei voltak az „utazó bírák" (*circuit judges*), akik kiszálltak az ország egyes vidékeire, s ott szolgáltattak igazságot.

Sajátos angol fejlemény volt az *equity*, a „méltányossági jog". Ugyanis sem a *Common Law*, sem a tételes törvényhozás nem rendelkezett egyértelműen minden esetben, ezért gyakran joghézagok alakultak ki, s bizonyos ügyekben a felek hiába fordultak a rendes bíróságokhoz. Az *equitiy* arra szolgált, hogy mégis érvényesülhessen valamilyen formában az igazság. Ezt a méltányossági bíráskodást kezdetben a király és a királyi tanács, majd az ő nevében a kancellár gyakorolta, s ebből alakult ki a *Court of Chancery*, a „Kancellár Bírósága".

A *Common Law* lényegét tekintve íratlan szokásjog volt, de a bíróságok munkájának megkönnyítésére a 12. század végén Glanvill, a királyi bíróság tagja írásba foglalta, majd a következő században Henry de Bracton *De legibus et consuetudinibus regni Angliae* című munkájában a római jog elvei alapján rendszerezte is.

A királyi bíróságok sok tekintetben átvették a helyi, grófi bíróságok szerepét, hiszen minden ügyben ezekhez a központi bíróságokhoz lehetett fordulni, fellebbezni vagy megvárni az utazó bírák érkezését, akik szintén a grófi bíróságok ülései keretében szolgáltattak igazságot. A grófi bíróságok természetesen megmaradtak, főleg kisebb büntetőügyekben játszottak szerepet (birtokpereket kizárólag a királyi bíróságok előtt lehetett folytatni), s folyamatosan átalakultak esküdtbíróságokká (*jury*). A helyi szabad parasztokból, lovagokból vagy polgárokból álló, választott *jury* feladata volt a tényállás feltárása, a bizonyítékok és vallomások mérlegelése, s ennek alapján a döntés a vádlott bűnösségéről vagy ártatlanságáról. Az uradalmi bíróságok csak saját függő népeik felett bíráskodtak kisebb ügyekben, de tőlük is a királyi bíróságokhoz lehetett fellebbezni.

II. Henrik igyekezett megszüntetni a klérus igazságszolgáltatási kiváltságait, ezért korlátozta az egyházi bíróságok hatáskörét. Világi természetű és bűnügyekben a klerikusokat is a királyi bíróságok elé utalta (*Clarendoni Konstitúciók* 1164, *Clarendoni Assisa* 1179). Az egyház jogait megnyirbáló reformjai miatt Henrik szembekerült egykori barátjával és munkatársával, Becket Tamás canterburyi érsekkel is, akit a király túlbuzgó hívei 1170-ben az oltár előtt meggyilkoltak. Ezért a királyt egyházi átok alá helyezték, a nyilvános vezeklést is kénytelen volt vállalni.

2. *Az angol rendi monarchia kialakulása*

I. Richárd uralkodásának 10 évéből fél évet sem töltött Angliában: francia birtokain hadakozott hűbéreseivel, s keresztes hadjáratot is folytatott. A Szentföldön összekülönbözött Lipót osztrák herceggel, aki hazatérőben elfogatta, s kiszolgáltatta a császárnak. Az angol népnek óriási váltságdíjat kellett kinyögnie szabadon

bocsátásáért. Ezt követte János szabályszerű „rémuralma". János ellen II. Fülöp francia király hűbéri pert indított, s a bíróság ítélete alapján sorra foglalta el az angol király franciaországi hűbérbirtokait. 1214-ben János Bouvines-nál súlyos vereséget szenvedett, s ráadásul a canterburyi érseki szék betöltése miatt konfliktusba került III. Ince pápával is, aki nemcsak őt, hanem az egész országot egyházi átok alá helyezte. János végül is úgy nyert bocsánatot, hogy elismerte a pápa hűbérúri fennsőbbségét. Mindezek és az országra kivetett súlyos adók miatt az elégedetlen bárók nyíltan szembefordultak a királlyal, s 1215-ben rákényszerítették a *Magna Carta Libertatum* aláírására.

A 63 cikkelyből álló dokumentum biztosítja a bárók, a nemesség, a városok jogait és az egyház szabadságát. Kimondja, hogy a király csak a királyi tanács jóváhagyásával vethet ki adókat. Szabad embert törvényes ítélet nélkül nem lehet elfogni, bebörtönözni, száműzni, birtokait elvenni. Fontos az ellenállási záradék, amely szerint 25 választott báróból álló testület ellenőrzi a jogok megtartását, s *„az egész ország közössége* [communa totius terrae] *nevében"* kényszerítheti a királyt – akár fegyverrel is – a sérelmek orvoslására.

János fia, III. Henrik (1216–72) francia tanácsosaira és zsoldosaira támaszkodva igyekezett visszaállítani a korlátlan királyi hatalmat, s emiatt állandó konfliktusba került a bárókkal, akik az idegenek távozását követelték. Henrik – a hagyományos felfogásnak megfelelően – az országot saját háztartásaként, tulajdonaként kezelte. Vele szemben a bárók a nép (*populus*) jogaira hivatkoztak, s a főtisztviselők (kancellár, justiciárius) választását követelték.

1258-ban létrejött a bárók konföderációja: kölcsönös esküt tettek a reform kikényszerítésére, „Anglia közössége" (*commun de Engleterre; communitas, universitas regni*) nevében fegyverrel kényszerítették a királyt: engedélyezze egy 24 tagú bizottság megalakítását, hogy reformjavaslatokat dolgozzon ki. A tagok felét a Királyi Tanács, másik felét a bárók delegálták. A 24 tagú bizottság Oxfordban ült össze. Határozatában (*Oxfordi Províziók*) kimondta, hogy évente háromszor, meghatározott időpontban parlamentet kell tartani, amelyen a király tanácsosai és a közösség (*le commune*) által választott „12 derék ember" fog részt venni, s megtárgyalják a királyság helyzetét. A 24 tagú bizottság 4 embert választott azzal a feladattal, hogy jelöljék ki az 15 férfit, akik a király tanácsát alkotják.

*Parliamentum*ot vagy *colloquium*ot már korábban is összehívott Henrik, de saját tetszése szerint válogatta meg, hogy kiket hív meg, és mikor. Ugyancsak maga választotta ki tanácsosait is. Az *Oxfordi Províziók* újdonsága abban van, hogy rendszeressé tette a parlamentet, és előre meghatározta az ülések időpontját. Meghatározta azt is, hogy kik ennek a parlamentnek a résztvevői: a királyi tanács tagjai és a közösség, vagyis az ország politikai elitje – gyakorlatilag a bárók – által választott 12 képviselő. De mivel a tanács tagjait sem az uralkodó választotta tetszése szerint, hanem a bizottság által kiküldött 4 tagú albizottság jelölte ki őket az ország előkelői közül, a parlament végeredményben a „közösség" képviselője volt az uralkodóval szemben.

Az *Oxfordi Províziók* alapján 1259-ben Westminsterben összeült – 27 tagú – parlament úgy határozott, hogy két parlamenti ülés között mindig legyen felváltva 2-3 tanácsos a király körül, s az ő tevékenységüket a következő parlament vizsgálja felül (felelősség elve!). Ha valami nagyon fontos ügy merül fel, akkor mind a 15 tanácstagot meg kell hívni (*Westminsteri Províziók*). A király ugyan hangsúlyozta, hogy a parlament összehívása az ő joga, s ezt akkor teszi, midőn neki tetszik, de már nem állt módjában visszafordítani az fejleményeket. Az ország közösségéhez (*communitas*) a lovagok és a szabad parasztok, majd a városok is csatlakoztak. A mozgalom vezetője Montforti Simon, Leicester *earl*-je, az egyik legnagyobb birtokos báró volt. A király diplomáciai ellenakcióba kezdett, megnyerte a pápa és a francia király támogatását. A döntőbírául felkért és a bárók által is elfogadott francia király (IX. Lajos) 1264-ben Amiens-ben Henrik javára, s az 1258 előtti állapot visszaállítása mellett döntött. A bárók és lovagok egy része nem fogadta ezt el, s nyílt fegyveres felkelésre került sor. Montforti Simon Lewes-nél legyőzte és fogságba ejtette a királyt. Háromtagú kormányzó tanács alakult Montforti Simon vezetésével, aki a király nevében összehívta a parlamentet. A bárók és főpapok személyes meghívót kaptak. A grófságok *sheriff*jei pedig utasítást kaptak, *„hogy a nevezett grófságból két lovagot, ugyanazon grófság minden városából két városi polgárt, minden mezővárosból két lakost válasszanak ki és a jelzett napra és helyre küldjenek el, úgy, hogy a nevezett lovagok a maguk és a nevezett grófság közössége nevében, és a nevezett polgárok és lakosok a maguk és a nevezett városok és mezővárosok közössége nevében, azoktól távol teljes és elegendő hatalommal rendelkezzenek, hogy intézkedéseket foganatosíthassunk azon veszedelmek ellen, amelyek ezekben a napokban fenyegetik a királyságot"*. Ez az angol parlament, a rendi képviselet születésnapja.

A pápa és a francia király elítélte a történteket, és beavatkozásra készülődtek. A bárók egy része is a király mellé állt, s Edward trónörökös, akinek sikerült megszöknie a fogságból, 1265-ben Eveshamnél legyőzte a felkelőket. A csatában Montforti Simon is életét vesztette. Az 1258–65. évi mozgalom veresége azonban nem akasztotta meg az angol rendiség kifejlődését. Henrik két év múlva újra kiadta és megerősítette a Magna Cartát. I. Edward (1272–1307) – II. Henrik mellett az angol középkor legjelentősebb uralkodója – pedig gyakran, szinte évente hívott össze parlamentet. Ez persze – különösen kezdetben – még nem volt kialakult rendi képviselet, de az a tény, hogy uralkodása alatt 51 *parliamentum*ot tartott, jelzi: minden fontosabb intézkedése előtt ki akarta kérni alattvalói véleményét. Az 51 parlament közül 21-en jelen voltak a közösségek képviselői is, másik 21 esetben csak a mágnásokból álló Nagytanács (*magnum consilium*) tagjai, 13 esetben pedig a szűkebb királyi tanács (*consilium regis*) tagjai vettek részt a tanácskozáson. 1275-ben került sor a közösségek képviselőinek összehívására, s ez a következőkben egyre gyakrabban megismétlődött, majd 1297-től rendszeressé vált.

A rendi képviselet kialakulása terén a 13–14. század fordulóján bekövetkezett gyors fejlődést jelzi, hogy míg egy 1290 körül keletkezett forrás (*Fleta*) szerint a király parlamentjein a prelátusok, grófok, bárók, előkelők és jogi szakemberek vettek részt, addig az 1320 körül keletkezett *Modus Tenendi Parlamentum* (*Hogyan kell parlamentet tartani*) szerint *„a király tarthat parlamentet országának communitasával a püspökök, grófok és bárók nélkül is, ha meghívták őket a parlamentbe, jóllehet egyik sem* [...] *jön el a meghívásra,* [...] *de másként van az ellenkező esetben: semmiféle parlament se legyen, bár az érsekek, püspökök, grófok és bárók, meg az összes pares jelen lenne is a királlyal, amikor a communitasok – egyháziak és világiak – nem volnának hajlandók bizonyos okokból* [...] *eljönni* [...] *noha parlamentre hívták őket, ahogyan de iure kell. Ezért helyes, hogy minden dolgot, amelyet a parlamentnek kellene jóváhagynia vagy elvetnie, helybenhagynia vagy megtagadnia, vagy tennie, azt a parlament communitasa hagyja jóvá, amely a parlament három fokozatából vagy osztályából áll, azaz a papságnak a prokurátoraiból, a megyebeli lovagokból, polgárokból és burgensesből, akik Anglia egész communitasát képviselik* [ex procuratoribus cleri, militibus, comitatuum civibus, et burgensibus qui repraesentant totam communitatem Angliae], *és ne az előkelők, mivel mindegyikük csak a saját személyéért jön a parlamentbe.*" Lényeges dolog volt, hogy az angol parlament nem meghatározott társadalmi csoportokat, hanem lokális közösségeket (*commons*) képviselt.

A 14. század elején tehát készen állt a kétkamarás angol rendi gyűlés végleges szervezete: a Lordok Házába (*House of Lords*) a király név szerint hívta meg a főpapokat, az *earl*öket, a bárókat és a királyi tanács tagjait. A Közösségek Házát (*House of Commons*) a grófságok és a városok választott küldöttei alkották. A parlament legfontosabb feladata az adók megszavazása volt, de idővel egyéb ügyekre is kiterjedt a hatásköre, elsősorban a törvényhozásra. A parlament petíció formájában terjesztette elő törvényjavaslatait az uralkodónak, aki azokat szentesítette, s így váltak törvénnyé (*bill*). A királyi rendeletek akkor emelkedtek törvényerőre, ha a parlament a hozzájárulását adta. A parlamentnek bíráskodási jogköre is volt.

I. Edward a parlamenttel együttműködve jelentős törvényhozói tevékenységet fejtett ki, ezért az angol Iustinianusnak is nevezték. E munkájában nagy segítségére voltak a „király klerikusainak" (*King's clerk*) nevezett szakképzett, hivatásos tisztviselők, akik nagy számban, s reszortok szerint specializálódva dolgoztak a király szolgálatában. Edward tette kötelezővé az esküdtszéki eljárást büntetőügyekben. Ugyancsak a 14–15. században terjedt el egész Angliában az ún. „békebírák" (*Justice of the Peace*) intézménye. Ezeket a király nevezte ki a megyei kisnemesség (*gentry*) köréből. Rendőri hatalmat gyakoroltak és bírósági gyűléseket tartottak, amelyek lassanként a korábbi megyei bíróságok helyébe léptek.

3. Anglia a 14–15. században

I. Edward nevéhez fűződik Wales meghódítása (1277–84) és az angol koronához csatolása. 1301 óta a trónörökösök viselik a „walesi herceg" (*Prince of Wales*) címet. Az új szerzeményt Angliához hasonlóan grófságokra osztották, egyébként a lakosság megtarthatta etnikai különállását, nyelvét, jogszokásait. Nem volt ilyen türelmes a zsidókkal szemben, akiknek a hitelezői tevékenységét korlátozta, megkülönböztető jelvény viselésére kötelezte, majd 1290-ben kiűzte őket az országból, ahová csak a 17. században térhettek vissza. Edward belekeveredett a skót trónviszályba, átmenetileg el is foglalta Skócia egy részét, de végül a skótok 1314-ben Bannockburnnél legyőzték az angolokat, és Robert Bruce lett Skócia királya.

III. Edward (1327–77) idején kezdődött a százéves háború Franciaországgal. A háború miatt növelték az adókat, s ez volt a fő kirobbantó oka 1381-ben a Wat Tyler és John Ball nevéről ismert parasztlázadásnak. A mozgolódás Essexben és Kentben kezdődött május végén, ahol a parasztok a már harmadik alkalommal kivetett *poll tax* fizetését megtagadták, s a robot eltörlését és a jobbágyság megszüntetését kívánták. Az előző évtizedekben nagyobb szabadságra szert tett parasztok nem akarták többé vállalni a régi szolgáltatásokat. Ball és radikális társai, a lollardok az Ádámtól való közös származásra hivatkozva (ezért nevezték őket adamitáknak) a teljes társadalmi egyenlőséget hirdették. A katonai vezető Tyler lett. A felkelés egész Kelet-Angliára, majd az északi grófságokra is kiterjedt. A templomokat, kolostorokat kifosztották. II. Richárd (1377–1399) királyként helytállt a nehéz hetekben. Sikerült leválasztania az emberek többségét Tylerről, akit London polgármestere orvul meggyilkolt. Ez ugyan olaj volt a tűzre, de a király megígérte a parasztoknak követeléseik teljesítését. Később a parlament felmentette ígéretei alól, s a lázadók vezéreit kivégezték. A *poll tax* szedését viszont elhagyták.

A felkelés után erős ellenzéki mozgalom bontakozott ki, amely a király fő tanácsadóinak leváltását kívánta. Az 1386 októberében összeült ún. Csodálatos Parlament követelésére a király néhány vezető tisztviselőt elbocsátott. A királyi háztartás kiadásait ezután egy tizennégy tagú bizottság ellenőrizte. A király bírái viszont felségárulással vádolták a bizottságot. Nyílt fegyveres összecsapásra került sor, s 1387-ben Oxfordshire-ben a királyi csapatok alulmaradtak a lázadó lordok seregével szemben. A következő év elején összeülő ún. Irgalmatlan Parlament kíméletlenül eltávolította a király minden tényleges párthívét.

1399-ben II. Richárdot (1377–99), a Plantagenet-ház utolsó egyenes ági tagját a parlament megfosztotta trónjától, amelyet a család oldalágából, a Lancaster-házból való IV. Henrik (1399–1413) foglalt el.

A középkori Anglia története a „rózsák háborújával" ért véget (1455–85). Az elnevezés Sir Walter Scott nyomán ment át a köztudatba, és a két rivális dinasztia címerére, a Lancasterek piros és a Yorkok fehér rózsájára utal. Persze, tévedés

lenne azt állítani, hogy a harminc éven át tartó rózsaháború csupán a két ház közötti dinasztikus konfliktus lett volna. Valójában a korábban feltételezettnél sokkal nagyobb szerepet kaptak a különböző udvari frakciók, melyeknek nyílt összeütközéseire jobbára vidéken került sor. A krónikások mindenképp túlhangsúlyozták a harcok kiterjedését és hosszúságát. A tényleges hadi események, mindent egybevéve, nem tettek ki többet egy esztendőnél. Ugyanakkor a halottak számát és a pusztítás mértékét javarészt alábecsülték. Az angol történészek tizennégy nagy csatát és számos kisebb ütközetet tartanak számon. A harcoknak összesen 38 főúr (*peer*) esett áldozatául, de feltűnő az is, hogy ezeknél több főúri család halt ki ez idő alatt magtalanság, illetve a magas gyermekhalandóság következtében. Az időszak mindenképp a pusztulás, rombolás kora. A városokat fosztogatás fenyegette, a kereskedelem sokfelé lebénult, a *gentry* sokszor maga vett elégtételt sérelmeiért.

A York-házbeli IV. Edward 1461-ben Towton Moornál legyőzte a Lancasterek seregét, s ezzel a York-ház került trónra (1461–83.) A Lancasterek visszatérési kísérletét Tewkesburynél 1471-ben aratott újabb győzelmével elhárította. Halála után öccse, Glouchester hercege megölte Edward kiskorú fiait, és III. Richárd néven maga foglalta el a trónt (1483–85). Országos és nemzetközi híre olyan rossz volt, hogy felesége 1484-es halálakor hivatalos közleményben jelentette ki: nem mérgezte meg. Henry Stafford, Buckingham hercege viszont fölkelést szervezett ellene. Kapcsolatot keresett Richmond grófjával, Henry Tudorral, aki anyja révén rokonságban volt a Lancaster-házzal, s igényt tartott a trónra. Richárdnak sikerült elfojtania Buckingham lázadását. Tudor Henrik viszont a VIII. Károly francia királytól kapott segítséggel Milford Haven közelében partra szállt, és 1485. augusztus 22-én Market Bosworth-től mintegy két mérföldre, Ambien Hillnél megütközött York III. Richárddal, akit serege cserben hagyott, és akit lova elpusztulta után megöltek. Richmond *earl*je VII. Henrik (1485–1509) néven alapította meg a Tudorok dinasztiáját. Feleségül vette York Erzsébetet, IV. Edward leányát.

VII. NÉMETORSZÁG

1. A Keleti Frank Királyság

A középkori Német Királyság gyökerei a frank birodalomba nyúlnak vissza. A 6. és a 8. század között a Rajnától keletre lakó, német nyelven (*Theodisca lingua*) beszélő törzsek (*gentes*) fokozatosan frank uralom alá kerültek, a frank államban területi-politikai szervezetet nyertek, s felvették a kereszténységet. A frank birodalom, s különösen Nagy Károly öröksége a továbbiakban évszázadokon át meghatározó szerepet játszott mind a Francia, mind a Német Királyság sorsának alakulásában. Nagy Károlyt, „Európa atyját" egyaránt ősüknek, középkori államuk létrehozójának tekintik a franciák (Charlemagne) és a németek (Karl der Grosse). Érdekes viszont, hogy ugyanarra a Karoling-örökségre alapozva mennyire eltérő volt a középkor századaiban a francia és a német államfejlődés útja.

843-ban a verduni osztozkodáskor a birodalom német nyelvű területeit Német Lajos (843–76) kapta, akinek halála után három fia, frank szokás szerint, felosztotta egymás között az országot. Lothar ágának kihalása után a 880. évi ribemonti szerződésben megszerezték Lotaringiát, s ezzel kialakult a Keleti és a Nyugati Frank Királyság közötti végleges határ, amely az egész középkoron át érvényben maradt.

A 9. század folyamán a németek (főleg a szászok) ugyanúgy szenvedtek a normannok rablótámadásaitól, mint a franciák. De alighogy sikerült felettük 891-ben végleges győzelmet aratni, néhány év múlva feltűntek a magyarok, akik fél évszázadon keresztül jóval több gondot okoztak a német uralkodóknak, mint korábban a normannok. A magyarok kezdetben a keleti frankok szövetségesei voltak a morvák ellen, de Pannonia elfoglalása után ellenségesre fordult a viszony. 907-ben német sereg indult Pannonia visszafoglalására, Luitpold herceg vezetésével, de Braslauespurchnál (valószínűleg Pozsony) megsemmisítő vereséget szenvedett. Luitpold herceg, a salzburgi érsek és még két püspök is elesett a csatában, amely után a magyarok megszállták az Enns folyótól keletre fekvő területeket. Ettől kezdve szinte évente „kalandozott" magyar sereg német területen.

A 9. század végén volt egy pillanat, amikor úgy tűnt, hogy Nagy Károly birodalma újra egy kézben egyesül: III. (Vastag) Károly keleti frank királyt 881-ben Rómában császárrá koronázták; közben fivérei is meghaltak, s országrészük reá szállt, majd 885-ben a nyugati frank előkelők is őt választották meg királyuknak. Ez az egységes császárság azonban mindössze két évig létezett: Károly alkalmatlan volt az uralkodásra, ezért 887-ben a keleti frank előkelők megfosztották a tróntól, s unokaöccsét, Arnulfot (887–99) választották királlyá. Károly ezután hamarosan meg is halt, s ezzel ténylegesen véglegessé vált a birodalom részekre szakadása. Ezen az sem változtatott, hogy Arnulfot 896-ban Rómában császárrá koronázták. Egy korabeli forrás szerint ekkor *„a teuton frankok és a latin frankok"* elváltak egymástól, és így *„a Rajnán túli törzsek"* külön fejlődési útra léptek. Midőn Arnulf fiának, IV. (Gyermek) Lajosnak a halálával 911-ben kihalt a Karolingok német ága, fel sem merült, hogy a Karoling nyugati frank uralkodót hívják meg a trónra, hanem a német törzsi hercegek közül választottak királyt. 921-ben a keleti és a nyugati frank király bonni találkozójukon kölcsönösen elismerték egymást, s ezzel hivatalosan is megpecsételték a végleges szétválást. A frank elnevezés még a szétválás után is sokáig tovább élt: a Német Királyságot hivatalos iratokban a 10–11. században is általában *regnum Francorum*nak nevezték. Igaz, hogy már 919-ben felbukkant a *regnum Teutonicorum* elnevezés is, de ez csak a 11. század végétől vált általánosan használatossá. A „német" (*deutsch*, ófelnémet *diutisc, theodisk*, latin *theodiscus*) népnév latinosított formá-

ban már a 9. századtól szerepel a forrásokban (*gens theudisca, Teutisci, Theodisci*), a 12. század elején pedig egy német nyelvű elbeszélő költeményben (*Annolied*) is feltűnik: *Diutschi* (németek), *Diutschiu lant* (német föld, l. *Deutschland*), *Diutschiu liute* (német emberek).

Bár a királyi hatalom felaprózódása nem öltött olyan méreteket, mint a nyugati frank területeken, német földön is meggyengült a királyság, s kialakultak a területi fejedelemségek. Az egykori királyi tisztviselők, a grófok, őrgrófok és palotagrófok hivatali területükön önállósították magukat, örökletessé tették hatalmukat és hivatali birtokaikat, s magukhoz ragadták a király uralmi jogosítványainak (*bannum*) tekintélyes részét. Saját hadsereggel rendelkeztek, saját területükön bíráskodtak, önálló külpolitikát folytattak, és a helyi egyházat is hatalmuk alá vonták. Ebben szerepet játszott a külső támadás is: a 9. század második felében a normann rablóhadjáratok, majd kelet felől a magyarok portyázásai, amelyekkel szemben a védelem szintén a helyi hatalmakra hárult.

Ez a folyamat német földön sajátos formát öltött: törzsi hercegségek alakultak ki, a törzsi területek vezetése egyes kiemelkedő családok, nagyrészt az egykori Karoling birodalmi arisztokrácia leszármazottainak kezébe került, akik megszerezték maguknak a hercegi (*dux*) címet. Négy ilyen törzsi hercegség alakult ki a 10. század elejére: a szász, a frank, a sváb és a bajor. Hamarosan felzárkózott melléjük Lotaringia, Türingia viszont nem tudott önállósulni, hanem a szász hercegek uralma alá került. Ezek a hercegségek a 10. század elején laza hűbéri kapcsolatban álltak a királlyal, s igyekeztek önállóságukat bővíteni. Ebben a rendszerben a királyi hatalom elsősorban három pilléren nyugodott: a király saját hercegségének erőforrásain, a Karoling-korból örökölt királyi birtokokon, valamint a birodalmi egyház feletti rendelkezésen.

A Karoling-dinasztia kihalása után ezek a törzsi hercegek választottak maguk közül királyt, mégpedig Ottó szász herceg javaslatára a frank I. Konrádot (911–18), aki sikertelenül igyekezett a törzsi hercegek hatalmát korlátozni, s a portyázó magyarokkal szemben is tehetetlennek bizonyult. I. Konrád okult saját kudarcából, s halála előtt nem öccsét javasolta utódjául, hanem a legnagyobb hatalmú herceget, a szász Liudolfing-családból való I. (Madarász) Henriket (919–936).

2. *A szász dinasztia*

A szász dinasztia (919–1024) trónra kerülése fordulatot jelentett a német történelemben: kezdetét vette az a folyamat, amelynek során a Keleti Frank Királyságból, a törzsi hercegségek laza szövetségéből megszületett a német állam, majd létrejött a Német-római Császárság. A család névadó őse, Liudolf gróf a Karoling-állam tisztviselőjéből lett a „keleti szászok hercege", fia, Ottó pedig már az egész szász törzsi terület feje. A szászok tagolódtak be legkésőbb a frank birodalomba, ők vették fel legkésőbb a kereszténységet, érthető tehát, hogy náluk éltek legelevenebben a germán hagyományok. A szász hercegek képviselték leginkább Nagy Károly örökségét: az ország egész területe feletti közvetlen királyi hatalom elvét.

I. Henriket 919 tavaszán a szászok és a frankok királlyá választották. A svábok és a bajorok azonban egyelőre másképp döntöttek: Arnulf bajor herceget választották a „Német Királyság" (*regnum Teutonicorum*) uralkodójává, de két éven belül ők is behódoltak a „szász" királynak. Henriknek uralkodása végén nemcsak azt sikerült elérnie, hogy utódjául fiát válasszák meg, hanem szakított a Meroving és a Karoling frank államban egyaránt szokásban volt gyakorlattal is, mely szerint az uralkodó felosztotta a birodalmat fiai között. Másodszülött fiát, I. Ottót (936–73) jelölte ki egyetlen örököséül, s ezzel biztosította a királyság egységét és oszthatatlanságát. Ottó két fivére természetesen nem nyugodott ebbe bele, a régi rendszernek megfelelően részt kértek a királyi hatalomból, de a kitört küzdelemben vereséget szenvedtek. Thankmart menekülés közben megölték, Henrik azonban kétszeri lázadás után is kegyelmet nyert bátyjától, s a törzsi hercegi család kihalása után megkapta Bajorországot. A legfiatalabb testvér, Bruno egyházi pályára ment, s bátyja kölni érsekké emelte őt. I. Ottó még életében megválasztatta és megkoronáztatta fiát, II. Ottót (973–83), s ugyanígy járt el ez utóbbi is az alig hároméves III. Ottó (983–1002) esetében. III. Ottónak nem volt gyermeke, de a szász dinasztia hatalma és tekintélye már annyira megszilárdult, hogy utódát is e család oldalágából választották: a már említett Henrik bajor herceg unokáját, Gizella magyar királyné bátyját, aki II. Henrik néven foglalta el a trónt. Vele azonban 1024-ben végleg kihalt a család férfi ága, de az ezután trónra kerülő száli (frank) dinasztiára (1024–1125) is azért esett a választás, mert női ágon rokonságban állt az Ottókkal: II. Konrád I. Ottó leányának dédunokája volt.

Miután a trónutódlás folyamatosságát és a királyi hatalom egységét sikerült biztosítani, a szász uralkodók legfőbb törekvése a királyi hatalom megerősítése, a törzsi hercegségek különállásának megszüntetése volt. Igyekeztek őket integrálni a megerősödött királyság keretei közé. I. Henrik és I. Ottó fenntartották a békés viszonyt a hercegekkel, házasságok révén családi kapcsolatot építettek ki velük, az egyes törzsi hercegek halála, családjuk kihalása vagy éppen levert felkelése esetén hercegségükbe a királyi család tagjait, rokonait vagy kipróbált híveiket ültették. I. Ottó elérte, hogy 949-re mindegyik hercegség az ő családjának kezébe került. Persze, ez sem jelentett abszolút biztosítékot a hercegek esetleges önállósági törekvéseivel szemben, hiszen 953-ban saját fia, Liudolf sváb herceg, valamint veje, Vörös Konrád lotaringiai herceg kelt fel ellene. Miután a felkelés összeomlott, Liudolf és Konrád kegyelmet kapott, de elvesztette hercegségét. Lotaringiát Ottó ekkor öccsére, Bruno kölni érsekre bízta. II. Ottónak unokatestvérével, Henrik bajor herceggel (Szent István királyunk apósával) gyűlt meg a baja, aki az utókortól méltán kapta a „Civakodó" melléknevet. 976-ban meg is fosztották hercegségétől, de 985-ben visszakapta azt.

Családtagoknak és rokonoknak a hercegségek élére helyezése tehát nem mindig hozott megnyugtató megoldást, de ezeket a változásokat I. Ottó jól kihasználta arra, hogy a hercegségekben is fokozottabb mértékben érvényesítse a királyi felségjogokat, elsősorban a bíráskodás és az egyház feletti rendelkezés terén. A hercegekkel és a világi előkelőkkel kapcsolatos tapasztalataik ugyanis meggyőzték Henriket és Ottót, hogy a királyi hatalmat elsősorban az egyházzal szövetségben, arra támaszkodva építhetik ki és erősíthetik meg. Ezért vált a 10–11. századi Német Királyság egyik legfőbb jellegzetességévé a királyi hatalom, az államszervezet és az egyház szoros összekapcsolódása. A szász és a száli dinasztia hatalmának legfőbb támasza a birodalmi egyház volt. Henrik és Ottó igyekezett megakadályozni azt, hogy a hercegek tartományi egyházakat építsenek ki, s végül sikerült megszerezniük valamennyi hercegségben az egyház feletti rendelkezést. A király mint szakrális személyiség a krizmával való felkenés révén a klérus tagja, a birodalmi egyház feje is volt, aki érvényesíteni tudta befolyását a püspöki és apáti székek betöltésénél, s ő rendelkezett az egész ország területén az invesztitúra jogával, vagyis a pásztorbot és a gyűrű átadásával ő iktatta be az új főpapot tisztségébe és birtokaiba. Míg Franciaországban a 11. században a püspökségeknek csak egyötödével rendelkezett a király, addig Németországban minden püspökség a király főkegyurasága alá tartozott. Az egyházat nagy birtokadományokkal látták el, s az egyes püspökségek és apátságok *immunitast* is kaptak, ami azt jelentette, hogy birtokaik területére királyi tisztviselő nem tehette be a lábát, mert ott minden „állami" funkciót a főpap gyakorolt az ezzel megbízott tisztviselő, a *Vogt* közreműködésével. A központi kormányzat, sőt fokozatosan a helyi közigazgatás is teljesen az egyháziak kezébe került. ők voltak a király tanácsadói, ők töltötték be a legfontosabb udvari pozíciókat, ők álltak a legtöbb grófság élén, Itáliában pedig ők voltak a városok urai. Az udvari kápolna volt az az intézmény, ahol a főpapi utánpótlás nevelkedett, itt ismerkedtek meg az államügyekkel, itt sajátították el azok intézésének technikáit. A királyi kápolnában nevelkedett klerikusok közül kerültek ki a püspökök és a nagy birodalmi apátságok vezetői. A főpapok kötelesek voltak ellátni a királyt és kíséretét, ha területükön tartózkodott, s ők állították ki a birodalmi hadsereg zömét is. 982-ben több mint 2000 páncélos lovas (*loricata*) állt II. Ottó rendelkezésére, ebből egyháziak állítottak ki 1510-et, míg a világi előkelők csak 534-et. A mainzi és a kölni érsek, az augsburgi és a strassburgi püspök 100-100 páncélos lovast állított ki, a trieri érsek 70-et, a reichenaui apát 60-at, míg a legerősebb világi kontingens létszáma csak 40 lovag volt.

A császárság megszerzése után ez a birodalmi egyházi rendszer Rómára is kiterjedt. I. és III. Ottó, valamint III. Henrik pápákat tett le és nevezett ki. Így került a 990-es években a pápai székbe az első német (V. Gergely), majd az első francia pápa (II. Szilveszter). A gregorián reform a világi invesztitúra tilalmával ezt a birodalmi egyházat és az egész reá épülő hatalmi struktúrát alapjaiban rendítette meg. Érthető tehát, hogy az invesztitúraharc a Német-római Császárságban bontakozott ki leghevesebben.

A királyság hatalmának és tekintélyének megnövekedéséhez hozzájárult az országot dúló magyarok felett aratott győzelem. Henrik jól kihasználta a magyaroktól 926-ban évi adófizetés ellenében vásárolt kilencévi békét, megszervezte a védelmet, átalakította a hadsereget – különösen a lovasság létszámát növelte –, s az adófizetés felmondása után, 933 tavaszán a Riadénál nagy győzelmet aratott. I. Ottó Augsburg melletti győzelme 955-ben egyszer s mindenkorra véget vetett a magyar kalandozásoknak német földön.

I. Henrik és I. Ottó a külpolitika irányítását is kivette a törzsi hercegek kezéből. Az Elba és az Odera között élő szláv törzsek a német király adófizetőivé váltak, területükön őrgrófságokat szerveztek. A politikai szervezéssel párhuzamosan haladt a német kolonizáció és a keresztény hittérítés az I. Ottó által létrehozott, 968-ban érseki rangra emelt magdeburgi egyházi központ irányításával. Az Elba és az Odera között püspökségek létesültek, s német papok vezetésével folyt a cseh és a lengyel misszió is, amelynek előrehaladását jelzi a poznani (968) és a prágai püspökség (973) alapítása. Mindkettő a német egyházszervezetbe tagozódott: a magdeburgi, illetve a mainzi érsekségnek voltak alárendelve. Az Elba és az Odera közötti területek azonban a 983. évi nagy szláv felkeléskor elvesztek, s ismételt sikertelen próbálkozások után csak a 12. századtól sikerült Németország szerves részeivé tenni őket. A Cseh hercegség nemcsak egyházszervezetileg kapcsolódott a Német Királysághoz, hanem politikailag is: a cseh herceg a német király hűbéreseként a birodalom területi fejedelmei között előkelő helyet foglalt el. Az Ottók keleti politikájának legjelentősebb eredménye azonban az önálló lengyel és magyar egyházszervezet létrejötte volt az ezredfordulón. Ez a két ország politikailag is önálló egységként kapcsolódott be az európai keresztény népközösségbe.

II. Ottó alatt került sor a magyar támadások nyomán összeomlott délkeleti végek újjászervezésére: 976-ban felújították az Ostmarkot (Ostarrichi), s megszervezték a Karantán hercegséget, amelyből az ezredforduló után kihasították a Krajnai és Stájer őrgrófságokat. Nyugaton a szász és a száli uralkodók külpolitikájának legjelentősebb eredménye a Burgund Királyság megszerzése volt 1033-ban.

3. *A Német-római Császárság születése*

Midőn I. Henrik meghalt, a korabeli szász krónikás, Widukind joggal nevezte őt az európai királyok között a legnagyobbnak. Még inkább megillette ez a cím I. Ottót, akit a hadsereg az augsburgi győzelem után imperátorként ünnepelt, s uralmát a korabeli közvélemény *imperiale regnum*nak minősítette. (Emlékezzünk vissza, hogy a császárkoronázás előtt, 796-ban Alkuin is így minősítette Nagy Károly királyságát.) Érthető tehát, hogy Ottó előbb-utóbb igényt tartott Itália és Róma, s ezzel a császári korona megszerzésére is. Annál is inkább, mert úgy vélte, hogy a magyarok feletti győzelemmel és a szláv misszió sikereivel,

mint *„a pogány barbárok legyőzője, a kereszténység terjesztője és az egyház védelmezője"*, kiérdemelte a császári méltóságot. Alkalom is kínálkozott, midőn 950-ben meghalt Lothar, aki az Itália királya címet viselte, s özvegyét, Adelhaidot, az új király, Berengár ivreai őrgróf fogságba vetette. Adelhaid segélykérésére Ottó átkelt az Alpokon, s a „langobardok királyává" koronáztatta magát, majd követeket küldött Rómába, hogy az esetleges császárkoronázás esélyeiről puhatolózzanak. Kérése elutasításra talált, mert Róma ura, Alberich *patricius* nem kívánt vele osztozkodni a város felett. Ottó kárpótlásul feleségül vette a fiatal özvegyet, s hazatért.

A Karoling-császárság meggyengülése, majd névlegessé válása után Rómában a helyi arisztokrácia kezébe került nemcsak a város vezetése, hanem a pápaság sorsa feletti döntés is. A 10. század elején a görög származású *senator*, Theophülaktosz és családja ragadta magához a hatalmat. Az ügyek irányításában fontos szerephez jutottak a család nőtagjai: a *senator* felesége, Theodóra, valamint két leánya, Marózia és az ifjabb Theodóra. 931-ben Marózia *„senatrix et patricia"* saját fiát, XI. Jánost ültette a pápai trónra. Amikor megözvegyült, feleségül ment Itália királyához, Provence-i Hugóhoz. Első házasságából származó fia, Alberich spoletói herceg azonban 933-ban fellázadt, elűzte Hugót, s átvette az uralmat Róma és környéke felett. Alberich 955-ben bekövetkezett halála után 17 éves fia, Octavianus lett a város ura s egyúttal pápa is, XII. János néven. A korántsem papi életet élő ifjú a Rómára is szemet vető Berengárral szemben most már maga kérte Ottó segítségét, és felajánlotta neki a császári koronát. Ottó 961-ben ismét Itáliába érkezett, s a pápa 962. február 2-án a római Szent Péter-templomban császárrá koronázta őt. Ezzel létrejött a Német-római Császárság, amely csaknem ezer évig (1806-ig) fennállott. A császári címet ettől kezdve a német királyok nyerhették el, ha Rómába mentek a koronázásra (azaz császár csak német király lehetett, de nem minden német király lett császár).

Ez alkalommal adta ki Ottó azt a nevezetes oklevelet, az ún. *Ottonianum*ot, amelyben szabályozta a császárság és a pápaság viszonyát. Mindenekelőtt megerősítette Szent Pétert és helyettesét, a pápát mindazon területek birtokában, amelyeket elődei, Pippin és Nagy Károly adományoztak neki, biztosította a pápák törvényes, azaz az egyházjogi előírásoknak megfelelő szabad választását, de azt is előírta, hogy a megválasztott pápa köteles beiktatása előtt hűségesküt tenni a császárnak, akinek küldöttei (*missi*) jelen lehetnek a pápai fennhatóság alatt álló területeken, s ellenőrizhetik a kormányzást és a bíráskodást. Mivel a következő évben a pápa ellene fordult, azzal egészítette ki az *Ottonianum*ot, hogy a rómaiak tegyenek esküt: a jövőben a császár előzetes hozzájárulása nélkül senkit sem választanak pápává. A lázadó pápát pedig a császár által összehívott római zsinat megfosztotta méltóságától.

A római koronázás és Ottó itáliai tartózkodása napirendre tűzte az új nyugati császár és a konstantinápolyi császár egymáshoz való viszonyának kérdését. Az Itáliát fenyegető arab veszéllyel szembeni fellépés érdekközösséget hozott létre a két császár között. Bizánc végül is elismerte Ottó és utódai császárságát, s Theophano személyében császári hercegnőt küldött Ottó fia számára feleségül. III. Ottó is részesült ugyanebben a kegyben, de ő meghalt, mire a bizánci hercegnő Itáliába érkezett.

Itáliában és Rómában nem volt könnyű feladat a császár uralmát biztosítani. A római nemesség ismételten felkelt ellene, s Észak-Itáliában is zűrzavaros viszonyok uralkodtak. I. Ottó a császári koronázás és halála között eltelt 12 évből kilencet volt kénytelen Itáliában tölteni. Ez a tény már előrevetítette a jövő képét: a német királyok figyelmét és erejét egyre növekvő mértékben foglalja le a császárság és az itáliai hegemónia megszerzése, ezért elhanyagolják a szorosan vett német ügyeket, s a királyi felségjogokat egyre inkább átengedik a területi fejedelmeknek. A császári ambícióknak és az itáliai politikának a 12. és 13. században döntő szerepe lesz abban, hogy Németországban a partikularizmus kerekedik felül, a szász dinasztia erős Német Királysága a 14. századra önálló kisállamok laza szövetségévé alakul át.

973-ban Quedlinburgban bizánci, dán, cseh, lengyel, kijevi és a korabeli Európa egyéb fejedelmei által küldött követek jelenlétében ünnepelte a húsvétot. A vendégek között ott voltak Géza magyar fejedelem követei is, akik a császár segítségét kérték a kereszténység elterjesztéséhez a magyarok között. A császár, aki hamarosan meghalt, ekkor valóban úgy érezhette, hogy ő az európai fejedelmek családjának (*familia regum*) atyja. Utóda, II. Ottó korántsem volt olyan sikeres uralkodó, mint apja. Hatalmát ki akarta terjeszteni Dél-Itáliára is, de 982-ben Calabriában súlyos vereséget szenvedett az araboktól. A következő évben a szláv felkelés nyomán az Elbán túli területek is hosszú időre elvesztek. Amikor 983-ban, alig 28 éves korában II. Ottó meghalt, fia mindössze 3 éves volt. III. Ottó kiskorúsága idején anyja, a bizánci Theophano, majd az ő halála után nagyanyja, Adelhaid császárné vezette a kormányzatot. Az ambiciózus fiatalember azonban 994-ben, 14 éves korában saját kezébe vette a hatalmat.

I. Ottó tisztában volt császári hatalmának tényleges kiterjedésével, határaival: a *„rómaiak és a frankok császárának"* nevezte magát, s rómaiak alatt ténylegesen Róma és környéke lakóit értette. Unokája, III. Ottó viszont egy univerzális, nemzetek feletti keresztény birodalomról ábrándozott. Ez a zseniális fiatalember, akit a kortársak *„a világ csodájának"* neveztek, nevelője és barátja, a kor legnagyobb tudósa, a francia Gerbert hatására és sugallatára meghirdette a *„római császárság felújításának"* programját (*renovatio imperii Romanorum*). Természetesen a keresztény császárok, elsősorban Nagy Konstantin és Nagy Károly birodalmára gondolt, s koncepciójában a keresztény misszió központi szerepet játszott. Ezt fejezte ki azzal, hogy római császári titulusát kiegészítette a *„Jézus Krisztus szolgája"*, majd később az *„apostolok szolgája"* címmel. Székhelyévé Rómát tette, ott építtette fel palotáját a Palatinuson, s onnan kívánta irányítani a II. Szilveszter néven a pápai trónra emelt barátjával és nevelőjével, Gerberttel együtt azt az egyetemes keresztény birodalmat, amelynek az

ő személyében Itália, Gallia és Sclavinia (azaz Lengyelország) Germániával egyenrangú tagjai voltak.

III. Ottó álma a nemzetek feletti keresztény császárságról nem volt megvalósítható, hiszen 1001-ben még székvárosából is elűzték őt és Szilveszter pápát a fellázadt rómaiak, s a következő évben, mindössze 22 éves korában meghalt. Egy évvel később követte őt a sírba a pápa is. Arra azonban ez a rövid, de kivételes történelmi pillanat elég volt, hogy az ezredfordulón a császárnak nemcsak beleegyezésével, de személyes közreműködésével létrejöhessen az önálló, a birodalmi egyháztól független lengyel és magyar egyházszervezet, s a Német Királyságtól független Magyar Királyság és lengyel hercegség. Ottó 1000-ben elzarándokolt Gnesenbe (Gnezda), hogy imádkozzék barátja, Szent Adalbert sírjánál, aki a pogány poroszok között térítve vesztette életét. Itt önálló lengyel érsekséget alapított, 3 alárendelt püspökséggel, Boleszláv lengyel fejedelmet pedig Merseburgi Thietmar korabeli krónikaíró szerint adófizetőből úrrá emelte, s ezért az Isten bocsásson meg neki („*Deus indulgeat imperatori, quod tributarium faciens dominum*") – tette hozzá a német krónikás. Itáliába visszatérve, valószínűleg még ugyanabban az évben, a pápával együtt fogadta Vajk magyar fejedelem követét, Anastasius apátot, s ekkor – ugyancsak Thietmar szavai szerint – „*Vajk, aki országában püspökségeket alapított, a császár kegyéből és biztatására koronát és áldást kapott*" („*Imperatoris* [...] *gratia et hortatu* [...] *Waic in regno suimet epicopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit*").

A 20. század első felének egyik legjelentősebb középkorkutatója, Marc Bloch azt írta, hogy a 10–12. századi német viszonyok jellemzésére leginkább az „archaikus" jelző alkalmas. Franciaországgal vagy Itáliával összehasonlítva a német fejlődés minden téren egy-kétszáz éves késésben volt. A 10. századi Német Királyság archaikus jellegét még inkább kiemelik a korszakkal foglalkozó mai német történészek. Gerd Althoff az Ottó-kori hatalmi struktúrát „állam előtti" képződménynek minősíti, s úgy véli, hogy minden vonatkozásban kezdetlegesebb volt a Karoling-államszervezetnél. A tulajdonképpeni államiság legfontosabb kellékei hiányoztak, a hatalomgyakorlás intézményes keretei nem alakultak ki, központi kormányzatról alig lehet beszélni. Az írásbeliség minimális volt, az ügyintézés ténylegesen szóbelileg történt, s normául nem írott szabályok, hanem a szokások szolgáltak. Az állam lényegében azonos volt a király személyével, aki körül az informális személyi kapcsolatok bonyolult hálózata épült ki. A szokásjog arra kötelezte az uralkodót, hogy döntéseinél hallgasson tanácsadóinak, bizalmasainak véleményére. Ennek a király körüli személyi körnek azonban nem volt meghatározott struktúrája, nem léteztek körülhatárolt reszortok és funkciók. Nagy többségükben egyházi emberek voltak, de helyet kaptak benne rokonok és világi előkelőségek is. A királyságnak nem volt állandó székhelye, az udvar állandóan utazott, az egyik királyi birtokról a másikra, de egyre gyakrabban szállt meg püspöki székhelyeken vagy a nagy birodalmi monostorokban is.

Ezek között az archaikus viszonyok között a szász uralkodók egy viszonylag erős királyi hatalmat építettek ki, s ebbe integrálni tudták a törzsi hercegségeket is. Miközben Franciaországban végbement az állam teljes privatizációja, s a királyok tényleges hatalma csak családi hercegségük kis területére terjedt ki, a német király fenn tudta tartani közvetlen hatalmát az ország területének jelentős része felett. A 12. században azonban fordult a kocka. Franciaországban fokozatosan megerősödött a királyi hatalom, s az ország területének egyre nagyobb részét vonta közvetlen ellenőrzése alá. Németországban viszont éppen ekkor indult meg az önálló területi fejedelemségek kialakulása, a központi államhatalom fokozatos felbomlása. Ebben szerepet játszott az a tény is, hogy a német területek nagy részén nem fejlődött ki teljes mértékben a hűbéri struktúra. A hűbéri jog és a hűbéri intézmények itt elsősorban a területi fejedelmek javára szolgáltak, a királyság viszont nem tudta kihasználni a hűbériségben rejlő lehetőségeket, mint az Franciaországban történt.

Németországban a 11. század második felében vette kezdetét az a folyamat, amely Franciaországban már a 9–10. században végbement: a királyi hatalom fokozatos gyengülése, a közhatalom felaprózódása, területi fejedelemségek kialakulása, majd teljes önállósulása. Az invesztitúraharc során a világi invesztitúra megszűnésével, a kánoni választás jogrendjének kialakulásával összeomlott a szász királyoknak az egyházra és az „állami" funkciókat is betöltő főpapságra épülő királyi hatalma. A császár és a pápa viszálya, az ismételt pápai kiátkozás – amely felment az alattvalói és vazallusi hűség alól – nagyban elősegítette a területi fejedelmek, hercegek önállósulását. Francia kollégáiktól eltérően a német királyok sem a városokra nem tudtak támaszkodni – mert azok gyengék és szegények voltak – a fejedelmekkel szemben, sem a hűbériségben rejlő lehetőségeket nem tudták a maguk javára fordítani. A német hűbéri jogban nem figyelhető meg a francia királyok számára kedvező irányú fejlődés: nem alakult ki az uralkodó legfőbb hűbérurasága, az alvazallusokkal nem volt kapcsolata, a visszaháramló hűbéreket ismét tovább kellett adományoznia (*Leihezwang*), nem csatolhatja őket saját birtokához. A német hűbéri fejlődés a nagyvazallusoknak kedvezett, s teljes mértékben érvényesültek a hűbériség – különösen a többszörös vazallitás – állambomlasztó tendenciái. A különböző dinasztiák uralkodói csak saját birtokaikra, uradalmaikra, váraikra támaszkodhattak. Németországnak nem alakult ki központja, uralkodói székhelye, mint Párizs vagy London. A királyok várról várra, uradalomról uradalomra vándoroltak. Közben a területi fejedelemségek fokozatosan örökletessé váltak, tartós hercegi és grófi dinasztiák alakultak ki: Hohenstaufen (Svábföld), Welf (Bajorország, Szászország), Askani (Brandenburg), Habsburg (Elzász, Svábföld, Ausztria), Wittelsbach (Bajorország), Babenberg (Ausztria, Stájerország), Luxemburgi (Luxemburg, Csehország). Itáliában – főleg Lombardiában – a városi polgárok *communa*mozgalma a császárt képviselő feudális hatalmakkal (püspökök, grófok, őrgrófok) szemben fokozatosan kivívta a városok önkormányzatát, majd a 12. század végére teljes önállóságát a császár pusztán névleges legfelső hatalma alatt.

4. *A száli dinasztia és az invesztitúraharc*

III. Ottó halála után utóda, II. Henrik (1002–24) lemondott az egyetemes birodalmi ambíciókról, s a frank királyság, azaz Németország megújítását (*renovatio Regni Francorum*) tűzte ki céljául, hiszen a megelőző években a Német Királyságban az erőviszonyok a területi fejedelmek javára tolódtak el a királlyal szemben. Keleten ismételten a lengyel Boleszlávval kellett harcolnia, aki az Odera és az Elba közti területet, Lausitzot igyekezett megszerezni, sőt átmenetileg Csehországot is meghódította. Csak 1014-ben ment el Rómába, hogy császárrá koronázzák. Az 1024. évi paviai zsinaton pedig megkezdte az egyház belső fegyelmének megreformálását.

A száli dinasztia (1024–1125) királyai, elsősorban II. Konrád (1024–39) az Ottók politikáját folytatták, de a királyságot új társadalmi erők bevonásával igyekeztek megerősíteni. Az egyház mellett főleg a nemesség alsóbb rétegeire, a kishűbéresekre (*valvassorok*) és *ministerialis*okra – azaz földesúri függésben élő, eredetileg nem szabad, de udvari és katonai szolgálatuk révén az uradalmi népek sorából kiemelkedő és a nemességhez közeledő csoportra – támaszkodtak. Konrád elsősorban az itáliai *valvassor*okat akarta megnyerni, midőn 1037-ben megengedte a hűbérbirtokok öröklését. 1033-ban megszerezte a Burgundiai Királyságot. 1030-ban Magyarországot is megtámadta, de eredménytelenül kellett visszavonulnia, sőt még egy kis területet át is kellett engednie a magyaroknak. Fiára, III. Henrikre (1039–56) megerősödött királyi hatalmat hagyott. A csehek és a lengyelek elismerték Henrik hűbéruraságát. Sőt, 1045-ben Székesfehérvárott Péter magyar király is hódolt neki, s cserében hűbérként kapta vissza az országot. Péter azonban két év múlva megbukott, s Henrik 1051–52-ben sikertelenül próbálta a magyar királyt ismét hűbéri hódolatra kényszeríteni.

III. Henrik 1046-ban ment Rómába, ahol igen zűrzavaros viszonyok uralkodtak, mert hárman is igényt tartottak a pápai trónra. Henrik mindhármukat letette, s német püspököt ültetett helyükbe. II. Kelemennel kezdődött azoknak a német származású reformpápáknak a sora, akiknek nagy szerepük volt a gregorián reform előkészítésében. A kibontakozó egyházi reformmozgalmat az ez alkalommal megkoronázott császár is támogatta, s az általa egybehívott sutrii zsinat intézkedéseket hozott a *simonia* ellen és a papi cölibátus megvalósítása érdekében. A kora középkori Német Királyság III. Henrik uralkodása idején élte virágkorát, az I. Henrik és I. Ottó által kezdeményezett fejlődés ekkor teljesedett ki. De ekkor jelentkezett a rendszer válsága is. III. Henrik támogatta az egyházi reformot, különösen amíg az egyház belső megtisztulásáról volt szó, de hamarosan kiderült, hogy ez a reformmozgalom bizonyos határon túl már nem egyeztethető össze a birodalmi egyház rendszerével, amely pedig a német királyság alappillérét jelentette. A reformmozgalom során kibontakozó invesztitúraharc alapjaiban rendítette meg a német királyságot.

IV. Henrik (1056–1106) mindössze 6 éves volt, amikor édesapja meghalt. Ezt kihasználva a világi és egyházi nagyok a királyság rovására igyekeztek erősíteni saját hatalmukat. Midőn Henrik 1065-ben átvette a kormányzást, előbb az elbai szlávok felkelésével kellett szembenéznie, amelynek során az Elba és az Odera között újra kiépíteni kezdett közigazgatási és egyházszervezet ismét veszendőbe ment. 1073-ban pedig a szászok lázadtak fel. Henrik ugyanis Szászországban és Türingiában akart a királyság számára szilárd területi bázist kiépíteni, ezért ott várakat építtetett, s mindenhol saját *ministerialis*ait ültette a szászok nyakára. Henrik seregei 1075-ben Homburgnál legyőzték a felkelőket. Ekkor azonban kibontakozott az a több évtizedes küzdelem, az invesztitúraharc, amely végleg megpecsételte a kora középkori erős Német Királyság sorsát.

Az első összeütközés az 1073-ban megválasztott VII. Gergely pápával az itáliai püspöki székek betöltése miatt robbant ki, mert Henrik a régi kinevezési gyakorlatot követte. A pápa egyelőre csak a király tanácsadóit átkozta ki, s az 1075. évi böjti zsinaton megtiltotta, hogy a német király az invesztitúrát gyakorolja. Ennek ellenére Henrik újabb püspököket nevezett ki. Erre a pápa szigorú korholó levelében most már magát Henriket fenyegette meg kiközösítéssel. Válaszul 1076 elején a wormsi birodalmi zsinaton a német püspökök felmondták az engedelmességet a pápának, akit Henrik lemondásra szólított fel. Gergely természetesen nem mondott le, hanem az 1076-os böjti zsinaton kiközösítette Henriket, s alattvalóit, hűbéreseit feloldotta a hűségeskü alól. A német területi fejedelmek éltek a kedvező alkalommal, s azt kívánták, hogy a király engedelmeskedjék a pápának, mert különben megfosztják méltóságától. A pápát pedig meghívták Németországba, a birodalmi gyűlésre. Henrik szorult helyzetében nem tehetett mást, mint a Németország felé tartó pápa elé sietett, Canossa várában bocsánatát kérte, amit 3 napi vezeklés után meg is kapott. A pápa feloldotta az egyházi átkot. A német fejedelmek ennek ellenére letették Henriket, s Forchheimben Rheinfeldeni Rudolf sváb herceg személyében ellenkirályt választottak. Csaknem 200 év után ekkor érvényesült először a Német Királyságban a szabad királyválasztás elve. A kitört polgárháborúnak az vetett véget, hogy 1080-ban Rudolf halálos sebet kapott egy egyébként győztes ütközetben. A területi fejedelmek ekkor Hermann von Salmot választották királlyá. Az ő 1088-ban bekövetkezett halála után már nem kellett új ellenkirályt választani, mert a kilencvenes években Henrik ellen fordultak saját – időközben királlyá koronáztatott – fiai is. VII. Gergely 1080-ban ismét kiátkozta Henriket, ám ő most már nem sokat törődött ezzel. A német és az itáliai püspökök nagy része – akik nem nézték jó szemmel a római reformirányzatnak a pápai hatalom megerősítését célzó lépéseit – mögötte állt, s Wibert ravennai érsek személyében ellenpápát választott (III. Kelemen). Henrik 1081-ben – immár nem mezítláb és vezeklőruhában, hanem sereggel – Itáliába ment, Rómában ostrom alá vette az Angyalvárba menekült pápát, s 1084-ben ellenpápájával császárrá koronáztatta magát. A pápa segítségére siető Guiscard Róbert elől azonban kénytelen volt visszavonulni s hazatérni Németországba. 1090-ben ismét Itáliába

ment, innen azonban hét éven át nem tudott hazatérni. Közben ugyanis odahaza megerősödtek ellenfelei, akik összefogtak a császári hatalom észak-itáliai ellenzékével és a reformot támogató püspökökkel. A császár fiai is csatlakoztak az elégedetlenekhez, s Henrik igen szorult helyzetbe került, amelyből csak a nagy arisztokratacsaládoknak (Welfek) tett engedmények árán szabadult. Az 1103. évi birodalmi gyűlésen négy évre birodalmi békét hirdetett, felhívása azonban süket fülekre talált, s alig egy év múlva ismét kitört ellene a felkelés, amelynek élén ezúttal Henrik nevű fia és kijelölt utóda állt. A fiú legyőzte s lemondásra kényszerítette apját. Az öreg császár azonban még most sem adta fel, s új harcra indult trónja visszaszerzéséért, de 1106-ban meghalt.

V. Henrik (1106–25, 1111 óta császár) idején folytatódott a harc, bár közben újra és újra eredménytelen tárgyalások folytak a császár és II. Paschalis pápa között. Miután Henrik hiába próbálta erőszakos eszközökkel engedményekre bírni a pápát és a római reformereket, újabb hosszas tárgyalások után, 1122-ben Wormsban a német fejedelmek közreműködésével létrejött a megállapodás Henrik és II. Callixtus pápa követei között.

A wormsi konkordátum értelmében a császár lemondott a gyűrűvel és pásztorbottal történő invesztitúráról, az egyházi hivatalba való beiktatásról, s megengedte a kánoni választást. A megválasztott püspököt az érsek vagy a pápai legátus iktatta be a lelki hatalomba. A pápa viszont megengedte a császárnak, hogy – képviselői útján – jelen legyen a püspökválasztáson, s vita esetén a józanabb párt mellett foglaljon állást. A világi javakba és tisztségekbe, valamint a hűbérekbe való beiktatást az uralkodó a kormánypálca átadásával gyakorolhatta: Németországban a püspök felszentelése előtt, Itáliában és Burgundiában a felszentelés után.

A wormsi egyezmény megadta a kegyelemdöfést az Ottók által kiépített birodalmi egyháznak. A német érsekekből és püspökökből hamarosan az uralkodótól többé-kevésbé független egyházfejedelmek lettek, akik a maguk területén szinte teljes államfői jogokat gyakoroltak. Annál is inkább, mert Henrik utóda a császári korona elnyerése érdekében újabb engedményekre kényszerült az invesztitúrakérdésben.

V. Henrikkel kihalt a száli dinasztia, birtokait a sváb herceg, Hohenstaufi Frigyes örökölte, aki a trónra is igényt tartott. A királyválasztásnál érvényesült a területi fejedelmeknek az a taktikája, amely a későbbi választásokra is jellemző volt: ti. nem a leghatalmasabb társukat választották királlyá, hanem a kisebb hatalommal rendelkezők közül valakit. A választás ezúttal Supplinburgi Lothar szász hercegre esett, aki III. Lothar (1125–37) néven foglalta el trónt. Az ő halála után a Welf-családból származó Büszke Henrik bajor herceg örökölte a szász hercegséget, s így ő lett a leghatalmasabb a területi fejedelmek között. Ezért most nem őt, hanem a Hohenstaufen-család egy tagját, III. Konrádot (1138–52) választották királlyá. Ezzel ismét egy új dinasztia került a Német Királyság trónjára: a Hohenstaufen-család, röviden a Staufok (1138–1254).

III. Konrád részt vett a 2. keresztes hadjáratban (1147–49). Közben odahaza az északi német urak a Welf Oroszlán Henrik († 1195) vezetésével az Elba és az Odera közt élő, még pogány szlávok ellen folytattak keresztes hadjáratot. Ennek nyomán került sor e terület végérvényes közigazgatási és egyházszervezetének kiépítésére, a Német Királyságba integrálására. Nagyarányú német paraszttelepítés is folyt, s német városokat alapítottak (Lübeck, Schwerin) ezeken a területeken, amelyek szláv lakossága idővel nyelvileg teljesen asszimilálódott, beolvadt a németségbe.

Konrádot unokaöccse, I. Barbarossa (Rőtszakállú) Frigyes (1152–90) követte a trónon. A legerősebb területi fejedelmet, a Welf Oroszlán Henriket engedményekkel próbálta megnyerni. Átengedte neki a bajor hercegséget, Szászországban pedig a királyi hatalom minden jogosítványáról lemondott. Oroszlán Henrik szinte önálló királyként uralkodott északon: telepített, városokat alapított, püspököket nevezett ki, hadjáratokat viselt és fogadta a szomszédos szláv, illetve pomerán fejedelmek hűbéri hódolatát. Az angol király lányát vette feleségül, s ezzel komoly támaszra tett szert a Staufokkal szemben, akik viszont a francia királlyal szövetkeztek.

Frigyes modern hivatalnokállamot szeretett volna kiépíteni, ehhez viszont pénzre volt szüksége. Úgy gondolta, hogy az új típusú királyi hatalom anyagi, gazdasági bázisát az észak-itáliai városokban találhatja meg. Ezért kapott olyan nagy hangsúlyt uralkodása alatt az itáliai politika. Hat ízben járt Itáliában, s uralkodási ideje több mint egyharmadát ott töltötte. Hogy Itáliában szabad kezet nyerjen, egyre több engedményt volt kénytelen tenni Németországban a területi fejedelmeknek.

Első itáliai útja során a bolognai egyetem jogászaival került kapcsolatba, s a római jog segítségével megújított császáreszmét szegezte szembe a pápai koncepcióval, amely szerint a császársággal a pápa rendelkezik. Frigyes a régi római császárok jogutódjának tekintette magát, s az ő példájuk nyomán abszolút hatalommal szeretett volna uralkodni. Elvben magát tekintette az egész világ urának, környezetében az európai uralkodókat *regulinak*, „királyocskáknak" titulálták, a pápát pedig csak a birodalom első püspökének tekintették. A pápa viszont a császárt saját hűbéresének tartotta, ennek elismeréseképpen lovászi szolgálatot kívánt tőle. IV. Hadrián pápa – az egyetlen angol származású a pápák sorában – 1157-ben egy levelében a császárságot a pápák által adományozott *beneficium*nak minősítette. Frigyes erre ünnepélyesen kijelentette, hogy a császárságot a fejedelmek választása révén egyedül Istentől („*per electionem principum a solo Deo*") kapta.

A birodalom restaurációját (*restauratio imperii*) – amelyben legfőbb munkatársa Rainald von Dassel kancellár és kölni érsek volt – Frigyes Itáliában kezdte meg. Már első útján, 1154–55-ben kiderült, hogy nem lesz könnyű dolga. Rómában éppen köztársaság volt, élén *senatus*szal és Bresciai Arnold volt ágostonos kanonok néptribunnal. Frigyes elfogatta és kivégeztette Arnoldot, de a császárkoronázást csak katonai erővel tudta keresztülvinni. Ezután a dél-itáliai normannok ellen akart hadjáratot viselni, de serege megtagadta az engedelmességet, arra hivatkozva, hogy a hűbérjog szerint csak a római koronázásra kell elkísérniük az ural-

kodót (*Römerzug*), egyéb hadműveletekben nem kötelesek részt venni. A pápasággal való konfliktus még inkább kiéleződött, midőn Hadrián pápa halála után a bíborosok többsége III. Sándort (1159–81) választotta meg, miközben Frigyes hívei IV. Viktor mellett foglaltak állást. Ismét egyházszakadás és 17 éves küzdelem következett a pápa és a császár között. III. Sándor az észak-itáliai városokkal szövetkezett, amelyeknek már kivívott autonómiáját sértették Frigyes intézkedései. A császár ugyanis közvetlen hatalmat kívánt gyakorolni a városok felett, teljhatalmú német tisztviselőket, *podestá*kat nevezett ki élükre, s kíméletlenül kezdte behajtani a különböző adókat és *regalékat*. 1158-ban a roncagliai gyűlésen hozott határozatok teljes mértékben helyreállították az invesztitúraharc során veszendőbe ment királyi jogokat. A városok ellenálltak, elsősorban Milánó. Frigyes egyévi ostrom után bevette s lerombolttatta a várost. Milánó azonban hamar újjáéledt, az addig egymással civakodó városok összefogtak, s létrehozták a Lombard Városok Ligáját. A szövetkezett városok – amelyeket a pápa „Itália szabadsága" (*libertas Italiae*) nevében buzdított harcra – végül 1176-ban Legnanónál döntő győzelmet arattak Frigyes felett. Frigyes 1177-ben Velencében békét kötött a pápával, majd 1183-ban Konstanzban a városokkal is. Ebben elismerte a városok önkormányzatát, a városok pedig elismerték, hogy a császár alattvalói, de az nem szól bele belső ügyeikbe.

Frigyes 1179-ben pert indított Oroszlán Henrik ellen, aki a lombardiai háború idején megtagadta tőle a fegyveres támogatást (a hűbéri jog alapján). Mind az országos jog, mind a hűbérjog alapján elmarasztalták és megfosztották hercegségeitől. Henrik csak családi birtokait tarthatta meg, és száműzetésbe ment apósához, Angliába. A szász és a bajor hercegségeket mint hűbéreket azonban Frigyes újra kénytelen volt kiadni. Csak annyit tehetett, hogy felosztotta őket kisebb területi fejedelemségekre. Ekkor jutott a Wittelsbach-család a bajor hercegség birtokába. Frigyes egyébként is azáltal igyekezett a nagy, etnikai alapon álló hercegségek hatalmát gyengíteni, hogy kisebb területi egységekre bontotta őket. Így a hagyományos törzsi hercegségek lassan eltűntek, illetve átalakultak új, hűbéres területi fejedelemségekké.

Barbarossa Frigyes élete végén felvette a keresztet, s egyéb európai uralkodókkal (II. Fülöp Ágost, Oroszlánszívű Richárd) együtt elindult a Szentföldre (3. keresztes hadjárat). Oda azonban sohasem jutott el, mert az út során Kis-Ázsiában fürdés közben belefulladt a Saleph folyóba. Vele együtt sok évszázadra elsüllyedt az egységes és erős Német Királyság reménye is.

6. *A német fejedelemségek*

Barbarossa Frigyes még halála előtt igyekezett biztosítani, hogy családja kezére jusson egész Itália. Megszállta az egyházi állam egyes területeit, s Henrik fia számára megszerezte a Szicíliai Királyság örökösnőjének, Konstanzának a kezét.

A szicíliai normann uralkodóház utolsó férfi tagjának halála után VI. Henriket (1190–97) Palermóban királlyá koronázták, ezzel Szicília és Nápoly a Staufok birtokába került. Henrik azzal is megpróbálkozott, hogy a Stauf-ház örökösödési jogát jelentős királyi jogok átengedése fejében elismertesse a német fejedelmekkel, de visszautasításra talált. Henrik már az egész keresztény világ feletti uralomról ábrándozott, mikor keresztes hadjáratra készülődés közben meghalt. Korai halála súlyos következményekkel járt Németországra nézve. Fia, Frigyes még csak 3 éves volt, s bár 1196-ban királlyá koronázták, a német trón betöltésénél szóba sem került. VI. Henrik hiába békült ki Oroszlán Henrikkel, aki hazatérhetett a száműzetésből, Henrik halála után újra teljes erővel fellángolt a Stauf–Welf-küzdelem a trónért. 1198-ban az északnémet fejedelmek Oroszlán Henrik fiát, Ottót (1198–1215) választották királlyá, míg a Stauf-pártiak az elhunyt császár öccsét, Sváb Fülöpöt (1198–1208). A fejedelmek többsége és a *ministerialis*ok Frigyest támogatták, a nagy tekintélyű pápa, III. Ince viszont Welf Ottó mellett döntött. Ez érthető, hiszen ki akart szabadulni a Staufok szorongató gyűrűjéből. A pápa hangsúlyozta, hogy az ő joga a német királyválasztás megerősítése, mert a német király igényt tarthat a császárságra, azzal pedig a pápa rendelkezik. Ince kihasználta az alkalmat: visszaszerezte a VI. Henrik és apja által elfoglalt pápai területeket, s Konstanza halála után átvette a kiskorú II. Frigyes gyámságát és a Szicíliai Királyság kormányzását. A pápa megígértette gyámfiával, hogy nem fogja egy kézben egyesíteni a Német és a Szicíliai Királyságot.

A két király híveinek küzdelme egy évtizeden át folyt, mígnem 1208-ban Fülöp személyes bosszú áldozata lett, s Ottó egyedül maradt a porondon. 1209-ben a pápa császárrá koronázta, de két év múlva ki is átkozta, mert az új császár is szemet vetett a pápai területekre és Szicíliára. A pápa ekkor az időközben felserdült II. Frigyest küldte Németországba, akit újra meg is választottak és megkoronáztak. 1214-ben a bouvines-i csata végleg eldöntötte a német trónviszály kérdését: a Staufok a győztes francia király, Fülöp Ágost szövetségesei voltak, Welf Ottó pedig a vesztes angol királyé. Ezután Ottót minden híve elhagyta, Németországban II. Frigyes lett a helyzet ura, akit 1215-ben Aachenben harmadszor – immáron véglegesen – királlyá, majd 1220-ban Rómában császárrá koronáztak. Ekkor Németországot fiára, Henrikre bízta, ő maga pedig élete hátralévő részét Itáliában töltötte – ott érezte igazán otthon magát. A Szicíliai Királyságban modern, központosított államot épített ki, s három évtizeden át harcolt a pápákkal hol fegyverrel, hol tollal, vitairatokat írva ellenük. Niederhauser Emil így jellemzi őt: *„II. Frigyes talán a legérdekesebb és legszínesebb német uralkodó, aki valaha is élt, s egyúttal a legkevésbé német. Atyja még német nyelven írt szerelmes verseket. Frigyes inkább normann anyjára ütött, ami ekkor már azt jelentette, hogy olasz volt. A solymászatról latin nyelven írt könyvet, s olaszul verselt."* Öntudatban sem szenvedett hiányt: magát Isten helytartójának, a világ urának, legfőbb törvényhozónak (*lex animata*), a római császárok utódának tartotta, aki elhozza a világnak a béke birodalmát. Hivatalos irataiban szinte Messiásként magasztal-

ja önmagát. Ellenfelei viszont cinikus hitetlennek, eretneknek, az Antikrisztus előfutárának tekintették. Nem csoda, hogy a pápák ismételten kiátkozták, s 1245-ben a lyoni egyetemes zsinat megfosztotta őt trónjától. A német fejedelmek kihasználták a lehetőséget, s a főpapok kezdeményezésére 1246-ban új királyt választottak Heinrich Rampe türingiai gróf személyében, majd mivel ő hamarosan meghalt, Hollandiai Vilmost (1247–56) ültették a trónra. II. Frigyes 1250-ben távozott az élők sorából, fia, IV. Konrád – bár apja már korábban megkoronáztatta – meg sem kísérelte a német királyság megszerzését, Itáliában próbált szerencsét, de 1254-ben őt is elragadta a halál.

Ekkor vette kezdetét az a két évtizedes időszak, amelyet interregnumnak neveznek a német történészek. Névleg természetesen volt király, de meg sem próbált uralkodni. Az is megszokottá vált már, hogy Vilmos halála után, 1257-ben két királyt is választottak, az viszont újdonság volt, hogy egyik sem rendelkezett Németországban semmiféle saját birtokkal, tehát hatalma kizárólag hívei jóindulatán múlott. Kettejük közül X. Alfonz, Kasztília királya el sem ment Németországba, Cornwalli Richárdnak (1247–72), az angol király testvérének pedig néhány év után elege lett a német királyságból, s hazatért.

A Stauf- és a Welf-királyok küzdelme súlyos következményekkel járt a Német Királyságra nézve, mert mindkét fél a királyi jogok, jövedelmek és birtokok terhére tett engedményekkel igyekezett híveket szerezni. II. Frigyes pedig itáliai ambíciói érdekében Németországban feladta a királyi hatalom még megőrzött jogosítványait is. 1220-ban lemondott az uralkodói *regale*jogok (pénzverés, adó- és vámszedés, telepítés, városalapítás, bíráskodás) gyakorlásáról az egyházi fejedelmek területén. Lemondott a *spoliá*ról is, vagyis arról a jogról, miszerint a végrendelet nélkül elhunyt egyházfő hagyatéka a királyt illeti. Már a dokumentum címe is jelzi a jövőt: *Confoedaratio cum principibus ecclesiasticis*, a Német Királyság a ténylegesen önálló fejedelemségek konföderációjává van átalakulóban. 1231-ben ugyanezen jogokat megadta a világi fejedelmeknek is (*Statutum in favorem principum*), s ezáltal elismerte őket tartományaik önálló uralkodóinak (*domini terrae*). A folyamatot felgyorsította az interregnum, amikor – király nem lévén – a fejedelmek zavartalanul munkálkodhattak területi uralmuk kiépítésén. S a következő két évszázadban sem akadt olyan király, aki ezt a folyamatot megállította vagy éppen visszafordította volna.

E fejedelmek (*princeps, Fürst*) részben egyháziak (érsek, püspök, apát), részben világiak (herceg, gróf, őrgróf) voltak. Területükön (*terra, Land*) gyakorolták az összes királyi felségjogot, azaz a *„föld és az emberek feletti"* uralmat: bíráskodtak, adót szedtek, önálló hivatalnokszervezetet építettek ki, saját hadsereget tartottak. A 13. század második felében már 20-30 világi és 90 egyházi fejedelemség osztozott Németország területén, s számuk a következő két évszázadban egyre növekedett. A „föld és az emberek" feletti hatalom különösen Németország nyugati felében aprózódott fel, ahol sok kis államocska alakult ki a középkor végére. Ahogy haladunk kelet felé, úgy egyre nagyobb területű fejedelemségekkel találkozunk. A rendi intézmények, majd a modern bürokratikus állam kialakulása Németországban nem birodalmi szinten, hanem az egyes területi fejedelemségek szintjén ment végbe. A már a 13. században is meglévő tartományi gyűlésekből a 15. században kifejlődtek a tartományi rendek. A birodalmi *curia* 1231-ben, midőn a fejedelmeket megerősítette uralkodói jogaik gyakorlásában, azt is kimondotta, hogy rendeleteket vagy új jogokat (*constitutiones vel nova iura*) csak a tartomány jobbjainak és nagyjainak (*meliores et maiores terrae*) beleegyezésével (*consensus*) hozhatnak. A tartományuraságok kiépítésében a fejedelmek legfontosabb munkatársai azok a *ministerialis*ok lettek, akikre korábban a királyi hatalom támaszkodott. A birodalmi városok is területi fejedelemségekké alakultak, a többi város pedig képviselői útján részt kapott a tartományok kormányzatában. A folyamat a 14–15. századra vált teljessé: ekkor a hercegségek, grófságok, őrgrófságok, érsekségek, püspökségek és a birodalmi városok mind megannyi külön kis államnak tekinthetők, a birodalom pedig államok szövetségének, konföderációjának (*Bund*). A király (császár) hatalma csak névleges, az egyes részállamokra nincs befolyása, csupán a saját területi hatalmára, hercegségére vagy grófságára támaszkodhat. A birodalomnak a középkor végéig nem volt központja, fővárosa, minden megválasztott új király máshol tartotta udvarát, székhelyét. A központi, birodalmi intézmények csak csökevényesen fejlődtek ki, igen korlátozott hatáskörrel (birodalmi gyűlés, birodalmi bíróság).

A birodalmi gyűlés (*Reichstag*) a korábbi *curia generalis*ból fejlődött ki, amelyen elvileg minden fejedelem köteles volt megjelenni. *„A birodalmi curia* – amint Gerics József megállapítja – *a 13. században éppúgy, mint előbb, fejedelmek, tartományurak és bárók szigorúan hűbéri gyülekezete volt. Rajta minden fejedelem a saját külön jogállása alapján mint egyedileg érdekelt személy vett részt, organikus képviseleti funkció nélkül.* [...] *A német birodalmi gyűlés a 13. században nem lépett előre a rendi fejlődés útján."* Végleges szervezetét, rendi képviselet jellegét a 15. században nyerte el. Három kollégiumból állt: az elsőben a választófejedelmek, a másodikban a világi és egyházi fejedelmek, a harmadikban az 51 birodalmi város küldöttei tanácskoztak és szavaztak. A birodalmi gyűlést a császár hívta össze. Az érvényes döntéshez az uralkodó és a három kollégium egybehangzó akarata volt szükséges, a kollégiumokban a többségi szavazat érvényesült. Az üléseket a mainzi érsek vezette. Ha létre is jött az egyhangú döntés, a meghozott birodalmi törvények végrehajtására már nem létezett hatékony, birodalmi szintű központi kormányzat.

A 15. század végén állították fel a Birodalmi Kamarai Bíróságot (*Reichskammergericht*), amelynek tagjait – 8 nemest és 8 jogi szakértőt – az uralkodó nevezte ki. Ez a testület egyfelől fellebbezési bíróság volt, másfelől a birodalmi szintű ügyekkel foglalkozott.

A 13. század második felétől a királyt hét választófejedelem (*Kurfürsten*) választotta: a mainzi, a trieri és a kölni érsek, a cseh király, a pfalzi (rajnai) palotagróf, a szász herceg és a brandenburgi őrgróf. A választási eljárást 1356-ban a német

Aranybulla szabályozta. „*Megállapítjuk és elrendeljük, hogy a mainzi érsek* [...] *mikor a császár vagy a rómaiak királyának* [a német királyt a császárrá koronázás előtt a rómaiak királyának nevezték] *halálhíre a mainzi egyházmegyében bizonyossá válik, a halálhír vételétől számított egy hónapon belül ezt az összes választófejedelmeknek nyílt levélben adja tudtára; ha azonban az érsek ennek végrehajtásában és a hír közlésében hanyag volna vagy késedelmesnek mutatkoznék, ugyanazon fejedelmek saját maguktól, minden további meghívás bevárása nélkül, három hónapon belül* [...] *Frankfurt városában gyűljenek össze a rómaiak királyának választására, kiből egykor császár lesz. A választás szavazattöbbséggel történik. Az újonnan megválasztottnak azonnal meg kell erősítenie a választófejedelmek hűbéreit, privilégiumait, jogait és szabadságát.*" Az érvényes választáshoz legalább négy választófejedelem jelenléte szükséges. Az Aranybulla előírja, hogy a választófejedelmek minden évben a királlyal együtt tanácskozzanak a birodalom helyzetéről.

VIII. A SOKSZÍNŰ ITÁLIA

1. *Az észak-itáliai városköztársaságok*

A Római Birodalom, majd a rövid életű osztrogót állam felbomlása után, azaz a 6. század közepétől 1860-ig Itália sohasem állt egységes politikai hatalom alatt. A félszigetnek a középkor egész időszakára jellemző három részre szakadása a 8. században következett be, midőn Nagy Károly 774-ben legyőzte a langobardokat, és országukat birodalmához csatolta. A félsziget északi fele ettől kezdve a Karoling-birodalom, majd a Német-római Császárság – többnyire csak névleges – fennhatósága alá tartozott. A félsziget közepén, Róma és Ravenna között – Kis Pippin és Nagy Károly adományából – létrejött az egyházi állam, ahol ténylegesen a pápa gyakorolta a politikai hatalmat, annak ellenére, hogy a 12. század végéig formálisan ez a terület is a birodalom része volt. Dél-Itálián a királyság bukását túlélő langobard hercegségek (Beneventum, Capua, Salerno) és Bizánc osztoztak, a szigeteket pedig a 9. században az arabok foglalták el. Míg Észak-Itália az Alpokon túli területekkel állt élénk gazdasági és kulturális kapcsolatban, addig délen elsősorban bizánci görög és iszlám arab kultúrhatások érvényesültek.

Észak-Itáliát Nagy Károly – birodalma egyéb területeihez hasonlóan – grófságokra és őrgrófságokra osztotta, élükre többnyire frankokat s egyéb germánokat helyezett. 781-ben fiát, Pippint, majd annak halála után unokáját, Bernhardot tette Itália királyává. Jámbor Lajos idején legidősebb fia, a társcsászárrá is koronázott Lothar lett Itália királya, s 843-ban a verduni osztozkodásnál is ő kapta Itáliát a császári koronával együtt. Fiának, II. Lajos császárnak (855–75) az arabok okoztak sok gondot, akik hídfőket (Bari, Taranto) létesítettek az itáliai szárazföldön, s 846-ban Rómát is kifosztották. Halála után előbb a nyugati frank

uralkodó, Kopasz Károly, majd a keleti frank király, III. (Vastag) Károly próbálkozott a császárság és Itália megszerzésével, de egyik sem tudta itt tartósan megvetni a lábát. 888 után egyes helyi grófi és őrgrófi dinasztiák építették ki önálló helyi hatalmukat (Friaul, Ivrea, Tuscia, Spoleto), s ezeknek a helyi dinasztiáknak a tagjai – Wido spoletói herceg, majd I. és II. Berengár őrgrófok –, valamint a szomszédos Alsó-Burgundia (Provence) uralkodói – Lajos és Hugó –, valamennyien a Karoling-ház oldalági rokonai, próbálták megszerezni az Itáliai Királyság vaskoronáját, valamint a császári címet is. Végül 951-ben I. Ottó német király avatkozott be a rendkívül zűrzavaros itáliai helyzetbe, s 962-ben Rómában császárrá koronáztatta magát. Itália nagyobbik, északi fele ekkor a Német-római Császárság része lett. Ottó Itália kormányzásában is a püspökökre támaszkodott, akik között – a helyi langobard és frank előkelő családok fiai mellett – egyre több az Alpokon túlról frissen érkezett németet találunk.

A 10–11. században a császársághoz tartozó északi területek városainak püspökei egyúttal a közigazgatást és bíráskodást irányító grófok voltak, akiknek hatásköre kiterjedt a város körüli grófság (*comitatus*, olaszul *contado*) területére. Később ez a szoros kapcsolat lesz az alapja a városállamok kifejlődésének. Az Alpokon túli fejlődéstől eltérően, Itáliában a város hajtotta uralma alá a környező vidéket, a *contado* falvait. A városokban székelő püspök-grófok körül alakult ki a hűbéri kapcsolatrendszer: a nagyhűbéreseket *capitane*inek (ők a *milites maiores*), a szerényebb birtokú kisvazallusokat *valvassor*oknak (ők a *milites minores* vagy *secundi milites*) hívták. Ezek a hűbéres lovagok – akiknek birtokai a *contadó*ban feküdtek – bent laktak a városokban, bekapcsolódtak a különböző városi jellegű tevékenységekbe, vállalkozásokba, elsősorban a kereskedelembe, s a meggazdagodott polgárokkal, a kereskedőkkel együtt ők alkották a városok vezetőrétegét.

Az a tény, hogy a nemesi, lovagi réteg a város falai között élt, a városképre is rányomta bélyegét: a városokban nemesi lakótornyok (*torre*) épültek, ahol a nemesség – mint máshol vidéki váraiban – egész, széles értelemben vett famíliájával, vagyis rokonokkal, vazallusokkal, szolgákkal együtt élt. Az arab és zsidó utazóknak ez tűnik fel leginkább a 11–12. századi itáliai városokban. Benjamin de Tudela zsidó utazó az 1160-as években a tornyok erdejét látja mindenütt, s a nagyobb városokban – erős túlzással – egyenesen 10 ezer toronyról ír (Firenzében 1180-ban a helyi források csak 135-ről tudnak). Ehhez járultak a nemesi életvitel egyéb velejárói: a vérbosszú, a családi háborúk, a lovagi tornák.

A 10. század végén és a 11. században feltűnnek a forrásokban a városi polgárok közösségei, a *conjuratió*k, *communák*. Kezdetét vette a harc a város feletti hatalomért. A püspök-grófot fokozatosan megfosztották bírói, közigazgatási hatalmától, s csak az egyházi funkciókat hagyták meg neki. A többi gyakorlását átvette a városi közösség. Ez a változás a legtöbb esetben viszonylag békés úton ment végbe. A fellendülő kereskedelem révén a polgárok meggazdagodtak, s készségesen kölcsönöztek a püspöknek, akinek viszont gyakran volt szüksége pénzre. E kölcsönök fejében a püspök kénytelen volt átengedni a világi hatalom jogosítványait a polgárok-

nak, akik egyébként is munkatársai voltak, hiszen tanácsának (*consultà*) tagjai, akiknek véleményét ki kellett kérnie, nemcsak a hűbéres lovagok közül kerültek ki, hanem polgárok is akadtak köztük. Így a püspök tanácsadó testülete, a *consultà*, lassanként átalakult városi tanáccsá, amely kezébe vette a világi ügyek intézését. A polgárok jól kihasználták a gregorián reform nyújtotta lehetőségeket, elűzték a *simoniás*, feleséget, ágyasokat tartó püspököket, papokat. A lombardiai városok érthetően lelkes hívei voltak a reformnak, és az invesztitúraharcban a pápa mellett álltak. Cserébe ők is komoly támogatást kaptak az egyháztól. A reformerek, akik a *spiritualia* és a *temporalia*, azaz a lelki és a világi hatalom szétválasztását hirdették, nem szívesen vették, ha a püspökök világi funkciókat is viselnek. Az érsek és a polgárság közötti legélesebb összeütközésre Milánóban került sor. Ebben a városi lakosság alsóbb rétegei is részt vettek (*pataria*). A 11. század végén, a 12. század első felében a legtöbb város megszerezte a belső autonómiát.

A városi *communá*knak az önkormányzatért vívott küzdelmében a városban élő lovagok is részt vettek. 1037-ben rávették II. Konrád császárt a *Constitutio de feudis* kiadására, amelyben engedélyezte a hűbérbirtokok öröklését. A polgári öntudatot mutatja, hogy a külső feudális hatalmakat nem szívesen tűrték meg a városban. Ha a terület felett világi gróf állt, annak nem lehetett palotája a városban. Paviában 1024-ben lerombolták a királyi palotát is, s II. Konrád csak a városon kívül üthetett tábort seregével. Lucca 1081. évi kiváltságlevelében szerepel, hogy a királynak nem lehet palotája a városban, sőt a város körül hat mérföldes körzetben nem épülhet várkastély vagy megerődített épület.

A *communa* legfőbb szerve a városi polgárok népgyűlése (*arengo, concio, assemblatorium, parliamentum*). Ők választják a városi tanács (*senatus, consiglio*) tagjait és a város ügyeit ténylegesen intéző *consul*okat. A *consul*ok száma városonként változó: 4, 8, 12 – ez a leggyakoribb – vagy még ennél is több. A *consul*ok többnyire felosztják egymás közt a feladatokat. Genovában 6 *consul* végzi a közigazgatást, 4 bíráskodik, de külön *consul*ok foglalkoznak a hajózással, a vásárok, piacok ellenőrzésével vagy a katonai ügyekkel. Milánóban a *consuli* testület társadalmi csoportonként tagolódik: 10 tag képviseli a nagy nemesi családokat (*capitanei*), 8 a kisebb lovagokat (*valvassores*) és 5 a tehetősebb kereskedő polgárokat. A hatalom tehát ekkor még a nemesség kezében van.

A népgyűlésen a polgárság alsóbb rétegei (kézművesek, földművelők) is részt vehettek – ők a *popolo minuto*, az „apró nép" –, vagyis mindazok, akiknek házuk, ingatlanuk volt a városban, de a szolgák, alkalmi munkások, napszámosok nem. A tanácsban – amely némely városban igen népes, több száz tagú volt –, csak a nemesek és a gazdagabb polgárok (*popolo grasso*, a „zsíros, kövér nép") kaptak helyet. Külön problémát jelentettek a klérus tagjai, akiknek sajátos jogállásuk volt: nem katonáskodtak, nem fizettek adót, és külön egyházi bíróságok ítéltek felettük. Egyházi személyek és intézmények e kiváltságos jogállást kihasználva gyakran folytattak gazdasági tevékenységet, sőt egyes kereskedők még az alsóbb egyházi rendeket is felvették, hogy a klérus kiváltságaiban részesülhesse-

nek. Ezt természetesen a többi polgár nem nézte jó szemmel, emiatt állandó volt a konfliktus az egyháziak és a polgárság között.

A városi polgárok kötelessége volt a katonáskodás. A nemesek adták a lovasságot, míg a *popolo*, a kézművesek, kiskereskedők gyalogosan szolgáltak. A fegyverzetet pontosan meghatározták a városi *statutum*ok, amelyek nagyon részletesen és szigorúan szabályozták a polgárok mindennapi életét: az öltözködést, a tornyok magasságát, a fegyverviselést, tiltották a túlzott luxust s különböző politikai jellegű szövetségek (*consorziere*) létrehozását, amelyek elsősorban a nemesség körében voltak divatosak.

Ahogy a városok növekedtek, kialakultak a különféle kisebb területi, szomszédsági szervezetek (*contrade, vicinanze, quartini, sestiere*), s idővel ezek képviselői is helyet kaptak a tanácsban, éppúgy, mint a szerveződő kézművescéhek (*arti*) vezetői. A környező vidék (*contado*) is a város közigazgatási és bírói hatalma alá került. A falusiak földjáradékot fizettek a városban lakó birtokosoknak vagy magának a városnak. Néhol az északi jobbágysághoz hasonló állapotok alakultak ki, de Itáliában, különösen a városi *contadó*kban gyakori volt a szabad bérleti viszony, melyet 19 vagy 29 évre létesítettek a termés egyharmada vagy fele fejében. A falusi (*contadino*) sokáig másodrendű embernek számított a városban lakó polgárral (*cittadino*) szemben. A *contado* parasztjai azonban nagy számban települtek be a városokba. Ezt a városok legtöbbje igyekezett fékezni, nehogy *contadó*juk elnéptelenedjék, hiszen ez látta el a várost élelemmel, onnan jöttek a katonák és az adó. Sienában a betelepülő paraszt, ha nem sienai földesúr embere volt, 4 hónap alatt szabad ember és polgár lehetett, ám ha földesura sienai volt – amellett, hogy elveszítette telkét –, csak 10 év múlva válhatott szabad polgárrá. A 12. század folyamán azonban a legtöbb helyen a *contado* is kivívta jogait: sorra alakultak az ún. szabad községek (*borghi franchi*), amelyek lakói ugyanolyan jogokkal bírtak, mint a városlakók.

A püspökökkel és egyéb helyi urakkal szemben a városok a 12. század közepére kivívták az önkormányzatot. Ekkor kerültek összeütközésbe a császárral. Barbarossa Frigyes a császári hatalmat az itáliai városok gazdasági erejére támaszkodva szerette volna megújítani és megerősíteni, ezért meg akarta szilárdítani a városok feletti hatalmát. 1158-ban a roncagliai mezőn tartott birodalmi gyűlésen visszakövetelte a városoktól a megelőző évtizedekben kisajátított *regale*jogokat. A városok élére királyi megbízottakat, német *podestá*kat helyezett. Fellobbanó ellenállásukat fegyverrel törte meg, 1162-ben elfoglalta Milánót és leromboltatta a várost. Erre az addig egymással viszálykodó városok összefogtak: megalakult a Lombard Városok Ligája (*societas civitatum Lombardiae*), és szövetkeztek Frigyes fő ellenfelével, III. Sándor pápával. A pápa ekkor „Itália szabadságáért" (*pro libertate Italiae*) biztatta a császár elleni küzdelemre a városokat. A szövetségesek 1176-ban Legnanónál döntő győzelmet arattak a császár felett, aki előbb 1177-ben Velencében a pápával kötött békét, majd a konstanzi békében (1183) szabályozta az Itáliai Királyság helyzetét. A városok gyakorlatilag teljes önállóságot

kaptak, ennek fejében elismerték a császár névleges főhatalmát, tehát Észak-Itália a Német-római Császárság része maradt.

A 12. század második fele a nagy gazdasági fellendülés időszaka. A tengerparti városok a levantei kereskedelem megélénküléséből és a keresztes háborúkból húztak hasznot. Pisa már a 11. század első felében fölénybe került az iszlám flottákkal szemben a Földközi-tengeren, elfoglalta Szardíniát és Korzikát. Utána kibontakozott Pisa és Genova küzdelme a tengeri hegemóniáért, amelyben végül is Genova kerekedett felül. Firenze, Lucca és Milánó fontos ipari központokká fejlődtek. A 12. században és a 13. század elején mindenütt új falak épültek, jelezve a városok növekedését. Miután a városok kivívták és a császárral szemben megvédték önállóságukat, nagy hévvel lángoltak fel a belső társadalmi és pártküzdelmek. A városnegyedenként és céhekben szervezett szegényebb, kézműves polgárság (*popolo minuto*) szembefordult a nemesség és a gazdag kereskedő polgárság soraiból (*popolo grasso*) kikerülő városvezetéssel, és részt kért a hatalomból. A 13. században ismét nyílt háborúvá fajult a császárok – elsősorban II. Frigyes – és a pápák közötti ellentét. A pártok aszerint alakultak, hogy a pápát (*guelf*ek) vagy a császárt (*ghibellin*ek) támogatták-e. A *ghibellin*ek általában a nemesek közül toborzódtak, míg a polgárság inkább *guelf* volt.

A *popolo minuto* a 13. század folyamán a legtöbb városban kiharcolta a részvételt az önkormányzati szervekben. A kézműves kispolgárok először Milánóban kaptak részt a város vezetésében: 1198-ban alakult szervezetük, a *credenza di Sant' Ambrogio* is küldött egy *consul*t a város vezetésébe, ahol már ott voltak a főnemesség (*nobili*, az egykori *capitanei* leszármazottai) és a kisnemesség (*motta*) képviselői, majd 1214-től a kereskedők (*mercanti*) *gildé*je is jogot kapott erre. A 13. század közepén kialakult egy sajátos intézmény a *popolo* érdekeinek képviseletére, védelmére: a népkapitányi funkció (*capitanei del popolo*), amelynek viselői igen gyakran nemesi családokból kerültek ki, amelyek a nép segítségével szerették volna megőrizni pozícióikat a városok vezetését a legtöbb helyen kézébe vevő gazdag kereskedő polgársággal szemben. A belső társadalmi harcok lecsillapítására hozták létre a podesztaság intézményét is. A *podestà* kívülről hívott személy volt, mintegy semleges döntőbíró, aki meghatározott ideig (fél, egy, maximum három évig) állt a város élén. A városban semmiféle személyi, rokoni, társadalmi kapcsolata, földbirtoka vagy háza nem lehetett, feleségét sem vihette magával, magánlátogatást nem tehetett. Megbízatása lejártakor részletes számadással tartozott és felelősségre lehetett vonni. Ha eredményesen működött, gyakran meghosszabbították megbízatását. Rendszerint jó hírű nemesi családokból hívtak *podestà*kat. Egy-egy sikeres *podestát* egymás után több városba is meghívtak. A parmai Matteo Gerardi de Corrigia 9 városban viselte e tisztséget, néhol többször is. Voltak híres *podestà*családok, mint a parmai Rossiak: a család 12 tagja viselt podesztaságot, köztük III. Ugolino 8 városban összesen 13 alkalommal. Az is gyakran előfordult, hogy a püspököt kérték fel döntőbírónak, vagy a pápa küldött legátust, *pacificator*t, rendszerint egy-egy koldulóbarátot. A legdélibb város, ahová a *communa*mozgalom és az autonóm városi intézmények eljutottak, Róma volt, ahol az 1143. évi felkelés nyomán létrejött a polgárok választott képviseleti szerve, a *senatus*. A felkelést ugyan Barbarossa Frigyes leverte, de a polgárság autonóm intézményei – pápai felügyelet alatt – részben megmaradtak. A nemesség és a *popolo* harca a 13. században Rómában is odavezetett, hogy Bolognából Brancaleone degli Andalót hívták *senator*ként a város élére. Ő békét teremtett, 140 nemesi tornyot leromboltatott, s biztosította a *popolo minuto* részvételét az önkormányzatban.

2. *Firenze*

A 13. századi társadalmi küzdelmek során kialakuló városi alkotmány legjellegzetesebb példájával Firenzében találkozunk. Firenze a 13. század végén Velence és Milánó mellett Itália északi felének harmadik nagyvárosa. Lakóinak száma 1300-ban 90 ezer körül volt, s ebből 30 ezren dolgoztak a textilipar különböző ágaiban. Mintegy 300 cég foglalkozott részben posztókészítéssel, részben a flandriai nyersposztó finomításával és festésével. A posztókészítés a nyersgyapjútól a finom színes szövetig 25 részműveletből állt, s szinte mindegyikre külön szakma fejlődött ki. Firenze gazdagságának másik forrása a banküzlet volt: több mint 70 bankház működött a városban, s némelyikük üzleti tevékenysége szinte az egész korabeli Európát behálózta. A bankárok számára a legjobb és legbiztosabb üzlet a pápaság jövedelmeinek kezelése volt. A világi uralkodók háborúinak finanszírozása már jóval kockázatosabbnak számított, s a 14. század közepén a legnagyobb firenzei bankházak bele is buktak abba, hogy hatalmas összeget hiteleztek az angol királynak, aki végül is fizetésképtelenné vált. Firenze volt az első európai állam, amely – több mint fél évezredes szünet után – 1252-ben aranypénzt kezdett veretni: a forintot (*fiorino d' oro*), amelyet a város címerében szereplő liliom díszített.

III. Henrik császár 1055-ben Firenzét kivette a grófi hatalom alól, s közvetlenül a császár joghatósága alá rendelte. 1068-ban a püspököt, Róma egyetértésével, *simonia* miatt elűzték, s utódja már csak tisztán vallási funkciókat gyakorolhatott. A firenzei polgárság a 13. század második felében – II. Frigyes halála után, az *interregnum* idején, amikor nem volt császár – kiszorította a nemesi családokat a hatalomból. A firenzei polgárok 21 céh (*arte*) keretében szerveződtek. Először a hét nagyobb céh (*arti maggiori*) kaparintotta kezébe a város vezetését, s lényegében meg is tartotta. A nagyobb céhek tagjai, illetve vezetői nagykereskedők és ipari vállalkozók voltak: gyapjú-, selyem-, szövet-, bőr- és prémkereskedők, hozzájuk csatlakoztak a bankárok, a jogászok, valamint az orvosok és gyógyszerészek céhei. A kézműiparosok a 14 kisebb céhben (*arti minori*) tömörültek. Érdekes megfigyelni a városvezetés fokozatos „demokratizálódását": 1281-ben a kisebb céhek közül ötöt bevettek a különböző városi önkormányzati szervekben

képviselt nagyobb céhek közé. A folyamat 1292-ben teljesedett ki, amikor a még megmaradt 9 kisebb céh képviselői is helyet kaptak a városi testületekben. Az új helyzetet az 1293-ban kiadott városi alkotmány, az *Ordinamenti di Giustizia* kodifikálta. Eszerint a polgár jogaival csak az élhetett, aki valamely céhnek a tagja volt. A legmagasabb tisztségekre csak a nagyobb céhek tagjait választhatták. A választás úgy történt, hogy a nagyobb céhek 30 éven felüli tagjainak nevét, akik a hivatalra választhatók voltak – összesen mintegy hatezren voltak ilyenek –, nyolc bőrzsákba (*borsa*) tették, azokat kéthavonta elővették, s neveket húztak ki belőlük. Így választották a várost vezető *Signoria* tagjait – a zászlótartót (*Gonfaloniere*) és a 6, majd 8 *priort*. Ők két hónapra beköltöztek a Palazzo della Signoriába, s erre az időre szerény fizetést kaptak. Ragyogó vörös köpenyt viseltek hermelinbéléssel, hermelingallérral és fejfedővel. Munkájukban a választott testületek, tanácsok egész sora segítette őket. Súlyosabb problémák, általában a város autonómiáját fenyegető veszély esetén a városháza harangtornyában lévő nagyharang, a *Vacca* (= tehén) összehívta a 14 éven felüli férfi polgárok gyűlését, a *parlamentót* a városháza előtti térre. Ha a polgárok kétharmada összejött, akkor felállítottak egy szükségbizottságot (*balia*), amely teljhatalmat kapott az ügyek intézésére.

A lakosságnak több mint háromnegyede, textilipari munkások, napszámosok, szolgák, fuvarosok – akiknek nem volt a városban saját házuk – nem tartoztak egyik céhhez sem, nekik semmi szavuk nem volt a város ügyeinek intézésében. De nemcsak ők voltak kirekesztve, hanem a gyakorlatban a polgárok nagyobb része, a *popolo minuto* is, sőt, a nemesek sem vehettek részt a köztársaság választott szerveiben, amelyeket a gazdag kereskedő- és bankárcsaládok kis csoportja tartott ellenőrzése alatt. 1378-ban a textilipari munkások, az ún. ciompók megkísérelték kivívni a részvételi jogot a város vezetésében, felkelésük azonban végül is kudarcot vallott.

3. *Velence*

Sajátos színt képviselt az észak-itáliai városok sorában Velence. Az 5. században a hunok elől a lagúna szigeteire menekült lakosság – amely formálisan elismerte a konstantinápolyi császár fennhatóságát – az ezredforduló táján fokozatosan ellenőrzése alá vonta előbb az Adriai-, majd a Földközi-tenger keleti medencéjének hajózását. A 11. században a bizánci császárok által kapott privilégiumok segítségével kezébe kaparintotta a Keletrómai Birodalom egész kereskedelmét. Ha Velence politikai szervezetét minősíteni akarjuk, akkor „nemesi köztársaságnak" mondhatjuk. A város élén álló herceg, a *doge* (*dux*) először a 7. század végén tűnik fel a forrásokban, a 12. században azonban kialakulnak mellé a városi *communa* választott szervei és intézményei, egyre inkább korlátozva hatalmát, amely végül is csak reprezentációra szorítkozott. 1172-ben megalakult a *doge* tanácsa (*consilium ducis*), majd a *Senatus*, végül a 13. század elején a Nagytanács (*Maggior Consiglio*). A *doge* tanácsába minden kerület (*sestiere*) egy-egy tagot küldött, akiknek megbízatása egy évre szólt. A Nagytanács választotta meg a magisztrátus és a többi tanács tagjait, törvényeket szavazott meg, kegyelmi jogkört gyakorolt. Idővel átvette a népgyűlés szerepét is, amelynek legfontosabb feladata a *doge* megválasztása volt, a jelölési bizottság javaslata alapján. 1297-ben a Nagytanács, amelynek eredetileg 3-400 tagja volt, bezárult: tagjai – ekkor már több mint ezren voltak – ezentúl csak a legelőkelőbb nemesi családokból kerülhettek ki, akiknek a neve az „aranykönyvben" szerepelt. Peter Burke találóan állapítja meg: *„Azt szokták mondani, hogy Velencét kevesen kormányozták, de ezek a kevesek szokatlanul sokan voltak. A Nagytanácsnak tagja volt minden felnőtt patrícius, és ez a 16. század első felében több mint kétezerötszáz főt jelentett. Ezért volt olyan hatalmas a Nagytanács terme, és ezért is kellett akkora freskó oda."*

A Nagytanács funkcióit fokozatosan különböző kisebb bizottságok vették át. Ezek közül a Negyvenek Tanácsa (*Quarantia*) volt a legfontosabb, amely elsősorban fellebbviteli bíróságként működött, s ez a tanács terjesztette a törvényjavaslatokat a Nagytanács elé. A város kormányzását ellátó testületet, a *Serenissima Signoriát* a *doge*, a hat hercegi tanácsos és a Negyvenek Tanácsának három vezetője alkotta. A megválasztott *doge* tisztsége élete végéig szólt, de ha nem tartotta be a hercegi tanács vagy a Nagytanács döntéseit, akkor a hercegi tanács javasolhatta visszahívását. 1310-ben jött létre a félelmetes, szinte korlátlan hatalommal rendelkező Tízek Tanácsa (*Consiglio dei Dieci*), amely afféle állambiztonsági szerv volt, tagjai bárkit ellenőrizhettek, még a *dogét* is. A 14. századtól kiépítették a besúgórendszert, bárki tehetett feljelentést bárki ellen – igaz, névtelen feljelentéssel nem foglalkoztak –, s minden eszközzel igyekeztek megóvni az állam biztonságát. Ugyanez volt a helyzet a külpolitikában is: Velence tartott először állandó követeket külföldi országokban, akiknek rendszeres jelentéseket kellett hazaküldeniük.

Velence a 13–14. században a másik nagy kikötővárossal, Genovával versengett a tengeri hegemóniáért. Egy évszázadig tartó változatos küzdelem után végül is Velence kerekedett felül a 14. század végén. A városállam ekkor építette ki szárazföldi hátországát: megkezdte a terjeszkedést a mögöttes szárazföldön (*terra ferma*), elfoglalta Padovát, Veronát, Bresciát, Bergamót és egy sor kisebb várost. Így alakult ki Velence szárazföldi tartománya: Veneto. A szárazföldön nyugati irányú terjeszkedése során azonban összeütközésbe került a kelet felé terjeszkedő Milánóval, s ez hosszú háborúskodáshoz vezetett a két városállam között. Közben Velence kiépítette tengeri „birodalmát" is: a magyar királyokkal viaskodva a középkor végére végleg uralma alá hajtotta Dalmáciát, majd az Adriai-, a Ión- és az Égei-tenger szigeteit, valamint Krétát és Ciprust. A 14–15. század folyamán sok észak-itáliai város is elvesztette függetlenségét: sorra a három sikeresen terjeszkedő állam, Firenze, Milánó és Velence fennhatósága alá kerültek.

4. *Dél-Itália*

999-ben Salernót egy arab csapat szorongatta. Egy normann hajó, 40 harcossal, zarándokúton járt errefelé. A zarándokok gyorsan átvedlettek katonákká, s a salernóiak az ő segítségükkel visszaverték az arabokat. Egy korabeli forrás szerint így jelentek meg a normannok Dél-Itáliában, ahol akkoriban elég zűrzavaros viszonyok uralkodtak. A szárazföldet a királyság bukását túlélő langobard hercegségek: Beneventum, Capua, Salerno tartották uralmuk alatt; a tengerparton, Apuliában és Calabriában Bizánc volt az úr; Szicília, Szardínia és Korzika a 9. század óta arab uralom alatt állt. A kikötővárosok, a nyugati parton Amalfi, Nápoly és Gaeta, a keletin Bari – bár névleg elismerték a konstantinápolyi császár uralmát – gyakorlatilag önálló kis városállamok voltak, amelyek élénk tengeri kereskedelmet folytattak az arabokkal is. Időnként a német-római császárok serege is megjelent e tájon, ahol egymás mellett, sőt egymással keveredve élt a latin és görög rítusú és nyelvű keresztény, valamint Szicíliában az Észak-Afrikából betelepült mohamedán lakosság. Mindez ideális érvényesülési lehetőséget kínált a szerencsét próbáló normann lovagoknak.

A normannok a 10. század elején keresztelkedtek meg és telepedtek meg Franciaország északnyugati partvidékén, ahol létrejött a francia hűbéres Normann hercegség. A normann harcosok azonban továbbra is járták fürge hajóikon a tengereket, s bárkinek a zsoldjába szívesen elszegődtek. Így jutottak el egyre többen Dél-Itáliába is. 1030-ban egy bizonyos Rainulf már Aversa grófja, a capuai herceg hűbérese volt. Ezt követően egyre több normann lovag kapott a langobard hercegektől grófságot. A legsikeresebbek Hautville-i Tankréd fiai voltak, akik egymás után érkeztek Dél-Itáliába (utánpótlás bőven akadt, mert Tankrédnak – abban a korban szokatlanul – 12 fia volt). Közülük Drogo a 11. század közepén már hercegi rangot és *Italia magister militumа* címet kapott a konstantinápolyi császártól. A testvérek fokozatosan kiterjesztették hatalmukat a bizánciak és a langobard hercegek rovására. Drogo halála után Tankréd hatodik fia, Róbert lett az apuliai és calabriai normannok hercege (1057–85), aki kortársaitól a „Guiscard" (Ravasz) melléknevet kapta. Róbert – miután uralmát kiterjesztette egész Apuliára és Calabriára, s elfoglalta a kikötővárosokat: Barit, Brindisit, Tarentót – 1077-ben megszerezte Salernót is, s ezzel megszűnt az utolsó langobard hercegség Dél-Itáliában. IX. Leó pápa nem nézte jó szemmel a normann térfoglalást, és személyesen vezetett sereget ellenük, de nemcsak vereséget szenvedett, hanem maga is fogságba esett. Végül Hildebrand – a későbbi VII. Gergely pápa – javaslatára II. Miklós pápa 1059-ben elismerte a normann hódítást, s Róbert a pápa hűbérese lett. 1084-ben, midőn IV. Henrik elfoglalta Rómát, Guiscard Róbert normannjai mentették ki az Angyalvárba szorult VII. Gergelyt, s vitték Salernóba, miközben a Szent Péter-bazilikában az ellenpápa császárrá koronázta Henriket. Guiscard Róbert egyik fia, Bohemund, Taranto grófja részt vett az első keresztes hadjáratban, s Antiochiában saját hercegséget alapított.

Dél-Itáliában hasonló helyzet alakult ki, mint Angliában a normann hódítás után. A normann lovagok szűk uralkodó rétegként telepedtek rá a helyi lakosságra, a helyi langobard hercegi és grófi családok leányait vették feleségül, s udvaraikban a francia nyelvet és a francia-normann lovagi kultúrát honosították meg. Guiscard Róbert már 1059-ben felvette a Szicília hercege címet, de a sziget visszahódítását az araboktól csak két év múlva kezdte meg öccse, I. Roger (Ruggiero) gróf. 1061-ben elfoglalta Messinát, de még három évtizedes szakadatlan küzdelembe került, mire 1091-ben az egész sziget az ő birtokába került. I. Roger csak Szicília ura volt, fia, II. Roger (1101–54) Guiscard Róbert ágának kihalása után, 1127-ben örökölte Dél-Itáliát, majd 1131-ben Nápolyra is kiterjesztette uralmát. Így jött létre a Nápoly–szicíliai Normann Királyság, mert a pápa engedélyével II. Rogert 1130 karácsonyán Palermóban királlyá koronázták. II. Roger Szicíliában és Dél-Itáliában a korabeli Európa egyik legerősebb, gazdaságilag legfejlettebb és „legmodernebb" államát építette ki. Szicíliában nem engedte meghonosodni a normann hűbéri viszonyokat, s a szárazföldön is megfékezte a feudális anarchiát, az egymással végeláthatatlan vérbosszúharcokba merült normann lovagokat. A középkorban szokatlan türelemmel rendezte a többnyelvű és vallású népesség együttélését. Békében élt egymás mellett a katolikus és az ortodox hierarchia, s a mohamedánok és a zsidók is szabadon gyakorolhatták vallásukat. Ez utóbbiak semmiféle hátrányos megkülönböztetésben nem részesültek. A hivatalos okleveleket három nyelven, latinul, görögül és arabul, állították ki. Görögök, mohamedánok és zsidók magas pozíciókat töltöttek be az államigazgatásban és a hadseregben. A görög és arab szakembereknek köszönhetően igen mintaszerű volt a pénzügyi adminisztráció.

Kora uralkodói közül II. Roger rendelkezett a legnagyobb bevételekkel. Ennek alapját az igen fejlett gazdasági élet alkotta. Tovább virágoztak az arabok által meghonosított gazdasági tevékenységek: az ültetvényes gazdálkodás, a selyemtermelés és néhány fontos exportiparág. Roger erős flottát építtetett arab és görög–szír „admirálisok" – e szó is az arab „emírből" származik – vezetése alatt, s ellenőrzése alá vonta a Földközi-tenger keleti és nyugati medencéje közötti hajóforgalmat, amit megkönnyített az, hogy Málta is az ő birtokában volt. Sőt az afrikai partokon, Tuniszban és Líbiában is szerzett támaszpontokat. 1140-ben az egész országra érvényes egységes törvénykönyvet adott ki, amely a maga nemében az első volt a középkori Európában. Roger palermói udvarában egy igen sajátos, eklektikus kultúra virágzott, amelyben érdekes együttessé ötvöződtek a francia-normann lovagi kultúra, valamint a görög-bizánci és az iszlám-arab hatások elemei. E kultúra egyik legszebb emléke a palermói királyi palota kápolnája, a Capella Palatina. II. Roger halála után – fia és unokája, I. és II. Vilmos alatt – az általa létrehozott „modern" mintaállam hanyatlásnak, bomlásnak indult. Egyre inkább érvényesültek a normann hűbériség állambomlasztó erői, az egyes bárók fokozatosan önállósultak a maguk területén. Komnénosz Mánuel bizánci császár vissza akarta szerezni egykori dél-itáliai birtokait, ezért II. Vilmos Barba-

rossa Frigyessel szövetkezett. Mivel gyermeke nem volt, nagynénjét, Konstanzát feleségül adta a császár fiához, a későbbi VI. Henrikhez. A normann dinasztia férfiágának kihalása után, 1189-ben VI. Henrik lett Szicília királya, így Dél-Itália a Hohenstaufen-ház birtokába került.

VI. Henrik 1197-ben fiatalon meghalt, s új országát alig 3 éves fiára, Frigyesre hagyta, akinek gyámságát a pápa, III. Ince vállalta. II. Frigyes a nagykorúságot elérve, 1208-ban vette át országát a pápától, de figyelmét egyelőre a németországi viszonyok kötötték le, ahol évek óta folyt a küzdelem a Staufok és a Welfek között. E harc végül 1214-ben a Bouvines-i csatában a Staufok javára dőlt el. A III. Ince által restaurált és teljesen önállóvá vált egyházi államot ezzel délről és északról egyaránt a Hohenstaufen-család királyságai vették körül. Bár Frigyes a pápa kérésére ünnepélyesen lemondott arról, hogy a Német és a Szicíliai Királyságot egy kézben egyesíti, ígéretét mégsem tartotta be, sőt igyekezett a császári hatalmat ismét érvényesíteni Közép- és Észak-Itáliában is. Emiatt ismét több évtizedes elkeseredett harc bontakozott ki a pápák, a lombardiai városok és a császár között.

II. Frigyes 1220 után főleg Dél-Itáliában tartózkodott, s dédapjának, II. Rogernek a nyomdokaiba lépve erős, központosított királyi hatalmat épített ki. Letört minden hűbéri partikularizmust, a magánvárakat leromboltatta, s nem tűrte a városi önkormányzatokat sem. Állandó hadsereget hozott létre, s vazallusok helyett szakszerű, bürokratikus hivatalszervezetre támaszkodott. A nagyrészt polgári vagy kisnemesi származású, jogvégzett hivatalnokokat, a *justiciarius*okat semmiféle magánérdek nem köthette hivatali körzetükhöz: nem lehetett ott birtokuk, nem köthettek üzleteket, nem létesíthettek rokoni kapcsolatokat, még feleségüket sem vihették magukkal. Az állami tisztviselő nem hűbérbirtokot, hanem fizetést kapott, s hivatalából bármikor elmozdítható, áthelyezhető volt. Frigyes 1224-ben Nápolyban állami egyetemet létesített jogászhivatalnokok képzésére. Ugyancsak szigorú állami felügyelet alá helyezte a gazdaságot is; a külkereskedelem állami monopólium volt, s erős flottát építtetett tengeri pozíciók megszerzésére és védelmére. Elődeitől eltérően ő nem Szicíliában, hanem a szárazföldön, főleg Apuliában tartózkodott szívesen, ahol királyi várak és kastélyok sorát építtette. Dél-Itália Frigyes uralkodása idején az akkori Európa bürokratikus, központosított mintaállamává, az első „modern" állammá vált, s uralma mintegy előképe volt a későbbi felvilágosult abszolutizmusnak.

A pápával nyílt háborúba keveredő Frigyest a lyoni egyetemes zsinat 1245-ben megfosztotta trónjától. 1250-ben bekövetkezett halála után a dél-itáliai birtokokat törvénytelen fia, Manfréd kormányozta, aki 1258-ban a Szicília királya címet is felvette. A pápa azonban 1245 óta megüresedettnek tekintette a trónt, s úgy döntött, hogy IX. Lajos francia király öccsének, Anjou Károlynak adja a szicíliai királyságot. Anjou Károly be is vonult Itáliába, s 1266-ban Beneventónál legyőzte Manfrédet, majd 1268-ban Tagliacozzónál Frigyes unokáját, Konradint is, ezzel ő lett Dél-Itália ura.

5. *A pápai állam*

Az észak-itáliai városállamok és a déli normann, majd Anjou-királyság között fekvő pápai állam sajátos színfoltja volt az itáliai politikai palettának. Az állam elvileg Szent Péter birtoka volt, mert annak idején Kis Pippin és Nagy Károly az apostolfejedelemnek adományozták. 962 óta a Német-római Császárság része volt, de ténylegesen a pápák kormányozták. Ez viszont igen instabillá tette a rendszert: minden pápaváltozás után az új egyházfő hozta magával a rokonait, s állandóan új emberek kerültek a különböző vezető pozíciókba. A pápák pedig rendszerint idősebb korukban kerültek hatalomra, s uralkodásuk viszonylag rövid ideig tartott.

A pápai állam hat provinciára volt felosztva, mindegyikben egy *rector in temporalibus* intézte a világi ügyeket, s mellette egy magas rangú főpap az egyháziakat. A *rector*ok többnyire a pápák unokaöccsei, kegyencei közül kerültek ki, s legtöbbjüknek csak a jövedelmek élvezése volt a célja. A bárók hűségesküt tettek a *rector*nak mint főhűbérúrnak, aki a hadsereg vezetője és főbíró is volt. Mindegyik provinciában létezett általános gyűlés (*parlamentum generale*), amelyen kötelező volt a jogosultak részvétele – aki nem ment el, azt pénzbüntetéssel sújtották. Az egész államnak összparlamentje nem volt. Az északi területeken jelentős városi *communá*k is léteztek pápai uralom alatt. Rómának külön státusa volt: ott a pápa abszolút módon uralkodott, míg a *popolo* 1143. évi felkelése létre nem hozta a *senatus*t. Az egyházi államban igen nagy befolyással bírtak az ősi római nemesi családok, akik sorából számos pápa is kikerült (Colonna, Caetani, Conti, Frangipani, Orsini, Savelli, Pierleoni, Annibaldi).

A 14. században, midőn a pápák Avignonban tartózkodtak, a pápai állam szétzüllött. A szomszédok szemet vetettek területeire, s védelme igen sokba került. XXII. János idején az igen jelentős pápai bevételek 64%-át (átlagosan évi 230 ezer arany forintot) felemésztették az itáliai háborúk. Róma mintegy 30 ezer lakosú kis város volt, ahol az ókori romok között birkák legelésztek, a Szent Péter- és a Lateráni-bazilika teteje beszakadt. A pápák Bajor Lajossal szemben a nápolyi Bölcs Róbertre támaszkodtak, akit *senator*rá, a pápai állam főkapitányává neveztek ki, s ő 1341-ben be is vonult Rómába, de két év múlva meghalt. 1347-ben és 1354-ben egy Cola di Rienzo nevű nótárius „néptribunnak" kiáltotta ki magát, megszerezte a város feletti hatalmat, elűzte a nagy arisztokratacsaládokat, s kiáltványaiban felszólította „egész szent Itáliát", hogy egyesüljön Róma vezetése alatt. 1353 és 1360 között Aegidus Albornoz bíboros, Toledo érseke pápai legátusként helyreállította a rendet, restaurálta a helyi önkormányzatokat, s kiadta a *Constitutio Egidianae* című törvénykönyvet, amely egészen 1818-ig érvényben volt. Hogy a római nemesség túlzott befolyását ellensúlyozza, a város élére egy kívülről jövő *senator*t állított, akit a pápa nevezett ki, s fél évig volt hivatalban. 1377-ben pedig a pápa végleg visszatért Rómába.

IX. A SKANDINÁV ORSZÁGOK

1. *A vikingek megkeresztelkedése*

A skandinávok ősei a nyugat-európai forrásokban a 8. század végén tűnnek fel, amikor 793-ban váratlanul megjelennek Anglia északkeleti partjain, és elpusztítják a híres lindisfarne-i kolostort. Amikor a hír eljutott Nagy Károly udvarába, Alkuin megdöbbenve írta: *„Mi és atyáink majd 350 éve élünk ezen a szépséges földön, és soha azelőtt ilyen rémség nem történt Britanniában, mint amit most egy pogány népségtől elszenvedtünk, de azt sem gondolta volna senki, hogy egy ilyen tengerről érkező támadás lehetséges."* A nyugati források általában *Normanni, Nordmanni, Nortmanni* (északi emberek) néven emlegetik őket, a német krónikákban gyakran használják az Ascomanni (kőrisfa-emberek) kifejezést is. Ritkán, de a viking név is előfordul. Brémai Ádám például Dánia és Svédország leírásakor ezt mondja: *„azok a kalózok, akiket ők vikingeknek neveznek, a mieink pedig Ascomanninak, a dán királynak adót fizetnek"* (*„Ipsi enim pyratae, quos illi Wichingos appellant, nostri Ascomannos"*), a Balti-tengeren rabolnak, és rengeteg aranyat hordtak össze. A viking szó eredetére vonatkozóan többféle elmélet született. Vannak, akik az öböl jelentésű skandináv *vik* szóval hozzák kapcsolatba. Mások a skandináv és angol helynevekben gyakran szereplő *wic, vik* szót látják benne, ami tábort, megerősített helyet, kereskedelmi települést jelent.

Egy 9. századi krónikás szerint a „dánok a tengeren élnek", s a vikingek valóban elsősorban mint kiváló hajósnép tűnnek elénk a középkori forrásokban. A régészek elég sok viszonylag épségben megmaradt viking hajót találtak, s ezeken nyomon lehet követni a hajózási technika fejlődését. A korai hajók még tőke és árboc nélküliek, tehát csak evezőkkel lehetett őket mozgatni, s elsősorban part menti hajózásra voltak alkalmasak. A 8. századra azonban kifejlődött a hajógerinc, a tőke, az erős árboctalp, a komoly vitorlázat, s ezzel készen állt az a viking hajó, amellyel már az óceánnak is neki lehetett vágni. A vikingek a 9–10. században el is jutottak Izlandra, Grönlandba és Észak-Amerika partjaira.

A skandinávok a 11. századig közös nyelvet beszéltek, a dánt (*vox Danica*), amelyet mindenki megértett, ez azonban a korábban délre vándorolt germánok nyelvétől már sok tekintetben különbözött. A forrásokban a 9. századtól már elkülöníthetők a norvégok, a dánok és a svédek. Az első kettő működési tere nyugat, a svédeké kelet volt. Működés alatt egyaránt érthetünk kalózkodást és rablást, de kereskedést is. Ezek a hajósok a kínálkozó lehetőségek szerint könnyen átvedlettek rablóból kereskedővé vagy megfordítva. A norvégok a 8. század végétől Skóciában és Írországban nemcsak fosztogattak, hanem le is települtek. A dánok ugyanezt tették Angliában és a Nyugati Frank Királyságban. A svédek az oroszországi folyókon eljutottak a Fekete- és a Kaszpi-tengerig, onnan pedig Konstantinápolyba és Bagdadba. A bizánci források *Rósz* néven említik őket, a keleti szlávok pedig *varégnak*, *varjágnak* nevezik azokat a harcos kereskedőket,

akik az első orosz államokat megszervezték. Gazdag arab és bizánci aranypénzleletek sora jelzi Oroszországon és a Baltikumon át a svéd kereskedők útvonalait, s tömegével kerültek elő e pénzek skandináv területeken is.

A 9–10. században a vikingektől nemcsak a pusztítás miatt félt a keresztény Nyugat-Európa, hanem „agresszív pogányságuk" miatt is. A 10. században a nyugati kereszténységet a pogány magyarok mellett a vikingek fenyegették elsősorban. Nemhiába hangzott fel sokszor e két könyörgés: *„A magyarok nyilaitól ments meg Uram minket!"*; *„A vikingek haragjától ments meg uram minket!"* A dánok és a norvégok két évszázados kapcsolata a Brit-szigetekkel és a Karoling-birodalommal, illetve annak két utódállamával, éreztette hatását Skandinávián belül is. A vikingek megismerkedtek a pénzhasználattal, és lassacskán részévé váltak az északnyugat-európai területek kezdetleges pénz- és áruforgalmának. Ezt a jelenséget nevezte Szűcs Jenő az *„újabb »barbárok« pacifikálásának"*. A vikingek megismerkedtek a keresztény Nyugat intézményeivel is, melyek közül a legfontosabb az egyház volt. A folyamat végeredményeként Skandinávia a nyugati keresztény kutúrkör részévé vált. Georges Duby a 10–11. század európai pénzforgalmának – a nyugati dénárok elterjedésének – vizsgálata alapján úgy látja, hogy a 10–11. század fordulója táján, amikor Kelet-Közép-Európa országai, valamint Skandinávia felvették a kereszténységet, e két térség már a nyugati gazdaság vonzásába került.

A kereszténység skandináviai térnyerése 3 szakaszra osztható. A 820-as években a dánokhoz és a svédekhez irányuló missziók – amelyeknek irányítója a 831-ben alapított hamburgi érsekség és Szent Ansgar, „Észak apostola" volt – jelentették a kezdetet. A második szakasz a 9. század második felében bontakozott ki, amikor tolerálni kezdték a kereszténységet Dániában és Svearban (Svédország keleti részén): engedélyezték a keresztelést és az igehirdetést, sőt, templomok építését is. Ennek eredményeként 948-ban Dániában már püspökségek is léteztek. A harmadik szakasz az uralkodók végleges áttérése volt. Dániában ez 965 körül, míg a másik két országban a 10–11. század fordulóján következett be. Amikor 965 körül Kékfogú Harald (kb. 945–986) dán király felvette a kereszténységet, erről egy későbbi krónikás így írt: *„a dánok már régen keresztények voltak, de mégis bálványokat tiszteltek, pogány kultuszokkal."*

A kereszténység sikere Skandináviában, Kelet-Közép-Európához hasonlóan, az uralkodói hatalom szándékától és erejétől függött. Nem véletlen, hogy a nyugati kereszténység északi és keleti perifériáin olyan uralkodószentekkel találkozunk mint például Szent Olaf (1015–30) Norvégiában vagy Szent István Magyarországon, akiket elsősorban egyházszervező munkájukért avattak szentté. Bár Szent Olaf egyúttal egy másik kora középkori uralkodószent típusát is képviseli: a mártír szentét. Norvégiában és Svédországban a térítés párhuzamosan haladt a királyi hatalom kiterjesztésével, mivel – Dániával ellentétben – ezeken a területeken később történt meg a politikai hatalom összpontosítása. Dánia földrajzi helyzetének tudható be, hogy itt győzött először a kereszténység, következésképp Dánia

egyházszervezete volt a legfejlettebb a 11. században. Dánia földrajzi helyzete ugyanis nemcsak azt jelentette, hogy könnyebben elérhető volt a missziók számára, de azt is, hogy a skandináv országok közül rá nehezedett a legerősebb politikai nyomás a kereszténység felvételét illetően: Dánia ugyanis – Magyarországhoz, Lengyelországhoz vagy Csehországhoz hasonlóan – a 10. században megerősödő Német Királyság szomszédja volt, melynek uralkodói 962-től a császári címet is viselték, s mint ilyenek, feladatuknak tekintették a kereszténység terjesztését.

Bár mind Kelet-Közép-Európában, mind Skandináviában felülről történt a krisztianizáció, a hasonlóságok mellett fontos különbségek is megfigyelhetők ennek folyamatában. A 11. században a „nyugati kereszténység igazi peremvidéke" Skandinávia volt: részben földrajzi adottságai, részben pedig a pogányság szívós ereje miatt. Ennélfogva Skandináviában a hit terjesztése több mártírt követelt, mint például az angolszászoknál, és az uralkodók áttérése után csak igen lassan tűntek el a pogányság maradványai. 1080-ig például a svéd uralkodók eltűrték, hogy Uppsalában, amely a legfontosabb skandináv pogány kegyhely volt, áldozatokat mutassanak be Thornak, Wotannak, Freyrnek: állat- és némely szerző szerint emberáldozatok tetemei rothadtak a fákon. A dán királyt pedig VII. Gergely 1080-ban levélben figyelmeztette a pogány szokások elhagyására.

A skandináv országok egyházszervezetének kiépítésében a 11. században erős angol hatás érvényesült, annak ellenére, hogy a hamburg–brémai érsekség alá tartoztak. Bizonyára az angol hatásnak – Szent Edward király példájának († 979) – tudható be a mártír király szenttípus skandináviai erőssége. Mindhárom királyság védőszentje egy-egy mártír király lett: Norvégiáé Szent Olaf († 1030), Dániáé Szent Kanut († 1086), Svédországé pedig Szent Erik († 1160). Talán ugyancsak angol hatás tükröződik abban, hogy az eredetileg Anglia által fizetett, „Szent Péter fillléreinek" nevezett adó idővel Skandináviára is kiterjedt. A pápasággal való szoros viszony eredményezte azt, hogy az 1215-ös, 4. lateráni zsinat rendelkezése az istenítéletek megszüntetéséről, Angliához hasonlóan, hamar átkerült a skandináv országok jogába.

A skandináv országok egyházszervezete sokáig „csonka" volt, mert a hamburg–brémai érsekség alá tartozván a 12. század előtt nem rendelkeztek önálló egyháztartománnyal. Skandinávia 1104-ben került ki az említett érsekség joghatósága alól, amikor Dániában érsekség jött létre Lund központtal, és ezentúl az északi területek ez alá tartoztak. Norvégiában 1152-ben, Svédországban 1164-ben állítottak fel érsekséget Nidaros, illetve Uppsala székhellyel. Az egyháztartományok szerepet játszottak a királyságok politikai határainak kijelölésében is: azt mondhatjuk, hogy a norvég, illetve svéd egyháztartományok a 13. századi norvég és svéd királyság területi előfutárai. Izland és Grönland ugyanis 1152-től a norvég érsekség alá tartozott, és bár norvégok kolonizálták e két szigetet, hivatalosan csak az 1260-as években váltak a norvég monarchia részévé. A svéd érsekség pedig magában foglalta a finnek 13. században alapított püspökségét is, még mielőtt Finnország svéd uralom alá került volna.

2. *A skandináv királyságok születése*

Dánia dán neve, „Danmark" (a dánok *mark*ja) arra utal, hogy a földrajzilag az ország magját képező terület (Jütland-félsziget) déli része Nagy Károly birodalmának őrgrófsága volt. A 9. század elején a dán király a frank terjeszkedés megakadályozására építtette azt a földsáncot, amelyet ma *Danevirké*nek hívnak. A 9. század végén Nagy Alfréd angol király egyik írásában fordul elő először a „*Denemearcan*" elnevezés, immár az egész országra vonatkoztatva. Dánia felett a 8. század végére már egy ember uralkodott, szemben a későbbi Norvégiát és Svédországot alkotó területekkel, melyeken több hatalmi centrum osztozott. Dánia uralkodójának hatalma a 9. században már túlnyúlt a dán szigeteken és magában foglalta a mai Svédország déli részét, azaz a Skåne-félsziget nyugati szelétét (ezeket a területeket csak 1658-ban vesztette el Dánia).

Kékfogú Harald dán király volt az első skandináv uralkodó, aki királyi pénzt veretett. Az első nehéz dénárok pedig fia, Hegyesszakállú Sven (986–1014) alatt jelentek meg. Kékfogú Harald uralkodása fordulópontot jelentett a kereszténység terjedésében: 948-ban már dán püspökségek léteztek, Harald 965 körüli megtérésével pedig Dánia belépett a keresztény országok sorába, és a térítés előretolt bástyája lett Skandináviában. Sven uralkodása alatt a hatalmi központ a Jütland-félszigetről Roskildébe és Lundba helyeződött át. Sven Norvégiára is kiterjesztette uralmát. Ez magyarázza az Anglia elleni támadások erősödését. Sven fiát, Nagy Knutot (1018–35) először nem akarták elismerni királynak a dánok, de angliai sikere folytán – 1016-ban a szigetország királya lett – 1018-ban elfogadták uralkodójukként. 1028-ban pedig Knut még Norvégiát is megszerezte.

Norvégia norvég neve, *Norge*, nem sok eligazítást ad az ország megnevezésének eredetét illetően. De a német *Norwegen* és az angol *Norway* (= északi út) névalakokból világosan kiderül, hogy az ország északi partjainál futó tengeri kereskedelmi út kezdettől fontos szerepet játszott a norvégok történetében. A norvég területekből Széphajú Harald (Harald Haarfager † 930) formálta ki Norvégia kontúrjait. Fia, I. (Jó) Haakon (935–60) volt az első keresztény király Norvégiában. Ő az angol királyi udvarban nevelkedett, így jól ismerhette az angol állam szervezetét. Valószínűleg Haakon nevéhez fűződik a nagyobb territóriumok (*lag*) gyűléseinek (*lagthing*) létrehozása, illetve továbbfejlesztése. E nagyobb területeket grófságokra osztották, ezek gyűlései (*thing*) választották ki azokat, akik a grófságot a *lagthing*en képviselték. Haakon idején négy *lag* létezett, az ötödiket Szent Olaf hozta létre a 11. században. Haakon uralkodásának másik fontos fejleménye az ún. „*leidang*" (hajók és az azokhoz szükséges legénység biztosításának kötelezettsége) rendszeressé tétele volt: a *leidang* általánossá vált és az ország védelmének alapja lett.

A 10. század végén (I.) Olaf Tryggvason (995–1000) rövid uralkodásától eltekintve Norvégia a dán király uralma alatt állt. Olaf Tryggvason verette az első pénzt Norvégiában, s Mosterben megalapította Norvégia első keresztény templo-

mát. Rövid uralkodásának igazi jelentősége Tröndelag meghódításában állt, mivel e terület urai csökönyös pogányok voltak. Hittérítőket küldött a norvégok által kolonizált Izlandra (kb. 50 ezer norvég élt itt a 11. században), s e távoli sziget az *Althing* döntése nyomán 1000-ben elfogadta a kereszténységet. Az igazi egyházalapítónak (II.) Olaf Haraldson, más néven Szent Olaf (1015–30) tekinthető. 1024-ben Mosterben gyűlést hívott össze, ahol lefektették a norvég egyház szabályzatát. Olafnak azonban 1028-ban Novgorodba kellett menekülnie Nagy Knut agresszív politikája miatt. Amikor 1030-ban visszatért, elesett egy parasztokból álló pogány csapattal vívott csatában. Halála után csodákról kezdtek beszélni, s 1041-ben a norvég egyház szentté nyilvánította, csontjait Nidarosban helyezték el. Ő lett „Norvégia örökös királya" és az ország védőszentje, már egy évszázaddal hivatalos kanonizálása (1164) előtt. Szent Olaf kultusza a halála után hamarosan Norvégián kívül is elterjedt: Rómában és Londonban templomot emeltek a tiszteletére, sőt, ő volt az utolsó „ökumenikus" nyugati szent, azaz olyan, akit a keleti egyház is elismert. Olaf államszervező munkássága is jelentős volt: a középkorban az ősi norvég jogot „Olaf törvényeiként" emlegették, bár bizonyítani nem lehet, hogy valóban az ő nevéhez köthető a kodifikáció.

A svéd területek szerveződtek a legkésőbb állammá a skandináv országok közül. Svédország svéd neve, *„Sverige"*, annak a hatalmi centrumnak a nevéből ered, amely Svédország keleti részén feküdt és amelyet *Svear*nak neveztek. Olaf Skötkonung volt az első svéd király (994–kb. 1021), aki pénzt veretett kb. 995-től *„Svear királya"* felirattal – ezek a pénzek már a kereszténység hatását mutatják –, és hatalmát a másik hatalmi központ (Götar) is elismerte. Olaf áttérését 1008-ra teszik, de valószínűleg már korábban felvette a keresztény hitet. Ám Olafnak el kellett menekülnie, mivel nem volt hajlandó elvégezni azokat a pogány szertartásokat, amelyek tisztségével együtt jártak. Svédországban, ahol a pogányság a legerősebb volt, a királyoknak kompromisszumot kellett kötniük. Ők maguk keresztények lehettek, de nem léphettek fel erőszakosan a germán istenek kultusza ellen. Különösen Uppsala volt nagy tiszteletnek örvendő kegyhely, amely sokáig érinthetetlennek bizonyult. Valószínűleg itt ölték meg 1030 körül azt a Wilfred nevű angol misszionáriust, aki összetört egy Thor istent ábrázoló képet.

3. *Népesség és gazdaság*

A 9–10. századi viking inváziók egyik okát több történész a népességnyomásban vélte felfedezni: az adott területek eltartóképessége és a népesség közti egyensúly a lakosság növekedése miatt megbomlott. Ez a feltevés elsősorban Norvégia – különösen a part menti területek – esetében tűnik valószínűnek, hiszen a norvégok még Grönlandon is megtelepedtek, de nem általánosítható a térség egészére. Részint azért, mert Dániában, úgy tűnik, nem növekedett a népesség, részint pedig mert nagy lehetőségek voltak a belső kolonizáció számára. A népességnyomás teóriáját

támasztja alá részben az a tény, hogy a kereszténység felvétele előtt rendkívül drasztikus népesedést szabályozó eljárással találkozunk, amely bizonyos szempontból emlékeztet a spártai gyakorlatra, nevezetesen: a nem kívánt gyermekek kitételével. Ez a gyakorlat elsősorban a testi fogyatékos gyermekeket sújtotta, de valószínűsíthető, hogy általában a lánygyermekek jobban ki voltak téve ennek az eljárásnak. A kereszténység felvételével a helyzet alapvetően megváltozott az emberi élet felértékelődése miatt. Mindazonáltal ez a gyakorlat csak lassan halt el, mert még a 12–13. században is találkozunk az említett szokást tiltó törvényekkel, azonban még ezek is megengedőek a testi fogyatékos gyermekek esetében. Skandinávia lakossága 1000 körül egymillió, a 14. század elején pedig kb. 2 millió volt, és ezt a csúcspontot nem sikerült elérni a középkor hátralevő részében. A népesség fele Dániában élt. Norvégia lakosságát 300-500 ezer főre tehetjük, míg Svédországét 500-700 ezerre. Az uralkodó családtípus a nukleáris család volt, melyben ritkán fordult elő 3-4-nél több gyermek.

A mezőgazdaságban a 11. század előtt az állattartás volt a meghatározó, a kereszténység felvételével viszont megnőtt a földművelés jelentősége, s az új földek feltörésével rohamosan nőtt a települések száma. Norvégia földrajzi viszonyai nem kedveztek a falvak kialakulásának, így a különálló családi gazdaságok voltak többségben. Az ellenpóluson a sík Dánia állt falvaival. Svédország lankásabb részeire a kis falvak voltak jellemzőek, a hegyvidékeken viszont ott is a különálló családi gazdaságok terjedtek el. A legfőbb gabonaféle a zord klíma miatt nem a rozs vagy a búza, hanem az árpa volt. Búzát csak Dániában és Norvégia déli részén termesztettek. A városok száma Skandináviában a középkor végén is csekély volt, és emellett igen kis lélekszámmal bírtak, még Kelet-Közép-Európával összehasonlítva is. Svédországban a 13. században alapított Stockholm volt a legnagyobb, kb. 7 ezres népességével, és ugyanennyi lehetett Bergen lakossága is Norvégiában. A földrajzi viszonyok Dánia kivételével gátolták a belkereskedelem és a belső piac fejlődését. A jelentősebb városok – még Dániában is – a távolsági kereskedelemnek köszönhették létüket.

A Dánia birtokában levő Sund-szoros volt a kulcsa a 12–14. században kialakuló észak-európai gazdasági világ két pólusa, Nyugat-Európa és a Baltikum közti árucserének. Ezt az áruforgalmat Lübeck irányította, már hosszú idővel a Hanza-szövetség 1358-as hivatalos megalakulása előtt. A nyersanyagokért (fa, vas, bőrök, viasz), prémekért, de főleg a sózott heringért cserébe a Hanza baltikumi gabonát és nyugati iparcikkeket, főleg posztót, valamint bort és luxuscikkeket szállított a skandináv államoknak. A Sund-szoros két oldalán jöttek létre a jelentős dán városok: Koppenhága, Malmö, Helsingborg. A 14. századra a német városok Hanzája valósággal rátelepedett a skandináv külkereskedelemre. Különösen igaz ez Norvégiára, ahol Bergenben a Hanza északi lerakata (*kontor*) működött. Mivel a jelentős tengerparti norvég városok a Lübeck által szállított gabonától függtek, a norvég gazdasági érdekek érvényesítésére nem volt lehetőség. A „német Hanza" kifejezés a norvég király egyik 1343-as kiváltságlevelében fordul

elő először, melyet az uralkodó a városszövetségnek adott. A Hanza erejét mutatja az is, hogy amikor a szövetség háborúba keveredett a dán királlyal és legyőzte őt, akkor a stralsundi békében (1370) a dánok kénytelenek voltak átengedni egy időre a Hanzának a Sund-szorost védő erődök ellenőrzését is.

4. *Társadalmi–politikai struktúra*

Skandinávia a kereszténység felvételével része lett a nyugati keresztény kultúrkörnek, de a nyugati egyházhoz tartozás, az egyetemes egyházi intézmények mögött – mint ahogy Kelet-Közép-Európában is – a nyugat-európaitól eltérő társadalmi és politikai struktúra állt. Skandinávia egy sajátságosan különálló egységet alkotott a nyugati kultúrkörön belül a 11–12. században, amit még a közös nyelvi örökség is erősített. Ha Nyugat-Európa nagy részének megkülönböztető vonása ebben az időben a hűbériség állam- és társadalomszervező szerepében, valamint a földesuraság domináns voltában rejlett, akkor Skandináviában a hűbériség (a vazallitás és a *feudum* jogi kapcsolata) hiányát, a szabad parasztok nagy számát, gyűléseik (*thing*) politikai szerepét kell kiemelnünk. Bár nem volt ismeretlen a feltételhez kötött adománybirtok, az legtöbbször nem vált örökölhetővé; továbbá nem beszélhetünk sem vazallitásról, sem hűbéri láncról.

A *thing* (Dániában *ting*) jogai igen széles körűek voltak. Mindenekelőtt a gyűlések választhatták meg a királyt. Bármi volt is a jogigény alapja (öröklés, választás, csatában való győzelem, hódítás) azt el kellett ismertetni a gyűlésekkel. Dániában Vyborg gyűlésének volt elsősége a választásban, de a többi terület gyűlése is elvárta, hogy jóváhagyás céljából megjelenjen előtte az uralkodó. A 12. századi Norvégiában a választás bárhol történhetett, de az elismerésben hagyományosan az Eyrathing élvezett elsőséget. Svédországban Svear gyűlése követelte magának a királyválasztás jogát, a 14. században pedig az egyes gyűlések képviselőiből álló testület választotta a királyt. Svédországban a 12. században a királynak körül kellett járnia az országot. Ezt a körutat *Eriksgatá*nak hívták: az Erik név uralkodót jelent, így az elnevezés jelentése az „uralkodó útja”. A 12. század végére azonban e gyakorlatot Szent Erik (1156–60) nevéhez kapcsolta hagyomány, így „Erik útja” néven lett ismert.

A gyűlések nemcsak megválasztották, illetve elismerték a királyt, hanem a korai időszakban le is tehették, ha az illetővel elégedetlenek voltak, sőt esetenként meg is ölték. A gyűlések kezdetben szinte teljesen kezükben tartották az igazságszolgáltatást. A király jogköre ekkor csupán a főbenjáró bűnökre – szent helyeken elkövetett emberölés, kalózkodás, gyújtogatás stb. – terjedt ki. A 13. századra a király legfontosabb funkciója a bíráskodás lett. A törvényhozás a gyűlések előjogai közé tartozott. Norvégiában olyannyira, hogy elvben csak a *thing*nek állt jogában törvényt előterjeszteni. A királyok szerepe inkább a törvények írásba foglalásában, rendszerezésében, néha új törvény előterjesztésében merült ki. Ezeket

azonban minden esetben el kellett fogadtatni a gyűlésekkel, illetve azzal a gyűléssel, amely elsőséggel bírt. A gyűlések csak a 12. században kerültek egy-egy helyi hatalmasság befolyása alá.

A másik hatalmi pólust a király és kísérete képezte. A királyoknak a pogány vikingek karizmatikus képességet tulajdonítottak: a 960-as években a norvég Szürkebundás Haraldnak a kedvezőtlen időjárás okozta rossz termések miatt kellett meghalnia, és valószínűleg így járt még legalább két svéd király a kereszténység felvétele előtt. A királyok pozíciójának ingatag volta nemcsak ebben, valamint a gyűlések választási előjogában rejlett, hanem abban is, hogy a leszármazásnak a 12. század előtt nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget. A század végére viszont elfogadottá vált, hogy király csak a királyi család rokonságából kerülhet ki. A 12. század közepe előtt Svédországban nem volt előfeltétel a korábbi királyokkal való vérrokonság, 1163 előtt pedig Norvégiában a királyi család törvénytelen gyermekei is jogot formálhattak a trónra.

A királyok tehát arra törekedtek, hogy a monarchiát örökletessé tegyék, s az egyház segítségével szakrális legitimációt biztosítsanak maguknak és utódaiknak a koronázási szertartással. Valamiféle beavatási rítusa volt ugyan a viking királyoknak is, a német *ordo* szerinti koronázás azonban csak a 12. században jelent meg. Koronázásra először Norvégiában került sor 1163-ban, de csak 1247-től vált szokásossá; ezt követte Dánia 1170-ben, majd Svédország 1210-ben. A királyi hatalom az egyház sokrétű támogatása mellett kiaknázhatta a *leidang* által kínált lehetőséget is hatalmának kiterjesztésére. Ehhez járult még a királyi birtokokkal való rendelkezés, a bíráskodás és a törvényhozás terén meglevő jogosítványai, végül pedig a királyi kíséret. A kíséret megjelölésére a 11. században vált elfogadottá a *hird* elnevezés. A *hird* (= család) eredetileg az uralkodók csak harcosokból álló kíséretét jelentette, de idővel beletartoztak a püspökök is, és a kíséret egyre inkább adminisztratív funkciót nyert: tagjai közül kerültek ki az egyes igazgatási egységek elöljárói. A *hird* szervezetére és rituáléjára vonatkozó első forrás a 12. század kései időszakából való. Ahhoz, hogy valaki tagjává válhasson, eskü-re volt szükség, Norvégiában pedig a *hird* meg is tagadhatta az új tag befogadását. A *hird* a 13. század előrehaladtával királyi tanáccsá alakult át.

A 11–12. századi skandináv politikai struktúra tehát alapjaiban – ingatag királyi hatalom, harcosokból álló kíséret, szabadok nagy száma, szabadok gyűlései – a 6–7. századi germán államok rendszerére emlékeztet. A 12–13. századi változások eredményeként azonban a 13. század előrehaladtával a társadalmi differenciálódás és a nyugati hatások következtében kezdett új alapokra helyeződni a politikai struktúra. A változások üteme természetesen eltérő volt: e téren Dániának jutott az úttörő szerep a térségben. A 11. században még a gyűlések voltak a hatalom fő letéteményesei. A 12–13. században a királyság fokozatosan átvette a gyűlések jogainak nagy részét, miközben a 13. századra egy privilégiumokkal bíró, erős arisztokrácia fejlődött ki – különösen Svédországban –, amely a szintén kiváltságolt egyházzal karöltve korlátozta az uralkodó hatalmát.

5. *Dánia*

A 12–13. századtól Skandinávia nemcsak egyházszervezetileg, hanem politikai és társadalmi struktúráját tekintve és intellektuálisan is részévé vált a nyugati latin keresztény világnak. A változás lényegét a dánok esetében jól szemlélteti Lübecki Arnold, aki 1200 táján azt írta, hogy a dánok *„alkalmazkodtak a többi nációhoz"*. Nemcsak azt jegyezte meg, hogy átvették a német viseletet és a nehézpáncélos lovagi harcmodort, de azt is, hogy a nemesek fiaikat Párizsba küldik tanulni – részben az egyházi pályán történő előrejutás, részben pedig a világi dolgokban való jártasság megszerzése miatt –, továbbá hogy kiválóak a logikában, a civil- és a kánonjogban. 1477-ben Uppsalában, 1478-ban pedig Koppenhágában jött létre egyetem.

Földrajzi fekvésénél fogva Dánia volt kitéve leginkább a külföldi hatásoknak. A királyok a 11. század végén szorosabbra fűzték kapcsolatukat az egyházzal. Ebben része volt II. (Szent) Knut (1080–86) rövid uralkodásának. Knut azzal vált hírhedtté, hogy túlzott mértékben érvényesítette királyi felségjogait az erdő- és vízhasználat, a királyi igazságszolgáltatás terén, s keményen behajtotta az őt és kíséretét megillető ellátmányt, amellyel az egyes területek a mozgó királyi udvarnak tartoztak. Emiatt olyan népszerűtlenné vált, hogy lázadás tört ki ellene, és amikor Odensében Szent Alban templomába menekült, a lázadók ott végeztek vele. Halála után ínséges esztendőket élt át Dánia (Knut utódja, III. Olaf az „Éhes" jelzőt kapta), amit a nép Isten büntetésének tulajdonított. Tekintetbe véve a pogány korszakból örökölt hiedelmet, miszerint a királyok felelősek a jó és a rossz termésekért, teljesen természetes, hogy Knutot hamarosan szentként kezdték tisztelni. I. Erik (1095–1103) politikai tőkét kovácsolt testvére halálából. 1101-ben kanonizáltatta Knutot, és az egyház mint szentségtörést elítélte a királyi hatalom elleni lázadást. Utóda, Niels (1103–34) folytatta Erik politikáját: az egyház rendszeres tizedjövedelemhez jutott, és az egyháziak mentesültek a királyi bíróságok hatásköre alól. Cserébe a dán egyház hangsúlyozta a király jogát a büntetéspénzekre, valamint azt, hogy a kincsleletek és a hajótörésből származó javak őt illetik meg, Knutot pedig Dánia védőszentjének kezdték tekinteni. Niels alatt megjelent a hercegi titulus, és 1134-ben már kimutatható a nyugati nehézpáncélzatú lovasság jelenléte.

A 12. század közepét követő majdnem száz év meghatározó volt Dánia történetében, mivel mindössze 3 uralkodó ült a trónon: I. (Nagy) Valdemár (1157–82) és fiai, IV. Knut (1182–1202), majd II. Valdemár (1202–41). I. Valdemár uralkodása alatt jelentős előrelépés történt az államigazgatásban, és kezdetét vette a városalapítások nagy korszaka, amely közel egy évszázadig tartott. A védelmi képesség növelése céljából égetett téglából erődöket építtetett, a *Danevirké*nek nevezett földsáncot pedig megerősíttette. 1158-ban megújította hűbéri esküjét Barbarossa Frigyesnek, s mivel a császár által favorizált ellenpápát támogatta, összeütközésbe került Eskillel, a dán érsekkel, aki viszont III. Sándor pápa híve volt. Valdemár és Eskil konfliktusa a pápaság és a világi hatalmak 12. századi küzdelmének része. II. Valdemár uralkodása alatt, 1231-ben az egész országra kiterjedő földösszeírás történt (*Liber Census Daniae*), 1241-ben pedig a király az igazságszolgáltatást egységesítette azzal, hogy dán nyelven törvénykönyvet állíttatott össze a létező jogokból (*Jyske Lov*), s ez az egész országban érvénnyel bírt azután, hogy Vyborg gyűlése jóváhagyta, majd a király kihirdette.

Nagy Valdemár és fiai expanziós politikát kezdeményeztek a Balti-tenger térségében. 1169-ben elfoglalták Rügen szigetét, majd Pomerániában és Mecklenburgban kezdtek terjeszkedni, hódoltatva az ottani szláv hercegeket. Uralmukat egészen az Elbáig kiterjesztették, s Knut felvette a „Dánok és a Szlávok királya" címet. A Baltikumban is megvetették a lábukat: 1218-ban II. Valdemár erődöt emelt a legjobb észt kikötőnél, amelyet az észtek Tallinn-nak, azaz a „dánok erődjének" hívtak, míg maguk a dánok Revalnak, illetve Revelnek neveztek. Az itt alapított püspökséget a lundi érsekség alá rendelték. Tallinnról és környékéről 1346-ban nagy pénzösszeg ellenében a dán király lemondott a Német Lovagrend javára. 1227-ben az egyesült északnémet fejedelmek a bornhövedi csatában legyőzték a dánokat, akik ezután kénytelenek voltak feladni észak-németországi hódításaikat.

A II. Valdemár halálát követő trónviszályok meggyengítették a királyságot, egyben erősítették a nemességet, amely az 1250-es évektől rendszeresen összegyűlt Nyborgban, 1256-ban pedig a Lund érseke által Vejlében kiadott dekrétumok kinyilvánították az egyház szabadságát. A folyamat betetőzésére 1282-ben került sor, amikor a „dán Magna Cartában" a királyt országgyűlés, a *Danehof* évenkénti összehívására kötelezték, ezenkívül meghatározták a nemesség jogait: a király nem börtönöztethetett be senkit az illető vallomása és érvényes bírói ítélet nélkül, hacsak nem tettenérésről volt szó; a királyi bíróságok nem szabhattak ki nagyobb büntetést, mint amekkorát a tartományi jog előírt; korlátozták a király vagyonelkobzási jogát olyan esetekben, ha valaki nem engedelmeskedett a parancsának; a királynak el kellett ismernie az ún. „Valdemári törvényeket".

6. *Norvégia*

A 11. századi norvég uralkodók közül Harald Hardrada (1046–66) számít a legjelentősebbnek. Melléknevét (Keménykezű) azzal érdemelte ki, hogy kegyetlenül letörte a szeparatista előkelők ellenállását. Megpróbálta megszerezni az angol trónt is, de 1066-ban Stamford Bridge-nél meghalt a Harold Godwinsonnal vívott csatában. Ő alapította Oslót, de az ország legjelentősebb városává, a nemzetközi kereskedelem kikötőjévé Bergen vált. 1130-ig Harald Hardrada vonalán öröklődött a királyi tisztség. 1130–1240 közt Norvégia történetének meghatározó vonása a dinasztikus küzdelmek sorozata volt, melyet társadalmi konfliktusok, valamint az invesztitúraharc színeztek. A dinasztikus konfliktus alapja az

volt, hogy nemcsak a királyi család legitim tagjai, de a törvénytelen fiúutódok is igényt formálhattak a trónra. 1130–62 közt 8 király ült a trónon, és egyikük sem halt meg természetes halállal. Lényeges változás akkor történt, midőn 1163-ban Nidaros érseke királlyá koronázta V. Magnust (1162–84).

A koronázás, amely megerősítette az uralkodó legitimációját, a királyság nagyjainak jelenlétében, a nyugati kereszténységben szokásos latin formulákkal történt, és a király személyének szent és sérthetetlen voltát, az uralkodó elleni lázadás elítélését volt hivatott kifejezni. (Magnus „az Úr felkentje", a *„Dei gratia rex"* formulákkal illette magát.) A koronázás mellett ugyanakkor törvény született a trónöröklés szabályozásáról is, a *lagthing*ek jóváhagyásával. Eszerint csak egy király lehet, tehát a királyi hatalom oszthatatlan; az örökösnek törvényes fiúnak kell lennie, a trón pedig a legközelebbi örököst illeti meg, hacsak nincs olyan ok, amely ezt lehetetlenné teszi. Ebben az esetben az érsek, a püspökök és 12 előkelő – akiket a püspökök választanak ki – összegyűlnek Nidarosban, Szent Olaf sírjánál, és kiválasztják a legmegfelelőbbet az örökösjelöltek közül. A királyválasztásnál a többségi szavazat dönt, de sohasem a püspökök ellenében, a szavazatokat pedig számlálják és mérlegelik is egyben.

Magnus kinyilvánította, hogy Istentől és Szent Olaftól bírja királyságát, és ő „Norvégia örökös királyának" vikáriusa. Logikus lépés volt tehát 1164-ben Szent Olaf immár hivatalos kanonizációja. Magnusnak és apjának – aki a valódi hatalmat kézben tartotta 1179-ben bekövetkezett haláláig – kemény ellenállással kellett szembenéznie az egyre-másra fellépő trónkövetelőket támogató „nyírfalábasok" (*Birkebeiner*) személyében. A lázadó parasztok elnevezése onnan eredt, hogy a nagy szegénység miatt sokan nyírfakéreggel tekerték be lábukat. 1177-ben a nyírfalábasok egy energikus trónkövetelőre leltek a Feröer-szigeteken élő Sverri Sigurdsson (1184–1202) személyében, aki II. Sigurd király fiának mondta magát. 1179-ben döntő győzelmet aratott Magnus és apja felett. Norvégia gyakorlatilag kettészakadt, mert Sverri befészkelte magát Tröndelag tartományba. Magnus hatalmát azonban csak 1184-ben tudta megtörni, amikor legyőzte a király dán csapatokkal megerősített seregét, s Magnus is életét vesztette a csatában.

Sverri uralkodása alatt a *leidang* állandó adó lett. A jog terén igyekezett átalakítani a király és a gyűlések hagyományos viszonyát: arra törekedett, hogy saját kezébe vegye a kezdeményezést a törvényalkotásban, a bíráskodásban pedig törvénytudó emberek kijelölésével akarta kikapcsolni a gyűléseket a törvénykezésből. A kíséret, a *hird* igen felduzzadt a háborúskodás miatt, ezért tagjai közül sokakat letelepített, akik a földbirtok fejében katonai szolgálattal tartoztak. Sverri azonban összetűzésbe került az új norvég érsekkel, aminek eredménye Norvégia legvéresebb polgárháborúja, az ún. „pásztorbotháború" (1196–1217) lett. A küzdelem Sverri halála után időlegesen lezárult, tartós megoldást azonban csak Sverri unokája, IV. (Öreg) Haakon (1217–63) teremtett. Hosszú uralkodása alatt stabilizálódott a királyi tisztség, mégpedig az ősrégi elvekkel szakítva, azokon az alapokon, amelyek óhajként 1163-ban fogalmazódtak meg. 1247-ben a pápa legátusa új koronázási ordót alkotva, Bergenben királlyá koronázta Haakont. Öreg Haakon udvarában az 1250-es években született az a „királytükör", amely a királyságról alkotott új felfogást képviselte: a királyok isteni jogalapjának elvét. Eszerint a királyok hatalma közvetlenül Istentől származik, az uralkodó hatalmát tekintve Istenhez hasonló, senki sem teheti le őt trónjáról, a trón pedig a primogenitúra alapján öröklődik. A gyűlések szerepe tehát jelentősen meggyengült: *„A király tulajdona az egész királyság, csakúgy, mint benne minden ember, ezért mindenki, aki a királyságában van, szolgálattal tartozik neki, amikor csak szükségletei úgy kívánják."* VI. Magnus (1263–80) a „Törvényjavító" melléknevet kapta, mivel törvényt adott ki a trónöröklésről, eltörölte a régi vérdíjrendszert, s kivette a bűncselekményeket a gyűlések hatásköréből. Ugyanakkor megteremtette az ehhez szükséges intézményi hátteret is. Uralkodása alatt a kancellár lett az államigazgatás legfontosabb embere. 1277-ben konkordátumot kötött az egyházzal, amely rögzítette a királyi hatalom és az egyház viszonyát Norvégiában a középkor hátralevő részére. Ennek értelmében a püspökök immunitást szereztek a *leidang* alól, viszont a király kezébe került az egyházi tisztségekre jelölés joga. 1290-ben pedig egyezmény született arról, hogy az egyház semmiféle olyan jövedelemre nem tart igényt, amelyre 1277 után tett szert.

A 13. században nagyjából rögzült a norvég monarchia területe. A fő kérdés Norvégia és a norvégok által kolonizált területek közti kapcsolat jellege volt. Grönland és Izland, bár a norvég érsekség részét képezték, hivatalosan csak 1266-ban, illetve 1267-ben fogadták el a norvég uralkodó főségét, mivel gazdasági szempontból teljesen az anyaországra voltak utalva. A norvég király főségének elismerése semmiben nem korlátozta őket, viszont biztosította számukra a gabonaimportot. Az uralkodó részéről pedig inkább presztízsértéke volt e területek politikai bekebelezésének. A Hebridák szigetcsoportja és a Man-sziget ugyanakkor az 1266-os perth-i egyezmény alapján Skóciáé lett, egy nagyobb summa, továbbá évenként fizetendő jelképes összeg fejében. A 15. század második felében a Shetland- és az Orkney-szigetek is Skóciához kerültek. 1326-ban szerződés született Norvégia és Novgorod közt a határ kérdésében.

7. *Svédország*

A három skandináv állam közül Svédország mutatta a legkisebb tiszteletet a királyi tisztség iránt: a királyságról még a 13. században is inkább a viking kor elvei szerint gondolkodtak, mintsem a nyugati kereszténység kortárs monarchiáiban bevett eszmék jegyében. 1060 és 1250 közt a trónért egymással viaskodó két család egyike sem tudott folyamatosan, több generáción át trónon maradni, tehát uralkodódinasztiává válni. Ugyancsak a királyi pozíció instabilitását mutatja az, hogy több uralkodót is letettek trónjáról ebben az időben. A jelenség oka abban rejlett, hogy a 12. század közepe előtt az uralkodónak nem kellett szükségszerűen

rokonságban állnia valamely korábbi királlyal. A szakrális megerősítés eszközéhez is csak igen későn nyúltak az uralkodók: a koronázást először Szent Erik unokája alkalmazta 1210-ben, miután a korábbi királyt elűzte trónjáról. Szent Erik személyében Svédországnak is megvolt az a királyszentje, aki nem természetes halállal halt meg, és akiből végül a svédek patrónusa lett – annak ellenére, hogy az egyház sohasem kanonizálta. Svédországnak viszont nem volt Nagy Valdemárhoz vagy Öreg Haakonhoz hasonló királya, talán azért, mert 1060 és 1250 közt nem akadt olyan uralkodója, aki 25 évig ült volna a trónon.

A 13. század első felében a valódi hatalom egy főúri dinasztia, a Folkungar-család kezében koncentrálódott, akinek feje 1250-ben saját fiát emelte trónra. Bár a család meggyökeresedett a trónon, ez nem jelentette azt, hogy az egyes királyok trónja is stabil lett volna: az uralkodók letétele tovább folytatódott Svédországban a középkor folyamán. A politikai helyzet tehát kedvezett a főúri hatalom megerősödésének, akik befolyásuk alá vonták a tartományi gyűléseket. A 13. század utolsó harmadában az arisztokrácia privilégiumok formájában erősítette meg pozícióit. 1279-ben adómentességet kaptak azok, akik lóháton harcoltak, 1284-től pedig az egyházi és világi főurak évente gyűlést tartottak.

Svédország számára a finn területek kínáltak jó lehetőséget a területi terjeszkedésre, mivel 1105 körül a pápaság missziós területté nyilvánította a pogány finnek földjét. Ellenük vezetett hadjáratot Szent Erik 1157–58-ban. A 13. században létrehozták a finnek püspökségét, melyet az uppsalai érsekség alá rendeltek. A 13. századi svéd hadjáratoknak köszönhetően Közép-Finnország, valamint Kelet-Finnország egy része svéd uralom alá került. 1240-ben a svédek Novgorod elleni támadását Alekszandr Nyevszkij visszaverte, 1323-ban pedig meghúzták a határokat Svédország és Novgorod közt.

X. A KERESZTÉNYSÉG ÉS AZ EGYHÁZ AZ ÉRETT KÖZÉPKORBAN

1. *A gregorián reform*

A 9–10. század újabb fontos szakaszt jelentett a keresztény elterjedésében, mert a csehek, a lengyelek, a magyarok, a skandináv népek, a Balkánon pedig a bolgárok, a szerbek és a horvátok, majd végül az oroszok megkeresztelkedésével csaknem teljessé vált az európai keresztény népközösség. A 12. századra maradt az Elba és az Odera között élő szlávok, a 13. századra a poroszok, a balti népek és a finnek megtérítése, s végül a sort a litvánok zárták, akik a 14. században vették fel a kereszténységet.

Az első évezred végének legjelentősebb pápája I. Miklós (858–67) volt, aki erőteljesen képviselte a pápai primátus és a római püspök egyetemes főhatalmának elvét, elsősorban Konstantinápollyal szemben. Ekkor a nyugati és a keleti egyház

vezetése között szakításra is sor került. Az okot az adta, hogy Bizáncban száműzték Ignatiosz pátriárkát, s a laikus Phótiosz személyében új pátriárkát neveztek ki. I. Miklós ezt nem fogadta el, s Phótioszt megfosztotta méltóságától. Erre Phótiosz eretnekséggel vádolta meg a pápát, akit a 867-ben Konstantinápolyban tartott zsinat letettnek nyilvánított és kiközösített. A szakadást I. Baszileiosz császár, a Makedón-dinasztia alapítója számolta fel, aki visszahelyezte Ignatioszt, s a VII. egyetemes zsinaton, 869–70-ben helyreállt a kereszténység egysége. Ebben az időben szerkesztették az ún. ál-izidori dekretális gyűjteményt (*Collectio Pseudo-Isidoriana*), amelyben hiteles okiratok mellett nagyon sok hamisítvány is található. Célja az volt, hogy a pápai hatalmat megerősítse, ezért azt bizonyította, hogy a zsinatok a pápa alá vannak rendelve, s a fontosabb ügyekben (*causae maiores*) a pápa jogosult dönteni.

A következő másfél század ún. „sötét korszak" a pápaság történetében, amely teljesen a római nemesi családok hatalmi ambícióinak játékszerévé vált. A 10. század végétől pedig a német-római császárok töltötték be a pápai trónt. A püspöki és apáti székekkel is a világi uralkodók és a területi fejedelmek rendelkeztek, s a főpapokat hol kisebb, hol nagyobb mértékben bevonták világi, állami feladatok intézésébe. Az egyház tehát a világiak uralma alá került, s teljesen betagolódott a hűbéri struktúrába. Általánossá vált a *simonia*, az egyházi tisztségek és jövedelmek adás-vétele, s a *coelibatus*t sem nagyon tartották be. A főpapok – néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve – világi feudális urakként éltek.

Az egyházhoz méltatlan helyzetet felszámoló mozgalmat gregorián reformnak nevezzük, a reformokat energikusan végrehajtó VII. Gergely (1073–85) pápáról. A gregorián reform fontos előzménye volt a 10. században végbement kolostori reform, amely Clunyből és Gorzéból indult ki. A burgundiai Cluny bencés kolostorát Vilmos aquitániai herceg alapította 910 körül, s a helyi püspök joghatósága alól kivéve, közvetlenül a római pápa védelme alá helyezte, azaz *exemptió*t biztosított számára. Lehetővé tette a szabad apátválasztást is, s általában kizárta a kolostorból a világi hatalom, a nagy hűbérurak befolyását. A kezdeményezésnek nagy sikere volt, Clunyhez több mint ezer bencés kolostor csatlakozott, s létrejött az ún. Clunyi Kongregáció, amely szilárd szervezetben fogta össze az addig egymástól független bencés kolostorokat a clunyi apát vezetése alatt. A kolostori reformból nőtt ki a 11. században az egész egyház reformja, megújulása. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a reformmozgalom nem lehetett volna ily sikeres, ha nem támogatja egy szélesebb társadalmi igény: a feudális hatalmi struktúrába betagolódott, gazdag és erkölcstelen életű főpapsággal elégedetlen laikus tömegek mozgalma, „az evangéliumi és apostoli egyházhoz" való visszatérés jelszavával.

A gregorián reform elsősorban a papság belső, erkölcsi megújulását, megtisztulását tűzte ki céljául, felvette a harcot az egyházi tisztségek vásárlása, a *simonia*, valamint az ágyasokat tartó papok ellen. A másik célkitűzés az „egyház szabadságának" kivívása volt, vagyis az egyház kivonása a világi hatalmak gyámsága,

befolyása alól, akiknek döntő szavuk volt a pápai széktől kezdve a püspöki és apáti tisztségek, valamint a falusi plébánosi funkciók betöltésében, s akik a maguk világi céljai érdekében használták az egyház anyagi javait. Ennek érdekében kimondták és keresztülvitték, hogy minden egyházi tisztséget „kánoni választással" kell betölteni. Ez annyit jelent, hogy a püspök megválasztására kizárólag a káptalan jogosult. A papság számára kötelezővé tették a *coelibátust*, a szexuális önmegtartóztatást, s megtiltották, hogy egyháziak *homagiumot* és hűségesküt tegyenek, ezáltal hűbéri függésbe kerüljenek világiakkal szemben. Végül célul tűzte ki a reform a római pápa primátusának fokozottabb érvényesítését.

A reform elveinek kidolgozásában, elméleti megalapozásában fontos szerepet játszottak olyan személyiségek, mint Burchard wormsi püspök († 1025), aki kánonjogi gyűjteményt állított össze a reform alátámasztására, vagy Humbertus de Silva Candida bíboros, aki könyvet írt a *simonia* ellen (*Adversus simoniacos*), továbbá Damiani Szent Péter, aki szerzetesként, majd pápai legátusként prédikációiban és leveleiben fejtette ki a reform szükségességét, s a gyakorlatban is sokat tett keresztülviteléért.

Már a 11. század elején sorra születtek a zsinati határozatok a *simonia* ellen s a *coelibatus* érdekében. A reformokat, amíg az egyház belső, erkölcsi megtisztulásáról volt szó, a császárok – főleg II. és III. Henrik – is támogatták, sőt a kánoni választás ellen sem emeltek kifogást. III. Henrik 1046-tól német püspökökkel, a reform híveivel töltötte be a pápai trónt. A század közepén került a pápai udvarba diakonus bíborosként a szerzetes Hildebrand, aki a reformmozgalom legaktívabb irányítója lett. II. Miklós (1059–61) pápasága alatt, az 1059-es lateráni zsinaton szabályozták a pápaválasztás rendjét. Eszerint a pápát kizárólag a bíborosok választják, a papság többi részének és a római népnek csak utólagos hozzájárulási joga van. Azt is kimondták, hogy a pápát lehetőleg a római papság köréből és Rómában kell megválasztani. A zsinat ismételten elítélte a *simoniát*, a nős papoktól megvonta az egyházi hatalom gyakorlásának jogát, megtiltotta, hogy bárki is egyházi hivatalt fogadjon el laikusok kezéből.

A reformfolyamat akkor bontakozott ki igazán, midőn 1073-ban Hildebrandot választották pápává, aki VII. Gergely néven foglalta el a pápai trónt. Már bíboros korában megkezdte a pápaság igényeit alátámasztó jogforrások gyűjtését és rendszerezését. Ennek alapján fogalmazódott meg az új pápa programja, amelyet 27 tételben foglalt össze. Ez az ún. *Dictatus papae*, amelynek főbb pontjait érdemes szó szerint idézni:

1. *Egyedül a római egyházat alapította maga az Úr.*
2. *Egyedül a római pápát mondják joggal egyetemesnek.*
3. *Püspököket egyedül ő tehet le és helyezhet székükbe vissza.*
7. *Egyedül neki szabad a korszükségletnek megfelelően új törvényeket hozni, új püspökségeket alapítani és fordítva: gazdag püspökségeket feloszlatni és szegényeket egyesíteni.*
8. *Egyedül ő használhat császári jelvényeket.*

9. *Egyedül a pápa lábait kötelesek az összes fejedelmek megcsókolni.*
12. *Jogában áll császárokat letenni.*
16. *Rendelete nélkül nem lehet egyetemes zsinatot összehívni.*
18. *Ítéletét senki meg nem változtathatja, míg ő egyedül minden ítéletet megmásíthat.*
19. *Senki fölötte nem ítélkezhetik.*
21. *Minden egyház fontosabb ügyeit eléje kell terjeszteni.*
22. *A római egyház még soha nem tévedett, az írás tanúsága szerint örökké tévedhetetlen lesz.*
26. *Nem tekinthető katolikusnak az, aki a római egyházzal nincs egységben.*
27. *A gonoszoknak tett hűségeskü alól az alattvalókat feloldozhatja.*

A konfliktus a császárral akkor tört ki, amikor VII. Gergely az 1074. és 1075. évi római böjti zsinatokon megismételte elődei reformrendelkezéseit, és szigorúan megtiltotta a laikus invesztitúrát, vagyis azt a már két évszázados gyakorlatot, hogy a püspököket a császár vagy a király iktatta be hivatalába és a vele járó világi javakba, a gyűrű és a pásztorbot átadásával. A küzdelem lefolyását már ismertettük. Látszólag a császár győzött, hiszen elfoglalta Rómát, s a pápa száműzetésben, Salernóban halt meg 1085-ben. De a császár végül is nem tudta megőrizni az egyház feletti jogait és hatalmát. A pápák és a császárok közötti több évtizedes küzdelem olyan kompromisszummal zárult, amely mindkét fél érdekeit figyelembe vette. A kérdés rendezését megkönnyítette, hogy időközben a teológusok és főleg a kánonjogászok a püspöki tisztségben szétválasztották a lelki-vallási hatalmat (*spiritualia*) és a világi hatalmat (*temporalia*), hiszen akkor a püspökök és apátok nagy része valamilyen világi hivatalt is viselt. Az invesztitúra eszerint csak a *temporaliára*, a világi tisztségre és a vele járó földbirtokra vonatkozott. Hosszadalmas és időnként meg-megszakadó tárgyalások után 1122-ben Wormsban létrejött a megegyezés V. Henrik császár és II. Callixtus pápa követei között. Eszerint a császár lemondott a gyűrűvel és pásztorbottal való invesztitúráról, de továbbra is joga volt arra, hogy a kánoni választás után a püspököt a jogar átadásával beiktassa a világi hivatalával járó birtokokba. Hasonló megállapodások jöttek létre a többi uralkodóval is, akik szintén lemondtak a gyűrűvel és a pásztorbottal való invesztitúráról.

Hogy modern történészek és szociológusok milyen jelentőséget tulajdonítanak e reformnak az európai történelemben, arra néhány kiragadott példát idézünk. Rosentock-Huessy német történész az európai forradalmakról írt könyvében 1789 és 1917 mellett a gregorián reformot tekinti a három igazi európai forradalom egyikének. Az egyik vezető angol középkortörténész, R. W. Southern *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban* című – magyarul is olvasható – könyvében így ír VII. Gergely pápa programjáról: *„Amikor összehasonlítjuk ezeket a megállapításokat más nagy akcióprogramokkal, a Magna Cartával, a Bill of Rightsszal, az amerikai alkotmánnyal, a Kommunista Kiáltvánnyal, arra kell gondolnunk, hogy e dokumentumok közül csak a legutolsónak volt ilyen nagy és*

mindenre kiterjedő hatása sok nemzet mindennapi életére." A történészekével egybecseng a szociológus (Tomka Miklós) véleménye is: *„ez volt az az innováció, ami megnyitotta a zsilipet az európai típusú modernizáció folyamata előtt. Társadalomszervezeti kategóriákban mérve e modernizáció első látványos lépése az invesztitúraharc, pontosabban a vallási és a politikai hatalom különválása volt, amit szinte szükségszerűen követett az egyházi és világi rend elkülönülése, a vallási és a profán tudományok önállósulása, a társadalom új- és legújabb kori differenciálódása."*

Az európai politikai gondolkodás történetével foglalkozó szakemberek már sokszor nyomatékosan hangsúlyozták ennek a szétválasztásnak, megkülönböztetésnek, a két hatalom elméletének rendkívüli jelentőségét: ezzel a szabadságnak egy olyan új koncepciója jelent meg az európai gondolkodásban, amely nélkül a modern politikai intézmények létrejötte nem érthető meg. Az a tény, hogy kialakult és elfogadottá vált az elv, miszerint az emberi életnek van olyan szférája, területe, amely nincs alávetve az állami hatalomnak, hanem a maga területén független és autonóm, igen nagy jelentőségű még akkor is, ha a tiszta dualizmus, azaz a két hatalom tökéletes egyensúlya a gyakorlatban alig valósult meg, s mindkét fél igyekezett az elvet a maga javára magyarázni és alkalmazni.

A reform megerősítette, kiteljesítette a nyugati kereszténység egységét, univerzalizmusát, nemzetek feletti jellegét, mert meggátolta, hogy – a Nyugattól épp akkoriban elszakadt keleti ortodox kereszténységhez hasonlóan – önálló nemzeti egyházakra bomoljon szét. Ezt elsősorban azzal érte el, hogy a korábbinál jobban kiemelte és érvényesítette s az akkoriban rendszerbe foglalt egyetemes egyházi jog, a kánonjog segítségével megerősítette a római pápa primátusát. A pápa tekintélyben és hatalomban messze a többi püspök fölé emelkedett, joghatósága, legfőbb bírói hatalma kiterjedt az egész egyházra. A reform következtében a pápa tekintélye, hatalma oly mértékben megerősödött, hogy a 12–13. század pápái joggal tekinthették magukat az európai keresztény népközösség fejének. A pápa egyetemes joghatósága és legfelsőbb bírói hatalma kiterjedt az egész nyugati kereszténységre, s minden fontosabb ügyben őt illette meg a döntés. A püspökök megerősítésének, elmozdításának, sokszor megválasztásának jogát a pápák maguknak tartották fönn, s az egyházmegyék létesítését, határainak kijelölését vagy módosítását szintén Róma hatáskörébe utalták. Az érsekek hatalmuk jelvényét, a *pallium*ot a pápától kapták, s ezért Rómába kellett menniük. Legátusai útján a pápa rendszeresen ellenőrizte, irányította a helyi egyházi közösségeket.

Az egész nyugati kereszténységre kiterjedő központi irányítás megerősödését jelzi az a tény, hogy míg 1000 körül évente átlagosan csak 10 pápai levél hagyta el Rómát, addig 1200 körül már 280, a 14. század első felében pedig több mint 3600. A 12. század elejére kialakult a pápai ügyintézés hivatali szerve, a római kúria (*Curia Romana*). A reform során befejeződött a nyugati kereszténység szertartásrendjének, liturgiájának már Nagy Károly által kezdeményezett egységesítése, a római liturgia kizárólagos uralma jegyében. A 12. századtól kezdve Nyugaton is rendszeressé váltak az egyetemes zsinatok, amelyeket korábban kizárólag Keleten tartottak. Nyugaton a 12–13. században a következő egyetemes zsinatokat tartották: 1123-ban, 1139-ben, 1179-ben és 1215-ben Rómában, a Lateránban, 1245-ben és 1274-ben Lyonban. Ezeken a zsinatokon az egész latin kereszténység képviselve volt. Az I. lateráni zsinaton 1123-ban még csak 300 püspök és egyéb főpap vett részt, 1215-ben a 4. lateráni zsinaton már több mint 1200. A 11–12. századtól megnövekedett a bíborosok testületének a szerepe az egyház kormányzatában: ők választották a pápát, aki velük tanácskozott meg minden fontos ügyet. A bíborosi kollégium kialakulásával háttérbe szorult a római zsinat szerepe, amely korábban a pápa legfőbb tanácsadó testülete volt.

A gregorián reform fordulatot jelentett a politikai és a vallási szféra, a világi és a lelki hatalom, az egyház és az állam viszonyában is. A reform véget vetett a teokratikus királyság rendszerének. A pápák ettől kezdve nemcsak a vallási-egyházi ügyekben igényeltek maguknak teljhatalmat, hanem világi ügyekben is. A *teokrácia* elvét felváltotta a *hierokrácia*, vagyis az a rendszer, amelyben a pápa *auctoritas*a az egyetemes keresztény közösségben minden téren érvényesül: ő a közösség feje, legfőbb törvényhozója, elvben ő a császári hatalom birtokosa, s a világi uralkodók tőle, illetve az ő közvetítésével kapják Istentől hatalmukat. Az elmélet teológiai alapját az a felfogás képezi, hogy mivel a keresztény közösség végső célja a túlvilági üdvösség elérése, s az e világi dolgok – így az államok és a politikai hatalom is – csak eszközök e cél eléréséhez, ezek az eszközök is az emberiséget az üdvösség felé vezető úton irányító lelki hatalom illetékessége alá tartoznak.

A keresztény közösségben elismert két hatalom közül ettől kezdve az egyházi írók egyértelműen a pápai hatalmat tartják elsődlegesnek, magasabb rendűnek, mint ahogy a lélek méltósága nagyobb a testénél, a fejé a tagokénál. A 11. századtól kezdve egyedül a pápa használja a „Krisztus helytartója" (*vicarius Christi*) címet. A két kard elmélet úgy módosul, hogy mindkét kard birtokosa a pápa, mindkettőt ő kapta Krisztustól, de az anyagi, világi kardot nem maga használja, hanem átadja az arra alkalmasnak tekintett uralkodóknak, akik az ő megbízásából, az ő parancsára forgathatják azt. Amint Szent Bernát megfogalmazta: az anyagi kardot az egyházért (*pro Ecclesia*) használják, a lelki kard pedig az egyház által (*ab Ecclesiae*) használtatik. A legfőbb világi hatalom birtokosa is a pápa: a pápák vitték át a császárságot a görögöktől – vagyis Bizáncból – a germánokra, Nagy Károly császárrá koronázása révén, tehát a császársággal is ők rendelkeznek (*translatio imperii* – a császárság „átvitele").

A hierokratikus elvet, a pápai teljhatalom elméletét legradikálisabban VIII. Bonifác pápa fejtette ki 1302-ben kiadott *„Unam Sanctam"* kezdetű bullájában. *„Az egy és egyetlen egyháznak egy a teste, egy a feje, nincs két feje, mint valami szörnyszülöttnek. Krisztus tudniilik ez a fej és Krisztus helytartója: Péter, és Péter apostol utóda* [...] *Ezen az egyházon belül s annak birtokában két kard van: a lelki hatalom kardja és a világi hatalom kardja* [...] *Mindkét kard, a lelki is, az anyagi is az egyház hatalmában van. Ámde az utóbbit az egyházért*

kell forgatni, az előbbit pedig maga az egyház forgatja; azaz: a lelkit a papok forgatják, az anyagit a királyok s a katonák ugyan, de csak akkor, ha a papok azt helyeslik vagy megengedik. Mert egyik kardnak a másik alatt kell lennie, s a világi hatalmat alá kell rendelni a lelki hatalomnak. A lelki hatalom mind méltóságban, mind nemességben minden földi hatalomnál előbb való, amennyivel a lelki dolgok megelőzik az e világiakat [...] *A lelki hatalomnak van joga arra, hogy a földi hatalom rendjét vigyázza, s ha az nem bizonyulna jónak, ítélkezzék is felette."*

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a pápa a gyakorlatban is élni kíván a világi hatalommal, s ténylegesen kormányozni akarja a keresztény közösséget. Elvi felsőbbségről van szó: a pápa határozza meg azokat az alapelveket, amelyeknek a keresztény közösség kormányzatában érvényesülniük kell, s ezek alapján elbírálhatja, megítélheti az uralkodók magatartását, eldöntheti a királyok és országok között felmerült vitás ügyeket. Az egyes országok kormányzatába, helyi viszályokba, hűbéri vitákba nem szól bele, csak akkor gyakorolja teljhatalmát, ha valamelyik császár vagy király magatartása az egyetemes keresztény közösség érdekeit sérti, békéjét, biztonságát veszélyezteti. Amint III. Ince megfogalmazta: a pápa „a bűn miatt" (*ratione peccati*) rendelkezik teljhatalommal e világi ügyekben is, hiszen az uralkodók is emberek, az ember pedig az ősszülők vétke óta nincs bűn nélkül. A bűn elítélése, a bűnös feloldozása a lelki hatalom körébe tartozik. Ezt az egyetemes, a világi ügyekre is kiterjedő hatalmi igényt természetesen csak a kor legnagyobb pápái – például III. Ince – tudták érvényesíteni. Őket valóban elfogadták legfőbb döntőbírónak (*arbiter mundi*).

Az új elméletnek megfelelően a gregorián reform megfosztotta a világi uralkodót szakrális jellegétől, kizárta őt a klérus rendjéből, s az e világi szférába, a laikusok rendjébe utalta. Az uralkodói hatalom szekularizációja igen nagy jelentőségű kezdeményezés az európai politikai fejlődés történetében. A királyi hatalom új elméletét az invesztitúraharc idején, 1085 körül fejtette ki egy Manegold nevű szerzetes a lautenbachi kolostorban a császár ellen írt könyvében. Megállapította, hogy a világi uralkodó a néptől kapja a hatalmat, azzal a megbízással, hogy jó kormányzatot valósítson meg. Ha ezt nem teszi, akkor a nép elbocsáthatja. A királyi hatalom eredetét és természetét a disznópásztor hasonlatával világította meg: amint a faluközösség felfogadja a pásztort sertései őrzésére, s ha munkáját nem jól végzi, akkor elbocsátja, ugyanígy van a királyokkal is. Egy olyan fontos politikai eszme rejlik e sorokban, amely majd a modern európai politikai intézmények alapelve lesz: a társadalmi szerződés és a népfelség elve.

A világi uralkodók természetesen nem fogadták el minden további nélkül a pápai főhatalom elméletét. Barbarossa Frigyes a római császáreszmét támasztotta fel a bolognai egyetem jogászainak segítségével, s a császári hatalom abszolút voltát hirdette, amelynek a pápa is alá van rendelve. Midőn koronázásra Rómába ment és találkozott a pápával, megtagadta a IV. Hadrián pápának a császárok részéről hagyományosan kijáró tiszteletadás teljesítését, a pápa lovának vezetését és leszálláskor a kengyeltartást. Csak akkor volt hajlandó erre, miután a pápa megértette vele, hogy ez csupán formális szertartás, semmi köze sincs a hűbéres viszonyhoz. Ennek ellenére igen feszült maradt köztük a kapcsolat. Midőn Hadrián pápa meghalt, a bíborosok többsége III. Sándort választotta meg (1159–81), a császár hívei viszont ellenpápát választottak. Az egyházszakadás 17 évig tartott, s nyílt háborúhoz vezetett. Sándor pápa Frigyes ellenfeleivel, a lombard városokkal szövetkezett, amelyek végül is legyőzték a császárt. 1177-ben a velencei békében a császár visszaadta az egyház elfoglalt javait és jogait, s lemondott arról, hogy a pápaságot saját hatalma alá kényszerítse. Ezután ült össze a III. lateráni zsinat, 1179-ben, s kimondta, hogy az érvényes pápaválasztáshoz a szavazatok kétharmadának megszerzése szükséges. 1271-ben a Viterbóban összegyűlt 17 bíboros oly sokáig nem tudott megegyezni a pápa személyében, hogy végül bezárták őket, s addig kellett elzárva kenyéren és vízen élniük, míg meg nem történt a választás. Ezért a pápaválasztás 1274 óta ún. „konklávéban" történik (*cum clave* = kulcsra zárt), vagyis a bíborosokat a minimális kiszolgáló személyzettel együtt a pápai palota egy részében hermetikusan elzárják a külvilágtól, amellyel az új pápa megválasztásáig egyáltalán nem érintkezhetnek.

A pápaság és a császárság küzdelme Barbarossa Frigyes kudarcával még nem zárult le. A 13. században II. Frigyessel, a 14. század első felében pedig Bajor Lajossal kellett a pápáknak hosszasan viaskodniuk. A megreformált pápaság III. Ince (1198–1216) uralkodása idején érte el tekintélye és hatalma csúcspontját. Ő volt az első pápa, aki valóban teljes szuverenitással uralkodott az egyházi államban, s teljesen függetlenné vált a császárságtól. Ő hívta össze a középkor legjelentősebb zsinatát, a IV. lateráni (XII. egyetemes) zsinatot 1215-ben. A zsinat számos egyházfegyelmi és -szervezeti intézkedés mellett dogmatikus döntést is hozott: összefoglalta az egyház tanítását a szentségekről, s az Oltáriszentségről szólva először használta hivatalosan az átlényegülés (*transsubstantiatio*) kifejezést. A zsinat elrendelte, hogy a világiak évente egyszer, a húsvéti időszakban végezzék el a szentgyónást és szentáldozást.

2. *A keleti és a nyugati egyház szétválása*

Miközben Nyugaton teljes lendülettel kibontakozott az egyház belső reformja, bekövetkezett a keleti és a nyugati egyház végleges szétválása. A keleti és a nyugati kereszténység fejlődése már az ókor óta eltérő úton haladt. A lényeges különbségek nem a hit alapvető tartalmában voltak, hanem annak kifejezésmódjában, megélésében: a nyelvben, a rítusban (*liturgia*), az egyházi fegyelemben, az egyházszervezetben, az egyházról mint intézményről vallott eltérő felfogásban. A nyelvi különbségek már az ókorban problémákat okoztak, s ezek idővel csak fokozódtak. Nyugaton az ezredforduló táján az volt a vélemény, hogy a görög „a hazugság és az eretnekség nyelve", s az agyafúrt görögök kiforgatják a hitigaz-

ságokat. „*Graeca fides nulla fides*" – mondogatták Nyugaton, azaz a görögök hite nem is hit. Keleten viszont a latinokat barbároknak tekintették, akiknek szegényes nyelve alkalmatlan a teológiai igazságok kifejtésére. A rítusbeli eltéréseket Nyugaton, ahol a liturgia a római rítus jegyében egységesülőben volt, már „az igaz hit botrányának" tekintették. A 11. század közepén éles vita folyt a két fél között a papi házasság kérdésében: a keletiek kifejtették, hogy a cölibátus ellentétben áll a *Szentírás*sal, a nyugati reformirányzat egyik vezetője, Humbertus bíboros viszont eretnekségnek minősítette a papok házasodását. A vita mindkét részről egyre türelmetlenebb, durvább hangnemben folyt. A képrombolás, majd a Phótiosz-féle *schisma* jelentősen hozzájárult az ellentétek elmélyüléséhez.

A döntő probléma a pápai primátus kérdése volt: a Róma által igényelt legfőbb joghatóság az egész egyház felett, ami a 11. századra Nyugaton már elfogadottá vált. A keletiek szerint Róma püspökét megillette a legfőbb döntési jog a hit kérdéseiben, s elismerték tiszteletbeli elsőségét is, a *primatus honorist*, de joghatósági primátusát, az egész egyház feletti főhatalmát nem. A keletiek úgy gondolták, az öt pátriárka egyenrangú, a maga területén mindegyik teljhatalommal rendelkezik, s Róma csak első az egyenlők között. Konstantinápoly ragaszkodott önállóságához. A 11. században konkrét joghatósági vita is felmerült Róma és Konstantinápoly között Dél-Itáliával kapcsolatban, ahol nagy számban éltek görög rítusú keresztények. Amikor IX. Leó (1049–54) pápa latin érseket nevezett ki Szicíliába, válaszul Kerullariosz Mihály pátriárka bezáratta a konstantinápolyi latin templomokat. Leó ochridai érsek egy itáliai püspökhöz intézett nyílt levelében a latinokat félpogányoknak minősítette, Humbertus bíboros viszont eretnekséggel vádolta a görögöket. A hitelveket érintő egyetlen vita a *Filioque* körül folyt, amelyet Róma éppen ekkor iktatott be hivatalosan is a hitvallásba, a görögök pedig erre nem voltak hajlandók.

1054-ben felmerült annak lehetősége, hogy a Dél-Itáliát hatalmukba kerítő normannokkal szemben a pápa és a bizánci császár között együttműködés, szövetség jön létre. Ennek előfeltétele lett volna a két egyházfő közötti nézeteltérések tisztázása. Leó pápa levelet írt a pátriárkának, amelyben kifejtette igényét az egyház feletti főhatalomra, sőt, a konstantini adománylevélre hivatkozva, a világi hatalomra (*terrena dominatio*) is. Ilyen előzmények után 1054-ben pápai követség utazott Konstantinápolyba, Humbertus bíboros vezetésével. Sem a bíboros, sem a pátriárka nem volt alkalmas arra, hogy a kiélezett helyzetben kompromisszumot, megegyezést hozzanak létre. Humbertus támadólag lépett fel, és éles vitákat provokált, erre a pátriárka elzárkózott a további tárgyalások elől. Humbertus viszont 1054. július 16-án a Hagia Sophia oltárán elhelyezte a pátriárkát és támogatóit kiközösítő bullát. Kerullariosz sem maradt rest: zsinatot hívott össze, amely Humbertust és támogatóit közösítette ki. Ilyesmi már korábban is előfordult, s akkoriban senki nem gondolta, hogy ez a kereszténység végleges kettészakadását jelenti. Annál kevésbé, mert Rómában a kölcsönös kiközösítések idején nem is volt pápa: Leó meghalt, utódát pedig még nem választották meg.

3. *A keresztes hadjáratok*

A gregorián reform szellemiségéből született meg a keresztes hadjáratok eszméje és terve. Ezt az tette aktuálissá, hogy a 11. században a Közel-Keleten olyan változások következtek be, amelyek megnehezítették, sőt lehetetlenné tették a keresztények szentföldi zarándoklatait. A helyzet akkor vált kritikussá, midőn az 1070-es években Palesztina és Kis-Ázsia nagy része a szeldzsuk-törökök uralma alá került, akik ellenségesen viselkedtek a keresztény zarándokokkal szemben. Ezért már VII. Gergely felvetette egy keresztes hadjárat tervét. Ezt végül is II. Orbán (1088–99) pápa valósította meg, többek között I. Alexiosz bizánci császár kérésére, akinek birodalmát nagyrészt megszállták a szeldzsukok.

II. Orbán 1095 őszén a franciaországi Clermont-ban tartott zsinaton hirdette meg a hadjáratot. A Nyugat keresztényeitől kért segítséget „Keleten lakó testvéreik" számára, mert a „Romania", azaz Bizánc keleti tartományait dúló turkok az egész kereszténységet fenyegették. A keresztes hadjárattól a keresztény egység helyreállítását is remélték. A lelkesedés nagy volt, a szervezés azonban korántsem sikerült tökéletesen. 1096-ban először rosszul felfegyverzett, egyszerű emberek, többnyire parasztok szervezetlen csoportjai indultak útnak a remete Amiens-i Péter és Nincstelen Valter vezetésével. Ők el sem jutottak a Szentföldig. A fegyelmezett lovagseregek több úton vonultak. Bouillon Gottfried Lotaringiából Magyarországon és a Balkánon át vezette seregét. Toulouse-i Rajmund Dalmácián át érkezett Konstantinápolyba, ahol a seregek gyülekeztek, Tarentumi Bohemund pedig Itáliából hajózott át. Kanstantinápolytól már egyesülve ment a három sereg. A szeldzsukokat Nyugat-Kis-Ázsiában legyőzték, majd elfoglalták Edesszát és Antiochiát. Jeruzsálem ostromát 1099-ben kezdték meg, s július 15-én elfoglalták a várost. Az ezt követő vérfürdő és rablás nem vált a keresztes eszme dicsőségére. A jelen lévő krónikás így számol be erről: Salamon templomában „*mintegy tízezer embert fejeztek le. Ha ott lettetek volna, bokáig vérben gázoltatok volna, mint mi. Mit is beszélek erről annyit? Egyikük sem mentette meg életét, de még a nőknek és a gyermekeknek sem kegyelmeztek.*"

A meghódított területeken a győztes keresztes seregek vezérei európai típusú hűbéres államokat hoztak létre. A Jeruzsálemi Királyság élére Bouillon Gottfried került, majd az ő halála után öccse, Balduin. A királyság hűbéres államai az Antiochiai Fejedelemség, az Edesszai grófság és a Tripoliszi grófság voltak. A meghódított területek lakói jobbágyokká lettek. A szent helyek védelmét a 12. században a lovagrendek vállalták.

A 12. században megindult a mohamedánok ellentámadása. 1144-ben visszafoglalták Edesszát. Ez váltotta ki a második keresztes hadjáratot 1147 és 1149 között. Ennek létrehozásában nagy szerepe volt Clairvaux-i Szent Bernát prédikációs körútjának. Az első hadjárattól eltérően, ebben már uralkodók vettek részt: III. Konrád német és VII. Lajos francia király. A hadjárat teljesen eredménytelen volt: a sereg jelentős része már Kis-Ázsiában elpusztult, s Damaszkusz

sikertelen ostroma után a hadjárat véget ért. Hamarosan megpecsételődött Jeruzsálem sorsa is. Szaladin egyiptomi szultán elfoglalta Szíriát és Mezopotámiát, majd a Jeruzsálemi Királyság ellen indult. 1187-ben a Hattini csatában a keresztény lovagsereg megsemmisítő vereséget szenvedett, s ezután a szent város is elesett. A keresztények birtokában csak egy keskeny tengerparti sáv maradt. Ennek hírére ismét összefogtak Európa vezető államainak uralkodói: Barbarossa Frigyes, II. Fülöp Ágost és Oroszlánszívű Richárd. Frigyes Ikoniumnál legyőzte a törököket, de váratlan halála miatt serege feloszlott, s Akkon vára alatt csak néhány ezer német harcos várta hajón odaérkező francia és angol bajtársait. Richárd útközben elfoglalta Ciprus szigetét, azután együttes erővel bevették Akkon várát. A keresztesek egymás közötti viszálya is gyengítette a vállalkozást, amely több eredményt már nem tudott elérni. A francia király és Lipót osztrák herceg hazatért, az angol király maradt, de katonai sikert már nem tudott felmutatni. Diplomáciai tárgyalásokkal azonban sikerült elérnie, hogy Szaladin engedélyezze a szent helyek szabad, de fegyvertelen látogatását.

A negyedik hadjárat 1202 és 1204 között már teljes mértékben kompromittálta a nyugati kereszténységet és a keresztes eszmét. A főleg franciákból álló sereg hajón készült Egyiptomba, de nem tudta kifizetni a szállítási költségeket. Ezért a velenceiek azt kívánták tőlük, hogy foglalják el a magyar király birtokában lévő Zárát. Ezt meg is tették, de utána nem a Szentföldre mentek, hanem megostromolták és elfoglalták Konstantinápolyt. Megalapították a Latin Császárságot (1204–61), élén Balduin flandriai őrgróffal. A város elfoglalását követő fosztogatás és erőszakoskodás a későbbiekben végképp lehetetlenné tette a keleti és a nyugati keresztények közötti közeledést. A szétválás tulajdonképpen ekkor vált véglegessé. A középkor mentalitására jellemző, ami ezek után történt. Egyszerű, naiv emberek úgy gondolták, hogy ami nem sikerült a bűnös és önző felnőtteknek, az sikerülni fog az ártatlan, tiszta lelkű gyermekeknek. Így került sor – az egyház tiltakozása ellenére – 1212-ben a gyermekek keresztes hadjáratára. A francia gyermekeket szállító hajók egy része útközben elsüllyedt, az életben maradt gyermekek pedig mohamedán rabszolga-kereskedők karmai közé kerültek. A német gyermekek szerencsére már nem jutottak túl Itália határán, ahonnan a hatóságok hazairányították őket.

A pápák azonban még ennyi kudarc után sem adták fel, s 1217-ben útnak indult az ötödik hadjárat, amelyben II. Endre magyar király is részt vett. A magyarok Betszaidánál megverték az egyiptomi szultán seregét, de a táborhegyi erődöt sikertelenül ostromolták. A hadjáratban szintén részt vevő VII. Lipót osztrák herceg és Brienne-i János jeruzsálemi király Egyiptomban bevette Damiette várát, ám azután katasztrofális vereséget szenvedtek, így az 5. keresztes hadjárat is eredménytelenül ért véget. II. Frigyes császár is fogadalmat tett keresztes hadjárat vezetésére. Ezt úgy oldotta meg, hogy kis flottával Keletre hajózott, s ott tárgyalásokkal és megfelelő mennyiségű arannyal sikerült egy időre biztosítania a keresztények számára Jeruzsálem, Betlehem és Názáret birtokát, valamint a zarándokút szabad használatát. A 6. hadjárat tehát fegyveres harc nélkül több eredményt hozott, mint az előzőek. 1244-ben azonban a keresztesek Gáza mellett vereséget szenvedtek, és ezzel Jeruzsálem végleg elveszett. Csak egy keskeny tengerparti sáv maradt meg, Joppe, Akkon és Antiochia városokkal.

Utoljára IX. (Szent) Lajos francia király próbálkozott. Először 1248-ban Egyiptomba vezetett hadjáratot, de bekerítették, és seregestül fogságba esett. Csak több év után, hatalmas váltságdíj ellenében nyerte vissza szabadságát. 1270-ben Tunisz ellen vonult, de Karthágó elfoglalása után táborában járvány tört ki, amelynek ő maga is áldozatául esett. Eztán már csak az epilógus volt hátra: előbb Joppe, majd Antiochia és Tripolisz, végül 1291-ben Akkon is elesett. A keresztes hadjáratok tehát csaknem két évszázados, rengeteg véráldozattal járó küzdelem után eredménytelenül fejeződtek be.

A keresztes hadjáratoknak volt egy szomorú kísérőjelensége. Amikor egy hadjáratra készülődve prédikátorok járták a vidéket, és buzdították az embereket, hogy fogjanak fegyvert a hit ellenségeivel szemben, az egyszerű nép, amely az első hadjárat szerencsétlen kísérlete után már a lovagokra hagyta a szentföldi kalandot, de lelkesedésében maga is ki akarta venni a részét az ellenség megsemmisítéséből, muszlimot a közelben nem találván, a zsidók üldözésével, pogromokkal vezette le szent buzgalmát. Az ilyen kilengéseknek sokszor a hatóságok sem siettek elejét venni.

Steven Runciman, aki monumentális munkában írta meg a hadjáratok történetét, így értékeli a középkori Európa történetének ezt a különös fejezetét: *„Történelmi perspektívából tekintve az egész keresztes mozgalom története egyetlen óriási kudarc.* [...] *A keresztény seregeket elsősorban a hit sodorta Keletre* [...] *Ez az őszinte vallásos hit gyakran szégyentelen pénzsóvársággal, mohósággal párosult. Csak nagyon kevés keresztény gondolta úgy, hogy nem illő Isten művét az anyagi előnyök megszerzésével párosítani* [...] *A keresztes hadjáratok diadalai a hit diadalai voltak. A hit bölcsesség nélkül azonban veszedelmes dolog.* [...] *Az oly nagy bátorság kevés tisztességgel, az oly sok áhítat kevés megértéssel párosult. A fennkölt eszményeket bemocskolta a kegyetlenség és a kapzsiság, a vállalkozó szellemet és kitartást a vak és korlátlan önelégültség. A Szent Háború nem volt más, mint az Isten nevében évszázadokon át tanúsított vallási türelmetlenség, vétek a Szentlélek ellen."* Kemény szavak, de a mozgalom értelmét kereső francia egyháztörténész, Daniel-Rops sem talált más pozitívumot, mint azt, hogy *„a keresztes hadjáratok lehetővé tették, sokkal inkább, mint a középkori történelem bármely más eseménye, hogy a nyugati kereszténység egysége tudatára ébredjen."* Runciman utal az anyagi előnyökre. Az európai fejlődésre gyakorolt pozitív hatásokat keresve valóban ezekre kell rámutatnunk: a keleti kereskedelem és hajózás fellendülése, a keletről beáramló luxuscikkek ízlésátalakító hatása, az itáliai kikötővárosok virágzása. Európa – elsősorban Dél-Európa – 12–13. századi gazdasági prosperitásához kétségkívül hozzájárultak a keresztes hadjáratok.

4. *A szerzetesség megújulása*

A keleti és a nyugati keresztény társadalom és mentalitás közötti különbséget jól érzékelteti a kétféle szerzetesség sorsa. Keleten a 4. század óta nincs változás: az ortodox szerzetesek ma is Szent Vazul szabályai szerint élnek, innen a nevük is: baziliták. Nyugaton már a késő ókorban sokféle szerzetesi irányzat jött létre, még a legsikeresebb szerzetesi közösségek is minduntalan megreformálták önmagukat, s az idők folyamán számtalan új, szabályaiban, célkitűzéseiben, életformájában eltérő szerzetesrend alakult, eleget téve a változó társadalom új elvárásainak, igényeinek.

Az első új rendek a bencés szerzetességből ágaztak ki. Szent Benedek reguláját a maga eredeti tisztaságában akarták megélni. A Clunyi Kongregáció monostoraiban a kórusimára, a liturgia minél gazdagabb végzésére helyezték a hangsúlyt. Ezenfelül a kor aszketikus hajlamai számára a bencés kolostorok túl gazdagok, templomaik túl fényűzőek voltak, nem sugározták az evangéliumi szegénység és egyszerűség szellemét. Kölni Szent Brúnó († 1101) reimsi kanonok alapította a karthauziak igen szigorú rendjét Franciaországban, Grenoble mellett, Chartreuse (Carthusim) rengetegében. Ez a rend, amelynek tagjai csaknem állandó hallgatást fogadtak, összekapcsolta a kolostori közösségi életet a remeteséggel.

A ciszterciták is az ősi, szigorú bencés regulához kívántak visszatérni. Róbert († 1111) molesmes-i bencés apát 1098-ban néhányadmagával visszavonult Citeaux vadonába, s ott új kolostort alapított. A rend akkor virágzott fel igazán, amikor egy ifjú burgundiai nemes Szent Bernát († 1153) 30 rokonával és barátjával felvételét kérte. Új kolostorokat alapítottak, s ezek egyikének, Clairvaux-nak Bernát lett az apátja. A rend szabályzatát, a *Charta Caritatis*t 1119-ben hagyták jóvá. Ez az első igazi szerzetesrend központi kormányzattal, évenként tartott egyetemes káptalannal. Tagjai visszatértek a szegénységhez, az egyszerűséghez, a fizikai munkához. Szent Bernát így bírálta a bencés kolostorok és templomok fényűzését: *„Az egyház falai ragyognak, és szegényei szűkölködnek. Köveit arannyal borítja, és fiait meztelenül hagyja. Szűkölködők költségén szolgálják ki a gazdagok szemeit. A kíváncsiak megtalálhatják, amiben gyönyörködjenek, és a nyomorgók nem találják meg, amiből eltarthatnák magukat."* Már szóltunk arról, hogy milyen fontos szerepe volt a rendnek a korszerű mezőgazdasági módszerek, az ipari újítások és általában a racionális gazdálkodás elterjesztésében. A 13. század végén a rendnek 700 férfi és 900 női kolostora volt, némelyikben több száz szerzetessel.

Nagyon elterjedtek a 11–13. században az ágostonos rendek, amelyek szabályzatukat Szent Ágoston alapján dolgozták ki. Két csoportjuk volt: a szabályozott kanonokok rendje és az ágostonos remeték rendje. A szabályozott kanonokok világi papok voltak, akik közösségben éltek s lelkipásztorkodással foglalkoztak. Az újabb kutatások szerint 4-5000 házuk volt szerte Európában. A legismertebb közülük a premontreiek kongregációja, amelyet Szent Norbert († 1134) alapított 1121-ben a Laon melletti Prémontré völgyében. Ez volt az első rend, amely fő

feladatának tartotta a prédikálást és a lelkipásztorkodást, és ez szervezett először világiak számára ún. harmadik rendet. Az ágostonos remeték közé tartozik az egyetlen magyar alapítású rend, a Remete Szent Pálról elnevezett pálosok rendje. A Pilis-hegységben élő remetéket Özséb esztergomi kanonok szervezte közösségbe 1250 körül Pilisszentkereszten. Fontos központjuk volt az 1382-ben alapított lengyelországi kolostor, Czestochowa is. Számos olyan szerzetesrend alakult, amely szociális gondozással, betegek ápolásával, rabok kiváltásával foglalkozott. A betegápoló rendek közül a Lázár-rend a leprásokat gondozta. Az 1175 körül alapított Szent Lélek Ispotályos Rend több száz kórházat (*hospitium*) tartott fenn egész Európában. A rabkiváltó rendek közül az 1198-ban alapított trinitárius rend volt a legfontosabb, amelynek közel egymillió, nagyrészt a mohamedánok fogságában sínylődő rab köszönhette szabadulását.

A keresztes hadjáratokhoz kapcsolódott a különböző egyházi lovagrendek létrejötte, amelyek összekapcsolták a szerzetesi és a lovagi eszményt, s a Szentföld és a zarándokok védelme mellett ez utóbbiak gondozásával, a betegek ápolásával is foglalkoztak. A lovagok szerzetesi fogadalmat tettek. E rendeknek voltak klerikus tagjai is, valamint nagyszámú altiszti szolgálatot végző személy segítette a lovagokat feladataik ellátásában. A lovagrendek tagjainak jelentős része az egész Európában megtalálható rendházaikban élt, vagy a rend által fenntartott kórházakban teljesített szolgálatot. A lovagrendeknek szigorúan központosított szervezetük volt. Élükön a nagymester állt, akinek a generális káptalan segített a rend vezetésében. A rendek tartományokra, ezek pedig perjelségekre oszlottak.

A johanniták a Jeruzsálemben 1070 körül alapított Alamizsnás Szent János Kórház betegápoló közösségéből alakultak lovagrenddé 1137 körül, Raymond de Puy vezetésével. Sok kórházat létesítettek a Szentföldön és Európában. Akkon eleste után Ciprusra, később Rodosz szigetére települtek át, majd miután a törökök miatt ezt is el kellett hagyniuk, 1530-ban V. Károlytól hűbérként megkapták Málta szigetét. Fekete köpenyt viseltek, villás végű, fehér kereszttel. A templomosok rendje 1119-ben jött létre, midőn kilenc francia lovag Jeruzsálemben szerzetesi közösséget hozott létre a zarándokok fegyveres védelmére. Azért kapták ezt a nevet, mert első rendházukról – tévesen – azt hitték, hogy azon a helyen állt egykor Salamon temploma. A rend idővel igen meggazdagodott, s az európai pénzforgalom egyik fő közvetítője lett. Vörös kereszttel ellátott fehér köpenyt viseltek. Szép Fülöp francia király szemet vetett vagyonukra, s koncepciós pert indított a rend vezetői ellen. A rendet a pápa 1312-ben feloszlatta. A Német Lovagrend az Akkon ostromakor felállított tábori kórházból fejlődött ki, előbb betegápoló, majd harcos lovagrendként, de tevékenységét elsősorban nem a Szentföldön, hanem Németországban és a Baltikumban fejtette ki, ahol fontos szerepet játszott a poroszok és a balti népek térítésében, s önálló államot is létrehozott.

Az érett és a késő középkor legjellegzetesebb szerzetesi közösségei a koldulórendek voltak. A 11. századtól kibontakozó, viszonylag gyors gazdasági és népességnövekedés új, addig nem ismert szociális problémákat szült, új társadalmi rétege-

ket alakított ki, amelyekkel az ún. monasztikus rendek nemigen tudtak mit kezdeni. A szegénység jellege és arculata is átalakult. A 12. században Nyugat-Európában kibontakozott egy ún. „szegénységi mozgalom", amely az evangéliumok és az őskeresztények szegény egyházához való visszatérést hirdette. Mindez kapcsolódott a gyors ütemű urbanizációhoz. Érthető, hogy az őserdőt feltörő ciszterek és premontreiek kies völgyekben megbúvó kolostoraikból nem tudtak a városi népességhez hozzáférni, problémáikkal foglalkozni. Ezeknek az új kihívásoknak feleltek meg a koldulórendek, amelyek közül a két legjelentősebb szinte egy időben keletkezett. Nekik köszönhető, hogy a szegénységi mozgalmak – amelyek egy része a 12. században az eretnekség felé sodródott – megtalálták helyüket az egyház keretei között. A korábbi ún. monasztikus rendek tagjai is tettek szegénységi fogadalmat, de ez csak azt jelentette, hogy a szerzetesek nem rendelkezhettek magántulajdonnal, a kolostoroknak viszont lehettek birtokaik, lehetett vagyonuk. A koldulórendek radikálisabban kívánták megélni az evangéliumi szegénységet: a közösségnek sem lehetett vagyona, földbirtoka, semmiféle rendszeres jövedelemforrása. A koldulórendek élén általában a *generális* állt, a tartományok élén pedig a *provinciális*ok. A *provinciális*ok gyűlése alkotta a *generális káptalant*, amelynek törvényhozó hatalma volt.

A ferencesek vagy a Kisebb Testvérek Rendjét (*Ordo Fratrum Minorum*) Assisi Szent Ferenc (1182–1226) alapította. Ő mindvégig laikus maradt, s egy kisebb közösséget hozott létre szülővárosa környékén, amelynek tagjai járták a vidéket, prédikáltak a népnek, s megosztották életüket a szegényekkel. III. Ince pápa 1209-ben szóbelileg jóváhagyta a kis közösség működését. A rend írott szabályzatát a pápa 1223-ban erősítette meg. Ferenc kezdeményezésének óriási sikere volt: halálakor a rend tagjainak száma már megközelítette a tízezret, a század végén pedig 1300 rendházban mintegy 35 000 ferences élt. Ahogy a rend rohamosan növekedett, úgy okozott mind több problémát annak a radikális szegénységnek a megélése, amelyet testvéreitől Ferenc megkívánt. Ezért a rendben már az alapító életében kibontakozott a szegénységi vita, ami akörül folyt, hogyan kell értelmezni, miként kell megélni a szegénységet. A következő évtizedekben a rend bekapcsolódott az egyetemi oktatásba, püspökök, sőt pápák kerültek ki soraiból. Sokan úgy vélték, hogy ez ellentétben áll az alapító szándékaival. Ők voltak a *spirituális*ok, a gyakorlati élet igényeihez alkalmazkodók pedig a *conventuális*ok. Ezek a viták végül is szakadáshoz vezettek a renden belül: 1517-ben szétváltak a konventuálisok (*minoriták*) és a szegénységet az alapító szellemében értelmező obszervánsok. 1525-ben egy harmadik irányzat is önállósult: a kapucinusok.

A domonkosok – prédikáló testvérek – rendjét (*Ordo Fratrum Predicatorum*) egy kasztíliai pap, Guzman Domonkos († 1221) alapította. Úgy látta, hogy a dél-franciaországi kathar eretnekekkel csak olyanok tudnak párbeszédet folytatni, akik szegénységben élnek közöttük. Első rendházát Toulouse-ban létesítette. A pápa a rendet 1216-ban hagyta jóvá. A ferencesekhez hasonlóan ez a rend is gyorsan elterjedt egész Európában. A 14. század elején már több mint 500 rendházuk volt. A domonkosok – a ferencesektől eltérően – komoly stúdiumokat folytattak, hogy az eretnekekkel vitatkozni tudjanak. Ezért nem véletlen, hogy a 13. században sorra alakuló egyetemeken a teológia oktatását az első évtizedekben főleg domonkosok végezték (Nagy Szent Albert, Aquinói Szent Tamás), s az inkvizíció kialakulása után rájuk bízták az eretnekek kivizsgálását. Mindkét koldulórendnek létesült ún. harmadrendje, amelynek keretében a világban élők csatlakozhattak a rendhez, élhették annak lelkiségét. A koldulórendek közé soroljuk még a 13. században keletkezett karmelitákat és a szervitákat is.

A 13. században annyira elburjánzott a szerzetesség, olyan tömegben jöttek létre új közösségek, hogy az 1274-ben tartott lyoni egyetemes zsinat már tilalmat rendelt el: *„A jelentkezők tomboló lelkesedése erőnek erejével elérte, hogy a szerzetesrendek megszaporodjanak, és a különböző rendek néhányának vigyázatlansága, meggondolatlansága, főleg azoké a kolduló szerzeteseké, akiknek saját alapítása sem nyert még jóváhagyást, az ilyen rendek féktelen tömegét bocsátotta szabadjára. Ezért tehát nagyobb szigorral ismételjük meg a korábbi tilalmat: a mai naptól senki nem veheti fel semmiféle új szerzetesi élet szokásait, és kijelentjük, hogy az fent említett* [1215-ös] *zsinat óta alapított minden koldulórend vagy szerzetesi szervezet, amely nem nyerte el a pápa jóváhagyását, mindörökre betiltatik, függetlenül attól, hogy mennyire fejlődött ki."*

Különösen a női kolostorok és közösségek nagy száma okozott problémát egyes rendeknek. A premontreiek például több mint tízezer nőt fogadtak be a rendbe. Létrejöttek az ún. kettős kolostorok, ahol gyakran az apátnő kormányozta mind a női, mind a férfi rendházat. Ezért a rend egyetemes káptalanja úgy döntött, hogy több nőt ne vegyenek fel. Ezt az egyik apát így indokolta meg: *„Mi és a teljes kanonoki közösségünk, felismerve, hogy a nők gonoszsága nagyobb a világ minden más gonoszságánál, hogy semmiféle harag nem mérkőzhet a nők haragjával, és hogy a darazsak és sárkányok mérge gyógyíthatóbb és kevésbé veszedelmes a férfiak számára, mint a nőkkel való bizalmaskodás, egyhangúlag határozatba hoztuk, nem kevésbé lelkünk épségéért, mint testünk és javaink biztonsága kedvéért, hogy semmi esetre sem fogadunk be több nővért kárhozatunkra, hanem úgy fogjuk őket kerülni, mint veszedelmes állatokat."*

5. *Az eretnekségek és az inkvizíció*

A virágzó középkorban Európa egyes területein már tömegméreteket öltöttek az egyházon kívüli vallási mozgalmak és szerveződések, amelyeket összefoglalóan eretnekségeknek nevezünk. Ezeket két csoportra lehet osztani: az egyik a tulajdonképpeni eretnekség, amely a kereszténység keretei között maradva, annak valamely részaspektusát eltúlozva, kiemelve fordult szembe az egyház tanításával vagy intézményes szervezetével; a másik csoport valójában nem eretnekség, hanem más, a kereszténységtől idegen vallás megjelenése az európai társadalomban.

Az első csoportba tartozó eretnekségek közül különösen a 12. században a gazdag egyház reformját és az evangéliumi szegénységhez való visszatérést követelő mozgalmak a legszembetűnőbbek. Ezek közül a legjelentősebb a lyoni szegények, a valdensek mozgalma, amely Valdes (Valdo) Péter (Petrus Valdesius) gazdag lyoni textilkereskedőről kapta a nevét. Ő gyökeres megtérést hajtott végre: a Szentírást lefordíttatta a nép nyelvére, 1173-ban szétosztotta vagyonát, és néhány társával vándorprédikátorként járni kezdte a vidéket, bűnbánatot és szegénységet hirdetve. Sokan csatlakoztak hozzá, és szintén prédikálni kezdtek. A lyoni érsek megtiltotta nekik a prédikálást. Erre Valdes Rómába ment, s megkérdezte a pápát, hogy szabad-e világinak az evangéliumot hirdetnie a nép nyelvén. III. Sándor pápa jóindulattal fogadta őt, megadta a felhatalmazást az igehirdetésre, azzal a feltétellel, hogy csak bűnbánatot hirdethetnek, és megszerzik a városi egyházi hatóság beleegyezését is. Az érsek azonban fenntartotta a tilalmat. Mivel ennek ellenére folytatták tevékenységüket, s prédikációikban egyre inkább az egyházat kezdték bírálni, az új pápa kiközösítette őket. Valdest száműzték, ezért előbb Itáliába, majd Csehországba ment, és ott is halt meg 1197-ben. Tételeit 1184-ben fogalmazta meg: az *Írás* a hit egyetlen szabálya, ezért mindenkinek olvasnia kell a *Bibliát*; az istentiszteletet a nép nyelvén kell tartani; az ember a hit által, Krisztus érdeméből igazul meg. Valdes és követői végül elvetették a misét, a gyónást, a szentek tiszteletét, és szembefordultak az egyházi hierarchiával. Főleg Dél-Franciaországban, Itáliában és Csehországban terjedt el Valdes tanítása és mozgalma. A valdensek később a reformációhoz csatlakoztak.

A másik csoportba az iráni eredetű, ún. dualista eretnekségek tartoznak. Az iráni vallási dualizmus már az ókorban nagy hatást gyakorolt a Római Birodalom vallási életére s magára a kereszténységre is. Első megjelenési formája a gnoszticizmus volt, majd a 3. századtól a manicheizmus terjedt el. A perzsa Mani (216–77) egy szinkretista jellegű vallást dolgozott ki, amelynek alapját az iráni Zaratusztra tanai adták, de belevegyítette Buddha és Jézus tanításának egyes elemeit is. Szent Ágoston, aki ifjúkorában maga is manicheista volt, így foglalja össze tanításának lényegét: Mani *„két princípiumról tanít, amelyek egymástól különböznek, egymással ellenségesek, örökkévalók, egyszerre léteznek, és mindig is voltak. Azt gondolta, hogy két természet és két lényeg létezik, a jó és a rossz".* Jó és rossz, fény és sötétség, szellem és anyag áll szemben és harcol egymással, s a sötétség az embert is hatalmába kerítette. Hogy az anyag rabságába került szellemet kiszabadítsuk, meg kell tagadni a testet, tartózkodni kell a húséteítől, a házasságtól, és szigorú aszkézist kell gyakorolni. A manicheizmus elemei éltek tovább a Kis-Ázsia keleti tartományaiban a 8. században feltűnt paulikiánusok között. Valószínűleg tőlük szivárogtak át a dualista eszmék a Balkánra, ahol a 10. századi Bulgáriában tűntek fel a bogumilok (Isten barátai) körében. A 11–12. századi Észak-Itáliában hasonló tanokat hirdettek a patarénusok.

A dualista irányzat legerőteljesebben Dél-Franciaországban jelentkezett, a katharok (tiszták) mozgalmában, akiket egyik központjukról, Albi városáról albiaknak is neveztek. Szent Bernátnak írta róluk az egyik apát 1145-ben, hogy teljes szegénységben élnek, nem esznek húst vagy bármiféle közösülésből eredő táplálékot (tej, tejtermék, tojás), nem ismerik el a házasságot, elutasítják a gyónást, az eucharisztiát, a liturgiát, s azt mondják, hogy két keresztség szükséges. A hitet vándorprédikátorok hirdetik. Az abszolút katharizmus a világ dualizmusát hirdette, a mérsékelt változat már igyekezett ezt összebékíteni a kereszténységgel, mert az egyetlen teremtő Istent vallotta, akinek művét a sátán állandóan zavarja. A katharok tagadták a Szentháromságot és a szentségeket, elvetették az egyházat, bár érdekes módon létrehozták a maguk egyházi szervezetét. A vezetők, a „tiszták" vagy a „tökéletesek" (*perfecti*) szigorú aszkézisben éltek, nem házasodtak, nem lehetett semmiféle vagyonuk, s rájuk voltak érvényesek az említett étkezési tilalmak. Ők a *consolamentum* (vigasztalás) nevű szertartás révén teljesen bűn nélkül maradtak. Az átlagos „hívővel" (*credentes*) szemben nem támasztottak ilyen komoly követelményeket, ők az *apparellamentum* nevű szertartás segítségével szabadulhattak meg bűneiktől. A katharizmus a 12. század végére és a 13. század elejére annyira elterjedt délen, hogy a hivatalos egyházi szervezet szinte teljesen felbomlott. Ezért III. Ince pápa keresztes hadjáratot hirdetett ellenük, amely 1208 és 1228 között végbe is ment Monforti Simon gróf vezetésével. A katharizmust teljesen kiirtani azonban ezzel sem lehetett, az inkvizíciónak még száz év múltán is foglalkoznia kellett vele (Montaillou).

A keresztények között a 4. század óta állandó vita tárgyát képezte a kérdés: hogyan kell bánni az eretnekekkel. Az erőszaknak és a türelemnek egyaránt voltak hívei, s mindkét fél talált a maga álláspontjára igazolást a *Bibliá*ban. Az egyházatyák többsége elítélte a fizikai erőszak alkalmazását. A 4. századtól már voltak, akik a testi fenyítést vagy a száműzetést megengedhetőnek tartották, de a halálbüntetést ők is elvetették. Ezt először az állami hatóságok kezdték alkalmazni a donatisták és a manicheusok ellen. Ezt jogilag azzal indokolták, hogy az eretnekség felségsértés, mert a császár az egyház feje, ezért bármiféle vallási eltévelyedés őt sérti. A felségsértésért pedig a római jog szerint halálbüntetés járt. A 11. század elején Nyugaton már fel-fellobantak a máglyák az elítélt és makacs eretnekek alatt, de egyelőre még az volt a gyakoribb, hogy az eretnekeket a nép meglincselte. Már csak ezért is szükségessé vált az eretnekek felkutatásának és az eretnekség megállapításának feladatát hivatalos intézményre, szakemberekre bízni.

A 11–12. században ismét fellángolt a vita arról, hogy milyen kényszert lehet alkalmazni a más véleményen lévőkkel szemben. Számos teológus ekkor is elutasította a fizikai kényszert. *„A konkoly nőhet a búza mellett az aratásig"* – hivatkozott a jézusi parabolára Waso lüttichi püspök. Az eretnek csak egyházi büntetésben részesülhet. Hasonló véleményen volt Szent Bernát is: *„Fides suadenda, non imponenda"*, azaz a hitet rábeszéléssel, meggyőzéssel kell terjeszteni, nem kényszerrel. Az eretnekekkel szembeni magatartás éppen a katharizmus nagyarányú elterjedése miatt keményedett meg a 12. században. A kánonjogász Rufinus úgy vélte, hogy az eretnekek fegyverrel is kényszeríthetők az igaz hit elfogadásá-

ra. Mások felújították a késő római tézist, mely szerint az eretnekség felségsértés, ezért a megátalkodott eretnek halállal büntetendő. De az egyházjogászok zöme is hangsúlyozta, hogy az eretnekekkel szemben nem a bosszúállás dühével, hanem javító szeretettel kell eljárni („*non zelo ultionis, sed amore correctionis*").

A 12. század végén egyetemes zsinatokon és pápai nyilatkozatokban körvonalazódik a hivatalos álláspont: az eretnekség sérti a közjót, tehát veszélyes az államra és az egyházra egyaránt, ezért mind az egyházi, mind a világi hatóságok kötelesek hivatalból felkutatni és üldözni az eretnekeket. Az 1184. évi veronai zsinat szabályozta a felkutatási (*inquisitio*) eljárást. Ezt III. Ince 1199-ben megerősítette, s az eretnekséget a felségsértéssel azonosította, amelyre Iustinianus császár kódexe máglyahalált írt elő büntetésül. Ezt a IV. Lateráni zsinat is jóváhagyta, II. Frigyes pedig birodalmi törvénnyé tette. Ettől kezdve tűzhalál várt az eretnekekre. IX. Gergely pápa (1227–41) dolgozta ki a végleges jogi eljárást. 1252-ben az egyház is engedélyezte a világi hatóságok által már régebben alkalmazott kínvallatást. Közben kialakult az inkvizíció központi szervezete. Az eretnekek felkutatását és kivizsgálását a domonkosokra bízták. A megtérő eretnek kegyelmet kapott, de elvesztette esetleges hivatalát, és ruháján kék keresztet kellett viselnie.

6. *Zarándoklatok és szentkultusz*

A középkori keresztény életének nagy eseménye volt a zarándoklat, a *peregrinatio* (*peregrinus* = zarándok). Zarándoklatra három okból mentek az emberek: szabad elhatározásból, fogadalomból vagy vezeklésből. A zarándoklat szorosan összefüggött a népi vallásosság másik alapélményével, a szent- és ereklyekultusszal. A szentek kultusza még az ókorban a vértanúk tiszteletével kezdődött. A 4. századtól a vértanúk földi maradványait rendszerint átvitték a katakombákból, s valamelyik templomban temették el őket (*translatio*). Az ereklyekultusz mögött az a hit állt, hogy Isten csodát tesz a szent közvetítésével, az ő közbenjárására. Az ereklyéknek óriási forgalmuk volt. A keresztes hadjáratok idején nem illett hazatérni a Szentföldről ereklye nélkül. A szentek földi maradványait és a velük kapcsolatos használati tárgyakat feldarabolták, hogy minél többen hozzájussanak. Igen általános volt az ereklyék adása-vétele, bár ezt a zsinatok tiltották. Ereklyét lopni nem számított bűnnek. Gyakori volt az ereklyék hamisítása, hiszen a jámbor zarándoknak bármit el lehetett adni. A 12. század elején írta Guibert de Nogent, hogy Keresztelő Szent János fejét két helyen is mutogatják; ez azt jelenti, hogy a szentnek vagy két feje volt, vagy az egyik hamisítvány.

A középkorban jöttek szokásba a körmenetek, amikor a szent ereklyéit ládában körülhordozták a városban. Az ereklyekultusz jegyében alakult ki a zarándokutak mentén a zarándoktemplom típusa, amelyben szentélykörüljáró könnyítette meg a zarándoktömegek zavartalan mozgását. A zarándok, mielőtt útnak indult, végrendelkezett, hiszen a zarándokokra útközben sokféle veszedelem leselkedett, annak

ellenére, hogy már az első évezred végén jogi védelemben részesültek: kialakult a sajátos zarándokjog, az *ordo peregrinorum* vagy *lex peregrinorum*. A veszedelmek elkerülése érdekében többnyire csapatosan utaztak. A zarándokok túlnyomó része gyalog ment, sokan mezítláb, az előkelőbbek, egyháziak lovon, öszvéren. Gondot jelentett a zarándokok ellátása, elszállásolása a hosszú úton. A 11–13. században a fő zarándokutak mentén kialakult a szálláshelyek (*hospitium*) láncolata, ezeket kolostorok és különféle kegyes alapítványok tartották fenn, s a vendégek ellátást is kaptak. A nagy forgalmú zarándokútvonalak mentén külön erre a célra szerzetesrendek is alakultak. A 14–15. században elszaporodtak a fizető vendéglátó helyek. Egy korabeli feljegyzés szerint a 15. században Rómában 1022 vendégfogadó működött. A zarándok nagy élménye az volt, amikor a szent hely közelébe érve egy dombról megpillantotta a szent várost vagy a templomot. Ezeket a magaslatokat nevezték „örömhegynek"(*mons gaudii*, francia *montjoie*). A késő középkorban kialakult a helyettesítés gyakorlata is: ha valakire vezeklésül zarándoklatot róttak, akkor azt más is elvégezhette helyette. Voltak hivatásos zarándokok, akik megfelelő összeg fejében bárki helyett megtették a zarándokutat.

A középkor legnépszerűbb zarándoklata Szent Jakab sírjához vezette a *peregrinust*, Santiago de Compostelába. Az apostol földi maradványait a 8. század végén vagy a 9. század elején vélték megtalálni az Ibér-félsziget északnyugati partján. Az ezredforduló után a clunyi kolostor krónikása, Glaber már zarándoktömegekről ír. Róma, az apostolfejedelmek és annyi vértanú sírjának városa azután vált a zarándokok fő célpontjává, miután a pápák meghirdették a szentéveket. Az első nagyarányú szentévi zarándoklat 1300-ban volt, amikor állítólag 2 millió zarándok keresete fel a várost. A sikerhez az is hozzájárult, hogy a szentévi római zarándoklat teljes búcsúval járt, azaz a túlvilági büntetések teljes elengedésével. Népszerű volt az egész középkoron át a jeruzsálemi és a szentföldi zarándoklat. A mohamedán uralom sem akadályozta ezt, mert eltűrték a zarándokokat. A középkor utolsó századaiban a ferenceseknek rendházuk is volt a Sion hegyén. Sőt, a 15. században már velencei és genovai konzul is volt a városban.

Franciaország legnépszerűbb zarándokhelye Tours volt, Szent Márton sírja. Sokan keresték fel Mont Saint Michelt, ahol Szent Mihály főangyalt tisztelték. Ugyancsak Szent Mihályhoz zarándokoltak Dél-Itáliában Monte Garganóba. A 12. századtól, midőn a ciszterciták elterjesztették a Mária-kultuszt, egyre többen keresték fel azokat a kegyhelyeket, amelyek Máriának voltak szentelve. Mivel a hit szerint Mária testével együtt vitetett fel a mennybe, testi ereklyéi nem maradtak, de sok helyen vélték őrizni körmét, haját, tejét vagy egy-egy ruhadarabját, mint Chartres-ban vagy Aachenben. Loreto egyenesen Mária házával büszkélkedhetett. A legnépszerűbb Mária-zarándokhelyek Chartres, Le Puy és Rocamadour voltak. A zarándoklat egyúttal lehetőséget adott a középkori embernek arra, hogy kalandvágyát, világlátási igényét kiélje. A késő középkorban már nem egy zarándok gyanúba keveredett, hogy utazásának „turisztikai" jellege van, s némelyek nem is tagadták, hogy útközben szívesen ismerkednek az érdekes látnivalókkal.

XI. AZ ÉRETT KÖZÉPKOR KULTÚRÁJA

1. Oktatás, egyetemek

A 11. századdal új korszak kezdődik Európa kultúrtörténetében. Ekkor kezd az európai kultúra önálló alakot felvenni, saját arculatot ölteni. Nem tagadja meg antik előzményeit, de már nem pusztán utánzásra törekszik, hanem a számára használható antik elemeket beépíti egy kialakuló új kultúrába, amely már az európai Nyugat, a latin kereszténység sajátja. A 12–13. század már ennek az új európai keresztény kultúrának egyik csúcspontja.

Az alap a Karoling-kultúra, az ott kialakult *litteratus*műveltség. A kultúra intézményes hordozóinak területén azonban végbemegy egy váltás a 11. században „*Még az egyház tartóoszlopának számító clunyi apátság is ellenséges a tudománnyal szemben* – írja Duby. – *Odilon főapát a Karoling-reneszánsz elleni tiltakozásul száműzte a kolostorokból az irodalmi humanizmust, s a főapát megátalkodott bűnösnek bélyegezte azokat, akik a klasszikus latin szerzők olvasásában tobzódnak.*" Alig hunyta le szemét Nagy Károly, máris elrendelték a kolostorok külső iskoláinak bezárását. A kolostorok helyét a kultúra fejlesztésében és továbbadásában a 11. században átvették a városi, székesegyházi, káptalani iskolák. A püspöki székhelyeken kialakuló és differenciálódó káptalanon belül az egyik kanonok, a *scholasticus* gondja és feladata volt az iskola létesítése és felügyelete. Mindez összefügg a városok fejlődésével. A városok lesznek a *litteratus*műveltség központjai.

Clunyben a liturgián van a hangsúly, a kórusban való éneklés tölti ki a szerzetes minden idejét. De Cluny éppen azzal járul hozzá a civilizáció fejlődéséhez, hogy alkotásra ösztönzi a zenészeket, építőmestereket, kőfaragókat, ötvösöket. A ciszterek is hasonló véleményen vannak. Szent Bernát a kolostor menedékébe hívja a fiatalokat: „*Sokkal többet találhatsz az erdőben, mint a könyvekben. Többre tanítanak majd a fák és a kövek, mint akármelyik mester.*" Pierre de Blois (Petrus Blesensis) dacosan szegezi szembe a „modernek" (*moderni*) álláspontját: „*A tudatlanság sötétjéből csak akkor juthatunk el a tudomány világosságához, ha egyre elevenebb szeretettel olvassuk újra a Régiek munkáit. Ugassanak csak a kutyák, röfögjenek csak a disznók! Én akkor is a Régiek töretlen híve maradok! Övék minden gondolkodásom, és az ő műveik felett pirkad rám a hajnal ezentúl is. Mi olyanok vagyunk, mint a törpék az óriások vállain, akiknek jóvoltából messzebbre látunk, mint ők maguk.*" A párizsi Notre-Dame székesegyház iskolájának kancellárja, Petrus Comestor 1170-ben megállapítja: „*Vannak, akik inkább az imádságra adják magukat, mint az olvasásra, ők a kolostorok lakói; mások viszont minden idejüket olvasással töltik, s ritkán imádkoznak, ők a scholares.*" A 11–12. századtól a székesegyházi iskolák az oktatás, a tudomány központjai, s belőlük nő ki a középkori nyugati kultúra egyik legsajátosabb intézménye, az egyetem. Ezekben az iskolákban már újra élő a klasszikus örökség, olvasják az *auctor*okat, s nem érzik úgy, hogy ezáltal hitük veszélybe kerülne.

A leghíresebb iskolák Tours, Orléans, Laon, Reims és a természettudományos érdeklődéséről híres Chartres. A század második felében mindnyájukat túlszárnyalja Párizs, ahol több híres iskola is működik: a Cité szigetén a székesegyházi, a bal parton a Saint Victor-apátság iskolája, Szent Genovéva hegyén pedig több szabad iskola. Párizs Szent Bernát számára Babilon, az ártatlan lelkek elveszejtője. Mások számára viszont ez Jeruzsálem, Dávid és bölcs Salamon lakóhelye. Philippe de Harvengt premontrei apát írja egyik tanítványának: „*Hajtott téged a tudomány szeretete, most hát elérkeztél Párizsba, rátaláltál erre a Jeruzsálemre, melyre annyian vágyakoznak.* [...] *Minő boldog város, hol ilyen buzgósággal forgatják a szent könyveket, és a Szentlélek adta csodás képességgel megfejtik bonyolult rejtélyeiket, boldog város, ahol annyi kitűnő professzor él, ahol olyan fejlett a teológiai tudomány, hogy joggal nevezhetnénk a filozófia és az irodalom városának!* [...] *Semmit sem tartok méltóbbnak a papi rendhez, mint ha klerikus ember a tudományokba merül, könyvet tart a kezében s a lehető leggyakrabban foglalkozik olvasással.*" Salisbury János (Johannes Saresberiensis, † 1180), a jeles angol tudós így ír párizsi élményéről barátjának, Becket Tamásnak 1164-ben: „*Amikor megpillantottam ott az élelmiszerek bőségét, az emberek víg kedélyét, a klerikusokat övező tekintélyt, az egész egyház fenségét és dicsőségét, a filozófusok változatos tevékenységét, az egész olyan csodálatos benyomást keltett bennem, mintha Jákob lajtorjáját láttam volna, melynek csúcsa az égboltig ér, és rajta szüntelen áramlásban angyalok hada kapaszkodik fel vagy ereszkedik lefelé. Fellelkesülvén e boldog zarándoklaton, be kellett látnom: itt lakozik az Úr.*"

Párizsban úgy vélik, hogy a tudományos munka nincs ellentétben a hittel. Autuni Honorius (Augustodunensis) így ír erről: „*Nincs más tekintély, csak az értelemmel bebizonyított igazság: amit a tekintély nekünk hinni tanít, azt az értelem erősíti meg bizonyítékaival. Amit a Szentírás nyilvánvaló tekintélye kihirdet, azt be is bizonyítja a következtető értelem. Mert ezt a világot az Úr az ember számára hozta létre, és ha világot mondok, beleértem a földet, az eget és az egész világegyetemet is.*" Ezekből az iskolákból a 13. századra kialakul a *studium generale*, az egyetem. Párizsban a *scholares* 1200-ban királyi védelemben részesülnek. 1205-től már gyakran szerepel a dokumentumokban az *universitas* kifejezés, 1215-ből való az első ismert *statutum*. Végül 1231-ben a pápai megerősítés zárja le a kialakulási szakaszt. A párizsi egyetem történetét feldolgozó Jacques Verger szerint 1212-től kétségkívül joggal beszélhetünk párizsi egyetemről: *Universitas magistrorum et scholarium*, azaz a tanárok és a diákok autonóm közössége, amely a pápa közvetlen védelme alatt áll. A pápa garantálja a diákok és a tanulás szabadságát (*libertas scholarium*).

A párizsi egyetem sok kis műhelyből állt, ahol egy-egy tanár tanított. Tulajdonképpen iskolák föderációja volt, s ezek túlnyomó részében az *artes* oktatása folyt, természetesen a legmagasabb szinten. Mert a *facultas artium*ot mindenkinek el kellett végeznie, s csak ezután folytathatott teológiai, jogi vagy orvosi tanulmányokat. Aki elvégezte az *artes*t, az *licentiatus* lett, azaz *licentiát*, engedélyt kapott

arra, hogy a nyugati kereszténység területén bárhol oktasson (*ius ubique docendi*), s megkapta a *magisteri* kalapot. A *facultas artium*on tanító tanárok nagy része közben végezte a magasabb *facultas*okat, ezért az órák mindig reggel voltak, hogy a tanár időben átalakulhasson diákká. Az *artes* tanulását legkorábban a 13. év betöltésével lehetett kezdeni, s 20 éves kor táján fejeződött be. A hangsúly a dialektikán volt, ahol elsősorban Arisztotelészt olvasták, és Porphüriosz *Eisagógé* című munkáját, amely jó bevezető volt a „Filozófus" logikájához. Ha valaki teológus akart lenni, akkor legalább 16 évi tanulás után lehetett a teológia *doctora*, tehát legkorábban 36 éves korában. A tananyag a *Biblia* mellett Petrus Lombardus († 1160) párizsi püspök nagy összefoglaló munkája: a *Szentenciák négy könyve* (*Libri quattuor Sententiarum*) volt, amely az egyházatyák alapján dolgozza fel a teológia alapkérdéseit, „modern" dialektikus módszerrel.

A karok élén egy-egy dékán állt, az egyetem élén a *rector*, akit mindig a *facultas artium* választott a maga tanárai közül. A diákok mind *clericus*ok voltak, tehát tonzúrát viseltek, és élvezték a *clericus* rend jogi kiváltságait. A diákság *natió*k szerint csoportosult: francia, picard, normann és angol *natio* létezett. A magyarok a németekkel, csehekkel és lengyelekkel együtt az angol *natió*ba tartoztak, az olaszok és spanyolok a franciába. A vizsga (*examen, determinatio*) részben bizottság előtti vizsgából, nyilvános előadásból s előre megadott kérdések kifejtéséből, illetve róluk való vitatkozásból (*disputatio*) állt. Az előadások a tankönyv szövegéből indultak ki (*lectio*), ahhoz adtak magyarázatot. Minden fő gondolathoz megfogalmaztak egy kérdést (*quaestio*), ismertették a lehetséges ellenvetéseket, felsorolták az ellenük vagy mellettük szóló érveket, majd az ellenvetések cáfolata után kifejtették a felvetett kérdés megoldását. Tehát a lényeg az *auctoritas* és a *ratio* összhangja, a tekintélyek állításainak kritikai vizsgálata. Alapkövetelmény volt a fogalmak pontos meghatározása és az érvelésben a logika szabályainak alkalmazása.

A 13. század közepétől a domonkosok és a ferencesek is nyitottak iskolát Párizsban. Ők kollégiumokat létesítettek diákjaik számára, amelyek eleinte csak szállást adtak, majd az előadásokat is ide helyezték át. A kollégiumi rendszer elterjedt, s a 15. században már majdnem az egész egyetem kollégiumokból állt. Hasonló volt a szervezet Oxfordban és Cambridge-ben is. Párizs volt a mintája a többi egyetemalapításnak, amelyek általában a párizsi *studium* mintájára (*ad instar studii Parisiensis*) történtek. Franciaországban a középkor végéig még 16 egyetem létesült. Németországban csak a 14. században került erre sor (Prága, Bécs, Erfurt, Heidelberg, Köln), hasonlóképpen Lengyel- és Magyarországon is. Itáliában híres volt a bolognai egyetem, amely a jogi oktatásra specializálódott. Salernóban és Montpellier-ben elsősorban orvosi képzéssel foglalkoztak. Jó hírű, nagy vonzáskörzetű egyetemmé vált az 1222-ben alapított padovai egyetem.

A 12–13. század nagy szellemi megújulása során ezekben az iskolákban alakult ki az európai tudományosság és intellektuális munka sajátos módszere, a gondolkodás, az érvelés és vitatkozás technikája. Ezekben az iskolákban nevelődött az európai egység legfőbb hordozója, a nyugati kultúrközösség megvalósítója: az új klerikus értelmiség, amely a 12. századtól a társadalomszervező és államirányító funkciók viselője volt. Az iskolákban a Karoling-írásból fejlesztették ki a mindennapi gyakorlat, az oklevélírás új szükségleteinek megfelelő gyors, de mégis fegyelmezett, tisztán olvasható folyóírást. Az iskolákban – elsősorban a párizsi egyetemen – tehát kialakult a keresztény Európa egységes kommunikációs eszközrendszere: a latin nyelvű írás és fogalmazás, s ezt a kommunikációs technikát a diákok ezrei, sőt tízezrei vitték szét a latin kereszténység egész területén a perifériákig. „*Az írásfejlődés egyes fokozatai egészen lényegtelen időbeli eltéréssel jelentkeztek Franciaország után Magyarországon is*" – állapította meg az európai hivatásos értelmiségi réteg kialakulásának jeles kutatója, Hajnal István. Az egyházi szervezetre támaszkodva kialakult egy egységes európai intellektuális réteg, amelynek jelenléte „*a magyar határoktól keletre és délre hirtelen megszakad*".

2. *A tudomány: a skolasztika*

Az egyetemekhez kapcsolódott a középkori tudomány kibontakozása. Erre jelentős hatást gyakorolt az arab tudománnyal való érintkezés, mert annak közvetítésével jutottak hozzá a klasszikus görög filozófia és természettudomány addig Európában ismeretlen alkotásaihoz. Ebből a szempontból fontos volt a mohamedánok és keresztények együttélése Hispániában és Dél-Itáliában, főleg Szicíliában. Toledótól Szicíliáig, sőt Konstantinápolyban is fordítóiskolák alakultak, ahol tömegével fordították az arab, majd a görög munkákat latinra. Így ismerte meg a Nyugat Arisztotelész logikai műveit, amelyek nagy hatást gyakoroltak a középkori tudományosság, a skolasztika létrejöttére. 1142-ben a clunyi apát, Petrus Venerabilis is összehozott egy kis csoportot azzal a megbízással, hogy fordítsák latinra a Koránt. Ő már sajnálta, hogy elpusztult az antik kultúra, s a latinok, különösen a modernek nem ismernek más nyelvet, mint a saját szülőhazájukét.

A klasszikus középkor tudománya a skolasztika, vagyis az a tudomány, amelyet az iskolákban, az egyetemeken tanítanak. Lényege a dialektikus módszer, az arisztotelészi logika alkalmazása a hit problémáinak megértése céljából. Ezt világosan megfogalmazza már az első igazi skolasztikus teológus, Szent Anzelm (1033–1109) canterburyi érsek, akinek alapelve a *fides quaerens intellectum*, azaz a megértést kereső hit. „*Hanyagságnak tartom, ha szilárdan hiszünk, s nem igyekszünk fel is fogni azt, amit hiszünk.*" A dialektikus módszert teljes alapossággal Petrus Abelardus (1079–1142) dolgozta ki, midőn kritikai vizsgálatnak vetette alá az egyházatyák szövegeiben található ellentmondásokat. Ő fontos szerepet játszott a keresztény etika továbbfejlesztésében is (szándéketika). A skolasztika a 13. század nagy rendszerezőinél, a domonkos Nagy Szent Albertnél (1193–1280) és tanítványánál, Aquinói Szent Tamásnál (1224–74) érte el tetőpontját. Szent Tamás hitt abban, hogy hit és ész, filozófia és teológia egymással

harmóniába hozható. A filozófián alapuló természetes teológia (*theologia naturalis*) és a kinyilatkoztatott teológia (*theologia revelata*) egyetlen összefüggő rendszert alkotnak. Nagy összefoglaló művében, a *Summa Theologicá*ban egy-egy tétel tárgyalását gyakran e szavakkal kezdi: *„ezt nemcsak a hit véli, hanem az értelem is bizonyítja."* (*„Quod non tantum fides tenet, sed etiam ratio demonstrat."*)

A domonkosok után hamarosan a ferencesek is bekapcsolódtak a tudományos munkába. Közülük Szent Bonaventura (1221–74) és Joannes Duns Scotus (1266–1308) a legjelentősebbek. Scotus kritika alá vette Szent Tamás és társai intellektuális optimizmusát. Szerinte nem az értelem segítségével, hanem a szeretet tüzében edzett akarat révén juthatunk el Istenhez. A két teológia nem hozható összhangba. A teológia és a filozófia útjai szétválnak, mindkettő a maga sajátos tárgyával foglalkozik. *„Az emberi értelem viszont, Duns Scotus szerint, mindent szemügyre vehet, ami nem a kinyilatkoztatott igazság, és ami ennélfogva nem haladja meg szellemi képességeit. Sőt: mivel nem a hitről van szó, az ember teljes szabadsággal vizsgálhatja ezeket a dolgokat. A tudósok érdeklődése a tapasztalattal igazolható tények felé fordul"* – írja Duby. Scotus gondolatait a másik angol, szintén ferences, William Ockham (1285–1349) fejlesztette tovább. Ő az ún. *via moderna* fő képviselője az előző század skolasztikusai által képviselt *via antiquá*val szemben. Nála a teológia már teljesen elválik a filozófiától. A tudományos vizsgálódás tárgyai szerinte csak az egyedi dolgok, a konkrét létezők lehetnek. Ezzel megnyílik az út az empirikus tudományok, a természettudományok előtt. A skolasztika természettudományos vonala a 13. században Oxfordban bontakozott ki Robert Grosseteste (1175–1253) és Rogerius Bacon (1210–92) munkássága nyomán, melyet a 14. században Párizsban Nicolaus Oresmius († 1382) és Johannes Buridanus († 1358) folytattak. A jelentős középkori teológusok és filozófusok sorát Nicolaus Cusanus (1401–64) zárja le, aki először kérdőjelezte meg a középkorban uralkodó arisztotelészi világképet a véges és zárt kozmoszról, középpontjában a Földdel.

A skolasztika ölén született meg a politikatudomány, amit a kortársak politikai teológiának neveztek. Ez szorosan kapcsolódott a gregorián reformhoz, a pápa és a császár közötti küzdelemhez. Lautenbachi Manegoldusról, a szerződéselmélet első megfogalmazójáról már volt szó. Utána a politikaelmélet következő jelentős műve a már említett Salisbury János angol származású chartres-i püspök nevéhez fűződik, aki 1159-ben kiadott *Policraticus* című könyvében az államot az emberi organizmushoz hasonlítja, amelyben a lélek szerepét az egyház tölti be. Ha az uralkodó megsérti az igazságosság és méltányosság elvét, akkor zsarnok, s a népnek jogában áll őt eltávolítani, sőt megölni. Az ellenállás, a zsarnokká váló fejedelem elűzésének jogosultsága Aquinói Szent Tamásnál is szerepel, aki politikai teológiáját a *Summán* kívül elsősorban *A fejedelmek kormányzatáról* (*De regimine principum*) című munkájában fejtette ki. Másrészt a természetjoggal kapcsolatos fejtegetéseivel megalapozta az emberi jogok elméletét, amellyel a tételes pozitív jog nem kerülhet ellentmondásba. Aquinói Szent Tamás szerint az állam a természet produktuma, tökéletes társadalom, amelynek célja az emberek földi jólétének biztosítása. Ideális kormányformának az alkotmányos monarchiát tekinti, amelyben az egész népet illeti meg a törvényhozás és a fejedelem választásának joga, *„ezt isteni törvény rendelte így"* – teszi hozzá. A fejedelem hatalma korlátozott, mert a nép megbízásából, a köz javára gyakorolja azt. A zsarnokká váló fejedelem uralma erőszakkal is megdönthető, ez nem tekinthető bűnös lázadásnak. Elismeri az állam autonómiáját a maga területén. A népfelség elvét legteljesebb mértékben William Ockham és különösen Padovai Marsilius († 1343) fejtette ki a *A béke védelmezője* (*Defensor Pacis*) című, 1324-ben írt munkájában.

A 12. század másik jelentős tudományos teljesítménye, a skolasztika kialakulása mellett, az európai jogtudomány megszületése. A középkor első felében a római jogot a *leges Romanae barbarorum* leegyszerűsített, vulgáris formájában ismerték. A 11. század végén fedezték fel a *Digesták*at, s ez lendületet adott a római jog tanulmányozásának és oktatásának. Ennek megalapozása Irnerius nevéhez fűződik, aki a 12. század elején Bolognában működött. Az egyházi jog, a kánonjog kialakulásához és rendszerbe foglalásához nagymértékben hozzájárult a gregorián reform, amely szükségessé tette a jogforrások összegyűjtését, rendszerezését és értelmezését. Ezen a téren Burchardus wormsi püspök, Anzelm luccai püspök és Ivo chartres-i püspök munkássága volt úttörő. Ilyen előzmények után szintén Bolognában készítette el Gratianus a kánonjog klasszikusnak számító rendszeres feldolgozását és kifejtését 1140 körül befejezett, *Concordia discordantium canonum* című művében, amelyben a skolasztika dialektikus módszerét és a civil jog magyarázatában kialakult módszereket alkalmazza a kánonjog területén.

3. *A nemzeti irodalmak születése*

A latin nyelvű irodalom lényegében az ezredforduló előtt kialakult műfajok vonalán fejlődött tovább és teljesedett ki. A középkor legendakincsét Jacobus de Voragine († 1298) foglalta össze és közvetítette a későbbi korok felé az *Aranylegendá*ban (*Legenda Aurea*). A himnuszköltészet ekkor érte el csúcspontját Hildebert de Lavardin, Celanói Tamás (*Dies irae*) és Jacopone de Todi (*Stabat Mater*) munkásságában, de a nagy teológus, Aquinói Szent Tamás is írt himnuszokat (*Pange linqua*). A latin nyelvű költészetben érdekes színfoltot képviselnek a vándordiákok, a *goliard*ok, akik a tavaszi természet, a bor és a szerelem örömeit éneklik meg (*Carmina Burana*). A kor nagy eseménye azonban a nemzeti nyelvű irodalmak megszületése. Ebben nagy szerepet játszottak a fejedelmi udvarok. A politikai széttagolódásnak ez volt a pozitív oldala: a sok kisebb-nagyobb udvar jelenléte, amelyek legtöbbje a lovagi kultúra egy-egy tűzhelye lett. A nemzeti nyelvű irodalom első jelentős műfaja a hősi ének, a *chanson de geste*, amelynek ciklusai a frank történethez, főleg Nagy Károlyhoz kapcsolódnak (*Roland-ének*). A németeknél ehhez hasonló a *Nibelungenlied*, amely a népvándorlás korába visz

vissza bennünket. A lírai költészet legpompásabban Dél-Franciaországban virágzott ki, occitán vagy provanszál nyelven: ez a trubadúrok költészete, amely elsősorban az udvari, lovagi szerelmet énekli meg. Közel félezer trubadúrt ismerünk név szerint, a legjelesebbek: Vilmos aquitániai herceg, Jaufré Rudel, Bertrand de Born, Bernard de Ventadorn, Peire Vidal. Ezt a lírát a németeknél *Minnesang*nak hívták, s a *minnäsenger*ek közül Walter von der Vogelweide a legnagyobb.

A lovagság udvari kultúrájának kedvenc témái voltak a trójai hősök és Nagy Sándor kalandjai, s még inkább a kelta mondakör: a *Tristan-monda*, Artúr király és a kerekasztal lovagjainak története, a Szent Grál keresése, valamint a balga szent, Parszifál (Parzival, Perceval). Mindegyiket többször feldolgozták francia, német vagy angol nyelven. A franciák közül Chrestien de Troyes, a németek közül Wolfram von Eschenbach (*Parzival*) és Gottfried von Strassburg (*Tristan*) a legjelentősebbek. A késő középkor legolvasottabb irodalmi műve a szimbolikus verses *Rózsaregény*, amelynek első részét Guillaume de Lorris, a másodikat Jean de Meung írta a 13. században.

Itáliában már a 13. században polgári jellegű költészet bontakozott ki. A lírában megjelent „az édes új stílus" (*dolce stil nuovo*), amelynek halhatatlan remekműve Dante Alighieritől (1265–1321) az *Új élet* (*Vita nuova*). Dante igazi nagy teljesítménye azonban a *Divina Commedia*, a középkori világkép és mentalitás hatalmas költői szintézise.

4. A romanika és a gótika művészete

A művészetekben az ezredforduló után új alkotó lendület bontakozik ki. A clunyi kolostor krónikaírója, Glaber így ír erről: *„Az ezredik éven túl, mintegy a harmadik év beálltával, szerte az egész földkerekségen, főleg azonban Itáliában és Galliában, hozzákezdtek az egyházak építéséhez.* [...] *Mindegyik keresztény nép abban versengett, hogy szebbel rendelkezzék, mint a másik. Úgy látszott, mintha a világ maga is lerázta volna régi ruhájának porát, s mindenütt templomok fehér ruhájába öltözködnék. Ekkor tehát majdnem valamennyi püspöki székhely templomait és a különböző szentek többi monostorát, a kisebb falvak templomait a hívek jobbal cserélték fel."*

Az ezredforduló táján kialakuló és viszonylag gyorsan egész Európában elterjedő művészetet a tudomány romanikának nevezi. *„A romanikát egyaránt jellemzi a tartalmi irracionalitás és az elvont formarend* – írja Marosi Ernő. – *Művészetelméletének jellemző képviselői* [...] *a világban és a műalkotásban egyaránt egyetlen elvont, hieratikus rend megnyilvánulását látják, számukra a szép és a jó egyet jelent, mindkettő az isteni tökéletesség megnyilvánulása."* A romanika művészetének hordozója az ókeresztény művészethez hasonlóan – amelynek építészeti alapformáját, a bazilikát is átvette – a templom: ez az az egységes műalkotás, amelynek létrehozásában egyaránt részt vesz az építészet, a szobrászat, a festészet s a belső díszítés kialakításában az iparművészet. Az építészet a meghatározó, a többi művészeti ág ennek van alárendelve. A legnagyobb technikai probléma, amelyet a kor építészeinek meg kellett oldaniuk, a boltozás volt. A korai boltozatok sokszor beomlottak. A faszerkezetes, kazettás mennyezetű vagy nyitott fedélszékű megoldások pedig tűzveszélyesek voltak. Ennek ellenére megfigyelhető a boltozás elterjedése, előbb a hevederívekkel tagolt dongaboltozaté, majd a keresztboltozaté, sőt a 12. század első felében már a bordás keresztboltozat is megjelenik, ami majd lehetővé teszi a gótika megszületését. A román templomokra a tömbszerű, súlyos formák jellemzőek, a hatalmas, zárt falfelületek, kicsiny ablakokkal. A zárt, nagy falfelületeket párkányokkal, lizénákkal, vakárkádokkal, emeleti galériákkal tagolták. A boltozat megkövetelte a négyzethálós tagolást, a különböző nagyságú, négyzet alakú térszakaszok alkalmazását. A tér tagolását igyekeztek áttekinthetőbbé, egységesebbé tenni. Ebben a tekintetben különböző regionális típusok alakultak ki. Francia területekre jellemző a szentélykörüljárós, kápolnakoszorús zarándoktemplom. Németországban a kétszentélyű, kétapszisú, két keresztházú alaprajzokat kedvelték. Jellemző a romanika építészetére a váltakozó támrendszer, amellyel a belső tér egyhangúságát kívánták feloldani, de az épület statikája, a boltozat is megkívánta a tömörebb, vaskosabb és a karcsúbb pillérek váltakozását. A szobrászat szorosan alkalmazkodott az épület kínálta lehetőségekhez: a kapuzat domborművei, az épületbe szervesen beágyazódó oszlopszobrok, a pillérfők gazdag plasztikai kiképzése jelzi e lehetőségek realizálását.

A román építészetnek számos regionális változata alakult ki. Francia területen Burgundia (Cluny, Dijon, Tournus, Vézelay, Autun), Languedoc (Moissac, Toulouse), Provence (Arles) vagy Normandia (Caen) mind sajátos provinciát alkotnak. Német területen a kolostortemplomok (Hildesheim, Maria Laach, Lorsch) mellett a Rajna menti nagy császári bazilikák (Speyer, Worms, Mainz) jelentik a román építészet csúcspontját. Itália román épületei közül csak Verona, Parma, Lucca, Milánó, Pavia bazilikáit emeljük ki a sok közül, s mindenekelőtt a legcsodálatosabbat: a pisai dóm épületegyüttesét a keresztelőkápolnával (*baptisterium*) és a harangtoronnyal (*campanile*). Spanyol földön a nagy zarándokközpont, Santiago de Compostela bazilikája a romanika reprezentatív alkotása. De eljutott ez az építészet a keresztény Európához akkoriban csatlakozó új népek földjére: Magyarországra és Lengyelországba is. A romanika építészetében külön csoportot képeznek a cisztercita rend templomai, amelyek minden külső és belső díszítést elutasító egyszerűségükkel tűnnek ki.

A gótikus építészet a 12. században a francia királyi család birtokterületén: Île-de-France-ban született meg. Az 1140-es években a kor kiemelkedő személyisége, Suger apát átépíttette a Saint Denis-apátság román templomát. Suger leírta a templom építésének történetét, így tudjuk, hogy egy sajátos eszmei koncepciót akart építészetileg kifejezésre juttatni: a Pszeudo-Dionüsziosz Areopagita műveiben – amelyek kéziratát az apátságban őrizték – kifejtett fénymisztikát. Az 1144-

ben felavatott, átépített Saint Denis-i templomot követte a környék többi hasonló stílusban épített katedrálisa: Laon, Noyon, Párizs, majd a 13. század első felében a klasszikus gótika három nagy reprezentatív alkotása: a chartres-i, a reimsi és az amiens-i katedrális.

A legfontosabb új szerkezeti elemek: a csúcsíves, bordás keresztboltozat, a támpillér és a támív. Ezek lehetővé tették a korábbi kötött boltozási rendszer (négyzetes boltszakaszok) feloldását, a falakat mentesítették a boltozat súlyától, ezzel megengedték ablakokkal való akár teljes áttörésüket s a magasság szinte korlátlan növelését. A falak szinte feleslegessé váltak, statikai funkcióikat a pillérkötegek és a külső támpillérek vették át. A romanika vízszintes tagolása helyett uralkodóvá vált a vertikális, függőleges tagolás. Az egész épület jól áttekinthető, racionális szerkezetet nyert, felépítésében ugyanazok az elvek érvényesültek, mint egy skolasztikus *Summá*ban. Az építészeti megoldások forradalmi átalakulása alkalmat adott a hatalmas felületű, színes üvegablakok alkalmazására. A gótikus templomépítészet a 13. században elterjedt az egész nyugati kereszténység területén, mindenütt sajátos regionális változatokat alakítva ki. A gótikus művészet igen szívósan tovább élt: még Párizsban is épült gótikus templom a 16. század elején. A 16. században többfelé, így Magyarországon is, egymás mellett él a gótika és a reneszánsz. A gótika korából rengeteg nem vallási célú építészeti emlék maradt ránk: várak, kastélyok, polgárházak, városházák, s néhol egész városnegyedek vagy éppen sértetlen városok (Carcassone, Rothenburg).

A gótikában megváltozott a művészeti ágak egymáshoz való viszonya. A romanikában a szobrászat és a festészet alárendelődött az építészetnek, ez adott számukra keretet, érvényesülési lehetőséget. Most a különböző művészeti ágak egymás mellé rendelődtek, sőt önállóvá is váltak. A gótikus katedrális kapuzatán elhelyezett szobrok kiléptek a falból, körüljárható, teljes alakokká váltak, feloldódott merev tartásuk, s egymás felé fordulnak, szinte kommunikálnak egymással. A festmény is lelép a falról, táblaképpé lesz, amely önálló életet is élhet. A freskófestészet természetesen továbbra is fontos szerepet játszik (pl. Itáliában). A legnagyobb változás azonban a gótika szobrászatában a romanikához képest a realizmus és a humanizmus érvényesülése. Az alakok újra felveszik reális arányaikat, arcvonásaik, gesztusaik érzelmeket, lelkiállapotokat fejeznek ki; nem szimbólumok és típusok többé, hanem élő, valóságos emberi személyek. A gótikus festészet a csúcspontját a 15. századi flamand festők – Van Eyck, Van der Weyden, Memling, Van der Goes – művészetében érte el, akik a vallásos témakörű kompozíciók hátterében csodálatos gazdagságban mutatják be a korabeli urbanizált flamand tájat is. A 14–15. században egész Európában egy nagyjából egységes, azonos formanyelvet beszélő festészeti stílus terjedt el, amelyet a művészettörténészek „internacionális gótikának" neveznek. Mesterei között rangos helyet foglal el egy magyarországi művész: Kolozsvári Tamás is. A gótika a kisművészetek és az ötvösművészet gazdag felvirágzását hozta magával, s külön ki kell emelnünk a késő középkor könyvművészetét, gazdagon, művészien illuminált kódexeivel.

HARMADIK RÉSZ

A KÖZÉPKOR ALKONYA

A 14. század közepén – fél évezredes távollét után – ismét visszatért Európába a pestis, mégpedig legveszedelmesebb, legnagyobb halandósággal járó változatában. Ezúttal nem Afrikából jött, mint az ókor végén, hanem – a mongolok közvetítésével – Belső-Ázsiából. Megjelenése egyébként a biológiai hadviselés legkorábbi – s mindmáig legsikeresebb – esete. A mongolok 1347-ben a Krím-félsziget déli partján lévő genovai telepet és kereskedelmi lerakatot, Kaffát ostromolták, midőn a seregben kitört a pestis. Mielőtt szétoszlottak volna – ez volt az egyetlen lehetséges védekezés – a pestises hullákat katapulttal belőtték a városba. A mit sem sejtő genovaiak jó keresztény módjára illően eltemették a halottakat, ámde hamarosan rajtuk is jelentkeztek a járvány tünetei. Sietve hajóra szálltak tehát, s betegeiket, halottaikat – és a pestis kórokozóit – magukkal vive hazahajóztak. Az így behurcolt járvány néhány év alatt legalább 20-25 millió halálos áldozatot szedett az európai népességből. A történeti demográfusok ma már egyetértenek abban, hogy a népesség dinamikus fejlődését nem a „fekete halál" törte meg. Igaz, hogy az 1348 és 1351 között Európát lerohanó nagy pestisjárvány óvatos becslések szerint is a lakosságnak legalább egynegyedét-egyharmadát (némely vidékeken 40-50%-át) elpusztította, de a népesség növekedése a legtöbb országban már korábban, valamikor a 14. század elején megtorpant. 1315 és 1317 között ismét szörnyű éhínség tizedelte Nyugat-Európa lakosságát. A mintegy 20 ezer lakosú flandriai Ieper (Ypres) városában 1316 májusa és októbere között 2794 embert temettek el. Ekkor Nyugat-Európa egyes vidékein már félreérthetetlen jelei mutatkoztak a relatív túlnépesedésnek. A legsűrűbben lakott tájak telítődtek, vagyis elérték azt a maximális népsűrűséget, amelyet a mezőgazdasági technika és termelékenység adott szintje mellett el tudtak tartani (40-50 fő/km^2).

A 13. század végére megtorpant a mezőgazdasági termelés növekedése is. Az extenzív terjeszkedés lehetőségei kimerültek, minden művelhető földet feltörtek, a kolonizációs mozgalom határai lezárultak, az agrotechnikában pedig lényeges, hozam- és termelékenységnövelő újítások a 18–19. századig nem jelentkeztek. Számos adat arra mutat, hogy Nyugat-Európában már a 13. század második felében stagnáltak, sőt sok helyen csökkentek a gabona terméshozamai.

A folyamat végigkövethető Angliában, amelynek középkori agrártörténete forrásokkal jól dokumentált. A Domesday Book tanúsága szerint a 11. század végé-

re Anglia földjének túlnyomó részét már művelés alá fogták. Nemcsak a legjobb minőségű és legkönnyebben művelhető földeket szántották fel, hanem a nehezebb, másodrendű talajok nagy részét is. A további terjeszkedés során egyre inkább az ennél gyengébb minőségű, nehezen művelhető, alacsony termőképességű, ún. marginális földek kerültek feltörésre. Mivel a talajerő visszapótlásának (trágyázás) lehetőségei korlátozottak voltak, a korábban művelés alá vett első és másodrendű földek hozama időközben csökkent, lassan kimerültek, egy részük művelésével fel is hagytak. A kieső jó minőségű földeket viszont az újonnan feltört, gyenge termőképességű marginális földek nem pótolhatták, ráadásul ezek hamarabb ki is merültek. Érvényesült tehát a „csökkenő hozadék" törvénye. A növekvő népesség élelmiszerigényének nyomására egyre több legelőt törtek fel s vetettek be gabonával, ezáltal felborult az az egészséges szántó–legelő arány, amely az ún. vegyes gazdálkodás rendszerében szükséges a növénytermesztés és állattenyésztés egyensúlyának fenntartásához. (Az állattenyésztésnek azonos kalóriamennyiség előállításához öt-hatszor nagyobb területre volt szüksége, mint a gabonatermesztésnek). A 13. századra a legelőterület annyira megcsappant, hogy a legelő ára, illetve bérleti díja magasabb volt, mint a szántóföldé. A legelőhiány miatt csökkent az állatállomány, ez pedig visszahatott a növénytermesztésre: nem volt elegendő igaerő a növekvő szántóterület rendszeres megművelésére, s egyre kevesebb trágya állt rendelkezésre. Mindezek eredményeképpen mind a művelt terület, mind a termésátlagok csökkenő tendenciát mutattak. Klímatörténeti adatok szerint ekkoriban az időjárásban is kedvezőtlen változás állt be: hűvösebb és csapadékosabb évtizedek következtek a középkori melegmaximumra.

I. VÁLSÁG ÉS ÁTRENDEZŐDÉS

1. A 14. század népesedési katasztrófája

A 14. század elejére tehát mind a mezőgazdasági termelés, mind a népesség növekedése megtorpant. Bekövetkezett a „telített világ" állapota, vagyis a népsűrűség elérte azt a kritikus értéket, amelyet az adott agrotechnikai színvonal mellett normálisan el lehetett tartani. Feltörték és megművelték az erre egyáltalán alkalmas földterületeket, jelentősen kiterjesztve a szántóföldek nagyságát, és nem utolsósorban erősen megélénkült a kereskedelem. Európa nyugati fele nemcsak „befelé" terjeszkedett, hasznosítva valamennyi rendelkezésre álló területet, hanem „kifelé" is expanzívan viselkedett: ezen expanzió körébe sorolhatjuk a keresztes hadjáratokat, a mórok fokozatos kiűzését az Ibér-félszigetről, továbbá a német telepesek keletre irányuló mozgalmait is. A „telített világban" nagyfokú élelmiszer-kereslet alakult ki. Ez természetesen az élelmiszerárak nagyfokú emelkedését vonta maga után. De nem mindennek emelkedett egyformán az ára, hanem az életben maradáshoz legfontosabb tápláléknak, a gabonának az ára szökött fel a legjobban, az emberek erre fordították pénzük legnagyobb részét. Ezért kevesebb maradt egyéb cikkek vásárlására, vagyis csökkent irántuk a kereslet, ami azok árának viszonylagos lemaradását eredményezte. A luxuscikknek számító hús ára kevésbé emelkedett, és az ínséges időkben kevésbé fontossá váló iparcikkek árai még ennél is kevésbé. Tehát az árstruktúra is átalakult: a mezőgazdasági termények javára és az iparcikkek kárára. Könnyű belátni, hogy ennek a hosszú korszakon át tartó tendenciának messze ható gazdasági és társadalmi következményei lettek.

Így alakult ki a hagyományos (feudális) gazdálkodás első krízise a 14. században: mivel a kis paraszti gazdaságok nem tudták tökéletesíteni a technikát, nem tudtak pénzt fektetni földjeik javításába, a mezőgazdaság válságba került, csökkent a parasztok vásárlóereje, ami a céhekbe szorított városi iparra is fékezően hatott. Az agrár jellegű válság így a rendszer általános válságává szélesedett. A lakosság növekvő része élt a létminimum határán vagy az alatt. A 14. század közepéig már több nemzedék fehérjeszegényen táplálkozott, és kenyérrel-kásával is csak szűkösen tudott jóllakni. Az eredmény általános biológiai leromlás volt. A mortalitás egyes vizsgálatok szerint néhol 52 ezreléket ért el; a nagy gyermekhalandóság és a rövid felnőtt élet miatt a születéskor várható átlagos élettartam 20 év körül járt. Az alultáplált, egyre gyakrabban éhező népesség körében a járványos betegségek fokozott mértékben pusztítottak. Amikor a század közepén Európában ismét megjelent a pestis, a védtelen, nem immunizált népességben katasztrofális pusztulást okozott. A 11–13. század páratlan dinamizmusa és prosperitása után a 14. század a nagy gazdasági, társadalmi és népesedési válságok időszaka. Milliók, sőt tízmilliók gyors pusztulása meghatározóan rányomta bélyegét a következő másfél évszázad európai mentalitására, amelyen a halál víziója uralkodott. *„Nincs még egy korszak, amelyik annyit foglalkozott volna a halál gondolatával, mint a késői középkor"* – írja Huizinga.

2. A népesedési katasztrófa következményei

A 14. század közepének nagy járványa idején zsidópogromok törtek ki: a kortársak egy része bűneik büntetéseként értelmezte a járványt, mások azonban a zsidók – e részben vagyonos és irigyelt népcsoport – mesterkedésének tulajdonították. Nyugat- és Dél-Európából tömegesen űzték ki őket, ahonnan Lengyelországba és Litvániába települtek. A nagy pestisjárvány után Európa lakossága mintegy harmadával csökkent. A járványok a 14. század közepe után szinte évtizedenként megismétlődtek, bár ennyire nagy pusztítást már nem okoztak. 1347 és 1534 között 17 nagyobb járvány vonult végig Európán, tehát átlagosan 11 évenként tért vissza a pestis (6 és 13 év között szóródik az egyes intervallumok hossza). J. N. Biraben kutatásai szerint 1347 és 1670 között nem volt Európában egyetlen olyan év sem, amikor valahol ne lett volna pestis.

A pestisjárvány után világvégevárás hatalmasodott el az embereken. Flagelláns mozgalmak léptek fel, főleg Németországban, ennek résztvevői önmagukat ostorozva városról városra vonultak. Az emberek a halál bűvöletében éltek, sok írás foglalkozott az *ars moriendi*vel, a keresztény emberhez méltó halállal.

A pestisjárvány következtében nemcsak egyes településeken belül pusztult ki a lakosság jelentős hányada, hanem egész falvak váltak elhagyatottá. Középkori oklevelekben szereplő, de később nem létező falvak tömegéről már régóta tudott a történetírás, de a pusztásodás hatalmas méreteit csak a légi fényképezésen alapuló modern régészeti kutatások segítségével sikerült feltárni. Az egykori emberi települések nyoma megfelelő rálátással még évszázadok múlva is felfedezhető alacsony napálláskor, akkor is, ha közben betemették, legelővé vagy akár szántófölddé alakították az elhagyott településeket. Így például Németországban a középkori településeknek mintegy 26%-a vált pusztává (*Wüstungen*), Angliában is kb. 20% volt az elpusztult falvak aránya (*lost villages*), Franciaországban szintén nagyszámú elhagyott települést találunk (*villages désertés*). A falvak elhagyása nem feltétlenül jelentette azt, hogy teljes lakosságuk kihalt a pestis következtében, hanem az összességében jelentősen megcsappant népesség átcsoportosulásáról is szó volt. A korábbi „telítettség" idején rossz hatásfokkal művelt, marginális földeket s a kedvezőtlen helyen fekvő, csak kényszerből elfoglalt településeket elhagyták a túlélők, akik újra megengedhették maguknak, hogy csak a jó földeket műveljék, a kedvező fekvésű településeket lakják. Sokan beköltöztek a városokba, ahol ugyancsak nagy pusztítást végzett a járvány. A 14–15. században nem alapítottak új városokat, s a meglévők lakossága sem növekedett (néhány kivételtől eltekintve).

A nagy halálozási katasztrófát túlélők átmenetileg ismét kedvezőbb viszonyok közé kerültek: megszűnt az a nagy nyomás, feszítettség, amelyben korábban éltek. Megváltozott a föld és az emberkéz viszonya: most a munkaerő lett kevés, viszonylagos földbőség támadt. A túlnépesedés megszűnt, sőt munkaerőhiány lépett fel, s a földesurak különböző kedvezményekkel csalogatták birtokaikra a jobbágyokat. A helyben maradottaknak is kedvezményeket kellett adni, hogy el ne vándoroljanak. Ez betetőzte a 12–13. századi nagy kolonizációs hullám idején kibontakozott társadalmi folyamatot: Nyugat-Európában a 14–15. században megszűnt a klasszikus értelemben vett jobbágyság, s a parasztság átalakult szabad bérlővé. Mivel megszűnt a gabona és egyéb élelmiszerek iránti nagy kereslet, csökkentek a gabonaárak. Most fordított irányban változott meg az árstruktúra: a mezőgazdasági árak estek vagy stagnáltak, az ipari árak viszont emelkedtek. Mindez a földesúri járadék csökkenését is eredményezte. A földesurak felhagytak saját kezelésű majorságaik művelésével, és gazdag parasztoknak adták bérbe az általuk művelt földeket. Észak-Itáliában kialakult a feles művelés (*mezzadria*) rendszere, vagy pedig pénzszolgáltatás lépett a korábbi jobbágyi terhek helyébe. Az élelmiszerárak csökkentek, a munkabérek viszont a munkaerőhiány következtében emelkedtek, s a 15. századi Angliában bekövetkezett az az állapot, amelyet az angol történészek az angol mezőgazdasági munkások aranykorának neveznek.

A reálbérek ekkor magasabbak voltak, mint azelőtt bármikor, vagy azután, egészen a 19. századig. A piaci erők Nyugat-Európában másutt is megszüntették a még megmaradt jobbágyterheket, s növelték a béreket és a parasztok életszínvonalát. A feleslegessé vált szántókat újra legelővé alakították vagy takarmánynövényeket termeltek rajtuk. A 15. században az emberi táplálkozásban megnőtt a hús és a tejtermékek aránya.

A kisebb nemesek belerokkantak ezekbe a változásokba, elszegényedtek. Belőlük lettek a korban elszaporodó „rablólovagok", de mint társadalmi osztály nagyrészt kihaltak: akik tehették, katonának álltak, majd később ez a réteg adta a felfedezések kalandjában részt vevők nem kis részét. Kelet-Közép-Európában és Spanyolországban az agrárdepresszió nem volt elég erős ahhoz, hogy a kisnemeseket anyagilag tönkretegye, sőt, az újkor elején még további jelentős nemesítések történtek, így ezekben a társadalmakban a nemesség – azon belül a kisnemesség – aránya sokkal magasabb maradt, mint a legfejlettebb nyugati országokban.

Európa legfejlettebb részeinek válsága a 14. század kezdetétől a 15. század közepéig tartott. A mezőgazdasági depresszió mélypontja 1450-re tehető, a század második felében előbb lassú, majd egyre gyorsuló ütemű „gyógyulás" következett be. Újra növekedni kezdett a népesség lélekszáma, lassan, majd egyre gyorsabb ütemben emelkedtek a gabonaárak, élénkült a kereskedelmi forgalom. Megint elkezdődött az a folyamat, amely a 14. század elején a „telített világot" válságba vitte – de most már nem ugyanolyan körülmények között. Immár nagyobb területek között jött létre munkamegosztás; az ipari centrumok szélein pásztorövezet alakult ki, így Spanyolországban, Dél-Itáliában, Magyarországon, Lengyelország egyes részein és Dániában; az alpesi tehenészet is ekkor indult virágzásnak. E kis népsűrűségű országok területigényes állattenyésztést tudtak folytatni, saját szükségletükön felül, exportra is. Mindez a 16. század folyamán öltött igazán jelentős méreteket, de már a 14. század végén, a 15. században elkezdődött. Tehát területileg fokozatosan áttörték a válságot okozó bűvös kört. De áttörték technikailag is: Németalföldön, Közép- és Észak-Itáliában nem a régi típusú gabonatermesztést erőltették, hanem áttértek az intenzívebb mezőgazdaságra: felvirágzott a kertgazdálkodás, gyümölcsöt, zöldséget, ipari növényeket termesztettek, takarmánynövényeket iktattak a vetésforgóba, ezzel belterjesebbé tehették saját területük állattenyésztését is, ami viszont földjeik feljavítását segítette elő. Itáliában hagyományosan bort és olajbogyót is termeltek. Mindehhez jelentős tőkét kellett fektetni a mezőgazdaságba. Németalföldön ennek eredményeképp piacra termelő, jómódú szabad parasztság alakult ki. Mivel e nagy népsűrűségű, fejlett területeken értékesebb, munkaigényesebb terményeket állítottak elő, a kenyérgabona egy részét távolabbi vidékekről kellett importálni. Ez a nemzetközi munkamegosztás erőteljes fejlődéséhez vezetett.

A demográfiai válság idején, a 14–15. században kialakult a késő középkori és kora újkori Nyugat-Európára jellemző népesedési modell, amelynek egyik legfőbb eleme a rendszeresen visszatérő demográfiai katasztrófák, azaz olyan évek sorozata, amikor többen haltak meg, mint ahányan születtek, sőt a járványok és

éhínségek következtében a halandóság a születések számának többszörösére emelkedett. A járvány- és éhínségmentes években a rugalmatlan élelmiszer-termelésnél gyorsabban növekvő népesség 10–20 éves, rendszeres időközökben beleütközött a stagnáló vagy lassan fejlődő mezőgazdaság által igen alacsonyan megszabott élelmezési, népsűrűségi plafonba. Hogy a demográfiai katasztrófák visszatérését késleltessék, hatásukat enyhítsék, szükségessé vált a népességnövekedés lassítása. A középkor végére tehát kialakult a nyugati társadalmakra egészen a 20. század elejéig jellemző házasodási modell: egyre később kötötték házasságot, s a népesség jelentős része sohasem házasodott meg. A nők átlagos életkora az első házasságkötéskor 25 és 30 év között mozgott (Magyarországon 18 év körül), s az 50. életévüket betöltött nők 15-20%-a még hajadon volt (nálunk csak 2-3 %-a). Mivel így a szülőképes korban lévő – 15–50 éves – nők többsége nem élt házasságban, csökkent a születések száma, s lelassult a népesség szaporodásának üteme. Kialakult az a szokás, amelyet több országban törvények, jogszabályok is szankcionáltak, hogy csak az és akkor köthet házasságot, alapíthat családot, aki és amikor egy önálló gazdasági termelőegység (gazdaság vagy műhely) birtokába jutott – öröklés, házasság vagy vásárlás útján.

II. FRANCIAORSZÁG NYOMORÚSÁGA ÉS FELEMELKEDÉSE

1. A százéves háború

Az 1258. évi párizsi béke után az angol király franciaországi hűbérbirtokaiból csak Guyenne maradt meg. Igen kényes volt Flandria helyzete, amely a francia koronához tartozott, de a gróf bizonyos területek révén hűbérese volt a német királynak, sőt hűbérese lett Angliának is. Az angol nyersgyapjút flamand takácsok dolgozták fel, így a két ország gazdasága szorosan egymásra volt utalva. A francia királyok viszont Flandriában is érvényt kívántak szerezni hűbéri felsőbbségüknek, hűbéri perekkel, tisztviselők kiküldésével, városok elfoglalásával. Az angolok attól féltek, hogy Bruggének és Calais-nak, az angol–flamand kereskedelem két fontos kikötőjének a megszállásával a franciák bármikor megbéníthatják az angol gazdasági életet. A flandriai érdekellentét volt a százéves háború kitörésének a legfőbb oka. Az angol érdekek megvédését nemcsak a király, hanem az angol nemesség és polgárság, az angol rendek is támogatták, ezért nagy anyagi áldozatokat hoztak, súlyos adókat szavaztak meg. E támogatás nélkül nem húzódhattak volna ilyen sokáig a harcok.

Ezen alapvető érdekellentét mellett újabb ürügyet adott az angol igények érvényesítéséhez a Capet-dinasztia férfiágának kihalása 1328-ban. III. Edward angol király leányági örökösödésre hivatkozva magának követelte a francia trónt. A franciák azonban a nőági örökösödést semmisnek nyilvánították, és végül egy unokatestvér, a Valois-dinasztiát megalapító VI. Fülöp (1328–50) került ki győztesen a választási küzdelemből. III. Edward kénytelen volt elismerni az új francia uralkodót és az ő kezébe is letenni a hűbéri esküt. Ugyanakkor szövetségi rendszert épített ki Fülöp ellen, nem utolsósorban a flandriai polgársággal is összefogva. Fülöp viszont az angol király dél-franciaországi hűbérbirtokait kezdte elfoglalni azzal az ürüggyel, hogy Edward nem tesz eleget hűbéri kötelezettségeinek. Edward kinyilvánította, hogy ezután már nemcsak hűbéri jogait fogja védelmezni, hanem Franciaországi koronájáért is küzd. Ettől kezdve már nem hűbérúr és vazallusa vitájáról volt szó, hanem két rivális királyi dinasztia harcáról Franciaország birtoklásáért.

III. Edward 1338-ban átkelt a csatornán, Brabantban ütötte fel székhelyét, és 1340-ben felvette a francia királyi címet. Ugyanebben az évben az egyesült angol–flamand hajóhad nagy győzelmet aratott Sluys mellett, a Schelde torkolatánál a francia hajóhad fölött. Az angolok Bretagne-ban is meg tudták vetni a lábukat, ahol a herceg fiúörökös nélkül bekövetkezett halála után ketten tartottak igényt az örökségre: a francia király unokaöccse és az elhunyt herceg fivére, aki az angol királyhoz menekült.

Edward 1346-ban ismét partra szállt, s Crécynél döntő győzelmet aratott a francia lovagi sereg felett: 1500 francia és 4 angol lovag esett el az ütközetben. Ennek az óriási egyenlőtlenségnek az volt az oka, hogy a középkori feudális francia lovagi sereggel szemben egy sokkal mozgékonyabb, ütőképesebb, modernebb angol sereg harcolt. Crécynél a francia lovagok a tradicionális lovagi etika szerint, egyéni büszkeségből, egyéni hősiességgel harcoltak, rendetlenül, fegyelmezetlenül, irányíthatatlanul. Parancsra sem fordultak vissza, mert azt szégyennek tartották volna, a súlyos páncélzattal különben is bajos lett volna gyorsan manőverezni. Ha harcmódjuk nem is, de fegyverzetük azért némileg javult. A korábbi sodronypáncélzatot most már csuklókkal ellátott vaslemezekből készült páncél váltotta fel, ami a továbbiak során 60-80 kg súlyú lett. A lovagot be kellett öltöztetni, lovára kellett emelni, majd szerencsés esetben leemelni róla. Ha kilőtték alóla a lovát vagy kivetették a nyeregből, tehetetlenül vergődött, fel sem tudott kelni. Ha hátulról támadták meg mozgékonyabb ellenfelek, vagy kampós alabárdokkal földre rántották, hamar megtalálták a páncélzatán azokat a réseket, amelyeken át tőrrel megölhették a lovagot.

Az angol ellenfél ezzel szemben egészen más típusú katonaságot állított ki. A franciák megdöbbenve tapasztalták, hogy az angolok nem tartják be a középkori lovag részére kötelező harcmodort, „szabálytalanul" küzdenek. Az angol királyok minden 16 és 60 év közötti szabad embert hadba hívtak, és közülük választották ki a harcra legalkalmasabbakat. Zsoldosvezérek vezetésével a háború foglalkozássá, szakmává vált. Az angol hadseregben döntő szerepe volt a kitűnően nyilazó gyalogságnak; a számszeríj (íjpuska) négyélű nyílvesszeje átütötte a lovagi páncélokat. De az egyszerű kézi íjat is nagy pontossággal és gyorsan kezelték, percenként 10-12 nyilat tudtak kilőni (a genovaiak pl. csak négyet). Edward

a nyilazás tudományának előmozdítására betiltott Angliában minden egyéb játékot, helyettük mindenütt íjászversenyeket kellett tartani, melyek láthatóan eredményre vezettek. Az angolok egyfajta vállalkozásnak tekintették ezt a háborút, befektettek, és nyereséget akartak elérni. A katonák bevételei: a zsold, a nemesek részére bizonyos hűbéri járandóságok, ajándékok. De ennél sokkal lényegesebb volt a zsákmány. Egy-egy sikeres csata után szekerek kígyóztak az összeharácsolt holmival. A legfontosabb mégis a váltságdíj volt. Az egyszerű közembert minden további nélkül megölték, előkelő lovagot soha, hiszen nagy értéket képviselt, súlyos váltságdíjat fizetett érte a család. A lovag úgy tartotta illendőnek, hogy a követelt váltságdíjra még ráígérjen, ezzel is kihangsúlyozva méltóságát. A zsoldosokat békeidőben szélnek eresztették, s nem kaptak zsoldot. Ilyenkor rendszerint továbbra is bandákba tömörülve, sarcolásból, fosztogatásból éltek. Nekik a katonáskodás volt a foglalkozásuk, ha ezt nem gyakorolhatták, akkor sem tértek át valamilyen békés foglalkozásra. Emiatt a békeévekben szinte többet szenvedett a lakosság, mint a háborúk idején. A hadseregek létszáma ugyanis ekkor még nem volt magas, az ostromok sokáig tartottak, és akkor a hadseregek egy helyen tömörültek. A békeidőben szétszéledő 15-30 fős fegyveres bandák garázdálkodása jelentette a nagy terhet a lakosságnak. És mindez 5-6 nemzedéken át tartott. A crécyi csata után az angolok ostrom alá vették Calais városát, amely csak egy év után kapitulált. Ezért igen szigorú feltételeket szabtak ki rá. A város 1559-ig angol uralom alatt maradt, a lakosokat elűzték, s angolokat telepítettek be.

1348-ban – a kereskedelmi utak mentén terjedve – Franciaországot is elérte a nagy pestisjárvány. Ennek következtében évekig szüneteltek a harcok.1349-ben Dauphiné hercege utód nélkül meghalt, s a tartomány a királyra szállt, aki örökös hűbérként a mindenkori trónörökösnek adta. Azóta nevezik a francia trónörököst Dauphinnek. 1350-ben Fülöp meghalt, s a korona tapasztalatlan, sem személyes uralkodásra, sem tanácsadóinak megválasztására nem alkalmas, teljesen a középkori lovagi eszmék világában élő fiára, II. Jánosra szállt (1350–64). János összehívta tartományainak rendjeit, hogy szavazzák meg az adókat. Ezt azonban csak azzal a feltétellel tették meg, hogy ellenőrizhetik a pénzügyi kormányzatot. A korona fizetésképtelenné vált. A francia uralkodó osztály meghasonlott, nemesi ligák alakultak. Egy királyi unokaöcs, Gonosz Károly, a navarrai király, aki leányágon Capet-leszármazott volt, s aki Normandiában is nagy birtokokkal rendelkezett, III. Edward mellé állt. II. János elfogatta ugyan Gonosz Károlyt, de Normandia fellázadt, s a főnemesek egy része is ellene fordult. Az angol trónörökös, a Fekete Herceg 1355-ben Bordeaux-ból kiindulva végigdúlta Dél-Franciaországot, majd 1356-ban északnak fordult. Poitiers mellett, Maupertuis-nél találkozott a francia király seregével, amely a csatában megsemmisítő vereséget szenvedett, maga a király is fogságba esett. A király fogsága idején a Dauphin (a leendő V. Károly) vette át a helyét. A francia nemesség egy része Gonosz Károly mellé állt. Súlyos válsághelyzet következett be: a katonai vereség s az elégtelen vezetés következtében meghasonlott az uralkodó osztály, ez viszont felkelésekre bátorította az adóterhet viselő középrétegeket. A csatavesztést követően a trónörökös kénytelen volt összehívni a rendi gyűlést, amelyen a királyi politikát kritizáló ellenzék vezetői, Étienne Marcel párizsi posztókereskedő, a kereskedőtestület elöljárója (*prévôt des marchands*), valamint Robert Le Coq püspök, Gonosz Károly híve, az adózás drasztikus csökkentését, az igazgatás megreformálását és egy állandó parlamenti tanács felállítását követelte. A rendek 1357-es gyűlésükön elfogadták a *Grande Ordonnance*-ot (nagy rendelkezést), amely szerint a király mellé tanácsot kell állítani a klérus, a nemesség és a polgárság választott képviselőiből, hogy az jelölje ki a királyi tisztviselőket, gondoskodni kell a rendek rendszeres összeüléséről, s azoknak kell dönteniük a háború és béke, valamint a pénzverés kérdéseiről. A trónörököst teljesen megbénította a Gonosz Károly-párti főurak, a reformokat követelő rendek és a felkelő párizsi polgárok összefogása, el kellett menekülnie Párizsból. Fokozta a nehézségeket, hogy 1358-ban a meggyötört parasztok is felkeltek a Párizstól északra fekvő tartományokban.

A legnagyobb francia parasztmegmozdulás, a Jacqurie, 1358 májusában tört ki. Nevét a francia parasztok gúnynevéről: együgyű Jakabról (Jacques Bonhomme) kapta. Vezetőjük, Guillaume Caillet (Carle) kapcsolatba lépett a párizsi polgárok vezetőjével, Étienne Marcellal, aki felhasználta a parasztok tömegtámogatását, ugyanakkor Gonosz Károllyal is szövetkezett. Ez utóbbi tárgyalásra hívta, majd elfogta a parasztok vezérét. Ezután leverte a parasztfelkelést; a vezért kivégezték, és 20 000 parasztot lemészároltak. A trónörökös és a koronára törő Gonosz Károly egyaránt Párizsba akart bevonulni. Étienne Marcel hajlandó lett volna bebocsátani az angolbarát navarrai királyt, de a párizsi nép inkább a trónörökös mellé állt. Ő felhasználta az alkalmat, elfoglalta Párizst és leszámolt a polgári felkelőkkel. 1360-ban megkötötték a brétignyi békét, III. Edward lemondott a francia trónról, de megtartott több fontos tartományt (Poitout, Guyenne-t, Gascogne-t, Calais-t és Guines-t), immár hűbéri kötelezettségek nélkül. A trónörökös tehát kénytelen volt elismerni az angol hódításokat.

V. (Bölcs) Károly (1364–80) tehetséges uralkodónak bizonyult. Igaz, hogy a nemesek támogatták, mert megrettentek a parasztfelkeléstől, de a nép is mellé állt, mert az angolok ellen csak tőle remélhetett védelmet. Adóreformokkal és a pénzügyek megszilárdításával megteremtette a további harcok gazdasági alapjait. Újjászervezte a hadsereget, ő is íjászokat, tüzérséget és zsoldosokat alkalmazott, megerősítette a hajóhadat. Intézkedései eredményt hoztak: sikerült levernie Gonosz Károly hadseregét, majd visszafoglalta az angoloktól a dél-franciaországi birtokokat. 1369-ben ismét háború kezdődött, s a franciák délen visszaszerezték Poitout. V. Károly sok eredményt ért el, de uralkodása végére már nagyon terhessé vált a háború, a társadalomban a kimerülés jelei mutatkoztak. 1380-ban a százéves háború első szakasza lényegében lezárult.

VI. Károly (1380–1422) 11 évesen került a trónra, majd hamarosan az idegbaj tünetei mutatkoztak rajta. Ez lehetőséget adott arra, hogy helyette hercegi nagybátyjai kormányozzanak. Franciaországban a 13. században szokássá vált, hogy

a királyi hercegek hűbéri fejedelemségeket kaptak apanázsként. E hatalmas tartományok uraiként saját dinasztiákat alapítottak. A leghatalmasabb Merész Fülöp burgund herceg volt, de Lajos, Anjou hercege, János, Berry hercege, Lajos, Bourbon hercege, a király testvére, Orléans hercege megannyi hatalmas úr volt, mindegyik a saját érdekeit kereste, külföldi, angol, német vagy itáliai orientáció segítségével. A királyi család tagjai nemcsak a gyenge uralkodó kezéből ragadták ki a kormányzást, hanem egymás között is torzsalkodtak: az Orléans-i és a Burgundi-ház hívei egymást gyilkolták, vérbosszúk sorát követve el a 15. század elején. A bajokat tetézte, hogy Félelemnélküli János burgundi herceg (1404–19) az angolokkal szövetkezett, s azok ismét partra szálltak. V. Henrik angol király 1415-ben nagy győzelmet aratott Azincourt-nál az orléans-i párthoz tartozó nemesekből álló francia sereg fölött, amely négyszeres túlerőben volt. Az angolok elfoglalták Normandiát, Párizsba pedig a burgund herceg vonult be, aki elismerte Henriket francia királynak. Henrik már véglegesen meg akarta hódítani Franciaországot, angol igazgatással és angol telepesekkel. 1419-ben Félelemnélküli Jánost burgundi herceget, miközben a Dauphinnel tárgyalt a montereau-i hídon, meggyilkolták, s ez végleg az angolok táborába vitte Burgundiát.

Franciaország tragikus helyzetbe került: az 1420. évi troyes-i békében Károly lemondott örökségéről, s a rendek is készek voltak Henriket elismerni. 1422-ben meghalt mind VI. Károly, mind V. Henrik. A gyermek VI. Henrik angol királyt Párizsban francia királlyá kiáltották ki, Károly trónörököst pedig, a majdani VII. Károly francia királyt Bourges-ban ugyancsak francia királlyá választották („bourges-i király"), de nem tudták megkoronázni, mert a francia királyok ősi koronázóvárosa, Reims angol megszállás alatt volt.

Franciaország tehát három részre szakadt: az északi részeket Bedford hercege – aki az angol király nevében kormányzott – tartotta ellenőrzése alatt; a burgund herceg Burgundián kívül Champagne-t és Picardiát tartotta megszállva, a megkoronázatlan francia király pedig délen rendezkedett be. Övé volt ugyan a legnagyobb terület, a nemesség nagyobbik része is őt támogatta, de mindenütt az anarchia jelei mutatkoztak. Országszerte éhség dúlt. Minél inkább elhúzódott a háború, annál erősebbé vált vele szemben a népi ellenállás. Az angol katonákat öldösték, azok meg tömegesen akasztották fel a francia parasztokat. A közvéleményben elterjedt az a nézet, hogy a francia király védi meg legjobban a népet az ellenségtől. Lojalitást éreztek a dinasztia iránt, nem szívesen vetették alá magukat idegen uralomnak.

Az éppen születő nacionalizmus és a monarchiához, a királyi családhoz való hűség ébredésének idején egyedülálló jelenségként lépett fel Jeanne d'Arc, a kelet-champagne-i Domrémyben született parasztlány. E terület igen sokat szenvedett az angol inváziótól, sok paraszt, akinek a földesúrtól való függősége lazult, a francia királyban látta egyetlen reményét. 1429-ben Jeanne Szent Katalin és Szűz Mária hangját vélte hallani, akik arra biztatták, hogy koronázzák meg a királyt, verjék ki az angolokat, szabadítsák fel Franciaországot. A férfiruhában katonák közt forgolódó Jeanne megnyert magának egy kisebb csoport harcost, akik előbb hóbortosnak tartották, de azután 200 főnyi csapatuk – egy hozzáértő kapitány vezetésével – felszabadította Orléans-t az ostrom alól, Jeanne innen nyerte az „Orléans-i Szűz" nevet. Ezután siker sikert követett, szinte vallásos lelkesedés szállta meg a katonákat, meg voltak róla győződve, hogy ahol Jeanne megjelenik, ott győzelmet aratnak. Szentnek tartották, az angolok pedig boszorkánynak: ha megtudták, hogy valahol jelen van, az már fél vereség volt a számukra. A nagy várakozások beteljesültek, a franciák önbizalma visszatért, sorra foglalták vissza városaikat, míg végül Károlyt megkoronázták Reimsben. Jeanne fő törekvése az volt, hogy kiűzze az angolokat, majd békét kössenek velük, és a franciák is békében éljenek. A közvélemény nemzeti hősnek, az egyház szentjének tartotta. Pályafutása azonban nem tartott soká: 1430-ban burgund csapatok elfogták és jó pénzért kiszolgáltatták őt az angoloknak. Inkvizíció elé állították, és 1431 májusában Rouenben nyilvánosan elégették mint eretneket. (1456-ban perújrafelvétellel megsemmisítették az ítéletet, 1920-ban pedig szentté avatták.)

Jeanne d'Arc halála azonban már nem állította meg a francia sikereket. Ebben igen nagy szerepe volt annak, hogy Burgundia elpártolt az angoloktól. A flamand–angol gazdasági érdekközösségen túl a burgund herceget egyéb célok is vezették. Azért támogatta az angolokat, hogy a francia király és a német császár rovására – akiknek hűbérese volt – terjeszkedhessék. Most azonban elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy szerzeményeit ne hűbéri jogon, hanem szuverén módon birtokolja. Ehhez pedig a francia uralkodó hozzájárulása kellett. Ezért távolodott el az angoloktól, s az 1435. évi béketárgyalásokon cserbenhagyta őket. Jutalma nem is maradt el: a francia király elismerte a burgund területek teljes szuverenitását. Jó Fülöp burgund herceg ezzel megszűnt a francia király vazallusa lenni. 1436-ban a franciáknak sikerült Párizst is visszafoglalniuk.

2. *A francia királyság megerősödése*

A francia monarchia meglepően gyorsan újjáépült. VII. Károly újjászervezte a hadsereget, majd átalakította az adórendszert is, éspedig olyan módon, hogy ne kelljen a rendek hozzájárulását kérnie az adókivetéshez. A királyi abszolutizmus a katonai győzelmekkel és a nemzeti érzés kibontakozásával párhuzamosan erősödött. De senki nem tiltakozott ellene: az volt az általános vélemény, hogy a király évről évre annyit vesz el alattvalóitól, amennyire szüksége van ahhoz, hogy megvédje őket. 1438-ban nemzeti zsinatot tartottak, amelynek határozatait a bourges-i Pragmatica Sanctio tartalmazta. Ez szabályozta Franciaország és a Szentszék viszonyát. Biztosította a püspöki székek kánoni választással való betöltését – fenntartva a király javaslattevő jogát. Ugyanakkor a gallikán szabadságok védelmében korlátozták a pápa jogait, s a Rómába juttatott pénzküldeményeket a korábbinak a negyedére redukálták. A háború idején részben a nemesség is kicserélődött: a régi nemesi famíliák közül sokan elszegényedtek, tönkrementek, s

kialakult egy új nemesség. Az ő nemességük ellenkezett azzal a hagyománnyal, hogy csak nemesember fia lehet nemes. A király nemesi levelet adományozott meggazdagodott polgároknak, vagy magas hivatalt bízott rájuk, amely viselőjére nemesi rangot ruházott. VII. Károly idején kezdetét vette az állami hivatalok áruba bocsátása, s ennek révén „a kard nemessége" (*noblesse d' épé*) mellett kezdett kialakulni egy új, hivatali nemesség, „a talár nemessége" (*noblesse de robe*).

1439-ben zsoldosok fogadására állandó egyenes adót vezettek be, a *taille royale*-t. A nemesség és a papság adómentességet kapott. XI. Lajos alatt ennek az adónak az összege négyszeresére emelkedett. 1444-ben sor került a hadsereg újjászervezésére: 15 lovas *ordonnance*-kompániát állítottak fel, mindegyik 100 „lándzsából" állt, egy lándzsa pedig 1 nemesből és 5 neki alárendelt íjászból. A kompániákat nemesi kapitányok vezették, akiket a király nevezett ki. Ezzel létrejött egy 9 ezer fős állandó hadsereg, amelyet néhány egyéb alakulat (gyalogos íjászok) egészített ki. Az elfoglalt területek sorra visszakerültek francia fennhatóság alá. Végül Guyenne visszafoglalásával 1453-ban békekötés nélkül ért véget a százéves háború, csak Calais maradt angol kézen (1558-ig).

A százéves háború minden nagy csatájában fölényesen győztek az angolok, a háború „nyertesei" – ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről – mégis a franciák voltak. Az angolok a háború végére kénytelenek voltak lemondani minden korábban birtokolt területükről. Anglián évtizedekre belső anarchia lett úrrá, Franciaországban viszont megerősödött a monarchia, úrrá lett a hercegek tartományi partikularizmusán, s a kibontakozó nemzeti érzésre alapozva megkezdte központi hatalmának kiépítését, abszolutisztikus eszközöktől sem riadva vissza. A 15. század végén ismét Franciaország Európa vezető hatalma, amellyel csak a látványos gyorsasággal felfelé ívelő Habsburg-hatalom kelhet hamarosan versenyre.

Az újjáépülés nagy lendületet vett Franciaországban. A 15. század közepén megszűnt az évszázados gazdasági depresszió, az európai konjunktúrának egy újabb felfelé ívelő szakasza indult meg, először lassan, majd az 1500-as évektől egyre gyorsuló ütemben. A politikai szeparatizmust is nagyrészt sikerült felszámolni. A háború véget ért, de a királyi hatalomnak az országon belül erős ellenfelei voltak a nagy tartományurak, többnyire a királyi család oldalágai: Orléans, Burgundia, Anjou, Bourbon, Alençon, Bretagne. Mindegyiknek saját udvara, saját kormányzata volt. Ennek a helyzetnek a felszámolása XI. Lajosra (1461–83) várt, aki tovább folytatta a központi hatalom kiépítését, növelte a hadsereg létszámát, s különösen a tüzérség fejlesztésére fektetett súlyt. A városok támogatták központosító politikáját, bár autonómiájukat korlátozta. 1474-ben IV. Edward angol király végérvényesen lemondott a francia trónra támasztott igényéről. 1477-ben, Merész Károly halála után francia sereg szállta meg Burgundiát, amely ismét francia hűbéres lett. Burgundi Mária azonban Habsburg Miksához ment feleségül, s így a burgundi örökség egy része elveszett. További királyi hercegek halálával a koronára szállt Anjou, Maine és Provence is, a francia királyok emellett örökségi igényt szereztek a nápolyi Anjouk trónjára (ami később majd az itáliai

hadjáratok megindítására szolgáltatott ürügyet). Franciaország lényegében egységes területű, minden korábbinál központosítottabban kormányzott ország lett: Európa akkori legnagyobb hatalma, mintegy 15 millió lakossal. Kulturális téren is előrehaladt az egységesülés, a párizsi nyelvjárás vált a francia irodalmi nyelvvé. A francia királyság szakrális jellegét a kora középkor óta elismerték, úgy tartották, hogy a király, mint Isten kiválasztottja, kézrátétellel gyógyítani tudja a golyvát. Az állam léte, állandósága a köznép szemében a király személyében testesült meg. Az országos rendi gyűlést (*états généraux*) a 15. század végén két ízben hívták össze: 1468-ban és 1484-ben. Ekkor nevezték először „harmadik rendnek" a városok küldötteit. Ezután 70 évig nem került sor az országos rendek összehívására.

3. Burgundia felemelkedése és bukása

A 15. században a mai Franciaország középső-keleti részén fekvő Burgundia, valamint a későbbi Németalföldnek megfelelő területek a burgund állam keretében egyesültek. Ez a furcsa, érdekes államalakulat az egykori Európa gazdaságilag legfejlettebb részét képezte, még Itáliát is megelőzte városainak sűrűségével, virágzó posztóiparával. Tengerparti fekvése, valamint fontos szárazföldi kereskedelmi utak révén árui könnyűszerrel kapcsolódhattak be az európai gazdaság vérkeringésébe. Flandria és Brabant a korabeli Európa legurbanizáltabb vidéke volt. Brugge a hajózás központja lett, ide futottak be a Hanza kereskedőhajói, dél felől pedig a genovai és velencei hajók. A „németalföldi" városoknak két típusát különböztethetjük meg ekkor: az egyik részük kereskedőváros, ahol a kereskedő-patríciusok voltak hatalmon, akik kora kapitalista vállalkozói rendszerben szervezték a híres finom posztó előállítását és értékesítését, s kereskedő*gildéi* teljhatalommal rendelkeztek a posztócéhek felett. A városok másik csoportjában a posztócéhek vezetői beleszólást nyertek a kommunális ügyek intézésébe, őket is beválasztották a városi tanácsba. Ezek voltak Flandria „jó városai", ahol a céhek gyakorolták a hatalmat a patrícius-kereskedők helyett. Ez a céhuralom azonban éppen olyan féltékenyen igyekezett érvényesíteni a saját kizárólagos érdekeit, mint a patríciusok: szigorúan tiltotta a posztókészítés több részműveletének az egyesítését (tehát a vállalkozói rendszert), és igyekezett megakadályozni, hogy a szomszédos kisvárosokban és falvakban is posztókészítés folyjék (tehát a céhek megkerülésével kialakuló bedolgozórendszert próbálták lehetetlenné tenni). Ez a céhtagok közötti egyenlőség, „posztós demokrácia" természetesen nem a jövő útja volt, e városoknak szükségképpen le kellett hanyatlaniuk akkor, amikor az ízlés és a kereslet változása nyomán vidéken kialakulhatott a könnyebb és finomabb kelméket készítő „új posztóipar".

A németalföldi városok a 13. században kivívták ugyan a kommunális önkormányzatukat az egyházi főhatósággal szemben, a hercegektől és grófoktól azonban – ellentétben az itáliai városokkal – nem függetlenedtek teljesen: a legtöbb-

jüknek feudális ura volt. A városok vezetése a gazdag polgárok által választott képviselők, valamint a tartományúr megbízottja (*bailiff*) között oszlott meg. A városokon belül éles volt a társadalmi tagozódás és a társadalmi feszültség.

A németalföldi tartományurak a 13. században megszilárdították hatalmukat saját nemességük és városaik felett: mindegyiküknek saját udvartartása, adminisztrációja, jogszolgáltatási és adóztató apparátusa volt. De a 14. században itt is sor került a rendek megerősödésére: például Brabantban 1356-ban biztosították az uralkodó osztály jogait a herceggel szemben, amikor leszögezték, hogy Brabantot nem lehet felosztani, s hazaiakkal kell az egyes méltóságokat betölteni. Flandriában a gróf legfőbb ellensúlya a három nagy város: Brugge, Gent és Ieper (Ypres) volt.

Amennyire nem volt egységes az egyes hercegségek és grófságok, s azon belül az egyes városok arculata, annyira bonyolult kapcsolatok fűzték őket valamely nagyobb politikai egységhez. Franciaország, a Német-római Császárság, valamint időnként Anglia vazallusai voltak, néha két vagy akár mindhárom országhoz is egy időben fűzték őket hűbéri kötelékek.

A flamand gazdasági élet szorosan összefonódott az angollal, mivel a flamand takácsok az Angliából importált nyersposztót dolgozták fel. Ugyanakkor Franciaország is igyekezett megszerezni ezt a gazdag területet. Az Anglia és Franciaország között dúló hosszú háborúskodás során a flamand tartományok az angol király mellé álltak, különben az egyetlen rendelettel letilthatta – néha le is tiltotta – a gyapjúszállítmányokat, s ez azonnali munkanélküliséget, felkeléseket eredményezett. A franciák 1300-ban megszállták Flandriát, de nem sokáig tudták megtartani, mert a flamand polgárság 1302-ben Kortrijknál (Coutrai) megverte a francia lovagok seregét, s ezzel megszabadult a Franciaországba való beolvadás veszélyétől.

A burgund állam annak köszönhette létrejöttét, hogy a francia királyi házban 1225 óta szokássá vált az apanázs-rendszer, azaz a király testvéreinek hatalmas hercegségekkel való megadományozása, hogy azok rangjuknak megfelelően élhessenek. Ezek a királyi rokonok azután gyakran dinasztiákat alapítottak. Házasságokkal újabb tartományokat szerezhettek eredeti apanázsukhoz; a politikai szövetségek családi kapcsolatokban testesültek meg. V. Károly francia király testvére, Merész Fülöp (1363–1404) 1363-ban apjuktól, Jó Jánostól megkapta a Burgund hercegséget. 1369-ben Flandriai Margittal kötött házasságot, s ezáltal Flandria grófja is lett, és Antwerpent, valamint a Franche Comtét („Szabad Grófságot") szintén megszerezte. Új dinasztiát alapított – amely négy nemzedéken át fennmaradt –, és megalapította a burgund államot. Az első két burgund uralkodó azonban még nem volt egészen tudatában ennek az önállósodásnak, hanem továbbra is francia hercegnek tartotta magát, részt vett a francia politikában. Az új államalakulat egyes területei kettős vazallussággal Franciaországhoz (egyre lazuló szálakkal) és a Német Császársághoz is kapcsolódtak. Ténylegesen azonban egy köztes állam létesült Franciaország és a német birodalom között, a Valois-k

Burgundiája, amely megvetette a későbbi egyesült Németalföld alapjait. Burgundia és Flandria eleinte két különálló, össze nem függő terület volt. Együttesen olyan jelentős gazdasági erőt képviseltek, hogy ez alapja lehetett egy nagy államnak, amely azonban lazán kapcsolódó területek s köztük függetlenségre törő városok együttese volt. Az új államot hűbéres módon szervezték és irányították. Második uralkodója, Félelemnélküli János (1404–19) Franciaországtól is megszerzett egyes városokat. Fia, Jó Fülöp (1419–67) alatt vált Burgundia egy megnagyobbodott hercegi apanázsból önálló állammá, amely még Holland, Hainaut és Luxemburg területével is bővült. Fülöpnek sikerült saját kezében egyesítenie a Rajna-torkolat körüli, addig független hercegségeket és grófságokat, amelyeket Németalföldnek nevezünk. A közel fél évszázadig uralkodó herceg, Jó Fülöp a százéves háború második szakaszában az angolokkal szövetkezett, de miután újabb területek megszerzésével elérte célját, már fontosabbnak tartotta, hogy független államnak ismertesse el a francia királlyal országát, és megszűnjön a francia uralkodó vazallusa lenni. Ezt az arrasi békében (1435) sikerült is elérnie.

Jó Fülöp idején az udvar már nagyrészt Dijonban tartotta székhelyét, de néha Brüsszelben, Bruggében és időnként másutt is megfordult. Európa legfényűzőbb, legceremóniásabb udvarává vált, ekkor innen diktálták az európai divatot. (A következő évszázadban majd a burgund divatot és etikettet veszik át és fejlesztik tovább a spanyol uralkodók.) Burgundia uralkodója alapította 1430-ban az aranygyapjas rendet, Európa mindvégig legelőkelőbb, leghivalkodóbb lovagi rendjét. A burgund udvar a 15. század második felében Európa vezető hatalmának a szerepére törekedett.

De nem volt könnyű ezt a távolról sem homogén államalakulatot kormányozni. A fényűző udvar felügyelete alatt álló igazgatási szervezet földrajzilag is szükségképpen megoszlott: németalföldi és burgundi részre. Mindkét helyen központi adminisztrációt rendeztek be, Lille-ben az északi, Dijonban a déli területek részére. Négy provinciális központot is kialakítottak: Dijonban, Gentben, Brüsszelben és Hágában. Ezenkívül minden politikai egységnek, nemcsak Burgundiának és Brabantnak, hanem például Namurnak és Limburgnak is megvoltak a maga „rendjei", Flandriában pedig a „négy tag" képviselői sűrűn, néha havonta találkoztak. Jó Fülöp egységes rendi gyűlést akart létrehozni, hogy azzal is elősegítse a területek egységesülését, de azok rendi előjogaik erősítésére használták azt fel. Mindez erősen korlátozta a hercegi hatalmat.

Fülöp utóda, Merész Károly (1457–77) Liège, Köln, Trier, Nancy, Strasbourg elfoglalásával tovább növelte Burgundia területét. Mikor Elzászt is megszerezte Habsburg Zsigmondtól, a sváb és a svájci városok ligát hoztak létre ellene. 1475-ben Merész Károly Lotaringiát is elfoglalta; ekkor volt Burgundiának legnagyobb a területi kiterjedése. Az ország immár összefüggő területet alkotott, nem állt többé két különálló részből, de ezt Károly nem tudta megtartani. 1477-ben a lotaringiai herceg, Strasbourg városa és a svájciak egyesült erői megverték Nancynál,

ahol Károly is életét vesztette. Ezzel megbukott az a terve, hogy Franciaország és a német birodalom között egy nagy köztes államot hozzon létre.

E két hatalom között lángolt fel a harc a zsákmányért. A franciák nagy területeket foglaltak vissza Franciaország számára. Flandria és a Franche Comté (a „szabad grófság") szállt csak a német császárra. Merész Károlynak nem volt fia; leánya, Burgundi Mária Habsburg Miksához ment feleségül, így szállt a burgund örökség egy része Miksa unokájára, V. Károly császárra.

III. A NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG

1. *Habsburgok és Luxemburgok*

Az interregnum után a választófejedelmek lehetőleg a másodrendű jelöltek, a kisebb tartományurak, grófok közül választottak királyt, aki nem veszélyeztette önállóságukat, s vigyáztak arra, hogy ne alakulhassanak ki tartós királyi dinasztiák. Így került a királyi trónra 1273-ban Habsburg Rudolf (1291-ig), akinek családi birtokai Elzász, Svájc és Svábföld területén voltak, s a közepes birtokkal és hatalommal rendelkező grófok közé számított. Rudolfot nem érdekelte Itália, ehelyett Németországban igyekezett rendet teremteni, az elidegenített birodalmi javakat visszaszerezni, s erősíteni a királyi hatalmat. Legnagyobb sikere a magát önállósító Přemysl II. Ottokár (1258–78) cseh király legyőzése volt a magyarok támogatásával 1278-ban Dürnkrutnál (Morvamező).

Csehország már a 10. század óta a Német Királyság része volt, de azon belül jelentős önállósággal bírt. Az Elba és az Odera közt élő szlávoktól eltérően a csehek nem németesedtek el, bár a 12. századtól kezdve sok német paraszt és városi polgár települt le cseh területen. A cseh hercegek egy legendás Přemysl nevű törzsfőtől származtatták magukat. Már I. Vratiszláv királyi koronát kapott 1086-ban IV. Henriktől, majd 1158-ban I. Vladislav Barbarossa Frigyestől. II. Frigyes 1212-ben a cseh uralkodónak megadta az örökletes királyi címet. Ottokár az interregnumot kihasználva, a Babenberg-család férfiágának kihalása (1246) után rátette a kezét Ausztriára és Stájerországra, majd Karintiára és Krajnára is. Rudolfnak megtagadta a hódolatot, s maga is a német királyi méltóságra aspirált. A dürnkruti csatában Ottokár életét vesztette, de Rudolf Csehországot és Morvaországot meghagyta a Přemysl-ház kezén.

Az Ottokártól megszerzett Babenberg-örökséget, Ausztriát és Stájerországot Rudolf saját fiainak adományozta, s ezzel megalapozta a Habsburgok területi fejedelemségét. A választófejedelmek most már a Habsburgoktól is kezdtek tartani, ezért Rudolf halála után nem fiát, Albertet választották meg, hanem egy szerény közép-rajnai grófot, Nassaui Adolfot (1292–98). De mivel ő is serényen hozzálátott saját területi fejedelemsége kiépítéséhez, 1298-ban letették, s mégis később Habsburg Albertet emelték a királyi trónra. Adolf ragaszkodott a trónhoz, ám a göllheimi csatában vereséget szenvedett és életét vesztette. Albertet viszont 1308-ban saját unokaöccse ölte meg. A választók ekkor új család után néztek, s meg is találták az alkalmas egyént Henrik, Luxemburg grófja személyében. Rómában már csaknem száz éve nem koronáztak császárt, ezért az itáliai császárpártiak (*ghibellin*ek), köztük Dante, nagy lelkesedéssel és várakozással üdvözölték VII. Henriket (1308–13), midőn végigvonult a félszigeten, hogy 1212-ben császárrá koronázzák, ám Henrik a következő évben Toscanában meghalt. Uralkodásának legfontosabb eredménye az volt, hogy a Přemysl-ház kihalása (1306) után megszerezte fiának a cseh koronát. I. János (1310–46) cseh királyként épített ki területi hatalmi bázist a Luxemburg-ház számára.

1314-ben kettős királyválasztásra került sor: a Luxemburg-párt Wittelsbach IV. Lajos bajor herceget (1314–47), a Habsburg-párt I. Albert fiát, Szép Frigyest választotta meg. A két király közti háborúban 1322-ben Mühdorfnál Lajos győzött, Frigyes pedig visszavonult családi hercegségébe. A Habsburgok ideje még nem jött el, több mint száz évet kell várniuk, míg újra a Német Királyság trónjára ülhetnek, hogy azután csaknem négyszáz évig le se szálljanak onnan.

Bajor Lajos uralkodása alatt került sor császárság és a pápaság utolsó nagy összecsapására. Az első összetűzést az Avignonban regnáló XXII. János pápával 1323-ban az váltotta ki, hogy Lajos egy vikáriust, császári helynököt küldött Itáliába. A pápák a megelőző évtizedekben az Anjouk segítségével igyekeztek a németeket kiszorítani Itáliából s megszüntetni a német királyok császárságát, ezért Avignonban rossz néven vették Lajos lépését. A pápa kiátkozta a királyt, aki viszont egy összehívandó egyetemes zsinathoz apellált. Heves elméleti harc, röpiratháború kezdődött, amelyben Bajor Lajost olyan neves filozófusok támogatták, mint a ferences Ockham Vilmos és Padovai Marsilius. Marsilius ekkor írta a pápai álláspont cáfolatára híres politikaelméleti művét, a *Defensor pacist*. A pápa szerint ő – mint *vicarius Dei* – mindkét (az egyházi és a világi) hatalom birtokosa, s a világi hatalmat ő ruházza át a császárra; a pápa joga megerősíteni a német király választását, kettős választás esetén ő a döntőbíró, üresedés esetén ő kormányozza a birodalmat, s leteheti az alkalmatlan uralkodót. A császár viszont tagadta a pápa világi hatalmát és előjogait, s azt állította, hogy a királyi és császári hatalom közvetlenül Istentől ered, nincs szükség a pápa közvetítésére; az állam a maga területén szuverén, a választott királynak nincs szüksége pápai megerősítésre. 1328-ban Bajor Lajost Rómában egy *senator* császárrá koronázta. A német fejedelmek eleinte támogatták a császárt a pápa elleni harcban. A választófejedelmek 1338-ban nyilatkozatot tettek közzé, amely szerint az általuk többségi szavazattal megválasztott király pápai megerősítés nélkül gyakorolhatja hatalmát. 1346-ban azonban már Lajos ellen fordultak, letették trónjáról, és Luxemburgi Károlyt, János cseh király fiát választották királlyá. Károly hamarosan cseh király is lett, mert a franciák szövetségeseként apjával együtt részt vett a crécyi csatában, ahol János elesett.

Luxemburgi IV. Károly (1346–78, 1355-től császár), a késő középkor legjelentősebb német uralkodója, műveltségével is kiemelkedett a kortárs fejedelmek közül. Ifjúkorában éveket töltött a francia udvarban, és székvárosát, Prágát a korabeli Európa egyik vezető kulturális és művészeti központjává tette. Prágában alapította 1348-ban az első német egyetemet (Prága lakossága akkoriban jórészt német nyelvű volt), amelyet 1365-ben követett a bécsi, majd a század végén az erfurti, heidelbergi és a kölni egyetem. Károly minden téren ügyes, hajlékony, a konfliktusokat kerülő politikát folytatott. Jó viszonyt tartott a pápákkal, az itáliai ügyekbe nem avatkozott bele. A koronázáson kívül csak azért ment 1368–69-ben Itáliába, hogy támogassa a pápa hazatérését Avignonból.

A birodalom politikai konszolidációját célozta a királyválasztást szabályozó Aranybulla kiadása 1356-ban. A családi birtokállományt Szilézia egy részével, Lausitzcal és a Brandenburgi őrgrófsággal gyarapította. Kisebb fiát, Zsigmondot összeházasította Lajos magyar király leányával, s ezzel megszerezte számára a magyar koronát. Az idősebbik fiút, Vencelt, aki a cseh koronát is örökölte, még apja életében megválasztották római királynak. Az egyre jobban elharapódzó belháborúkon és feszültségeken azonban Vencel nem tudott úrrá lenni, ezért négy választófejedelem 1400-ban letette őt (a cseh királyságot megtartotta), és Ruprecht rajnai palotagrófot választotta királlyá. Az ő halála után, 1410-ben ismét visszatértek a Luxemburgok, de nem Vencel, hanem öccse, Zsigmond, aki egyúttal brandenburgi őrgróf és magyar, majd cseh király is volt.

Zsigmondnak (1410–37) több mint két évtizedet kellett várnia, míg római királyból császárrá lehetett 1433-ban. Őt erősen lekötötték a Magyar és a Cseh Királyság, majd pedig a pápaság problémái, ezért uralkodása nagy részében nem tudott elég figyelmet szentelni a németországi ügyeknek. A Német Királyság és a császárság tekintélyét azonban sikeres nemzetközi politikai szereplésével helyreállította. Ügyes diplomata volt, s jelentősen hozzájárult a kor európai problémáinak rendezéséhez. Legnagyobb sikere a konstanzi zsinat összehívása és lebonyolítása volt 1414 és 1418 között, ahol megszüntették a nyugati egyházszakadást, s megkezdték az egyház belső reformját. Nehezen boldogult viszont Csehországban a huszitákkal, akik 1419-ben nyíltan felkeltek, s a következő években Jan Zízka és Nagy Prokop vezetésével többször súlyos vereséget mértek az ellenük vonuló birodalmi „keresztes" seregekre, majd hadműveleteiket a szomszédos országokra is kiterjesztették. Végül is 1433-ban bizonyos engedmények árán sikerült megegyezni a husziták mérsékelt szárnyával, a kelyhesekkel (Prágai Kompaktátumok), akik a következő évben Lipanynál legyőzték a radikális táboritákat.

Zsigmond uralkodása idején már sürgetővé vált a birodalom reformja. 1422-ben a nürnbergi birodalmi gyűlésen meghatározták az egyes tagok katonai kötelezettségeit, majd egységes birodalmi adó bevezetése is szóba került a hadsereg fenntartása érdekében. Zsigmond is kidolgozott egy tervezet (*Reformatio Sigismundi*), ennek gyakorlati keresztülvitelére azonban nem került sor. Zsigmond halála után ismét a Habsburgok kerültek a német trónra, akik időközben családi birtokállományukat Tirol megszerzésével gyarapították. 1438-ban Zsigmond vejét, Albert osztrák herceget választották királlyá, aki a magyar és a cseh koronát is megszerezte. A következő évben bekövetkezett váratlan halála után unokaöccsére, Frigyes stájer és karintiai hercegre esett a választás. III. Frigyes (1440–93) volt az utolsó császár, akit Rómában koronáztak, 1452-ben. Miután sikerült megszereznie Ausztriát is, Bécsből kormányozta a birodalmat, már amennyiben ilyesmiről egyáltalán beszélni lehet. A tulajdonképpeni Németországba, a saját családi birtokain kívüli területekre 1444 és 1471 között, tehát 27 évig be sem tette a lábát. A legtöbb eredményt egyházpolitikájában érte el. A pápával 1448-ban konkordátumot kötött, amely szabályozta a birodalom és a Szentszék viszonyát, a püspöki székek betöltését, s a 19. század elejéig érvényben maradt. A pápa és az 1431 óta ülésező baseli zsinat közötti konfliktust azzal zárta le, hogy a pápa mellé állt, s a zsinatot elűzte Baselből. Frigyest 1471-ben a török veszély késztette arra, hogy érdeklődést mutasson a birodalom ügyei iránt – a törökök ugyanis már a császár családi birtokára, Stájerországba is betörtek –, s elmenjen a birodalmi gyűlésre, ahol ezzel a problémával is foglalkoztak. Egyelőre azonban a töröknél közelebbi fenyegetést jelentett számára Hunyadi Mátyás magyar király, aki Stájerország és Alsó-Ausztria után 1485-ben Bécset is elfoglalta.

Közben a Cseh Királyság ténylegesen elszakadt a birodalomtól. Csehországot Albert fia, László kiskorúsága idején egy cseh arisztokrata, Podjebrád György kormányozta, akit László halála után, 1458-ban királlyá választottak. Mivel a husziták támogató Podjebrádot a pápa kiátkozta, s ellene keresztes hadjáratot hirdetett, Hunyadi Mátyás magyar király a császárral szövetségben hadat üzent a cseh királynak, s elfoglalta Morvaországot és Sziléziát. A cseh katolikus rendek 1469-ben királlyá választották Mátyást, de Podjebrád György halála után a lengyel Ulászló is igényt tartott a cseh koronára. Egy évtizedes küzdelem után végül 1478-ban Mátyás lemondott Ulászló javára, de Morvaországot és Sziléziát megtartotta.

Frigyes az 1470-es években azon fáradozott, hogy fia, Miksa számára megszerezze Merész Károly burgundiai herceg leányának, Máriának a kezét, s vele a korabeli Európa legfejlettebb, leggazdagabb országát. A házasság létre is jött 1477-ben, miután Merész Károly a Nancy mellett a svájciakkal vívott csatában elesett. A burgundi örökséget ugyan meg kellett osztania a francia királlyal, de a nagyobb rész, a birodalmi hűbérek, a leggazdagabb területek (Németalföld) Miksának jutottak. I. Miksa (1493–1519), akit még apja életében királlyá választottak (1486), folytatta a Habsburg-hatalom kiépítését. 1491-ben szerződést kötött II. Ulászló magyar és cseh királlyal, amelynek értelmében, ha Ulászlónak nem születik törvényes fiuútóda, akkor a magyar és a cseh trónt a Habsburgok öröklik. Ezt megerősítette az 1506-ban kötött családi szerződés – Miksa unokái, Ferdinánd és Mária összeházasodtak Ulászló gyermekeivel, Annával és Lajossal –, amelynek alapján Miksa unokája, Habsburg Ferdinánd 1526-ban igényt tarthatott a magyar és a cseh királyságra. Miksa Nyugatot sem tévesztette szem elől, s 1496-ban hasonló kölcsönös házassági és örökösödési szerződést kötött a spa-

nyol királyi párral, Aragóniai Ferdinánddal és Kasztíliai Izabellával: Don Juan, a spanyol trón örököse feleségül vette Miksa leányát, Margitot, Miksa fia, Szép Fülöp pedig a spanyol királyi pár leányát, (Őrült) Johannát. A fejlemények tökéletesen igazolták a híressé vált szállóigét, amellyel állítólag Hunyadi Mátyás jellemezte a Habsburgok politikáját: *„Mások csak háborúzzanak, te, boldog Ausztria, házasodj, mert amit másoknak Mars ád, neked Venus adja az országokat!"* (*„Bella gerant alii! Tu, felix Austria, nube! Nam quae Mars aliis, dat tibi regna Venus!"*) Mindkét szerződés nyertesei a Habsburgok lettek, mert a Habsburg-hercegnők férjei (Don Juan és II. Lajos) elhaláloztak, s velük egyúttal kihalt családjuk férfiága. Így Miksa unokái, Károly és Ferdinánd, a Német Királyság és a császárság mellé a Magyar és a Cseh Királyságot, valamint Spanyolország trónját s vele az újonnan felfedezett amerikai birtokokat is megszerezték. 1527-ben készen állt a Habsburgok világbirodalma.

Miksa már kénytelen volt több gondot fordítani a birodalmi ügyekre, mint apja, mert a birodalmi gyűlés 1486-ban napirendre tűzte a birodalom reformját. Általában a 15. századi Németország hangos volt a reformok követelésétől mind az egyházban, mind a birodalomban. Mi tagadás, mindkét intézmény alaposan rászolgált a reformra. Sokféle reformterv született, ezek közül talán a legjelentősebb Nicolaus Cusanus bíboros írása (*De concordantia catholica*, 1434), amelyben a késő középkor legkiválóbb teológusa és filozófusa, aki pápai legátusként igen sokat tett a birodalomban az egyház reformjáért, a birodalom reformjára vonatkozóan is fontos javaslatokat dolgozott ki. Az 1495. évi wormsi birodalmi gyűlésen meg is születtek az első fontos reform-döntések: meghirdették az örökös országos békét, azaz megtiltották a tartományurak egymás közötti magánharcait, létrehozták az állandóan ülésező Birodalmi Kamarai Bíróságot, s elrendelték az egész birodalomra érvényes adó szedését. Ennek tényleges beszedésére azonban nem került sor, mert nem volt meg hozzá a szükséges birodalmi apparátus. Felállítottak ugyan egy birodalmi kormányt, sőt egy birodalmi hadsereg létesítését is elhatározták, de ezek sem valósultak meg a gyakorlatban, elsősorban megfelelő anyagi fedezet híján. A birodalmat Barbarossa Frigyes óta „szentnek" titulálták, a 15. században már azt is hangsúlyozták, hogy ez a birodalom a „német nemzeté", s így alakult ki a század végére az a hivatalos elnevezés, amelyet 1806-ig használtak: a Német Nemzet Szent Római Birodalma (*Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*).

2. *A német feudális társadalom*

Miközben a birodalmi reform csak a 15. század végén vette kezdetét, s igen szerény eredményeket ért el, az egyes fejedelemségekben folyamatosan kialakultak a rendi társadalmi és politikai intézmények, s végbement a helyi szokásjogok írásba foglalása is. A joggyűjtemények közül az egyik legjelentősebb a *Szásztükör* (*Sachsenspiegel*), amelyet Eike von Repkow foglalt írásba a 13. század elején, s az északi területeken volt használatos. Első része a tartományi köz-, magán- és büntetőjogot, második része pedig a hűbéri jogot tartalmazza. A délnémet területeken használatos jogot a 13. század második felében keletkezett *Svábtükör* (*Schwabenspiegel*) foglalta össze, amelyen már erősen érződik a római jog és a kánonjog hatása. A számos területi szokásjogi gyűjtemény közül említést érdemel még a 14. században készült *Franktükör* (*Frankenspiegel*).

A *Szásztükör* adja az első részletes leírását annak a sajátos hierarchikus, már szinte kasztszerű szervezetnek, amelyet a német hűbéri társadalom kialakított. Ez az ún. „hadipajzsrendszer" (*Heerschildordnung*). Hadipajzsnak nevezték a királyt megillető hűbéres katonai kontingenst. A rendszer mindenkinek kijelölte a hűbéri hierarchiában elfoglalt helyét, s a hierarchia egyes szintjeinek határait csaknem lehetetlen volt átlépni. A király is csak a legfelső szinttel érintkezhetett, az alsóbb szintekhez közvetlenül nem férhetett hozzá. A magasabb rangban lévő úr nem fogadhatott el hűbért az alacsonyabb szinten állótól. Az első pajzs a királyé volt, aki – eltérően a 11–12. századi francia és angol királyoktól – senkinek sem lehetett vazallusa. A második pajzs az egyházi fejedelmeket, a harmadik a világi fejedelmeket (*princeps, Fürst*) illette. Ők közvetlenül a király hűbéresei voltak. Világi fejedelem kaphatott hűbért egyházitól, de egyházfejedelem nem lehetett hűbérese világi hercegnek. A negyedik szintet az egyházi és a világi fejedelmek hűbéresei, a grófok, bárók és a bizonyos nagyságú birtokkal rendelkező szabad urak alkották. Az ötödik pajzshoz a közönséges nemeseket, a hatodikhoz a *ministerialisokat* sorolták. A hierarchia legalján az egypajzsosok (*Einschildige*) álltak, akik senkinek nem adhattak hűbért, tehát csak egymaguk vonultak hadba.

Láthatjuk, hogy a 13. században a német feudális társadalom hierarchiájában már helyet kaptak a *ministerialis*ok is. Mint arra már utaltunk, ők a király és a fejedelmek birtokain élő nem szabadok (jobbágyok) soraiból kiemelt, különféle szolgálatokat – katonáskodás, birtokigazgatás, bíráskodás, közigazgatás, gazdasági feladatok – végző emberek voltak, akik fontos szerepet töltöttek be előbb a királyok, majd az egyes területi fejedelmek környezetében, s idővel maguk is jómódú birtokosok, hűbérurak lettek, a nemesség, a lovagság soraiba emelkedtek.

3. *A városszövetségek*

A 13. században, főleg az *interregnum* zavaros hatalmi viszonyai idején, a megerősödő városok is igyekeztek beleszólni a birodalmi politikába. A késő középkori német történelem sajátos jelenségei a különböző városszövetségek, amelyek rendszerint regionális szinten alakultak ki, de nem egy közülük több tartományra, fejedelemségre is kiterjedt. Ilyen volt az 1254-ben alakult Rajnai Városszövetség, amelyhez Aachentől Zürichig több mint 70 város csatlakozott. Céljuk a belső béke és közbiztonság megteremtése volt. Birtokos urak, sőt fejedelmek szintén csatlakoztak a szövetséghez, amellyel Hollandi Vilmos király is együtt-

működött. A német városok azonban nem tudtak tartósan a királyra támaszkodni a feudális urakkal szemben, mint ez Franciaországban történt. Néha éppen a király túlzott pénzügyi követeléseivel szemben alakultak városszövetségek. Így volt ez például 1376-ban a Sváb Városszövetség esetében, amelyhez 1381-ben az Elzászi és az újabb Rajnai Városszövetség is csatlakozott. Időnként (1388–89-ben és 1449–50-ben) ún. városháborúra is sor került a városok és a fejedelmek között. Ezekben végül is az utóbbiak kerekedtek felül, s a kisebb városok függőségbe kerültek velük szemben, betagolódtak a területi uralom szervezetébe. Csak a nagyobb és jelentősebb városok tudták megőrizni önállóságukat, s birodalmi városokként a fejedelmekkel egyenrangú tagjai lettek a birodalmi politikai struktúrának.

Egyébként a városszövetségek mintájára a kisebb nemesség, a hierarchia alsóbb szintjein álló lovagok is létrehoztak ilyen szövetségeket, hogy megvédjék érdekeiket hol a fejedelmekkel, hol a birodalmi városokkal szemben. 1488-ban a Sváb Szövetségben városok, kisnemesek, fejedelmek fogtak össze a túlságosan megerősödő Bajor hercegség ellen.

A városszövetségek közül a legjelentősebb az északnémet Hanza-szövetség volt. Az ófelnémet *hanse* szó társaságot, testületet jelent, s a 11. századtól így nevezték egyes városokban a kereskedők érdekvédelmi testületeit, majd az északnémet kereskedővárosok szövetségét is. A Balti-tengeren tevékenykedő német kereskedők első központja és szövetsége 1161-ben Gotland szigetén, Wisbyben alakult ki. A Balti-tengeri kereskedelem központja azonban hamarosan az Oroszlán Henrik által 1158-ban alapított Lübeck városa lett. Ahogy a német előrenyomulás haladt kelet felé, úgy létesültek sorra a 13. században a városok a Balti-tenger partján: Wismar, Rostock, Stralsund, Stettin, Kolberg, Danzig, Königsberg, Riga, Reval és Dorpat. Miközben Itália kereskedő- és kikötővárosai szüntelen háborúskodásban voltak egymással, a Balti- és az Északi-tenger városai összefogtak, s konföderációt alkottak.

1358-ban alakult meg formálisan is a Hanza-városok szövetsége, amely az évente tartott Hanza-gyűlésen (*Hansetag*) határozatokat hozott a résztvevők kereskedelmi érdekeinek összeegyeztetésére és védelmére vonatkozóan. A szövetség elsősorban gazdasági társulás volt, amelyben minden város megőrizte politikai önállóságát és belső autonómiáját, de szükség esetén közös fellépéssel, fegyverrel is megvédték gazdasági érdekeiket. Különösen a Balti- és az Északi-tenger közötti átjárást biztosító tengerszorosokat ellenőrző Dániával került sor időnként fegyveres összeütközésre. A részt vevő városok száma a 14–15. században 200 körül járt: nemcsak tengeri kikötők voltak közöttük Revaltól, Dorpattól és Stockholmtól az észak-németalföldi partokig, hanem nagyon sok szárazföldi város is a folyók mentén, különösen Észak-Németországban. A szövetség vezető városainak Lübeck mellett Köln, Bréma, Braunschweig, Danzig és Riga tekinthetők. Lerakatai, kontorjai voltak a Hanza-szövetségnek Novgorodban (Peterhof), Bergenben, Brüggében és Londonban (Stalhof). A Hanza-kereskedők nagy befogadóképességű, nehéz hajóikon (*kogge*) a mindennapi élethez szükséges tömegárukat forgalmazták: gabonát, fát, sót, mézet, nyersvasat, prémeket, gyapjút, kátrányt, posztót.

A másik táj, ahol jelentős gazdasági fejlődés figyelhető meg a 14–15. században, Dél-Németország. Itt nemzetközi piacra termelő, tőkés módon szervezett textilipari központok, jelentős vas- és fémipari centrumok, valamint bankházak (Nürnberg, Augsburg, Ulm, Konstanz) alakultak ki. A délnémet tőke a szomszédos kelet-közép-európai országokra, így Magyarországra is kiterjesztette befolyását.

4. *Svájc kialakulása*

A középkori európai távolsági kereskedelem igen fontos útvonalai vezettek az Alpok hágóin keresztül, ezek védelmével felfegyverzett, szabad parasztokat bíztak meg a későbbi Svájc területén. A 13. század közepén Uri és Schwyz kantonok elnyerték azt a kiváltságot, hogy nem tartoztak területi fejedelem joghatósága alá, hanem közvetlenül a „birodalomtól" függtek. Habsburg Rudolf igyekezett joghatóságát erre a családi birtokai szomszédságában fekvő területre is kiterjeszteni, s a szabad svájci parasztokat függőségbe kényszeríteni. A parasztok ragaszkodtak autonómiájukhoz, s a három őskanton, Schwyz, Uri és Unterwalden 1291-ben „örök szövetséget" kötött, azaz esküvel megfogadták, hogy nem tűrnek el idegen bírát és egyéb tisztviselőt maguk felett. Kiváltságaikat a nem Habsburg-házi királyok (Nassaui Adolf, VII. Henrik) elismerték és megerősítették, a Habsburgok viszont fegyverrel próbálták érvényesíteni tartományúri hatalmukat.

A svájciak 1318-ban Morgartennél legyőzték Habsburg Lipót seregét, majd megújították az esküszövetséget (*Eidgenossenschaft*), amelyhez a 14–15. században sorra csatlakozott a többi kanton, sőt városok is kérték felvételüket (Luzern, Zürich, Bern). A svájci parasztok és polgárok 1386-ban Sempachnál, 1388-ban Näfelsnél ismét legyőzték a Habsburgok lovagseregét. A 15. században a szövetség kezdett terjeszkedni és hódítani, s a 16. század elejére a kantonok (akkori nevükön *Ort* = hely) száma 13-ra emelkedett. 1475-ben a burgundi herceggel is háborúba keveredtek, s Murtennél legyőzték Merész Károlyt, aki 1477-ben a svájciakkal Nancynál vívott újabb ütközetben maga is életét vesztette. 1499-ben a Habsburgok elismerték a svájci kantonok és városok szövetségének önállóságát.

A 16. század elején lényegében mai területével kialakult Svájc, amely 13 kis állam (*Ort*) szövetsége volt, ezért *Dreizehnörtige Eidgenossenschaft*nak nevezték (szó szerint *„tizenhárom helyű esküszövetség"*), s egyes részeit igen bonyolult jogviszonyok kapcsolták egymáshoz. A 13 kantonon kívül voltak csatlakozott tartományok (*Zugewandte Orte*), amelyek a szövetségi üléseken csak tanácskozási joggal vehettek részt, s voltak „alattvalók" (*Untertanen*), azaz olyan területek, amelyek nem rendelkeztek önkormányzattal, hanem a kantonok uralma alatt álltak.

5. *Német terjeszkedés kelet felé*

A középkori Európa népesedési és mezőgazdasági forradalmának egyik igen fontos részjelensége volt a német településterület nagyarányú kiterjedése kelet felé a 11. és a 14. század között. Ez a kelet felé nyomulás (*Drang nach Osten, Ostbewegung, Ostsiedlung*) nemcsak a német nép története szempontjából fontos, hanem jelentős szerepet játszott a szomszédos országok és területek történetében is. E nagyarányú népmozgásnak három iránya és formája volt.

Az első esetben a német népesség és a német nyelv terjedése párhuzamosan haladt a német uralom kiterjedésével, illetve követte azt. Ezek a területek a német királyság részeivé váltak, s lakosságuk a 13. század végére elnémetesedett. Ez történt a mai Ausztria területén, a Keleti-Alpok völgyeiben, Alsó- és Felső-Ausztriában, Stájerországban, Karintiában, Tirolban. A szláv (szlovén) lakosság csak délkeleten, a Drávától délre maradt meg. Északabbra, az Elba és a Saale folyók vidékén már a 10. században határgrófságok létesültek és püspökségek szerveződtek, de az ottani szláv lakosság ellenállása, ismételt felkelései miatt ezeket a területeket még két évszázadon át nem sikerült szervesen a birodalomhoz kapcsolni. A német uralom folyamatos, tartós kiterjesztése és megszervezése csak a 12. század közepén vette kezdetét a helyi fejedelmek, mint a Welf Oroszlán Henrik, Wettini Konrád meisseni őrgróf vagy az Askaniai Medve Albert és mások irányításával. A „központi hatalom", a király ebbe nem avatkozott bele. Itt párhuzamosan folyt a pogány szláv és porosz lakosság keresztény hitre térítése, a politikai-közigazgatási szervezet kiépítése, valamint német parasztok tömeges betelepítése és városok alapítása szintén német lakossággal. E folyamat során alakult ki a Brandenburgi őrgrófság, a Mecklenburgi és a Pomerániai hercegség, majd a Német Lovagrend állama. Volt, ahol fegyverrel kellett megtörni a szlávok ellenállását, de sok esetben éppen a szláv fejedelmek (például az obodrita Pribislaw és utódai, a pomerán hercegek, Sziléziában a lengyel Piast-házból való hercegek) kezdeményezték a német parasztok betelepítését és német jogú városok alapítását. A telepítésben a hűbérbirtokot kapó német lovagok mellett nagy szerepet játszottak a kolostorok is. Ezen a területen a kereszténnyé lett, hagyományos agrárviszonyok között élő, ritka szláv népesség nyelvileg beolvadt a nagy tömegben betelepülő német lakosságba. Néhol azért a 20. századig megmaradtak egyes szláv szigetek, mint például Lausitzban a szorbok. Helmoldus bosaui plébános 1171-ben e szavakkal fejezte be a *Szlávok Krónikáját* (*Chronica Slavorum*): *„A szlávok egész területe, amely Dánia határánál kezdődik, s a Balti-tenger és az Elba között hosszan elnyúlik egészen Schwerinig, s amelyet korábban a rablók betörései elvadulttá és csaknem lakatlanná tettek, most Isten segítségével szinte egyetlen nagy szász településterületté szerveződött* [tota redacta est veluti in unam Saxonum coloniam], *ahol városok és falvak épültek, s megszaporodtak a templomok és Krisztus szolgáinak a száma."* A helyi fejedelmek többfelé szláv parasztokat is telepítettek német jog (*ius teutonicum*) szerint a feltörésre váró területekre, ők azonban idővel elnémetesedtek.

A Balti-tenger és a Szudéták között a német település- és nyelvterület a 12–13. században mintegy 3-400 kilométert nyomult előre kelet felé, az Elba–Saale-vonaltól az Oderáig, illetve még azon túl is. A német nyelvterület legmesszebbre a Balti-tenger déli partján, Kelet-Poroszországban nyúlt előre kelet felé. Ettől északkeletre, a Baltikumban másképp alakult a helyzet. Ez a táj a 13. században a Német Lovagrend uralma alá került, itt is német városokat alapítottak, nagyarányú német paraszttelepítésre azonban nem került sor. A litván, lett, lív és észt lakosok a német lovagi birtokosok jobbágyai lettek, de nyelvüket megtartották, nem asszimilálódtak. Az uralkodó osztály és a városi lakosság német volt, a lakosság nagy részét kitevő parasztság viszont nem.

A német keletre nyomulás harmadik formája ott valósult meg, ahol a németek már kialakult keresztény államok területére települtek be: Lengyelországban, Magyarországon vagy Cseh- és Morvaországban. Itt általában ezeknek az országoknak az uralkodói, helyi földesurai kezdeményezték a németek betelepítését országuk még feltöretlen, ritkán lakott vidékeire. Így jöttek létre a 12–13. században a „német jogú" falvak ezrei magyar, lengyel és cseh földön, s így létesültek városok, amelyeknek német lakói szintén magukkal hozták az odahaza jól bevált (lübecki, magdeburgi, nürnbergi, hallei, iglaui stb.) városi jogokat. Ezek a telepítések néha kisebb csoportokban, falvanként történtek, de az is előfordult, hogy egyszerre telepítettek be nagyobb tömeget, s külön területet, önkormányzatot, saját intézményeket engedélyeztek számukra (például az erdélyi szászoknak).

A keletre vándorló németek telepítése meghatározott szervezeti keretek, jól körülhatárolt jogi formák között történt. A telepítést a helyi fejedelem vagy a földesurak megbízásából, az általuk kiállított kiváltságlevél alapján nemesi vagy polgári származású vállalkozók, az ún. *locator*ok (német *Schultheiss*, ebből lett a Felvidéken a magyar *soltész*; az erdélyi szászok telepítői a *gerébek*) végezték, akik összetoborozták a telepeseket, új hazájukba vezették s ott letelepítették őket a tervszerűen megépített falvakban. A *locator*ok munkájuk fejében örökös bírói tisztséget, az átlagosnál nagyobb telket, adómentességet és egyéb kiváltságokat kaptak. A telepesek, akiket legtöbbször „vendégeknek" (*hospes*) neveztek, szintén kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint az őslakos parasztság: az irtásért évekre mentesültek a földesúri terhek alól, majd többnyire pénzjáradék formájában róttták le a telepítési szerződésben pontosan rögzített szolgáltatásaikat, telküket szabadon adhatták-vehették, falvaik pedig bizonyos önkormányzatot élveztek. A telepesek által magukkal hozott „német jog" azután kiterjedt a nem német telepesekre is. Ugyanígy terjedtek el a városalapító németek által magukkal hozott német városi jogok lengyel, cseh és magyar területen, biztosítva a városi polgárság részére a teljes belső önkormányzatot.

A német paraszti és polgári telepesek új hazájukba a mezőgazdaság, a kézművesség és a bányászat korszerű, fejlett technikáit vitték magukkal és honosították meg. Ezáltal nem kis mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a befogadó országok

felzárkózhassanak az európai centrum színvonalához, vagy legalábbis fokozatosan egyre inkább megközelíthessék azt.

6. *A Német Lovagrend*

A német keleti terjeszkedésben, a Balti-tenger délkeleti-keleti partvidékének betelepítésében és németesítésében a 13. századtól kezdve irányító szerepet játszott a Német Lovagrend. A rend, amelynek tagjai fehér köpenyt viseltek, rajta fekete kereszttel, 1191-ben létesült a Szentföldön, Akkon ostroma idején. Már a 13. század elején Európában is szereztek birtokokat, s létesítettek házakat. Hermann von Salza nagymester (1209–39) vezetésével 1211-ben Erdély délkeleti sarkában telepedtek meg, de önállósulási törekvéseik miatt II. András 1225-ben elűzte őket. II. Frigyes ekkor a porosz földek meghódítását és a pogány poroszok megtérítését tűzte feladatukul, s az 1226-ban kiadott riminii *Aranybullá*ban ugyanolyan jogokkal ruházta fel őket a meghódítandó területeken, mint amilyenekkel a területi fejedelmek rendelkeztek. A nagymester birodalmi herceg lett. Konrád mazóviai fejedelem meghívta őket országába, hogy legyenek segítségére a poroszok ellen, s Kulm várát és környékét adta nekik. A rend tehát hozzáfogott a porosz területek meghódításához. 1237-ben egyesültek az 1202-ben alapított kardtestvérek rendjével, amely északabbra, a Baltikum területén, Lívlandban működött. A 13. század folyamán fokozatosan kiterjesztették uralmukat egész Poroszországra, Lívlandra, Kurlandra, lett, litván és észt területekre. Novgorod ellen intézett támadásukat azonban Alekszandr Nyevszkij 1242-ben a Csud-tó jegén vívott csatában visszaverte. Az elfoglalt területeken városokat létesítettek (Thorn-Torun, Elbling, Königsberg, Memel, Marienburg, ahová a nagymester 1309-ben áthelyezte székhelyét), s megindult a paraszti telepítés is. Ennek következtében Poroszország keleti része a középkor végére teljesen elnémetesedett. A 14. században Brandenburgtól Kelet-Pomerániát (Pomerellen) is megszerezték.

A rend tagjai papok, lovagok és laikus testvérek voltak. A lovagok letették a hármas szerzetesi fogadalmat. A rend élén a nagymester állt, akit élethossziglan a rendi főkáptalan választott. A nagymestert öttagú vezető testület segítette a rend irányításában. A rendnek szerte Európában, főleg Németországban és Itáliában több száz háza volt, ezeket külső rendtartományokba szervezték, élükön *komtur*okkal és területi káptalanokkal. A rend igen gazdag volt, földbirtokaiból származó jövedelmei mellett maga is kereskedett, tagja lett a Hanza-szövetségnek, s területén gazdag és virágzó városok helyezkedtek el. Kölcsönöket is adtak német fejedelmeknek. A német nemesifjúságra nagy vonzerőt gyakorolt a rend, ahol viszonylagos jólétben lehetett élni, ezért a létszám gyorsan gyarapodott. A lovagok idővel szívesen kivonták magukat a személyes hadviselésből, és zsoldosokat alkalmaztak.

A rend arra törekedett, hogy egyesítse déli porosz és északi balti területeit (Kurland, Livland), amelyeket litván föld választott el egymástól. Ezért a 14. század folyamán szinte szüntelen harcban álltak a litvánokkal, s 1382-ben sikerült is egyesíteniük országuk két részét. A lengyel–litván perszonálunió létrejötte 1386-ban komoly fenyegetést jelentett a rend számára. 1410-ben Jagello Ulászló vezetésével lengyel–litván sereg vonult ellenük, s augusztus 15-én a Grünwald és Tannenberg között lefolyt csatában a lovagok megsemmisítő vereséget szenvendtek. A nagymester és a vezetők jelentős része holtan maradt a csatatéren. Ezzel a lovagrend további terjeszkedését sikerült megállítani, a korábban elfoglalt litván területeket visszavenni, sőt az 1454-ben kitört újabb háborúban elszenvedett vereség után, 1466-ban a második toruñi békében a nagymesternek Kelet-Pomerániáról, Danzigról és Marienburgról is le kellett mondania, s a lengyel király hűbérese lett.

IV. ITÁLIA

1. *A signoria*

A 13. század végén és a 14. század első felében az észak-itáliai városállamok belső életében fontos változás ment végbe. A polgárság autonóm intézményeit felváltotta az egyeduralomnak egy sajátos formája: a *signoria* (a *signore* = úr szóból). Egy-egy személy vagy család – ügyesen kihasználva a belső társadalmi feszültségeket, politikai küzdelmeket – egyeduralomra tett szert a város felett. Néha ez csupán a sikeres személy életére vagy csak néhány évre korlátozódott, de az esetek többségében sikerült ezt az egyeduralmat örökletessé tenni, dinasztiát alapítani. A *signoriá*nak nem volt törvényes jogalapja, puszta erőszakon, hatalombitorláson alapult. Némely esetben utólag sikerült legitimálni azáltal, hogy a német-római császár – akinek névleges fennhatósága alá Észak-Itália tartozott – birodalmi hercegi vagy helytartói címet adományozott a sikeres *signoré*nak.

Az egyeduralom megszerzésére lehetőséget nyújtottak bizonyos önkormányzati tisztségek: a *signoria* sok város esetében egy sikeres podesztaság vagy népkapitányság folytatása volt azáltal, hogy az illetőre élethossziglan ráruházták az eredetileg csak néhány évre szóló tisztséget. Igen sok *signore* került ki a zsoldosvezérek, a *condottieré*k közül. A 14–15. században a polgárok már nem szívesen fogtak fegyvert, s a városi milíciákat felváltották a zsoldosseregek. Egy zsoldosvezér hol az egyik, hol a másik város szolgálatába szegődött – arra is volt eset, hogy egyik évben Milánó zsoldjában harcolt Velence ellen, a következő évben pedig fordítva –, s kedvező pillanatban magához ragadta valamelyik város felett a hatalmat. Az ilyen *signoré*k azután rendszerint nem elégedtek meg egy város feletti hatalommal, hanem ki akarták terjeszteni uralmukat más városokra is, és területi fejedelemség létrehozására törekedtek. Ez azonban csak néhányuknak sikerült tartósan. A *signoré*k közt bőven akadtak véreskezű, hatalmukkal visszaélő zsarnokok, de olyanok is, akik a társadalmi és pártküzdelmek évtizedei után bé-

két teremtettek városukban, amely kormányzatuk alatt gazdaságilag felvirágzott, udvaruk pedig a reneszánsz kultúra fontos központja lett. A tartós és jó emlékű – a podesztaságból kifejlődő – *signoriák* közé tartozott az Este család (ősei Nagy Károly idején jöttek Itáliába) uralma Ferrarában, Modenában és Reggióban. Ők elsősorban a gazdaságfejlesztés terén tűntek ki, s kis államuk – amelyet a császár hercegség rangjára emelt – a 15. század végén 120 ezer aranydukát évi jövedelemmel a 6. helyen állt Itália államai között, Velence, Milánó, Nápoly, Firenze és a pápai állam után. A vidéki kisnemesi származású Gonzaga család a népkapitányi tisztségre alapozva szerezte meg a *signoriát* a 14. század elején Mantovában. Ők is hercegi címet kaptak a császártól. Udvaruk a reneszánsz kultúra egyik legragyogóbb központja volt. Szintén jelentős kulturális központtá fejlesztette városát, Urbinót és udvarát Federigo da Montefeltro, aki híres *condottiere* volt. Ugyancsak sikeres zsoldosvezér volt Castruccio Castracane – életrajzát Macchiavelli írta meg –, Lucca, Pisa, Pistoia, Prato és Volterra ura, a *ghibellinek* egyik vezére, akit Bajor Lajos császár birodalmi helytartóvá és herceggé nevezett ki. A 13. század végén került Verona élére a della Scala (Scaliger) család, amelynek leghíresebb tagja Cangrande († 1329) a környező városokat is uralma alá hajtotta. Dante, akit száműzetésében Verona fogadott be, benne vélte fölfedezni azt, aki majd üdvöt és szabadulást hoz Itáliának. Genovában a *popolo minuto* juttatta hatalomra a Boccanegra családot az egymással torzsalkodó nemesi klánokkal (Doria, Fieschi, Grimaldi) szemben. A legjelentősebb személyiség köztük a Verdi által egyik operája hőséül választott Simone Boccanegra volt a 14. század közepén. A század végén Genova is Milánó uralma alá került.

Kiemelkedő uralkodókat és patologikus, szadista zsarnokokat egyaránt találunk a Visconti család tagjai között, akik Milánó felett szerezték meg az uralmat. Milánóban a 13. század második felében a della Torre (Torrigiani) családnak sikerült *signoriá*hoz jutnia. Velük szemben végül is a 14. század elején VII. Henrik császár támogatásával a Viscontiak szerezték meg a várost. A család hatalmát Ottone Visconti érsek alapozta meg, aki a császárnál elérte, hogy unokaöccse, Matteo Visconti 1311-ben birodalmi *vicarius*ként megkapja a város feletti uralmat. A Viscontiak a 14. században fokozatosan kiterjesztették uralmukat a környékbeli városokra, s így jelentős területi fejedelemséget hoztak létre. A család legkiemelkedőbb, legtehetségesebb tagja, Gian Galeazzo Visconti († 1402) volt, aki megszerezte Bolognát, Pisát és Perugiát, s akit a humanista írók már „új Caesarként" ünnepeltek, és már-már az itáliai királyság feltámasztását várták tőle. 1447-ben a család férfiágon kihalt, s rövid köztársasági közjáték után, Firenze támogatásával a híres *condottiere*, a hol Velence, hol Milánó szolgálatában álló Francesco Sforza – felesége Visconti lány volt – lett Milánó hercege (1450–66). Ez a paraszti származású, kiváló katona jó uralkodónak is bizonyult. II. Pius pápa így jellemezte őt mint a *condottieré*ből lett herceg jellegzetes típusát: *„Nagyon magas volt és méltósággal viselkedett. Arckifejezése komoly, beszéde nyugodt, modora kellemes, egész jelleme herceghez illő. Korunkban ő látszott az egyetlen embernek, akit Fortuna a kegyébe fogadott. Kiváló testi és szellemi képességekkel rendelkezett. Nagyon szép, magas rangú és erényes hölgyet vett feleségül, akitől nyolc gyönyörű gyereke született* [ezenkívül volt 11 törvénytelen gyereke]. *Ritkán betegeskedett. Nem akadt, amit ne tudott volna megszerezni, ha nagyon vágyott rá."* Fiai már korántsem voltak ilyen kiváló emberek. Egyikük, Lodovico il Moro volt az, aki 1494-ben a franciákat behívta Itáliába nápolyi ellenségeivel szemben, s ezzel a fél évszázados háborúk poklát szabadította a már 40 éve békét élvező félszigetre.

2. *Firenze*

Egészen sajátos formában valósult meg egy család uralma Firenzében, ahol a látszatra demokratikusnak tűnő intézmények mellett a 14. században néhány gazdag oligarchacsalád kezébe került a város tényleges irányítása. A városban, amely időközben kiterjesztette uralmát Arezzóra, Pistoiára, Pisára és Livornóra is, a 15. század elején az Albizzi család jutott döntő befolyáshoz. Velük szemben az ellenzék a Medici-ház körül csoportosult, akik a pápa bankárjaként nagy vagyonra tettek szert, s a rivális oligarchacsaládokkal szemben a *popolo* felé orientálódtak. Az Albizzi-pártnak 1433-ban sikerült száműzetésbe küldenie a Medici-ház fejét, az akkor 44 éves Cosimót, aki egyébként nem nagyon avatkozott nyíltan a politikába, hanem visszavonultan élt, és az üzletvezetés mellett, szabad idejében, humanista tanulmányokkal foglalkozott (az olaszon kívül beszélt latinul, franciául és németül, olvasott, görögül, héberül és arabul). A következő évben Cosimót visszahívták, és az Albizzieket száműzték. Ettől kezdve haláláig, 1464-ig Cosimo Medici volt Firenze tényleges ura, jóllehet semmiféle formális hatalommal nem rendelkezett, semmiféle tisztséget nem viselt. Ahogy a pápa írta róla: *„úgy uralkodott, mintha nem is uralkodnék* [...] *A politikai kérdések az ő házában dőlnek el. Azok kapnak hivatalt, akiket ő választ. Ő dönt béke és háború ügyében, és ő ellenőrzi a törvényt.* [...] *Minden tekintetben király, csak nevében nem az."* A pápának írt levelében Cosimo így szerénykedik: *„Szentatyám, ön úgy ír nekem, mintha én nem csupán szerény magánember lennék, aki beéri a polgár közepes méltóságú rangjával, hanem uralkodó herceg volnék* [...] *ön nagyon jól tudja, hogy milyen korlátozott egy magánember hatalma egy népi kormányzás alatt álló szabad államban."* Egyik barátja szerint *„ha el akart érni valamit, úgy intézte, hogy a kezdeményezés látszatra mástól származzék, ne tőle"*. Mivel Firenze diplomáciai levelezését ő intézte, gondot jelentett, hogy milyen minőségben írja alá ezeket a leveleket. Végül is ezt a megoldást találták: „a köztársaság feje" (*capo della repubblica*). Halála után sírjára azt írták: *Pater patriae* – „a Haza Atyja".

A hivatali tisztségeket barátai, párthívei töltötték be, ő pedig lényegében hatalmas vagyonával, bőkezű adományaival tartotta kezében a polgárságot. Cosimo és fia, Piero idején, 1434 és 1471 között a Medici család 664 ezer aranyforintot

költött a városra. Csak tájékozódásul: a Medici-palota értéke 5000 forint volt, egy szerényebb városi palota 1000 forintba került, a Medici-bankház külföldi fiókjaiban a pénztárosok évi 40 forintot kerestek, a segédek évi húszat.

Legnagyobb diplomáciai sikere az volt, hogy Firenzét kibékítette Milánóval, s ott hatalomra segítette Francesco Sforzát. Amikor megérkezett Konstantinápoly elestének híre, az ő kezdeményezésére jött létre a béke Milánó és Velence között (Lodi, 1454), s alakult meg a törökellenes Szent Liga Firenze, Nápoly és a pápa csatlakozásával. Ezzel beköszöntött a *pax Italiae* 40 éves időszaka, amikor a félsziget vezető hatalmai viszonylagos békében éltek egymással, s ez lehetővé tette a reneszánsz páratlan kulturális kivirágzását, amely Firenzében Cosimo unokája, Lorenzo *„il Magnifico"* (1469–92) alatt érte el csúcspontját. Ellene a rivális bankház feje, Francesco Pazzi összeesküvést szőtt, amelyhez a nápolyi király és a pápa is csatlakozott. 1478-ban mise közben követték el a merényletet, amelybe a fiatalabb Medici fiú, Giuliano belehalt, Lorenzo azonban kisebb sérüléssel megmenekült. Lorenzo idejében a Medici-palota és a környékbeli Medici-villák a reneszánsz művészet, irodalom és tudomány legragyogóbb műhelyei voltak. Lorenzo halála után két évvel a Medicieket száműzték Firenzéből, s a francia király seregeivel bevonult a városba, ahol ekkor már a tüzes szavú dominikánus barát, Savonarola uralkodott a polgárok lelkén. A barát prédikációinak hatására a polgárok bűnbánatot tartottak, elégették a „hívságos dolgokat": a drága ruhákat, luxustárgyakat, képeket és a „pogány könyveket". Savonarolát azonban a pápa kiátkozta, erre a közvélemény ellene fordult, és kivégezték.

1494-ben a *pax Italiae*nak vége szakadt, francia sereg vonult végig a félszigeten Nápoly felé. A városokban nyoma sem volt már a polgárok önkormányzatának, teljhatalmú önkényurak, hercegi családok birtokába kerültek.

3. *Dél-Itália*

Az Anjou-ház alatt Nápoly lett a királyság fővárosa. II. Roger és II. Frigyes államszervezeti újításai, gazdasági eredményei hamarosan veszendőbe mentek. A mohamedán, zsidó és görög népesség iránti türelmes politika megszűnt, sőt visszájára fordult. Az országban mindenütt francia arisztokratacsaládok kaptak nagy hűbérbirtokokat. Dél-Itália és Szicília, amely a 12. században és a 13. század elején nemcsak Itália, hanem egész Európa egyik legfejlettebb, gazdaságilag legvirágzóbb területe volt, lassan elmaradott, szegény perifériává süllyedt, az újkori Itália „Mezzogiornójává", amelynek elmaradottsága és szegénysége oly kiáltó ellentétben áll az iparosodott Észak gazdagságával. Szicília nem is tűrte sokáig a francia uralom túlkapásait és az elviselhetetlenné váló pénzügyi kizsákmányolást: 1282-ben felkelés tört ki – ez volt a „szicíliai vecsernye", mert a felkelésre a jelet a vecsernyére szólító harang adta meg –, elűzték az Anjoukat, s Manfréd vejét, Aragónia uralkodóját, III. Pétert hívták meg a trónra. Ettől kezdve a száraz-

föld, a Nápolyi Királyság az Anjou-dinasztia, Szicília – amelyhez 1326-ban megszerezték Szardíniát is – pedig az Aragóniai-ház uralma alatt állt. Az Anjouk természetesen nem nyugodtak bele Szicília elvesztésébe, s csaknem egy évszázadon keresztül próbálkoztak visszaszerzésével, de sikertelenül. Végül 1372-ben az aversai békében a pápa és Nápoly elismerték a Szicíliai Királyságot, ahol 1296 óta az Aragóniai-ház mellékága uralkodott. 1412-ben a sziget visszakerült az aragóniai király közvetlen uralma alá. Ettől kezdve egészen 1712-ig alkirályok kormányozták Szicíliát, majd a Nápolyi Királyságot is.

Nápoly Anjou-uralkodói közül Bölcs Róbert (1309–43) volt a legkiemelkedőbb: művelt ember, tudósok és költők barátja, kiváló politikus és katona is. Uralmát szinte az egész félszigetre kiterjesztette. A pápától megkapta az egyházi állam főkapitánya címet, a császár pedig Toscana birodalmi vikáriusává tette meg. Fiai nem voltak, ezért leányunokája, Johanna lett az örököse, akit még gyermekkorában összeházasítottak a magyarországi Anjou-ház tagjával, András herceggel, Nagy Lajos király öccsével. Andrást nem kedvelték Nápolyban, s – állítólag felesége tudtával – meg is gyilkolták. Mint a magyar történelemből tudjuk, Lajos emiatt több hadjáratot vezetett Itáliába. Ezek nem jártak maradandó eredménnyel, bár Lajos Nápolyt is elfoglalta, ahonnan Johanna Avignonba menekült, hogy a pápa előtt bizonyítsa ártatlanságát.

Johannát végül is a pápa 1378-ban megfosztotta királyságától. Johanna, nem lévén gyermeke, adoptálta a francia király öccsét, Lajost, aki nem tudott ugyan Itáliába jönni, de utódaira hagyta a nápolyi trónigényt. Johanna trónfosztása után az itáliai Anjou-ház egy másik ágából származó (Kis) Károly durazzói herceg szerezte meg a trónt, aki tanult András tragédiájából, és a biztonság kedvéért 1282-ben megölette Johannát. Ez azonban nem segített rajta, mert a magyar koronára is igényt tartott, s bár Magyarországon meg is koronázták, röviddel ezután, 1386-ban a királynők – Erzsébet anyakirálynő és Mária királynő, Nagy Lajos özvegye és leánya – budai házában egy merénylet során halálos sebet kapott. Fia, László ismét reményt keltett a kortársakban, mert tehetséges uralkodónak bizonyult. Elűzte francia rokonait, akik megpróbáltak érvényt szerezni trónigényüknek, majd bevonult Rómába és Toscanába. Ám 1414-ben fiatalon meghalt, s mivel gyermeke nem volt, a trónt nővére, II. Johanna kapta meg. Mivel neki sem volt gyermeke, előbb V. Alfonzot, Aragónia és Szicília királyát, majd – ezt hamarosan megbánva – egyik francia rokonát fogadta örökbe. Johanna halála után, 1435-ben Alfonz tudta érvényesíteni trónigényét, s így a két királyság, Szicília és Nápoly egyesült az aragóniai király kezében. Alfonz halála után, 1458-ban János fia örökölte Aragóniát és Szicíliát, törvénytelen fia, Ferrante pedig Nápolyt (Ferrante leányát, Beatricét vette feleségül Hunyadi Mátyás). Ferrante halála után a francia uralkodóház érvényesíteni akarta trónigényét, s 1495-ben VIII. Károly el is foglalta Nápolyt, de a szövetkezett itáliai hatalmak „Szent Ligájának" nyomására kénytelen volt visszavonulni. A franciák végül is 1504-ben lemondtak trónigényükről a spanyol király javára.

V. AZ EGYHÁZ A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

1. *A pápák Avignonban*

VIII. Bonifác alig egy évvel a pápaság egyetemes uralmi igényének meghirdetése után kénytelen volt megtapasztalni, hogy a valóság nincs összhangban az elmélettel. Ezúttal nem is a császárral került szembe, mint a megelőző két évszázad pápái. Az „egyház legidősebb leányának", Franciaországnak a királya, IV. (Szép) Fülöp kijelentette, hogy lelki ügyekben kész alázatosan engedelmeskedni a pápai szék intéseinek és parancsainak, de országának világi ügyei csak rá tartoznak, s ezek tekintetében senkit nem ismer el maga felett. Sőt mint legkeresztényibb királynak kötelessége az egyház védelme, ha azt veszély fenyegeti. Bonifác világuralmi eszméit „rossz és veszedelmes újításnak" minősítette, sőt eretnekségnek, s ily esetben a francia király kötelességének tekintette összehívni az egyetemes zsinatot, amely elítéli és leteszi majd a bűnös és eretnek pápát. Szép Fülöp kezdeményezését a francia püspökök többsége és a párizsi egyetem is támogatta, így került sor 1303-ban arra, hogy francia katonák fogságba ejtették a pápát, akit a király kancellárja állítólag tettleg is bántalmazott. A pápát csak rövidesen bekövetkezett halála mentette meg attól, hogy a francia király által összehívott egyetemes zsinat bírósága elé állítsák s mint eretneket megfosszák tisztségétől.

Ez az esemény is jelzi, hogy a 14. század elejére véget ért az európai egyetemes keresztény népközösség virágkora, s megindult e közösség felbomlásának folyamata. Lazultak a keresztény egység kötelékei, s az univerzalizmus épületén repedések mutatkoztak. Az egyházi élet legkülönbözőbb területein komoly válságtünetek jelentkeztek. Érthető tehát, hogy az 1311–12-ben Vienne-ben tartott XV. egyetemes zsinat óta a nyugati egyházban egyre gyakrabban hangzott fel a jelszó: reform szükséges mind a főben, mind a tagokban (*tam in capite, quam in membris*). VIII. Bonifác halála után Rómában ismét fellángolt a két rivális arisztokratacsalád, a Colonnák és az Orsinik nyílt háborúskodása. Amikor a francia király nyomására az akkor már francia többségű bíborosi testület V. Kelemen (1305–14) személyében francia pápát választott, az vonakodott a bizonytalanná vált Rómába vonulni, és 1309-től Avignonba helyezte át a pápai kúriát. Avignon ekkor nem tartozott a francia királysághoz, hanem a német-római császáré volt, melyet az a nápolyi királynak adott hűbérbe, aki a pápa hűbérese is volt.

A pápai kúriát XXII. János (1316–34) szervezte újjá, igen hatékonnyá téve ezt a sajátos, állam nélküli államigazgatási rendszert. A legfőbb végrehajtó hatalom a kancellária volt, ebből különítették el a *Poenitentiáriát*, olyan bűnök elbírálására, amelyek alól a püspökök nem adhattak feloldozást. A másik pápai főbírói szerv a *Sacra Romana Rota*, a legfelsőbb fellebbezési bíróság volt. A *Signatura* (mely később keletkezett), az egyházi állam világi bírósági ügyeivel foglalkozott. A pénzügyek a *Camera Apostolica* hatáskörébe tartoztak. XXII. János a különféle egyházi adók egész rendszerét fejlesztette ki. A pápai bevételeknek három fő csoportja volt: egyrészt a *census beati Petri*, a helyi egyházaktól a pápához befizetendő összegek. *Reservatió*nak nevezték azt, midőn a pápa egy bizonyos egyházi tisztség, javadalom betöltését magának tartotta fenn. Ezek száma a 14. században nagyon megnövekedett. Minden betöltés után az illető püspökség vagy kolostor egész évi jövedelmének egyharmada a kúriát illette (ez volt a *servitium*, illetve kisebb javadalmak esetében az *annata*). Széküresedés esetén az illető püspökségek jövedelme a pápát illette, ahogyan az elhunyt főpapok hagyatéka is (*spolia*). A jövedelmek másik csoportját a nemcsak egyháziak által fizetett adók alkották: elsősorban a *denarius beati Petri* (a Péter-fillér), amelyet Angliában, Skóciában, Lengyelországban és Magyarországon évente minden porta után fizettek. Végül az egyházi államból származó jövedelmek, az egyházi birtokok és pénzintézetek jövedelmei, a hivatalok eladásából származó jövedelmek, az egyházi államban kivetett adók és a pápai hűbéres nápolyi és szicíliai királyságok hűbéradói. De jelentős jövedelem származott a búcsúcédulák árusításából, valamint az eretnekek vagyonának az elkobzásából is.

A 15. század közepén a bíborosok konzisztóriuma – a pápa elnökletével – vált az egyházkormányzat döntő szervévé; a zsinatok megritkulása idején ez a szerv foglalta el az egyetemes zsinat helyét. A kancelláriától és az egyéb hivataloktól a bíborosok konzisztóriuma igyekezett egyre több hatalmat megszerezni. A pápai akarat keresztülvitelét pedig az biztosította a legegyszerűbben, ha a bíborosok között lehetőleg minél több olyan ember volt, aki a pápa elkötelezettje, lehetőleg rokona (unokaöccse, azaz *nepos*a, innen a nepotizmus kifejezés). Mivel a pápaság nem volt örökletes méltóság, minden újonnan megválasztott pápának újonnan kellett olyan személyek körét kialakítania, akikre támaszkodhat; ezt legkönnyebben családtagjainak főpapi méltóságokba emelésével érhette el.

A pápák Avignonban tartózkodása ártott ugyan a pápaság egyetemességének – politikailag túlságosan alárendelődött a francia hatalomnak –, ugyanakkor a végső kibontakozás és hatalomgyarapodás éveit jelentette. Az egyház a korabeli Európa legjobban működő, legerősebben centralizált állama lett, s mint ilyen, mintaképül szolgált az újkori abszolutista államok számára. A pápai kúria a nyugati egyházak fölött addig soha el nem ért adminisztratív ellenőrzést szerzett, az egyház bevételei pedig messze felülmúlták az akkori Európa bármelyik uralkodójának a jövedelmét. E pénzügyek kezeléséből származtak a legnagyobb bankárvagyonok, előbb a Medicieké, majd később a Fuggereké.

A pápai udvar 1377-ben, IX. Gergely idején visszatért Rómába, de ő a következő évben meghalt. Gergely halálakor a francia bíborosok egy része még Avignonban volt, a többiek két pártra oszlottak. Így vált lehetségessé, hogy a kisszámú olasz kardinális, valamint a római nép nyomása alatt újból egy itáliait, Bari püspökét választották pápává, aki a VI. Orbán (1378–89) nevet vette fel. A francia bíborosok azonban érvénytelennek minősítették a választást, s a francia VII. Kelement választották pápává, aki Avignonban telepedett le. Ezzel létrejött a nyugati egyházszakadás (1378). Mindkét pápa meg volt győződve saját megvá-

lasztásának érvényességéről, és kiátkozta ellenfelét. Az egyházszakadást elősegítette, hogy az európai uralkodók is saját politikai érdekeik szerint támogatták az egyik vagy a másik pápát, nem sokat törődve az egyház egységének a kérdésével. Két pápai kúria alakult ki, két központi adminisztrációval: az egyik főleg franciákból, a másik nagyrészt itáliaiakból állt. A római pápa egyre inkább a nápolyi, az avignoni pedig a francia királytól került függőségbe. Az egyház ügyéért felelősséget érző személyek és testületek, így az egyetemek is, követelték e tarthatatlan helyzet megszüntetését. Végül 1409-ben 9 római és 6 avignoni kardinális Pisában összegyűlt, és javasolta, hogy ugyanitt tartsanak egyetemes zsinatot. Erre 1409 augusztusában került sor, több száz püspök, apát és az európai uralkodók laikus kiküldötteinek részvételével. A zsinat pert indított a két pápa ellen, és mindkettőt megfosztotta méltóságától. V. Sándor személyében új pápát is választottak, aki Bolognában ütötte fel székhelyét. A másik két pápa azonban nem kívánt távozni, így kettő helyett immár három feje lett az egyháznak.

2. *A zsinati mozgalom*

Az egyházszakadás idején rendkívül megerősödött az ún. *konciliarizmus*, azaz a „zsinati mozgalom". Az elvet párizsi ferences teológusok dolgozták ki, három forrásból merítve: a római jogból, amely az alattvalók egyenlő alávetettségét hirdette, a rendi ellenállás jogából, valamint a városi önkormányzat elemeiből. A 13–14. században kidolgozott politikai elméleteket, elsősorban a népfelség elvét, az egyházban is alkalmazták. Wiliam Ockham szerint az egyházban sincs korlátlan hatalom, ott is érvényesülnie kell az egyes hívők szabadságának. A pápa Krisztustól kapta hatalmát, de ezért az még lelkiekben sem korlátlan. Nem parancsolhat mindent, csak ami okvetlenül szükséges, mert különben az evangélium törvénye a szolgaság törvénye lenne. A pápai hatalom nem uralkodói hatalom (*dominativus*), hanem szolgáló hatalom (*ministrativus*). A pápa felett áll az egyetemes egyház, az *ecclesia universalis*. Tanulmányok jelentek meg arról, hogy az egyházat jogilag korporatív testületnek kell tekinteni, amelynek a pápa csak időlegesen a feje, nem pedig valamilyen egyházi egyeduralkodó, monarcha. A pápák és a királyok a nép megbízásából uralkodnak, de ha visszaélnek hatalmukkal, meg lehet fosztani őket tisztségüktől.

A zsinati elmélet szerint a keresztény közösségben is a nép egésze, a *populus christianus*, azaz az összegyház a legfőbb hatalom birtokosa, a pápa és a római kúria az ő megbízásából gyakorolja a végrehajtó hatalmat. Szükség esetén azonban az egyetemes zsinat, mint a *populus christianus* képviseleti szerve, átveheti a hatalom gyakorlását, mert a zsinat a pápa felett áll. Ilyen szükséghelyzet állt elő a 15. század elején, ezért Zsigmond király, mint a császárság várományosa, a pisai pápával, XXIII. Jánossal egybehívatta a konstanzi zsinatot (1414–18). A zsinaton mindhárom pápa megjelent, továbbá 3 pátriárka, 29 bíboros, 33 érsek, 150 püspök, valamint a szerzetesrendek és az egyetemek képviselői – még a keleti keresztények közül is sokan eljöttek. Mindhárom pápát letették, és egy negyediket választottak meg: V. Mártont, aki a Colonna családból származott. A zsinat 1415-ben *„Haec sancta synodus"* kezdetű dekrétumában ünnepélyesen kinyilvánította, hogy a zsinat a katolikus egyházat képviseli, s hatalmát közvetlenül Krisztustól bírja, ezért mindenki, a pápa is engedelmeskedni tartozik a zsinat határozatainak. A zsinat az egység helyreállítása mellett az egyház általános reformját (*generalis reformatio*) tekintette fő feladatának. Ennek érdekében számos reformintézkedést hozott, többek között kimondta, hogy a jövőben gyakran, legalább 10 évenként kell egyetemes zsinatokat tartani. Így ült össze 1431–49 között a bázeli zsinat, amely a zsinati mozgalom tetőpontjának tekinthető. Itt intézkedéseket fogadtak el a *simonia* (a papi méltóságok vásárolhatósága) ellen, igyekeztek magasabb szintre emelni a papság életvitelét, elítélték a papi ágyasságot, a misetartás és zsolozsmamondás kötelezettségének pontos betartását követelték. A nemzeti egyházak követeléseinek tettek eleget akkor, amikor a pápai jövedelmeket is meg akarták nyirbálni. Zsigmond halálával (1437) azonban a zsinati mozgalom elvesztette legfőbb világi támaszát. A pápa Ferrarában ellenzsinatot hívott össze, amely a pápai főséggel ellenkező addigi határozatokat elítélte.

A Ferrarai zsinat, amelyet 1439-ben Firenzébe helyeztek át, kimondta az uniót a keleti ortodox egyházzal, ám Bizánc bukása miatt ennek nem lett gyakorlati eredménye. A Bázelben tovább ülésező főpapok viszont – az egyházi értelmiség hatására – egyre radikálisabbak lettek. IV. Jenő pápát is felfüggesztették tisztségéből, és leszögezték, hogy a pápának nincs joga feloszlatni a zsinatot. Még egy utolsó ellenpápát választottak, de a zsinati mozgalom immár erejét vesztette, és 1449-ben feloszlott. IV. Jenő pápa mégis kompromisszumokra kényszerült az egyes országok uralkodóival, elsősorban a francia királlyal. A pápaság és a zsinati mozgalom harcainak igazi győztese a modern állam lett, amely megerősítette az egyház feletti hatalmát, de nem sikerült keresztülvinni a hőn óhajtott reformot sem a főben, sem a tagokban. A 15. század közepén a zsinati mozgalom elgyengült, s újból a pápai főhatalom kerekedett felül a zsinattal szemben. A reform végrehajtása így a 16. század nagy vallási mozgalmaira: a protestáns és a katolikus reformra maradt.

3. *A devotio moderna*

A konstanzi zsinatnak az eretnekség problémájával is foglalkoznia kellett. A nyugati egyházszakadás idején a huszitizmus vált a legjelentősebb eretnekmozgalommá, amely Csehországban németellenes nemzeti színezetet is öltött. A mozgalom John Wycliff (1320–84) oxfordi egyetemi tanár tanaihoz kapcsolódott, aki azt hirdette, hogy a királyi hatalom független a pápától, és a királynak joga van az egyházi vagyon felett rendelkezni. Az őskeresztény egyház egyszerűségét és de-

mokratizmusát tartotta követendőnek, s hogy ezt széles körben megismerhessék, lefordította a *Bibliá*t nemzeti nyelvre. A *Szentírás*t tartotta a hit egyedüli forrásának, s amit abban nem talált meg, azt beszüremkedett visszaélésnek minősítette. Az egyházat a predesztináltak láthatatlan közösségének tartotta, s tagadta az egyházi hierarchia isteni eredetét. Wycliff ugyan megmenekült az inkvizíciótól, de követői, a lollardok súlyos üldözéseket szenvedtek.

Jan Husz (1369–1415) prágai magiszter Wycliff nézeteit fejlesztette tovább, de németellenes és mélyebb szociális színezetet adott tanainak. Az egyházi visszaélések ellen prédikált, elvetette az ál-kereszteshadjáratok fejében nyújtott bűnbocsánatot, tiszta életű és szegény papságot kívánt, el akarta törölni az egyházi hierarchiát, követelte a két szín alatti áldozást (kenyérrel és borral) és a *Biblia* eljuttatását mindenkihez, ezért le is fordította azt cseh nyelvre. Élete vége felé egyre élesedett szociális bírálata is. Midőn a kibontakozó cseh nyelvi-nemzeti mozgalom nyomására a német diákok elhagyták a prágai egyetemet, Husz lett a cseh oktatási nyelvűvé vált intézmény rektora. A pápa Huszt is eretneknek bélyegezte és zsinat elé idézte. Menlevelet kapott biztonsága szavatolására, de amikor nem vonta vissza tanait, mégis elfogták és megégették (1415), arra hivatkozva, hogy a menlevél csak az odajövetelkor ígért sértetlenséget, a távozáskor már nem.

Halála után Husz nemzeti hőssé vált. Barátja, Prágai Jeromos terjesztette tovább eszméit, amelyek igen jó talajra leltek a kb. 35 000 lakosú Prágában is, ahová özönlöttek a vidék szegényei. A huszita háborúk idején (1419–34) két irányzat alakult ki: a nemesek a mérsékelt „kelyhes" mozgalmat követték, míg a „táboriták" nagyrészt szegény, talajtalan emberekből verbuválódtak. Tábor hegyén lázasan építették városukat, abban a meggyőződésben, hogy Krisztus a közeljövőben ismét eljön szent városukba, az Új Jeruzsálembe. Itt megszűnt a különbség pap és laikus között, elvetették az egyházat mint intézményt, a szentségeket, a szentekhez segítségért való imádkozást, a hitet a tisztítótűzben, a zarándoklást. Eltörölték maguk között a magántulajdont, a dézsmát és a földesúri szolgáltatásokat. A közeli jövőben várták a boldog Ezeréves Birodalom eljövetelét, amikor mindenki egyenlő és testvér lesz, s az emberi szenvedések megszűnnek. A baseli zsinat küldöttei végül is 1433-ban megegyeztek a kelyhesekkel (prágai kompaktátumok). A táboritákat pedig a kelyhesek és a katolikus nemesség összefogva verte le Lipany mellett 1434-ben.

A középkor végének sok tekintetben külsőségessé váló vallásosságával szemben szép számmal jelentkeztek olyan törekvések, amelyek a hit titkaiban való bensőséges elmélyedésre és a mindennapi élet megszentelésére helyezték a hangsúlyt. Egyik ilyen kezdeményezés volt a németalföldi Közös Élet Testvéreinek Társasága", amelyet Gerhard Groote († 1384) alapított. Ők kolostorszerű közösségekben éltek, önként vállalt szegénység, tisztaság és imádság közepette, de az elmélkedést és a tisztes életet, valamint a tevékeny felebaráti szeretet gyakorlását a vallási ceremóniáknál sokkal fontosabbnak tekintették. Ezt az elmélyült, spirituális vallási irányzatot nevezték *devotio moderná*nak. A *devotio moderna* szellemét leginkább a *Krisztus követése* című könyv tükrözi, amelyet általában Thomas Kempisnek († 1471) tulajdonítanak. A következő századokban a *Biblia* mellett ez lett a katolikusok legnépszerűbb olvasmánya. Ennek az eszmevilágnak a képviselője volt Rotterdami Erasmus is, a keresztény humanizmus kimagasló alakja.

VI. A KÖZÉPKORI EURÓPA PERIFÉRIÁJA

1. Skandinávia: a kalmari unió

1319 és 1380 között Norvégia – megszakításokkal – perszonálunióban állt Svédországgal, majd 1380-tól több mint négy évszázadon át (1814-ig) Dániával. 1387-ben a dán uralkodócsaládból származó Margit lett Dánia és Norvégia uralkodója, majd 1389-től Svédországé is. 1389-ben Norvégiában Margit ösztönzésére rokonát, a mindössze 4 éves Pomerániai Eriket kiáltották ki királynak, s Margit keresztülvitte, hogy Erik 1396-ban Dánia és Svédország trónját is megkapja. Margit tovább akart menni a puszta dinasztikus uniónál, és a koronákat véglegesen egymáshoz kívánta kapcsolni. Ezért 1397-ben Kalmarban gyűlést hívott össze, ahol Eriket a három ország királyává koronázták. Ezután egy uniós tervezet készült, amelyet azonban nem ratifikáltak az egyes országok, így a kalmari unió valójában csak egy dinasztikus egyezmény. Igazi eredménye a skandináv országok közötti béke volt. Erik pecsétje a három királyság címerének, valamint a pomerániai és a családi címernek az ötvözete, melyben a svéd címer 3 koronája valószínűleg egyúttal a három királyságot is jelképezte.

A kalmari unió Dánia vezetésével valósult meg: a dán vezető szerepet nemcsak az mutatta, hogy a király itt székelt, hanem az is, hogy Margit birtokokat adományozott dánoknak a másik két királyságban, míg fordítva ez nem történt meg. A kalmari unió dán uralmat jelentett Norvégiában, Svédországban azonban sokszor csak névleges volt a dán király hatalma. 1448-ban az unió gyakorlatilag megszűnt, mivel Svédországban az egyes főúri frakciók harca gyakori uralkodóváltásokhoz vezetett, és Svédország tulajdonképpen teljesen önállósult. Dánia és Norvégia 1450-ben Bergenben újabb uniós szerződést kötött, közös uralkodóválasztással, de biztosítva Norvégia teljes önállóságát. 1520-ban ugyan a dán király, II. Keresztély (1513–23) erőszakkal helyreállította az uniót, és svéd királlyá is koronázták, azonban 1521-ben felkelés tört ki a dán uralom ellen Gustav Vasa vezetésével, akit 1523-ban királlyá választott a rendi gyűlés. Ezzel a kalmari unió végleg megszűnt működni, noha Dánia és Norvégia egészen 1814-ig perszonáluniót alkottak.

A kalmari unió idején alakultak ki a skandináv országokban a rendi gyűlések: Dániában (*Rigsdag*) 1468, Svédországban (*Riksdag*) pedig 1471 jelentette a négykamarás rendi gyűlés kezdeteit, ahol a klérus, a nemesség, a városok és a

szabad parasztság képviselői voltak jelen. (Dániában a szabad parasztság képviselői a 16. század végétől eltűnedeztek, mivel többségük földesúri függésbe került.) A rendi gyűléseket éppen a kalmari unió felbomlása által teremtett politikai zavarok erősítették meg: segítségükkel jutott trónra Svédországban a Vasa-dinasztia, Dániában I. Frigyes. Európa egyik legerősebb és legtovább élő rendi gyűlése a svéd volt: 1865-ig fennmaradt, bár jogköre és összetétele még a 16. század közepén sem szilárdult meg.

2. *A spanyol reconquista*

A Hispániát 711 után fokozatosan megszálló araboknak nem sikerült uralmuk alá vetniük az Ibér-félsziget egészét. A keresztények az északi hegyek között hatásosan védekeztek, s a 8. század első felében Asturia, Cantabria és Galícia tartományok területén létrejött az Asztúriai Királyság. Asztúria királyai a 9. században déli irányban egészen a Duero folyóig terjesztették ki uralmukat. Székhelyükké előbb Oviedót, majd León városát tették, s ettől kezdve az ország neve is León. A kis ország északkeleti részét Burgos körül Kasztíliának kezdték nevezni, mert ezen a területen sok vár (*castellum*) épült a mórok féken tartására. Burgos grófjai lassanként egyre inkább önállósították magukat, s 1035-ben I. Ferdinánd (1034–65) a királyi címet is felvette. 1037-ben Ferdinánd uralma alatt egyesült a Kasztíliai és a Leóni Királyság. Az egyesült királyságokban – amelyek időnként újra szétváltak – a súlypont egyre inkább áthelyeződött Kasztíliára. A Pireneusoktól délre fekvő területeken, Katalóniában a Karoling-birodalom őrgrófsága (később Barcelonai grófság) szerveződött. A baszkok lakta Nyugati-Pireneusokban, Pamplona körül még a 8. század végén egy grófság létesült, amelyből a 10. században kifejlődött a Navarrai Királyság. Barcelona és Navarra között, a Középső-Pireneusokban jött létre az Aragóniai grófság. A 11. század elején III. (Nagy) Sancho (1000–35) navarrai király Aragóniát és Kasztíliát is uralma alá vonta, majd három királyságát szétosztotta fiai között. Így mind a navarrai, mind a kasztíliai, mind az aragóniai uralkodóház Sancho leszármazottja volt.

A mór Andalúzia (al-Andalusz), amely 929 óta Bagdadtól teljesen független kalifátus volt, Córdoba székhellyel, a 11. században szétaprózódott kis helyi államocskákra (ezeket nevezték *taifá*nak). Körülbelül 30 ilyen kis tartományúri hatalom alakult ki. Ezt a helyzetet kihasználva a keresztény uralkodók nekiláttak a mór uralom alatt álló területek visszahódításának (*reconquista*). Hiába avatkoztak közbe két ízben is az észak-afrikai berberek – előbb az almoravidák, majd az almohádok –, a *reconquistát* csak lassítani tudták, feltartóztatni, megállítani nem. A *reconquistá*ban Kasztília játszott vezető szerepet, amelynek királya, VI. Alfonz (1072–1109) egészen a Tajo folyóig nyomult előre, és 1085-ben elfoglalta Toledót, amelyet nyomban meg is tett országa fővárosává. Ezután az almoravidák átmenetileg megállították a keresztény előrenyomulást. Velük szemben a legendás Cid (arab *El Cid* = úr), azaz Rodrigo Diaz de Vivar kasztíliai nemes harcolt sikeresen, aki átmenetileg Valenciát is elfoglalta. A 12. században elsősorban Aragónia ért el sikereket a keleti partvidéken: 1118-ban elfoglalta Zaragozát, és megvetette a lábát az Ebro folyótól délre, majd Katalóniával egyesülve felszabadították Tortosát és Leridát.

A félsziget nyugati partvidékén a Portugál grófság fokozatosan önállósult, s a bragai érsekség alapításával 1104-ben egyházszervezetileg is önállóvá vált. A mórok ellen vívott egyik győztes csatája után I. Alfonzot királlyá kiáltották ki. Portugália akkor vált nemzetközi jogilag is önálló királysággá, midőn III. Sándor pápa 1179-ben ezt elismerte. Fővárosa eleinte Coimbrában volt, majd 1147-ben a portugálok elfoglalták Lisszabont, s ez lett a királyság székhelye.

A 12. század második felében az almohádok ismét lefékezték a keresztény előrenyomulást, s 1195-ben Alarcosnál súlyos vereséget mértek Kasztília királyára. A félsziget addig egymással állandóan viszálykodó keresztény uralkodói végre összefogva 1212-ben Las Navas de Tolosánál döntő győzelmet arattak az almohádok felett. Ezzel újra lendületet vett a *reconquista*. A portugálok II. Sancho (1223–48) és III. Alfonz (1248–79) vezetésével eljutottak egészen a déli tengerpartig. III. (Szent) Ferdinánd, León és Kasztília királya az 1230–40-es években sorra vette be a jelentős mór városokat: Córdobát, Murciát, Sevillát. Kasztília és Portugália határa a Guadiana folyó lett. A keleti parton az aragóniai I. Jakab nyomult előre, s elfoglalta Valenciát (1238), majd a Baleár-szigeteket. 1250 után már csak Granada maradt a déli parton mór uralom alatt. A *reconquista* egyelőre befejeződött, az utolsó felvonásra, Granada elfoglalására több mint két évszázadot kellett még várni.

3. *A spanyol királyságok a reconquista után*

Az Ibér-félszigeten a visszahódítás után sajátos politikai, népességi és társadalmi viszonyokkal találkozunk. Az első szembetűnő vonás a különböző etnikumok, illetve vallási színezetű kultúrák együttélése, keveredése. A mohamedán lakosság zöme ottmaradt a visszahódított városokban, s a keresztények eleinte türelemmel kezelték őket. A mór uralom örökségeként több százezer zsidó is élt spanyol földön, amelyen négy keresztény királyság osztozott. A politikai egységesítést megnehezítette, hogy az Ibér-félsziget földrajzilag nem egységes, hanem két teljesen különböző jellegű területre tagolódik: Kasztília elszigetelt, terméketlen fennsíkjára, valamint a gazdag, termékeny peremvidékekre, amelyek azonban hátat fordítanak a kasztíliai fennsíknak, azzal nem alkotnak szerves egységet.

A visszahódítás során elért sikerei révén, de területe és lakosságszáma alapján is Kasztília lett a félsziget vezető hatalma. 1300 körül a félsziget 5,6 millió lakosának háromnegyede, mintegy 4,5 millió fő Kasztíliában élt. Gazdasági és

társadalmi fejlettség tekintetében azonban Aragónia lényegesen felülmúlta, hiszen hozzá tartoztak a virágzó földközi-tengeri kikötők s az Ibér-félsziget legfejlettebb része, Katalónia is, ahol jelentős textilipar virágzott. Barcelona az itáliai kikötővárosokkal versengő kereskedelmi központtá vált, egészen a Levantéig terjedő kapcsolatokkal rendelkezett. A 15. században azonban Barcelona kereskedelme és általában az egész királyság gazdasága hanyatlásnak indult. Aragónia figyelmét a 13. század vége óta egyre inkább lekötötte Itália, mert III. Péter 1282-ben Anjou Károlytól megszerezte Szicíliát. Északon a kis Navarrai Királyság a 13. század végén a champagne-i grófok birtokába került, s teljesen Franciaország felé fordult.

Kasztília, a terméketlen fennsík országa a nagy pestisjárvány után még kopárabbá vált. Az elnéptelenedett vidékeket birkatenyésztésre használták, annál is inkább, mert egyre nőtt a kereslet a nyersgyapjú iránt. A visszafoglalt területeken egyes főnemesi családok (*grand*ok), lovagrendek és kolostorok hatalmas birtokokat kaptak. A harcok elcsendesülésével kialakultak a későbbi magyarországi hitbizományokhoz hasonló birtokkomplexumok, a *señoriók* vagy *mayorazg*ok – a majorátusok –, amelyeket a család elsőszülöttje kormányzott, s elidegeníthetetlenek és feloszthatatlanok voltak. Ezeken a birtokokon nem állt rendelkezésre megfelelő létszámú munkaerő, mivel délre már nem jutott elegendő telepes, ezért a földművelés rovására a juhtenyésztés került előtérbe. A késő középkorra a gyapjú vált az egyik legfontosabb kiviteli cikké. A gyapjút feldolgozatlanul exportálták, nem alakult ki számottevő textilipar a jó minőségű hazai nyersanyagra alapozva.

Roberto Lopez úgy véli, s teljesen egyetért vele Fernand Braudel is, *„hogy a pásztorkodás döntőbb hatást gyakorolt az Ibériai-félsziget gazdaságára, mint az olajbogyó, a szőlő, a réz vagy akár Peru minden kincse"*. A 14. századtól elterjedt a spanyol és az Észak-Afrikából behozott juhok kereszteződéséből származó merino. A finom gyapjút adó juh minden évben vándorolt: a nyarat a hegyekben töltötte, a telet pedig a királyság déli vidékén, La Mancha, Estremadura és Andalúzia meleg legelőin. A merinók, melyeket a spanyolok „vándorló juhoknak" neveztek, Kasztíliában sokszor 800 kilométeres távolságot is megtettek. A pásztorkodásnak ezt a módját nevezzük „transzhumálásnak", azaz legelőváltásnak, mert a nyári és a téli legelőket felváltva használják. Braudel hangsúlyozza, hogy *„nem nomadizálásról van szó, mert a juhokat hivatásos juhászok, és csak ők kísérik, a rabadánok, a számadók és segítőik; kezükben ott a parittya és a pásztorbot, magukkal viszik öszvéreiket és néhány lovat, főzőedényeiket és kutyáikat"*. A finom gyapjút adó juhokat a magas északi vidékekről a déli síkságokra hajtották. A nyájak és tulajdonosaik – gazdagok és szegényebbek – északiak voltak, elsősorban a négy nagy juhtenyésztő „városhoz", Leónhoz, Segoviához, Soriához és Cuencához tartoztak. Az egész rendszer az északon található nyári legelők befogadóképességétől függött, mert délen a lakatlan területek korlátlan növekedést tettek lehetővé.

A hatalmas, több tízezres juhnyájak vándorlása természetesen rengeteg konfliktus forrása volt: egyfelől a parasztok és a pásztorok között, másfelől az egyes nyájak között. Ezek méreteit elképzelhetjük, ha szem előtt tartjuk, hogy az egész rendszerben sok millió juh tette meg évente kétszer a nyári és a téli legelő közötti, sokszor több száz kilométeres távolságot. Ennek a hatalmas mozgásnak a szabályozására, a konfliktusok kezelésére nagyon jól szervezett, szigorúan kézben tartott intézményt kellett létrehozni. Ez volt a juhtenyésztők társasága, érdekszövetsége, a *Mesta*, amely első kiváltságait 1273-ban kapta, s később komoly gazdasági és politikai hatalomra tett szert.

A kasztíliai gyapjúexport 14. századi nagy fellendüléséhez hozzájárult az is, hogy ekkor – a százéves háború miatt – lelassult az angol gyapjúkivitel, s az itáliai városokban megszületett a posztóipar (addig főleg a flamand posztót finomították és festették). Genovai kereskedők előre megvették a gyapjút, és a firenzeiekkel együtt gyapjúmosókat tartottak fenn. A gyapjúbálákat Bilbaóban rakták hajóra és szállították Flandriába. Itália felé Málaga és Alicante kikötőjéből indultak a szállítmányok. S míg a gyapjú eljutott odáig, többek között olyan „apró", mindennapi gondokat is meg kellett oldani, hogy a sok millió juh számára nélkülözhetetlen sót a legelőkre szállítsák. Érthető tehát – írja Braudel –, *„hogy a legelőváltó pásztorkodás erősen intézményesített, mentességei, szabályozásai és kiváltságai vannak, és némileg a társadalmon kívül áll"*. Ez teszi érthetővé azt a fontos szerepet is, amelyet a *Mesta* a késő középkori és a kora újkori spanyol történelemben játszott.

A mórokkal vívott sok évszázados állandó harc, a félsziget fokozatos visszahódítása sajátos társadalmi és politikai viszonyokat fejlesztett ki Ibéria kisállamaiban. A főnemesség itt hatalmasabb, a kisnemesség pedig népesebb volt, mint bárhol Európában. Az állandó háborús állapot az erős és jelentős kiváltságokkal rendelkező arisztokrácia mellé egy nagy létszámú, öntudatos lovagi-kisnemesi réteget hívott életre (*infanzon, caballero, hidalgo*), mely állandó utánpótlást kapott a Pireneusoktól északra eső területek örökségben nem részesülő ifjú lovagjai sorából. A kisnemesek, valamint a nagycsaládoknak a majorátus intézménye miatt föld nélkül maradt kisebb fiai természetes foglalkozásnak tekintették a katonáskodást, s mivel viszonylag szegények voltak, minden kalandos vállalkozásra készen álltak. A visszafoglalt területek benépesítésének igénye a parasztság és a városi népesség számára teremtett kedvező viszonyokat. A parasztság szabadabb volt, mint a Pireneusoktól északra. A falusi és városi települések, valamint a mór világban kialakult, keresztény uralom alá került etnikai csoportok (zsidók, mozarabok, mudejárok) sajátos jogokat, szabadságokat, önkormányzatot kaptak (*fuero* = a szabadságokat biztosító oklevél). Erős és szabad falusi és városi közösségek fejlődtek ki, a lakosok gyűléseivel (*concejón*), s létrejöttek a falvak és városok, sőt az ő mintájukra a kisnemesek szövetségei, uniói, testvériségei (*hermandad*ok). Egyes területeken (például Katalónia, Valencia) itáliai típusú kereskedővárosokkal találkozunk.

A királlyal a kormányzatban való együttműködésre jogosított rendi gyűlések (*cortes*) spanyol földön alakultak ki a legkorábban Európában – Leónban 1188-ban, a többi államban a 13. század közepén –, s ezeken a bárók, főpapok, lovagok és városok mellett a kisebb helyek küldöttei, a népi közösségek képviselői is szóhoz jutottak. A rendek Aragóniában voltak a legerősebbek, ahol 1247-ben alakult meg a *cortes*, amely a 14. században évente háromszor ülésezett. Az ülések közötti időben egy állandó bizottság vigyázott a *cortes* határozatainak megtartására, ez egyben felsőfokú bíróság is volt. Katalóniában is létezett hasonló: a *generalitat*, amelynek hét tagját a *cortes* választotta (2 egyházi, 2 nemesi, 3 városi képviselő). Látható, hogy az Aragóniai Királyság tulajdonképpen egy föderáció volt, mert a hozzá tartozó Katalónia és Valencia is rendelkezett saját *cortes*-zel.

Kasztíliában a *cortes* korántsem rendelkezett ilyen erős hatalommal. Eleinte minden várost meghívtak, de képviseletük fokozatosan csökkent, a 15. századra a *cortes* már csak 18 város küldötteit fogadta magába. A városok egyre növekvő része betagolódott a kialakuló latifundiumokba, majorátusokba. Az arisztokrácia növekvő hatalmával szemben a kisnemesek és a városok *hermandad*okba tömörültek, de adott esetben így tiltakoztak a királyok pénzpolitikája ellen is, vagy gazdasági érdekeiket így igyekeztek védelmezni és előmozdítani. A 15. században viszont a bortermelő vidékek városi és falusi közösségei alkottak *hermandad*ot a *hidalgó*k ellen, s valóságos belső háborúra került sor.

Míg Aragóniában a rendiség érvényesíteni tudta erejét – a katalán *generalitat* például szabályszerű háborút viselt a király ellen a 15. század végén –, addig Kasztíliában egyre inkább érvényesültek a királyság központosító törekvései. Létrejött egy legfelső központi bíróság, az *audiencia*, a városok vezetését a király által kijelölt *regidor*okból álló tanács vette át, s a városok élére mindenütt királyi kormányzók (*corregidor*) kerültek. A király mellett tanácsok alakultak az egyes kormányzati szektorok ügyeinek intézésére (Titkos Tanács, az Igazságszolgáltatás Tanácsa, a Lovagrendek Tanácsa, az Inkvizíció Tanácsa). A királyi hatalom fő támaszai az inkvizíció és a lovagrendek voltak. A lovagrendekben főleg a *hidalgó*k tömörültek, s e rendek óriási birtokokkal rendelkeztek (a Calatrava rend pl. 350 falu és mintegy 200 ezer ember ura volt).

Kasztíliában a 15. század közepén polgárháború dúlt, melyből Izabella (1474–1504) került ki győztesen, aki már 1469 óta II. Ferdinánd (1479–1516) aragóniai trónörökös felesége volt. A két uralkodó házassága még nem jelentette a két ország egyesülését, mindkettő megőrizte különállását, saját intézményeit. Sőt, a két ország egyike sem volt még igazán egységesnek tekinthető. A házasság azonban lehetőséget nyitott arra, hogy a királyságok meginduljanak az egységesülés útján. Délen még állt az utolsó mór királyság, Granada, a Naszridák dinasztiája alatt. A „katolikus királyok" – ahogy Izabellát és Ferdinándot nevezték – egy évtizedig tartó, súlyos harcokkal járó háborúban 1492-ben elfoglalták Granadát, s ezzel végleg megszűnt a mór uralom Hispánia földjén. Ugyanebben az évben indult el Cádiz kikötőjéből három hajóval Kolumbus Kristóf az óceánon Nyugat felé. Indiába akart eljutni, és rátalált Amerikára.

4. *Portugália*

Ferdinánd, aki Izabella halála után egymaga uralkodott mindkét királyságban, 1515-ben megszerezte Kasztília számára Navarrát is. A Ibér-félsziget túlnyomó része tehát egyetlen uralkodó kezében egyesült. Csak Portugália maradt önálló királyság. 1256-ban ott is sor került a *cortes* összehívására. Dinis vagy Dénes király (1279–1325) 1288-ban Lisszabonban egyetemet alapított, amelyet később Coimbrába helyeztek át. (Kasztíliában is alapítottak három egyetemet a 13. században: Palenciában, Salamancában és Sevillában. Ezeket a 14–15. században még 8 újabb alapítás követte.) Ekkoriban vált az ország hivatalos nyelvévé a portói dialektus, amelyből a portugál irodalmi nyelv kifejlődött. A portugál társadalom földrajzilag három egymástól eltérő régióra tagolódott. Északon a hűbéri viszonyok váltak uralkodóvá. Középen a városok játszottak fontos szerepet, s a polgárság komoly politikai befolyáshoz is jutott. Délen a *reconquista* során a lovagrendek kaptak óriási birtokokat, amelyeken mohamedán rabszolgák és keresztény telepesek dolgoztak. 1383-ban I. Ferdinánddal (1367–83) kihalt a Burgundi-uralkodóház. A kibontakozó zűrzavarban az Avis lovagrend nagymestere szerezte meg a trónt, I. János (1385–1433) néven. Angol segítséggel legyőzte az ellene támadó kasztíliai sereget. A portugál királyok már a század eleje óta szövetségi viszonyban voltak Angliával, s ezt most azzal is megerősítették, hogy János angol hercegnőt vett feleségül. János alatt vette kezdetét a portugálok afrikai terjeszkedése, midőn 1415-ben elfoglalták a Gibraltári-szoros túlpartján Ceutát, amely az afrikai kereskedelem fontos központja volt. Az észak-afrikai terjeszkedés 1471-ben Tanger és Arcila elfoglalásával folytatódott. Közben a portugálok az óceánra is kimerészkedtek: elfoglalták és kolonizálták az Azori-szigeteket, Madeirát, a Zöld-foki-szigeteket és a Kanári-szigeteket (ezt azonban később át kellett engedniük Kasztíliának). A portugál tengeri hajózás fejlesztésében és a felfedezések előkészítésében Tengerész Henrik († 1460) királyfi szerzett nagy érdemeket. Sagresben tengerésziskolát létesített, és támogatta a nyugat-afrikai partvidék felé irányuló expedíciókat. Az afrikai arany lelőhelyeihez akartak eljutni, s az 1460-as években megerősített kereskedelmi állomást létesítettek az Aranyparton. Az aranykereskedelem királyi monópolium volt, s az afrikai szállítmányok révén évente mintegy fél tonna arany jutott Portugáliába. Kezdetét vette a rabszolga-kereskedelem is. Délen, ahol a nagybirtokosok afrikai rabszolgákat dolgoztattak, hamarosan a lakosság 10%-a a feketék közül került ki. Az afrikai felfedezőutakat végül is 1497-ben koronázta átütő siker: Indiába nem Kolumbus, hanem Vasco da Gama jutott el először az óceánon keresztül, igaz, ő nem nyugat felé próbálkozott, hanem Afrika megkerülésével, az Indiai-óceánon át.

5. *Új hatalom a latin Európa keleti végein: Lengyelország*

A 10. század elején a későbbi Lengyelország területén nagytörzsek éltek, amelyek szállásterületei később az állam közigazgatási beosztásának alapjává váltak. A vislánok és a lengyanok Kis-Lengyelországban, a mazoviánok Mazóviában, a polánok Nagy-Lengyelországban, a goplánok Kujáviában, a slezánok Sziléziában, a pomoránok Pomerániában. E nagytörzsek közül a polánok területén képződött a lengyel állam, Gniezno környékén. A lengyel államot és annak első uralkodódinasztiáját, a Piastot megalapító I. Mieszko fejedelmet (960–92) egy arab utazó a legnagyobb kiterjedésű szláv állam uralkodójának nevezte. Ez az állam a később Nagy-Lengyelországnak nevezett területen helyezkedett el, központja Gnieznóban volt. Mieszko hatalma valószínűleg kiterjedt a szomszédos területekre is. Mieszkót a szomszédos német források először 963-ban említik. 966-ban megkeresztelkedett, s feleségül vette a cseh Dubrava hercegnőt. 968-ban létesült az első lengyel püspökség Poznanban, ez a magdeburgi érsekségnek volt alárendelve. A lengyel államszervezés Mieszko fia, Vitéz (Chrobry) Boleszláv (992–1025) uralkodása alatt vált teljessé. Az önálló lengyel egyházszervezet akkor jött létre, midőn 1000-ben III. Ottó császár Gnieznóban érsekséget alapított, 3 alárendelt püspökséggel (Krakkó, Wroclaw, Kolobrzeg). Boleszlávot 1025-ben Gnieznóban királlyá koronázták.

Boleszláv utódai állandó harcban álltak a hegemóniájukat lengyel területekre kiterjeszteni törekvő német-római császárokkal, akiknek hűbéruraságát időnként kénytelenek voltak elismerni. II. (Merész) Boleszláv (1058–79) a németekkel szemben VII. Gergely pápát támogatta, s ezért a pápa legátusa királlyá koronázta. De hamarosan összeütközésbe került az egyházzal, és Magyarországra kellett menekülnie. A királyi hatalmat átmenetileg III. (Ferdeszájú) Boleszlávnak (1102–38) sikerült megerősítenie, aki végrendeletében felosztotta az országot fiai között. A Krakkóban székelő fejedelem uralma alatt maradt Kis-Lengyelország, Nagy-Lengyelország és Pomeránia, testvérei pedig Szilézia, Kujávia és Mazóvia, valamint Sandomierz urai voltak. Ez a felosztás azonban nem sokáig maradt érvényben. Kis- és Nagy-Lengyelország a következő két évszázadban nem tartozott egy fejedelem alá. A 12. század második felében a széttagolódás tovább folytatódott, s a 13. század elején már 23 részfejedelemségből állt az ország. A főfejedelem (*dux maximus*) Krakkóban tartotta székhelyét. Őt ekkor már Kis-Lengyelország nemzetségei választották a Piast-dinasztia tagjai közül. A fejedelmi hatalmat Igazságos Kázmér (1177–94) kezdte megszilárdítani, aki kelet felé próbált terjeszkedni, de Halicsban a szintén arrafelé hódító magyar királlyal, III. Bélával találta magát szemben. A 13. század elején II. Andrással folytatódott a viszály. A fejedelem mellett ekkor jelenik meg a *castellanus* vagy *wojewoda* nevű főtisztviselő. Nagy-Lengyelországban és Sziléziában ebben az időben erősen érvényesült a német és a cseh befolyás. Mazóvia pedig a pogány poroszok állandó betöréseitől szenvedett. Ezért Konrád fejedelem 1226-ban a Német Lovagrendet hívta be és

telepítette le országa határvidékén. A tatárjárás Lengyelország déli területeit is végigpusztította. 1241-ben a tatárok Halicson és Kis-Lengyelországon keresztül Sziléziába nyomultak, és a legnicai (legnietzi) csatában megsemmisítő vereséget mértek Henryk fejedelem seregére. 1239-ben házassági kapcsolat jött létre a lengyel és a magyar uralkodóház között: V. (Szemérmes) Boleszláv Kunigundát, IV. Béla leányát vette feleségül. Ebben az időben tettek szert egyre nagyobb gazdasági jelentőségre a Krakkó melletti sóbányák (Bochnia, Wieliczka). A 12–13. században jelentős számban települtek be német polgárok a meglévő vagy újonnan alapított városokba, amelyek a magdeburgi jogot kapták meg.

Lengyelország akkor kezdett komolyabb szerepet játszani az európai politikában, mikor Wladyslaw Lokietek († 1335), aki Sandomierz fejedelme volt, végrehajtotta a lengyel fejedelemségek egyesítését. 1305-ben megszerezte Krakkót, 1315-ben Nagy-Lengyelországot. Wladyslawot 1320-ban a pápa engedélyével Krakkóban királlyá koronázták. Ugyancsak a pápa közvetítésével jött létre a házassági kapcsolat Magyarországgal: az újdonsült lengyel király leányát, Erzsébetet Károly Róbert magyar király vette feleségül. Az egyesítést elősegítette a gazdasági fellendülés, amelyen az ország keresztülment. A magyar szövetség fontos volt, mert a Lengyel Királyságra a Luxemburgok is igényt tartottak. Az ellentéteket 1335-ben a visegrádi királytalálkozón simították el. Károly Róbert, Luxemburgi János cseh király és Nagy Kázmér (1333–70) lengyel király találkozóján a cseh király jelentős összeg fejében lemondott a lengyel trónigényről, a Német Lovagrend pedig visszaadta az elfoglalt kujaviai területeket. Kétségtelen, hogy Lengyelországnak jelentős területi engedményeket kellett tennie a békéért. Közös gazdasági intézkedéseket is hoztak Bécs árumegállító joga ellen. 1339-ben újabb találkozóra került sor Visegrádon, ahol a Luxemburgokat Károly képviselte. Itt került először szóba Lajos magyar trónörökös igénye a lengyel királyságra, Kázmér gyermektelen halála esetén. Mivel Kázmérnak ismételt házasságaiból sem született fia, 1355-ben létrejött a megállapodás Lajos trónöröklésére vonatkozóan.

Nagy Kázmér előbb a Német Lovagrenddel, majd a litvánokkal állt harcban, ez utóbbiakkal Halics birtokáért. 1366-ban sikerült is megszereznie Halicsot. A sikert a jól szervezett hadseregnek köszönhette: 20 ezer páncélos lovast tudott felvonultatni. Nemzetközi tekintélyét jelezte az 1364. évi krakkói fejedelmi találkozó, amelyen IV. Károly császár és Lajos magyar király is részt vett féltucatnyi más uralkodóval együtt. Kázmér alapította a krakkói egyetemet 1368-ban. Halálakor Lengyelország területe mintegy 230 000 km^2-re rúgott, a lakosság száma pedig 2,3-3 millió volt, azaz egy négyzetkilométerre 8 lakos jutott (1000 körül kb. 1 millió volt az ország lakossága, az akkori területen 4 fő/ km^2 népsűrűséggel). Az egyesítést szolgálta a különböző területek jogának kodifikációja.

1370-ben Kázmér halálával kihalt a Piast-uralkodóház, s a lengyel trónt Lajos magyar király örökölte. Nagy Lajos lengyel királysága nem volt népszerű: nem sokat tartózkodott az országban, s nem is védelmezte sikeresen a lengyel területeket. A lengyel nemességgel kötött kompromisszum eredménye volt az 1374. évi

kassai privilégium, amelyben Lajos csökkentette az adót, kötelezte magát arra, hogy csak lengyel tisztségviselőket nevez ki. Lajosnak sem volt fiúutóda, ezért leányát, Máriát jelölte a lengyel trónra. Mária azonban a magyar koronát örökölte, így a lengyel korona húgáé, Hedvigé (Jadwiga) lett. A lengyel nemesség szabta meg, hogy ki legyen Hedvig férje. A választás a litván fejedelemre, Jagellóra esett, aki 1385-ben vállalta, hogy megkeresztelkedik. 1386-ban Lublinban Jagellót királlyá választották, megkeresztelték és megkoronázták; a keresztségben a Wladyslaw (Ulászló) nevet kapta. Jagello 1434-ig uralkodott. A lengyel–litván unió révén a két ország komoly tényezővé vált az európai politikában. A két országot perszonálunió fűzte össze, egyéb kapcsolat nem volt köztük. A térítést Litvániában a Jagello által alapított vilniusi püspökség végezte. Jagello Lengyelországban társuralkodó volt felesége mellett, de annak halála után, 1399-ben teljes jogú király lett. 1410-ben a grünwaldi csatában legyőzte a német lovagokat. 1457-ben a lovagok székhelyét, Marienburgot is sikerült elfoglalnia, s a háborút követő második toruni békében a lengyelek megszerezték Nyugat-Poroszországot és Gdansk kikötőjét – ezzel kijutottak a Balti-tengerre. A belpolitikában a köznemesség politikai súlya a 15. században megnövekedett, megszerezték az ellenőrzést a tartományi igazságszolgáltatás és a pénzügyek felett, kialakult a két házból álló rendi országgyűlés, a *szejm*, valamint a tartománygyűlések (*sejmik*). A központi kormányzatot a királyi tanács (*senatus*) irányította. A 15. század végére Lengyelország rendi monarchiává alakult.

6. *Bizánc és a Balkán*

Bizánc a 11. század közepén érte el legnagyobb kiterjedését az arab hódítás óta. A belpolitikai válság, a gyakori trónváltozások azonban jelezték, hogy ez a hatalmi pozíció nem lesz sokáig fenntartható. Annál is inkább, mert a 7. században kialakított rendszer, amelyen Bizánc katonai ereje alapult, a 11. század folyamán összeomlott, illetve átalakult a nyugat-európaihoz hasonló feudális rendszerré. A nagybirtokosok, akiket addig féken tartottak a központi kormányzat parasztvédő törvényei, sorra felvásárolták vagy egyéb úton megszerezték a paraszti földeket, patronátust szereztek a faluközösségek felett. A nagybirtokosok (*dünatosz*) birtokaikra parasztokat (*paroikosz*) telepítettek, akik a föld használatáért termény- és pénzjáradékot fizettek és robotoltak, egyébként azonban személyileg szabadok voltak, szabadon költözhettek. A 11. század második felében a nagybirtokok *immunitas*t szereztek, azaz maguk szedhették be az adókat, és bíráskodási jogot is kaptak. A szabad paraszti faluközösségek tagjainak megtiltották a közösségből való kilépést, ezzel egyfajta állami jobbágyokká lettek. A hagyományos kisparaszti *sztratióta*elem eltűnt, mert a *sztratióta* birtokminimumot háromszorosára emelték. Erre azért volt szükség, mert a korábbi gyalogos hadsereggel szemben a nehézfegyverzetű lovasságra helyeződött a súlypont, az ilyen felszereléshez pedig nagyobb jövedelemre volt szükség. Eleinte 2-3 család állított ki egy felfegyverzett *sztratiótát*, majd a végleges megoldást a hűbériség bevezetése hozta. Mint Nyugaton, itt is kialakult a hivatásos páncélos lovas katonaság.

A 11. század közepén jelent meg a forrásokban a *pronoia* és a *pronoiariosz* szó. A *pronoia* hűbérbirtokot jelent, amelyet egy *sztratióta* élethossziglani használatra kapott katonai szolgálat fejében. Ez a *sztratióta* már nem azonos az első évezred katona-parasztjával, aki maga művelte a földjét. Ez már hivatásos lovag, aki a hűbér jövedelméből él. Ugyanúgy, mint Nyugaton, a *pronoia* nemcsak földbirtok lehet, hanem bármiféle jövedelemforrás, többnyire az államot illető különféle bevételek, szolgáltatások. Tehát Bizáncban is megjelent a feudalizmus – a 11. században, s nem előbb. A Nyugattal szemben lényeges különbség, hogy itt a rendszer felett van egy viszonylag erős államszervezet, amely kézben tartja például a bíráskodás felsőbb szintjeit. A *paroikosz* a földesúri bíróság ítéletével szemben fellebbezhet az állami bíróságokhoz.

A 11–12. században a hivatali nemesség és a katonai nemesség küzdött a hatalomért, s a császárok hol az egyik, hol a másik csoport képviselői közül kerültek ki. A 11. század legjelentősebb uralkodója, Konsztantinosz Monomachosz (1042–55) a magas rangú tisztviselők soraiból került a császári trónra, s közülük való X. Konsztantinosz Dukasz (1059–67) is. Az 1081-ben trónra kerülő Komnénosz-dinasztia viszont a kis-ázsiai katona-nemesség képviselője. 1071-ben bekövetkezett a katasztrófa: a birodalom keleti határán feltűntek a szeldzsuk-törökök, s Manzikertnél megsemmisítették a bizánci hadsereget. Ezután a szeldzsukok Kis-Ázsia nagy részét elfoglalták, s már a fővárost fenyegették. A Balkánon a lázadó bolgárokkal szövetkező besenyők mértek csapást a bizánci seregekre, Dél-Itáliában pedig Guiscard Róbert normannjai foglalták el a bizánci birtokokat. Ebben a helyzetben I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) a Nyugathoz fordult segítségért, és a pápa meg is hirdette a keresztes hadjáratot. Az egyesült keresztes és bizánci seregek legyőzték a szeldzsukokat, s ezáltal a kis-ázsiai birtokok nagy részét visszaszerezték. II. Komnénosz János (1118–43) a besenyőket győzte le, s helyreállította a birodalom határát a Dunánál.

I. Komnénosz Mánuel (1143–80) nyugati típusú lovagcsászár, felesége német hercegnő volt. Megpróbálta Itáliát visszaszerezni, de nem ért el maradandó eredményeket. A balkánon legyőzte a szerbeket, a szeldzsukokkal szemben azonban 1176-ban vereséget szenvedett Müriokaphalonnál, s ezzel Kis-Ázsia nagy része végleg elveszett a birodalom számára. A velenceiek kereskedelmi kiváltságokat kaptak, szinte területen kívüli jogokat élveztek, s teljesen kezükbe kerítették Bizánc kereskedelmét és gazdasági életét. Ez Mánuel halála után, 1182-ben nagy latinellenes felkeléshez vezetett Konstantinápolyban, ahol a latinokat legyilkolták. Mánuel után a birodalom gyorsan közelgett az összeomláshoz, s ezt az 1185-ben trónra kerülő Angelosz-dinasztia sem tudta feltartóztatni. 1204-ben a keresztesek elfoglalták és kifosztották Konstantinápolyt. Megalakították a Latin Császárságot, amely 1261-ig állt fenn. A császári trónt I. Balduin, Flandria grófja foglal-

ta el, a keresztes lovagok hűbéres fejedelemségeket alakítottak, Velence pedig magának foglalta le a stratégiai szempontból fontos szigeteket.

A görög Laszkaridák Kis-Ázsiában létrehozták a Nikaiai Császárságot, ahol lényegében a bizánci állam élt tovább. VIII. (Palailogosz) Mihály (1259–82) Velencével szemben Genovával szövetkezett. 1261-ben visszafoglalta Konstantinápolyt, s ezzel helyreállította a Keletrómai Császárságot. Ettől kezdve mindvégig az ő leszármazottai ültek a császári trónon. 1274-ben a lyoni egyetemes zsinaton a pápai primátus elismerésével elfogadta az uniót a latin egyházzal. A bizánciak többsége azonban az unió ellen volt, különösen a szerzetesek (*zeloták*). A *pronoia*-birtokok örökölhetővé váltak, a központi hatalom meggyengült, gazdaságilag pedig a maradék birodalom teljes függőségbe került az itáliai kereskedővárosoktól, elsősorban Velencétől.

Az oszmán törökök – akiknek az állama a kis-ázsiai Bursa (Brussza) körül alakult ki 1324 táján – a következő két évtizedben teljesen elfoglalták Bizánc kis-ázsiai birtokait, s 1354-ben Gallipoli elfoglalásával megjelentek Európa földjén is. 1370-ben Adrianopolisz elfoglalásával teljessé vált Konstantinápoly bekerítése a szárazföldön. A bizánci császár az oszmánok adófizető vazallusa lett. A császárok ismételten a Nyugathoz fordultak segítségért, még a vallási unióra is készek voltak, de a nyugati lovagsereg 1396-ban Nikápolynál teljes vereséget szenvedett. 1402-ben Timur Lenk Ankaránál legyőzte az oszmánokat, ami 50 év haladékot jelentett Bizáncnak. 1453. május 26-án azonban a törökök bevették a várost, s ezzel több mint ezerévi fennállás után megszűnt a „Rómaiak Császársága" Keleten is. Ez lett a sorsa a Balkánon azoknak a délszláv államoknak is, amelyek a 12. századtól kivívták önállóságukat Bizánctól.

AJÁNLOTT IRODALOM

FORRÁSOK

Akárki. Misztériumjátékok, mirákulumok, moralitások. Budapest, 1984, Európa.

Amor sanctus. Középkori himnuszok. Ford. Babits Mihály. Budapest, 1984, Officina.

Aquinói Szent Tamás szemelvényekben. Kiad. Schütz Antal. Budapest, 1943.

Aquinói Szent Tamás: A létezőről és a lényegről. Budapest, 1990.

Az első és második keresztes háború korának forrásai. Budapest, 1999, Szent István Társulat.

Az isteni és az emberi természetről. I. Görög egyházatyák. 2 köt. Budapest, 1994, Atlantisz.

Balogh Anikó, N. (vál.): Edda. Óészaki mitologikus és hősi énekek. Budapest, 1985, Európa.

Canterbury Szent Anzelm: *Miért lett Isten emberré?* Budapest, 1993, MTA Filozófiai Intézet.

Carmina Burana. Középkori diákdalok. Budapest, 1960, Magyar Helikon.

Compagni, Dino: *Krónikája korának eseményeiről.* Bukarest, 1989, Kriterion.

Dante összes művei. Budapest, 1962, Helikon.

Einhard: *Nagy Károly élete.* Ford. Dékéni Kálmán, Budapest, 1902.

Énekelj, aranymadár. Német lovag-költők antológiája. Budapest, 1960, Európa.

Freisingi Ottó Krónikája. Budapest, 1912, Athenaeum.

Jacobus de Voragine: *Legenda aurea.* Budapest, 1990, Helikon.

Johannes Cassianus: *A keleti szerzetesek szabályai.* Pannonhalma – Tihany, 1999.

Johannes Cassianus: *Az egyiptomi szerzetesek tanítása.* 2 köt. Pannonhalma – Tihany, 1998–99.

Jónás Ilona, Sz. (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és Közel-Kelet.* Budapest, 1999, Osiris.

Jordanes: *A gótok eredete és tettei.* Brassó, 1904.

Justinianus császár Institutiói. Budapest, 1991, Tankönyvkiadó.

Kardos Tibor (vál.): *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok.* Budapest, 1963, Gondolat.

Kulcsár Zsuzsanna (vál.): *A középkori élet.* Budapest, 1964, Gondolat.

Liudprand történeti munkái. Budapest, 1908. Athenaeum.

Marosi Ernő (összeáll.): *A középkori művészet világa.* Budapest, 1969.

Mezey László (vál.): *Deákok és lovagok.* Budapest, 1961, Gondolat.

Mezey László (vál.): *Középkori krónikák.* 1–2. köt. Budapest, 1969, Gondolat.

Petrus Abaelardus: *Szerencsétlenségeim története.* Budapest, 1985, Helikon.

Prokopios: *Titkos történet.* Budapest, 1984, Helikon.

Salisbury, John of: *Policraticus.* Budapest, 1999, Atlantisz.

Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* 3. köt. Az egyháztörténet forrásai. *Szöveggyűjtemény.* Budapest, 1987, Ecclesia.

Szent Ágoston: *A boldog életről. A szabad akaratról.* Budapest, 1989, Európa.

Szent Ágoston Vallomásai. Ford. Balogh József. 2 köt. Budapest, 1944, Parthenon. (Latin és magyar nyelven).

FELDOLGOZÁSOK

A középkor általában:
Bloch, Marc: *A történelem védelmében.* Budapest, 1974, Gondolat.
Csató Tamás és mások: *Egyetemes történeti kronológia. 1. köt. Az őstörténettől 1789-ig.* 4. kiad. Budapest, 1984, Tankönyvkiadó.
Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata.* Budapest, 1987, Gondolat.
Gunst Péter (szerk.): *Európa története.* Debrecen, 1993, Csokonai Kiadó.
Matthew: *A középkori Európa atlasza.* Budapest, 1983, Helikon.
Niederhauser Emil (szerk.): *A kelet-európai népek története. 1. rész. A kezdettől a XVIII. század végéig.* Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.
Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, 1974, Gondolat.
Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, 1983, Magvető.
Váczy Péter: *A középkor története.* Budapest, 1936, Magyar Szemle Társaság.

A kora középkor:
Bóna István: *A hunok és nagy királyaik.* Budapest, 1993, Corvina.
Bóna István: *A középkor hajnala.* Budapest, 1974.
Dawson, Christopher: *Európa születése.* Budapest, é. n., Athenaeum.
Dixon, Philip: *Britek, frankok, vikingek.* Budapest, 1985, Helikon.
Epperlein, Siegfried: *Nagy Károly.* Budapest, 1982, Gondolat.
Erdélyi István: *Pannóniai húsvét.* Budapest, 1987,
Gönczi Katalin és mások: *Egyetemes jogtörténet. 1. köt.* Budapest, 1997, Nemzeti Tankönyvkiadó.
Krawczuk, Aleksander: *Nagy Konstantin.* Budapest, 1981, Gondolat.
Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai.* Budapest, 1940, Magyar Szemle Társaság. Reprint: Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.
Orosz István (szerk.): *Európa a korai középkorban.* 2. kiad. Debrecen, 1999, Debrecen U. P.
Papp Imre: *Nagy Károly és kora.* Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó.
Váczy Péter: *A frank háború és az avar nép.* Századok, 1974, 5–6. sz.

Az érett középkor:
Duby, Georges: *A katedrálisok kora.* Budapest, 1984, Gondolat.
Engel Pál: *Magyarok Európában. 1. Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig.* Budapest, 1990, Háttér.
Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest,* 1987, Akadémiai Kiadó.
Halecki, Oscar: *Európa millenniuma.* Budapest, 1993, Századvég Kiadó.
Huizinga, Johan: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században.* Budapest, 1976, Magyar Helikon.
Jónás Ilona, Sz.: *A középkor császárai.* Budapest, 1993, Kossuth.
Runciman, Steven: *A keresztes hadjáratok története.* Budapest, 1999, Osiris.
Tuchmann, Barbara W.: *Távoli tükör. A szerencsétlen XIV. század.* Budapest, 1987, Európa.

Országtörténeti összefoglalók:
Ardagh, John – Jones, Colin: *A francia világ atlasza.* Budapest, 1999, Helikon.
Duby, Georges – Duby, Andrée: *Jeanne d'Arc perei.* Budapest, 1989, Európa.
Duby, Georges – Mandrou, Robert: *A francia civilizáció ezer éve.* Budapest, 1975, Gondolat.
Pernoud, Régine: *Jeanne d'Arc.* Budapest, 1991, Ecclesia.
Price, Roger: *Franciaország története.* Budapest, 1994, Maecenas.
Font Márta: *A német lovagrend alkonya.* Pécs, 1997, JPTE TK Kiadói Irodája.
Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok.* Budapest, 1977, Gondolat.
Gunst Péter: *Barbarossa Frigyes.* Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó.
Hamann, Brigitte: *Habsburg lexikon.* Budapest, 1990, Új Géniusz Kiadó.
Tokody Gyula – Niederhauser Emil: *Németország története.* Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.
Wittmann Tibor: *Németalföld aranykora.* Budapest, 1965, Gondolat.
Burke, Peter: *Az olasz reneszánsz.* Budapest, 1994, Osiris.
Hearder, Harry: *Olaszország rövid története.* Budapest, 1992, Maecenas.
Hibbert, Christopher: *A Medici-ház tündöklése és bukása.* Budapest, 1993, Holnap Kiadó.
Runciman, Steven: *A szicíliai vecsernye.* Budapest, 1999, Balassi.
Hankiss Elemér – Makkai László: *Anglia az újkor küszöbén.* Budapest, 1965, Gondolat.
Szántó György Tibor: *Anglia története.* Budapest, 1987, Maecenas.
Anderle Ádám: *Spanyolország története.* Budapest, 1992, Móra Ferenc Könyvkiadó.
Birmingham, David: *Portugália története.* Budapest, 1998, Pannonica.
Vilar, Pierre: *Spanyolország története.* Budapest, 1984, Gondolat.
Vincent, Mary – Stradling, R. A.: *A spanyol és portugál világ atlasza.* Budapest, 1997, Helikon.
Bronsted, Johannes: *A vikingek.* Budapest, 1983, Corvina.
Graham-Campbell, James: *A viking világ atlasza.* Budapest, 1997, Helikon.
Moberg, Vilhelm: *Népem története. Svédország a középkorban.* Budapest, 1984, Gondolat.
Topolski, Jerzy: *Lengyelország története.* Budapest, 1989, Gondolat.

Gazdaság, társadalom:
Benevolo, Leonardo: *A város Európa történetében.* Budapest, 1994, Atlantisz.
Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Budapest, 1985, Gondolat.
Cameron, Rondo: *A világgazdaság története.* Budapest, 1994, Maecenas.
Diederiks, H. A. és mások: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet.* Budapest, 1995, Osiris.
Duby, Georges: *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban.* Budapest, 1987, Gondolat.
Duby, Georges: *Emberek és struktúrák a középkorban.* Budapest, 1978, Magvető.
Endrei Walter: *A középkor technikai forradalma.* Budapest, 1978, Magvető.
Endrei Walter: *A lábítós szövőszék kialakulása és feltűnése Európában.* Történelmi Szemle, I. évf. (1958), 331–349. p.
Endrei Walter: *A sokszerszámos munkagép.* Technikatörténeti Szemle, X. évf. (1967) 1–2.sz. 81–101. p.
Endrei Walter: *Középkori munkamódszerek kialakulásának történetéhez.* Századok 1957, 124–144. p.
Livi-Bacci, Massimo: *A világ népességének rövid története.* Budapest, 1999, Osiris.
Lőrincz László: *Életmódtörténet. 2. Középkor.* Budapest, 1999, AKG Kiadó.
Makkai László: *Az európai feudalizmus jellegzetességei.* Budapest, 1987, Tankönyvkiadó.
Makkai László: *A technika századai. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 1997, Akadémiai Kiadó.
Mollat du Jourdin, Michel: *Európa és a tenger.* Budapest, 1996, Atlantisz.
Montanari, Massimo: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete.* Budapest, 1996, Atlantisz.

Pirenne, Henri: *A középkori gazdaság és társadalom története.* Budapest, 1983, Gondolat.
Pounds, Norman J. G.: *Európa történeti földrajza.* Budapest, 1997, Osiris.
Szkazkin, Sz. D.: *A parasztság a középkori Nyugat-Európában.* Budapest, 1978, Gondolat.
Váczy Péter: *A szövőipar technikai és szervezeti átalakulása Flandriában a XI–XIII. században.* Acta Universitatis Scient. Budapestinensis, Sectio Historica. 1957. 1. köt. 64–83. p.
Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Budapest, 1983, Gondolat.
Wrigley, E. A.: *Népesedés és történelem.* Budapest, 1973, Gondolat.
Zombori István: *Lovagok és lovagrendek.* Budapest, 1988, Kozmosz.

Egyháztörténet:
Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve.* München, 1975, Aurora Könyvek.
Brown, Peter: *Az európai kereszténység kialakulása. 200–1000.* Budapest, 1999, Atlantisz.
Brown, Peter: *A szentkultusz.* Budapest, 1993, Atlantisz.
Bultmann, Rudolf: *Az Újszövetség teológiája.* Budapest, 1998, Osiris.
Chadwick, H. – Evans, G. R. (szerk.): *A keresztény világ atlasza.* Budapest, 1993, Helikon.
Chadwick, Henry: *A korai egyház.* Budapest, 1999, Osiris.
Chenu, M. D.: *Aquinói Szent Tamás és a teológia.* Budapest, 1999, Szent István Társulat.
Chesterton, G. K.: *Assisi Szent Ferenc és a Fioretti.* Budapest, 1980, Szent István Társulat.
Csóka J. Lajos: *Szent Benedek fiainak világtörténete.* 2 köt. Budapest, 1969, Ecclesia.
Daniel-Rops, Henri: *Az apostolok és vértanúk egyháza.* 2 köt. Buadapest, 1989, Ecclesia.
Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története.* 2–3. köt. Budapest, 1995–96. Osiris.
Félegyházy József: *Az egyház a korai középkorban.* Budapest, 1967, Szent István Társulat.
Gergely Jenő: *A pápaság története.* Budapest, 1982, Kossuth.
Glasenapp, Helmuth von: *Az öt világvallás.* 4. kiad. Budapest, 1984, Gondolat.
Hamman, A.: *Így éltek az első keresztények.* Budapest, 1987, Szent István Társulat.
Kákosy László: *Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek.* Budapest, 1984, Gondolat.
Nigg, Walter: *A szerzetesek titkai.* Budapest, 1984, Szent István Társulat.
Palacky, Františék: *A huszitizmus története.* Budapest, 1984, Európa.
Puskély Mária: *Kétezer év szerzetessége. Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia.* 2 köt. Budapest, 1998, Dinasztia Kiadó.
Radó Polikárp: *A megújuló istentisztelet. Múlt – jelen – jövő.* Budapest, 1975, Ecclesia.
Riché, Pierre: *II. Szilveszter, az ezredik év pápája.* Budapest, 1999, Balassi Kiadó.
Sigal, Pierre: *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok.* Budapest, 1989, Gondolat.
Southern, R. W.: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban.* Budapest, 1987, Gondolat.
Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* 1. köt. Budapest, 1983, Ecclesia.
Székely György: *VII. Gergely.* Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó
Szennay András (szerk.): *Népek nagy nevelője. Szent Benedek, Európa védőszentjének emlékezete.* Budapest, 1981, Szent István Társulat. (A Regula latinul és magyarul; Nagy Szent Gergely: Szent Benedek élete.)
Theodor Schneider (szerk.): *A dogmatika kézikönyve.* 2 köt. Budapest, 1996–97, Vigilia Kiadó.
Timkó Imre: *Keleti kereszténység, keleti egyházak.* Budapest, 1971, Szent István Társulat.
Tóth Imre: *Konstantin-Cirill és Metód élete és működése.* Budapest, 1991.
Trapé, Agostino: *Szent Ágoston.* Budapest, 1987, Szent István Társulat.
Vanyó László: *Az ókeresztény egyház és irodalma.* Budapest, 1980, Szent István Társulat.
Zarnecki, George: *Kolostorok, szerzetesek, barátok.* Budapest, 1986, Corvina.

Oktatás, tudomány, értelmiség:
Bayer József: *A politikai gondolkodás története.* Budapest, 1998, Osiris.
Bolberitz Pál – Gál Ferenc: *Aquinói Szent Tamás filozófiája és teológiája.* Budapest, 1987, Szent István Társulat.
Bónis György: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat és Közép-Európában.* Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.
Chesterton, G. K.: *Aquinói Szent Tamás.* Budapest, 1986, Szent István Társulat.
Fináczy Ernő: *A középkori nevelés története.* Budapest, 1926, Egyetemi Nyomda. Reprint: Budapest, 1985, Könyvértékesítő Vállalat.
Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* Budapest, 1993, História.
Jakó Zsigmond – Manulescu, Radu: *A latin írás története.* Budapest, 1987, Európa.
Kecskés Pál: *A bölcselet története.* Budapest, 1981, Szent István Társulat.
Kenny, Antony: *Aquinói Szent Tamás.* Budapest, 1996, Akadémiai Kiadó.
Kneale, William – Kneale, Martha: *A logika fejlődése.* Budapest, 1987, Gondolat.
Le Goff, Jacques: *Az értelmiség a középkorban.* Budapest, 1979, Magvető.
Mezey László: *Deákság és Európa.* Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.
Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése.* Budapest, 1973, Szent István Társulat.
Strauss, Leo – Cropsey, Joseph (szerk.): *A politikai filozófia története.* 1. Köt. Budapest, 1994, Európa.

Népi kultúra:
Gurevics, A. Ja.: *A középkori ember világképe.* Budapest, 1974, Gondolat.
Gurevics, A. Ja.: *A középkori népi kultúra.* Budapest, 1987, Gondolat.
Seligmann, Kurt: *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban.* Budapest, 1987, Gondolat.

Irodalom, művészet:
A művészet története. A korai középkor. A gótika és a Távol Kelet. Budapest, 1988, 1992, Corvina.
Babits Mihály: *Dante.* Budapest, 1930, Magyar Szemle Társaság.
Entz Géza: *A gótika művészete.* Budapest, 1973, Corvina.
Eörsi Anna: *Az internacionális gótika festészete.* Budapest, 1984, Corvina.
Focillon, Henri: *A formák élete. A nyugati művészet.* Budapest, 1982, Gondolat.
Gülke, Peter: *Szerzetesek, polgárok, trubadúrok. A középkor zenéje.* Budapest, 1979, Zeneműkiadó.
Hauser Arnold: *A művészet és irodalom társadalomtörténete.* 1. köt. 2. kiad. Budapest, 1980, Gondolat.
Jantzen, Hans: *Francia gótikus székesegyházak.* Budapest, 1989, Corvina.
Kulcsár Péter – Németh G. Béla: *Az európai irodalom képeskönyve. A kezdetektől Shakespeare-ig.* Budapest, 1989, Helikon.
Marosi Ernő: *A középkor művészete. 1. Köt. 1000–1250. 2. Köt. 1250–1500.* Budapest, 1996, 1997, Corvina.
Marosi Ernő: *A román kor művészete.* Budapest, 1972, Corvina.
Panofsky, Erwin: *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás.* Budapest, 1986, Corvina.
Panofsky, Erwin: *Idea. Adalékok a régebbi művészetelmélet fogalomtörténetéhez.* Budapest, 1998, Corvina.
Pevsner, Nikolaus: *Az európai építészet története.* Budapest, 1972, Corvina.
Rescigno, Eduardo – Garavaglia, Renato: *A keresztény és világi ének a középkorban.* Budapest, 1987, Zeneműkiadó.
Seibert, Jutta (szerk.): *A keresztény művészet lexikona.* Budapest, 1986, Corvina.

Süpek Ottó: *Szolgálat és szeretet. A feudális személyiség alapvonásai.* Budapest, 1980, Magvető.
Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete.* 2. köt. Budapest, 1980, Képzőművészeti Alap.
Végh János: *Németalföld festészete a XV. században.* Budapest, 1977, Corvina.

Bizánc és a Balkán:
Bréhier, Louis: *Bizánc tündöklése és hanyatlása.* 2 köt. Budapest, 1997, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
Floss, Clive – Magdalino, Paul: Róma és Bizánc. Budapest, 1990, Helikon.
Kádár Zoltán: *Bizánci művészet.* Budapest, 1987, Corvina.
Kazsdan, A. P. – Litavrin, G. G.: *Bizánc rövid története.* Budapest, 1961, Gondolat.
Moravcsik Gyula: *Bevezetés a bizantinológiába.* Budapest, 1966, Tankönyvkiadó.
Niederhauser Emil: *Bulgária története.* Budapest, 1959, Gondolat.
Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség.* Budapest, 1999, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.

Iszlám, arabok, oszmánok:
Benke József: *Az arabok története.* Budapest, 1987, Kossuth.
Brett, Michael – Forman, Werner: *A mórok. Az iszlám Nyugaton.* Budapest, 1985, Gondolat.
Cahen, Claude: *Az iszlám. A kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig.* Budapest, 1989, Gondolat.
Goldzieher Ignác: *Az iszlám kultúrája.* 2 köt. Budapest, 1981, Gondolat.
Hegyi Klára – Zimányi Vera: *Az oszmánok Európában.* Budapest, 1986, Corvina.
Korán. Ford. Simon Róbert. Budapest, 1987, Helikon.
Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története.* Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó.
Mazahéri, Aly: *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig.* Budapest, 1989, Európa.
Robinson, Francis: *Az iszlám világ atlasza.* Budapest, 1996, Helikon.
Rogers, Michael: *A hódító iszlám.* Budapest, 1987, Helikon.
Simon Róbert: *Az iszlám keletkezése.* Budapest, 1967, Kossuth.
Simon Róbert: *A Korán világa.* Budapest, 1987, Helikon.

Oroszország:
Könyvünkben Oroszország történetével nem foglalkoztunk, mert a közelmúltban megjelent magyar szerzők tollából az orosz történelem korszerű összefoglalása:
Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története.* Budapest, 1997, Maecenas.
Ezenkívül olvasásra ajánljuk még az alábbi műveket:
Berki Feríz: *Az orthodox kereszténység.* Budapest, 1975, Magyar Orthodox Adminisztratúra.
Font Márta: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben.* Szeged, 1996, Szegedi Középkorász Műhely.
Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből.* Budapest, 1998, Balassi – University Press.
Heller, M. – Nyekrics, A.: *Orosz történelem. I–II.* Budapest, 1996, Osiris–2000.
Krausz Tamás – Szvák Gyula (szerk.): *Az orosz történelem egyetemessége és különössége.* Budapest, 1982, ELTE ÁJTK.
Lazarev, Viktor: *Középkori orosz festészet.* Budapest, 1975, Corvina.
Lihacsov, D. Sz.: *Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán.* Budapest, 1971.
Sashalmi Endre: *Oroszország gazdasága a 15–18. században.* Pécs, 1995, JPTE.
Szvák Gyula: *A Moszkvai Oroszország története.* Budapest, 1997, Magyar Ruszisztikai Intézet.
Vásáry István: *Az Arany Horda.* Budapest, 1986, Kossuth.

TARTALOM